ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

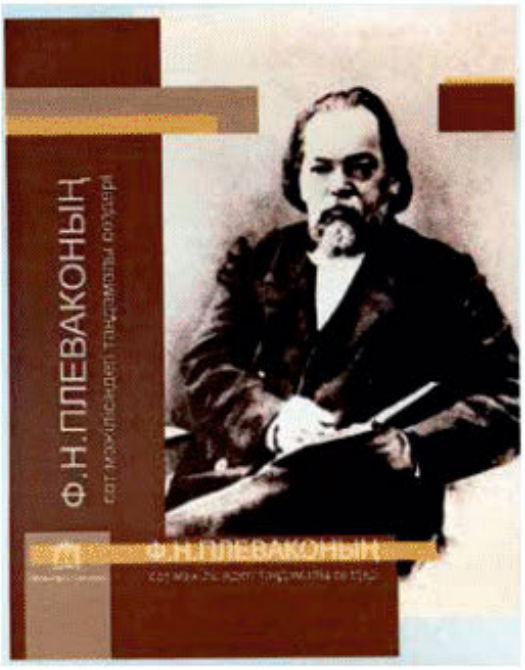
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

6/2 2020

Әбу Насыр әл-Фараби

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

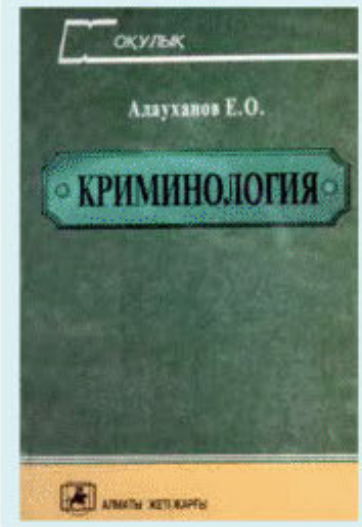
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№6/2

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2020

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.г.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.г.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.г.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.г.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.г.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.г.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.г.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.г.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сағадиев К.А., э.г.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.г.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.г.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор*
3. *Асангазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.г.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.г.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.г.к., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрганов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.г.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.г.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.г.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.г.д., профессор (Санкт-Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.г.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.г.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.г.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.г.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.г.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор*
43. *Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.г.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.г.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.г.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.г.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vicepresident, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-inchief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде). Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.

Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- **Байқау жеңімпаздары;**
- **Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;**
- **Білім мен ғылым мәселелері;**
- **Жас ғалымдар мінбері;**
- **Мерейтой;**
- **Айтулы шара;**
- **Рецензиялар, жаңа кітаптар.**

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
Мәскеу, ММУ:	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
Санкт-Петербург:	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
Рязань:	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
Краснодар:	**проф. Коняхин В.П.**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
Краснодар:	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
Киев:	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
Харьков:	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
Ташкент:	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
Ташкент:	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
Душанбе:	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
Бішкек:	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
Бішкек:	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
Ярославль:	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
Ставрополь:	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
Ростов-на-Дону:	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
Екатеринбург:	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**
Томск	**проф. Андреева О.И.**	**ұялы тел.: +7 (905) 9903298**
Симферополь	**проф. Игнатов А.И.**	**ұялы тел.: +7 (978) 7736360**

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологиче- ских, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», **– Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал,** содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов,** внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) Структура научной статьи:

1 индексы УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.

2.1 Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ

4 аннотация (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 ключевые слова (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри тексто- вой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте:*** *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/ K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL:http://adilet.zan.kz/ rus/ docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения влас-тей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты *не входят в Библиографический список.*

Библиографический список *должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.*

Библиографический список *должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».*

8) ***Статьи,*** *оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.*

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ.
МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Мәскеу:	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
Мәскеу, ММУ:	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
Санкт-Петербург:	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
Рязань:	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
Краснодар:	**проф. Коняхин В.П.**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
Краснодар:	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
Киев:	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
Харьков:	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
Ташкент:	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
Ташкент:	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
Душанбе:	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
Бішкек:	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
Бішкек:	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
Ярославль:	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
Ставрополь:	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
Ростов-на-Дону:	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
Екатеринбург:	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**
Томск	**проф. Андреева О.И.**	**ұялы тел.: +7 (905) 9903298**
Симферополь	**проф. Игнатов А.И.**	**ұялы тел.: +7 (978) 7736360**

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Агыбаев А.Н., Куттыгалиева А.Р.
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ДОЛЖНОСТНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ 20
Aitkesh A.K., **Bimoldanov Ye.M.**
FEATURES OF FORMATION AND IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION
POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AT THE PRESENT STAGE 23
Akisheva N.K.
NORMATIVE REGULATION OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE,
THE ACCESSION OF KAZAKHSTAN TO THE BERNE CONVENTION 29
Алибаева Г.А., Срапилов С.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
БАСҚАРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ 35
Ахметов А.Т.
ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК КЛЮЧ К ПОВЫШЕНИЮ ДОВЕРИЯ НАСЕЛЕНИЯ
К ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫМ ОРГАНАМ (НА ПРИМЕРЕ США И ВЕЛИКОБРИТАНИИ) 41
Вартанян А.М., Джумабаева К.А.
ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ НАСЛЕДНИКОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ПРАВ
В СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ 46
Галиакбарова Г.Г.
О СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ РАССМОТРЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ
ТРУДОВЫХ СПОРОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН....52
Дуйсенкызы Э., Тасбулатова А.А.-К.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЮВЕНАЛДЫ ӘДІЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ПЕКИН ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫН ТАЛДАУ 58
Ернишев К.А., Беисов Е.Ж., Ашимова Д.И.
БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЕКТІ ЗАТТАЙ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ АНЫҚТАУДЫҢ,
АЛУДЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ
САРАПТАМАҒА ЖІБЕРУДІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ....64
Zhagypar Zh., Kukkozova E.
THE ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY....69
Ильясов К., Рүстембекова Д.
ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕР
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ....73
Каппасов Е.Т.
ВЛИЯНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ РЕЦИДИВА
ПРЕСТУПЛЕНИЙ НА КРИМИНОЛОГИЧЕСКУЮ КАРТИНУ ПРЕСТУПНОСТИ 77
Кемали Е.С., Сыздыков А.Ж.
СТАНОВЛЕНИЕ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА
И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА....81
Койшыбайулы К., Тажмагамбет А.С.
ТЕОРЕТИЧЕСКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАЧИМЫЕ ПРАВОВЫЕ
АСПЕКТЫ СТРАХОВОГО СЛУЧАЯ И СТРАХОВОЙ ВЫПЛАТЫ....88
Колесников Ю.Ю.
ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ И ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА
ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ 94
Колесников Ю.Ю.
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВД КАЗАХСТАНА....98
Копбаев Д.З., Қойшыбайұлы К.
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ЖАУАПТЫЛЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ....103
Махамбетсалиев Д.Б., Есекеева А.А.
ВЕРХОВНЫЙ СУД США КАК ИНСТИТУТ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ 107
Мусаева А.Я., Бектурганова Р.Ш.
ДОГОВОРНЫЙ РЕЖИМ ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ....114

Omarbekova N.B., Kuanysheva I.K.
LEGAL SUPPORT OF TOURIST ACTIVITIES 119
Сман А., Гахарманова Н.Б.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 126
Сман А., Дусанбекова М.А.
О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫХ ВОПРОСАХ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ПРОБЛЕМЫ ИХ ГАРАНТИРОВАНИЯ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ 130
Сыздықов А.Ж., Есмаханов Т.Е.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҮРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ПРОФИЛАКТИКАСЫ БОЙЫНША ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ 135
Тажмағамбет А.С., Зейнелов Б.С.
АДАМ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕРКІНДІГІ – БҰЛ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҮСТАНЫМЫ 140

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абилова О.А., Кудышева А.А.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҮЙЫМ ПЕДАГОГЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ 145
Анарбек Н., Тулепова Л.М.
КОНСТРУКТ ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ 150
Байменова Ү.С., Битемирова А.Е.
ХИМИЯНЫ БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУ 161
Дәулеткұлова А., Баятова Ш.
ФУНКЦИЯНЫҢ ШЕГІ МЕН ҮЗІЛІССІЗДІГІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ 165
Ермекбаев М.Ә., Қойшыбаева Н.
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ 168
Ермекбаев М.Ә., Қойшыбаева Н.
PRAGMATIC BASES OF LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY SCHOOL 173
Есенова М.И., Гултораева Н.Х.
К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ 177
Жаналиева Р.Н., Кистаубаева Д.М.
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА И СТРАН ЕВРОПЫ 183
Жаскиленова А.Е., Кошкинбаева Н.Р.
КӨРКЕМ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ПЕДАГОГТАРҒА ДЕГЕН ҚОҒАМДАҒЫ СҰРАНЫС КЕЗЕҢДЕРІН АНЫҚТАУ 189
Жияшева Ж.Ш.
БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ ОРТАСЫ МОДЕЛІН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 194
Жүзеев С.Ә., Жайлауова М.К.
ҚАЗАҚ ЭТНО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ 201
Жүзеев С.Ә., Төлебаева А.Т.
ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: СЫРЫ МЕН СИПАТЫ 205
Исламгалиева В.Ж., Абдиргазиева А.Б.
ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ: ОСОБЕННОСТИ УРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ 209
Кенжегалиев Қ.К., Молдахметова Н.А.
МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАР МЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҮЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҰМЫСЫ 214
Kerimbaeva K.Z., Bitemirova A.E., Kurmanbekova K.A.
SYSTEM – ACTIYITY APPROACH TO TEACHING THE THEME «COMPLEX COMPOUNDS 220

Кистаубаева Д.М., Жаналиева Р.Н.
ПРИМЕНЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ТЕХНОЛОГИЙ
В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ 225
Кодекова Г.С.
ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ МНОГОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА
УРОВНЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ КАЗАХСТАНА 230
Кульбаева Б.С., Комарова Д.Т.
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ
ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҮЙЫМДАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ 235
Қашқынбаева З.Қ., Абдрасилова Г.Л.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ
САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ 240
Қашқынбаева З.Қ., Абжапарова М.Т.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МАЗМҰНЫ....245
Қашқынбаева З.Қ., Жуанышова А.Т.
БАЛАНЫ СЕНСОРЛЫҚ ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ....250
Қашқынбаева З.Қ., Жуанышова А.Т.
ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕТІКТЕРІ 255
Қашқынбаева З.Қ., Заурбекова А.М.
ПЕДАГОГТЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ – ҒЫЛЫМДЫ МЕҢГЕРУДІҢ НЕГІЗІ 259
Минажева Г., Садырова М.
ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЙ НА РОЛИ И ОБЯЗАННОСТИ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ....263
Минажева Г.С., Садырова М.С.
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ТҮЛЕКТЕРІН
ЖҰМЫСҚА ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ 270
Мыңбаева Н.Қ.
ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ
ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ 277
Назарбек Т.С., Гайруллаева Р.М.
ОҚУШЫЛАРҒА МАТЕМАТИКАДА ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІ
ШЕШУДЕ ЖОСПАР ҚҰРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 281
Осимбаева А.Қ., Өмірбек С.Ж.
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ
БАР БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫ ҮЙЫМДАСТЫРУ 285
Оспанкулов Е.Е., Кеңесбаев С.М.
ЖАЛПЫ ДАМЫТУ ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗБЕТІМЕН ОРЫНДАУ ДАҒДЫЛАРЫН
ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 290
Өмірзақова Ә.М., Игенбаева Р.Т.
ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІН
ҮЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 296
Смирнов И.Н., Стукаленко Н.М.
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ
ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ К СПОРТИВНОЙ РАБОТЕ....300
Токпанов А.А., Стукаленко Н.М.
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ....305
Tuleshova K.T., Satekova U.N.
THE DIGITAL TECHNOLOGY IN DEVELOPING
THE STUDENTS' WRITTEN DISCOURSE....311
Тютенова А.А., Гумарова Л.Ж.
ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ CLIL
НА СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТУЮ СИСТЕМУ И ДВИГАТЕЛЬНУЮ
АКТИВНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ 317

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абилхамитқызы Р., Сағатова Ш.
Г. САЛЫҚБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ 325

Абилхамитқызы Р., Сағатова Ш.
МИФТЕГІ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ 330
Аккузова А.А., Қайырбекова Ұ.С.
КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ 334
Аккузова А.А., Қайырбекова Ұ.С.
КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОР – КЕЙІПКЕР – ОҚЫРМАН ҮШТАҒАНЫНЫҢ
КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК
СИПАТЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ....340
Алдабердикызы А., Есенова Н.Б.
НОВЫЕ МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ
НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА: УЗКОЕ ЧТЕНИЕ....345
Әбсаттар Ә.М.
ТЕЛЕВИЗИЯ ДИСКУРСЫН АНТРОПООЗЕКТІК ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕСІ 351
Даутова Г.Р., Ахмет А.Н.
ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ «БАТЫР-ЖАУ» ҚАРСЫЛАСУЫ....356
Дауылова Д.Ж., Есембеков Т.О.
КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ РЕАЛИЙЛЕРДІ АУДАРУДЫҢ АМАЛДАРЫ....361
Дильманова М.Т.
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГУАНЬЮНЪЮЙ С КОМПОНЕНТОМ
«ГОЛОВА» В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ 365
Жунусова У.К., Ислам А.
ОБ ЭВФЕМИЗМАХ, ЭВФЕМИИ И ЭВФЕМИЗАЦИИ:
ОБЗОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПЕРСПЕКТИВА ИССЛЕДОВАНИЯ 369
Zalledinova Zh.
METAPHOR AS A COGNITIVE MECHANISM FOR THE FORMATION OF CONCEPTS....374
Ибрайханова А.Қ., Искакова Ж.М.
САПАРҒАЛИ БЕГАЛИННІҢ АҢЫЗ СЮЖЕТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ПОЭМАЛАРЫ....378
Избасарова Э.И.
Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ МҰРАСЫН ТАЛДАУДЫҢ
НЕГІЗГІ ӨЛШЕМШАРТТАРЫ 386
Кенжеханова Ж.М., Шаймарданова Ж.А., Нуртазина М.Б.
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ
ЭВФЕМИЗМОВ В ТЕКСТАХ СМИ....391
Клюшина З.В.
МОДУСЫ УБЕДИТЕЛЬНОСТИ В ТЕКСТАХ СЕТЕВОГО МАРКЕТИНГА 398
Kogabayeva A.M., Ryssaldy K.T.
COGNITIVE-CONCEPTUAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF BRITISH PR-TEXTS 404
Коптлеуова К.Б.
ПРОЯВЛЕНИЕ ИНТЕРКАЛЯЦИИ ПРИ
КАЗАХСКО-РУССКО-АНГЛИЙСКОМ ТРЕХЪЯЗЫЧИИ 411
Култанбаева Н.К., Исакова С.С.
ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРАЛДАРЫ 415
Kurkimbayeva A.M., Zheltukhina M.R.
HYPERTEXTUALITY IN TOURISM BLOGGING 422
Кушкарова Г.К., Берикова Э.Р.
ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ....427
Қожахметова Г.А., Тажибаева С.Ж.
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА «БЕЛДІК/БЕЛБЕУ» ҰҒЫМЫН АУДАРУДЫҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЖАҚТАРЫ....432
Мамбетова М.К., Мырзабек Б.М.
ТІЛДІК САНАДАҒЫ МЕНЕДЖМЕНТ КОНЦЕПТІСІ 441
Момбек А.А., Асқарова А.Ш.
МАГИЯЛЫҚ ПРОЗАНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ....445
Мұсабекова Ұ.Е., Асабаева А.М.
ҚАЗАҚСТАНДА КӨПТІЛДІЛІК ПРИНЦИПІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 449
Омарова Г.Ж.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН СӨЗДІКТЕРМЕН
ЖҰМЫС ІСТЕУГЕ ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 454

Рахимбаева Г.К., Байбатанова Ф.И.
ӘЛ-ФАРАБИ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ,
КӨРКЕМДІК-БЕЙНЕЛІЛІК СИПАТЫ 461
Sabirbaeva F.E., Bektemirova S.B.
THE PROBLEMS OF LANGUAGE VARIABILITY 466
Сәрсембай С.Б., Абадилдаева Ш.К.
ОҚУШЫЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ТЫҢДАП ТҮСІНУГЕ
ДАҒДЫЛАНДЫРУДЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ 472
Сәрсембай С.Б., Бекназарова Ү.Ө.
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ПОСТПОЗИЦИЯЛЫ ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЛАМАЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРЫ 477
Сәулембек Г.Р.
ТОЛҒАУ ЖАНРЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ ПЕН ӨЗГЕРІСТЕР 483

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Алпысбаева А.Б., Кустова Т.М.
ИССЛЕДОВАНИЕ ЦВЕТА В ДИЗАЙНЕ КОСТЮМА
КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ОДЕЖДЫ 491
Жангужинова М.Е., Каржаубаева С.К.
ФЕНОМЕН ДИМАША КУДАЙБЕРГЕНА КАК МОТИВАЦИЯ
ДЛЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ ИСКУССТВА 496
Кустова Т.М., Алпысбаева А.Б.
ПАРТНЕРСТВО В ОБЛАСТИ ГРАФИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА И НАУКИ,
ОСОБЕННО В СОВОКУПНОСТИ С СОВРЕМЕННЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ,
В ЦЕЛЯХ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИИ 505
Нұхат С.Б.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ
Т. МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ ӘН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ 510
Талгаткызы А., Фазылбаева Н.Р.
КИІЗ ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ 514

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORICAL SCIENCE

Абраимов Х.К., Есенбек Ж.Б.
ИСТОРИЯ ВОЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ КАЗАХСТАНА 519
Уразбаева К.Д.
КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРДЫРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ 524

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Anayatova R.
THE DIRTY DOZEN: THE NEED AND POSSIBILITY OF MINIMIZING
THE HUMAN FACTOR INFLUENCES ON FLIGHT SAFETY 529
Каиргалиева А.Е.
ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР 534
Ryssaldiyeva A., Abdrakhmanov B.A.
CORONAVIRUS AND INTERNATIONAL COOPERATION 538

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ – PHYSICAL SCIENCE

Кырыкбаева А.А., Примкулова Ж.Е.
РАДИАЦИЯЛЫҚ СӘУЛЕЛЕНДІРУДІҢ ПОЛИИМИДТІК
ҮЛБІРЛЕРДІҢ МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ 544

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 548

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW 555

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Агыбаев Арыкбай Нусипалиевич,
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор,
КазНУ им.аль-Фараби

Куттыгалиева Анархан Райымовна,
м.ю.н., ст.преподаватель,
кафедра юриспруденции,
Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,
Республика Казахстан, г. Уральск,
e-mail: anarhan8112@mail.ru

ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ДОЛЖНОСТНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Түйін: *Мақалада қызметтік қылмыстық құқық бұзушылықтардың біліктілігімен байланысты мәселелер талқыланады, қылмыстың субъективтік жағы мен жалпы және арнайы субъектілерінің арақатынасы талданады, олардың қатыстылығын қылмыстық-құқықтық бағалаудың қажетті шарты ретінде олардың өзара байланысының негіздемесі келтірілген.*

Түйін сөздер: *қылмысқа қатысу, билікті асыра пайдалану, билікті асыра пайдалану.*

Резюме: *В статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемой квалификации должностных уголовных правонарушений, анализируется субъективная сторона и соотношение общего и специального субъектов преступления, приводится обоснование их соотношения, как необходимого условия уголовно-правовой оценки соучастия.*

Ключевые слова: *соучастие в преступлении, злоупотребление должностными полномочиями, превышение должностных полномочий.*

Summary: *The article discusses issues related to the qualification of official criminal offenses, analyzes the subjective side and the ratio of the general and special subjects of the crime, and provides a rationale for their relationship as a necessary condition for the criminal legal assessment of complicity.*

Keywords: *complicity in a crime, abuse of office, excess of authority.*

Ранее (в 1920 г.) вопрос о возможности соучастия частных лиц должностных преступлениях считался спорным. Некоторые криминалисты исходили из того. что соучастие недолжностных лиц в должностных преступлениях считался спорным. Некоторые криминалисты исходили из того, что соучастие не должностных лиц может иметь место лишь в так называемых «смешанных» должностных преступлениях, к которым они, например, относили должностной подлог и ряд других должностных преступлений [*Жижиленко А.А., 1923, 13 с.*]. По мнению этих криминалистов, при совершении так называемых «чистых» должностных преступлений (например, злоупотребление властью или служебным положением, превышение власти или служебных полномочий) частные лица не могут быть соучастниками этих преступлений. Следует отметить, что эта точка зрения также своевременно была подвергнута обоснованной и справедливой критике. Поэтому проф. А.Н. Трайнин отмечал, что «служебное положение является одинаково необходимым условием для совершения любого должностного деликта: как «чистого», так власти, так и должностного подлога» [*Трайнин А.Н., 1938, 19 с.*]. Таким образом, частное лицо может быть соучастником любого умышленного должностного преступления. В настоящее время ученые-криминалисты единодушны в положительном решении вопроса о возможности соучастия частных лиц в должностных преступлениях. Вместе с тем такая возможность в известной мере ограничена конструкцией составов, рассчитанных на специального субъекта. И это, прежде всего, отражается на ограниченной возможности видового проявления соучастия, в частности, соисполнительства.

Поскольку частные лица, как отмечалось, не могут быть исполнителями этих преступлений, они не могут выступать и в качестве соисполнителей (ибо соисполнитель по способу выполнения действий, образующих состав преступлений, ничем не отличается от исполнителя). И тот, и другой своим поведением всегда участвуют в непосредственном исполнении объективной стороны деяний, предусмотренных Особенной частью УК. Следовательно, у частного лица остается один способ совершения названной группы преступлений, а именно – совершать их посредством специального субъекта. Такое

становится возможным, когда частное лицо достигает этого путем специфического образа действий (подстрекательство, пособничество, организаторские действия). Таким образом, частные лица могут совершать преступления, требующие специального субъекта, но не могут быть исполнителями (соисполнителями) этих преступлений. Это принципиальной важности положение основано на законе (ст. 17 УК) и единодушно поддерживается теоретиками права.

К сожалению, в судебной практике данное положение не всегда соблюдается. Особенно отчетливо это проявляется в делах о групповых преступлениях, при разрешении которых действия пособников и организаторов, являвшихся частными лицами, квалифицируются, как правило, без ссылки на ст. 17 УК. Достаточно сказать, что по выборочным данным судебной практики г. Алматы, Жамбылского, Талдыкорганского областных судов из всего количества изученных нами дел о хищениях чужого имущества, совершенных путем присвоения или растраты либо путем злоупотребления служебным положением (ст. 76 4 УК), где, наряду со специальными субъектами, приняли участие частные лица, всего лишь около 19% падает на дела, где квалификация содеянного частными лицами произведена со ссылкой на ст. 17 УК. Этот пробел судебной практики необходимо восполнять четкими разъяснениями со стороны высших судебных органов. Таким образом, частное лицо ни при каких условиях не может выступать в качестве исполнителя должностного преступления. А.Н. Трайнин подчеркивал, что «исполнителями должностного преступления могут быть лишь должностные лица. Эта особенность также вызывается не своеобразным соотношением прав и обязанностей должностного лица и являются исполнителями служебных функций: они отдают распоряжение, они подписывают документы и т.д., поэтому только они фактически и могут совершать должностные преступления» [*Ширяев В.Н., 1925, 60-61 с.*]. На такой же позиции стоит и В.Ф. Кириченко, который указывает, что «особенность действия института соучастия в отношении должностных преступлений состоит в том, что исполнителями этих преступлений могут быть только должностные лица, в то время как подстрекателями и пособниками при их совершении – как должностные, так и не должностные лица» [*Попов Н.И., 1924, 724-726 с.*].

Аналогичным образом решен этот вопрос в трудах большинства ученых-криминалистов. Таким образом, единственными исполнителями должностных преступлений являются должностные лица. Частное лицо, участвуя в таком преступлении, выступает не как исполнитель, а лишь в качестве подстрекателя, пособника, организатора. Некоторые авторы полагают, что частное лицо не может быть признано организатором должностного преступления вообще и должностного злоупотребления в частности. С подобным ограничением роли частного лица, соучастником служебного преступления согласиться нельзя. По этому поводу В.С. Орлов в монографии, посвященной проблеме субъекта преступления, писал: «Отрицания возможности соучастия в преступлениях со специальными субъектами (имеется в виду организатор преступления. – А.А.) на практике ведет к совершенно необоснованному освобождению от ответственности лиц, которые своими действиями в ряде случаев способствуют совершению опасных преступлений» [*Плетников К., 1926, 186-189 с.*]. Деятельность организатора направлена на совершение преступлений другими лицами, в частности, она может быть направления на совершение должностным лицом должностного преступления. Поэтому Пленум Верховного Суда в постановлении от 31 июля 1962 г. «о судебной практике по делам о взяточничестве» применительно к получению взятки прямо указывало на то, что частное лицо может выступать в качестве организатора должностном преступлении [*Соловьев Н., 2003, 495-496 с.*].

Такое указание высшего судебного органа нашло свое подтверждение и в практике следственно-судебных органов. Например, Б. находясь в приятельских отношениях с А. работавшим старшим преподавателем Казахского государственного университета, склонил последнего за денежную взятку оказать помощь своему знакомому В. в поступлении в университет, необходимы были документы (справку с места работы, выписку из трудовой книжки, печатные труды, заверив их недействительной печатью и поддельной подписью.). На основании этих фиктивных документов В. был зачислен студентом в университет.

Органами предварительного расследования действия совершенные Б. правильно квалифицированны как: организация получения взятки. В апреле 1995 года нигде не работающей И. вступил в преступный сговор с директором Алматинского ТОО «Тамыр» о представлении его расчетного счета для получения похищенных денежных средств в особо крупных размерах. Для этого оба приехали в г. Кокшетау, где познакомились с Ж., а последний познакомил И. с начальником расчетно-кассового центра (РКЦ) Национального банка республики в пос. Красный Яр. Все трое договорились о передаче фиктив-

ного авизо на сумму 58006200 тенге. При этом И. при посредничестве Ж. передал Т. Взятку в размере 5 тысяч долл. США за передачу фиктивного авизо. В целях реализации преступного намерения в конце апреля 1995 года Т. В качестве взятки передала главному бухгалтера РКЦ Г. 250 долл. США, Г. Составила текст фиктивной телеграммы, которую вместе с 1000 долл. Отдала ведущему экономисту Агропромбанка К.. Последняя 28 апреля 1995г. через центральный почтамт отправила фиктивное авизо на сумму 58006200 тенге в РКЦ Нацбанка г Алматы. Однако фиктивность данного авизо в РКЦ Нацбанка была своевременно выявлена и деньги не похищены.

Приговором Алматинского городского суда от 8 августа 1995 г. И. осужден по ст. 17, 148, 147-1, 17, 15, 76-4 ч. 3УК. По этому делу также осуждены Ж., Т. и К. Организатором служебного подлога, покушения на хищение чужого имущества путем злоупотребления служебным положением выступает частное лицо.

Таким образом, принципиальное положение о том, что частное лицо может выступать как организатор во всех умышленных должностных преступлениях, было подтверждено и приговором суда. Для признания частного лица виновным в соучастии в должностном преступлении, как справедливо указывал В.И. Соловьев [*Соловьев В.И., 1963, 135 с.*], необходимы, чтобы лицо, не являющееся должностного лица. С субъективной стороны необходимо, чтобы лицо знало о преступных намерениях должностного лица и чтобы у них совпадало единство умыслов. Если отсутствует признаки, то действия виновных (в зависимости от их конкретного содержания) должны быть квалифицированы по разным статьям Уголовного кодекса. В связи с этим следует отметить, что если должностное преступление совершено организованной преступной группой либо преступным сообществом, то действия организатора, руководителя и членов организованной преступной группы либо преступного сообщества, участвовавших в совершении преступления, необходимо квалифицировать по совокупности статьи, предусматривающей ответственность за отдельные виды должностного преступления и соответствующей части ст. 63-2 Уголовного кодекса [*Светлов А.Я., 1970, 42 с.*]. При этом под организованной преступной группой следует понимать устойчивую группу из двух или более лиц, заранее объединенных умыслом на совершение ряда преступлений, в том числе должностных. Под преступным сообществом следует понимать структурное объединение, созданное для занятия преступной деятельностью под единым руководством. В отличие от организованной преступной группы, преступное сообщество имеет в своей структуре две или более преступные группы (подразделение). Соучастие частных лиц в должностных преступлениях в судебно-следственной практике встречается редко.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жижиленко А.А. Должностные (служебные) преступления. М.,1923, с.13;
2. Трайнин А.Н. Должностные и хозяйственные преступления. М., 1938. с.19.
3. Ширяев В.Н. Участие частных лиц в должностных преступлениях //Право и жизнь. 1925.N1,с.60-61;
4. Попов Н.И. Соучастие частных лиц в должностных преступлениях //Еженедельник советской юстиции. 1924.N31. с.724-726.
5. Плетников К. Участие не должностных лиц в должностных преступления //Вестник советской юстиции. 1926.NN 4-5, с.164-166, 186-189;
6. Соловьев Н. Ответственность частных лиц за соучастие в должностных преступлениях //Еженедельник советской юстиции, 2003.N21, с.495-496.
7. Соловьев В.И. Борьба с должностными злоупотреблениями , обманом государство и приписками. М., 1963. С.135.,
8. Светлов А.Я. Борьба с должностными злоупотреблениями. Киев. 1970. С.42 и др.

UDC 343.31.7

Айткеш Айбек Қанатұлы,
докторант,
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
полиция аға лейтенанты,
E-mail: aitkesh_ak@mail.ru

Бимолданов Ержан Малаевич
заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент),
E-mail: malaev_05@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: *Мақала авторлары қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты және стратегиялық жоспарлаудың жай-күйін талдады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қолданыстағы заңнаманы зерделеу негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар беріледі. Шетелдік тәжірибені зерделеу және қолдану, қазақстандық қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою мақсатында басқа мемлекеттермен ынтымақтастықты жүзеге асыру қажеттілігі негізделген.*

Түйін сөздер: *сыбайлас жемқорлық, қылмыстық заң, азаматтық қоғам, құқық қорғау органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл.*

Айткеш Айбек Қанатұлы,
докторант,
Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
старший лейтенант полиции,
E-mail: aitkesh_ak@mail.ru

Бимолданов Ержан Малаевич,
кандидат юрдических наук, ассоциированный профессор (доцент),
E-mail: malaev_05@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме: *Авторами статьи проведен анализ состояния стратегического планирования и реализации антикоррупционной политики в Республике Казахстан на современном этапе. На основе изучения действующего антикоррупционного законодательства даны рекомендации по повышению эффективности противодействия коррупции. Обосновывается необходимость изучения и использования зарубежного опыта, осуществления сотрудничества с другими государствами в целях искоренения коррупции в казахстанском обществе.*

Ключевые слова: *коррупция, уголовный закон, гражданское общество, правоохранительные органы, противодействие коррупции.*

Aitkesh Aibek Kanatuly,
doctoral student,
Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov,
senior lieutenant of the police,
E-mail: aitkesh_ak@mail.ru

Bimoldanov Yerzhan Malayevich,
candidate of Law, associate professor (associate professor),
E-mail: malaev_05@mail.ru

FEATURES OF FORMATION AND IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AT THE PRESENT STAGE

Summary: *The authors of the article analyzed the state of strategic planning and implementation of the anti-corruption policy in the Republic of Kazakhstan at the present stage. Based on the study of the current anti-corruption legislation, recommendations are given to increase the effectiveness of anti-corruption. The necessity of studying and using foreign experience, the implementation of cooperation with other states in order to eradicate corruption in Kazakhstani society is substantiated.*

Keywords: *corruption, criminal law, civil society, law enforcement, anti-corruption.*

The state legal policy of the Republic of Kazakhstan in the field of anti-corruption has a programmatic basis. Over the years since independence, our country has built its own anti-corruption system almost from scratch. In the Message of the First President of the Republic of Kazakhstan – the Leader of the nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan, "Kazakhstan-2050 Strategy – a new political course of the established state" states that "corruption is not just an offense. It undermines faith in the effectiveness of the state and is a direct threat to national security. Corruption is a systemic threat to the security of Kazakhstan, hindering ongoing economic and social reforms and the formation of a positive image of the Republic of Kazakhstan in the international arena." [*Nazarbayev N.A., 2012*], in this regard, the fight against corruption is the most important priority of the state policy of Kazakhstan.

From the first days of state independence, Kazakhstan has purposefully and phasedly pursued a course towards the creation of effective, international standards-compliant institutions and anti-corruption mechanisms. In this regard, it seems fair to say the well-known domestic legal scholars that "the leadership of the country has always considered the creation of an effective system of the state apparatus as a priority and this process took place in parallel with strengthening the foundations of statehood and the formation of a national legal system" [*Team of authors, 2017, 304 p.*].

Our country has modern anti-corruption legislation, the basis of which is the laws "On Combating Corruption"[1] and "On Public Service"[2], a number of program documents are being implemented, a special authorized body has been set up that comprehensively implements functions in the field of combating corruption,

[1] http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000410
[2] http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000416

and international cooperation in the field of anti-corruption activities is actively carried out. The Agency of the Republic of Kazakhstan on Combating Corruption, reorganized in July 2019, is a state body on combating corruption, directly subordinate and accountable to the President of the Republic of Kazakhstan, indicating the priority and importance for the successful implementation of the state policy of the functions performed by the Anti-Corruption Service. It is this Agency that carries out "the formation and implementation of the anti-corruption policy of the Republic of Kazakhstan and coordination in the field of combating corruption, as well as the identification, suppression, disclosure and investigation of corruption offenses"[3]. However, at the same time, its preventive and preventive activities are recognized as a priority area of the Anti-Corruption Service.

Based on the principles of meritocracy, in which capable and professionally trained people occupy leading positions, regardless of their social origin and property status, a public service system has been formed, including with a clear distinction and definition of the functions and powers of each body and official of the state. Comprehensive measures were taken to develop the sphere of public services and informatization of the work of the state apparatus, minimizing "direct contacts of officials with citizens and the conditions for corruption" [*Team of authors, 2015, 27 p.*].

The measures taken to improve the living standards of citizens, increase the national economy, improve the business environment, legal literacy and social activity of the population, introduce e-government, which allowed Kazakhstan to become one of the 50 most competitive countries in the world, also create prerequisites for the formation of a culture of law-abiding and generally accepted anti-corruption patterns of behavior.

At the same time, solving strategic tasks for further economic growth, improving the well-being of the people, realizing the ambitious task of becoming one of the thirty most competitive countries in the world, requires the development and adoption of new systemic measures based on the modernization of the state's anti-corruption policy and the increasing role of civil society institutions in its implementation, which would allow to successfully resist any corruption manifestations. "Time required society to create a qualitatively new criminal law based on the ideas of priority of human and civil values, resolutely resolving the problems of protecting the rights and freedoms of man and citizen, equal protection of all forms of ownership, etc. Enormous titanic efforts were made by a large group of well-known legal scholars in the development and adoption of the Constitution and industry codes, and this process still does not stop and is constantly being improved. " [*Alaukhanov E.O., 2017, 12 p.*], Confirmation of this thesis of the leading Kazakhstani criminologist E.O. Alaukhanova is the adoption of new criminal legislation in 2014, which established criminal law prohibitions under the threat of punishment of corruption offenses, taking into account the analysis of modern realities[4].

Presidential Decrees adopt strategic anti-corruption programs that were previously planned for every five years[5]; the current Anti-corruption Strategy provides for a ten-year period for its implementation[6]. The main priorities of the state in the fight against corruption are: improving anti-corruption legislation; adoption of government measures to reduce corruption; improvement of law enforcement and judicial systems; strengthening international cooperation in this area; mass anti-corruption propaganda among the population using the potential of the media; interaction of government bodies with civil society.

Kazakhstan was one of the first in the post-Soviet space in 1998 to adopt the Law of the Republic of Kazakhstan "On Combating Corruption", which determined the foundations, principles and methods of combating corruption[7].

The law is aimed at protecting the rights and freedoms of citizens, ensuring the security of the state against threats arising from the emergence of corruption, ensuring the effective operation of state bodies and their employees by preventing and detecting corruption offenses. It establishes the types of offenses related to corruption, defines the conditions for the onset of responsibility for their commission. Under this Law, anti-corruption is entrusted to all state bodies without exception.

The new Law of the Republic of Kazakhstan "On Combating Corruption" adopted and entered into force on January 1, 2016, which determined the legal mechanisms for combating corruption, also creates the most effective conditions for its eradication in the life of Kazakhstani society. In accordance with the requirements of the Law, persons applying for the performance of public functions or for taking public office must

[3] https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=35160652
[4] https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252
[5] http://adilet.zan.kz/rus/docs/U050001686_
[6] http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986
[7] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009795

remember the restrictions in order to prevent the use of their status and the authority based on it for personal, group and other official purposes. The consent of civil servants to the adoption of restrictions is fixed in writing by the personnel department, and not acceptance entails a refusal to engage this person in the performance of public or equivalent functions, dismissal or other release in the manner prescribed by law.

The Republic of Kazakhstan has basically formed the legal and organizational framework for combating corruption. The state as a whole has fulfilled its international obligations in this direction. Significantly increased activity of law enforcement agencies to combat corruption.

The main achievement in the fight against corruption is a change in the consciousness of the population – corruption began to be perceived by them not just as a violation of the law, but as a danger threatening the development of the state.

At the same time, efforts in the field of combating corruption still do not give the desired results. High corruption risks and threats to the life of the state, society and people remain, which raises the question of the level of effectiveness of legal measures taken in the country in this area.

The efforts undertaken by the law enforcement bodies of the Republic of Kazakhstan are not able to eliminate the main causes of corruption, since the main factors causing corruption are in the area of functioning of the state administration apparatus, economic and economic mechanisms, as well as in the social and cultural spheres.

It became apparent that the tightening of anti-corruption mechanisms alone cannot be an effective means of reducing its level, and the increase in the punishment for corruption should be accompanied by other comprehensive anti-corruption measures in all areas. A characteristic feature of this stage of the fight against corruption should be its national character, based on the principles of partnership of the subjects of anti-corruption policy, the priority of measures to prevent corruption and moral principles in the fight against corruption.

Corruption is part of a large and dangerous phenomenon – the criminalization of society and the state. The particular danger of corruption is that it undermines the foundations of statehood; corruption, reaching a certain level, becomes a threat to national security. No wonder the Law of the Republic of Kazakhstan "On National Security", corruption as a negative social phenomenon was included in the list of main threats to national security[8].

The prevalence of corruption in the Republic of Kazakhstan, according to the country's political leadership, not only threatens national security and the authority of the state, but also negates many of the successes of social reforms.

Agreeing with the opinion of E.Z. Turgumbaev that, "A distinctive feature of corruption and other crimes against the interests of public service and public administration is that they are committed by people who themselves are called upon to observe and protect the laws" [T*urgumbaev E.Z, 2004, 15 p.*], We consider it is erroneous to fully rely on law enforcement measures to fully overcome corruption. This is a misconception not only because the law enforcement agencies themselves were "infected with this disease" [*Team of authors, 2018, 47 p.*], and to a large extent. The reduction of this phenomenon on a massive scale involves not only the effective work of law enforcement agencies, not only the purity of their ranks, but also the most important thing – the transition to a qualitatively new system of interaction between society and the state, the formation of constitutionalism as a regime conducive to the formation and development of civil and legal society.

The Agency for Civil Service Affairs and Anti-Corruption, as a body directly subordinate to the President of the country, combines the efforts of the state and society in the effective implementation of public service, personnel policy and reducing corruption. Therefore, the main focus of the new anti-corruption body was to improve the quality of public services, since today almost any interaction between a citizen and state bodies is associated with receiving services, often associated with a corruption component.

The complexity of developing effective anti-corruption measures is also determined by its features for each individual state and the difficulties associated with its variable characteristics, depending on the personal qualities of the subjects of corruption offenses.

When determining the determinants, conditions and consequences of corruption, it is necessary to take into account factors such as local mentality, national and religious characteristics, the level of legal culture and legal awareness.

At the same time, the main conditions for effective and systemic anti-corruption are recognized as accountability and accountability of public authorities, independence and justice, clear laws and simple to apply

[8] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31106860#pos=111;-60

laws, meritocracy in the personnel policy of the state, transparency of state procedures and intolerance to corruption in society.

In addition to the purely law enforcement component, the choice of scientifically sound forms and methods of public administration, distribution and use of public funds, and on this basis the elimination of the causes and conditions of corruption, is no less important in anti-corruption policy.

The fundamental link in the anti-corruption system is the identification and minimization of corruption risks, the conditions and causes associated with their occurrence.

An assessment of corruption risks, their prevalence in various fields and sectors helps to identify gaps in the state, including regulatory, regulation of anti-corruption activities, problems arising in the mechanisms of state legal regulation, as well as the development of measures aimed at improving law enforcement practice in the process of anti-corruption activities.

Lack of transparency in making decisions affecting the most significant issues of public life, lack of proper civilian control and consideration of public opinion in the activities of the state apparatus lead to excessive bureaucracy, administrative barriers and abuse of power, which together form negative factors that contribute to the growth of corruption.

The current legislation and the institutions inherent in Kazakhstani law have unused potential for combating corruption, the full implementation of which should be taken into account as much as possible when considering issues of introducing foreign models and international experience in this field.

Lack of consistency and preventive work. In this context, the priority for the authorized body to combat corruption should be not so much criminal prosecution as the development and adoption of preventive measures aimed at identifying and eliminating the causes and conditions of corruption.

At the same time, attention should also be focused on the activities of local authorities, due to the expansion of their powers and responsibility for the state of affairs in the regions, and since they are their public services that provide for the satisfaction of the daily needs and needs of citizens.

Conflict of interest in the performance of public functions is also one of the serious reasons contributing to corruption in the public sector. A detailed analysis of the mechanisms for the implementation of public functions, including public services, will identify and eliminate the causes that contribute to the spread of corruption.

Thus, in Kazakhstan, at the state level, systematic and systematic work is underway to reform the state administrative system (which covers the optimization of the budget sphere, public procurement, improving the efficiency of government bodies, etc.), the formation of a modern mass legal culture and the inclusion of the Republic in the community of civilized, legal states. Actually, the comprehensive implementation of these measures creates the necessary conditions for the successful fight against corruption.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Алауханов, Е.О. Эволюция уголовного законодательства Республики Казахстан и проблемы его совершенствования // Наука и жизнь Казахстана. Международный научно-популярный журнал. – Астана, 2017 – №2 (44) – С. 12-14
2. Аубакирова, А.А., Жүнісова, Г.Ә., Бимолданов, Е.М. және т.б. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы іс – қимыл: Оқу құралы. – Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясы ҒЗжРБЖҮБ, 2015. – 119 б.
3. Бавсун, М.В., Бимолданов, Е.М., Карпов, К.Н. Специальные вопросы соучастия в следственно-судебной практике Российской Федерации и Республики Казахстан: учебное пособие / М. В. Бавсун, Е. М. Бимолданов, К. Н. Карпов. – Омск: Омская академия МВД России, 2018. – 88 с.
4. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050
5. Уголовное право Республики Казахстан: Особенная часть в 2-т. Т.2: (главы 11-18): Учебник для вузов. Отв. ред. – И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев, А.И. Коробеев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 540 с.
6. Тургумбаев, Е.З. Уголовная ответственность за превышение власти или должностных полномочий: дисс. …. канд. юрид. наук: 12.00.08. – Караганда, 2004. – 147 с.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алауханов, Е.О. Эволюция уголовного законодательства Республики Казахстан и проблемы его совершенствования // Наука и жизнь Казахстана. Международный научно-популярный журнал. – Астана, 2017 – №2 (44) – С. 12-14
2. Аубакирова, А.А., Жүнісова, Г.Ә., Бимолданов, Е.М. және т.б. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы іс – қимыл: Оқу құралы. – Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясы ҒЗжРБЖҮБ, 2015. – 119 б.
3. Бавсун, М.В., Бимолданов, Е.М., Карпов, К.Н. Специальные вопросы соучастия в следственно-судебной практике Российской Федерации и Республики Казахстан: учебное пособие / М. В. Бавсун, Е. М. Бимолданов, К. Н. Карпов. – Омск: Омская академия МВД России, 2018. – 88 с.
4. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года)// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050
5. Уголовное право Республики Казахстан: Особенная часть в 2-т. Т.2: (главы 11-18): Учебник для вузов. Отв. ред. – И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев, А.И. Коробеев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 540 с.
6. Тургумбаев, Е.З. Уголовная ответственность за превышение власти или должностных полномочий: дисс. …. канд. юрид. наук: 12.00.08. – Караганда, 2004. – 147 с.

REFERENCES

1. Alaukhanov E.O. Evolution of criminal legislation of the Republic of Kazakhstan and problems of its improvement // Science and life of Kazakhstan. International popular science journal. – Astana, 2017. – N. 2 (44) – P. 12-14
2. Aubakirova A.A., Zhunisova G.A., Bimoldanov Y.M. and others. Anti-corruption criminal offenses: Textbook. – Almaty: Almaty Academy of the Ministry of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2015. – 119 p. [in Kazakh]
3. Bawsun M.V., Bimoldanov Y.M., Karpov K. N. Special issues of complicity in the investigative and judicial practice of Russian Federation and Republic of Kazakhstan: textbook / M.V. Bawsun, Y.M. Bimoldanov, K.N. Karpov. – Omsk: Omsk Academy of the MIA of Russia, 2018. – 88 p. [in Russian]
4. Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to the People of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050": a New political course of the established state" (Astana, December 14, 2012)// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050 [in Kazakh]
5. Criminal law of the Republic of Kazakhstan: Special part b 2-vol. 2: (chapters 11-18): Textbook for universities. Responsible editor – I.I. Rogov, K.Zh. Baltabaev, A.I. Korobeev. – Almaty: Жеті Жарғы, 2017. – 540 p. [in Russian]
6. Turgumbaev E.Z. Criminal liability for abuse of power or official authority: dissertation for the degree of candidate of legal Sciences: 12.00.08. – Karaganda, 2004. – 147 p. [in Russian]

УДК 341.1/8

Акишева Наргиз Канатовна,
2 курс магистранты,
Халықаралық құқық мамандығы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Үлттық Университеті,
E-mail: nargiz.kanatovna.ast@gmail.com

СОТ ШЕШІМДЕР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Түйін: *Осы мақалада тарихи-мәдени мұраны қорғау және сақтау туралы заңға қатысты негізгі нормативтік құжаттар Қазақстанның мәдени мұрасының маңызды аспектілері аясында қарастырылатын болады.*
Түйін сөздер: *ЮНЕСКО, Берн конвенциясы, мәдени мұра.*

Акишева Наргиз Канатовна,
Магистрант 2 курса,
специальность международного права,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
E-mail: nargiz.kanatovna.ast@gmail.com

КАЗАХСТАНСКОЕ ПРАВО В ВОПРОСАХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ, ПРИСОЕДИНЕНИЕ КАЗАХСТАНА К БЕРНСКОЙ КОНВЕНЦИЯ

Аннотация: *В важнейших аспектах историко-культурного наследия Казахстана, в данной статье мы рассмотрим основные правовые нормативные документы касательно законов об охране и сохранении историко-культурного наследия.*
Ключевые слова: *ЮНЕСКО, Бернская конвенция, культурное наследие.*

Akisheva Nargiz Kanatovna,
Master student of the 2nd year,
specialty International law,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
E-mail: nargiz.kanatovna.ast@gmail.com

NORMATIVE REGULATION OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE, THE ACCESSION OF KAZAKHSTAN TO THE BERNE CONVENTION

Abstract: *In this article, the main legal normative documents regarding the law on protection and preservation of historical and cultural heritage will be considered within the most important aspects of the cultural heritage of Kazakhstan.*
Key words: *UNESCO, Berne Convention, cultural heritage.*

The Kazakh national and legal culture has various cultural, spiritual and moral values that have joined the global human civilization.

In its magnificence and diversity of cultural achievements, Kazakhstan has many historical monuments, which are known in their quantity as the monuments of the Middle East and the Mediterranean Sea. The findings from archaeological excavations show that the ancient nomadic tribes and sedentary civilizations that oc-

cupied the territory of modern Kazakhstan had a high cultural level of development with elements of nomadic, semi-nomadic and sedentary civilizations.

Political and socio-economic processes that underwent dramatic changes in Kazakhstan from the end of the XXth century and the beginning of the XXIst century affected the relationship of law and the state to the cultural and historical heritage of Kazakhstan. The protection and preservation of the cultural and historical heritage, the provision of legal guarantees for the preservation and protection of the cultural heritage of the people and national Diasporas of Kazakhstan are important priorities and directions of Kazakhstan's policy in the field of culture, law and history.

Cultural historical monuments link entire generations through the preservation and transfer of customs and traditions. They are one of the important components of the entire cultural and historical heritage, which carry out social functions, help the development of domestic science, culture, education, and shape spiritual and moral education.

The Article 6 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On National Security of Kazakhstan" adopted in 2012 states that the loss of the spiritual and cultural heritage of the people of Kazakhstan is one of the main threats to national security [*URL: http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1200000527*].

In modern Kazakhstan, the cultural and historical heritage can be defined as a complex of state measures for the development, protection, preservation of existing cultural and legal customs and traditions. Such measures include the opening of various cultural and historical monuments, the support of mausoleums and mosques, the maintenance of museums, the collection of documents from the state archive that have some cultural and historical value for Kazakhstan.

Main legal documents regulating the state policy in the field of historical and cultural heritage are normative acts adopted in 1990-2000, such as:

1) The Law of the Republic of Kazakhstan of 1996 "On Culture" (with the new edition of December 15, 2006) [*URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960*]

2) Law of the Republic of Kazakhstan of June 2, 1992, "On protection and use of objects of historical and cultural heritage*" [URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=1217]*

There are regulatory documents aimed at preserving, applying and restoring the historical and cultural heritage of Kazakhstan, which include the following acts: the Law of the Republic of Kazakhstan of 1998 "On National Archival Fund", the Law of the Republic of Kazakhstan of 2001 "On Architectural, Urban Planning", and the Law of the Republic of Kazakhstan of 2006 "On Specially Protected Natural Areas".

In April 1994, Kazakhstan became a member of the UNESCO Convention on the Protection of the World Natural and Cultural Heritage. On December 21, 2011, Kazakhstan signed the ratification of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage *[URL: https://whc.unesco.org/en/conventiontext/]*.

If we consider the basic concepts used in the legislation of the Republic of Kazakhstan like the Law on Culture or the Law On protection of objects of cultural and historical heritage, then we notice that such concepts as "cultural heritage of the people of the Republic of Kazakhstan" national cultural heritage", "cultural valuables", "historical and cultural monuments", and "objects of historical and cultural heritage" are widely used in the legislation of Kazakhstan.

The cultural and historical heritage of the people of the Republic of Kazakhstan (clause 3 of the Article 1 of the Law on Culture) is a certain combination of cultural objects and valuables that play an important role for the culture of Kazakhstan without the right to take them to other countries. The concept of "historical and cultural heritage" is found only in the title of the law, but not in the norms of the law.

Cultural valuables (the Article 1 of the Law on Culture) are specific objects of cultural and historical heritage for religious or secular use, as well as valuables that play an artistic, scientific, historical and cultural role. Cultural valuables include the following: archaeological and historical monuments, some findings, discoveries, manuscripts, books, documents, museum objects, and collections of historical, scientific or artistic use. They also include old historical musical instruments, objects that relate to the past events in the history of Kazakhstan, the development of the state, society, science, technology; as well as to the works of scientific, state, or public figures.

The Law No. 280-IV of the Republic of Kazakhstan dated May 27, 2010 "On amendments to the law on culture" explains the concept of "artistic valuables". Creative works of art and literature are included to these valuables as well.

Cultural and historical heritage objects as stated in the 11 clause of the Article 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Protection of Historical and Cultural Heritage” are real estate objects with sculptures, paintings, items related to science and technology that appeared from the past events that have value in history, archaeology , ethnology, anthropology, and etc.

Historical and cultural objects have the status of cultural and historical monuments from the moment they were recognized by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Protection of Historical and Cultural Heritage Sites".

The recognition of such objects of cultural and historical heritage as historical and cultural monuments is approved in a special state list of cultural and historical monuments of local, republican and international significance. These monuments are officially published in books and magazines.

For example, archaeological sites from the moment of their discovery are recognized as historical monuments only in accordance with the provisions of the Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Protection of Historical and Cultural Heritage Sites”. The newly found cultural heritage objects may be included in a special waitlist until the final recognition of their status as cultural monuments.

Divesting a cultural and historical monument of its official status and removing it from the list of monuments is allowed only after the complete deterioration of such an object. After the examination of the object, this is done by decision of the Government of the Republic of Kazakhstan on the proposal and approval of a special commission of the authorized body or local authorities of cities or region.

Monuments of history or culture (the 6 clause of the Article 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Protection of Cultural Heritage Sites”) are architectural buildings, structures, constructions, landscapes, and sights created by people or nature but related to the history of the people, state, and etc.

Monuments of historical and cultural significance are divided into following types:

1) Archaeological sites;

2) Monuments of architecture;

3) Architectural ensembles.

Archaeological sites are ancient cities, camps, kurgans; the remains of settlements or fortifications, roads, canals, burial places, stone monuments, cave paintings, inscriptions, sections of ancient residences and other places that have traces of ancient people.

Archaeological sites show the important role of people in the long prehistoric time.

Architectural monuments are complexes of constructions, architectural ensembles, centers, building blocks, streets, squares, the remains of city buildings and other structures for residential, military or industrial purpose, as well as works of structural design, monuments, decorative art, and etc.

Architectural ensembles are isolated structures, buildings of administrative, public, scientific, industrial, educational, or commercial significance.

By cultural significance, the monuments are classified into:

1) International monuments of history and culture, included in the list of world cultural heritage that has historical and cultural value. For example, the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan city is in the UNESCO list of cultural heritage since 2003. The petroglyph site of Tamgaly is also in this list since 2004.

2) Monuments of republican significance that have cultural and historical value for Kazakhstan;

3) Monuments of local importance that have cultural and historical value for regions or cities.

According to the civil legislation of Kazakhstan, historical monuments, depending on their specifics, can divide into immovable and movable ones. Real estate may be alienated in a written notarial manner and under the registration of the authorized body. Immovable monuments include buildings, structures, land, and etc. Historical real estate is a certain public land with borders or a natural site. Movable monuments are objects such as museums, archives, funds, exhibitions, or antiques.

Antique items are ancient items of different cultural and historical significance.

The national cultural heritage stipulated by the 14 clause of the Article 1 of the Law on Culture is cultural valuables of particular importance for the history and culture of the local people and the state.

Cultural heritage objects (monuments) must be preserved according to the Law “On Protection of Historical and Cultural Heritage” that has a special legal regime. The Article 34 of the Law on Culture states that such a regime is a government measure to preserve and restore cultural heritage sites. Our country is trying to protect the cultural monuments.

According to international treaties, the following cultural monuments are subject to preservation:

1) Monuments owned by Kazakhstan, but located in a foreign country;

2) Monuments of foreign countries located in Kazakhstan.

The Law of the Republic of Kazakhstan of May 17, 2012, "On objects of cultural heritage", which was adopted jointly with the CIS participants, introduced the concept of "the territory of cultural heritage". For Kazakhstan, it is the territory of architectural monuments of historic and cultural significance that cannot be divided into different sections and cannot be alienated. The boundaries of the territories of cultural heritage objects are determined by examination on the basis of legal and historical documents. After that, they are added to a single general state register of cultural heritage objects.

It is prohibited to build anything on the territory of a cultural heritage object according to the land legislation. For example, museums collect the items of cultural heritage. The status of museums is explained in the Article 25 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Culture". All exhibits and collections in museums belong to the National Museum Fund of the Republic of Kazakhstan.

There is also a National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan (the Article 2 of the Law of the Republic of Kazakhstan of December 22, 1998 "On National Archival Fund"). Its property is protected by the authorities as a national treasure of the Republic of Kazakhstan.

The Law No. 297-1 of the Republic of Kazakhstan "On Accession of Kazakhstan to the Berne Convention for the Protection of Art and Literary Works" was adopted on November 10, 1998. The Berne Convention was signed on September 9, 1886, and the latest changes to it were made in Paris on October 2, 1979.

In accordance with the norms of the Berne Convention, various literary works of famous authors are protected and kept under their copyright assigned to these authors.

According to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, crimes committed with regards to cultural heritage are punishable by confiscation of property, a fine, assignment of community service hours, arrest, and even imprisonment. For example, in the Article 203 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, intentional destruction, export or damage to objects of special value is punishable by imprisonment for a term of three to seven years. Illegal export of cultural property or objects of national heritage is punishable by sentencing for incarceration for a term of three to seven years.

The procedure for obtaining a permit for the export of cultural property is carried out in accordance with the State Service Standard "Issuing a certificate for the right of temporary export of cultural property" under the Appendix 4 to the order No. 146 dated April 22, 2015 issued by the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan. This service is provided by local executive bodies of regions and cities of Astana and Almaty.

Also, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan lists penalties for the types of crime such as vandalism, theft, illegal archaeological work, and etc. that endanger the preservation of historical monuments, cultural centers and other cultural heritage objects.

Article 167 "On illegal use of symbols, logos and emblems protected by international treaties"

Intentional usage of the emblems of the Red Cross, Red Crescent or Red Crystal societies in war or other hostilities; of protective signs or other signs protected by international law for cultural property; or intentional usage of a foreign state flag or other national distinctions of an adversary state, neutral state; of a flag or a symbol of an international organization – all contrary to international treaties is punishable by imprisonment for a term of up to five years.

According to the latest data, about 1535 objects are included in the UNESCO World Heritage List today, of which there are only 5 Kazakhstani cultural objects.

1. The Mausoleum of Khoja Akhmed Yassawi (Turkestan city) (2003)
2. Petroglyphs of the archaeological landscape of Tamgaly (2004)
3. Sary-Arka, the steppe and lakes of northern Kazakhstan (2008)
4. Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor (2014)
5. Western Tien-Shan (2016) *[URL:https://whc.unesco.org/ru/list]*.

According to the Order No. 88 of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020 "On approving the state list of monuments of history and culture of republican significance", about 235 objects are included in the list of historical and cultural heritage of republican significance, 21 of which are monuments of history and culture, mausoleums, mosques, monuments, schools, madrassas, burial grounds, memorials to the heroes of the revolution and civil war, and etc.

This list gets updated and supplemented by additional parallel comparison with the quantity of monuments from the previous years, and highly depends on archaeological achievements in the country and the world *[URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020397]*.

Summarizing the results, formulating the specific recommendations aimed at creating and improving the efficiency of the public-state system for Kazakhstan cultural heritage preservation, taking into account international standards and the global nature of the problems of preserving cultural properties it is necessary, in particular, to note the following.

The cultural approach to the analysis of international standards of UNESCO and other international organizations in the field of preservation of cultural values allows us to identify strategic directions and guidelines of cultural policy from the point of view of general national development, to reveal the legal mechanisms of the state cultural policy of Kazakhstan that regulate the processes of interaction between all entities involved in the cultural process.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы, 2012.URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527
2. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы (15 желтоқсан 2006 ж. Енгізілген) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жылғы 30 тамыз. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/конституция
4. Қазақстан Республикасының Заңы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» 1992 жылғы 2 маусымURL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=1217.
5. «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау» туралы ЮНЕСКО конвенциясы. URL: https://whc.unesco.org/kz/conventiontext/.
6. Қазақстан Республикасының Заңы «Ұлттық мұрағат қоры туралы», 1998, URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001538_/links
7. Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы, 2001.URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000242_

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Казахстана», 2012.URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527
2. Закон Республики Казахстан «О культуре» (с новой редакцией от 15 декабря 2006 г.) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
4. Закон Республики Казахстан от 2 июня 1992 года «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=1217.
5. Конвенция ЮНЕСКО об «Охране нематериального культурного наследия». URL: https://whc.unesco.org/en/conventiontext/.
6. Закон Республики Казахстан 1998 года «О Национальном архивном фонде». URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001538_/links
7. Градостроительство »и Закон Республики Казахстан 2006 года« Об особо охраняемых природных территориях». URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000242_

REFERENCES

1. Law of the Republic of Kazakhstan “On National Security of Kazakhstan”, 2012.*URL*: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527
2. The Law of the Republic of Kazakhstan “On Culture”, (with the new edition of December 15, 2006) [*URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960*]
3. The Constitution of Republic of Kazakhstan on 30 August 1995. *URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution*
4. Law of the Republic of Kazakhstan of June 2, 1992, “On protection and use of objects of historical and cultural heritage*” URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=1217]*

5. UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage [URL: https://whc.unesco.org/en/conventiontext/].
6. The Law of the Republic of Kazakhstan of 1998 “On National Archival Fund”, URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001538_/links
7. The Law of the Republic of Kazakhstan of 2001 “On Architectural, urban Planning”, and the Law of the Republic of Kazakhstan of 2006 “On Specially Protected Natural Areas. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000242_

ГРНТИ 10.59.31
УДК 349:342:61

Алибаева Гульнар Айтчановна,
доктор юридических наук, профессор,
проректор по научно-исследовательской работе и международным связям,
Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: g.alibayeva@mail.ri

Срапилов Султан,
докторант,
Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sultan0818@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түйін: *Мақала білім беру саласында жүргізілген арнайы үкіметтік бағдарламаларды талдау арқылы мемлекеттік басқару жүйесіне цифрландыруды енгізудің қазіргі жай-күйін талдауға арналған. Осы бағдарламаларды іске асыру тетігі сыни бағаланады, өйткені қазіргі заманғы көрсеткіштер осы мәселедегі үлкен кемшіліктерді көрсетеді. Авторлар қашықтықтан білім беру үшін білім беру платформаларын әзірлеу және енгізу процесіне мемлекеттік-жеке меншік әріптестік тетігін пайдалануды ұсынады. Жекеше әріптестің осы бағыттағы мүддесі туралы мәселе қойылады.*

Түйінді сөздер: *білім беру, мемлекеттік басқару, білім беру платформалары, қашықтықтан білім беру, цифрландыру.*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРАВИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме: *Статья посвящена анализу современного состояния внедрения цифровизации в систему государственного управления через анализ проведенных специальных правительственных программ в сфере образования. Критически оценивается механизм реализации этих программ, так как современные показатели указывают на огромные недостатки в этом вопросе. Авторами предлагается использование механизма государственно-частного партнерства в процесс разработки и внедрения образовательных платформ для дистанционного образования. Ставится вопрос об интересе частного партнера в этом направлении.*

Ключевые слова: *образование, государственное управление, образовательные платформы, дистанционное образование, цифровизация.*

LEGAL REGULATION OF THE USE OF DIGITALIZATION IN THE PROCESS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: *The article is devoted to the analysis of the current state of digitalization implementation in the public administration system through the analysis of special government programs in the field of education. The mechanism for implementing these programs is critically evaluated, as current indicators point to huge shortcomings in this issue. The authors suggest using the mechanism of public-private partnership in the development and implementation of educational platforms for distance education. The question is raised about the interest of the private partner in this direction.*

Keywords: *education, public administration, educational platforms, distance education, digitalization.*

Информатизация, а затем и цифровизация прочно вошла в процесс жизни современного человека. Информационных технологии стали одной из причин глобализации и стали одним из важных средств активизации и эффективности работы многих сфер жизнедеятельности человека. Благодаря возможностям Интернета появилась возможность удаленной работы, а также дистанционного образования. Все более популярными становится онлайн закуп, онлайн знакомство, онлайн развлечение и отдых, и многое другое.

Бесценной и буквально спасительной оказалась возможность Интернет-технологий в период карантина в связи с COVID – 19, охватившим всю планету. Удаленная занятость стала буквально спасительной и для многих компании (сохранение возможности функционирования, выполнения обязательств, выживаемости), для людей (сохранить заработную плату и платежеспособность) а также для государства (продолжать осуществлять определенные функции, услуги и пр.).

Многие исследователи не сомневаются в том, что опыт, полученный в процессе карантина, существенно изменит внутреннюю установку и сам подход общества к коммуникационным возможностям. Расширение и более глубокое внедрение информационных и цифровых процессов неизбежно. Мы вплотную подошли к так называемой «Интернет-экономике» [Курицкий А.Б., *2000, 232 с*.], основы, которой были заложены еще в конце XX века и острая необходимость, в которой возникла в настоящий период.

Если сегодня дистанционно работает каждый третий по «удаленке» и, как правило, только в иностранных компаниях, то эта цифра возможно будет достигнута и в Казахстане. Так как время работы на карантине открыла и показала эти возможности. Соответственно, отечественный бизнес, образование и управление в той или иной степени не применят возможности использовать эти способы для дальнейшего функционирования.

Использование программных продуктов в системе государственного управления Казахстана в докарантинный период уже было поставлено на определенный уровень.

Казахстан готовился к этому длительное время. В конце 90-х XX века, решив наиболее острые задачи политического и организационного характера, правительством было взято направление на внедрение Интернета по всему Казахстану.

Данный процесс проходит поэтапно.

Одной из первых программ была Государственная программа формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 16 марта 2001 года N 573. Эта программа преследовала очень важные цели, которые и заложили основы дальнейших действий по развитию информационного сектора в стране. А именно данной программой было достигнуто: «формирование технологических и организационных основ национальной информационной инфраструктуры, обеспечение информационной безопасности и независимости страны, создание национальной информационной инфраструктуры на принципах открытых систем, на стандартизацию, унификацию и сертификацию средств и систем информатизации и обеспечение регламентируемого универсального доступа к ресурсам национальной информационной инфраструктуры, на самоорганизацию национальной информационной инфраструктуры, расширение сферы применения государственного языка в информационных технологиях, использование созданных ранее информационных систем, оптимизацию затрат бюджетных средств на формирование, использование и защиту государственных информационных ресурсов» [*Указ президента РК*, *2001, №573*].

Компьютеризация и устранению компьютерной безграмотности через реализацию Государственной программы «Об утверждении Программы снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007-2009 годы» от 11 октября 2006, а до этого проводились крупномасштабные меры по компьютеризации всех государственных органов и обучения государственных служащих (конец 90-годов). Цель данной программы на тот период составляло достижение: 20% уровня компьютерной грамотности населения Казахстана; достижение в Казахстане 20% уровня пользователей е-услугами и Интернет, а также повышение значимости информационных ресурсов в повседневной жизни граждан [*Постановление Правительства РК от 11.10.2006*]. В итоге в этот процесс подключились и не государственные структуры. Так, Агентством Республики Казахстан по информатизации и связи и ЗАО "Национальные информационные технологии" при поддержке компании Microsoft Казахстан была запущена программа подготовки тренеров для обучения государственных служащих по программе обучения компьютерной грамотности в рамках пилотного проекта Программы по снижению цифрового

неравенства в Республике Казахстан [*https://allsoft.kz/news-soft/3133*/]. Что свидетельствует о консолидации усилии государственного и негосударственного сектора в решении национальных проблем.

Особо следует отметить деятельность правительства по формированию Электронного правительства, основы, которой были заложены "О Государственной программе формирования "электронного правительства" в Республике Казахстан на 2005-2007 годы", утвержденные Указом Президента Республики Казахстан от 10 ноября 2004 года № 1471, затем программами на 2008-2010, 2010-2014 годы. В результате чего, Электронное правительство получило свои законный статус и официально вошло в инструментарии оказания государственных услуг населению страны.

Программа 2013 г. «Информационный Казахстан – 2020» предусматривала переход к информационному обществу и решение задач по совершенствованию государственного управления, созданию открытого и «мобильного правительства» и развитию доступности информационной инфраструктуры посредством «обеспечения эффективности системы государственного управления, доступности инновационной и информационно-коммуникационной инфраструктуры, создание информационной среды для социально-экономического и культурного развития общества, а также развитие отечественного информационного пространства» [*Указ Президента РК № 464*]. В результате реализации данной программы была принята нормативно-правовая база, позволяющая функционировать Электронному правительству и внедрению первых видов государственных услуг, например, в сфере выборов, государственных закупок и торговли. Были в первые внедрены стандарты оказания услуг и пр.

Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2018-2022 годы, пришедшая на смену «Информационного Казахстана» ставит уже более конкретные цели, а именно «Ускорение темпов развития экономики республики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе» [*Постановление Правительства РК № 827*].

В результате, по данным отчета о работе Электронного Правительства РК «оказывается более 900 услуг и сервисов. Популярность портала среди казахстанцев подтверждается статистическими данными. Пользователями портала являются более 50% экономически активного населения страны или более 5,3 миллиона человек, которым оказано более 130 миллионов электронных услуг» [*http://qogam.gov.kz/ru/pages/elektronnoe-pravitelstvo-respubliki-kazahstan*]. Продолжая начинания предыдущих проектов были предприняты меры по цифровизации промышленности, энергетического комплекса, некоторых операции в сфере сельского хозяйства, финансовых технологий и безналичных платежей, бизнес сферы, научно-исследовательской деятельности и многое другое. Особое внимание было уделено развитию и содержанию Kazneta (казахстанского сегмента сети Интернет). Были внедрены цифровые технологии в сферы, которые ранее не были охвачены, такие как судебная система, прокуратура, УИС, социальные услуги, регистрационная деятельность государственных органов, некоторые аспекты деятельности правоохранительных органов, государственные закупки, государственные конкурсы и грантовые проекты в научной сфере, контрольно-надзорная деятельность большинства госструктур.

Вместе с тем, анализ эффективности внедрения цифровизации показал, что государству необходимо усилить работу в целом ряде направлений, а именно налогообложения (единая налоговая система так и не была внедрена), электронная биржа труда, социально-трудовой сферы, информационные системы здравоохранения, в том числе и посредством внедрения искусственного интеллекта.

Особенно следует уделить внимание сфере образования, где поле внедрения цифровизации огромно и не требует огромных усилии со стороны государства, так как каждое образовательное учреждение заинтересовано в развитии онлайн платформ с одной стороны как еще одной статьи доходов, и с другой стороны как показатель конкурентноспособности университета. Данный показатель является одним из важнейших для определения уровня университета в отечественных и международных рейтингах. При всем при этом, как выяснилось, университеты Казахстана не были готовые к переходу на дистанционное образование.

Еще более плачевной оказалась ситуация со средней школой, где Министерство образования практически призналось в провале учебного процесса и официально переложило ответственность на плечи учителей и директоров школ.

Дистанционный образовательный процесс под натиском 2,5 млн. казахстанских учеников «снес» такие платформы как Кунделик, Платонус, Zoom и другие. В процессе выяснилось, что большинство

университетов и тем более ни одна школа не имеет собственных образовательных платформ, минимальное количество массовых он-лайн курсов, вебинар-систем и прочее. Плохо обстоит с оцифрованными учебниками и иным учебно-методическим материалом. То есть процесс цифровизации практически обошел образовательную сферу стороной.

Вместе с тем, в сфере образования было реализованы две государственные программы: несколько программ информатизации учебных заведений начального и среднего профессионального образования РК и ряд программ по информатизации высшего образования. Однако, в процессе реализации всех этих программ МОН РК создал «локальную систему – программу E-learning, рассчитанную на 2011-2020 годы. Планировалось, что к 2017 году к системе будет подключено 50% школ, а к 2020 – все 100%. К концу 2014 года к системе было подключено лишь 16% школ [*https://www.nur.kz/756478-informatizaciya-obrazovaniya-po-kazakh.html*]. И в итоге по завершению проекта, данная программа – стоимостью 35 млрд. тенге республиканского бюджета была признана не выполненной. Кроме того, «В целом специалисты Счетного Комитета РК во время анализа деятельности насчитали в МОН РК пять информационных систем, которые не были введены в эксплуатацию, но, на разработку которых с 2013 по 2017 годы государство потратило 563 млн. тенге. Среди них: Единая система управления высшим образованием (ЕСУВО), Национальная образовательная база данных" (НОБД), Банк данных Комитета по охране прав детей (КОПД) и Информационная система управления деятельности АО "Финансовый центр" по сопровождению и мониторингу подушевого нормативного финансирования организации образования (ИАСУД ПНФО)» [*https://informburo.kz/novosti/proekt-e-learning-stoimostyu-v-35-mlrd-tenge-okazalsya-neeffektivnym.html*]. При этом в программах отмечено, что: «От степени технологического развития каждой страны зависит не только ее экономическое могущество и уровень жизни населения, но и положение этой страны в мировом сообществе, возможности экономической и политической интеграции с другими странами, а также решение проблем национальной безопасности. В то же время уровень развития и использования современных технологий в той или иной стране определяется не только развитием материальной базы, но, главным образом, уровнем интеллектуализации общества, его способностью производить, усваивать и применять новые знания. Все это самым тесным образом связано с уровнем развития образования в стране и с проблемами информатизации образования. Анализ развития передовых, в экономическом отношении, стран показывает, что информатизация системы образования является одним из ключевых условий, определяющих последующее ускоренное развитие экономики, науки и культуры» [*Постановление Правительства РК N 616*].

Введенные в последствии платфомы Кунделик (для школ) и Платонус (для высших учебных заведений) также вызывают нарекания со стороны пользователь.

Вместе с тем, последние события показали, что собственными усилиями государство не справляется с задачами цифровизации. Во многом важнейшими задачами государства в данной сфере должны быть создание основных условии для развития (материально-технические возможности), регламентирование и контроль в необходимы случаях (правовое обеспечение).

На наш взгляд, государство не способно охватить все сферы жизнедеятельности личности, общества и государства и обязано взять на себя регулирующие функции, включаясь в случаях необходимости и поддержки.

Для этого возможно обратиться к опыту стран, более продвинутых в этой сфере, например, США – лидера дистанционного образования и развития IT-сектора. Так, «в США правительство учло вышеописанные риски и выбрало менее затратный курс, отдав данный рынок на откуп частным компаниям, которые более гибко и эффективно адаптировали свои решения под потребности конечных пользователей. Результатом стало рождение и становление крупных мировых платформ – американских BlackBoard и Edmodo» [*https://www.nur.kz/756478-informatizaciya-obrazovaniya-po-kazakh.html]*.

Сфера программирования различных услуг, как правило – прерогатива частного сектора. Работа программиста является наиболее высокооплачиваемых и не всегда по государственному карману оплата высококачественной команды. Однако, сферы государственного управления, в том числе и образования, требуют реального участия специалистов: учителей, методистов, управленцев.

Так опыт России и ряда других государств показал, что в сфере общеобразовательных школ лучше всего применимо государственно-частное партнерство, которое позволяет достичь ожидаемого результата и удовлетворить потребности и потребителей и пользователь и контрольных организации. «Анализ международного опыта подсказывает, что государственно-частное партнерство уже

зарекомендовало себя как эффективный путь для разработки крупных инфраструктурных ИТ-проектов успешными компаниями под контролем государства. Рынок образовательных технологий давно стал глобальным, что позволяет Казахстану выбирать лучшие и проверенные временем продукты» [*https://www.nur.kz/756478-informatizaciya-obrazovaniya-po-kazakh.html*].

Если университеты в той или иной степени находятся в более выигрышном положении, то школьное образование и средне-профессиональные учреждения полностью находятся на «иждивении» МОН РК. Соответственно, Правительству Республики Казахстан необходимо привлечь частные компании сильных программистов (отечественных) для создания новых образовательных платформ по мере необходимости интегрированных в мировую образовательную базу (МООК, образовательные базы наиболее востребованных дисциплин).

Будущая реформа среднего образования, в том числе должна включать в себя возможность онлайн образования, что особо актуально не только в условиях карантина, но и в процессе академической мобильности, инклюзивного образования и др. моментах.

Так, по мнению Черданцева В.П. «Объективно можно выделить ряд преимуществ государственно-частного партнерства: Во-первых, возможность ускорения социально-экономического развития. Чаще всего элементами государственно-частных партнерств выступают социально весомые институты и инфраструктура, уменьшение временного интервала между выявлением необходимости создания нового объекта и реальным его воплощением становится реальным и значимым…. Во-вторых, уменьшение расходования средств из государственного бюджета. … В-третьих, реформирование государственного сектора. Внедрение государственно-частного партнерства даст возможность переориентирования на предоставление качественных услуг населению, что позволит решить многие региональные проблемы, реализовать программы развития муниципалитетов. … В-четвертых, увеличение реализованных проектов с высоким уровнем эффективности. … В-пятых, минимизация рисков и получение синергического эффекта. Синергический эффект взаимодействия государственных органов и частного сектора дает возможность переноса рисков проекта на каждого партнера, исходя из их возможности управления ими. То есть происходит перераспределение ответственности в рамках проекта на частного партнера в рамках всего цикла проекта. В-шестых, повышение качества услуг. Государственно-частное партнерство через введение инновационных технологий и методов управления создает более высокие управленческие стандарты, что существенно влияет на качество оказываемых услуг населению. В-седьмых, ослабление коррупционных действий и незаконной практики на всех этапах реализации проекта» [*Захаров Н.Н., Черданцев В.П., Тронина М.В. с. 340-343*].

Однако, наиболее важным в этом вопросе является проблема выявления интереса частного партнера. Предпринимательство уже само по себе изначально требует наличия материального интереса, его финансовой составляющей. Во всех выше приведенных случаях в Казахстане МОН являлся заказчиком государственного закупа. Фирмы, получая заказ, разрабатывали программы, внедряли их в учебный процесс (методическое руководство) и не более того. Тогда как процесс государственно-частного партнерства – это процесс длительный и не является только реализацией государственного заказа.

Необходимо разработать механизм материальной заинтересованности. Программисты школьных обучающих платформ должны получить авторское право на данный продукт, непосредственно внедрить его в процесс обучения (изначально на региональном уровне), обслуживать процесс работы программного обеспечения, а затем иметь возможность предлагать его на мировом рынке. На наш взгляд, этот рынок может представлять изначально страны постсоветского пространства, имеющие существенное сходство с казахстанской моделью образования, а затем и иные государства в зависимости от качества разработанной продукции (программы). Могут быть выработаны и иные стимулы такого взаимодействия. Не исключено, что первоначально эти проекты будут строиться на благотворительной основе.

Можно помнить и о том, что возможны риски, как например сформированная и введенная в действие платформа «Дневник, ру» в Российской Федерации, которая показала свою недееспособность и провалила обучение в школах России. Такие риски должны быть предусмотрены в договоре, что означает, что договор должен быть долгосрочный.

Подход использования ГЧП в данном вопросе сферы образования, на наш взгляд, не только облегчит работу МОН РК, но и упростит положение современного Правительства, которое исходя из современной макроэкономической ситуации и необходимости оптимизации расходов на ряд государ-

ственных программ. Соответственно, мы присоединяемся к выводам экспертов, которые были даны существенно раньше, чем эта ситуация с карантином о том, что «… следует еще раз оценить риски, затраты на разработку и поддержку собственного технологичного решения в сравнении с адаптацией уже действующих зарубежных платформ. Возможно, эффективнее и дешевле будет использовать уже существующие решения, воспользовавшись опытом и экспертизой других стран» (которые не справились с объемом обучающихся) либо вынести разработку собственных платформ на уровень ГЧП.

Удаленная занятость и удаленной обучение становится наиболее востребованных форм работы, что будет требовать соответствующего программного и материального обеспечения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Курицкий А.Б. Интернет-экономика: закономерности формирования и функционирования. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2000. 232 с.
2 Указ Президента Республики Казахстан от 16 марта 2001 г. № 573 О Государственной программе формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан (с изменениями, внесенными Указом Президента РК от 21.11.03 г. № 1232) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1022089#pos=0;167
3. Государственной программы «Об утверждении Программы снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007-2009 годы» от 11 октября 2006
4. В Казахстане запущена пилотная Программа корпорации Microsoft по снижению информационного неравенства среди населения // https://allsoft.kz/news-soft/3133/
5. Государственная программа "Информационный Казахстан – 2020». Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 года № 464//http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464
6. Государственная программа «Цифровой Казахстан». Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827// http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827
7. Электронное Правительство Республики Казахстан // http://qogam.gov.kz/ru/pages/elektronnoe-pravitelstvo-respubliki-kazahstan
8. Информатизация образования по-казахстански: что ждет школы Республики? // https://www.nur.kz/756478-informatizaciya-obrazovaniya-po-kazakh.html
9. Проект E-learning стоимостью в 35 млрд тенге оказался неэффективным // https://informburo.kz/novosti/proekt-e-learning-stoimostyu-v-35-mlrd-tenge-okazalsya-neeffektivnym.html
10. Постановление Правительства Республики Казахстан от 10 мая 2001 года N 616 Об утверждении Программы информатизации учебных заведений начального и среднего профессионального образования Республики Казахстан // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premer_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P010000616_/
11. Захаров Н.Н., Черданцев В.П., Тронина М.В. Государственно-частное партнерство в сфере образования – социально-экономический аспект // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 6-2. – С. 340-343.

Ахметов Айбек Тютебаевич,
докторант, магистр юридических наук,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК КЛЮЧ К ПОВЫШЕНИЮ ДОВЕРИЯ НАСЕЛЕНИЯ К ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫМ ОРГАНАМ (НА ПРИМЕРЕ США И ВЕЛИКОБРИТАНИИ)

Аннотация: *Бұл мақала талдау, электронды іс-жүргізу, қылмыстық процесте АҚШ және Ұлыбритания. Сот және құқық қорғау органдарына халықтың сеніміне оң әсер ететін фактор ретінде сандық технологияларды қолдану тәжірибесі байқалады. Сонымен қатар, қазіргі уақытта Қазақстанда электрондық форматпен қылмыстық процестің барлық сатылары қамтылған. Автор Қазақстандағы қылмыстық процесті цифрландырудың жаңашылдығы мен бірегейлігі туралы қорытындыға келеді.*

Түйінді сөздер: *цифрландыру, электрондық формат, қылмыстық процесс, халықтың сенімі.*

Аннотация: *Данная статья посвящена анализу электронного делопроизводства в уголовном процессе США и Великобритании. Отмечается опыт применения цифровых технологий, как фактора, положительно влияющего на доверие населения судебным и правоохранительным органам. При этом в настоящее время, электронным форматом в Казахстане охвачены все стадии уголовного процесса. Автор приходит к выводу о новизне и уникальности цифровизации уголовного процесса в Казахстане.*

Ключевые слова: *цифровизация, электронный формат, уголовный процесс, доверие населения.*

Abstract: *This article is devoted to the analysis of electronic records management in criminal proceedings in the United States and Great Britain. The author notes the experience of using digital technologies as a factor that positively affects the trust of the population in judicial and law enforcement agencies. At the same time, currently, all stages of the criminal process are covered by the electronic format in Kazakhstan. The author comes to the conclusion about the novelty and uniqueness of digitalization of the criminal process in Kazakhstan.*

Key words: *digitalization, electronic format, criminal process, public trust.*

Как отметил в своем Послании народу Казахстана глава государства Касым-Жомарт Токаев «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 02.09.2019 года – «общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей являются главными приоритетами в деятельности государственных органов. Зачастую люди вынуждены обращаться к Президенту вследствие «глухоты» и закрытости чиновников в центре и на местах. Неоднократные жалобы на несправедливость решений в какой-то сфере означают системные проблемы в конкретном госоргане или регионе. Теперь к этому следует относиться именно так, и принимать соответствующие решения» [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses] (Дата обращения: 27.04.2020 г.).

Одним из наиболее действенных путей по повышению уровня доверия населения к органам власти, является цифровизация. Ведение уголовного дела в электронном формате позволяет добиться следующих положительных результатов: процессуальная экономия времени; сокращение сроков расследования и получения санкций; прозрачность уголовного процесса; минимизация рисков фальсификации; доступ к уголовному делу в режиме online; экономия финансов; актуальная правовая статистика; исключение утери уголовных дел; системный ведомственный контроль и прокурорский надзор.

Рассмотрим существующий обширный опыт внедрения информационных компьютерных технологий и систем электронного документооборота в уголовный процесс на примере США и Великобритании.

Процессуальная деятельность федеральных судов США регулируется, в частности, следующими сводами правил: Федеральными правилами гражданского процесса (Federal Rules of Civil Procedure), принятыми в 1938 г.; Федеральными правилами уголовного процесса (Federal Rules of Criminal Procedure), принятыми в 1946 г.; Федеральными правилами апелляционного производства (the Federal Rules of Appellate Procedure), принятыми в 1968 г. и Федеральными правилами о доказательствах (the Federal Rules of Evidence), принятыми в 1975 г. [URL: https://www.uscourts.gov/rules-policies] (Дата обращения: 27.04.2020 г.).

Направление судебных извещений сторонам и материалов дела сторонами друг другу может осуществляться с использованием электронных средств, в частности по электронной почте при наличии согласия сторон на получение документов таким способом.

В связи с прямым разрешением в процессуальном законодательстве на организацию представления и обмена документами в электронной форме и с принятием соответствующих законов штатов и актов судебной власти был разработан ряд специализированных информационно-правовых систем, предназначенных для организации электронного документооборота в рамках судебного разбирательства.

На сегодня в США активно применяется глобальная система Case Management/Electronic Case Files (CM/ECF) – Система управления делами/электронными делами (далее – CM/ECF), которая представляет собой комплексную систему управления судебными разбирательствами [URL: https://www.uscourts.gov/court-records/electronic-filing-cmecf](Дата обращения: 27.04.2020 г.).

CM/ECF – это совместная программа Административного управления судов США и федеральных судов для замены старых систем управления делами на систему, основанную на существующих технологиях, новом программном обеспечении с расширенной функциональностью. Эта система дает федеральным судам возможность вести электронные дела и осуществлять электронную подачу судебных документов через Интернет.

CM/ECF предоставляет доступ к файлам дел нескольким сторонам и предлагает расширенные возможности поиска и отчетности.

CM/ECF реализует принцип минимальных требований к аппаратному и программному обеспечению, а также обеспечивает публикацию судебных актов в сети Интернет. В рамках данной системы документы предварительно подготавливаются в форме электронных файлов в установленном формате (основной – PDF-формат), затем пользователь осуществляет доступ по паролю, который выдается судом, к информационной системе суда, вводит необходимую информацию о деле и загружает файлы в систему суда. После получения файлов информационной системой суда автоматически генерируются уведомления отправителю документов и другим лицам, участвующим в деле.

CM/ECF предлагает ряд преимуществ для юристов и общественности:

Информация о делах, включая реестр и поданные документы, доступна для просмотра и загрузки адвокатам и общественности в любое время из других мест, помимо здания суда, через Интернет.

В частности, адвокатам и/или иным заинтересованным сторонам предоставляется копия каждого документа, поданного в электронном виде в их делах по онлайн-ссылке, указываемой в «уведомлении об электронном учете», которое направляется по электронной почте каждому зарегистрированному адвокату при сохранении каждого электронного документа.

Стороны, судья, сотрудники суда и общественность могут одновременно рассматривать материалы дела в электронном виде.

По решению суда зарегистрированные адвокаты могут создавать и формировать касающиеся дела документы 24 часа в сутки, 7 дней в неделю, через Интернет, без дополнительной платы за регистрацию. Следует отметить, что адвокаты и иные имеющие доступ лица могут готовить документы по делу из своих офисов или домов в режиме «онлайн», избегая требующую определенное время процедуру почтовых отправлений и курьерских услуг.

Направляемые через Интернет документы автоматически приобщаются в содержание дела с мгновенным обновлением его перечня.

Каждой стороне, имеющей электронный доступ к данному делу, система автоматически направляет уведомление на электронную почту, о той или иной деятельности по материалам дела. Данное уведомление содержит гиперссылку на вновь сформированный электронный документ или их перечень.

Впервые CM/ECF в США была представлена в начале 2001 года в рамках совершенствования деятельности судов по вопросам банкротства. CM/ECF уровня окружных (районных) судов начала внедряться в мае 2002 года. Внедрение CM/ECF для апелляционных судов началось в 2005 году.

К марту 2006 г. установка системы была практически завершена в окружных судах и судах, занимающихся рассмотрением дел о банкротствах. К указанному моменту в системе было заведено 26 млн. дел и более 200 тыс. лиц имели возможность участвовать в электронном документообороте с помощью сети Интернет.

На сегодня CM/ECF содержит более 41 миллиона дел и 500 миллионов документов, для работы, с которой доступ по всей стране имеют более 700 тыс. уполномоченных юристов и адвокатов, обладающих возможностью подавать документы в электронном виде.

Для формирования и внесения документа через систему требуется учетная запись и пароль, который выдается судебным органом, ведущим электронное делопроизводство.

По распоряжению Конгресса США, электронная программа общественного доступа судебных органов финансируется полностью за счет сборов с пользователей, установленных Конференцией судей Соединенных Штатов.

Так, информация из системы доступна по цене в 10 центов за одну страницу с максимальной стоимостью документа, рассчитанной как эквивалент 30-страничного документа (3 доллара США). Копии судебных решений доступны бесплатно.

Никаких дополнительных сборов за подачу документов через Интернет с использованием CM/ECF не требуется, однако также применяются существующие пошлины за регистрацию отдельных судебных документов.

Электронный доступ к отдельным страницам дела для получения справок доступен через программу электронных документов Public Access to Court Electronic Records (далее – PACER).

Сторона судебного процесса имеет право получить одну бесплатную копию документов, находящихся в электронном виде в деле, по ссылке, получаемой с уведомлением из органа суда по электронной почте.

Обучение работе с CM/ECF проводится в каждом суде. Если юридический работник прошел обучение и зарегистрирован в одном суде, он может быть уполномочен регистрироваться и подавать в другой суд без дополнительной подготовки по своему усмотрению. Большинство судов местного и окружного уровня разрабатывают руководства пользователя для адвокатов и других пользователей, которые, как правило, размещают на своих веб-сайтах.

Сервисный центр PACER имеет компьютеризированные учебные модули, а также раздел «часто задаваемых вопросов», касающихся работы в системе.

Правило 5(e) Федеральных правил гражданского судопроизводства США, правило 5005(a) Федеральных правил процедуры банкротства, правило 25(a) Федеральных правил апелляционной процедуры и правило 49(d) Федеральных правил Уголовного процесса США разрешают отдельным судам в соответствии с местным законодательством (штата, округа) разрешать или требовать от участников судебного процесса подачи документов электронным способом.

Кроме того, правила 5(b) и 77 Федеральных правил гражданского судопроизводства США, правила 25 и 26 Федеральных правил апелляционной процедуры, правила 45 и 49 Федеральных правил уголовного судопроизводства и правила 7005, 9014 и 9022 Федеральных правил процедуры банкротства США также разрешают ведение делопроизводства электронным способом в случае, если имеется согласие сторон. Индивидуальные судебные правила размещаются на веб-сайтах окружных (местных) судов.

В рамках и в русле общего федерального подхода в различных федеральных судах и судах штатов в США существуют собственные организационно-технические и правовые решения по организации электронного документооборота в судопроизводстве.

К примеру, с марта 2005 г. в Окружном суде США Восточного округа штата Луизиана действует система извещения по электронной почте, создана система электронной подачи документов. С 2005 г. Налоговый суд США принимает кредитные карты граждан для оплаты установленных пошлин и официальных платежей. [Федосеева Н.Н.,Чайковская М.А. Электронное правосудие в России и в мире] (Дата обращения: 27.04.2020 г.).

Ответственность за достоверность указываемых в электронных документах сведений (установочные данные физических и юридических лиц, адреса, банковские реквизиты, и т.д.) возлагается на лицо, имеющего зарегистрированное право доступа к материалам дела и их редактирования.

В целях обеспечения безопасности хранящихся в системе данных используются две служебные программы, которые проверяют документы на их интегрированность и целостность в системе, а также на их аутентичность с момента их загрузки в систему.

Опыт Великобритании.

В течение последних двух десятилетий система уголовной юстиции в Великобритании, начиная от полицейских подразделений и заканчивая Королевской прокурорской службой (the Crown Prosecution Service, далее – CPS) и уголовными судами, претерпела значительные и быстрые изменения с целью интеграции новых технологий, оказывающих влияние на эффективность, стоимость и удобство для пользователя.

Использование технологий в полиции и во время расследований.

В октябре 2016 года в полицейских участках в использование были введены нательные видеокамеры для обеспечения возможности записи каких-либо инцидентов с возможностью их последующего использования в уголовных процессах.

Когда производится допрос подозреваемого, данная беседа, как правило, записывается при помощи электронного записывающего устройства в комнате допроса; впоследствии данная запись транскрибируется или используется в качестве доказательства обвинения.

В полицейских участках также отмечается усиление стремления к использованию технологий и электронных форматов, в том числе по переходу на безбумажный документооборот. Другие технологии, применяемые определенными силовыми структурами, включают в себя программное обеспечение систем искусственного интеллекта (AI), в частности, используемое полицейскими подразделениями г. Дарем для выявления повторных инцидентов после освобождения подозреваемых, а также первым подразделением «дронов-наблюдателей».

Что касается взаимоотношений между полицией и CPS, то большая часть работы по изучению материалов судебных дел в Судах магистратов (Magistrates' Court) теперь передается в цифровом формате через систему Criminal Justice Exchange, требующая определенной административной поддержки для обеспечения эффективной передачи информации. Разумеется, все еще существует определенная зависимость от процессов, выполняемых вручную, таких как сканирование бумажных документов и изготовление твердых копий цифровых изображений.

Сегодня также остается актуальной проблема отсутствия надежного решения для обмена цифровыми данными видеонаблюдения, допросов и тысяч записей, фотографий и изображений, снятых нательными полицейскими видеокамерами. Это означает, что диски, содержащие такие доказательства, как правило, отправляются в CPS в физическом виде.

Использование технологий в CPS.

Обычно сотрудники прокуратуры (обвинители) представляют судебные дела в Судах магистратов на ноутбуках и/или планшетных устройствах. Прокуроры также могут использовать для демонстрации материала проекторы и обновлять систему контроля рассмотрения дел CPS в режиме реального времени, используя специальное приложение на своем устройстве при помощи процесса «Click Share». Данная функция стала доступной благодаря введению программы CPS «Transforming Through Technology» (T3) несколько лет назад.

Также сегодня имеется программное обеспечение, известное как «Common Platform Programme», представляющая комплексную систему, которая объединяет полицию, CPS и Служба судов и трибуналов, а также позволяет быстро обрабатывать уголовные дела через эту систему. Это позволяет конкретному территориальному подразделению CPS напрямую получить доступ ко всем необходимым материалам для рассмотрения дела и принять первоначальное решение в режиме реального времени.

Использование технологий в судебных разбирательствах.

Только в Суде короны (Crown Court) существует система под названием «Digital Case System». Данная система позволяет передавать файлы судебного дела в электронном формате и дает возможность судьям, стороне обвинения и стороне защиты ссылаться на документы, хранящиеся на общем диске. Преимущество такого подхода заключается в том, что управление судебными делами теперь не нуждается в бумажном делопроизводстве, поскольку досудебные заявления и предписания создаются

в режиме реального времени. Предварительные слушания и подготовительные судебные заседания часто проводятся полностью в цифровом формате. В настоящее время планируется внедрить данную систему в другие суды. Например, апелляционный суд (уголовный отдел) не применял технологии так же, как некоторые из нижестоящих судов.

В Судах магистратов была введена система под названием «Digital Mark Up», которая в большинстве случаев позволяет юридическим консультантам быстро передавать все дела непосредственно в суд (вместо того, чтобы заполнять от руки бумажный бланк в суде и передавать этот документ в судебную канцелярию для того, чтобы данные в дальнейшем впечатывались в систему).

Судебные сети Wi-Fi также позволяют практикующим юристам получать доступ к информации по делам без необходимости запрашивать перенос заседания на более поздний срок. Однако не совсем ясно, как эта система будет работать с фигурантами дел, не представленными адвокатами.

Наконец, существует отдельная электронная система TfL («Transport for London») для случаев уклонения от выполнения обязательств, которые иногда могут заканчиваться в суде. Это позволяет Судам магистратов быстро разрешать подобные дела и автоматически предписывать исполнение их решений. Планируется также добавить в данную систему нарушение правил использования телевизионных лицензий и правил дорожного движения DVLA (Агентство по лицензированию водителей и транспортных средств – The Driver and Vehicle Licensing Agency), а также простые полицейские взыскания за такие преступления, как превышение скорости.

Информационная безопасность.

Являясь государственными организациями, полиция, прокуроры и суды обязаны соблюдать требования информационной безопасности в отношении различных источников. Отдельные из них установлены в законодательном порядке в парламенте, а другие утверждены Офисом премьер-министра для центральных правительственных и общественных организаций. Например, в контексте работы с полицией, их требования, принятые на основании устава и на государственном уровне, включают:

– Нормативный кодекс по управлению информацией для полицейских структур (Statutory Code of Practice on the Management of Police Information);

– ACPO-NPIA Руководство по управлению информацией для полицейских структур, второе издание 2010 (ACPO-NPIA Guidance on the Management of Police Information, Second Edition 2010);

– Рамки/стандарты политики безопасности (HMG Security Policy Framework);

– ISO/IEC27001.

Существуют также определенные требования, которые должны соблюдать все организации в Великобритании, государственные или частные, такие как Закон «О защите данных» 2010 года и Закон «О свободе информации» 2000 года [По материалам Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан].

Таким образом, учитывая, что зарубежными государствами внедрение цифровых технологий в правовую сферу было начато задолго до цифровизации аналогичных процессов в Республике Казахстан, полагаем, что за 5 лет нам удалось достигнуть колоссальных результатов. Электронная регистрация уголовных правонарушений в Едином реестре досудебных расследований начата в 2015 году. На сегодняшний день, имеющийся электронный формат уголовного дела в Казахстане, не имеет аналогов в мире. Цифровым форматом охвачены все стадии уголовного процесса: от регистрации уголовного правонарушения до вынесения приговора.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. – http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/ poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения: 27.04.2020 г.);
2. Rules & Policies. – https://www.uscourts.gov/rules-policies (дата обращения: 27.04.2020 г.);
3. Electronic Filing (CM/ECF). – https://www.uscourts.gov/court-records/electronic-filing-cmecf (дата обращения: 27.04.2020 г.);
4. Федосеева Н.Н., Чайковская М.А. Электронное правосудие в России и в мире. – http://center-bereg.ru/h652.html (дата обращения: 27.04.2020 г.);
5. По материалам Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан.

УДК-34.4414

Вартанян Авак Михайлович,
к.ю.н., доцент,
кафедра гражданского права и процесса,
Гродненский государственный университет имени Янки Купалы,
г. Гродно, Республика Беларусь,
e-mail: avak.v.i.p@rambler.ru

Джумабаева Карлыгаш Асильхановна,
магистр юридических наук, докторант PhD,
специальность «Юриспруденция»,
Университет «Туран»,
г. Алматы, РК,
e-mail: karla.dzhumabaeva@bk.ru

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ НАСЛЕДНИКОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ПРАВ В СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ

Түйін. *Мақалада адам мен азаматтың құқықтарын, соның ішінде автор мен оның мұрагерлерінің зияткерлік құқықтарын сотта қорғау ашылады*

Түйінді сөздер: *сот қорғауы, зияткерлік меншік, мұра беруші, мұра, мұрагер.*

Аннотация. *В статье раскрывается судебная защита прав человека и гражданина, в том числе и интеллектуальных автора и его наследников.*

Ключевые слова: *судебная защита, интеллектуальная собственность, наследодатель, наследник, наследство.*

Summary. *The article reveals the judicial protection of human and civil rights, including intellectual rights of the author and his heirs.*

Keywords: *judicial protection of intellectual property, the testator, the heir's inheritance.*

Действующее гражданское законодательство регулирует все правоотношения в области прав и обязанностей авторов, их наследников и иных субъектов наследственных отношений. Однако учитывая различные подходы к правовому статусу этих субъектов, различные особенности при реализации механизмов защиты, в том числе судебной защиты интеллектуальных прав авторов и их наследников, возникают проблемы, решение которых зависит как от национального законодательства Республики Казахстан, так и от норм международного права, вытекающих из международных документов, участником которых является Республика Казахстан.

Проблема наследования исключительных прав известна всем правовым системам, что подтверждается, в том числе правовой доктриной, а также судебной практикой, касающейся комиксов Spawn, Captain America, Wonder Woman, and Superman, правообладание которыми, стали предметом судебных исков /Spelman K., von Herrmann S. Estate Planning and Copyright 25 st/. Все споры обусловлены несовершенством законодательных положений и отсутствием закрепленного в законном порядке желания наследодателя исключительных прав.

Именно институт наследования, в свете развития и формирования полноценного института права собственности выступает механизмом защиты интересов и отдельной категории прав как самого наследодателя, так и его наследников, и третьих лиц. Это обусловлено тем фактом, что для последних, смерть наследодателя способна повлечь различные правовые последствия.

В Республике Казахстан с каждым годом увеличивается количество выдаваемых свидетельств о праве на наследство, что актуализирует потребность в исследовании данного вопроса. Более того, в свете того, что в наследственную массу могут входить права на результаты интеллектуальной деятельности.

Данная позиция подтверждается статистическими данными, полученными из Нотариальной палаты г. Алматы, в ответ на соответствующий запрос, сделанный нами в процессе изучения данного вопроса.

Так, согласно статистическим данным по городу Алматы, за 2015 год было выдано 16662 свидетельства о праве на наследство, в 2016 году – 16743 таких свидетельств, 2017 году – 17252; 2018 – 17943, а в 2019 году уже 19120 аналогичных свидетельств /Статистические данные за 2015-2019 года Исход. №497/04-11, от 02.03.2020 года/. Более наглядно рост числа выдаваемых свидетельств виден на диаграмме, представленной на рисунке 1.

Рисунок 1. Количество выданных свидетельств о праве на наследство по г. Алматы, в период с 2015 по 201 года.

Правильное планирование перехода исключительных прав от наследодателя – автора к наследникам или иным правообладателям позволит проконтролировать процесс выбора субъектов наследования анализируемых прав, а именно: кто будет владеть, и управлять интеллектуальной собственностью автора после его смерти /Haskins J. Who Will Inherit 54 st/. Подобная потребность продиктована тем, что после смерти автора лицо, получившее исключительное право на произведение, имеет право его использовать. Однако сразу необходимо оговориться, что подобное право будет реализовываться не в том объеме, в котором это может или мог делать сам автор. Подобную точку зрения поддерживает Jeffrey Evans Stake /Jeffrey Evans Stake Inheritance Law 45 st./ и другие авторы /Eva E. Subotnik. Copyright and the living dead 33 st./.

Судебная защита, представляет собой универсальный механизм обеспечения прав человека и гражданина, в том числе и интеллектуальных прав автора и его наследников.

Действующий в настоящее время Гражданский Кодекс Республики Казахстан содержит общие положения об интеллектуальной собственности (ст. 961-965, ст.968, ст.969 ГК РК), а также специальные положения, посвященные защите исключительных прав (ст.970 ГК РК). Кроме того, защита исключительных прав осуществляется не только нормами Особенной части ГК РК, но и нормами таких законов, как: ЗоАП [Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года № 6-1], Патентный Закон Республики Казахстан [Патентный Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 года № 427. В редакции Закона РК от 07.04.2015 № 300-V], Закон РК о товарных знаках [Закон Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименований мест прохождения товаров» от 26 июля 1999 года N 456], Закон о топологии [Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001 года № 217], Закон РК «Об охране селекционных достижений» [Закон Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» от 13 июля 1999 года N 422-I] и др.

Согласно нормам указанных правовых актов, нарушенные интеллектуальные права авторов и их наследников восстанавливаются посредством судебной защиты в различных формах, начиная от признания и заканчивая выплатой компенсации (ст. 9 ГК РК, ст.49 ЗоАП, ст. 14 Закона «О правовой охране топологий интегральных микросхем»).

Процесс выбора того или иного способа защиты основан на двух аспектах, а именно: прямо предусмотрен в конкретном правовом акте государства или обусловлен спецификой защищаемого права и характера нарушения. Но важным является тот факт, что непосредственный выбор того или иного способа защиты осуществляет правообладатель, и данное правило представляет собой общий принцип в исследуемой тематике. Данная точка зрения не только прослеживается в нормах действующего законодательства, но и поддерживается учеными-цивилистами /Симкин Л.С. Из практики рассмотрения дел о правовой охране программ для ЭВМ/.

Несмотря на наличие значительного объема законодательно закрепленных положений, направленных на защиту исключительных прав, вопрос защиты прав наследников исключительных прав остается открытым, что вызывает дискуссии и сложности в правоприменительной деятельности.

Существующая в настоящее время в Республике Казахстан, система способов судебной защиты интеллектуальных прав к которой обращаются наследодатели-правообладатели, также используется лицами, являющимися наследниками интеллектуальных прав/Отв. ред. З.Х. Баймолдина, Т.Е. Каудыров Право интеллектуальной собственности/. Что закреплено в п.11 нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан «О применении судами некоторых норм законодательства о защите авторского права и смежных прав» от 25 декабря 2007 года № 11 [Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан], а также в ст. 9 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII] и ст. 970 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409].

В данном случае важно акцентировать внимание на том, что, согласно п. 30 указанного выше нормативного постановления, наследники автора не вправе требовать моральной компенсации в случае нарушения личных неимущественных прав автора или исполнителя произведения, и этому есть объяснение, вытекающее из самой природы личных неимущественных прав [Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан].

При наличии судебного спора о принадлежности конкретному лицу исключительного права, данный факт может подтверждаться любыми доказательствами (ст.63 ГПП РК [Гражданский процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК.]). Следовательно, к такому доказательству может относится договор отчуждения, и наличие соответствующей государственной регистрации в тех случаях, которые предусмотрены ст. 1006 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409].

Оформление исключительного права на произведение, переходящее в порядке наследования, осуществляется в соответствии со ст. 40 Закона РК «О нотариате» [Закон Республики Казахстан «О нотариате» от 14 июля 1997 года № 155.], п. 3 «Правил совершения нотариальных действий нотариусами» Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 31 января 2012 года № 31, а также положениями, закреплёнными в Методических рекомендациях по оказанию практической помощи нотариусам в решении отдельных вопросов, связанных с наследованием [Методические рекомендации по оказанию практической помощи нотариусам в решении отдельных вопросов].

Однако, при анализе указанных положений, возникает некоторая неопределенность, связанная с тем, что в действующем законодательстве Республике Казахстан и нормативных постановлениях отсутствует прямое указание на необходимость истребовать какие-либо документы, подтверждающие наличие исключительного права, входящего в состав наследства на произведение, созданное наследодателем.

Как видим, налицо коллизия между нормами ГК РК, Закона РК «О нотариате» [Закон Республики Казахстан «О нотариате» от 14 июля 1997 года № 155.], Правил совершения нотариальных действий нотариусами Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 31 января 2012 года № 31, и Методических рекомендаций по оказанию практической помощи нотариусам в решении отдельных вопросов [Методические рекомендации по оказанию практической помощи нотариусам в решении отдельных вопросов].

Еще одной не менее интересной стороной судебной защиты интеллектуальной собственности и права на результаты интеллектуальной деятельности выступает защита права наследников на патенты и товарные знаки. В зарубежной практике активно используется институт доказывания того, что они унаследовали или находятся в процессе наследования прав на патенты и товарные знаки. В частности, по законодательству Великобритании, где наследники по закону, находящиеся в процессе защиты своих прав в суде также предоставляют соответствующие доказательства /Denoncourt J. Q&A Intellectual Property Law. London, New York, 2015. P. 199/.

Что касается значения судебного решения по преобразовательному иску, то оно будет заключается в непосредственном подтверждении субъективного права, состояние которого до судебного решения было неопределенным и неясным. Из чего мы также можем сделать вывод, что наследники исключительных прав, при вступлении в наследство, могут иметь возможность подать исковое заявление о получении вознаграждения, несмотря на то, что автор-наследодатель при своей жизни подавал заявление об отказе от подобного рода иска.

При дальнейшем анализе норм действующего законодательства Республики Казахстан, мы определяем, что пп. 3 п. 1 ст. 970 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409] закрепляется положение, направленное на защиту исключительных прав на результаты интеллектуальной деятельности и на средства индивидуализации, в том числе наследниками всеми способами, которые предусмотрены соответствующими положениями законодательства, которые имеют юридическую силу на момент обращения в суд.

Согласно пп.1 п.1 ст. 970 ГК РК, посвященной способам защиты исключительных прав, суд может изъять материальные объекты, посредством которых был нанесен какой-либо урон исключительным правам, и материальные объекты, созданные в результате такого нарушения. Более того, согласно пп.2 п.1 ст.970 ГК РК, имеет место обязательная публикация о допущенном нарушении, с внесением в нее сведений о лице, которому принадлежит нарушенное право [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409].

Положения, закрепленные в ст. 9, ст.970 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409], а также нормах специальных законов (ст.14 Закона РК о топологии и ст.48 ЗоАП [Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года № 6-1]) предоставляют наследнику право и реальные возможности для требований, направленных на возмещение убытков и удовлетворение своих имущественных интересов с использованием анализируемого нами способа защиты, при этом допуская вероятность использования иных средств, предусмотренных законодательными нормами (кроме компенсации за нанесенный моральный вред).

Важно подчеркнуть, что возмещение убытков, необходимо отделять от компенсации. Согласно п. 6 ст. 1032 ГК РК [Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409] для средств индивидуализации, в случае нарушения исключительного права наследник имеет право требовать от лица, нарушившего соответствующее право возместить не убытка, а выплатить компенсацию. Что касается авторских и смежных прав, а также прав на топологию, то данная возможность предусмотрена пп.6 п.1 ст.48 ЗоАП [Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года № 6-1] и пп.6 п.1 ст.14 Закона РК о топологии [Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001 года № 217]. Указанные положения находят свое отражение и в доктрине [13, с. 30-51].

Также к мерам защиты анализируемых прав автора и его наследников, согласно ст. 9 ГК РК [Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001 года №217], пп. 7 п. 1 ст. 48 ЗоАП [Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года №6-1] и пп. 4 п.1 ст. 14 Закона РК о топологии [Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001 года № 217], относится законодательно закрепленная возможность требовать компенсации морального вреда, и пресечения каких-либо действий, наносящих или способных нанести ущерб правам автора или его наследников.

Однако в Гражданском Кодексе не указываются, лица, обладающие правом осуществлять защиту личных неимущественных прав всеми способами, которые указаны в ст. 9 и в ст. 970 ГК РК и в указанных выше нормах специальных законов Республики Казахстан. Дело в том, что при построении норм национального гражданского законодательства, был избран путь простого перечисления возмож-

ных способов защиты личных неимущественных прав автора. Но в то же время, не определены формы, в которых указанные способы защиты, могут быть реализованы наследникам автора или лицом, признанным исполнителем завещания, имеющего обязанность по охране авторских прав. Также не ясно, в какой форме должен быть решен вопрос, касающийся прав правообладателя как заинтересованного лица: тождественен ли объём этого права с наследниками автора или исполнителем завещания, по требованию защиты личных неимущественных прав.

Таким образом, подтверждается, что правовая природа личных неимущественных прав автора, не дает возможности наследникам подавать иск о возмещении морального вреда в свою пользу. Однако они имеют право использовать иные, закрепленные в действующем законодательстве способы [Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан].

Представляется, что наследник имеет возможности, законодательно закрепленные, потребовать от нарушителя личных неимущественных прав одновременно с прекращением всех неправомерных действий, а также компенсации морального вреда. Но подчеркнем, что это касается только автора. Это обусловлено тем, что наследники правообладателя не могут испытывать никаких нравственных страданий, то вполне очевидно, что позиция законодателя очевидна, что нашло отражение п. 30 нормативного постановления [Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан], в котором прямо указывается, что наследники ни по закону, ни по завещанию не имеют законодательной возможности заявлять иск о возмещении в свою пользу морального вреда, а нарушенные личные неимущественные права таких авторов и исполнителей должны быть защищены другими законными способами.

Таким образом, мы можем сформулировать вывод, согласно которому, судебная защита прав и интересов наследников, а также нотариальная защита предназначены для защиты наследственных прав при вхождении в наследственную массу исключительных прав на объекты интеллектуальной собственности, а также для защиты исключительных прав и других прав интеллектуальной собственности в спорах, касающихся защиты исключительного права и иных интеллектуальных прав имущественного характера (судебного подтверждения)) признания исключительного права наследодателя на интеллектуальную собственность и средства индивидуализации, а также судебного запрета на соответствующие действия ответчика-правонарушителя и т.д.), которые уже были переданы по наследству правопреемству, а также предполагает обеспечение инициируемой наследниками защиты личных неимущественных прав наследодателя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Spelman K., von Herrmann S. Estate Planning and Copyright // https://www.schiffhardin.com/Templates/media/files/publications/PDF/LAND_v005n03_jan_feb13_estateplanning.pdf
2. Статистические данные за 2015-2019 года по совершенным нотариальным действиям по выдаче свидетельств о праве на наследство нотариусами города Алматы, представленные официальным письмом Нотариальной палатой г.Алматы (Исход. №497/04-11, от 02.03.2020 года).
3. Haskins J. Who Will Inherit Your Intellectual Property? // https://www.legalzoom.com/articles/who-will-inherit-your-intellectual-property
4. Jeffrey Evans Stake Inheritance Law. – Indiana University Maurer School of Law, 1998 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=121459
5. Eva E. Subotnik. Copyright and the living dead?: Succession law and the postmortem term // Harvard Journal of Law & Technology. – Volume 29, Number 1 Fall 2015. – P.77-125.
6. Kelly Casey Mullally. Blocking Copyrights Revisited // Mullally article.docx (Do not delete). – 11/25/2013. file:///C:/Users/User/Downloads/SSRN-id2704057.pdf
7. Закон Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» от 10 июня 1996 года № 6-1. В редакции Закона РК от 24.11.2015 № 419-V // Ведомости Парламента РК, 1996 г. – № 8-9. – Ст. 237.
8. Патентный Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 года № 427. В редакции Закона РК от 07.04.2015 № 300-V // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 20. – Ст. 718; 2004 г. – № 17. – Ст. 100.
9. Закон Республики Казахстан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименований мест прохождения товаров» от 26 июля 1999 года N 456. В редакции Закона РК от 07.04.2015 № 300-V // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 21. – Ст. 776; 2004 г. – № 17. – Ст. 100.

10. Закон Республики Казахстан «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 29 июня 2001 года № 217. В редакции Закона РК от 12.01.2012 № 537-IV // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001 г. – № 13-14. – Ст. 181.
11. Закон Республики Казахстан «Об охране селекционных достижений» от 13 июля 1999 года N 422-I. В редакции закона РК от 27.11.2015 № 424-V // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 19. – Ст. 655; 2004 г. – № 17. – Ст. 100.
12. Симкин Л.С. Из практики рассмотрения дел о правовой охране программ для ЭВМ // Вестник Высшего Арбитражного суда РФ. – 1997. – № 8. – С. 78.
13. Андреев Ю.Н. Механизм гражданско-правовой защиты. – М., 2010. С. 30-51.
14. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан: Учебное пособие / Отв. ред. З.Х. Баймолдина, Т.Е. Каудыров. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2013. – 264 с.
15. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан «О применении судами некоторых норм законодательства о защите авторского права и смежных прав» от 25 декабря 2007 года № 11 // Бюллетень Верховного Суда РК. – 2008. – № 1.
16. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII. В редакции Закона РК от 02.07.2018 № 168-VI // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994 г. – № 23-24 (приложение).
17. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409. В редакции Закона РК от 27.02.2017 № 49-VI // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г. – № 16-17. – Ст. 642.
18. Гражданский процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. В редакции Закона РК от 11.07.2017 № 91-VI // Ведомости Парламента РК 2015 г. – № 20-VI. – Ст. 114.
19. Закон Республики Казахстан «О нотариате» от 14 июля 1997 года № 155. В редакции Закона РК от 21.01.2019 № 217-VI // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997 г. – № 13-14. – Ст. 206.
20. Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 31 января 2012 года № 31 «Об утверждении Правил совершения нотариальных действий нотариусами». Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 28 февраля 2012 года № 7447 // Егемен Қазақстан. – 2012 жыл 26 мамырдағы. – № 269-273 (27347); 08.06.12 ж. – № 306-307 (27381).
21. Методические рекомендации по оказанию практической помощи нотариусам в решении отдельных вопросов, связанных с наследованием. Утверждены решением Правления Республиканской нотариальной палаты от 20 августа 2016 года // Официальный сайт Республиканской нотариальной палаты http://www.notariat.kz/images/stories/mr/mp_nasled.pdf
22. Denoncourt J. Q&A Intellectual Property Law. London, New York, 2015. P. 199.

УДК 349.2

Галиакбарова Гузаль Газинуровна,
и.о. доцента, PhD,
кафедра гражданского, трудового и экологического права,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

О СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ РАССМОТРЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. *Ұсынылған мақалада жеке еңбек дауларын жаңа заңнамалық реттеу ерекшеліктері мен шешу тетігі, атап айтқанда, оларды сотта қарау тәртібіне байланысты мәселелер зерттелген. Сонымен қатар, зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі еңбек құқығындағы жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек дауларын реттеудің негізгі тәсілдерінің бірі еңбек құқығы нормалары арқылы жеке еңбек дауларын шешу болып табылатынына көз жеткізілуде. Атап айтқанда, жеке еңбек дауының маңыздылығы еңбек заңнамасын, сондай-ақ еңбек құқығы нормалары бар өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдану мәселелері бойынша жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы келіспеушіліктерді шешудің ұйымдық-құқықтық нысанының негізін құруына байланысты артады.*

Түйінді сөздер: *еңбек құқығы, жеке еңбек даулары, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, сот төрелігі, сот қорғауы.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями нового законодательного регулирования и механизма разрешения индивидуальных трудовых споров, в частности, связанные с особенностями судебного порядка их рассмотрения. Отмечается также актуальность исследуемой темы, обусловленная тем, что в современном трудовом праве одним из основных способов урегулирования трудовых споров между работником и работодателем является разрешение индивидуальных трудовых споров посредством норм трудового права. К тому же, значимость индивидуального трудового спора возрастает в связи с тем, что последний представляет основу организационно-правовой формы разрешения разногласий между работником и работодателем по вопросам применения, как трудового законодательства, так и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права.*

Ключевые слова: *трудовое право, индивидуальные трудовые споры, Трудовой кодекс Республики Казахстан, правосудие, судебная защита.*

Abstract. *This article discusses issues related to the features of the new legislative regulation and the mechanism for resolving individual labor disputes, in particular, related to the specifics of the judicial procedure for their consideration. The relevance of the topic under study is due to the fact that in modern labor law, one of the main ways to resolve labor disputes between an employee and an employer is the resolution of individual labor disputes through the norms of labor law. In addition, the importance of an individual labor dispute is growing due to the fact that the latter represents the basis of the legal form for resolving disagreements between an employee and an employer regarding the application of both labor legislation and other regulatory legal acts containing labor law norms.*

Key words: *labor law, individual labor disputes, Labor Code of the Republic of Kazakhstan, justice, judicial protection.*

Судебная защита, как одна из основных форм защиты прав граждан, является универсальной и, пожалуй, одной из главных при осуществлении защиты нарушенных прав. Именно в судебном порядке решается большинство проблем, связанных с нарушением и защитой конституционных прав [Смирнова З.М., 2014].

В своих Посланиях народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства»[9] и «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана»[10] первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев четко определил ключевые приоритеты развития судебной системы: модернизация в соответствии с международными стандартами, упрощение процесса отправления правосудия, избавление его от излишних бюрократических процедур, повышение авторитета судебной власти, введение в практику института внесудебного урегулирования споров.

Значение правосудия в современном правовом государстве трудно переоценить. Являясь совокупностью социально-правовых ценностей, выступая как необходимость и значимость в деле защиты прав и свобод гражданина, правосудие сегодня становится показателем степени и уровня режима законности в государстве, развитости демократических процессов в гражданском обществе [Алимбеков М., 2015, с. 13].

В литературе справедливо отмечается, что правосудие – это «не просто одна из юрисдикционных форм разрешения правовых споров, а наиболее совершенная и разработанная форма». Особый порядок формирования судебных органов, обеспечения целой системой различных гарантий независимость судей, дельная регламентация в законе всего процесса производства по делу в суде, предоставление сторонам наибольших возможностей защиты своих прав и интересов в условиях судебного разбирательства, особые правовые свойства решений суда – все эти специфические характеристики гражданской процессуальной формы обусловливают преимущества и отличия правосудия от других форм юрисдикционной деятельности [Зайцев И.М., 1996, с. 89].

В силу конституционной нормы, гарантирующей каждому судебную защиту его прав и свобод, и корреспондирующих ей положений международно-правовых актов, в частности ст. 8 Всеобщей декларации прав человека [11], ст. 6 (п. 1) Конвенции о защите прав человека и основных свобод[12], а также ст. 14 (п. 1) Международного пакта о гражданских и политических правах[13], государство обязано обеспечить осуществление права на судебную защиту, которая должна быть справедливой, компетентной, полной и эффективной.

Статья 37 Конституции РК закрепляет право на индивидуальные трудовые споры с использованием установленных законами способов их разрешения, в том числе и в судебном порядке[14].

В Конституции РК придается столь большое значение праву на судебную защиту, поэтому в юридической литературе существуют различные подходы не только к понятию, но и содержанию права на судебную защиту.

Одни авторы расценивают право на защиту как одно из правомочий субъективного права, которое вытекает из самой его природы и представляет собой возможность применения в отношении правонарушителя мер принудительного воздействия. Другие ученые рассматривают право на защиту не в качестве свойства субъективного права, а как самостоятельное право [Толстой Ю.К., Сергеев А.П., 1996, с. 240-241] или универсальное конституционное право человека.

Г.Л. Осокина рассматривает право на судебную защиту в двух аспектах: как право на обращение за защитой, и как право на получение защиты. При этом «право на судебную защиту» рассматривается как более широкое понятие по отношению к категориям «право на обращение за судебной защитой» и «право на получение судебной защиты» [Осокина Г.Л., 1989. с. 157-158].

---

[9] Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» 14 декабря 2012 года // Режим доступа: URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742.

[10] Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» 27 января 2012 года // Режим доступа: URL: http://www.akorda.kz/ ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana_1339760819.

[11] Всеобщая декларация прав человека: утв. резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН 10 декабря 1948 года // Режим доступа: URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

[12] Конвенция о защите прав человека и основных свобод: утв. 4 ноября 1950 года // Режим доступа: URL: http://hrlibrary.umn.edu/instree/Rz17euroco.html.

[13] Международный пакт о гражданских и политических правах: утв. резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи 16 декабря 1966 года/Режим доступа: URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760#pos=1;-297.

[14] URL: http://www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000.

Г.А. Жилин полагает, что право на судебную защиту является, прежде всего, процессуальным, поскольку без обращения заинтересованного лица в суд и разрешения спора судом в установленной законом процедуре … невозможна защита неправомерно нарушенного или оспариваемого права [Жилин Г.А., 2001, с. 277].

Необходимо иметь в виду, что понятия «государственная» и «судебная защита» не идентичны. Поскольку защита прав и свобод личности, как известно, функция государственной власти в целом, то соответствующие полномочия осуществляются звеньями государственной власти согласно их компетенции. При этом судебной защите прав и свобод человека и гражданина отводится особая роль в обществе. Выделение судебной защиты в самостоятельную функцию государства обусловлено необходимостью реального и эффективного обеспечения прав и свобод личности, а судебный порядок является наиболее совершенным из всех известных методов и средств обеспечения прав личности. Возможность для каждого, в том числе для работника, обратиться в суд за защитой нарушенного права является средством охраны его прав от нарушений. Исходя из этого, в юридической науке судебная защита рассматривается как правоотношение между государством, с одной стороны, и личностью – с другой, в котором праву личности на соблюдение и защиту его прав и свобод корреспондирует принципиальная обязанность государства предоставить такую защиту. Этот аспект судебной защиты имеет материальный характер, так как права личности обеспечиваются нормами материального права и предусмотренными для этого способами как в области трудового законодательства [Черкашина А.В., 2006, с. 80-81].

Судебный порядок рассмотрения дел гарантирует быстрое и правильное разрешение трудовых споров, обеспечивая восстановление нарушенных прав и интересов не только работников, но и работодателей, поскольку судебная защита это надежная и эффективная форма защиты нарушенных прав. Преимущество судебной защиты состоит в конституционных принципах правосудия, в независимости судей и не связанности суда со спорящими сторонами и участниками дела [Дуйсенбаев Г., 2017].

Таким образом, под судебной защитой трудовых прав и охраняемых законом интересов понимается осуществление в порядке гражданского судопроизводства и основанная на конституционных принципах, а также принципах гражданского процессуального и трудового права деятельность суда, направленная на восстановление (признание) нарушенных, оспариваемых трудовых прав и законных интересов. На основе изучения и обобщения, сложившихся в юридической науке позиций и доктрин, в содержании права на судебную защиту выделяются материальный и процессуальный аспекты. При этом материальным аспектом выступает право на восстановление нарушенного права, возмещение ущерба, а процессуальный аспект выражается в праве на обращение в судебные органы. Принципы обеспечения права на судебную защиту, в том числе защиту прав работников, вытекающих из трудовых и непосредственно связанных с ними отношений, развиваются и конкретизируются в соответствующих законодательных нормах, регулирующих гражданское судопроизводство [Глисков А.А., Глисков А.Г., Забейворота А.И., 2009, с. 29].

Сказанное выше означает, что в юридической литературе определение содержания права на судебную защиту рассматривается в равной мере как проблема материального, так и процессуального права.

Правильность разрешения трудовых споров имеет не только правовую, но и социальную значимость, поскольку опосредованно влияет на формирование и стабильность трудоправовых отношений в нашем обществе [Куанова И.З., 2014, с. 5].

Право обращения субъектов трудового спора в суд предусмотрено нормами Трудового кодекса РК (далее – ТК РК), Гражданского процессуального кодекса РК (далее – ГПК РК) и иными нормативными правовыми актами. В 2003 г., в целях единообразного применения в судебной практике некоторых норм законодательства при рассмотрении и разрешении судами трудовых споров, было принято Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 19 декабря 2003 г. №9 «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров», которое действовало до 6 октября 2017 года, когда было принято новое Нормативное постановление ВС РК «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров»[15].

Таким образом, судебный порядок рассмотрения индивидуального трудового спора – это законодательно определенный процесс, начинающийся с подачи искового заявления и заканчивающийся судебным решением по делу в целях разрешения спора по существу.

[15] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P170000009S

В настоящее время судебная практика (в широком смысле данного понятия) является неотъемлемой частью правовой системы Казахстана и активно влияет на развитие права. Более того, стоит отметить, что во все времена судебной практике отводилась очень важная самостоятельная роль в качестве эффективного регулятора общественных отношений.

В юридической науке существует несколько подходов к понятию «судебная практика». В широком, собирательном значении под нею понимается деятельность всех судов, входящих в судебную систему, функционирующих с целью осуществления правосудия путем рассмотрения гражданских и уголовных дел, и все результаты этой деятельности. Под судебной практикой в узком значении подразумевается часть результатов деятельности судов по осуществлению правосудия, связанная с выработкой отдельных правовых положений (правоположений), которые представляют собой устоявшиеся, сложившиеся мнения судов по применению и толкованию правовых норм [Кузнецов Ю.А., Лушников А.М., Лушникова М.В., 2006, с. 232].

Правильность разрешения трудовых споров имеет не только правовую, но и социальную значимость, поскольку опосредованно влияет на формирование и стабильность трудоправовых отношений в нашем обществе [Куанова И.З., 2014, с. 5].

Разрешение индивидуальных трудовых споров в Казахстане рассматривается в судах общей юрисдикции по правилам гражданского судопроизводства.

В качестве особенностей ГПК РК стоит указать на широкую возможность урегулирования индивидуальных трудовых споров. Так, согласно п. 2 ст. 174 ГПК РК, стороны могут урегулировать спор в полном объеме взаимных требований либо в части, заключив мировое соглашение, соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры, либо используя иные способы в порядке, установленном ГПК РК[16].

Если в период действия ТК РК 2007 года в суде мог быть рассмотрен любой индивидуальный трудовой спор, поскольку досудебный порядок рассмотрения индивидуальных трудовых споров в согласительных комиссиях, не являлся обязательным ни для одной из категорий индивидуальных трудовых споров, то согласно ныне действующему ТК РК, в судебном порядке рассматриваются индивидуальные трудовые споры, только после их рассмотрения согласительными комиссиями по неурегулированным вопросам, либо неисполнению решения согласительной комиссии, за исключением субъектов малого предпринимательства и руководителей исполнительного органа юридического лица (п. 1 ст. 159)[17].

Казалось бы, государство приняло верное решение, обязав стороны индивидуального трудового спора в первую очередь пройти досудебное (внесудебное) урегулирование. Но как же оно повлияло на количество ежегодных судебных дел по трудовым спорам за период действия, принятого в 2015 году, ТК РК? (см. Рис.1).

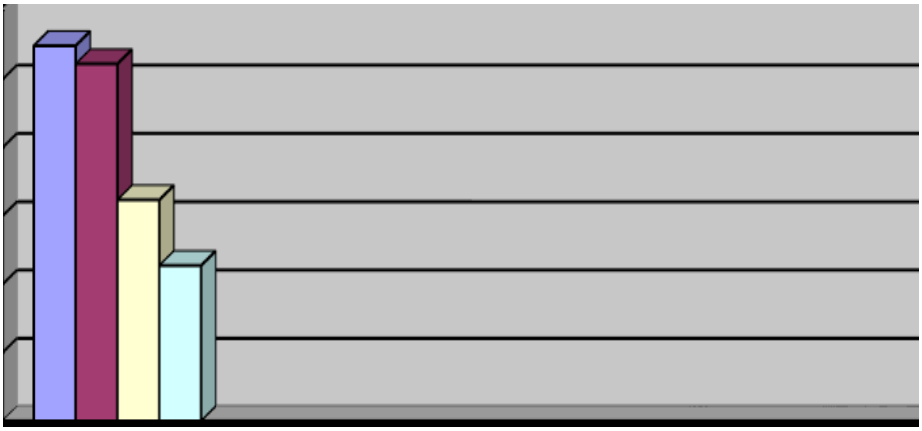

Рисунок 1 – Сравнительная динамика количества исковых заявлений по трудовым спорам в судах общей юрисдикции РК (2016-2019 гг.)

[16] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377.
[17] URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414.

Данные, представленные выше, опубликованные на сайте Верховного суда РК[18], охватывают период с 2016 по 2019 гг. Они свидетельствуют о достаточно высоком конфликтном потенциале трудовых отношений: количество трудовых споров находится приблизительно на одном уровне (2016 г. – 8498, 2017 г. – 8445, 2018 г. – 8047, 2019 г. – 7855 поступивших заявлений в суды Казахстана).

Учитывая количество зарегистрированных юридических лиц и наличие обязательной досудебной процедуры разрешения трудовых споров, такая статистика дает основания для беспокойства. К примеру, количество исковых заявлений по корпоративным спорам в среднем составляет 1224, что почти в 7 раз меньше исков по трудовым спорам [Хасенов М.Х., 2020].

В практике судов за указанный период к трудовым спорам в большинстве случаев относятся:

– о восстановлении на работе уволенных;

– о восстановлении на работе уволенных, в т.ч. с выплатой заработной платы;

– о выплате заработной платы и иных платежей;

– об оспаривании приказов о наложении дисциплинарных взысканий за совершение коррупционных правонарушений.

Динамика обращений в суд после принятия ТК РК 2015 года, на наш взгляд, свидетельствует о том, что на сегодняшний день все еще не выстроены эффективные механизмы качественного досудебного (внесудебного) разрешения трудовых споров, что и обусловило массовое обращение работников в суды общей юрисдикции.

Также, рассматривая особенности судебного порядка рассмотрения индивидуальных трудовых споров, целесообразно подчеркнуть роль прокурора. Так, высказывается суждение о возможности учреждения прокуратур, специализирующихся на защите прав несовершеннолетних граждан, прокуратур по разрешению трудовых конфликтов [Бахтыбаев И.Ж., 1998, с. 37]. Это объясняется тем, что в настоящее время объективно необходимо обеспечение соблюдения законности во всех сферах деятельности человека, имеющих особую важность для жизнеобеспечения общества и государства.

И в этом вопросе полномочия прокуратуры по защите прав и свобод граждан является комплексными и осуществляются не только в рамках одного направления деятельности прокуратуры, что свидетельствует о значении надзора за соблюдением прав граждан. При осуществлении того или иного направления прокурорского надзора, органы прокуратуры способствуют соблюдению прав граждан, в каких бы сферах правоотношений они не нарушались. Прокурорский надзор за соблюдением прав и свобод человека и гражданина выступает гарантией реального их соблюдения [Садуакасова Л.Б., 2017, с. 177].

Анализируя вышесказанное, можно прийти к выводу о том, что при рассмотрении в порядке гражданского судопроизводства трудовых споров суды сталкиваются со значительными трудностями, вызванными тем, что обновленное трудовое законодательство еще далеко от совершенства, содержит противоречивые нормы, характеризуется пробельностью и непоследовательностью, отставанием подзаконного регулирования трудовых и иных непосредственно связанных с ними отношений. В этой связи полагаем необходимым вернуться к ранее действовавшей альтернативности обращения либо в суд либо в согласительную комиссию при возникновении индивидуального трудового спора, что, в свою очередь, послужит своевременному и качественному разрешению индивидуальных трудовых споров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алимбеков М. Актуальные вопросы совершенствования правосудия в Республике Казахстан // Заңгер. – 2015. – №7(168). – С. 13-15.
2. Бахтыбаев И.Ж. «Конституционный надзор прокуратуры РК». дисс. на соиск. уч.ст. к.ю.н. – М. 1998.
3. Глисков А.А., Глисков А.Г., Забейворота А.И. Трудовые споры: порядок обращения в суд, образцы процессуальных документов. – М.: МЦФЭР, 2009. – 192 с.
4. Гражданское право / под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М., 1996. – Ч. 1. – 552 с.
5. Дуйсенбаев Г. Трудовые споры: как работает согласительная комиссия // https://www.zakon.kz/4842317-trudovye-spory-kak-rabotaet.html
6. Жилин Г.А. Конституционные основы правосудия по гражданским делам и его эффективность // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: матер. всероссийской науч.-практ. конф. – М., 2001. – С. 227-229.

[18] Статистические данные о рассмотрении гражданских дел, 2019 // http://sud.gov.kz/rus/content/statisticheskie-dannye-o-rassmotrenii-grazhdanskih-del

7. Зайцев И.М. Функции иска в судопроизводстве // Государство и право. – 1996. – №7. – С. 88-94.
8. Куанова И. З. Методика судебного разбирательства и составления судебного решения по трудовым спорам. Практическое пособие. – Астана: Prosper Print, 2014. – 84 с.
9. Кузнецов Ю.А., Лушников А.М., Лушникова М.В. Трудовое право России: проблемы теории: монография. – Екатеринбург: Уральская гос. юрид. академия, 2006. – 265 с.
10. Осокина Г.Л. Проблемы иска и прав на иск. – Томск, 1989. – 196 с.
11. Садуакасова Л.Б. Конституционно-правовой статус и место прокуратуры в системе государственной власти // Международный научно-популярный журнал №6(52) 2017 – С.175-178 // http://nauka-zan.kz/wp-content/uploads/2019/01/652-alshanov.pdf
12. Смирнова З.М. Проблемы судебной защиты конституционных прав и свобод граждан в России // Вестник Майкопского гос. технологического университета. – 2014. – № 3 // http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-sudebnoy-zaschity-konstitutsionnyh-prav-i-svobod-grazhdan-v-rossii.
13. Хасенов М.Х. Что не так с судебной практикой по трудовым спорам? 2020 // https://www.zakon.kz/5010181-chto-ne-tak-s-sudebnoy-praktikoy-po.html#_ftnref1
14. Черкашина А.В. Рассмотрение индивидуальных трудовых споров как способ защиты трудовых прав граждан. – М., 2006. – 173 с.

ГРНТИ 10.77.01
УДК 343.22

Дуйсенкызы Эльмира,
докторант,
юридический факультет,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Тасбулатова Алия Абдул-Кадыровна,
старший преподаватель,
кафедра таможенного, финансового, экологического права,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЮВЕНАЛДЫ ӘДІЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПЕКИН ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫН ТАЛДАУ

Аннотация: *мақалада талдау жүргізіледі ұстаудың негізгі ережелерін ең Төменгі стандарттық ережелерді Біріккен Ұлттар Ұйымының қатысты кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін ("Пекин ережелері"). ҚР-да балалар қылмысы статистикасының негізінде Пекин ережелері принциптерінде құрылатын ювеналдық әділеттің дамуын өзектендіру мәселелері негізделген. Қазақстанның қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасында осы қағидаттарды бекітуге қысқаша талдау жүргізіледі. Барлық базалық принциптердің елдің тиісті заңнамасының нормаларында сенімді бекітілгені туралы қорытынды жасалды.*

Түйін сөздер: *балалар қылмысы, ювенальды юстиция, Пекин ережелері, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу құқығы.*

АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ ПЕКИНСКИХ ПРАВИЛ В СИСТЕМЕ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: *в статье проводится анализ содержания основных положений Минимальных стандартных правил Организации Объединенных Наций, касающихся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила"). На основе статистики детской преступности в РК обоснованы вопросы актуализации развития ювенальной юстиции, которая должна строится на принципах Пекинских правил. Проводится краткий анализ закрепления этих принципов в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве Казахстана. Сделан вывод о том, что все базовые принципы получили надежное закрепление в нормах соответствующего законодательства страны.*

Ключевые слова: *детская преступность, ювенальная юстиция, Пекинские правила, уголовное право, уголовно-процессуальное право.*

ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE MAIN PROVISIONS OF THE BEIJING RULES IN THE JUVENILE JUSTICE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: *The article analyzes the content of the main provisions of The United Nations standard Minimum rules for the administration of juvenile justice (the"Beijing rules"). Based on the statistics of child crime in the Republic of Kazakhstan, the issues of updating the development of juvenile justice, which should be based on the principles of the Beijing rules, are substantiated. A brief analysis of the consolidation of these principles in the criminal and criminal procedure*

legislation of Kazakhstan is conducted. It is concluded that all the basic principles have been firmly established in the relevant legislation of the country.

Keywords: *child crime, juvenile justice, Beijing rules, criminal law, criminal procedure law.*

Вопросы детской преступности вызывают огромный резонанс во многих странах, в том числе и в Казахстане.

Рост детской агрессии, насилия, травли, запугивания, издевательств, а также растущее число детского и подросткового суицида держит в напряжении уполномоченные государственные органы и образовательные организации. В одном из своих выступлений в Сенате РК, будучи сенатором К.К. Токаев отметил: «Ежегодно около 50% правонарушений и преступлений, совершаемых в стране, приходится на молодежь. Так, в 2017 году из общего числа лиц, совершивших преступления, порядка 46% находились в возрасте от 14 до 29 лет. Надо признать, что насилие в школах – это упущение в работе всех государственных органов. Мы не должны закрывать глаза на эту проблему. Необходимо проанализировать ее причины и принять системные меры для того, чтобы исключить атмосферу страха из наших школ. Это должно стать каждодневной заботой учителей, родителей, молодежных организаций, акиматов всех уровней и общества в целом» [*https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-02/senatorov-bespokoit-podrostkovaya-prestupnost-v-strane*]. Обострение обстановки в данной сфере отражается в статистических данных МВД РК в 2019 году: «На учете у правоохранительных органов Казахстана состоят 7,5 тысяч подростков. Более 200 из них воспитываются в специализированных учебно-воспитательных учреждениях. Туда они попадают на срок от месяца до года за систематические административные правонарушения, антиобщественные действия, уход из семьи, злостное уклонение от получения образования и т.д. Также в стране функционируют 19 центров адаптации несовершеннолетних. Только за первые шесть месяцев этого года они приняли около 4000 детей. Прокуроры отмечают, что характерной чертой подростковых преступлений становится немотивированная агрессия и жестокость. В центры временной изоляции, адаптации и реабилитации помещены более 70 тысяч несовершеннолетних за безнадзорность и беспризорность. Из них 10 796 оформлены в детские дома и школы-интернаты» [*https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/activities/54?lang=ru*].

В 2018 году в органах внутренних дел состояли 5102 детей, к уголовной ответственности были привлечены 3156 несовершеннолетних, при этом осужденных за совершение тяжких и особо тяжких преступлений составило 9,1 процента. По сравнению с 2017 годом наблюдается рост преступлений, совершенных несовершеннолетними, в Атырауской области – на 39,6 процента, Алматы – на 33,5 процента, в Кызылординской, Мангистауской областях и Астане – на 18 процентов, Акмолинской и Актюбинской областях – на 11 процентов, Туркестанской области – на 7,8 процента [*http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus*].

Соответственно, актуализируются вопросы юридической ответственности детей и подростков. В этом беспрецедентная роль отводится ювенальной юстиции, деятельность которой должна строится на принципах, заложенных в Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила") Принятых резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/33 от 10 декабря 1985 года и призванных в том числе «сократить необходимость вмешательства со стороны закона, и эффективного, справедливого и гуманного обращения с подростком, находящимся в конфликте с законом».

Следует отметить разносторонность данных Правил, так как они охватывают многие сферы, способствующие общим интересам, способствовать благополучию несовершеннолетнего и его или ее семьи. В Принципах отмечается, что в этом процессе должны быть задействованы семья, различные группы общества, а также школы и другие общественные институты, государство.

В Правилах неоднократно подчеркивается, что государственные, общественные институты, семья и образовательные организации должны создавать экономические, социальные, культурные условия для несовершеннолетних, позволяющих обеспечить содержательную жизнь подростка в обществе и создающих условия для предупреждения и предотвращения противоправной деятельности со стороны детей и подростков.

Правила также акцентируют внимание государств на необходимость создания социальных условий для достойной жизни и развития детей и подростков, в том числе и в системе правосудия, которая «должна являться составной частью процесса национального развития каждой страны в рамках

всестороннего обеспечения социальной справедливости для всех несовершеннолетних, одновременно содействуя, таким образом, защите молодежи и поддержанию мирного порядка в обществе» [Резолюция *Генеральной Ассамблеи ООН 40/33. 1985*].

Следует отметить, что Пекинские правила, имея свою специфику, полностью соответствуют основным международным документам, таким как Женевская декларация прав ребенка, принятая Лигой Нации в 1924 г., Декларация прав ребенка 1959 г., Декларация о социальных и правовых принципах, касающихся защиты и благополучия детей, Конвенция о правах ребенка, которая была принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 г. Все эти акты в той или иной степени закрепляют вопросы правового статуса ребенка как особого субъекта правоотношений, при этом обладающей признаваемой полноценной и полноправной личностью и требующей специальной правовой, социальной и иной защиты.

В силу декларативности норм выше перечисленных документов они направлены на установление общих для всех стран нормы «с учетом различных культурных, социальных, экономических и политических реалий отдельных государств, что позволяет каждому государству на основе общих для всех прав выбрать свои собственные национальные средства для выполнения этих норм» [*Резолюция Генеральной Ассамблеи 44/25. 1989*]. Следует отметить, что Конвенция, на наш взгляд, совершенно правильно подчеркивает, что для жизни ребенка самыми необходимыми условиями является обеспечение их выживания, развития, защиты и обеспечения активного участия в жизни общества.

Конечно, все понимают, что для условий выживания играют многие факторы, это и мир, социальная защита, условия в семье, здравоохранение и многое другое. Сфера развития предполагает достойный уровень образования, психологического спокойствия и многое другое.

Активное участие в жизни общества обеспечивается, прежде всего, привлечением их в деятельность общественных организации, волонтерскую деятельность, голосование и пр. [*Тасбулатова А.А. 2017, с. 192-197*].

Тогда как вопросы защиты детей и подростков настольно разнообразны и разносторонни, что практически охватывают выше описанные три направления. Защита охватывает и вопросы выживания, и развития и активного участия в жизни общества. Защита обеспечивается огромным арсеналом различных способов, и в первую очередь нормами права. Правовая защита, по-разному квалифицируется ученными, так как она анализируется ими в различных отраслях, сферах. Так, Н.В. Витрук рассматривает правовую защиту как «деятельность компетентных органов, направленную на устранение препятствий в реализации правового статуса личности, восстановлении нарушенных прав и обязанностей и наказании виновных за правонарушение, но и деятельность самого лица, то есть самозащиту прав» [*Витрук Н.В., 2008, с. 55*]. Тогда как А.А. Баукен рассматривает правовую защиту как «особое правоотношение (систему правоотношений), выделяя основное отношение – между потерпевшим и причинителем вреда по поводу пресечения нарушения и восстановления нарушенных прав и законных интересов (самозащита), и факультативные, возникающие между компетентными органами и причинителем вреда, между компетентными органами и потерпевшим [*Витрук Н.В., 2008, 340 с.*].

Именно вопросы правовой защиты имеют превалирующее значение в отношениях, возникающих между правоохранительной системой и подростком (ребенком) при совершении им противоправного поступка.

Пекинские правила можно разделить на два основных подраздела. Первый включает в себя основной категориальный аппарат, а именно дано понятие несовершеннолетнего правонарушителя, понятие преступления, совершенного несовершеннолетним, требования к определению возраста несовершеннолетнего нарушителя, а также цели правосудия в отношении несовершеннолетнего.

Следует отметить, что в отношении возраста нарушителя, то Пекинские правила устанавливают требования того, чтобы нижний предел возраста уголовной ответственности не был на слишком низком возрастном уровне. Для этого необходимо учитывать «аспекты эмоциональной, духовной и интеллектуальной зрелости". Характерен комментарий к этой рекомендации: если возрастной предел установлен на слишком низком уровне или вообще не установлен, понятие ответственности становится бессмысленным. "Поэтому, следует приложить усилия для установления разумного низшего возрастного предела, который мог бы применяться в международном масштабе" [*Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 40/33. 1985 г.*].

Из этого вытекают требования к целям правосудия, а именно «обеспечении того, чтобы любые меры воздействия на несовершеннолетних правонарушителей были всегда соизмеримы как с особенностями их личности, так и с обстоятельствами правонарушения» [*Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 40/33. 1985 г.*].

Казахстанское уголовное законодательство, переняв нормативную практику СССР, обоснованную педагогами и психологами советских времен с 16 лет. П.1 ст. 15 УК РК устанавливает, что «Уголовной ответственности подлежит вменяемое физическое лицо, достигшее ко времени совершения уголовного правонарушения шестнадцатилетнего возраста. Тогда как п.2 данной статьи устанавливает полный перечень преступлений, при совершении которых «Лица, достигшие ко времени совершения преступления четырнадцатилетнего возраста» (30) составов тяжких преступлений [*Кодекс РК. 2014, № 226-V ЗРК*]. Принцип необходимости учета всех аспектов эмоциональной, духовной и интеллектуальной зрелости также реализуется посредством закрепления того, что если «несовершеннолетний достиг возраста, предусмотренного частями первой или второй настоящей статьи, но вследствие отставания в психическом развитии, не связанном с психическим расстройством, во время совершения уголовного правонарушения не мог в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия) либо руководить ими, он не подлежит уголовной ответственности» [*Кодекс РК. 2014. № 226-V ЗРК*].

Нормативное Постановление № 6 Верховного Суда РК от 11 апреля 2002 г. «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность» устанавливает обязанностей судьям учитывать, что «По делам несовершеннолетних орган, ведущий уголовный процесс, обязан принимать меры к установлению точной даты рождения (число, месяц, год рождения) лица, привлекаемого к уголовной ответственности. При этом лицо считается достигшим определенного возраста не в день рождения, а начиная со следующих суток. При отсутствии документов, подтверждающих возраст либо при наличии сомнений в достоверности этих документов, необходимо … назначать экспертизу. В таких случаях днем рождения считается последний день того года, который назван экспертами. При определении экспертами возраста минимальным и максимальным количеством лет (например, от 14 до 15 лет), следует исходить из предлагаемого экспертизой минимального возраста. … Необходимо также выяснять индивидуально-личностные свойства несовершеннолетнего как внушаемость, возбудимость, зависимость, склонность к браваде, лидерству, фантазированию и другие. В этих целях следует допрашивать лиц, на воспитании которых находится несовершеннолетний, и иных лиц, истребовать официальные документы, касающиеся его здоровья и интеллектуального развития, а также исследовать принадлежащие ему личные документы (дневники, записки, письма, аудиозаписи и т.д.). … При наличии сведений, дающих основания предполагать об умственной отсталости несовершеннолетнего, обязательно назначение комплексной психолого-психиатрической экспертизы для выяснения уровня его психического развития. Если при этом будет установлено, что несовершеннолетний вследствие отставания в психическом развитии, не связанном с психическим расстройством, во время совершения уголовного правонарушения не мог в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своего деяния либо руководить им, он в соответствии с положениями части третьей статьи 15 УК уголовной ответственности не подлежит» [*Нормативное постановление ВС РК. 2002. N 6]*.

Столь тщательное регламентирование действии судьи и сотрудников уголовно-процессуальной системы явственно свидетельствует о стремлении Казахстана в полной мере соблюдать требования возрастной спецификации уголовной ответственности несовершеннолетних.

Вместе с тем, в последнее время правоприменители, а именно сотрудники ювенальной полиции вносят предложения о необходимости «принять поправки в закон, согласно которым привлекать к ответственности, а точнее направлять в организации с особым режимом содержания можно будет даже тех, кому нет 14 лет» [*Нормативное постановление ВС РК. 2002. N 6*]. Данные предложения имеют право на существование в свете последних событии – преступлений против детей, которые я ряде случаев совершаются также несовершеннолетними. В качестве примеров можно привести изнасилования, убийства, нанесение телесных повреждений, детский буллинг и пр. Нередки случаи, когда, совершив столь тяжкие преступления виновные, не несут ответственности вследствие своего возраста – не достижение 14 лет. Так в случае с системным насилием мальчика из села, Абай только один был привлечен к уголовной ответственности, тогда как трое смогли избежать наказания в силу своего возраста.

Также интересен случай с убийством 22-летней девушки несовершеннолетним подростком вследствие ДДТ, где виновник также избежит наказания в силу своего возраста.

Определенные споры вызвали поправки в УК РК об освобождении от уголовной ответственности за вандализм несовершеннолетних, тогда как под вандализмом понимается «осквернение зданий, иных сооружений, памятников истории и культуры, природных объектов, охраняемых государством, надписями или рисунками, или иными действиями, оскорбляющими общественную нравственность, а равно умышленная порча имущества на транспорте или в иных общественных местах» [*Кодекс РК. 2014 № 226-V ЗРК*], то есть само понятие содержит в себе обязательную характеристику – умысел, то есть осознанность действий и желание наступления определенного результата. Однако с 2018 года данный проступок был переквалифицирован и перенесен в КоАП РК. Вместе с тем, статистика показывает, что каждый третий подросток, так или иначе, участвовал в актах вандализма.

Данный пример свидетельствует о том, что до настоящего времени в Казахстане не закончен процесс анализа составов преступлений, за совершение которых предусматривается уголовная ответственность. С одной стороны, идет тенденция либерализации ответственности несовершеннолетних, но с другой стороны, осознавая тот факт, что иногда противоправные действия лиц, не достигших 14 лет принесли непоправимые последствия жизни и здоровью граждан, а некоторые носили длительный, умышленный и садистский характер, правоприменитель считает необходимым наказывать виновных, даже если они не достигли требуемых 14 лет.

На наш взгляд, это становится особо актуальным сегодня, когда уровень детского буллинга и как следствие суицидальной статистики зашкаливает. Казахстан занимает 3 место по числу детского суицида, в том числе и вследствие давления и преследования со стороны сверстников.

Это является проявлением отмеченного в Пекинских правилах «объема дискреционных полномочий в делах о несовершеннолетних. Известно, что расширение объема дискреционных полномочий суда и других правоохранительных органов в отношении несовершеннолетних является характерной чертой всей системы правосудия для несовершеннолетних» [*Жатканбаева А.Е. 2017. 302 с*.]. Именно поэтому в ст. 6.1–6.3 Правил отмечаются особые потребности несовершеннолетних, учитываемые при осуществлении этих дискреционных полномочий, равно как важность контроля над дискреционными полномочиями и требования высокой квалификации и подготовки лиц, использующих эти полномочия. Два последних требования, очевидно, являются средством ограничения широкого и бесконтрольного использования в делах несовершеннолетних дискреционных полномочий. Таким образом, в Правилах есть попытка преодолеть существующий в теории и практике правосудия для несовершеннолетних конфликт между расширением и сужением дискреционных судебных полномочий в делах несовершеннолетних.

Еще не менее важным основным положением Пекинских правил является обеспечение конфиденциальности в делах о несовершеннолетних. В ст. 8.2 подчеркивается, что в принципе не должна публиковаться никакая информация, которая может привести к указанию на личность несовершеннолетнего правонарушителя. Это правило, как известно, не является одинаковым для всех стран. Есть группа стран, где национальные законодательства предусматривают противоположный порядок – гласность лишь с небольшими оговорками и при судебном разбирательстве дел о несовершеннолетних. Именно такой порядок предусмотрен действующим уголовно-процессуальным законодательством. В Пекинских же правилах делается попытка придать требованиям конфиденциальности универсальный характер, рассматривать его как обязательный общий принцип всего судебного процесса по делам несовершеннолетних. Это подтверждается не только общей декларацией ст. 8.1 и 8.2, но и запретом доступа "третьих лиц" к материалам дел несовершеннолетних правонарушителей, использования этих материалов при рассмотрении дел взрослых правонарушителей (ст. 21.1 и 21.2).

Статья 532. Уголовно-процессуального Кодекса РК устанавливает, что «право несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, подсудимого на конфиденциальность должно соблюдаться на всех этапах уголовного судопроизводства» [*Кодекс РК. 2014. № 231-V*]. Данная норма охватывает все этапы уголовно-процессуальных действий в отношении несовершеннолетних в Республике Казахстан.

Соответственно, следует отметить, что в казахстанском законодательстве внедрены все основные (определенные в общей части) положения Пекинских Правил, что соответствует требованиям ратификации данного документа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сенаторов беспокоит подростковая преступность в стране // https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-02/senatorov-bespokoit-podrostkovaya-prestupnost-v-strane
2. МВДРК//https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/activities/54?lang=ru
3. Комитет по правовой статистике и спецучетам Генпрокуратуры // http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus
4. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила"). Приняты резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/33 от 10 декабря 1985 года//https://tengrinews.kz/zakon/mejdunarodnyie_organyi_i_organizatsii/natsionalnaya_bezopasnost/id-O8500000002/
5. Конвенция о правах ребенка. Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989г. // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon
6. Тасбулатова А.А. К вопросу о некоторых «политических правах ребенка» в Республике Казахстан. Наука и жизнь Казахстана. № 6 (50). – 2017. с.192-197.
7. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М., 2008. С. 340
8. Баукен А.А. Правовая защита собственности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2006.
9 Уголовный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. // http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226
10. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 апреля 2002 года N 6. О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P02000006S_
11. В Казахстане могут ужесточить наказание для преступников младше 14 лет // https://www.kt.kz/rus/society/v_kazahstane_mogut_uzhestochitj_nakazanie_dlja_prestupnikov_mladshe_14_let_1153668602.html
12. Жатканбаева А.Е. Проблемы функционирования ювенальной юстиции в Казахстане: анализ международного опыта и отечественных реалий. Алматы, Казак университет. – 2017. 302 с.
13. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852#pos=6756;-43

Ернишев Кайрат Асылбекович,
доцент, з.ғ.к.,
қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы кафедрасы,
заң факультеті,
М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік Университеті,
Тараз қ.,
E-mail: targu@mail.ru

Беисов Ербол Жаксыбекович,
қауымдастырылған профессор, з.ғ.к.,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы,
құқық және экономика факультеті,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорган қ.,
E-mail: beisov_erbol@mail.ru

Ашимова Динара Ибрагимовна,
аға оқытушы, з.ғ.м.,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы,
құқық және экономика факультеті,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорган қ.,
E-mail: dinastie_galiktdk@mail.ru

БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЕКТІ ЗАТТАЙ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ АНЫҚТАУДЫҢ, АЛУДЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ САРАПТАМАҒА ЖІБЕРУДІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ

Түйін. *Мақалада биологиялық текті заттай дәлелдемелерді анықтаудың, алудың және оларды сот-медициналық сараптамаға жіберудің негізгі әдістері қарастырылған.*

Кілт сөздер: *қан дақтары, қан іздері, сот медицинасы, зерттеу.*

Резюме. *В статье рассматриваются основные методы выявления, получения и сдачи судебно-медицинской экспертизы биологических доказательства.*

Ключевые слова: *Пятна крови, следы крови, судебная медицина, исследование.*

Summary. *In this article, the basic methods of dissemination, training and the study of water-medical examination are carried out by biological examiners.*

Keywords: *Blood stains, blood traces, forensic medicine, research.*

Қан дақтарын зерттеу айғақты заттарға сараптама жасаудың ең жиі кездесетін түрі болып табылады және осындай барлық сараптамалардың 80%-іне жуық болады. Қан дақтарына сот-медицина сараптамасын жүргізудің ерекше ауыр қылмыстарды: кісі өлтіруді, зорлауды, денеге жарақаттар салуды тергеген кезде зор маңызы бар.

Қан дақтары дұрыс табылып, сарапталған, ол алынып, арнаулы зерттеуден өткізілгеннен кейін ғана іс бойынша айғақты заттарға айналатындығын дәл көрсету қажет.

Қан дақтарын көлемі мен пішіні жағынан мынадай түрлерге бөлуге болады:

1. қан тамшысының жалпақ жерге тамғандағы дақтары;
2. қан тамшысының еңіс беткейге шашырауынан немесе тамуынан түскен дақ;
3. қанның аққан іздері;
4. қан ластаған және жұққан жерлер;
5. саусақтардың, табанның және басқа заттардың таңбалары;
6. түрлі заттарға сіңіп қалған дақ;
7. жайылған қан;
8. қан жуылған су мен басқа да сұйықтардағы қан іздері («жуынды сулар»).

Қан іздерінің көлемі мен пішініне қарап, олардың қалай пайда болғаны туралы, демек, оқиғаның белгілі бір мән-жайы туралы пікір айтуға болады. Мысалы, жалпақ жерге тамған қан тамшысының шашырау дәрежесіне қарап, оның қандай биіктіктен тамғанын байқауға болады. Ал қан еңіс беткейге тамғанда ол леп белгісі сияқты көрінеді, оның сүйір үшы тамшының тамған жағына қарап түрады. Қан тік қабырғаға (затқа) тамғанда оның аққан ізі болады. Қан ластаған және жүққан жерлер қан тиген қолмен әлдебір заттарды үстағанда, қан ізін сүлгімен, шүберекпен, т.б. сүрткенде пайда болады. Қанның жайылуы оқиға болған жерді қарардан бұрын көп қан аққанын дәлелдейді [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/*].

Саусақтардың, табанның, аяқ киім үлтанының таңбалары түріндегі қан іздерінін криминалистік маңызы зор, өйткені олар арқылы кісі өлтірушіні немесе оқиғаға басқа қатысушыны анықтауға болады. Қан іздерін сумен немесе басқа сұықтармен жуу, киім-кешекті, т.б. жуып тазарту арқылы жойып жіберуге әрекет жасалады. Кейде оқиға болған жерде (түрғын жайда) қан ізін жою үшін еденнің қайта сырлануы, түсқағаздарды қайта жапсыру, жиһаздың бетін ауыстыру сияқты әрекеттер жасау да кездеседі. Сондықтан бірқатар жағдайларда қан іздерін табу көп қиындық келтіреді.

Қан дақтарын табудың қиындауы олардың түсі өзгеруіне де байланысты болуы мүмкін. Қан дақтары гемоглобиннің жайкүйіне қарай әр түрлі түс алуы ықтимал, ал гемоглобин дақтар ескіріп, кепкенде, сондай-ақ ылғалдың, жарықтың, т.т. әсерімен бұзылады да, дақ түсінің өзгеруіне әкеп соғатын жаңа қосылыстар (дериваттар) пайда болады.

Бірқатар жағдайларда қан іздерін анықтау қан іздері түскен заттың ерекшеліктеріне байланысты қиындай түседі. Мысалы, түсі қан дағына үқсайтын түкті матадан қан ізін табу едәуір қиын. Сондықтан айғақты заттардан қан іздерін табу үшін оларды бүйірден жасанды жарық түсіріп, үлкейткіш шынының көмегімен қосымша тексеру, ультракүлгін сәулемен немесе спектрдің көзге көрінетін бөлігі сәулелерінде люминесценттік талдау жасау жолымен зерттеу жүргізіледі. Оқиға болған жерде зерттеудің кейбір бағдар беретін химиялық әдістері де (бензидинмен және сутегінің асқын тотығымен сынама жасау) қолданылуы мүмкін.

Қан сияқты дақтар табылып, сипатталғаннан кейін оны зерттеу үшін лабораторияға жіберіп алу қажет. Егер қан дақтары табылған зат үлкен болмаса, ол түтас алынады. Мүндай іздер үлкен заттардан табылған жағдайда олардың бір бөлігі алынады.

Қан іздерін зерттеген кезде сараптаманың шешуіне қойылатын негізгі сұрақтар мыналар:

1) дақта қан бар ма?

2) ол адамның қаны ма, әлде жануардың қаны ма (қанның түрі)?

3) қан қай топқа жатады (қанның белгілі бір адамдардыкі екенін бекерге шығару)?

Сонымен бірге кейде басқа мәселелерді де шешуге тура келеді, олар мыналар:

1) қан іздерінің қашан түскенін анықтау;

2) қанның неден аққанын анықтау;

3) аққан қан мөлшерін анықтау;

Топтық факторлар құрғатылған қаннан да анықталады. Құрғақ қандағы агглютининдер олардың бастапқы титрының бірнеше күннен бірнеше жылға дейінгі жоғары болуына байланысты сақталады. Шіру және сыртқы жағдайдың (жоғары температураның, ультракүлтін радиацияның, т.б.) қандай да болсын бүлдірушілік әрекеті болмаған жағдайда құрғақ қандағы агглютиногендер ондаған, жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бойы сақталады. Құрғақ қандағы агглютининдер, бір жағынан, стандартты эритроциттермен, екінші жағынан, қан дағынан сорылып алынған заттар (экстрагирование әдісі) немесе қан қабықтары арасындағы агглютинация (қан астына шыны салу) реакциясы арқылы анықталады.

Дақтардағы қанның топтық ерекшелігін зертте.удің сот-медицина тәжірибесіне енгізілуі лабораториялардың сарапшылары шешетін мәселелер ауқымын кеңейтуге» мүмкіндік берді.

Қан дақтарын зерттеу кезінде басқа мәселелерді шешу. Дақтардағы қанның қай жынысқа жататындығын анықтау. Қанның белгілі бір адамға жату мүмкіндігі туралы мәселені шешу үшін қылмыс жасады деп айыпталушы мен одан жәбірленушінің жынысы бірдей болмаған жағдайларда қанның қай жынысқа жататындығын анықтау пайдаланылуы мүмкін. Бұл әдіс еркектер мен әйелдердің сегментоядролық лейкоциттері ядроларының құрамындағы айырмашылықтарды анықтауға негізделген.

Зерттеу әдістемесі қан дақтарынан лейкоциттердің ядроларын алу, оларды гемоглобин мен концентрацияланудан жуып тазарту және боялған препаратты дайындау мен оны микроскоп арқылы қарау кезеңдерінен түрады.

Дұрыс қорытынды жасау үшін бұзылмаған лейкоциттерді көп мөлшерде зерттеу керек, ал мұны барлық уақытта бірдей, әсіресе, қанның зерттелетін іздері болған жағдайда істеу мүмкін емес. Бұл арада жыныстық дамуында туа біткен ауыт-қулары жоқ, дені сау адамдардың қаны бойынша ғана жынысты анықтауға болатынын атап өткен жөн.

Қан дақтары бойынша екіқабаттықты анықтау. Бұл мәселені шешу қанның қай жынысқа жататындығын анықтау кезінде қосымша бөлгі ретінде маңызды болуы мүмкін. Сонымен бірге кейде әйелдің бұрын екіқабат болғанына диагноз қоюға тура келеді. Бұл, әсіресе, әйел босанғаннан немесе түсік жасатқаннан кейін бірсыпыра уақыт өткен жагдайда қажет болады.

Сот медицинасы әдебиетінде әйелдің екіқабат екеніне және бұрын бала туғанына диагнозды екіқабат және бала тапқан әйелдер қанының лейцинаминопептидазасы мен окситоциназасының ерекшеліктері негізінде қою жөніндегі жұмыстар мәлім.

Қанның қай жерден аққанын анықтау. Кейбір жағдайларда қанның не себепті аққанын, қай жерден аққанын анықтауға тура келеді. Бұл орайда қанның дене терісінен ағуы немесе етеккір келуі салдарынан, мұрыннан, асқазаннан, өкпеден, т.б. ағуы мүмкін екенін ескеру керек. Қанның қай жерден аққанын анықтау, негізінен алғанда, белгілі бір қан аққан жерге тән әр түрлі қоспаларды морфологиялық жағынан зерттеу арқылы анықтауға негізделеді.

Қан дақтарының қашан түскенін анықтау қан іздерінің белгілі бір оқиғаға байланысын анықтауға немесе оны бекерге шығаруға көмектеседі. Лабораториялардың сарапшылары алдына бұл мәселенің қойылуы жиі кездеседі, бірақ ол көп жағдайда қанағаттандырыла бермейді. Мұның себебі, дақтың , белгілі бір өзгерістері оның көп бұрын түскеніне ғана емесг" сонымен қатар қан дақтарының қандай жағдайларда (температура, жарық, ылғалдылық дақ түскен заттың қасиеттері, т.т.) болғанына да байланысты. Ал бұл факторлар ешқашан ескерілмейді деуге болады.

Қан дақтарының қашан түскенін анықтау үшін дақтарды суда және басқа нәрседе еріту, дақтардың түсін өзгерту, әр түрлі ферменттердің белсенділігін анықтау, гемоглобиннің метгемоглобинге көшу дәрежесін анықтау, т.б. керек. Қан дағының айналасындағы үлпада қан хлоридінің диффузия процесін анықтауға негізделген хлоридтік әдіс те бар. Алайда ылғалдылық жоғары болған жағдайда хлоридтер диффузиясының шапшаңдығы артады да, дақ мерзіміне байланысы шамалы болады.

Дақ түсірген сұйық қан мөлшерін анықтау мәселесі қанның құрғақ қалдығын және оны сұйық қанға шағып есептеу негізінде шешіледі. Құрғақ қалдық қан дағы мен ол түскен заттың көлемі бірдей жерлерінің салмағын салыстыру жолымен немесе дақтан қанды сілтілі ерітінділермен алу арқылы анықталады. Бұл әдістердің бәрі белгілі бір дәрежеде ғана анықтама жасауға мүмкіндік береді.

Дақтардағы қанның нәрестенікі немесе ересек адамдыкі екенін анықтау. Бала өлтірілген немесе қылмысты жасалған жағдайларды тергеу кезінде айғақты заттардағы қанның шарананыкі (сәбидікі) немесе ересек адамдыкі екенін анықтау қажет болуы ықтимал. Мұны анықтау шарана мен ересек адам гемоглобинінің сілтілер әсеріне төзімділігінің әр түрлі болуына негізделеді: сілті денатурациясына шарананың гемоглобиніне қарағанда ересектер гемоглобинінің төзімділігі азырақ болады. Бұл орайда қан дақтарының түскенінен кейін көп уақыт өтпеген жағдайда ғана дұрыс нәтиже алынуы мүмкін.

Оқиға болған жерді тексеру хаттамасында байқалғаннан, тексерілгеннен және бекітілгеннен кейін қанға күдікті іздер алынып, сараптамаға жіберіледі.

Бұл ретте іздердің табылғанына кепілдік беретін сақтық шаралары қолданылады.

Киім заттары, аяқ киім, қылмыс құралдары және қанға үқсас дақтары бар басқа да шағын заттар, әдетте, тұтас жіберіледі. Бұл сарапшыға дақтардың орналасуы мен формасында жақсы бағдарлануға, демек, олардың пайда болу механизмін түсінуге мүмкіндік береді [*Судебная медицина, 2014, 740 б.*].

Дақтар үлкен заттарда (еден, шкаф) орналасқан кезде заттың қан іздері бар бөлігі және іздері жоқ бөлігі (бақылау зерттеуі үшін) алынады.

Көркемдік құндылығы бар заттардан (суреттерден, мүсіндерден) қан дақтары қырнау арқылы немесе жуу жолымен алынады.

Өткір таза скальпельмен немесе жұқа пышақпен алдымен кеуіп қалған бөлшектер мен қыртыстарды алады, содан кейін өткір бұрышта скальпельді орналастырып, іздің қалған бөлігін алады. Бұл ретте дақ тасушы затты қозғамауға тырысады.

Тік беттен қыртыс скальпельдің қозғалыстарымен төменнен жоғарыға қарай жүргізіледі, ал сіңірілетін бөлшектер алдымен скальпельдің жиілігіне, содан кейін пакетке түседі.

Шаю даққа дәкені немесе сумен (қайнатылған немесе тазартылған) немесе физиологиялық ерітіндімен суланған сүзгіш қағазды салу арқылы жүргізіледі.

Дымқыл дәкені немесе сүзгіш қағазды біраз уақытқа даққа немесе олар толық ерігенше және қан сіңірілгенге дейін даққа сәл қысады немесе ысады. Содан кейін дәке немесе сүзгі қағазды бөлме температурасында кептіреді және зерттеуге жібереді.

Қабырғаның сылағында орналасқан қан дақтары, әдетте, міндетті түрде таза, қансыз учаскелерді (бақылау үшін) қамтитын сылақтың бөлігін кесіп алады.

Сылақтың бөліктерін алу мүмкін болмаған ерекше жағдайларда дақты қырып алады (сылақтың ең аз ықтимал санымен). Қабырғаның бетіндегі дақтың жанындағы сылақтың бөлігін бақылау үшін қырып алады. Алынған қырындыларды қағазға орайды және арнайы бланкілерге тиісті жазбалар жазады және зерттеуге жібереді.

Жерде, құмда қан дақтары болған кезде оларды топырақпен бірге қан ену тереңдігінен алады, қағазға немесе өзге де буып-түю материалына орайды. Бақылау үшін зертханаға міндетті түрде қан сіңірілмеген, қан дақтарының жанында алынған топырақ үлгісі жіберіледі.

Қарда қан дақтары табылған жағдайда оларды мүмкіндігінше аз мөлшерде қар алып, тарелка немесе басқа да ыдыстың түбіндегі бірнеше қабатқа салынған дәке салады.

Қар салынған ыдысты жылы бөлмеге әкеледі. Қар еріген кезде қан дәкеге сіңеді, содан кейін бөлме температурасында кептіріледі және зерттеуге жібереді. Бақылау үшін зертханаға қансыз пайдаланылған дәкенің үлгісін де жібереді. Дәкедегі қан дақтары мен оның үлгісі бір-бірінен бөлек оралады.

Егер қан бар заттар ылғалды күйде болса, оларды сараптамаға жіберер алдында құрғату қажет, әйтпесе қан шіруі мүмкін, ал бұл оны зерттеуді қиындатады немесе мүмкін емес етеді. Тікелей күн көзі түсуінен қорғау үшін, кептіруді бөлме температурасында жүргізеді.

Қан дақтары бар заттай дәлелдемелерді жоғары температурадан, үйкелуден, ылғалдан, бөгде заттардың түсуінен қорғау қажет [*Дерягин Г.Б., 2016, 340 б.*].

Заттай дәлелдемелерде қанның оқиғаның нақты қатысушыларына тиесілігін анықтау қажет болған жағдайда тергеуші ҚПК-нің 262-бабына сәйкес («Үлгілерді алудың негіздері») жәбірленушілерден, айыпталушылардан қан үлгілерін алуды ұйымдастырады және оларды оқиға болған жерде алынған заттармен бірге зерттеуге жібереді. Қан үлгілерін алу тергеушінің қаулысы негізінде жүргізіледі, хаттамамен ресімделеді.

Хаттамада: кімнің ұсынысы бойынша қан алынады; қайда, кім және қашан өндіреді; ол кімнен алынды (тегі, аты, әкесінің аты, туған жылы, тұрғылықты жері, жеке куәліктің нөмірі және кім берді); қандай мөлшерде және қандай тәсілмен алынғаны көрсетіледі.

Хаттамаға тергеуші, қан алған дәрігер, қан алу кезінде қатысқан зертхана қызметкерлері және қан алынған адам қол қояды. Хаттама екі данада жасалады, оның біреуі тергеушіде қалады, екіншісі – қан үлгілерімен бір мезгілде сот-медициналық зертханаға жіберіледі.

Қан үлгілерін саусақтан немесе тамырдан (4-5 мл) алады. Егер алынған қан салыстырмалы түрде тез зертханаға жеткізілуі мүмкін болса, оны дәнекерленген Пастер пипеткасымен немесе пробиркамен жібереді.

Пипеткаға немесе пробиркаға қан алынған адамның тегі, аты және әкесінің аты, қан алған күні және қан алған адамның қолы көрсетілген затбелгі жапсырылады; ыдысты мақтамен және қағазбен орайды, қатты ыдысқа салып, мөрленеді. Қан ұзақ тасымалданған жағдайда, ол бірнеше қабатқа салынған таза дәкенің бір бөлігін сіңіреді, содан кейін кептіреді және мөрленген түрде зертханаға жібереді (зерттеу үшін көлемі 5-6 $см^2$ дәкеге дақ қажет). Бақылау үшін таза дәке бір мезгілде жіберіледі.

Сот-медициналық зертханаға қан алу кезінде құжаттардың негізінде үлгілерді беру үшін келген адамдардың түпнұсқалығын анықтайды және барлық деректерді (жеке куәліктің нөмірі, кім берді, қайда тіркелген, тегі, аты, әкесінің аты және туған жылы) қорытындыға енгізеді.

Егер үлгілерді алу тергеушінің немесе қан алған адамның жеке басын куәландыратын сот қызметкерінің қатысуымен жүргізілсе, онда жоғарыда көрсетілген деректер қорытындыда тіркелмейді.

Белгілі бір жағдайларда тергеушіге заттай дәлелдемелер жіберілген сарапшыға мәйіттерден қан үлгілерін беруге тура келеді.

Мәйіттен қанды ашып қарауды жүргізген сот-медициналық сарапшы немесе басқа дәрігер (патологоанатомиялық зерттеуге рұқсаты бар) алады.

Қан дақтары бар заттарды буып-түю мен сараптамаға жіберуді тергеуші жүргізеді [*Поляков Н.Л., 2016, 190 б.*].

Қанның болуы күдікті заттай дәлелдемелерді сот-медициналық сарапшының шешуіне жібергенде мынадай сұрақтар қойылуы мүмкін:

– Заттай дәлелдегі қандай да бір дақта қан бар ма?

– Қан адамға немесе жануарға жатады ма. Егер бұл қан адамның қаны болмаса, онда ол қай жануардан шықты?

– Заттай дәлелдемедегі (қан тобына қарай) қан белгілі бір адамға тиесілі бола ала ма?

– Ер немесе әйел адамға қан заттай дәлелдеме ретінде тиесілі ме?

– Жаңа туған нәрестеге немесе ересек адамға қан заттай дәлелдеме ретінде тиесілі ме?

– Қанның аймақтық шығу тегі қандай?

– Қан дақтарының пайда болу мерзімін анықтау?

– Зақымдану және оның пайда болған іздері кезінде төгілген қан мөлшерін анықтау керек пе?

– Жүкті әйелге немесе босанушыға қан тиесілі ма?

– Тірі адамның немесе мәйіттің қанымен дақ пайда болды ма?

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044
2. Судебная медицина и судебно-медицинская экспертиза. Национальное руководство. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 740 с.
3. Дерягин Г.Б. Половые преступления (расследование и судебно-медицинская экспертиза): моногр. / Г.Б. Дерягин. – М.: Щит-М, 2016. – 304 с.
4. Поляков Н.Л. Наставление для производства судебно-медицинской экспертизы (краткое руководство для врачей) / Н.Л. Поляков. – М.: Государственный Институт усовершенствования врачей имени С.М.Кирова, 2016. – 190 с.

Жағыпар Жадыра,
Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Қылмыстық құқық пәндері кафедрасы,
Х. Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

Көккөзова Елмира,
Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Қылмыстық құқық пәндері кафедрасы,
Х. Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Түйін. *Бұл мақалада Конституцияның азаматтық қоғамды дамытудағы рөлі туралы айтылады. Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен жұмыс істеуі мемлекет пен қоғамда нақты демократиялық конституциялық жүйе болған жағдайда ғана мүмкін болады. Авторлар конституциялық жүйе – бұл конституциялық нормалармен қатар, қолданыстағы әлеуметтік жүйенің әлеуметтік қатынастарының жекелеген түрлерін реттейтін конституциялық принциптер деп санайды.*

Түйінді сөздер: *Конституция, азаматтық қоғам, демократиялық конституциялық жүйе, нормалар мен принциптер, әлеуметтік қатынастар.*

Жагыпар Жадыра,
магистр юридических наук, старший преподаватель,
кафедра уголовно-правовых дисциплин,
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

Куккузова Эльмира,
магистр юридических наук, старший преподаватель,
кафедра уголовно-правовых дисциплин,
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В РАЗВИТИИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме. *В этой статье говорится о роли Конституции в развитии гражданского общества. Формирование и функционирование гражданского общества возможно только при условии существования в государстве и обществе реальной демократической конституционной системы. Авторы считают, что конституционный строй – это и конституционные нормы, и конституционные принципы, регулирующие определенные виды общественных отношений существующего общественного строя.*

Ключевые слова: *Конституция, гражданское общество, демократический конституционный строй, нормы и принципы, общественные отношения.*

Zhagypar Zhadyra,
Master of Law, Senior Lecturer,
Criminal Law Disciplines,
Atyrau State University named after X. Dosmukhamedov

Kukkozova Elmira,
Master of Law, Senior Lecturer,
Criminal Law Disciplines,
Atyrau State University named after X. Dosmukhamedov,
Atyrau

THE ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Summary. *This article refers to the role of the Constitution in the development of civil society. The formation and functioning of civil society is possible only under the condition of the existence in the state and society of an actual democratic constitutional system. The authors consider that the constitutional system is both constitutional norms and constitutional principles governing certain types of social relations of the existing social system.*

Keywords: *Constitution, civil society, democratic constitutional system, norms and principles, social relations.*

The formation and functioning of civil society is possible only under the condition of the existence in the state and society of an actual democratic constitutional system. However, as domestic practice in various countries shows, the constitutional system does not exist in every state. The presence of a constitution in the state does not mean at all that such a state can be considered constitutional and civil society *[Козлова Е.И., Кутафин О.Е., 1995. с. 75]*.

After its collapse, many successor states of the USSR gained their independence, strengthened state sovereignty, while consolidating the principles of the constitutional system in their Constitutions, which, according to all criteria, comply with international legal human rights standards. But in real life state legal conditions it is very difficult to assert the existence of a democratic constitutional system in them. It is even more difficult to talk about the formation of civil society *[Сапаргалиев Г.С., 1998, с. 149]*.

The terms “constitutional order”, “foundations of the constitutional order” entered into scientific circulation, in legislative acts in the early 1990s. Their appearance is mainly associated with the development and discussion of the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1993. With its adoption, these concepts began to act as the official name of one of the groups of public relations.

Despite the various interpretations and interpretations available in the domestic legal literature, the concept of “constitutional order” presupposes further theoretical research, especially in modern conditions of the formation of civil society in the Republic of Kazakhstan. Modern legal scholars have an ambiguous approach to the theoretical justification (definition) of this concept. Some authors define it as a system of dominant economic and socio-political relations in their constitutional form, embodying the sovereignty of the people, freedom and human rights and determining the essence of society as a whole. Others believe that the constitutional system is a system of constitutional relations, the subject of constitutional regulation. Yu.P. Eremenko in the concept of "constitutional order" also includes the prevailing ideological relations *[Еременко Ю.П., 1982, с. 18]*.

Many people believe that the constitutional system is both constitutional norms and constitutional principles governing certain types of social relations of the existing social system.

The greatest distribution and recognition as an important social and legal category of “constitutional order” was received during the preparation, development of the draft and the adoption of the 1993 Constitution of the Republic of Kazakhstan. In the process of preparing the draft Constitution of 1995, a new scientific doctrine was formulated, revealing the essence and content of the constitutional system of Kazakhstan, based on the following fundamental principles:

– priority of human rights and freedoms;

– separation of powers (legislative, executive, judicial);

– the rule of law and the rule of law;

– recognition of the diversity and equal security of all forms of ownership, including private ownership of land and natural resources;

– freedom of enterprise, fair competition;

– political diversity (pluralism of opinions), capable of taking into account the interests of various social strata of society.

So, what should be understood by the constitutional order?

To solve this issue, we turn to such well-known concepts as the state system and the social system. The state system covers: the form of government, the form of government, the political regime, that is, the organization of the state and the procedure for exercising state power. The organization of society, its organization includes the position of man and citizen, the system of economic activity, forms of ownership, political and ideological, religious and other foundations of society.

Now we turn to section 1 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan “General Provisions”. Articles 1, 2 of the Constitution clearly proclaim the form of the Republic of Kazakhstan as a state; Art. 3 secures the ownership of all power in Kazakhstan by the people; Further, the mechanism for the implementation of state power is disclosed (Clause 4, Article 2). In other words, the device of the state is actually being established here, or, as it is commonly called, the state system, the organization of the state.

In paragraph 1 of Art. 1 of the Constitution proclaims the application of a person in society, it is established that a person, his life, rights and freedoms are the highest values of the state of the Republic of Kazakhstan. But the rights and freedoms of man and citizen are not elements of the state system, but the organization, structure of society. The same can be said about the relations regulated by pp. 3, 5 Art. 5 and some other articles of the Basic Law of the Republic of Kazakhstan.

Therefore, the constitutional system is a form or method of organization of the state, which ensure subordination to its law and characterize it as a constitutional state *[Сапаргалиев Г.С., 1998, с. 46]*.

Thus, the constitutional system is a certain way of organizing the state, enshrined in its constitution. The concept of "constitutional order" integrates social relations into a single whole, which together form the state and social system or device, organization of the state and society.

Summarizing the above, we consider the definition justified: the constitutional system is a form of state organization based on the priority of individual rights and freedoms, the rule of the people, separation of powers, the rule of law, the diversity and equality of all forms of ownership, political and ideological pluralism guaranteed by the constitution in which the state, in the person of its bodies, is subordinated to law.

In other words, a system is recognized as constitutional, enshrining universal humanistic principles that comply with generally recognized international legal norms aimed at comprehensive protection of a person, his rights and freedoms, providing guarantees for their implementation.

The essence of the constitutional system is expressed in securing in the constitution and ensuring in law enforcement practice the totality of unshakable fundamental values that proclaim humane legal relations between a person, civil society and the state.

The formation of the actual constitutional system in any state in many respects depends on a number of factors:

– legal awareness and legal culture of society as a whole;

– the level of socio-economic development of society and the political regime;

– creating and providing guarantees for the implementation of the foundations of the constitutional system, enshrined in the fundamental law of the state, including the rights and freedoms of citizens, etc.

The 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrined the political, economic and social changes that have occurred as a result of the reforms. In accordance with the Constitution of Kazakhstan, it is a legal, democratic, social, secular state in which democracy is recognized in various forms of its expression.

Of course, to consider Kazakhstan in modern conditions as a state subordinate to the law, in which all guarantees are provided that ensure the constitutionality of the existing system, would not be entirely objective, since the necessary conditions for their implementation have not yet been created

The constitutional system is not reduced to the fact of the existence of the constitution, but becomes reality only if there are two conditions: if the constitution is respected and if it is democratic. Such an interpretation of the constitutional system seems to us very justified, since the constitutional system is, first of all, a democratic system, which is characterized by a high level of actual democracy in society, the subordination of the state to law, political and ideological diversity, and comprehensive protection of the individual, ensuring its rights and freedoms, compliance with the foundations of international law, etc. A means leading to the triumph of justice in all spheres of public relations, ensuring all cons title rights and freedoms of citizens are a right, and the state in the person of state authorities is limited by the law.

It should be borne in mind that, in addition to the legal aspect, the concept of “constitutional order” presupposes the existence of social norms (in the areas of morality, ethics, culture, religion) in society, whose importance for the formation of civil society is undeniably great.

Moral and other social norms that have strengthened their position in society, recognized by him, help to implement legal requirements, as reflected in the principles of the constitutional system. Often they find their legal consolidation in normative legal acts of an imperative nature, turning into legal norms, the purpose of which is either to protect the rights and freedoms of citizens (in a democratic, constitutional state) or the

interests of the ruling circles (social strata), which occupy a privileged position in society (in a state with an authoritarian or totalitarian political regime).

In section 1 of the 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan "General Provisions", the following principles were constitutionally enshrined: democracy, state sovereignty, rule of law, separation of powers into branches, social, secular nature of the state, republican form of government, priority of human and civil rights and freedoms, political and ideological pluralism, the economic basis of the state, local government, etc. It is the foundations of the constitutional system, despite their difference in the legal systems of different countries, ayut idea of a political and social system in which there is.

What are the criteria for the constitutionality of a particular system? In our opinion, the following principles should be laid in the foundation of a democratic constitutional system:

– democracy, democracy of the electoral system (clauses 1, 2, article 3 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan);

– recognition and provision by the state of the priority of human and civil rights and freedoms, declaration of their highest value (Article 1);

– separation of powers and subordination of the state in the person of state authorities to law (Clause 4, Article 3);

– ideological and political pluralism (clause 1 of article 5);

– secular and social character of the state (Article 1);

– equal rights of men and women, nations and nationalities (Article 14);

– multi-layered economy, various forms of ownership and forms of managing (Clause 1, Article 6);

– freedom of entrepreneurship and other activities not prohibited by law (Article 26);

– recognition of local self-government as a form of exercising the power of the people on the ground (Article 89);

– activity of non-governmental entities (local government, public organizations, etc.).

Legal consolidation and actual enforcement of all these principles contributes to the formation of the rule of law and civil society, and, consequently, the establishment of a rule of law and order in it.

Thus, the above basic principles (the foundations of the constitutional system) of almost all of these countries are similar to each other, which makes it possible to recognize their universal universally recognized nature.

The recognition and legal consolidation of the universal principles of the constitutional system in the constitutions of the listed states is connected:

– Firstly, with the choice of a guideline for further social development along the path of democratization of all spheres of public life and the formation of a legal state and civil society on their basis;

– secondly, with the humanization of relations between the individual and the state;

– thirdly, with the need for further political socio-economic, cultural cooperation with each other, including on the protection of human rights and freedoms;

– Fourth, with the influence of an external factor (international law, international relations and national legal systems).

The influence of the international community and international law and legal systems of foreign states spread to the basic principles of the constitutional system and, first of all, to the system of organization of state power (new institutions appeared – the institution of the presidency, local government, etc.).

However, it should be borne in mind that any national legal system is distinguished by its inherent features that characterize the social and state structure. Consider this situation on the example of a number of modern democratic countries.

REFERENCES

1. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. – М., 1995. – 473 с.
2. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998, с. 149.
3. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность. – Саратов, 1982. – 285 с.
4. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998, с. 46.

UDC 342.731(574)

Ильясов Кайнар,
докторант,
конститутциялық және халықаралық құқық кафедрасы,
заң факультеті,
Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Рүстембекова Динара,
ассоциацияланған профессор, PhD доктор, доцент,
конститутциялық және халықаралық құқық кафедрасы,
заң факультеті,
Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

Аннотация. *Автор бұл мақалада қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың, соның ішінде құқықтану мен діntану ғылымдарының категорияларының бірі – мемлекет пен діни бірлестіктрдің арақатынасының түрлеріне талдау жасап және Қазақстан Республикасының заңдарында көрсетілген зайырлы мемлекет қағидасының ерекшеліктерін анықтайды. Зайырлық қағидасы осы уақытта құқықтық мемлекет ретінде қалыптасып, әрекет етуінің басты принциптерінің бірі болганымен кәзіргі уақытта әр түрлі елдерде дін мен мемлекеттің арақатынасы тарихи, ұлттық және тағы басқа жағадайларға байланысты ерекше формаларының қалыптасып жатқанын көрсетеді. Қазақстанда соңғы уақытта түрлі экстремистік, дәстүрлі емес діни ағымдардың көбейюі және олардың қогамдағы тұрақтылыққа қауіп төндіруі елімізде зайырлы мемлекет қағидасын қайта қарастырып, оның түсінігіне өзгерістер енгізудің қажеттілігін көрсетеді. Құқықтану ғылымында мемлекет пен діни бірлестіктерің арақатынасының формаларына байланысты пікір талас әлі де жүріп жатыр, оған басты себеп дін мен мелекет арасындағы қатынас өте күрделі, сондықтан мақалада осы қалыптасқан формаларға теориялық талдаулар жасалған.*

Кілт сөздер: *діни бірлестіктер, мемлекет пен дін аралық қатынастар, дін туралы заңдар.*

Аннотация. *В этой статье автор анализирует типы взаимоотношений между государством и религиозными объединениями, которые являются одним из категорий современных социальных и гуманитарных наук, включая юриспруденцию и религию, также автор определяет особенности принципа светского государства, изложенные в законах Республики Казахстан. Не смотря на тот факт, что принцип светскости в настоящее время является одним из ключевых принципов создания и функционирования в качестве правового государства, в разных странах связь между религией и государством указывает на то, что ее особые формы формируются в зависимости от исторических, национальных и других обстоятельств. И с недавних пор рост различных экстремистских и нетрадиционных религиозных движений в Казахстане и их угроза социальной стабильности указывают на то, что в нашей стране необходимо пересмотреть принцип светского государства и внесения изменений в его понятие. В то же время в науке правоведения все еще идет диспут, связанный с формами взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. Основная причина этого заключается в том, что взаимоотношения между религией и государством находятся в осложненном положении, поэтому в статье представлены теоретические анализы этих возникших форм.*

Ключевые слова: *религиозные объединения, государственные и межрелигиозные отношения, законы о религии.*

Abstract. *In this article, the author analyzes the types of relationships between the government and religious communities which represent one of the categories of modern social and human sciences, including jurisprudence and religion. The author also describes the features of the principle of secular state which are outlined in laws of the Republic of Kazakhstan.Despite the fact that nowadays the principle of secularism is one of the key principles for the establishment and functioning as a legal state, in different countries the relationship between religion and government demonstrates that its specific forms are developed according to the historical, national and other factors. And since recently, the growth of various extremist and non-traditional religious movements in Kazakhstan and their threat to social stability indicate that in our country it is necessary to reconsider the principle of a secular state and make changes to its concept. At the same time there is still a dispute in the field of legal science concerning the forms of relations between the government*

and religious communities. The main reason for this is that the relationship between religion and government is in a complicated situation, so the article presents theoretical analyses of these emerging forms.

Key words: *religious associations, state and interreligious relations, laws on religion*

Кіріспе

Қазақстанның шынайы демократиялық, құқықтық мемлекет қалыптастыруы оның ұлтаралық, діни қатынастарда дұрыс саясат ұстауына, әртүрлі дін өкілдерінің татулығын тұрақты ете алуына байланысты. Көп ұлтты Қазақстан қоғамында түрлі діни қауымдастықтардың арасында бірлік пен татулықты сақтау бұл мемлекеттің жарқын болашағына кепіл бола алады. Сондықтан мемлекет діни бірлестіктер арасындағы өзара байланысын реттеп, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етуі қажет. Жалпы, діннің пайда болуы мен оның таралуы әр мемлекетте, әр қоғамда түрлі сипатта болғандықтан, дінтану ілімі көп концепцияларды ұсынады. Қазақстанда дін саласын реттейтін құқықтық нормалар енді ғана жетіліп, дамып жатқанын ескерсек, осы мәселеге байланысты дін мен мемлекет арасындағы қатынасты реттеу мәселелеріне жан-жақты зерттеу жүргізудің өзектілігі даусыз болғандықтан, діни қатынастарды ұлттық маңызы бар мәселе ретінде қарастырғанымыз жөн. Еліміздің географиялық тұрғыда Орта Азияда орналасуына және еліміздің негізгі бөлігінің мұсылман болуына қарамастан, Қазақстан саяси-экономикалық дамудың батыстық, еуропалық жолын таңдағаны белгілі. Кәзіргі уақытта Қазақстан өзін зайырлы мемлекет ретінде жариялап, діни бірлестіктер қызметіне еркіндік бергенен кейін елімізде әртүрлі дәстүрлі және дәстүрлі емес діни бірлестіктердің саны артты. Мысалы 2017 жылғы 1 қаңтарда ресми тіркелген 18 конфессия атынан өкілдік ететін 3658 діни бірлестікпен олардың филиалдары бар. Олардың ішінде саны жағынан ең көбі ханафи мазхабындағы ислам мен православиелік христиан діні. Сондай-ақ католиктер және протестанттар конфессиялары, иудейлер, буддашылар және басқа да қауымдар бар. Елімізде 3464 ғибадат үйі тіркелген, оның ішінде 2550 мешіт, 294 православие және 109 католик шіркеуі, 495 протестант храмы мен ғибадатханасы, 7 иудей синагогасы, 2 буддашылар храмы, 7 "Кришна санасы қоғамы" және бахаи қауымының ғибадатханасы бар. [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/p1700000325*]

Қазақстан Республикасының Конституциясында «дін ұстану және діни танымды уағыздау бостандығының жүзеге асырылуы қоғамдық тәртіпті және басқа азаматтардың өмір сүруі, денсаулықтарын сақтау мен имандылығын, бостандықтарын қорғау мақсатында ғана заңмен шектелуі мүмкін» деп көрсетілді. [*https://online.zakon.kz/document/?doc_id=51005029#activate_doc=2*] Дегемен осы еркіндікті пайдаланған түрлі экстремистік діни ағымдар қоғамдағы тұрақтылыққа қауіп төндіруі мемлекеттің дін саласындағы саясатын жетілдіруі мен діннің қоғамдағы алатын орны мен қызметін қайта саралаудың қажеттілігін көрсетеді. Қазақстандағы дін туралы заңның ең үлкен қателіктерінің бірі – еркіндік қағидалары басымдау, яғни, діни бірлестік құруға рұқсат беру мен діни қызмет жасауға мүмкіндік алу болса, екіншіден мемлекет мүддесін қорғау мақсатында діни бірлестіктердің қызметіне тиым салу, міндеттеу, мәжбүр ету қағидалары қатаң қаралмағандығын баса айтуға болады. Қазақстан діни сенімге бостандық беру арқылы демократиялық үрдістерді қалыптастыруға ұмтылыс жасауда. Дегенмен, шет елдік діни бірлестіктердің бағдарламасына сарапатама жасайтын, діни бірлестіктердің қалыптасуы мен тарихына талдау жасайтын ғалымдардың аздығы және ғылими зерттеулердің аздығы дін саласындағы дұрыс саясаттың қалыптаспауына әсер етуде. Сонымен қатар соңғы уақытта қоғамда «діни серпілістің» болуы елімізде ежелден қалыптасқан діни бірлестіктер қызметінің күшеюімен қатар Қазақстан үшін беймәлім, жаңа «дәстүрлі емес» діни ұйымдардың пайда болуы діни ахуалдың күрделі әрі сан-салалы екендігін көрсетті. Осы себептерден діини бірлестіктер мен мемлекет арасындағы қатынасты тарихи, құқықтық тұрғыдан әлі де болса жан жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысыныда жұмыстың тарихи-құқықтық сипаты тарихи әдісті қолдануды, сондай-ақ мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды ғылыми зерттеудің нақты-әлеуметтік, құрылымдық-функционалдық, формальды-заңдық, салыстырмалы құқықтық әдістері мен тәсілдерін, талдау және синтез әдістерін қолдандық. Зерттеудің теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды.

Нәтежиелер мен талқылау

Кәзіргі уақытта заң ғылымында діни бірлестіктердің мемлекеттегі әлеуметтік және құқықтық мәртебесіне байланысты мемлекеттердің типологиясын анықтайды. Бұл салада отандық және шет елдік

ғалымдар әр түрлі пікір қалыптастырған, олар мемлекет пен діни бірлестіктердің қарым қатынасының әртүрлі болуына байланысты жалпыға ортақ немес тек бірнеше аймаққа қатысты ғана қолдануға болатын мемлекеттер типі туралы теориялар жасаған.

Мәселен посткеңестік аумағындағы ғалымдар арасында мемлекеттің дінге қатыстылығына байланысты үш типті бөліп көрсеткен. Олар:

– Дін үстемдік ететін немесе ресми діні бар мемлекеттер;

– Дінмен тең құқылы мемлекеттер;

– Мемлекет пен дін ажыратылған (зайырлы) мемлекеттер.

Шетелдік ғалымдар арасында да көптеген пікір қалыптасқан. Мәселен діни сенім бостандығы туралы зерттеу жүргізген А. Кришнасвами мемлекеттердің мынандай типтерін бөліп көрсеткен:

– Ресми шіркеу немесе мемлекеттік діні бар мемлекеттер;

– Бірнеше дінді ресми түрде таныған мемлекеттер;

– Мемлекет пен дін ажыратылған мемлекеттер.

Бұл келтірген мысалдардан да басқа көптеген ғалымдар мемлекеттің дінге қарым қатынасына байланысты әр түрлі типтерге бөлудің өзге де жолдарын ұсынған. Бұл жұмыста барлық ғалымдардың пікірлеріне сараптама жасау мақсаты болмағандықтан біз тек бірнешеуіне ғана тоқталдық және ғалымдардың келтірген барлық нұсқаларының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері де бар. Бұл типтерге бөлудің негізінде адам құқықтарынң сақталуы, саяси режим, діннің мемлекеттік және әлеуметтік институттарға қатысуы, мемлекеттің дінді бақылау дәрежесі және зайырлы заңнамалар мен діни нормалардың арақатынасы жатады.

Осы пікірлерді сараласақ осы уақытта әлемдік тәжірибеде мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеудің төмендегідей негізгі бағыттарының қалыптасқанын көруге болады: 1. Теократиялық (діннің мемлекетті басқаруы) жүйеде бір діннің үстанымдары негізінде мемлекеттің басқару формасы мен заңдары діни нормаға негізделеді және көп жағдайда мемлекет басшысы құдайдың өкілі ретінде қарастырылады. (Иран мен Ватикан) 2. Клерикальді (мемлекеттің дінді басқаруы немесе белгілі бір дінді қолдауы). Бұл жүйеде мемлекет халықтың басым көпшілігі қабылдаған дінге қолдау көрсете отырып, бір дінге құқықтық түрғыдан артықшылық беруі және осы дінге қайшы келетін өзге сенімдердің насихатталуына жол берілмеуі қарастрылады. Бүгінгі таңда клерикальді жүйедегі мемлекеттерді зайырлы мемлекет болып есептелгенімен, өз аумағы мен халқының тарихи танымында ерекше рөлге ие бір дінге мемлекеттік түрғыдан қолдау көрсетіледі, бірақ дінді мемлекеттің саясатына араласуына жол бермейді. 3. Мемлекет пен дін өкілдерінің өзара келісімі бар жүйе. Заң ғылымда бұл конкордато деп аталады. 4. Мемлекет пен дін бір-бірінен бөлінген жүйе, бұл осы күнге дейін біздің еліміздің үстанған зайырлылық үстанымы.

Бір қарағанда барлық мемлекеттердегі діннің қоғамдағы алатын орыны мен биліктің дінге қатыстылығына қарап секулярды (зайырлы) және діни (теократиялық) мемлекет деп екіге бөле салу жеңіл көрінеді. Дегенмен осы уақытта тәжірибе көрсеткендей абсолютті діни немесе толықтай зайырлы мемлекеттің болмайтындығын көрсетті. Мысалы В. Цыпин кәзіргі уақытта барлық мемлекеттер әдетте өз саяси жүйесін еш дінмен байланыстырмай, зайырлы мемлекет формасын сақтайды деп септейді. Ал Израилдік ғалым К. Клейн конституциялық жүйеге сай абсалютті теократиялық мемлекеттер болмайды деп есептейді [*Подопригора Р.А.*].

Жоғарыда көрсетілген мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қарым қатынас формаларының ең тиімдісі клерикальды жүйе болып есептеледі. Бұл жүйеде мемлкет өз аумағындағы барлық діндерді бірдей қадағалап және қоғам қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін діни бірлестіктер қызметіне шектеу қою мүмкіншілігіне ие болады. Бұл формада билік жүйесі адамдардың діни сеніміне нұқсан келтірмеу мен қоғамдағы бейбітшілікке қауіп төндіретін діни ағымдардың таралмауына жол бермеу арасындағы тепе-теңдікті үстай білуі керек. Сонымен қатар халықтың басым көпшілігі үстанатын нақты бір діндерге қолдау көрсетіп, өзге діни ағымдардың қызметіне шектеу қоятын зайырлықтың клерикальді жүйесіне өту үшін бүгінгі қолданыстағы дін жөніндегі заңда төмендегідей қағидаларды қатаң саралау керектігін ұмытпауымыз қажет: Мемлекеттік билікке діни бірлестіктердің араласуына жол берілмеу; Мемлекеттік билік органдары діни бірлестіктердің қызметіне заңсыз араласпау; Діни бірлестіктерге партия ретінде құрылуына жол бермеу; Мемлекет тарапынан діни бірлестіктерді қаржыландырмау; Дінді мемлекеттің білім бағдарламасына арнайы пән ретінде енгізбеу; Білім беру орындарында дінтану пәндерін танымдық деңгейде ғана өткізу.

Қорытынды

Жоғарыда айтылған мәселелерді қорытындылайтын болсақ көзіргі кезде мемлекет пен діни бірлестіктердің қарым қатынасын типтерге бөлу кезінде жалпыдан жалқыға яғни әр мемлекетің ерекшелін ескеру қажеттілігін көреміз. Жаңа заманда діндердің мемлекеттің саясатына, оның институтарына ықпалының азайып жатқандығын көруге болады. Тіпті конституцияда да діндерге ресми, дәстүрлі немесе артықшылық берілген деп көрсетілген күннің өзінде бұл мәселе тек қалыптасқан дәстүр немесе сол елдің тарихи ерекшелігімен байланысты мәселе ретінде қарастырылады. Дей түрғанмен қоғамда діннің алатын орынын жоққа шығару мүмкін емес. Дін адамзат тарихында үлкен рол атқарған, ол мәдениеттердің қалыптасуына, өркениеттің дамуына, тіпті экономика саласына да өзіндік әсерін тигізген. Біз зайырлы мемлекет деп дін мен мемлекет билігінің бір бірінен ажырағанын айтқанымен, дінді қоғамнан ажырату мүмкін емес. Ондықтан да 2011 жылы қабылданған дін туралы заңымызда Қазақстандағы Ханафи бағытындағы ислам мен проваславиялық христиан дінінің қоғам өмірінде алатын орынын переамбуласында атап көрсеткен болатын. Жалпы зайырлы қоғам дінен ажыраған деген ұғым атеистік идеологияның негізінде қалыптасқан. Осы идеологияның негізінде зайырлы мемлекет құруға тырысқан батыс елдерінде діни тоқырауға ұшырап жатыр. Осы айтылған мәселелерді қорытындылайтын болсақ Қазақстанда зайырлы мемлекет ұғымын дұрыс қалыптастырып, діннің қоғам өмірінде алатын орынын нақтылап алуы тиіс. Себебі бізде осы уақытта қалыптасқан зайырлы мемлекет ұғымы атеистік идеологияның ықпалымен пайда болған, ал біз тәуелсіздік алған уақыттан бастап атеистік идеологиядан бас тартып, қоғамдағы діннің қажеттілігін мойындаған болатынбыз. Сондықтан да Конституциямыздағы және Дін туралы заңдарымыздағы мемлекет пен діни бірлестіктер туралы қарым қатынасты қайта қарастырып, зайырлы ммлекет ұғымына нақты түсініктеме берген дұрыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/p1700000325

Қазақстан Республикасының Конституциясы *(1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған)(2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)//* https://online.zakon.kz/document/?doc_id=51005029#activate_doc=2

2. Подопригора Р.А. Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35392260

УДК 343.85

Каппасов Ербол Тулегенович,
заместитель начальника,
Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Шракбека Кабылбаева,
докторант, полковник полиции
Костанайский государственный университет имени Ахмета Байтурсынова

ВЛИЯНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ РЕЦИДИВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ НА КРИМИНОЛОГИЧЕСКУЮ КАРТИНУ ПРЕСТУПНОСТИ

Аңдатпа: *Мақала рецидивті қылмыстың алдын алудың криминологиялық аспектілеріне арналған "қылмыстың қайталануы" ұғымының заңнамалық өзгерістерінің теріс салдарын талдауға арналған.*

Автор қайта қылмыс жасауға мемлекеттің барабар әрекет етуі және қылмыстың алдын алу үшін қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары жүйесін пайдалануы үшін барлық санаттағы қылмыстардың нақты қайталануын жаппай есепке алу және бағалау қажеттілігін атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: *рецидивизм, рецидивизм, рецидивизм статистикасы, рецидивті болжамдау, рецидивтің алдын алу, заңды рецидив, нақты рецидив.*

Аннотация: *Статья посвящена анализу негативных последствий законодательных изменений понятия «рецидив преступлений» для криминологических аспектов профилактики рецидивной преступности.*

Автором подчеркивается необходимость тотального учета и оценки фактического рецидива всех категорий преступлений для адекватного реагирования государства на совершение повторного преступления и использования системы мер уголовно-правового воздействия для предупреждения преступности.

Ключевые слова: *рецидив преступлений, рецидивная преступность, статистика рецидива преступлений, прогнозирование рецидивной преступности, предупреждение рецидива, легальный рецидив, фактический рецидив.*

Annotation: *The article analyzes the negative consequences of legislative changes in the concept of "recidivism" for the criminological aspects of the prevention of recidivism.*

The author emphasizes the need for total accounting and evaluation of the actual recidivism of all categories of crimes for an adequate response of the state to the Commission of a repeat crime and the use of a system of measures of criminal legal influence for crime prevention.

Keywords: *recidivism, recidivism, recidivism statistics, recidivism prediction, recidivism prevention, legal recidivism, actual recidivism.*

В уголовном законодательстве Казахстана произошли кардинальные изменения в трактовке понятия «рецидив преступлений». Данные изменения были произведены без учета зарубежной практики и отечественного опыта оценки и учета рецидива. Они привели к негативным последствиям, связанным со статистическим, криминологическим учетом, и в конечном итоге, к снижению возможности выработки эффективных мер профилактики рецидива преступлений. Необходима комплексная оценка современного состояния легальной конструкции рецидива в Казахстане и ее влияния на достоверность получаемой криминологической информации.

В рамках проблемы предупреждения рецидива преступлений одним из основных криминологических методов воздействия сейчас признается прогнозирование криминального поведения лица в будущем. В частности, в последнее время внимание исследователей стали привлекать математические методы прогнозирования криминальных процессов. Прогнозирование возможного рецидива преступлений на основе данных математических методов возможно только на основе максимального количества точных статистических данных, причем, как о самих совершенных преступлениях, так и о лицах, их совершивших *[Суходолов А.П., Маренко В.А., 2018, с. 18]*.

В теории уголовного права и криминологии всегда имелись определенные отличия в трактовке понятия рецидива преступлений. Их основная причина заключается в том, что легальное определение (законодательная формулировка) всегда определенным образом ограничивала понимание рецидива в криминологическом смысле. Так, в криминологии допустимо выделение и рецидива неосторожных преступлений, и рецидива преступлений несовершеннолетних лиц, и специального рецидива однородных или тождественных преступлений.

В настоящее время расхождение криминологической трактовки и легального определения рецидива достигло максимальной точки. Данная ситуация сложилась по причине кардинального изменения определения рецидива преступлений в тексте казахстанского уголовного закона.

Можно сравнить объем неучтенного (фактического) рецидива в его легальной трактовке в Уголовных кодексах 1997 года и 2014 года. Так, в УК РК 1997 года в понятие «рецидив преступлений» не включались только случаи повторного совершения лицом неосторожных преступлений, а также преступлений, совершенных в возрасте до 18 лет.

Если ранее рецидив могло образовывать повторное умышленное преступление любой категории тяжести (в казахстанской практике сложилась четырехзвенная классификация преступлений на небольшой, средней тяжести, тяжкие и особо тяжкие), то с 1 января 2015 года легальный рецидив ограничен совершением исключительно тяжких и особо тяжких преступлений.

При этом, по данным официального сайта Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан (КПСиСУ), ежегодно доля тяжких и особо тяжких преступлений не превышает 9-11 %. Подавляющее большинство совершаемых преступлений (до 80 % в среднем ежегодном показателе) относится к категории средней тяжести, максимальное наказание за которые не превышает 5 лет лишения свободы.

Приведем простой пример. Одним из наиболее распространенных преступлений традиционно является кража чужого имущества. Она же является одним из наиболее типичных преступлений, которые совершаются повторно, в том числе и после осуждения за предыдущие эпизоды.

Часть 1 статьи 188 Уголовного кодекса Казахстана предусматривает максимальный размер за «простую» кражу (без отягчающих обстоятельств) в виде 3-х лет лишения свободы. Исходя из деления преступлений на категории, «простая» кража относится к преступлениям средней тяжести.

Рецидив преступлений в рамках действующей конструкции может иметь место только в контексте части 3 и части 4 данной статьи (то есть при наличии обстоятельств особо отягчающего свойства). Что касается наиболее распространенных составов кражи (части 1 и 2 статьи 188 УК РК), то они относятся к преступлениям средней тяжести и, соответственно, образовывать рецидив не могут при любом количестве повторных совершений.

В итоге, нет оснований подвергнуть лицо более строгому виду или размеру наказания, а его устойчивый криминальный тип преступного поведения остается без необходимой правовой оценки. Хотя лицо, неоднократно возвращающееся к совершению краж чужого имущества, скорее всего, имеет искаженную мотивационную сферу, связанную с пренебрежением правами других лиц, нацелено на удовлетворение своих материальных потребностей не посредством трудовой деятельности, а посредством незаконного изъятия и потребления чужого имущества.

По причине произведенных законодательных преобразований статистические данные по рецидиву преступлений перестали отвечать требованию репрезентативности и не дают возможности сравнения и обобщения результатов. Изменение конструкции рецидива преступлений в УК 2014 года привело к заметному снижению информативности статистических показателей.

Традиционные преступления, ранее образовывавшие легальный рецидив наиболее часто (кража, грабеж, мошенничество) теперь значительно уступают рецидивному совершению менее распространенных деяний. Так, например, в 2018 году доля случаев совершения кражи составила более 8 % от общего количества преступлений, совершенных в стране за год, при этом удельный вес рецидива кражи в статистических данных показывает всего 1,3%, при этом рецидив такого преступления, как создание организованной преступной группы, составляет 33,3%, что представляется нелогичным *[Сведения об уголовных правонарушениях, о работе органов уголовного преследования и совершенных суицидах за 12 месяцев 2018 года]*.

Действующая конструкция препятствует констатации и оценке рецидивизма в контексте тех преступлений, которые имеют максимальную тенденцию к повторному воспроизводству криминальной мотивации и поведения (в частности, кражи, грабежи). Даже многократное повторное совершение указанных деяний в большинстве наиболее типичных случаев не дает в настоящее время возможности констатировать рецидив преступлений.

При этом, используя данные российских исследователей (с учетом сопоставимости параметров состояния преступности в России и Казахстане), можно утверждать, что именно при совершении краж и грабежей образуются самые стойкие и опасные формы рецидива *[Идрисов Н.Т., 2018, с. 62]*.

Возникшие погрешности в формально-юридической оценке и криминологическом учете подавляющего объема фактической рецидивной преступности представляются очень значительными.

Следует отметить, что в целом, имеющиеся к настоящему времени официальные статистические данные демонстрируют нестабильность, резкие колебания количественных показателей преступности в республике. Это связано с целым рядом объективных факторов, непосредственно повлиявших на статистику:

1) принятие нового уголовного кодекса, в котором существенно возросло количество составов наказуемых деяний за счет включения новой категории «уголовный проступок» (количество статей выросло примерно на 20%);

2) изменение статистических форм отчетности и практики регистрации преступлений, переход на систему тотальной регистрации всех сообщений, независимо от последующего подтверждения;

3) повышение ответственности сотрудников правоохранительных органов за нарушение правил учета;

4) действие программы по реализации принципа «нулевой терпимости к правонарушениям».

Формально-юридический анализ содержания понятия «рецидив преступлений» в редакции Уголовных кодексов 1997 и 2014 гг. показывает, что ограничение сферы легального рецидива является чрезмерным. Действующая конструкция рецидива преступлений в УК 2014 года привела к тотальному росту неучтенных форм фактического рецидива. И это при том, что даже регистрация фактического рецидива не может дать полной картины повторной преступности в стране, поскольку многие криминальные деяния остаются латентными, не доходят до регистрации (в частности, ввиду несообщения потерпевшими).

На наш взгляд, гораздо более предпочтительной является практика ряда зарубежных стран, в которых осуществляется тотальный учет любого рецидивизма, в том числе и специальных его видов (повтор однородных преступлений). Так, достаточно высокий уровень показывают ученые США: в среднем после освобождения из тюрьмы 58% заключенных женского пола и 68% заключенных мужского пола подвергаются повторному аресту. Причем, из них 39% женщин и 53% мужчин повторно направляются для отбывания наказания в тюрьмы *[Essays, UK., 2018]*.

Большинство современных исследователей, сопоставляя легальный и криминологический (фактический) рецидив преступлений, указывает на тот факт, что именно оценка фактического рецидива, причем в тотальном, полном варианте является наиболее предпочтительной *[Волконская Е.К., 2015, с. 65]*.

Основной вопрос заключается в том, какие глобальные последствия для криминологической ситуации в стране может повлечь изменение конструкции рецидива преступлений.

Практика отказа от сплошного учета рецидива преступлений, законодательно закрепленная в Уголовном кодексе 2014 года, является неудовлетворительной по причине снижения уровня криминологической оценки данного опасного криминального явления.

Соответственно, меры уголовно-правового реагирования не распространяются на все случаи фактического рецидива при совершении умышленных преступлений небольшой и средней тяжести, а также на значительную часть случаев совершения тяжких и особо тяжких преступлений (например, когда лицо не осуждалось к лишению свободы или ранее совершенное преступление относилось к менее тяжким категориям). Это способно привести как к снижению эффективности применяемых мер уголовно-правового воздействия, так и к невозможности прогнозировать тенденции рецидивной преступности в стране.

Менее общественно опасные формы криминального поведения, как правило, имеют свойство кумуляции, в результате которого со временем происходит качественный «скачок», приводящий к совершению уже более тяжкого преступления.

Учитывая закономерности развития криминальных процессов, тенденции к кумуляции криминальной активности при отсутствии своевременного реагирования, можно прогнозировать дальнейшее ухудшение ситуации с рецидивной преступностью в стране.

Соответственно, необходим постоянный мониторинг фактического рецидива и сопоставление его значения с теми, которые формируются на основе легальной конструкции в уголовном законе.

Требуется изменение практики учета рецидивной преступности в стране, преодоление высокой степени ее латентности, которая образовалась в рамках действующей конструкции рецидива преступлений.

Следует подчеркнуть необходимость учета и оценки именно фактического рецидива. Рецидив преступлений должен быть подвергнут тотальному учету не столько для ужесточения наказания, сколько для формирования системы точной криминологической информации.

Правильная диагностика криминальной «зараженности» общества (по крайней мере, посредством признания всего объема рецидива, а не только его части) необходима для того, чтобы иметь представление о реальной картине преступности в стране и эффективно использовать систему имеющихся социально-правовых мер для воздействия на нее.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Волконская Е.К. (2015) Понятие криминологического рецидива преступлений. Вестник Московского университета России. № 9. С. 63-66.)
2. Идрисов Н.Т. О противодействии рецидивной преступности (на основе практики Следственного комитета Российской Федерации). Юридический вестник Самарского университета. – 2018. -Т. 4. – № 2. – С. 60-64.
3. Сведения об уголовных правонарушениях, о работе органов уголовного преследования и совершенных суицидах за 12 месяцев 2018 года// pravstat.prokuror.gov.kz.
4. Суходолов А.П., Маренко В.А. (2018) Моделирование прогноза рецидивной преступности с применением нечетких множеств. Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12. № 1. С. 15-22.
5. Essays, UK. (November 2018). Strategies to decrease recidivism. https://www.ukessays.com/essays/criminology/prison-life-and-strategies-to-decrease-recidivism-upon-inmate-release-criminology-essay.php?vref=1

Кемали Ержан Сагиндыкұлы,
Заң ғылымдарының кандидаты, бастық,
Құқық қорғау жүйесін жетілдіру мәселелерін зерттеу орталығы,
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдарының академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: 7171122@prokuror.kz

Сыздыков Алмаз Жақсыбекұлы,
(PhD) докторы, хатшы,
Ғылыми кеңес,
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау
органдарының академия,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: 7171160@prokuror.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҮКІМЕТТІК ЕМЕС СЕКТОРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Аннотация. *Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы үкіметтік емес ұйымдардың даму мәселелері қарастырылады. Жалпы алғанда үкіметтік емес сектордың қалыптасуының бес кезеңі анықталды. Авторлар ҮЕҰ-ның мемлекеттік билікпен өзара іс-қимылына салыстырмалы талдау жасады. Мақала соңында үкіметтік емес ұйымдардың жұмысын одан әрі жетілдіруге қатысты қорытындылар жасалды.*
Түйінді сөздер: *грант, мемлекеттік тапсырыс, ҮЕҰ, өлшемсіз сектор, қоғамдық бірлестік.*

Кемали Ержан Сагиндыкулы,
Кандидат юридических наук, начальник,
Центр исследования вопросов совершенствования правоохранительной системы,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171122@prokuror.kz

Сыздыков Алмаз Жаксыбекович,
Доктор (PhD), Секретарь,
Ученый совет,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171160@prokuror.kz.

СТАНОВЛЕНИЕ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы развития неправительственных организаций в Республике Казахстан. В общем, определено пять этапов становления неправительственного сектора. Авторами сделан сравнительный анализ взаимодействия НПО с государственной властью. В завершении статьи сделаны выводы касательно дальнейшего совершенствования работы неправительственных организаций.*
Ключевы слова: *грант, государственный заказ, НПО, некомерческий сектор, общественное объединение.*

Kemali Yerzhan Sagyndykuly,
Candidate of Law, Head,
Centre for the Study of the Improvement of the Law Enforcement System,
Academy of Law Enforcement Agencies under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan c., the Republic of Kazakhstan,
e-mail: 7171122@prokuror.kz

Syzdykov Almaz Zhaksybekovich,
PhD, Academic Secretary,
Academy of Law Enforcement Agenciesunder the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan c., the Republic of Kazakhstan,
e-mail: 7171160@prokuror.kz

FORMATION OF THE NON-GOVERNMENTAL SECTOR IN KAZAKHSTAN AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Abstract. *This article discusses the development of non-governmental organizations in the Republic of Kazakhstan. In General, five stages of the formation of the non-governmental sector are defined. The authors made a comparative analysis of the interaction of NGOs with the state authorities. At the end of the article, conclusions are made regarding the further improvement of the work of non-governmental organizations.*

Key words: *grant, state order, NGO, non-commercial sector, public Association.*

С момента обретения независимости, Казахстан неукоснительно придерживается курса на соблюдение демократических и конституционных начал построения правового государства и международных стандартов, ориентированного на интересы гражданского общества.

Данные интересы реализуются гарантированными Конституцией правами граждан на свободу объединений и участие в управлении делами государства непосредственно и через своих представителей.

Анализ становления институтов гражданского общества и государственной власти с уверенностью свидетельствуют о законодательном признании их взаимодействия, как необходимого инструмента в вопросах достижения важных социальных договоренностей и претворения в жизнь политических решений.

В Послании Президента народу Казахстана от 5 октября 2018 года «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» отмечено: «Госслужащие новой формации должны сократить дистанцию между государством и обществом. Это предусматривает постоянную обратную связь, живое обсуждение и разъяснение людям конкретных мер и результатов государственной политики».

Благодаря политической воле Главы государства, сняты конституционные запреты и ограничения на более активное взаимодействие государственных и общественных институтов, институты гражданского общества имеют реальную возможность и права участвовать в управлении государством, гарантированные Конституцией.

За годы независимости Казахстана сформировалась определенная система партнерских отношений между государственными органами и неправительственным сектором, созданы консультативно-совещательные органы, НПО стали активными участниками реализации социально значимых программ и проектов государства. С 2003 по 2019 годы численность НПО увеличилась почти в 4,5 раза (с 5тысяч до 22 тысяч). Большая часть НПО действует за счет государственного социального заказа – 29,3% и международными грантами – 23,6%. Как и увеличение количества НПО, так и сумма финансирования, выделяемая государством на социальные заказы, с целью поддержания неправительственный сектор, за 15 лет с 2003 года по 2018 год увеличилась с 10,7 млн. до 20,3 млрд. тенге [*https://www.gov.kz/memleket*].

По данным «The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project», совокупный некоммерческий сектор – седьмая крупнейшая экономика в мире, идущая сразу за Великобританией и Францией и опережающая Италию, Бразилию, Россию, Испанию и Канаду. В среднем по миру вклад НКО в ВВП составляет 4,5%. Доля занятых значительно выше, например, в Канаде – 10,5%, в США – 9%. Некоммерческий сектор – один из крупнейших работодателей, а также действенный механизм мобилизации общественных ресурсов [*http://zubr-consulting.kz/node/363*].

Необходимо отметить, что третий сектор как субъект общественных отношений имеет давнюю традицию. Еще в XVI веке благотворительные организации Европы и Северной Америки стали играть важную роль, выступая в статусе религиозных и благотворительных объединений. За три с половиной века существования, они трансформировались в организации, ориентированные на социальные нужды.

На сегодняшний день в современных демократических государствах поддержке «третьего сектора» экономики, волонтерского и добровольческого движения политическая элита уделяет большое внимание.

Традиционно специалисты, занятые в некоммерческом секторе и участвующие в волонтерской деятельности, пользуются особым уважением. В некоторых странах это получило законодательное закрепление. Так, Конгрессом США в марте 2009 г. принят «Акт о служении Америке» (Serve America Act), в котором отмечено, что работа в «третьем секторе» играет важную роль на протяжении всей истории США, а участие американцев в таких формах общественной активности, как благотворительность и социальная опека, является «жемчужиной национальной традиции страны».

Первая леди Соединенных Штатов Америки М. Обама является исполнительным директором программы Public Allies Chicago, в рамках которой проходит подготовка сотен руководителей для некоммерческих организаций. Федеральный канцлер Германии Ангела Меркель является волонтером движения «Белое кольцо» (Weisser Ring), которое оказывает помощь пострадавшим от криминала. В Великобритании члены королевской семьи работают в ряде социально ориентированных некоммерческих организаций и курируют некоторые из них. Например, принц Уильям патронирует около двух десятков общественных организаций [*Клишина Ю.Е., Углицких О.Н.*].

Международные стандарты реализации прав граждан на свободу объединений являются структурным элементом международных стандартов в области прав человека, под которыми понимается совокупность требований, предъявляемых международным сообществом к внутреннему законодательству страны, регулирующему право на обращение в органы публичной власти.

Термин «неправительственная организация» (НПО) появился сравнительно недавно – в 1945 году после подписания учредительной Хартии ООН. 27 февраля 1950 года в резолюции Организации Объединённых Наций было введено понятие «международная неправительственная организация», что означало признание сектора НПО.

Учреждение Всемирного дня НПО было начато в 2009 году, оно было инициировано во время обучения международному праву студентом Марцисом Лиорсом Скадманисом (Marcis Liors Skadmanis), и его первоначальную популяризацию и развитие поддержала неправительственная организация «Латвийский гражданский альянс». День НПО получил официальное признание на IX Форуме НПО государств Балтийского моря. А по-настоящему всемирным он стал в 2014 году, когда Министерство официальных дел Финляндии организовало официальное мероприятие по случаю Дня неправительственных организаций при поддержке ООН, европейских лидеров и международных организаций [*http://infoirc.kz/2018/02/27/27*].

Права граждан на свободу объединений определены в таких международных документах, как:

1. Всеобщая декларация прав человека 1948 года (признана);

2. Международный пакт о гражданских и политических правах (ратифицирован 28 ноября 2005 г (вступил в силу 24 апреля 2006 г.);

3. Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах (ратифицирован 11 февраля 2009 г.);

4. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (ратифицирован 21 ноября 2005 г, вступил в силу 24 апреля 2006 г.);

5. Конвенция МОТ № 87 «О свободе ассоциации и защите права на организацию» (ратифицирована 13 декабря 2000 г.);

6. Конвенция МОТ № 98 «О применении принципов права на организацию и на ведение коллективных переговоров» (ратифицирована 18 мая 2001 г.).

Статьи 19, 20, 21 и 23 Всеобщей декларации прав человека закрепляют за каждым человеком права: на свободу убеждений и на свободное выражение их, мирных собраний и ассоциаций, принимать участие в управлении своей страной, создавать профессиональные союзы и входить в профессиональные союзы для защиты своих интересов. Эти положения корреспондируются и в ряде статей Международного пакта «О гражданских и политических правах» 1966 года и факультативные протокола к нему.

Ретроспективный анализ законодательства и программных документов страны позволяет условно выделить пять этапов развития неправительственного сектора в Казахстане и его взаимодействия с государством.

Первый этап формирования неправительственного сектора охватывает период с конца 80-х по 1994 годы и характеризуется возникновением в СССР «прообразов» современных НПО и всплеском их развития в годы перестройки.

Еще в советское время на территории СССР, в соответствии с Положением о добровольных обществах и союзах (объединения, клубы, ассоциации, федерации), утвержденным 30 августа 1930 года постановлением СНК и ЦИК РСФСР, действовали добровольные общества, которые стали правовой и социальной почвой для формирования полноценного гражданского общества.

В Казахстане первые НПО появились в 1989 году. На данном, первом этапе, по оценкам отечественных и международных экспертов, было организовано более 400 НПО, осуществлявших свою деятельность в сфере защиты прав человека, обусловленных образованием независимости Казахстана и процессом демократических преобразований.

27 июня 1991 года был принят первый Закон Казахской ССР «Об общественных объединениях в Казахской ССР», в результате чего в стране появились первые партии и общественные движения.

Второй этап с 1994 по 1997 годы связан не только с количественным ростом НПО с 400 до 1600, но и их дифференциацией по видам деятельности. Количественный рост НПО в этот период можно объяснить массированной финансовой поддержкой со стороны международных фондов и организаций через систему грантов.

НПО возникали в основном за счет грантовой поддержки международных фондов и организаций, основными центрами развития которых стали крупные города, особенно г. Алматы, а затем и г. Астана, деятельность которых была направлена в основном на проведение круглых столов, обучающих семинаров и тренингов.

Вместе с тем в эти годы была обозначена лишь общая позиция государства в отношении неправительственного сектора, единая государственная политика по взаимодействию с ним в полном объеме еще не выработана.

К концу второго этапа в связи с принятием в 1996 году Закона РК «Об общественных объединениях», определившим юридический статус, права и обязанности общественных объединений, активизировался процесс появления многочисленных новых НПО, постепенно перешедших в новое качественное состояние и нашедших свое место в общественном процессе.

Однако этот Закон был несовершенен, так как в нем были размыты границы понятия «общественное объединение» и определена сложная процедура регистрации.

Третий этап с 1998 по 2001 годы характеризуется конкретной постановкой вопроса об осуществлении механизма взаимодействия между государственными и неправительственными организациями.

Государство начинает обеспечивать эффективную поддержку НПО. В 1999 году практически во всех регионах были открыты «Инфо-центры НПО», главной задачей которых было взаимодействие с региональными неправительственными организациями, оказание им консультативной помощи, информационной и методической поддержки. Принятый в 2001 году Закон РК «О некоммерческих организациях Казахстана» стал реальным шагом в признании роли и места НПО в социальных процессах.

В октябре 2000 года в Послании Президента страны народу Казахстана «К свободному, эффективному и безопасному обществу» появились первые поручения Правительству по созданию условий для развития неправительственных организаций, роль которых в реализации интересов самых различных групп населения стала все более возрастать.

В 2000 году была создана Конфедерация неправительственных организаций Казахстана, которая консолидировала усилия НПО для создания механизмов взаимодействия с органами государственной власти.

Принятый в декабре 2000 года Закон Республики Казахстан «О социальном партнерстве в Республике Казахстан» возвел в ранг государственной политики обеспечение согласования интересов между представителями органов исполнительной власти, объединениями работодателей и работников.

Четвертый этап характеризуется дальнейшим развитием отраслевого законодательства с 2001 по 2005 годы. После принятия Закона Республики Казахстан «О некоммерческих организациях», в 2002 году принята Концепция государственной поддержки неправительственных организаций.

В реализацию Концепции в 2003 году Правительство страны утвердило программу государственной поддержки неправительственных организаций на 2003-2005 годы, в соответствии с которой были разработаны областные (городские) программы.

В 2003 году проведен с участием Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. первый Гражданский форум, который обозначил политическое признание неправительственного сектора и положил начало формированию системного механизма взаимодействия институтов гражданского общества с государственными органами. В 2005 году состоялся второй Гражданский форум, который способствовал привлечению бизнес-ассоциаций к участию в общественной жизни страны.

В 2003-2005 годах, сменяя друг друга, функционировало постоянно действующее совещание по выработке предложений по дальнейшей демократизации и развитию гражданского общества и Национальная комиссия по вопросам демократии и гражданского общества при Президенте Республики Казахстан.

Пятый этап – с 2005 года по 2018 годы, когда стала активно вестись работа по созданию долгосрочных устойчивых механизмов партнерства, в итоге которой в апреле 2005 года был принят Закон Республики Казахстан «О государственном социальном заказе», предоставивший новые возможности для НПО. Новый закон определил комплексную правовую основу, принципы, формирования и исполнения государственного социального заказа неправительственными организациями Республики Казахстан.

Принятие данного закона было вызвано насущной потребностью в совершенствовании законодательства в области социальной защиты населения и деятельности НПО в этой сфере. Такая потребность была обусловлена сложившейся на тот момент острой социальной и экономической ситуацией, необходимостью наиболее рационального использования государственных средств, выделяемых на социальные программы.

Законодательство, касающееся деятельности неправительственных организаций, возможность формирования социального заказа не предусматривало. Если Закон Республики Казахстан «О государственных закупках» направлен на обеспечение, прежде всего, задач государственной власти, то закон «О государственном социальном заказе» – на становление и развитие гражданского общества.

Потребность в законе остро насущна еще и потому, что он обеспечивает финансовую стабильность и выживание многочисленных общественных объединений.

В 2005 году по инициативе Президента Республики Казахстан создан Гражданский Альянс Казахстана, который объединил неправительственные организации для совместной работы по построению в республике гражданского общества, в который вошли региональные объединения и более 500 НПО.

В период с 2006 по 2011 годы реализована Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан, определившая основные направления развития институтов гражданского общества и возможности реализации гражданских инициатив и разработанная в соответствии с Общенациональной программой демократических реформ и стратегией вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира, обозначенной в Послании Президента Республики Казахстан народу страны от 1 марта 2006 года.

Концепция стала основой для разработки целевых программ, законодательных и других нормативных правовых актов, нацеленных на создание благоприятных условий для функционирования институтов гражданского общества.

В ноябре 2009 года прошел IV Гражданский форум, на котором НПО Казахстана на 7 диалоговых площадках обсудили насущные проблемы, возникшие при реализации первого этапа развития гражданского общества и определили принципиально новые и качественные подходы для его дальнейшего совершенствования.

В ноябре 2015 года Главой государства подписан Закон «Об Общественных советах». В декабре 2015 года приняты поправки в Закон РК «О государственном социальном заказе, грантах и премиях

для неправительственных организаций в Республики Казахстан», впервые предусматривающие возможность институционального развития НПО на средства грантов и получения премий за достижения в социальной сфере.

В сентябре 2016 года образовано Министерство по делам религий и гражданского общества Республики Казахстан, преобразованное в июле 2018 года в Министерство общественного развития, являющееся уполномоченным государственным органом по взаимодействию с гражданским обществом.

Проведение в ноябре 2018 года Восьмого Гражданского форума определило начало очередного шестого этапа развития НПО. 2 сентября 2019 года Главой государства К. Токаевым в Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» определено: «Считаю, что для формирования активного гражданского общества необходимо повысить авторитет неправительственных организаций, поэтому нам в ближайшее время следует разработать и принять Концепцию развития гражданского общества до 2025 года».

Резюмируя вышеизложенное можно отметить, что ежегодный количественный рост и увеличение финансирования свидетельствует о востребованности НПО, имеющий громадный потенциал практически во всех сферах общественных отношений. По сравнению с органами государственной власти, НПО обладает очевидными преимуществами, среди которых:

- направленность на решение конкретных задач и свобода в выборе действий определяет гибкость в постоянно изменяющихся условиях и более высокую организационную культуру НПО по сравнению с полифункциональными государственными органами;

- в определенных ситуациях НПО обладают более совершенными познаниями и наработанным опытом в реализации узкопрофильных задач по сравнению с государственными органами;

- деятельность НПО в отличие от бизнеса, осуществляется в неприбыльной сфере и направлена на получение общественных благ для широкого круга лиц, вследствие чего НПО пользуются у граждан большей степенью доверия, что является конкурентным преимуществом.

Дальнейшее поступательное развитие НПО требует решения ряда задач, а именно реальное делегирование НПО несвойственных для государственных органов функций в рамках введения института юридических лиц публичного права (ЮЛПП).

По состоянию на июнь 2019 года количество зарегистрированных НПО составляет 22 763, из них действующих только 15 954. Это создает проблему учета НПО, приводит к неточным статистическим и иным показателям госорганов о ситуации и развитии отрасли [*Ж. Нуршаихова*].

НПО при регистрации получают универсальные уставы, что позволяет им работать в любых сферах, в результате чего, у многих НПО нет конкретной специализации, что негативно влияет на профессионализм и качество оказания социальных услуг.

Исходя из международного опыта, необходимо на законодательном уровне обеспечить взаимную прозрачность и подотчетность НПО и государства перед своими членами, участниками, учредителями.

Для этого необходимо разработать методику оценки вклада НПО по основным сферам деятельности. В начале 2000-х Отделом экономической статистики Статистического отдела Организации Объединенных Наций (СООН) в тесном сотрудничестве с Центром исследований гражданского общества Университета Джона Хопкинса было разработано Руководство ООН по некоммерческим организациям в Системе национальных счетов. В нем подробно раскрывается, каким образом создается вспомогательный (сателлитный) счет по НКО, который дает полную картину экономического веса некоммерческих организаций [*Клишина Ю.Е., Углицких О.Н., Журнал «Финансовая аналитика: проблемы и решения» № 36 (2015) 38–48*].

На сегодняшний день только 33 страны в мире ведут сателлитный счет по НКО в общей Системе национальных счетов, в том числе 19 стран ОЭСР. Кыргызстан в 2006 году реализовал пилотный проект по внедрению данного счета. Казахстан еще не начинал работу в данном направлении, но опыт внедрения сателлитных счетов у нас уже есть (счет туризма, эколого-экономического учета, здравоохранения).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/142?lang=ru.
2. «Оценка вклада НКО: как за рубежом?». Интернет – ресурс http://zubr-consulting.kz/node/363.

3. Клишина Ю.Е., Углицких О.Н. «Тенденции развития некоммерческого сектора экономики и совершенствование системы его финансирования». Журнал «Финансовая аналитика: проблемы и решения» № 36 (2015) 38–48. Интернет – ресурс: https://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskiy-opyt-razvitiya-sektora-sotsialno-orientirovannyh-nekommercheskih-organizatsiy.
4. «27 февраля – Всемирный день НПО». Интернет – ресурс: http://infoirc.kz/2018/02/27/27- февраля-всемирный-день-нпо/.
5. Ж. Нуршаихова «Гражданское общество как двигатель развития страны». Интернет – ресурс: https://strategy2050.kz/ru/news/grazhdanskoe-obshchestvo-kak-dvigatel-razvitiya-strany/.

УДК: 343.8

Қойшыбайұлы Қуаныш,
Доктор Ph.D.,
«Құқықтық пәндер» кафедрасы,
Кайнар Академиясы,
Алматы қ.

Тажмағамбет Амантай Сабырбаевич,
Құқық магистрі, қацымдастырылған профессор,
«Құқықтық пәндер» кафедрасы,
Кайнар Академиясы,
Алматы қ.

САҚТАНДЫРУ ОҚИҒАСЫНЫҢ ЖӘНЕ САҚТАНДЫРУ ТӨЛЕМІНІҢ ӨЗЕКТІ ТЕОРЕТИКАЛЫҚ-ТӘЖИРИБЕЛІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа: *Аталған ғылыми мақалада сақтандыру оқигасының және сақтандыру төлемінің өзекті теоретикалық-тәжириби тәжірибелік құқықтық аспектілері қарастырылды. Болашақта осы мақала Қазақстан Республикасы сақтандыру қызметі саласындағы өзекті мәселелерді зерттеп жатқан ізденушілерге арналып жазылған және болашақ ғылыми зерттеулердің негізі болып табылуы мүмкін. Мақалада сақтандыру оқигасы және сақтандыру төлемі ұғымдарының мәніне талдау жүргізілді, және оның нәтижесі ретінде тиісті теоретикалық-тәжірибелік ұсыныстар ұсынылды.*

Кілт сөздер: *сақтандыру, сақтандыру қызметі, сақтандыру оқигасы, сақтандыру төлемі, сақтандыру өтемі.*

Койшыбайулы Куаныш,
Доктор Ph.D.,
кафедра «Юридических дисциплин»,
Академия Кайнар,
г. Алматы

Тажмагамбет Амантай Сабырбаевич,
Магистр права, ассоциированный профессор,
кафедра «Юридических дисциплин»,
Академия Кайнар,
г. Алматы,
E-mail: Kuan-K@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАЧИМЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТРАХОВОГО СЛУЧАЯ И СТРАХОВОЙ ВЫПЛАТЫ

Резюме: *В статье рассматриваются актуальные теоретическо-практические проблемы правового регулирования страхового случая и страховой выплаты. Настоящая статья написана для исследователей, которые изучают текущие актуальные проблемы, которые имеются в Республики Казахстан в сфере страховой деятельности для будущих научных изысканий в данной сфере. В статье проводится анализ сущности понятий страховой случай и страховая выплата, по результатам которых предоставляются соответствующие теоретическо-практические рекомендации.*

Настоящая статья может стать объектом дальнейшего научного исследования в сфере страхового случая и страховой выплаты в Республики Казахстан.

Ключевые слова: *страхование, страховая деятельность, страховой случай, страховая выплата, страховое возмещение.*

Koishybaiuly Kuanysh,
Doctor Ph.D.,
Department of Legal Disciplines,
Kainar Academy,
Almaty

Tazhmagambet Amantai Sabirbayebich,
Master of Law Sciences, associate professor of Legal disciplines,
Department of Legal Disciplines,
Kainar Academy,
Almaty

THEJRETICAL AND PRACTICAL SINGNIFICANT LEGAL ASPECTS INSURED EVENT AND INSURANCE PAYMENT

Abstract: *The article discusses relevant theoretical and practical significant legal aspects of the insured event and insurance payment. This article is written for researchers who are studying current urgent problems that exist in the Republic of Kazakhstan in the field of insurance for future scientific research in this area. The article analyzes the essence of the concepts of insured event and insurance payment, the results of which provide relevant theoretical and practical recommendations.*

Keywords: *insurance activity, insurance, insured event, insurance payment, insurance indemnity.*

В соответствии с законодательством Республики Казахстан о страховой деятельности, страховая выплата производится только при наступлении предусмотренного в договоре страхового случая (события), который является основным содержанием страхового обязательства. Если страховое событие не произошло, страховщик не производит выплату. Более того, он не вправе его производить.

Исходя из анализа действующего законодательства Республики Казахстан, страховое событие, при которых осуществляется страховая выплата, подразделяются на следующие виды:

1) страховой случай;

2) наступление срока, определенного в договоре накопительного страхования.

Целью настоящей научной работы является рассмотрение актуальных проблем осуществления страховой выплаты, при наступлении страхового случая, а также выработка соответствующих теоретической систематизированных знаний.

В правовой литературе отмечается, что «Сердцевиной страхования является «Страховой случай» (в зарубежной практике его принято именовать «страховой риск») [*Худяков А.И., 1997, с. 198*].

Понятие «страховой случай», – отмечает В.И. Серебровский, – является чрезвычайно важным для страхового права. Ведь, собственного говоря, только с наступлением страхового случая приходится говорить о реализации страхового правоотношения в смысле выполнения основной его функции – уплаты страховщиком страхового вознаграждения. До наступления же страхового случая определенной уверенности в выполнении этой функции не имеется. Страховой случай представляется, таким образом, тем решающим событием, наступлением которого влечет за собой ответственность страховщика…» [*Серебровский В.И., 1997, с. 403*].

При этом, к сожалению, на практике к понятию «страховой случай» часто подходят упрощенно, называя в качестве его конкретные опасности, например, кража имущества, причинение ущерба имуществу, стихийные бедствия и т.д. Однако, такое понимание не отражает «сущность» страхового случая как юридического факта. В связи с этим, считаем, возникает необходимость более подробно остановиться на нем.

Согласно пункту 1-2 статьи 817 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, **страховой случай** – это событие, с наступлением которого договор страхования предусматривает осуществление страховой выплаты.

Далее, согласно пункту 3 данной статьи указано, что событие, рассматриваемое в качестве страхового случая, должно обладать всеми нижеперечисленными признаками:

1) вероятности и случайности наступления события;

2) непредсказуемости относительно конкретного времени или места наступления события, а также размера убытков в результате наступления события;

3) отсутствия опасности того, что событие неизбежно и объективно должно произойти в пределах действия договора, о чем стороны или, по крайней мере, страхователь заведомо знали или заранее были осведомлены;

4) наступление события имеет отрицательные, невыгодные экономические последствия для имущественного интереса страхователя (застрахованного, выгодоприобретателя);

5) наступление события не связано с волеизъявлением и (или) умыслом страхователя (застрахованного, выгодоприобретателя) и не предусматривает цель извлечения выгоды и (или) получения выигрыша (спекулятивный риск).

Исходя из указанного определения, обязанность страховщика произвести выплату возникает только при определенном условии, а именно при наступлении предусмотренного в договоре события, обладающего признаками страхового случая.

Несмотря на кажущуюся ясность данного определения, полагаем, понятие «страховой случай» все еще остается по некоторым моментам двусмысленным (позволяющим его толковать по-разному). Например, на практике очень часто путают два разных юридических факта: «события как страхового случая» и «события, которые не относятся к страховым (факт причинения вреда)».

Полагаем, для разрешения данного противоречия, необходимо более глубже изучить понятия «страховой случай» и «страховая выплата», и раскрыть каждые важные элементы данных понятий.

Понятие «страхового случая», как, впрочем, вся наука страхового дела в процессе исторического развития страхования видоизменялось, расширялось и совершенствовалось. Так, в зависимости от разных аспектов страхования в науке страхового дела появились разные теории страхового дела [*Худяков А.И., 2008, с. 76-86*].

Вместе с тем, полагаем, что в современном развитии страхового права, несмотря на разные формулировки, мнение большинства авторов совпадают с понятием, которое отражено в пункте 1-2 статьи 817 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, согласно которому страховой случай – это событие, наступлением которого договор страхования предусматривает осуществление страховой выплаты.

При изучении данного понятия, мы можем обратить внимание на то, что страховой случай состоит из 2-х структурных элементов: 1) наступление события, которое предусмотрено в договоре страхования; 2) наличие обязанности страховщика произвести страховую выплату.

В правовых литературах, событие (опасность) – это юридический значимый факт, возникающий независимо от воли людей [*Худяков А.И., 1997, с. 40*]. И тут, полагаю, нужно ответить на вопрос: «все ли события (опасности) подпадают под определение страховой случай?». Ответ очевиден: само по себе возникновение опасности, на случай наступления которой производится страхование, не порождает правовых последствий для целей страхования. Но без наступления этой опасности не могут быть причинены убытки, возмещаемые при страховании. Другими словами, правовые последствия создает лишь причинение убытков в результате воздействия такой опасности, а не сама опасность. Таким образом, юридически значимым для страхования является сложный трехэлементный состав: 1) опасность, от которой производится страхование; 2) факт причинения вреда (убытков); 3) причинная связь между ними [*Фогельсон Ю.Б., 2001, с. 121*]. Только при наличии всего этого состава возникает обязанность страховщика.

Таким образом, **страховой случай можно определить, как «полный состав» при наличии, которого страховщик обязывается провести страховую выплату.** Полагаю, с данным определением вряд ли кто станет спорить.

В правоприменительной практике, отсутствует спор о наличии в страховом случае сложного состава, при этом, имеется спор «где можно использовать понятие страхового случая» – для обозначения всего этого сложного состава или для обозначения элементов этого состава, какими бы они не являлись».

В настоящее время, по вышеуказанному вопросу имеются две точки зрения, которые выражаются в следующих интерпретациях:

1) страховой случай всегда имеет стандартный трехэлементный состав (опасность, вред, причинная связь) и **наступает в момент причинения вреда**, но узнаем мы о его наступлении лишь, если

осуществляется дополнительные обстоятельства, предусмотренные договором; эти обстоятельства не являются дополнительным элементом состава, обязывающего страховщика платить.

2) договором можно установить, что страховой случай имеет более сложный состав – опасность, вред, причинная связь и обстоятельства, предусмотренные договором (такие, как судебное решение, претензия потерпевшего и т. д.); **наступает такой страховой случай не в момент причинения вреда, а в момент, когда весь состав налицо**, то есть, как правило, в момент осуществления дополнительных договорных обстоятельств.

Рассмотрим вариант кто «за», и, кто «против» каждой из этих интерпретаций.

С одной стороны, наступлением страхового случая удобно считать наступление события, обладающего всем описанным в договоре составом, так как характер страхового случая согласовывается сторонами договора при его заключении. Кроме того, в таком случае не будет проблем с исковой давностью. С другой стороны, имеется большой риск того, что дополнительные обстоятельства такого состава страхового случая осуществляется уже после окончания действия договора, в то время как вред, на случай которого и предоставляется защита, будет причинен в период действия договора. Страхователь тем самым необоснованно лишиться защиты.

В таких случаях окажется, что при наступлении события, обладающего трехэлементным составом, оно не может быть квалифицировано в качестве страхового случая до осуществления дополнительного обстоятельства. А при осуществлении дополнительного обстоятельства оно не может быть квалифицировано в качестве страхового случая, так как к этому моменту договор страхования прекратил свое действие.

Конечно, можно сказать, что необходимо уважать волю сторон, что стороны при согласовании условий договора должны были понимать, что именно они подписывают. Полагаем, что это очень ненадежный аргумент. Кроме проблем с исковой давностью, авторы не видят других аргументов заданную интерпретацию.

В связи с этим авторам представляются верным другая интерпретация. Страховой случай следует считать наступившим при осуществлении трехэлементного состава, а дополнительные обстоятельства рассматривать как обстоятельства, **без которых невозможно подтвердить наступление страхового случая.** В этом случае осуществление трехэлементного состава в период действия договора будет квалифицироваться в качестве страхового случая, но произойдет это только тогда, когда осуществятся и дополнительные обстоятельства, предусмотренные договором.

Далее, авторам хотелось остановиться, более подробнее на моменте наступления страхового случая. Поскольку, момент наступления страхового случая является существенным для осуществления страховой выплаты.

Так, согласно пункту 1 статьи 820 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, страховая выплата – сумма денег, выплачиваемая страховщиком страхователю (выгодоприобретелю) в пределах страховой суммы при наступлении страхового случая либо при наступлении срока, определенного в договоре накопительного страхования. Как мы видим, исходя из определения страховой выплаты, момент наступления страхового случая является одним из важнейших элементов.

Правильное определение момента наступления страхового случая принципиально при длящихся опасностях, когда причинение вреда начинается не сразу при возникновении опасности, а через некоторое время после ее возникновения. В промежутке между возникновением опасности и началом причинения вреда может, например, закончиться срок действия страховой защиты.

Каким должно быть решение этого вопроса, исходя из целей и принципов правового регулирования страхования? Полагаем, что ответ несложен. Если при наступлении страхового случая страховщик обязан платить, то событие не может быть квалифицировано как страховой случай до причинения вреда. Только такой подход к определению момента наступления страхового случая соответствует принципу компенсации. Поэтому единственное решение поставленного вопроса следующее: моментом наступления страхового случая является момент, когда опасность, от которой производится страхование, начала причинять вред.

Далее, хотелось бы остановиться отдельно на понятийном аппарате «страховая выплата», а также на коллизионных вопросах, связанных с ним.

Согласно пункту 1 статьи 820 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, страховая выплата – *сумма денег, выплачиваемая страховщиком страхователю (выгодоприобретелю) в пределах страхо-*

вой суммы при наступлении страхового случая либо при наступлении срока, определенного в договоре накопительного страхования.

Вместе с тем, согласно пунктам 1 – 5 статьи 839 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, предусмотрены *основания освобождения страховщика от осуществления страховой выплаты, несмотря на наступивший страховой случай*.

ОСНОВАНИЕ: привести мотив (например, при совершении ДТП страхователь находился в состоянии алкогольного, наркотического опьянения)

Также согласно пункту 6 статьи 839 Гражданского Кодекса Республики Казахстан указано, что *условиями договора страхования могут быть предусмотрены другие основания для отказа в страховой выплате*, если это не противоречит законодательным актам.

Ссылаясь на изложенное, хотелось бы обратить внимание на имеющих коллизиях в указанных нормах действующего законодательства.

Так, в пунктах 1 – 6 статьи 839 Гражданского Кодекса Республики Казахстан указываются основания высвобождения страховщика от осуществления страховой выплаты. Тогда как, в пункте 1 статьи 820 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, то есть в понятии «страховая выплата» нет каких-либо оговоров на основания освобождения страховщика от осуществления страховой выплаты.

Расчет страховой выплаты производится следующим образом: Страховая выплата = Сумма денег в рамках установленного лимита + Факт наступления страхового случая.

Как мы видим, исходя из данного понятия, страховая возмещение должна быть выплачиваться без каких-либо ограничений, которые указаны в статье 839 Гражданского Кодекса Республики Казахстан.

Считаем, что данную коллизию норм законодательства необходимо разрешить, поскольку, она может привести к не правильному толкованию со стороны участников страхования.

В целях исключения вышеуказанной коллизии норм законодательства, авторы предлагают внести следующие изменения в пункт 1 статьи 820 Гражданского Кодекса Республики Казахстан:

«Страховая выплата – сумма денег, выплачиваемая страховщиком страхователю (выгодоприобретателю) в пределах страховой суммы при наступлении страхового случая либо наступлении срока, определенного в договоре накопительного страхования, с учетом оснований, предусмотренных статьей 839 настоящего Кодекса».

Таким образом, для получения страхового возмещения страхователь на законодательном уровне должен доказать:

1) наличие отношения страхователя между ним и страховщиком, т.е. наличие договора страхования и факта оплаты страховой премий в размере и условиях, предусмотренных договором;

2) свой интерес в объекте страхового случая, т.е. именно он является страхователем застрахованного объекта, который представляет на него определенную ценность и значимость;

3) наличие полного состава страхового случая:

– факт наступления страхового случая (опасность), предусмотренного договором страхования, а также идентичность объекта страхования с объектом страхового случая (например, в результате страхового случая пострадало именно то имущество, которое было застраховано);

– размер вреда (ущерба), если именно он подлежит страховой защите (возможно страхование, которое не связано с наступлением отрицательных последствий для застрахованного, например, свадебное страхование, страхование на дожитие);

– причинную связь между страховым случаем и возникшими последствиями, находящими в сфере страхования.

Надлежащие фиксирование не является составной частью страхового случая, при этом, является очень важным и существенным, поскольку, невозможно подтвердить наступление страхового случая.

4) обстоятельства, с которыми законодатель или договор связывают возможность освобождения страховщика от выплаты возмещения.

Бремя доказывания вышеуказанных оснований возлагается на страхователя (выгодоприобретателя), тогда как страховщик обязан лишь установить наличие или отсутствие оснований для осуществления страхового возмещения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Худяков А.И., Страховое право Республики Казахстан. Учебник, Алматы: Жеті Жарғы, 1997, С. 198
2. Серебровский В.И., Страхование. Избранные труды, Москва, 1997, С. 403
3. Худяков А.И., Страховое право Республики Казахстан. Учебник, Алматы: 2008, С. 76-86
4. Худяков А.И., Страховое право Республики Казахстан. Учебник, Алматы: Жеті Жарғы, 1997, С. 40
5. Фогельсон Ю.Б., Введение в страховое право, Москва: Юристь, 2001, С. 121
6. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 год)

УДК 351/354 (075)

Колесников Юрий Юрьевич,
к.ю.н., полковник полиции, заместитель начальника,
Карагандинская академия МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ И ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация: *Бұл мақалада ішкі істер органдарының кезекші бөлімінің негізгі функциялары қарастырылады. Жедел ақпараттық-талдау, ұйымдастыру, бақылау және қамтамасыз ету функциялары, олардың әрқайсысымен жеке-жеке, олардың толық жиынтығымен немесе өзге де үйлесімділігімен ішкі істер органдары кезекші бөлімінің басқару әрекеттері байланысты. Кезекші бөлімдердің ұйымдық құрылымы жоғары жеделдікті, тұрақтылықты, басқару мен басшылықтың толықтығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ қызметтер мен бөлімшелердің қызметіне бақылауды жүзеге асыруға бағытталған.*

Түйінді сөздер: *кезекші бөлім, функциялар, жедел жағдай, құрылым, жедел басқару.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются основные функции дежурной части органов внутренних дел. Оперативная информационно-аналитическая, организационная, контрольная и обеспечивающая функции, с каждой из которых в отдельности, их полной совокупностью или иными сочетаниями связаны управленческие действия дежурной части органов внутренних дел. Организационная структура дежурных частей призвана обеспечивать высокую оперативность, стабильность, полноту управления и руководства, а также осуществлять контроль за деятельностью служб и подразделений.*

Ключевые слова: *дежурная часть, функции, оперативная обстановка, структура, оперативное управление.*

Abstract: *This article discusses the main functions of the duty part of the internal Affairs bodies. Operational information and analytical, organizational, control and support functions, with each of which, individually, in their entirety or in other combinations, the management actions of the duty part of the internal Affairs bodies are connected. The organizational structure of the duty units is designed to ensure high efficiency, stability, completeness of management and management, as well as to monitor the activities of services and divisions.*

Key words: *duty station, functions, operational environment, structure, operational management.*

Общеизвестно, что функционирование социальных организаций в своей основе имеет достижение заранее определенных целей. Изучение деятельности современных дежурных частей ОВД показывает, что стоящие перед ними цели в самом общем виде включают в себя обеспечение постоянного круглосуточного отслеживания оперативной обстановки на обслуживаемой территории, безотлагательное реагирование на ее негативные изменения, непрерывное оперативное управление силами и средствами, участвующими в обеспечении общественного порядка и безопасности организации своевременного разбирательства с доставленными в ОВД правонарушителями.

Вместе с тем промежуточные результаты, как некоторый этап достижения поставленных целей, обозначают конкретизированную, детализированную цель и могут рассматриваться как задачи. Поскольку каждая из задач дежурной части органа внутренних дел имеет свою специфику, характер процесса их реализации оказывается неоднородным. Иными словами, каждой из задач соответствуют те или иные виды деятельности, которые направлены на разрешение последних и в свою очередь обозначаются понятием «функция».

Решение же любой задачи неразрывно связано с реализацией каких-либо действий. Поскольку «задача» – это то, что требует исполнения, ее решение может быть достигнуто лишь при условии выполнения определенной деятельности субъектом, перед которым она поставлена.

Понятие функции органа управления более многозначно и трактуется по-разному. Наиболее обоснованной является точка зрения, в соответствии с которой под функциями органа управления понимаются взятые из общественного арсенала виды деятельности, которые необходимы для выполнения его социального назначения.

Очевидно, что задачи органа управления имеют определяющий характер в отношении его функций, а функция – это практическая реализация задачи.

Известно, что, определяя компетенцию органов управления путем издания правовых норм, государство устанавливает границы действия органа управления в любой сфере его деятельности. Компетенция дежурной части ОВД – это совокупность прав и обязанностей дежурной смены в период несения суточного наряда. Поэтому ее функции целесообразнее всего рассмотреть через призму функциональных обязанностей дежурного суточного наряда. К ним относятся: оперативная информационно-аналитическая функция; оперативно-организационная функция; оперативно-контрольная функция; оперативно-обеспечивающая функция.

Оперативная информационно-аналитическая функция дежурных частей заключается в обязанности дежурной смены полностью владеть оперативной обстановкой на обслуживаемой органом внутренних дел территории. Для ее реализации дежурная смена обязана непрерывно собирать, обобщать, анализировать данные об оперативной обстановке, ее изменении, докладывать о них начальнику ОВД с предложениями о мерах реагирования. В этих целях дежурной смене следует постоянно поддерживать связь со служебными нарядами полиции, несущими службу на обслуживаемой территории, с дежурными частями структурных подразделений ОВД; информировать их об обстановке и решениях начальника органа о мерах реагирования; обмениваться информацией с дежурными частями соседних ОВД, с аварийно-спасательными и диспетчерскими службами транспортных и других организаций, учреждений и предприятий [*Ипакян А.П., 1971., с. 7*].

Конечная цель реализации нарядом дежурной части ОВД оперативной информационно-аналитической функции – информационное обеспечение процесса управления, в том числе и оперативного. В связи с этим качество информации в конкретной ситуации должно характеризоваться ее достоверностью, полнотой, краткостью и своевременностью получения субъектами управления.

Оперативно-организационная функция дежурных частей связана с организацией:

– безотлагательного реагирования на сообщения о чрезвычайных ситуациях и происшествиях;

– пресечения и раскрытия преступлений «по горячим следам»;

– непрерывного управления силами и средствами, задействованными на обеспечение общественного порядка и общественной безопасности, немедленное принятие мер по реагированию на нарушения общественного порядка.

Оперативно-контрольная функция дежурных частей органов внутренних дел, может быть определена как совокупность непрерывного оперативного контроля за:

– разрешением заявлений и сообщений о происшествиях и преступлениях личным составом ОВД;

– нарядами полиции, несущими службу по плану комплексного использования сил и средств органов внутренних дел;

– работой следственно-оперативной группой (далее – СОГ), группы быстрого реагирования (далее – ГБР) и других сил, участвующих в раскрытии преступлений «по горячим следам»;

– деятельностью подчиненных дежурных частей, подразделений и учреждений ОВД;

– охраной здания ОВД и изоляторов временного содержания (далее – ИВС);

– ходом выполнения исполнителями решений руководителей ОВД по проведению специальных операций;

– выполнением оперативно-начальствующим и командным составом органов внутренних дел графика проверки несения местной полицейской службы нарядами;

– реагированием на срабатывание тревожной сигнализации, выведенной в дежурную часть с охраняемых объектов [*Бажанов С.В., 1992., с. 15*].

Обязанности дежурной смены по осуществлению перечисленных функций оперативного контроля закреплены рядом нормативных актов Министерства внутренних дел Республики Казахстан.

Оперативно-обеспечивающая функция дежурных частей. Успех выполнения управленческих решений, вырабатываемых и доводимых до исполнителей дежурной сменой, невозможен без обеспечения условий их выполнения. Следовательно, процесс оперативного управления дежурной сменой, силами и средствами органов внутренних дел неразрывно связан с осуществлением обеспечивающей функции. При этом положительный эффект организационных направлений деятельности, осуществляемых дежурной частью ОВД, может быть достигнут лишь при условии оперативного осуществления обеспечивающей функции, которая представляет собой совокупность направлений деятельности по обеспечению:

– несения службы нарядами полиции по обеспечению охраны общественного порядка и общественной безопасности в соответствии с принятым решением на текущие сутки;

– бесперебойной связи с СОГ, ГБР, нарядами полиции, несущими службу по плану комплексного использования сил и средств;

– взаимодействия сил и средств, привлеченных к обеспечению общественного порядка и общественной безопасности по плану комплексного использования сил и средств;

– инструктажа, вооружения и оснащения спецсредствами членов СОГ, ГБР, нарядов полиции служб и подразделений соответствующего органов внутренних дел;

– незамедлительного выезда СОГ и ГБР к месту происшествия;

– охраны места происшествия силами нарядов патрульно-постовых служб и других служб подразделений ОВД до прибытия СОГ;

– высокой оперативной готовности сил и средств органа внутренних дел к действиям при осложнении оперативной обстановки;

– передачи служебной информации подразделениям ОВД;

– оповещения личного состава органов внутренних дел и руководителей органов власти и управления в случае возникновения кризисной и чрезвычайной ситуации;

– содержания и конвоирования задержанных и заключенных под стражу лиц [*Поташков С.В., Чокин Ж.М., Каймульдинов Е.Е., 2002., с. 15*].

Вышеизложенное позволяет сделать вывод, что оперативные информационно-аналитическая, организационная, контрольная и обеспечивающая функции, с каждой из которых в отдельности, их полной совокупностью или иными сочетаниями связаны управленческие действия дежурной части органов внутренних дел, в сумме составляют функцию оперативного управления. Центральное место, безусловно, принадлежит организационной функции. Ее реализация в большинстве случаев основывается на результатах информационно-аналитической деятельности и, как правило, связана с осуществлением ряда направлений контрольной и обеспечивающей функций. Кроме того, следует отметить, что оперативное управление служебными нарядами полиции и другими силами, привлекаемыми к обеспечению общественного порядка и безопасности, осуществляется дежурными частями ОВД непрерывно.

В социологии под социальной структурой понимается устойчивая связь элементов в социальной системе. К основным элементам социальной структуры общества социологи относят индивидов, занимающих определенные позиции (статус) и выполняющих определенные социальные функции (роли), объединения этих индивидов на основе их статусных признаков в группы, различные иные общности.

Любой отдельно взятый орган внутренних дел как сложная система представляет собой определенным образом организованный коллектив сотрудников, выполняющих возложенные на него функциональные обязанности и располагающий для этого соответствующей компетенцией и возможностями [*Турисбеков З.Т., 2004*].

Эффективность функционирования каждого органа внутренних дел зависит от согласованности действий его подсистем (аппаратов, служб и подразделений), соблюдения ими общих принципов и требований всей системы. Поэтому связующим и координирующим звеном системы выступает ее организационная подсистема, ибо именно с ее помощью достигается объединение всех компонентов, обеспечивается целостность системы [*Миндагулов А.Х., 2001., с. 3*].

Поскольку организационная структура дежурной части органа внутренних дел представляет собой совокупность, во-первых, должностей, а во-вторых, – организационных связей, в механизме ее формирования можно выделить соответственно два основных этапа: 1) расчет необходимого количества должностей; 2) установление требуемой их упорядоченности с помощью организационных связей и недопущения возложения на ее сотрудников несвойственных обязанностей и задач [*Герасимов А.П., 1984*., *44 с*.].

Структура дежурной части органа внутренних дел формируется и развивается, прежде всего, в зависимости от ее штатной численности. Однако штатная численность дает представление лишь о количестве работников данного аппарата, характеризуя количественную сторону организационной структуры. Должность имеет качественные признаки – количество и наименование должностей, предельные звания, которые характеризуют штатное расписание.

Формирование любой организационной структуры заканчивается установлением организационных связей между ее элементами – должностями. Наличие в организационной структуре дежурной части ОВД организационных связей не только обеспечивает целостность этого органа оперативного управления, но и упорядочивает расположение всех его элементов.

В процессе функционирования дежурной части ОВД между ее сотрудниками прослеживаются три вида организационных связей:

– организационно-предметные, возникающие между работниками по поводу использования ими различных средств;

– организационно-функциональные, т. е. взаимосвязи между работниками по степени их участия в совместном труде;

– организационно-административные, обусловливаемые субординацией работников, т.е. связи руководства и подчинения.

Наибольший интерес представляют последние две группы взаимосвязей.

Организационно-функциональные связи строятся на основе выполнения дежурной сменой своих функциональных обязанностей. Функциональные обязанности отдельно каждого сотрудника дежурной смены разрабатываются в каждом конкретном органе внутренних дел с учетом штатной численности дежурной смены и строятся на основе разделения обязанностей смены в целом между сотрудниками в зависимости от занимаемой ими должности.

Чем детальнее разработана и формализована система организационно-функциональных связей между членами дежурной смены, тем эффективнее процесс управления, а значит и результаты деятельности организационной структуры дежурной части органа внутренних дел по выполнению возложенных на нее задач.

Для успешного выполнения задач, возложенных на дежурную часть органа внутренних дел, она обеспечивается (согласно Нормам табельной положенности) соответствующими техническими средствами и оборудованием, необходимой служебной, справочной и иной документацией [*Оспанов С.Д., 1999., с. 8*].

Сегодня круг обязанностей сотрудников дежурной части настолько широк и разнообразен, что применительно к ним слово «дежурный» приобретает новое качественное значение.

Кроме того, понятия «дежурная часть» и «дежурная служба» тождественны, и это объясняется тем, что дежурная часть является координирующим органом оперативного управления силами и средствами (служебными нарядами, оперативно-следственными группами, силами, находящимися в распоряжении оперативного дежурного), а все эти силы и средства, включая оперативного дежурного и его помощников, несут дежурную службу в течение дежурных суток.

Таким образом, современная дежурная часть органов внутренних дел должна рассматриваться как самостоятельная служба. Кроме того, оперативный характер выполняемых ею функций и как органа оперативного управления, и как аппарата непосредственного исполнения позволяет сделать вывод, что наиболее правильным было бы рассматриваемую организационную структуру именовать «службой оперативного реагирования».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ипакян А. П. Организация системы информации и аналитическая работа в органах внутренних дел: Лекция. – М.: ВШ МВД СССР, 1971. – 33 с.
2. Бажанов С. В. Работа следственно-оперативной группы на месте преступления. – М., 1992. – 61 с.
3. Поташков С. В., Чокин Ж. М., Каймульдинов Е. Е. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебное пособие. – Алматы: 2002. – 159 с.
4. Турисбеков З. Т. Повышать уровень профессионализма в органах внутренних дел // На страже . – 2004. 15 февраля.
5. Миндагулов А. Х. О доктрине правоохранительной деятельностив сфере борьбы с преступностью // Правовое развитие Казахстана за десять лет государтсвенной независимости. – Алматы, 2001. – 243 с.
6. Герасимов А. П. Организационная структура органов внутренних дел. – М., 1984. – 289 с.
7. Оспанов С. Д. проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Алматы, 1999. – 87 с.

УДК 351/354 (075)

Колесников Юрий Юрьевич,
к.ю.н., полковник полиции, заместитель начальника,
Карагандинская академия МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВД КАЗАХСТАНА

Аннотация: *Ғылыми мақалада автор Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің кезекші бөлімшелерінің дамуы мен қызметінің негізгі кезеңдерін күштер мен активтерге жедел бақылауды жүзеге асыратын орган ретінде қарастырады. Кезекші бөлімшелердің тиімділігі сізге қызметке полицияның бұйрықтарын ұйымдастыруды сапалы қамтамасыз етуге, қызмет көрсетілетін аумақтағы тәртіп пен тәртіптің жағдайына байланысты болатын құқық бұзушылықтар мен оқиғалар туралы ақпаратқа уақтылы жауап беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, осы бөлімшелердің қызметін ұйымдастыру проблемалары бірінші кезекте шешілуі керек.*

Кілт сөздер: *байланыс орталығы, ішкі істер органдары, полиция, қоғамдық тәртіп, қылмыс.*

Аннотация: *в научной статье автором рассматриваются основные этапы развития и деятельности подразделений дежурных частей МВД Республики Казахстан как органа осуществляющего оперативное управление силами и средствами. Эффективность деятельности дежурных частей позволяет качественно обеспечить расстановку нарядов полиции к несению службы, своевременно реагировать на информацию о правонарушениях и происшествиях, во многом зависящих от состояния правопорядка на обслуживаемой территории. Причем проблемы организации деятельности этих подразделений требуется решать как первоочередную.*

Ключевые слова: *дежурная часть, органы внутренних дел, полиция, общественный порядок, преступление.*

Annotation: *In a scientific article, the author considers the main stages of development and activities of units on duty of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan as a body performing operational control of forces and assets. The effectiveness of the duty units allows you to qualitatively ensure the arrangement of police orders for service, to respond in a timely manner to information about offenses and incidents, which largely depend on the state of law and order in the served territory. Moreover, the problems of organizing the activities of these units must be addressed as a priority.*

Key words: *call center, internal affairs bodies, police, public order, and crime.*

Дежурные части – одно из основных подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан (далее – ОВД). Она находится на переднем крае решения задач ОВД Казахстана. Для более глубокого понимания сущности и назначения дежурных частей территориальных ОВД кратко остановимся на историческом аспекте их становления и развития.

В ходе социалистической революции был уничтожен буржуазный государственный аппарат и создана новая система органов власти и управления на базе Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов [*Алпысбаева М.А.,2000, 15 с.*]. Вместо действовавших в Российской империи полиции и тюремной системы были образованы органы охраны общественного порядка и исправительно-трудовые учреждения [*Алексеев А.И., 1988., с. 38*].

После победы революции одним из главных вопросов для Казахстана было объединение его территории. Проблема объединения территории и определения границ Казахстана была сложной, запутанной и трудноразрешимой.

До октября 1917 г. существовала буржуазная полиция, после свержения самодержавия и с установлением двоевластия в Средней Азии действовала мусульманская милиция. 28 октября 1917 г. Наркомат внутренних дел РСФСР принял постановление о формировании «рабочей милиции». Произошла ломка старого буржуазного аппарата и создание нового – по охране революционного порядка. Данное постановление не определяло ни форму организации, ни структуру и компетенцию созданного подразделения. В Казахстане первая гвардия рабочей милиции была образована в г. Перовске (Кызылорда) в ноябре 1917 г.

Одна из особенностей рабочей милиции – сочетание как государственных, так и негосударственных черт. Поскольку рабочая милиция создавалась Советами и осуществляла свои функции от их лица, она выступала как государственный орган. Но в силу того, что формирования рабочей милиции, как правило, не имели постоянного штата кадров, они являлись массовыми самодеятельными организациями.

В первые месяцы Советской власти милиция выступала и как вооруженная сила, выполняющая военные функции, и как инструмент охраны общественного порядка. Однако реальная действительность довольно скоро показала нежизнеспособность и утопичность такого подхода. Вооруженные формирования трудящихся, построенные не на профессиональной основе, не могли в должной мере ни выполнить военные функции, ни эффективно обеспечить общественный порядок, ни тем более вести эффективную борьбу с преступностью. Со всей очевидностью встал вопрос о необходимости создания регулярной армии, штатных государственных правоохранительных органов, построенных на профессиональных началах.

Так, 12 октября 1918 г. был издан первый документ – Инструкция НКВД РСФСР «Об организации Советской рабоче-крестьянской милиции» [*Сб. законодательных документов по вопросам организации и деятельности советской милиции (1917 – 1934 гг.)1957*]

Этот документ определял единую для всей страны систему и структуру органов милиции, их права и обязанности. Советская рабоче-крестьянская милиция являлась исполнительным органом центральной власти на местах, находящимся в непосредственном ведении местных органов и подчиняющимся НКВД.

В сентябре 1919 г. состоялось заседание Военревкома Казахстана, обсудившего вопросы создания милиции в Казахстане, одновременно при Военревкоме создается отдел внутренних дел, а при нем – подотдел милиции. В октябре этого же года данным отделом была разработана «Инструкция о киргизско-крестьянской милиции». Инструкция устанавливала единую для Казахстана структуру ее органов, права и обязанности сотрудников, которые до ее издания общим законодательным актом четко не определялись. Важной особенностью оформления правового статуса явилось закрепление ее классового характера, что нашло отражение как в названии – «рабоче-крестьянская милиция», так и в основных задачах. В Инструкции указывалось, что рабоче-крестьянская милиция стоит на страже интересов рабочего класса и беднейшего крестьянства. Указание на классовую природу милиции не меняло ее основного предназначения как государственного органа охраны общественного порядка и борьбы с преступностью. Конкретное выражение классовый характер милиции нашел в ее кадровом составе.

Инструкция установила организационно-правовые нормы, единые для всех республик. 15 октября 1918 г. Главное управление милиции НКВД РСФСР разослало ее в губернские и уездные управления милиции, подчеркнув, что впредь надлежит руководствоваться только этой инструкцией по организации милиции, выработке и принятию ее на местах.

Процесс строительства нового милицейского аппарата в Казахстане начался позже, чем в центральной части РСФСР. Это объясняется своеобразными условиями, связанными с борьбой за установление Советской власти на местах, недостатком среди местного населения лиц знающих милицейское дело, и отсутствием профессиональных кадров.

В организационном отношении милиция строилась на основе принципа двойного подчинения: ее органы находились в непосредственном ведении местных Советов и подчинялись руководству НКВД. Основными звеньями местного аппарата в то время являлись губернские и уездные управления. Губернские управления одновременно являлись местными органами НКВД и органами губернского исполнительного комитета.

На губернские управления возлагались обеспечение охраны революционного порядка и безопасности, борьба с преступностью, комплектование, обучение кадров, снабжение милиции и уголовного

розыска, проведение политико-воспитательной работы среди личного состава, руководство деятельностью нижестоящих органов, их инспектирование и инструктирование.

С самого начала на милицию был возложен широкий круг задач, который и определял ее основные обязанности. Зафиксированные в упомянутой выше Инструкции обязанности разделялись на три группы.

К первой группе относились обязанности милиции по охране государственного и общественного строя, обеспечению выполнения предписаний законов, а именно:

– строгое соблюдение и надзор за исполнением всеми гражданами декретов и распоряжений органов власти по учету, распределению и соблюдению твердых цен на продукты промышленности, сельского хозяйства, своевременное оповещение населения о распоряжении органов власти;

– содействие советским государственным органам в осуществлении возложенных на них задач.

Во вторую группу включалось:

– поддержание порядка в общественных местах, составление актов и протоколов о нарушении порядка, преступлениях и происшествиях. Милиция была обязана оказывать помощь при несчастных случаях, а также во время стихийных бедствий (пожаров, наводнений и т. п.);

– наблюдение за санитарией и благоустройством на улицах, надзор за порядком движения на дорогах;

– выдача в случаях, предусмотренных распоряжениями центральной власти, документов, удостоверяющих личность, трудовых книжек и других удостоверений, справок, сведений, свидетельств.

Третью группу составляли обязанности милиции по борьбе с преступностью:

– проведение оперативно-розыскных мероприятий;

– непосредственное участие в предварительном расследовании и оказание содействия судебным органам в исполнении приговоров.

Процесс становления рабоче-крестьянской милиции не прекращался в тяжелые годы иностранной интервенции и гражданской войны, но сложившаяся в стране обстановка не могла не оказать на него влияния.

3 апреля 1919 г. СНК РСФСР издал Декрет «О рабоче-крестьянской милиции» [*Управление делами Совнаркома СССР, 1943, 133 с.*], по которому регламентировались правовые основы привлечения милиции к участию в проходившей в стране вооруженной борьбе. НКВД направил циркуляр о практической реализации названного декрета, в котором подчеркивалась необходимость приступить к обучению милиционеров военному делу.

Накопленный в первые годы Советской власти опыт был обобщен и законодательно закреплен в Положении о Рабоче-крестьянской милиции, утвержденном ВЦИК РСФСР 10 июня 1920 г. [http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_688.htm]. Одновременно СНК принял постановление, в котором НКВД поручалось немедленно выработать инструкцию о мерах быстрого введения в милиции военной дисциплины.

Положение о рабоче-крестьянской милиции от 10 июня 1920 г. впервые разделило личный состав на две категории: первая – сотрудники и вспомогательный состав, агенты розыска, милиционеры и старшие милиционеры; вторая – канцелярские и технические работники.

Существенные изменения, непосредственно касающиеся дежурной службы, связаны с проведенной в конце 1930 г. реорганизацией милиции и уголовного розыска. 25 мая 1931 г. СНК СССР закрепил эту реорганизацию, утвердив Положение о рабоче-крестьянской милиции. Объединение милиции и аппаратов уголовного розыска, а также расширение компетенции органов милиции и их специализация привели в дальнейшем к образованию системы служб и подразделений, обусловили необходимость приспособления дежурной службы к новым условиям деятельности милиции. Однако в силу ряда объективных и субъективных причин перестройка деятельности дежурной службы была проведена формально и сводилась к выделению для поочередного дежурства сотрудников различных служб и подразделений милиции. Лишь в штатах крупных управлений и отделов были введены должности постоянных дежурных. В большинстве же органов внутренних дел обязанности дежурных выполняли участковые инспектора или другие должностные лица, плохо подготовленные к этой работе. Роль дежурных практически сводилась к регистрации событий и докладам о происшествиях руководству.

Превращению дежурных частей в оперативные подразделения, способные обеспечить охрану общественного порядка и реагирование на конкретные преступления на обслуживаемой территории,

особенно в нерабочее для ОВД время, выходные и праздничные дни, препятствовало как отсутствие достаточного количества транспорта, средств связи, слабая оснащенность оперативной и криминалистической техникой, так и правовое положение сотрудников, выполняющих обязанности дежурных по органу внутренних дел. Они не наделялись распорядительными функциями, поэтому не могли реально осуществлять действенное руководство служебными нарядами. Создавшееся положение до 1954 г. в некоторой степени компенсировалось тем, что оперативные вопросы обеспечения общественного порядка, раскрытия преступлений и розыска преступников, как в дневное, так и в вечернее время, решались руководителями органов милиции и линейных служб, личный состав которых в соответствии с установленным в 30-х годах XX в. режимом работы находился на службе с 9 до 24 часов, а иногда и дольше. Когда же в 1954 г. органы МВД СССР в центре и на местах были переведены на режим работы, установленный для служащих государственных учреждений, наглядно проявилась неспособность дежурной службы милиции перерабатывать поступающую оперативную информацию, со всей остротой возникла проблема преодоления разрыва между функциями оперативного управления силами и средствами и несовершенной системой дежурных подразделений, призванных реализовывать эти функции.

На разрешение этих проблем был направлен ряд нормативных актов МВД СССР, изданных в 1954 – 1956 гг. В то же время в соответствии с постановлением Совета Министров РСФСР от 28 февраля 1956 г. численность органов внутренних дел была значительно сокращена, что в свою очередь отрицательно сказалось как на укреплении правопорядка и борьбе с преступностью, так и на развитии дежурной службы ОВД. Издание в 1965 г. приказа МООП РСФСР «О мерах усиления борьбы с кражами, грабежами и разбойными нападениями», в котором предлагалось «рассмотреть вопрос о целесообразности создания при дежурных частях МООП, УООП и крупных горотделах милиции оперативных дежурных групп (в составе следователя, работника уголовного розыска, эксперта оперативно-технического подразделения, проводника служебно-розыскной собаки), способных обеспечить принятие неотложных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий к предупреждению и раскрытию преступлений», можно отнести к очередной попытке преобразования дежурной части органов внутренних дел в орган, способный действенным образом влиять на изменения оперативной обстановки. Однако вопрос о создании дежурной части полностью передавался на усмотрение руководителей органов внутренних дел. Кроме того, в этот период недостаточно последовательно и правильно решался вопрос организации службы постоянных дежурных частей. В ряде случаев попытки организационных нововведений предпринимались без учета местных условий и особенностей оперативной обстановки. При этом при дежурных частях ОВД оперативные группы несли службу только в вечернее и ночное время. Дежурные части укомплектовывались сотрудниками, не справившимися с работой в других аппаратах и подразделениях, или лицами преклонного возраста, не имеющими юридической и оперативной подготовки.

Следует отметить, что, несмотря на существенные организационные изменения, структура и функции дежурных частей к началу 70-х годов так и не были приведены в соответствие с новыми задачами органов внутренних дел. До конца 1972 г. дежурная часть ОВД в силу ряда объективных и субъективных причин являлась простым регистратором сообщений о правонарушениях и по существу была не способна квалифицированно реагировать на заявления и сообщения о преступлениях своевременными и решительными действиями. С 1 января 1973 г. были введены в действие «Временное типовое положение о дежурной службе органов внутренних дел» и «Временная инструкция по организации работы дежурной части отдела внутренних дел исполкомов районного, городского, окружного Совета депутатов (отделения милиции)». Эти нормативные акты в конце 1972 г. были объявлены приказом МВД СССР «О коренном улучшении работы дежурных частей органов внутренних дел». Именно после выхода в свет указанных нормативных правовых актов началось активное и целенаправленное формирование дежурных частей как организаторов конкретных действий по обеспечению общественного порядка и раскрытию преступлений «по горячим следам».

В 80-е годы XX в. дежурные части территориальных ОВД получили дальнейшее развитие: улучшилось их оргштатное и материально-техническое обеспечение, правовое регулирование. В это время дежурные части органов внутренних дел, преимущественно МВД республик и УВД областей стали оборудоваться автоматизированными системами обработки информации, что позволило значительно сократить время обработки информации о происшествиях и тем самым ускорить прибытие сил милиции на место события [*Ананич В.А., 1985., с. 5*].

Пройдя нелегкий путь становления и развития, к началу 90-х гг. XX в. дежурные части ОВД стали занимать важное место в структуре аппарата управления органами внутренних дел. В современных дежурных частях данного звена сходятся все потоки сигналов и сообщений об оперативной обстановке; на них выведены системы оперативной связи; здесь сосредоточены типовые оперативные планы по реагированию на чрезвычайные происшествия и критические ситуации. Под контролем дежурного наряда находятся также оружие и защитные средства всего личного состава органов внутренних дел.

Все это предопределяет роль дежурных частей органов внутренних дел как важнейших центров оперативного управления в системе ОВД, в связи, с чем правильная организация их деятельности приобрело исключительно важное значение.

С момента становления независимого Казахстан и по настоящее время деятельность дежурных частей регламентирована следующими документами: Конституцией Республики Казахстан от 30 августа 1995 г.; Законами Республики Казахстан «О правоохранительной службе» от 6 января 2011 г., «Об органах внутренних дел» от 23 апреля 2014 г., «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 г.; Приказами МВД Республики Казахстан «Об утверждении инструкции по службе вооружения» от 28 декабря 2012 г. № 705, «Об утверждении Устава внутренней службы органов внутренних дел Республики Казахстан» от 1 апреля 2013 г. № 213, «Об утверждении Правил координации деятельности дежурных диспетчерских служб и полномочий единой дежурно-диспетчерской службы «112» на территории Республики Казахстан от 23 февраля 2015 года № 138 «О взаймодействии дежурных частей и Центров оперативного управления органов внутренних дел Республики Казахстан» от 27 июня 2019 г. № 589 и др. [7]. В них определены основные направления, функции и задачи дежурных частей органов внутренних дел.

Подводя итог, необходимо отметить, что сегодня от эффективности деятельности дежурных частей во многом зависят результаты работы всех подразделений органов внутренних дел, а проблемы организации деятельности этих подразделений требуется решать как первоочередные.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алпысбаева М.А. Правовое положение УВД в системе органов внутренних дел РК: Учебное пособие. – Алматы, 2000. – 138 с.
2. Алексеев А.И. Развитие концепции профилактики преступлений органами внутренних дел. – М., 1988. – 257 с.
3. Ананич В.А. Некоторые пути перестройки деятельности милиции в условиях формирования правового государства. – М., 1985. – 198 с.
4. Инструкция Народного комиссариата внутренних дел Российской Советской Федеративной Социалистической Республики «Об организации Советской рабоче-крестьянской милиции» от 12 октября 1918 г. // Сб. законодательных документов по вопросам организации и деятельности советской милиции (1917 – 1934 гг.). – М., 1957.
5. Декрет Совета Народных Комиссаров Российской Советской Федеративной Социалистической Республики «О Советской Рабоче-Крестьянской милиции» от 3 апреля 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943 Ст. 133.
6. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Российской Советской Федеративной Социалистической Республики «О Рабоче-Крестьянской милиции (положение)» от 10 июня 1920 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_688.htm. *(Дата обращения: 28.01.2020).*
7. URL: http://adilet.zan.kz/rus/.

Копбаев Думан Зикиринович,
заң ғылымдарының кандидаты,
Алматы қаласы,
e-mail: dumeke_a@mail.ru

Қойшыбайұлы Куаныш,
Доктор Ph.D., аға оқытушы,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы,
Алматы қаласы,
e-mail: Kuan-K@mail.ru

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация: *Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы туралы Қазақстан Республикасының заңнамасы уақыт талабынан және жасөспірімдер арасындағы қылмыстан бір ғасырға жуық уақыт бойынша ешқандай өзгеріссіз қалып отыр.*

Түйін сөздер: *қылмыстық заң, жасөспірімдер, жанұя, білім беру ордасы, қоғам, қылмыс, мемлекеттік орган, мектеп полиция инспекторы, жасөспірім психологы, жасөспірімдер қылмысын алдын-алу, мемлекеттік мәселе.*

Аннотация: *Законодательство Республики Казахстан об уголовной ответственности несовершеннолетних остается неизменным на протяжении почти столетия и не соответствует требованиями времени и уголовного правонарушений несовершеннолетних.*

Ключевое слово: *уголовный закон, несовершеннолетний, семья, общество, преступление, государственный орган, образование, школьный инспектор полиции, подростковый психолог, профилактика преступности среди несовершеннолетних, государственная задача.*

Annotation: *The legislation of the Republic of Kazakhstan on the criminal liability of minors has remained unchanged for almost a century and does not meet the requirements of the time and criminal offenses of minors.*

Key words: *criminal law, Juvenile, family, society, crime, public authority, education, school inspector of police, adolescent psychology, prevention of juvenile delinquency, state task.*

Қазақстан Республикасы Конституциясы [*ҚР Конституциясы, 1995*] негізінде кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтың және жасөспірімдердің қадағалаусыз және қараусыз жүруінің алдын алу жөніндегі заңнамаларда қалыптастырылған. Олар: «Неке және отбасы туралы», «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы», «Еңбек туралы», «Қазақстан Республикасындағы арнайы мемлекеттік жәрдемақы туралы», «Дене тәрбиесі және спорт туралы» «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» заңдары, кәмелетке толмағандар жөніндегі комиссиялардың, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі ішкі істер органдарының қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер және т.б.

Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекетіміздің болашақ жас ұрпақтарын тәрбиелеуде «Ата заң» нормативтерін жүйелі қолдану арқылы құқықтық тәрбие мәселесіне назар аудару – басты мақсатымыз [*ҚР Президентінің Халыққа Жолдауы*].

Жастар арасында заң бұзушы әрекеттердің деңгейі ата-аналардың білімі мен мәдениет деңгейіне тікелей байланысты. Ертеректе мәдениеті төмен жанұяларда балалар қылмысы мәдениеті жоғары жанұялармен салыстырғанда анағұрлым жоғары болатын.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2016 жылғы мәліметі бойынша, кәмелеттік жасқа толмаған 100 мыңнан астам бала Ішкі істер министрілігінің бақылауында, 12 мыңнан астам күнкөрісі төмен отбасы тіркелген, бұл жанұяларда 16 мыңнан астам бала бар. Жасөспірімдердің қолынан 2015 жылы 23 азамат өлім құшқан. Бұған қоса жүздеген ұрлық-қарлық, зорлық-зомбылық, ұрып-соғу деректері де тіркеліп отыр.

Ал, қазіргі кезде бұл тенденция керісінше болып, жасөспірімдер арасындағы ауыр және өте ауыр қылмыстар мәдениеті жоғары жанұя жеткіншектерімен жасалып келеді. Балалар үлкендерге еліктейді,

ең алдымен өз ата-аналарына, сондықтан олардың мінез-құлық тәртібі балалардың мінез-құлық тәртібін қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады.

Жасөспірімдер мәселесі жөнінде өз пікірін Білім және ғылым экс-министрі Ерлан Сағадиев білдіріп өтті. Оның ойынша, елімізде ата-аналардың балаларына деген жауапкершілігі төмендеу себебі: "Ата-анасы үнемі жұмыста болғандықтан, балаларына тәрбие беруге уақыттары жоқ. Мұндай жандардың көпшілігі мемлекеттік қызметкерлер. Қазіргі уақытта ата-аналар жиналысына бүкіл ата-аналардың 10-15% ғана қатысады. Біздің есебіміз бойынша, 11 жыл ішінде ата-аналардың 50% мектепке мүлдем бармаған." – деп атап көрсетті басшы.

Жасөспірімдер арасындағы қылмыстың құқық санағынан да өршіп тұр. Жамбыл облыстық ішкі істер департаментінің құқықтық санақ мәліметтеріне сүйенсек, 2009 жылы облыста жасөспірімдер қолымен жасалған 186 қылмыс тіркелсе, 2010 жылы бұл көрсеткіш 5,1 пайызға өсе түскен. Бір өкініштісі, жалпы, кәмелетке толмаған жасөспірімдер жасаған қылмыстың 91-і (48,9 пайызын) оқушылар қолымен істелген. Қылмыстық оқиғалардың 116-сы Тараз қаласында, 70 қылмыс аудандарда орын алған. Балалар жасаған қылмыстың қатарында үрлық жасаушылар ең көп тіркелген болса, қарақшылық шабуыл жасау, денеге ауыр жарақат салу, қаруды заңсыз сақтау сынды қылмыстарға барғандар да көп. Ең сорақысы, олардың арасында 11 жастағы жасөспірімдердің қолымен 3 кісі өлтіру, 3 зорлық жасау сынды ең ауыр қылмыс түрлері де кездесіп отыр. Тараздағы жасөспірімдер арасындағы қылмыстың осылайша үдеп түрғаны туралы Парламент мінбесінен де айтылды. Тіпті қайғылы жағдайлар туралы Елбасы Н. Назарбаевтың жыл сайынғы халыққа жолдауында ерекше аталып көрсетіліп келеді. Неге екенін қайдам, бұл іс Елбасының құлағына жетсе де осы күнге дейін тізгінделмей тұр. 2018 жылдың басынан бері Тараз қаласында мектеп оқушыларының қатысуымен 8 ірі қылмыстық оқиға тіркелген. Соның ішінде тағы да төбелестен екі жасөспірім қайтыс болған. Осы істерге байланысты облыс прокуроры мен ішкі істер департаментінің басшылары да ауысқан еді. Бірақ, қанша жерден «шара қолданылса» да бәрі бір Тараздағы төбелес тоқтар емес.

Лауазымды қызметкерлердің (*прокурор т.б. құқық қорғау органдары басшыларының*) қызметінен ауысуы бұл саяси жүйенің ішкі мәселесі және мемлекеттік қызметтің бұл әрекеттері жасөспірімдер арасындағы жасалып отырған өте ауыр қылмысқы тосқауыл болып отырған жоқ.

Айта кетер тағы бір жайт, бұл салада тек қана Тараз қаласы көзге түсіп келе жатқаны болмаса, жоғары сыныптағылардың төменгі сыныптарға салатын «салығы» (орысша – «*по понятиям*») салдарынан болатын мұндай «төбелестер» Республиканың барлық мектептерінде ерекше орын алатыны жасыруға болмайтын ақиқат. Бұл жүйенің төркіні тереңнен басталғаны сондай халықтың да, оқушының да әлде қашан еті үйренген. «Кеңес Одағынан» қалған сарқыншақ екенін еске алғанда кешегі қызыл коммунистердің қазақты татуластырмау үшін арамызға ірткі салуды мектептен бастаған болса керек деген ой туады. Сол жүйе күні бүгін мектеп оқушыларынан тартып, университет қабырғасына дейін жалғасып келе жатыр. Әлімжеттілік пен «салықтың» салдарынан әлденеше оқушы өз-өзіне қол жұмсап, көз жұмған, қаншама студент зардап шеккенін есептеген ешкім жоқ. Бұл іс тек облыс, аудан директорлары мен прокурорларды алмастырып қолданған «шарасынан» тоқтайтын түрі жоқ. Бүкіл Республика болып ат салысып, мектептер мен университет қабырғаларындағы жүйені өзгертіп, жастар мен жасөспірімдер арасындағы қақтығысты жоюға заң шеңберінде тырыспасақ, оқушыларымыз білімнің емес, білектің бәсекесін қоймайтын түрі бар [*О. Сапархан*].

Ал, қылмыстық әрекеттегі жасөспірімдер Республика бойынша жалғыз Шығыс Қазақстан облысының Белоусовка ауылындағы ерекше режимдегі арнайы мектебіне жіберілуі тиіс. Алайда соңғы жылдары бұл мекеме еліміздің білім және ғылым министрлігінің саласынан қаржыландырудың жоқтығына байланысты басқа өңірлердің балаларын қабылдаудан бас тартып келеді.

Оқушылардың бір бөлігінің сапалы білім алуына олардың тәртіпсіздігі мен қылмыс жасауға даярлығы кесірін тигізуде. Елімізде «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» заңы жайдан жай қабылданған жоқ. Ішкі істер министрлігі кәмелетке толмаған жасөспірімдердің түн мезгілінде көше кезуіне тыйым салатын заң қабылданды. Онда бұдан былай сағат 23.00 – 06.00-ға дейінгі түнгі уақыттарда түрғын жайлардан тыс жерлерде, қасында ата-анасы, заңды өкілі жоқ, өз бетімен жалғыз, топпен жүрген кәмелетке толмаған жастар әкімшілік жауапқа тартылатындығы нақты бекітілген.

16 мамыр 2016 жылы Парламент Мәжілісінің отырысында депутаттар еліміздің ішкі істер министрі Қ. Қасымов мырзадан жүрт түнде көңіл көтеретін орындарда қатаң тәртіп орнатуды талап етіп

отырғанын жеткізген болатын. Басқа қаланы айтпағанда, Астанада жеңіл жүрісті қыздар мен ішімдік және нашақорлар бас қосатын кафе, бардың қаптап кеткені соншалық тіпті АҚШ – тың атышулы Лас Вегас қаласы жолда қалып отыр.

Сондықтан, кешкі 21-00 ден кейін спирттік ішімдікті сатуға заңмен қатаң тиым салынды [*http://sputniknews.kz*].

Әрине, қылмыс істегендерге қарсы күрес бірінші кезекте полиция, прокуратура, соттың тікелей міндеті. Бұл органдардың қызметкерлері халық арасында заң тәртіптерін түсіндіру жұмыстарын, облыстағы, қаладағы, ауылдағы құқық тәртібінің жайын кеңірек хабарлап, өздерінің осынау қауіпті де ауыр жұмыстары жөнінде ауызекі (формальды) түрде жүргізілмей көпшілік жастар арасында жиі-жиі әсерлі кездесулер жүргізіліп отырса игі болар еді деген ұсыныс білдіріп отырмыз.

Міне, сондықтан да заң категориялары мен ол туралы түсінікті адамның рухани дүниесі қалыптасатын балалық шағында, яғни неғұрлым ертерек кезеңде сіңіре білу керек. Азаматтар өздерінің негізгі құқықтары мен бостандықтарын, міндеттерін біліп, оны өзгелердің және мемлекеттің мүддесін е қайшы келтірмей түсініп саналы орындауы, мемлекет алдындағы өз жауапкершілігін сезіне білуі тиіс. Заңгер ғалымдар Ғ. Сапарғалиев және А. Ибраева өз еңбектерінде: «Тұлғаның құқықтық мәдениеті – құқықты білу, ұғыну (түсіну) және құрметтеуден тұрады. Ал мұның өзі құқықтық үйғарымдарды жете түсініп барып орындаудан білінеді (көрінеді)» – деп атап көрсеткен [*Ғ. Сапарғалиев, А. Ибраева, 2007*].

Жасөспірімдер арасындағы қылмыстың артуына бірден-бір себеп – тәжірибелі мектеп инспекторлары мен психолог мамандардың, қоғамның мен мемлекеттік құзырлы органдардың бейтараптығы және тәртібі қиын балаларды оқытатын арнайы мемлекеттік мекемелердің де жетіспеушілігі зор әсерін тигізіп отыр деген тұжырым жасауға тура келіп отыр.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы туралы заңнама уақыт талабынан және жасөспірімдер арасындағы қылмыстан 81 жылдай, яғни бір ғасырға жуық уақыт бойынша ешқандай өзгеріссіз қалып отыр.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы туралы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекстің даму тарихына көз жүгіртетін болсақ:

1959 жылғы 22 шілдедегі Қазақ КСР-інің Қылмыстық кодексінің II (қылмыс туралы) Бөлімінің 10 бабы Кәмелетке толмағандардың жауаптылығына арналған. Бұл баптың талаптары бойынша: «Он төрт жастан он алты жасқа дейінгі қылмыс жасаған адамдар тек кісі өлтіргені, денсаулыққа зиян келтіргені, зорлау, тонау, тонау, ұрлау, зиянды немесе ерекше зиянды бұзақылық, қасақана жою немесе мемлекетке немесе қоғамдыққа зиян келтіргені үшін жауап береді. Сонымен қатар, ауыр зардаптарға, атыс қаруын, оқ-дәрілерді немесе жарылғыш заттарды ұрлау, есірткіні ұрлауға әкеп соқтырған азаматтардың мүлкі немесе жеке мүлкі заттар, сондай-ақ пойыздың құлауына әкеп соқтыратын әдейі жасалған әрекеттер үшін жауап береді» [*zakon.uchet.kz›kaz/docs/K970000167*].

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі N 167 Қылмыстық Кодексінің 6-бөлімінің (Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы) 78-бабы (Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы) бойынша:

«1. Осы бөлімнің күші қолданылатын кәмелетке толмағандар деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезге қарай жасы он төртке толған, бірақ он сегізге толмаған адамдар танылады.

2. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандарға жаза тағайындалуы мүмкін не оларға тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін» [*zakon.uchet.kz›kaz/docs/K970000167*].

Ал, Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық Кодексінің 6-бөлімінің (Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы) 80-бабы (Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы) бойынша:

1. Осы бөлімнің күші қолданылатын кәмелетке толмағандар деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытқа қарай жасы он төртке толған, бірақ он сегізге толмаған адамдар танылады.

2. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандарға жаза тағайындалуы мүмкін не оларға тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін [*https://kodeksy-kz.com/ugolovnyj_kodeks/80.ht*].

Сондықтан, ұсыныс ретінде жасөспірімдер арасындағы жасалып жүрген ауыр және өте ауыр қылмыстырға тосқауыл қою мақсатында заңдылықты жоғары қадағалаушы мемлекеттік орган – Бас прокуратура өз тарапынан басқа да құқық қорғау органдарымен бірлескен заң жобасын дайындап,

жасөспірімнің жасаған өте ауыр қылмысы үшін қылмыстық жауапкершілікке 11 жастан тартуға Парламент пен Президентке нақты ұсыныс беруі қажет деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз
2. ҚР Президентінің Халыққа Жолдауы
3. Тараздағы төбелес тоқтар емес. Оразбек Сапархан. http://www.qazaquni.kz/2011/06/03/7479.html
4. "Ауыр қылмысты" тізгіндедік, ұры-қары көбейіп кетті. Астана, 5.10. 2016– Read more: http://sputniknews.kz/society/20161005/774689.html ІІМ:
5. F. Сапарғалиев, А. Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы» Алматы, 2007.
6. zakon.uchet.kz›kaz/docs/K970000167_
7. zakon.uchet.kz›kaz/docs/K970000167_
8. https://kodeksy-kz.com/ugolovnyj_kodeks/80.htm

Махамбетсалиев Даурен Бахтыбайулы,
3 курс студенті,
заң факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mahambetsaliev@mail.ru

Есекеева Айнаш Акимсаловна,
аға оқытушы,
«Кеден, қаржы және экологиялық құқық» кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: akim_ainash@mail.ru

АҚШ ЖОҒАРҒЫ СОТЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ

Түйін. *Мақалада АҚШ Жоғарғы Соты жүзеге асыратын сот конституциялық бақылау қызметінің белгілері мен ұғымы қарастырылады. Кез келген даулы істерде Конституциялық мәселелер қаралуы мүмкін және оларға арнайы қандай да бір қарым-қатынасты талап етпейді.*

Түйін сөздер: *АҚШ Конституциясы, АҚШ Жоғарғы Соты, соттық конституциялық бақылау, конституциялық түсіндіру, түсіндіру теориясы.*

Махамбетсалиев Даурен Бахтыбайулы,
студент 3-го курса,
юридический факультет,
Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

Есекеева Айнаш Акимсаловна,
старший преподователь,
кафедра таможенного, финансового и экологического права,
Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: akim_ainash@mail.ru

ВЕРХОВНЫЙ СУД США КАК ИНСТИТУТ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ

Резюме. *В статье рассматривается понятие признаков функций судебного конституционного контроля, осуществляемого Верховным Судом США. В любых спорных делах могут рассматриваться конституционные вопросы и не требуют специального к ним какого-то отношения.*

Ключевые слова: *Конституция США, Верховный Суд США, судебный конституционный контроль, конституционное толкование, теория интерпретации.*

Makhambetsaliyev Dauren Bakhtybayuly,
3rd year student,
Law Faculty,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mahambetsaliev@mail.ru

Yesekeeva Ainash Akimsalovna,
Senior teacher,
Customs, Financial and Environment Law Department,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: akim_ainash@mail.ru

THE SUPREME COURT OF THE UNITED STATES AS AN INSTITUTION OF CONSTITUTIONAL CONTROL

Summary. *The article deals with the concept and function of judicial constitutional control exercised by the Supreme Court of the United States. In any disputed cases, constitutional issues can be is considered and does not require special treatment.*

Keywords: *The U.S. Constitution, the U.S. Supreme Court, judicial constitutional review, constitutional interpretation, theory of interpretation.*

Особенностью специфической работы Верховного Суда США представляет собой то, что в ходе своей судебной системы она осуществляет функцию конституционного контроля и надзора, которые соответствуют на базе ее соответствия или несоответствия, нормам федеральной Конституции с помощью ее толкования, определяющих ее большое воздействие на положение дел в стране.

Истолкование Конституции осуществляется в штатах судебного конституционного контроля как уже было отмечено. В юридической литературе применяют немного терминов, на которые надо обратить внимание: конституционный контроль, конституционный надзор, и судебный контроль. Можно кратко описать все вышеупомянутые категории для того, чтобы всем было ясно, по какой причине в настоящем научном исследовании применяется именно термин **«судебный конституционный контроль».** Проверка акта на его конституционности состоит в конституционном надзоре. Орган конституционного надзора не имеет право отменять его, если выявляется нарушение Конституции закона или иного нормативного правового акта. Особый вид правоохранительной работы в государстве является проверка соответствия законов и иных нормативных актов конституции, которая осуществляется конституционным контролем этого государства. Конституционный контроль подразумевает проверку соответствия законов, и обнаруженные нарушения Конституции государственные органы своей властью правомочны их отменить [С.М. Авакьян, 2001].

Для создания оптимальной модели судоустройства необходимо использование международного опыта перед казахстанской правовой наукой. В высокоразвитые страны, в том числе и в США, исследование государственно-правового опыта представляется важным в этом смысле. Учитывая актуальность исследования Верховного Суда США и его роли, как гаранта конституционного строя державы с позиции исследователя государственной континентальной законодательной организации, юристы США всегда исследовали судебную систему США с позиции национального мышления и ее сложность.

С принятием Конституции США в 1787 г., возникло становление конституционного строя США, но задолго до этого началось создание механизма ее правовых оснований. Резолюция II Континентального конгресса 10 мая 1775 г., которая предоставила колониям право внедрять формы правления, которые бы способствовали политико-правовому и экономическому развитию, провозгласила принцип независимости американского народа, который первым шагом на данном методе отразил в Декларации независимости от 4 июля 1776 г. Так как после ее принятия колонии стали принимать конституцию, резолюция имела важное политико-правовое значение самой демократичной из которых стала Конституция Виргинии от 12 июня 1776 г., поэтому ее положения легло в базу Декларации независимости 15 ноября 1777 г.

Континентальный конгресс принял статьи конфедерации, одобрение которых всеми колониями произошло по причине того, что они предусматривали превращение колоний в независимые штаты. Но самостоятельность штатов не обеспечивала общности в решении проблемы обороны державы. Недостатком было отсутствие должности президента, положений о высшем органе судебной власти. Потом в 1787 г. была принята Конституция США, однако она включала пробелы относительно предприятия федеральной судебной власти, ограничиваясь в ст. 3 созданием лишь Верховного Суда США и «других» судов и подведомственности вопросов федеральной судебной власти [Берлявский Л.Г., 2015, с. 64-87].

Судебный конституционный контроль при наличии в соответствии с текстом конституции выраженных и с юридической точки зрения оформленных в судебных прецедентах процессуальных требованиях эволюционировал в один из первостепенных правовых институтов рассматриваемой законодательной системы. Три аргумента непременно связаны с сущностью этого элемента законодательной системы.

В первую очередь, доминирующее значение конституционного права, «призывающее» всю законную систему США. Во вторую очередь, статус Верховного Суда США, предусматривающий, что данный высший орган в системе судов совокупной юрисдикции занимается рассмотрением вопросов конституционного значения (рассмотрением «федерального вопроса», к которому кроме штатов и центра относится и вопрос о фундаментальных правах, в том числе процессуальных правах). В третью очередь, конституционный контроль реализуется в основном как судебный контроль с соответствующими правосудными, а не политическими функциями.

Зарождение института конституционного контроля как неотъемлемого элемента законодательной системы США случалось синхронно с формированием конституционализма как базиса американской государственности в ходе отговаривания и принятия федеральной Конституции, и ее ратификации штатами. Большинство американских авторов, применяя различную аргументацию, утверждают, что Верховный Суд США, не найдя для судебного конституционного контроля несомненных оснований в тесте Конституции, «присвоил» себе права контроля. Дж. Бернс утверждает: «Речь идёт (отвечая на вопрос когда и в каких обстоятельствах «присвоил») о роли Председателя Верховного Суда США Дж. Маршалла, который внёс основной вклад в рассмотрение дела Marbury v. Madison» [Burns J. M. Packing the Court. P. 29].

Но конституционный контроль – это институт права, которому должны быть характерны конкретные нормативные требования. Здесь появляется противоречие, так как главный текст Конституции США не помогает опираться (за рядом исключений) на ясные формулировки. Более того, положения (клаузулы) Конституции США без толкования «теряют» суть и могут превратиться в бессодержательные фразы.

Как следствие, в первую очередь, конституционный контроль не сводится к проверке на соответствие тексту и в начале понимавшемуся смыслу, во вторую очередь, использование судебной власти (в начале и в основном Верховным Судом США), несвойственной ей правотворческой функции. По причине данной формы конституции и де-факто правотворческой работы Верховного Суда США появляется и следующая проблема – цель судебного правотворчества.

В данной исследуемой статье хочу акцентироваться, что большой, огромной властью обладает Верховный Суд США. В промежуток девятнадцатого века он фактически явочным порядком взял на себя, его значимое положение сопряжено с тем, что значение самого высокого национального арбитра, облечённого правом утверждать, дорабатывать или даже отменять не лишь постановления федеральных судов низших инстанций, но и решения всевозможных других институтов федеральной, штатной

и муниципальной власти. Общественные силы стремятся использовать Верховный Суд для защиты собственных интересов и продажи собственных политических целей, и поэтому не приходится удивляться нам.

Американское правосудие, а именно Верховный Суд США в 21 веке постепенно превращается в политический орган, чтобы защищать или лоббировать интересы некоторых политических деятелей как 44-го Президента США Дональда Трампа. Почему так происходит? Ведь при назначении судей Верховного Суда США президент США отдаёт предпочтение тому кандидату, который готов поддержать политические идеи, а также конституционные или антиконституционные решения администрации президента США в Верховном Суде США (консервативное или либеральное крыло Высшей судебной инстанции), который может назвать их указы размывающимся правовом актом. За 231 лет существование высшего судебного органа Судьи Верховного Суда США придерживаются политических указаний своих предшественников-президентов, решение которых может обеспечить вперёд на 10 лет независимо от того, кто станет следующим Президентом США. Можно сказать, что «Президенты приходят и уходят, а судьи остаются на пожизненный срок, пока они не уйдут в отставку по собственному желанию».

По моему мнению, судьи, как неопровержимые толкователи Конституции, вышли за границы интерпретации и перешли к созданию конституционных норм и требований. Судьи настолько укрепили институт судебного конституционного контроля за промежуток от Суда Дж. Маршалла до Суда Дж. Робертса (с начала XIX до XXI века), что превратились (не изредка не скрывая такого) в «высших законодателей», которые определяют содержание права.

При этом, категорически относясь или принимая как гипотезу «присвоение» функции судебного конституционного контроля, американские авторы рекомендуют разные варианты его появления. В первую очередь, некоторые полагают, что А. Гамильтон, один из первостепенных федералистов и отцов-основателей американского конституционализма – автор идеи конституционного контроля. Эту идею он внедрял в конституционную практику на самом начальном этапе создания конституционализма осторожно, но последовательно. А. Гамильтон предугадал опасность толкования судами штатов, что не станут следовать решениям Верховного Суда США. Он указывал, что «все штаты должны учредить один суд», «обладающий полномочиями «общего судебного надзора» и «уполномоченный решать и объявлять, как конечная инстанция, единые правила гражданской юстиции» [Гамильтон А. Федералист №22. 2000, с. 151-152, 159-160].

При осуществлении конституционного (судебного) контроля Верховным Судом США судьи не редко голосуют по партийным линиям. Это означает, что судьи Верховного Суда США стремятся к политическим целям президентов, которые впоследствии назначили их.

От прочих ветвей власти, в том числе самостоятельность от самих президентов, которые их назначили, какими бы ни были обстоятельства их назначения, члены Верховного Суда США всегда проявляли самостоятельность. В 1902 году Теодор Рузвельт Президент США назначил Оливера Холмса членом Верховного Суда. При рассмотрении важнейшего дела менее чем через два года Холмс проголосовал против президента. Назначенный президентом Дуайтом Эйзенхауэром Председатель Верховного Суда, Эрл Уоррен не редко голосовал против Эйзенхауэра, которого президент охарактеризовал назначение им Уоррена после ухода с собственного поста «как самую большую и чертовски глупую ошибку, которую я проделал, будучи президентом» [Biographies of the robes: Earl Warren]. Позиция членов Верховного Суда в ходе Уотергейтского скандала сыграла ещё более значимое значение. Предоставить суду магнитофонные записи, которые сделаны в Белом Доме, Президент Ричард Никсон отрёкся от власти. Дело дошло до Верховного Суда. В 1974 году трое из четырёх членов Верховного Суда, назначенных Никсоном, проголосовали против него, четвёртый отрёкся от участия в голосовании.

Напряжённые отношения ещё более оказывались между судьями и не назначавшими их президентами. Верховный Суд во главе с Председателем Джоном Маршалом принадлежал к карликовой партии, возглавлявший первую треть XIX века прекратившей своё существование к концу его правовой карьеры на практике. Он проявлял себя как человек, способный подпортить кровь всем президентам. Эндрю Джексон прокомментировал вердикт как-то следующим образом: «Маршалл принял решение, пусть сейчас попробует его воплотить в жизнь». В литературе отмечается, что на эту идею опирался и Дж. Маршалл, развивавший ее в направлении приоритетного права Верховного Суда США

истолковать Конституцию США. Это же и упрочило подход А. Гамильтона (подход, который не разделял Дж. Мэдисон) о признании судебной власти как первой среди равных. Дж. Мэдисон действовал немного иначе – с помощью договорённостей и поисков консенсуса в продажи главных принципов. Он обосновывал идею сдержек и противовесов в отношениях между федеральными ветвями власти, в том числе судебной.

В отношении проблемы судебной независимости в споре между штатами и федерацией смысл компромисса Дж. Мэдисона сводился к двум предложениям. В первую очередь, с помощью создания федеральных судов, которые работают на границах штатов, федерация признавала бы разграничение юрисдикции и в скором времени отказалась от практики судебных приказов относительно действий властей штатов. Во вторую очередь, что важно для причин создания судебного конституционного контроля, Дж. Мэдисон выдвинул идею «департаментализма». Он утверждал, что не только у судебной власти, но и у всевозможных ветвей власти, и у любого показателя власти (любого «департамента», по терминологии Дж. Мэдисона), имеется право (имеется собственная компетенция) истолковать Конституции США.

Исследование федеральной судебной власти США предоставляет основания утверждать, что воздействие Президента и Конгресса на федеральную судебную систему оказывается лишь в назначении судей, а Конгресса напрямую – в случае привлечения судей федеральных судов к ответственности, а также принятия им и ратификацией парламентами штатов поправок к Конституции США. Судебная система США имеет дуалистический характер, так как рядом действует федеральная судебная система и судебная система штатов, в том числе территорий, которые свободно примкнули к США. Эволюция судебной системы штатов началась ещё в колониальные времена, совершенствуясь под влиянием Англии. Таким образом, после обретения самостоятельности 1776 г., суды в штатах учреждались на основании законов парламентов которые соответствуют штатов.

Особенное значение Верховного Суда, по сравнению с прочими судебными органами, обусловлено тем, что в границах судебной ветви именно он располагает механизмом сдержек и противовесов относительно исполнительной и правовой ветвей власти, в том числе относительно президента и конгресса США. Данный механизм формировался поэтапно и в большой мере явился продуктом постановлений и интерпретаций самого Верховного Суда США [Согрин В.В., 2001].

Института судебного конституционного контроля в США связывают с тремя предпосылками развития. В первую очередь, в 1787 г. принята первая в мире писаная конституция, которая обладает высшей правовой силой в государстве. Эта стала основной для возникновения проблемы охраны конституции. Во вторую очередь, американский конституционный контроль возник на базе борьбы с метрополией и противопоставлением себя ее системе правления. По данному – страх перед абсолютизмом и акцентирование внимания на принципе разделения властей как на базе демократического правления. В третью очередь, Соединённые Штаты возникли как федеративное государство. Конституция 1787 г. приняла решение данного вопроса, предоставив федеральном праву высшую юридическую силу, но при этом допуская (поправка 10) принцип трансляции не урегулированных вопросов в компетенцию штатов.

Здесь можно обратить внимание к институционализму измерению конституционного контроля, подчеркивая, что концепт «последнего» важен.

Усиливая значение института судебного контроля в американской системе, присущ вид последующего, а не предварительного судебного контроля (в различие, к примеру, от законодательной власти Французской Республики), и имея значение Верховного Суда США в законодательной системе до «финального» решения и можно указать едва ли не до так называемого «судебного вето». Англосаксонская правовая совокупность, имеющая ретроспективную направленность, отвечает прецедентному методу ввиду последующего контроля. Совершенно здесь уже на правовой базе вырабатывается нарушение данного нормы.

Совместно с тем, что не редко ставится под сомнение аргумент «окончательного» слова Верховного Суда США. Ссылаясь на преамбулу Конституции США и Конгресс, как выразителя воли народа, одни авторы заявляют о народе как о субъекте института конституционного контроля. Правотворчество судей Верховного Суда США о юрисдикции силы судебного постановления до сих пор является принципиальным вопросом. С вязи этим приходится признать дуализм оценки. Положения, которого целиком или частично признаны противоречащими Конституции США, с формально-юридической

точки зрения не осуществляется отмены закона. Только законодательный орган может пересмотреть или принять другой закон, по которому решение Верховного Суда США не имеет силы закона.

Положения, котороые объявлены высшей судебной инстанцией (судьями) противоречащими Конституции, не будут применять этот закон.

Нельзя не обратиться к характеру решений Верховного Суда США, говоря уже о юридической силе судебного постановления. В том числе не допускается абстрактного толкования конституции, по запросу тех или иных субъектов. Принимается то решение, которое содержит рассмотрение нормы толкования, в связи определённого дела. Нельзя абсолютизировать и это. Верховный Суд США осуществляет развитие (обогащение, модификацию) положений Конституции, решающее значение приобретает не то, что судьи нижестоящих судов не будут применять закон и даже конституционных принципов, что является отличием от английского права. Для этой цели он приступает к рассмотрению. Суд просто так не будет рассматривать «простые дела». Отсюда и вытекает значение доктринального, а не механического толкования. Источниками конституционного права является признание судебных конституционных доктрин. Первостепенное признается их значение для судебной практики и правотворчества. Оценка конституции и сущности конституционного контроля будет искажённой и неудовлетворительной, как совокупности без доктрин прецедентов, объединяемых общим способом решения правовых проблем и коллизий.

При соблюдении опоры на Конституцию уточним, что модификация, признается легитимной и на действующие прецеденты, что не позволяет говорить о «свободном конституционном правотворчестве» на основе концепции «живой» Конституции. Решая вопрос о соответствии законодательного акта конституции, являющегося основанием для дела, находящегося у него на рассмотрении, под судебным конституционным контролем понимается полномочие суда. Подобного института нет в Великобритании, Парламент которой не ограничен в своих решениях, тогда как Конгресс ограничен решениями Верховного Суда, интерпретирующего конституцию [Wilfred E. Binkley, Malcolm C. Moos. New York, 1949, 789 p.].

Специфичным признаком американского конституционного права является судебный конституционный контроль. Единство негативного и позитивного судебного правотворчества в форме охранительного регулирования и в форме развития основных положений Конституции с целью учёта изменяющихся условий является результат судебного конституционного контроля.

Судебный конституционный контроль является важнейшим полномочием Верховного Суда США, позволяющим ему принимать активное участие в конституционном развитии страны. Американская модель конституционного контроля, которая имеет ряд особенностей – универсальный характер предмета контроля; конкретность; концентрация; право инициативы; относительный характер и др., признана одной из самых традиционных моделей, а именно сформированного в США института конституционного контроля.

Выраженные институциональные признаки имеют судебный конституционный контроль, который «встроен» в правовую систему США. Он, кроме того, и сам получил статус расширительно толкуемого конституционного принципа в результате длительной эволюции. Начиная с «нового курса» Ф. Рузвельта защиты прав отдельных социальных групп сочетающегося ценности правовой справедливости (рассматриваемой как процессуальная справедливость) и фактической (социальной) справедливости, либо в форме защиты прав собственников.

Функциональное измерение имеет значение для определения сущности судебного конституционного контроля, рассматриваемого института из вышеуказанных элементов следует, что несколько как «структурное». Реализация судебного конституционного контроля с той или иной целью, не противоречащей конституционным принципам, а способствующее их эффективной реализации это анализ форм и видов деятельности. Осуществления деятельности Верховного Суда США как судебного конституционного контроля не сводится к реализации одной функции. С целью ее правовой охраны она не исчерпывает проверкой на предмет соответствия Конституции субъектов конституционного контроля. Функций судебного правотворчества велик и включает несколько переченей функций судебного контроля. Подойдя к ближе выявлению содержательно-сущностной, а не формально-технической стороны института судебного конституционного контроля, Верховный Суд США позволяет выполнять функциональный судебный подход.

Используемые Верховным Судом США для отмены либо для легитимации действий политических ветвей власти, неразрывно связана роль с функциональным измерением (как и с институциональным) процессуальных требований. Ключевым вопросом доктринального правового фундамента социально-правовой деятельности Верховного Суда США, является не вопрос структуры конституционного контроля и не юридико-технические аспекты (хотя преуменьшать их роль нельзя).

Правовая процедура проверки на соответствие Конституции США и требованиям естественно-правовой деятельности, судебный контроль рассматривается в американской юридической литературе как контроль над осуществлением правосудия. Фундаментальное основание судебного конституционного контроля – это процессуальные гарантии и права субъектов, которые превращены в важнейший элемент. Современное понимание конституционализма в форме «живой» конституции, что основано на всеобъемлющем применении требования «надлежащей правовой процедуры», констатировал противник судебного актинизма Судья Верховного Суда США Антонин Скалиа [Rossum R.A. Antonin Scalia's Jurisprudence. P. 22]. Процедура с соблюдением правил гражданского процесса и гарантии для участников – это судебный конституционный контроль с элементами судебного правотворчества.

Предметом особенного внимания Верховного Суда в соответствии с Конституцией и Биллем о правах можно указать процессуальные гарантии. Применение положений о надлежащей процедуре и равной защите законом не только для устранения процессуальных нарушений, но ещё при участии Верховного Суда США, который создавал механизм защиты (basic framework) прав человека, в основании которого легли как доктринальные основания для более широкого перечня прав в течение длительного времени. Верховный Суд США не может ограничиться разрешением конкретного спора (о защите прав подозреваемых, о бесплатной юридической помощи, о дискриминации на рабочем месте, о свободном передвижении с целью получить социальное пособие, о праве на квоты для темнокожих с целью доступности образовательных услуг и пр.).

Уважая мнение Дж. Бернса, отметим, что не только видение Джона Маршалла, но и факторы объективной значимости привели к возникновению судебного конституционного контроля. Наличие письменной Конституции с поправками и конституционными прецедентами, требующими толкования в качестве аргумента, совпадает с аргументацией Дж. Маршалла и отражает особенность американского права (в отличие от английского конституционного права), его преимущественно письменный характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституционное право. Энциклопедический словарь / отв. ред. и рук. авт. кол. д.ю.н., профессор – С. А. Авакьян. М.: Изд-во НОРМА, 2001.
2. Берлявский Л. Г. Классификация теорий конституционной интерпретации в США // Известия высших учебных заведений. 2015. №2 (319). С. 64-87.
3. Burns J. M. Packing the Court. P. 29.
4. Гамильтон А. Федералист №22. 2000, с. 151-152, 159-160.
5. Согрин В. В. Политическая история США XVII–XX вв. М.: Весь Мир, 2001.
6. Wilfred E. Binkley, Malcolm C. Moos. New York, 1949, 789 p.
7. Rossum R.A. Antonin Scalia's Jurisprudence. P. 22.
8. А.К. Исабеков, А.А. Отыншиева, Д.Б. Махамбетсалиев, Дж. Кастелино. Роль Верховного Суда США в правовой системе // Том 89 №1 (2019): Журнал. Актуальные проблемы юриспруденции

Мусаева Алия Январбековна,
магистр юридических наук,
Таразский инновационно-гуманитарный университет

Бектурганова Райхан Шубаевна,
магистр юридических наук,
Таразский инновационно-гуманитарный университет

ДОГОВОРНЫЙ РЕЖИМ ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ

Аңдатпа. *Бұл мақалада ерлі-зайыптылар мүлкінің шарттық режимін реттеу бойынша құқықтық талдау берілген. Бұл мақаланың авторлары ерлі-зайыптылардың меншігінің шарттық режимінің негізі ретінде неке шартының мәнін зерттейді. Осы мақаладағы талдаудың нысаны ерлі-зайыптылардың меншігінің шарттық режимін, оның ішінде осы нормативтік құқықтық актілердің құқықтық техникасының деңгейін анықтайтын Қазақстанның заңнамалық актілері болып табылады. Зерттеу объектісі болып ерлі-зайыптылардың ортақ мүліктеріне қатысты мүліктік қатынастар саласында қалыптасатын құқықтық қатынастарының жиынтығы табылады.*

Кілтті сөздер: *ерлі-зайыптылардың мүліктерінің келісім шарттық режимі, неке келісімшарты.*

Аннотация. *В данной статье дается правовой анализ регулирования договорного режима семейного имущества. Авторы данной статьи исследуют сущность брачного договора как основы договорного режима имущества супругов. Объектом анализа в данной статье являются законодательные акты Казахстана, определяющие договорный режим имущества супругов, в том числе уровень правовой техники этих нормативных актов. Объектом исследования является совокупность правовых отношений супругов в области имущественных отношений по отношению к общей собственности.*

Ключевые слова: *договорный режим имущества супругов, брачный договор.*

Abstrakt: *This article provides a legal analysis of the regulation of the contractual regime of marital property. The authors of this article explore the essence of the marriage contract as the basis of the contractual regime of property of spouses. The object of analysis in this article is the legislative acts of Kazakhstan, which determine the contractual regime of property of spouses, including the level of legal technique of these regulations. The object of research is a set of legal relations of spouses in the field of property relations in relation to common property.*

Key words: *contractual regime of property of spouses, marriage contract.*

В настоящее время одним из актуальных и наиболее обсуждаемых вопросов является договорный режим имущества супругов. Семейное право в части договорного режима имущества супругов не является исключением в связи с тем, что устанавливаются определенные правила по отношению к имуществу, которое впоследствии может стать товаром – объектом скоординированной экономической политики. Экономические отношения, стремительно сформировавшиеся в последние десятилетия в стране, изменили многие традиционные правила и обычаи имущественных отношений внутри семьи, и поставили их в прямую зависимость от материального и социального благополучия. Так, например, развивающиеся экономические отношения позволяют гражданам приобретать и иметь в собственности дорогостоящие вещи, транспортные средства, предметы роскоши, недвижимость, акции и доли в коммерческих организациях. Это, в свою очередь, сформировало новые для отечественного гражданского права и семейного, в частности, институты регулирования семейных имущественных отношений, таких как, брачный договор. Договорный режим имущества супругов в правовом ключе закреплен в соответствующих кодифицированных актах государства, Кодексе о браке (супружестве) и семье Республики Казахстан. В Казахстане отдельные подразделы содержатся в соответствующих нормативных правовых актах, регулирующих брачно-семейные отношения, посвященные непосредственно договорному режиму имущества супругов (параграф 2 главы 7 КоБС РК). Алиханова справедливо отмечает, что заключение брачного договора (а, следовательно, его изменение и расторжение) является правом, а не обязанностью лиц [Г.А. Алиханова Юридическая наука и правоохранительная практика 2010, № 2 (12) с. 63–70]. Это говорит о том, что договорный режим имущества супругов устанавливается диспозитивными нормами, то есть нормами частноправового характера, позволяющими лицу выбрать модель своего поведения. В рассматриваемых юрисдикциях субъектами, заключающими брачный договор, могут быть как лица, только вступающие в брак, так и супруги. Это означает, что по-

сле расторжения брака брачный договор не может быть заключен. Разрешение имущественных споров между бывшими супругами в таком случае реализовывается в судебном порядке, в том числе путем утверждения мирового соглашения. Наше законодательство дает легальное определение брачному договору (п. 1 ст. 39 КоБС РК): он признается соглашением лиц, вступающих в брак, или соглашением супругов, определяющим имущественные права и обязанности супругов в браке и (или) в случае его расторжения, определяется общее направление в отношении тех положений, которые могут быть включены в текст брачного договора: супруги вправе изменить легально установленный законный режим имущества супругов (режим совместной собственности супругов), в том числе установить режим совместной, долевой и раздельной собственности, как на все имущество, так и на отдельные его виды или на имущество каждого из супругов, определить свои права и обязанности по взаимному содержанию, способы участия в доходах друг друга, порядок несения каждым из них семейных расходов; определить имущество, которое будет передано каждому из супругов в случае расторжения брака (супружества), а также включить в брачный договор любые иные положения, касающиеся имущественных отношений супругов, а также имущественного положения детей, рожденных или усыновленных в этом браке (п. 2 ст. 39, п. 1 ст. 41 КоБС РК). По законодательству не допускается односторонний отказ от исполнения брачного договора (п. 1 ст. 42 КоБС РК). Однако в стране данное положение не является императивным, так как в некоторых случаях, предусмотренных законом, такой отказ все же допускается. Брачный договор можно расторгнуть в любой момент по взаимному согласию обоих супругов. Процедура расторжения аналогична процедуре заключения брачного контракта: обоим супругам необходимо обратиться к нотариусу со всеми документами и подписать соглашение об изменении или о расторжении брачного договора. Один из супругов не может расторгнуть или изменить брачный контракт без согласия второго супруга. В случае, если взаимного соглашения достигнуть не удалось, расторгнуть или изменить брачный договор возможно только в судебном порядке. При подаче на развод действие брачного контракта прекращается с момента прекращения брака, за исключением случаев, когда в брачном договоре прописано иное. Брачный договор может быть признан судом недействительным полностью или частично по основаниям недействительности сделок, предусмотренным Гражданским кодексом Республики Казахстан. В Казахстане права и обязанности по брачному договору могут ставиться в зависимость, как от наступления, так и не наступления определенных условий (ст. п. 2 ст. 41 КоБС РК). Они также могут ограничиваться определенными сроками. Подобное положение имеет юридическое значение при определении действия договора, так как оно по общему правилу прекращается после расторжения брака. В случае же, если он содержит права и обязанности супругов после расторжения брака, действие брачного договора прекращается с момента их исполнения (п. 3 ст. 42 КоБС РК). Также законодательно оговаривается порядок вступления в силу брачного договора. В нашей стране, законодательство, которое является предметом рассмотрения настоящей статьи, он вступает в силу со дня регистрации брака между лицами, заключившими его, или со дня нотариального удостоверения, если такой договор заключен между супругами (п. 1 ст. 41 СК РФ, п. 1 ст. 40 КоБС РК). Немаловажное юридическое значение имеют форма и порядок заключения брачного договора. Так как брачный договор заключается в письменной форме и подлежит нотариальному удостоверению (п. 2 ст. 40 КоБС РК). В Казахстане существует обязательное условие в отношении изменения или расторжения договора. Оно связано с заключением дополнительного соглашения в той же форме, что и основной брачный договор (п. 1 ст. 42 КоБС РК). В Казахстане существует оговорка, позволяющая полностью или частично признать договор недействительным, если он ставит в невыгодное положение одного из супругов (п. 2 ст. 43 КоБС РК). Помимо положений о недействительности для Казахстана возможно применение положений гражданского законодательства об изменении и расторжении договора (п. 2 ст. 42 КоБС РК).

Семейные правоотношения являются одной из наиболее сложных с точки зрения правового регулирования областей общественной жизни. Это связано с тем, что здесь очень тесно связаны, моральные и правовые предписания, личные и общественные интересы. Это выражается в том, что современное семейное законодательство подвергает правовому регулированию в основном имущественные отношения, складывающиеся внутри семьи, не касаясь личных, физических, бытовых вопросов. Последние должны регулироваться, исходя из нравственных представлений и интересов каждой конкретной семьи, правилами, которые оговариваются и принимаются членами семьи. В любом случае, государство вправе участвовать в разрешении семейных споров лишь как защитник нарушенных

прав члена семьи. Всем известно, что в развитых странах давно распространено такое явление, как заключение супругами брачного договора или, как его иначе называют – брачного контракта. В цивилизованных семьях заключение такого соглашения о регулировании имущественных, а в ряде случаев и неимущественных отношений, давно стало как не что иное, как показателем правовой культуры. В разных странах этот институт имеет свои особенности, но основная его цель – предоставление супругам достаточно широких возможностей для определения в браке в своих имущественных отношениях. Брачный договор, являющийся важнейшим средством договорного регулирования, представляет собой новое явление современного семейного права. Исследование правовых признаков брачного договора выявило наличие у брачного договора как универсальных признаков, характеризующих любой договор, независимо от его отраслевой принадлежности и индивидуальных особенностей содержания, так и ряда специфических черт, характеризующих именно данный вид договора. Предмет договора, его содержание, лично-доверительный характер, а также теснейшая связь брачного договора и брака [Рузанова В.Д., Вестник Волгоградского государственного университета 2013, № 4(21) с. 76–84.]. Брачный договор необходимо относить к смешанным договорам, регулируемым нормами гражданского и семейного права. Брачный договор можно рассматривать как гражданско-правовой в той части, в которой он регулирует отношения, составляющие предмет гражданского права – модифицирует законный или устанавливает договорный режим имущества супругов, определяет права и обязанности супругов по владению, пользованию и распоряжению их имуществом, предусматривает порядок раздела имущества в случае расторжения брака – то есть определяет правоотношения собственности супругов. В той части, в которой брачный договор регулирует семейные правоотношения, например, алиментные, он не может считаться гражданско-правовой сделкой, о нем следует говорить как об особом, семейно правовом соглашении [Рузанова В.Д., Вестник Волгоградского государственного университета, 2013 № 4(21) с. 76–84]. М.В. Антокольская рассматривает в качестве соглашений с таким пороком договоры, по которым один из супругов полностью отказывается от имущества, нажитого в браке, передает свое добрачное имущество другому супругу, и подобные им [Антокольская М.В., 2011, 345 с.]. В брачном договоре можно установить, на какое конкретно имущество устанавливается данный режим, и определить, какая доля принадлежит каждому супругу. Супруги вправе также установить для себя режим раздельного имущества. Режим раздельности в самом общем виде предусматривает, что имущество, приобретенное в браке каждым из супругов, будет принадлежать этому супругу. Договорные режимы раздельности или общности на практике редко встречаются в чистом виде. В большинстве случаев супруги предпочитают создать для себя смешанный режим, сочетающий отдельные элементы раздельности и общности. Условия, регулирующие обязательственные отношения супругов друг к другу. В договоре супруги вправе указать свои права и обязанности по взаимному содержанию, как во время брака, так и после его расторжения. Брачным договором супруги или лица, вступающие в брак, могут предусмотреть взаимное содержание друг друга и в других случаях. В частности, если один из супругов не трудоустраивался по взаимному согласию, а занимался исключительно домашним хозяйством, в договор может быть включен пункт, обязывающий другого супруга после расторжения брака содержать его. Кроме того, в договоре можно установить способы участия каждого из супругов в доходах друг друга. При этом доход будет рассматриваться в широком смысле: доходы, являющиеся результатом реализации имущества, доходы от трудовой, предпринимательской деятельности, доходы от использования результатов интеллектуальной деятельности, дивиденды по акциям, пенсии и иные начисления. Брачным соглашением может быть определен порядок несения супругами семейных расходов. Стороны обладают также возможностью установить имущественные санкции в виде договорной неустойки за неисполнение обязательств друг перед другом. В заключение хотелось бы обратиться к вопросу о правовой природе брачного договора по законодательству нашей страны, а также установить сходства и различия нормативно правового закрепления договорного режима имущества супругов в целом. Е.Г. Малиновская отмечает, что как в России, так и в Белоруссии семейное право является самостоятельной отраслью права [Малиновская Е.Г., 2007, 30 с.]. Н.А. Матвеева по этому поводу считает, что законодатели этих государств не дают однозначного ответа на этот вопрос в части применения норм о брачном договоре [Матвеева Н.А., 2012]. Значит, можно утверждать о том, что семейное право является действительно самостоятельной отраслью права, так как содержит собственные принципы, методы и т.п., в связи с этим брачный договор имеет семейно-правовую природу. Хотя стоит сделать оговорку о том, что к некоторым правоотношениям имущественного характера, как

мы уже показали ранее, применяются нормы гражданско-правового характера. С другой стороны, заслуживает поддержки мнение М.Ж. Мукановой и И.А. Шипачева о том, что брачный договор считается разновидностью сделки, так как является основанием возникновения, изменения или прекращения правоотношений [Матвеева Н.А. /Нотариус/ 2012. № 5 с. 32–35]. Брачный договор имеет смешанную частноправовую природу, так как основывается на нормах семейного и (частично) гражданского права. Данный факт может быть обоснован тем, что брачный договор может оказывать непосредственное влияние на правовой режим имущества супруг. Одним из требований закона является наличие свободно сформированной воли лиц на установление договорных отношений, отсутствие таких ее пороков, как обман, насилие, угроза, заблуждение. Кроме того, необходимо соответствие внутренней воли супругов, направленной на правовой результат, ее внешнему выражению – волеизъявлению [Муканова М.Ж., Шипачев И.А., http:// www.rmebrk.kz/journals/1607/38934.pdf].

Вследствии проведенного рассмотрения отличительных черт супружеского соглашения мы выявили, то, что в нынешнем семейном законодательстве с целью регулировки брачных имущественных взаимоотношений применяется такого рода гражданско-правовой механизм, как договор. Имеются причины говорить, о том, что считаются характерным особая субъектная структура супружеского соглашения, его виды, цели, предмет, содержание, ориентация на единые основы семейного законодательства. По этой причине считаем, то, что недопустимо механизации перемещение в область условной регулировки брачных материальных взаимоотношений элементов и определенных соглашений непосредственно из гражданского законодательства. Значимость супружеского соглашения равно как прибора дозволения столкновений, сопряженных с разводом и разделом собственности, наш социум в абсолютной мере ещё не осмыслило. Тем не менее, брачный договор существует и нам надо бы социуму помочь изменить правовые взгляды об отношениях супружеских соглашений. Однако развитие рыночных отношений поставило перед правоприменительной практикой и законодателем немало проблем, связанных с разграничением имущества каждого из супругов и общей совместной собственности супругов, а также с определением долей каждого из супругов при разделе общего имущества. Вопреки положениям гражданского законодательства имущество супругов в судебной практике рассматривается не как цельный имущественный комплекс, включающий в себя вещи, имущественные права и общие долги супругов, а как отдельные объекты прав. Результатом такого подхода стала тенденция к злоупотреблению супругами правом на подачу искового заявления о разделе имущества – такие иски заявляются по поводу каждого отдельного объекта, что не только создает дополнительную нагрузку на судебную систему, но и порождает неразбериху в том, каким именно имуществом должен отвечать каждый из супругов по своим обязательствам, если имущество, которое было их общей совместной собственностью, не разделено целиком, тем не менее в Казахстане отмечается тенденция к увеличению числа разводов и снижению популярности зарегистрированных браков. Рост числа так называемых «фактических» брачных союзов свидетельствует о необходимости уточнения и совершенствования норм Семейного кодекса РК о собственности каждого из супругов, о брачном договоре, а также иных положений, определяющих правовые последствия вступления в брак. Рассмотрев круг проблем, связанных с накопленной более чем за тридцать лет практикой применения Семейного кодекса Республики Казахстан, по вопросам имущественных отношений супругов, можно отметить следующее. За период, истекший с момента принятия Семейного кодекса Республики Казахстан, в Казахстане сформировалась развернутая система правовых норм, имеющая целью полноценное регулирование семейных отношений. Это является одним из достоинств казахстанской правовой системы. Вместе с тем ряд положений действующего семейного законодательства, относящихся к имущественной сфере жизни семьи, при их применении на практике вызывает затруднения или не дает положительного социально-экономического эффекта. Правила об осуществлении супругами полномочий по владению, пользованию и распоряжению общим имуществом нуждаются в оценке, сквозь призму закрепленной в статье 2 Гражданского кодекса Республики Казахстан презумпции добросовестности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиханова Г.А. Правовое регулирование имущественных отношений супругов в Республике Казахстан / Г.А. Алиханова // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2010. – № 2 (12). – С. 63–70. – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/pravovoeregulirovanie-imuschestvennyh-otnosheniy-suprugovv-respublike-kazahstan (дата обращения: 03.11.2015). – Загл. с экрана.

2. Рузанова В.Д. Гражданское право и семейное право как самостоятельные и взаимосвязанные отрасли / В.Д. Рузанова // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция. – 2013. – № 4 (21). – С. 76–84.
3. Низамиева О.Н. Договорное регулирование имущественных отношений в семье. – Казань, 2005. – 136 с. (1, с. 125)
4. Антокольская М.В. Семейное право. – М., 2011. – 345 с.]
5. Малиновская Е.Г. Договорное регулирование семейных отношений в России и Беларуси: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Малиновская Екатерина Григорьевна. – М., 2007. – 30 с.
6. Матвеева Н.А. Правовая природа брачного договора по праву России, Украины, Беларуси / Н.А. Матвеева // Нотариус. – 2012. – № 5. – С. 32–35.
7. Муканова М.Ж. Договорный режим имущества супругов по законодательству Республики Казахстан / М.Ж. Муканова, И. А. Шипачев. – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа: http:// www.rmebrk.kz/journals/1607/38934.pdf (дата обращения: 03.11.2015). – Загл. с экрана.
8. Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М., 2003. – 342 с.
9. Гражданский кодек РК
10. Кодекс РК « О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 г.

Омарбекова Назерке Бергенқызы,
оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі,
Тараз инновациялық гуманитарлық университеті

Қуанышева Индира Керімжанқызы,
оқытушы, заң ғылымдарының магистрі,
Тараз инновациялық гуманитарлық университеті

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аннотация: *Мақалада Қазақстан Республикасында туризм индустриясының дамуын заңды реттеуге байланысты мәселелер қарастырылады.*
Кілтті сөздер: *туризм, турист, туристік сала, туристік ұйым, экономика.*

Омарбекова Назерке Бергеновна,
преподаватель, магистр экономических наук,
Тарзский инновационно-гуманитарный университет

Қуанышева Индира Керимжановна,
преподаватель, магистр экономических наук,
Тарзский инновационно-гуманитарный университет

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы, связанные с юридическим регулированием развития индустрии туризма в Республике Казахстан.*
Ключевые слова: *туризм, турист, туристическая деятельность, туристическая организация, экономика.*

Omarbekova Nazerke Bergenkyzy,
teacher, master of Economics,
Taraz Innovative-Humanitarian University

Kuanysheva Indira Kerimzhanovna,
senior, lecturer of Law,
Taraz Innovative-Humanitarian University

LEGAL SUPPORT OF TOURIST ACTIVITIES

Annotation: *The article deals with issues related to the legal regulation of the development of the tourism industry in the Republic of Kazakhstan.*
Keywords: *tourism, tourist, tourism activities, tourism organization, economy.*

Introduction

Tourism is one of the conditions when a person is tired of everyday life, once breathed, walked. In accordance with universally recognized human rights, everyone has the right to rest and leisure, including reasonable restrictions on working hours and periodic paid leave [*Strigulina A.V., 2008, 58-59, P. 253*].

Of course, going on tourist trips will improve the quality of human life. In addition, when traveling, the tourist took a risk, for example, it can lead to damage to health, loss of property, even human life, or to outrage. The tourism industry provides people with jobs, leads to the development of regional tourism, and leads to a steady flow of taxes to the General budget. Many States that do not have mineral resources increase their economic situation through the development of this tourism industry.

Main part

Tourism plays a large role in economic benefits, it is under special state control and regulated by regulations. The state, for its part, should support enterprises working in the tourism industry, support the interests of tourists and provide them with high-quality services.

On April 14, 1989, the Hague Declaration on tourism was adopted. In this document, the development of this tourism industry is an especially necessary and strategically important document related to the threat of negative impact on nature and the environment. For this purpose, States that are raising their economy through tourism should take full responsibility for the preservation of natural sites, cultural and natural monuments, after providing statistical data in the Annex to the Declaration indicating the good development of international tourism:"...we can talk about the possible impact of these dramatic changes on the economy, the environment and people of the "tourist revolution". It is clear why the global code of ethics for tourism uses the term "responsible tourism".

In addition, one of the most important principles of the Hague Declaration X is that tourism should be planned by the state authorities, as well as by the tourism industry, in a comprehensive and consistent manner, taking into account all possible aspects of the phenomenon. Kazakhstan currently has a strategy for tourism development until 2023. The document, despite the fact that there is no normative act in its significance, is a very important document for the formation and development of tourism policy, the elimination of barriers and threats. The strategy highlights the basis for the development of tourism destinations for the subjects of the Republic of Kazakhstan. As shown in this strategy, tourism connects regions and cultural ties between society and the state. In this regard, the regions, accompanied by this document, accept tourism development programs from their parties.

In addition to such strategies, many other States have adopted special laws for the development of tourism. For example, in Kazakhstan the law "About bases of tourist activity in Kazakhstan", in particular, contains such important issues as the conditions of state regulation of tourist activities, the status of the actors involved in tourism activities, tourism resources, services, and financial support for the activities of tour operators, in tourism safety, state supervision in the field of tourist activities etc.

Similar laws exist in the Republic of Belarus and Moldova. Special attention is paid to the issues of control over the activities of tourist entities adopted by such a state. In accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, the provision of financing by the tour operator, as well as the existence of a liability insurance contract for the performance or non-performance of obligations by the tour operator to the tourist. A register of information about tour operators with financial security is maintained.

In addition, the activities of the tour operator are licensed by the state, for example, Moldova, Belarus.

The experience of the Republic of Moldova is very interesting. Any person working in the tourism industry approved by the law on special qualification requirements. Every three years, the employee is required to take advanced training courses at the National center for personnel development or other educational institutions accredited in accordance with the law.

As a rule, the laws regulating relations in the field of tourism define the term "tourism".It is important to understand the meaning of this word. The term "Tourism" means everything that is clear and does not require additional interpretation. Despite this, many laws in force in different countries define this term in a scientific way. It is also actively studied in science.

There are several ways to define "Tourism".

The first reference tourism is a set of relations that arise when individuals leave their permanent place of residence for the purpose of recreation. This certificate is specified in the legislation of the Republic of Moldova. In it, not for the purpose of working as a tourist from his permanent place, but for no more than one year, there are phenomena and relationships associated with his permanent movement [*Tolstova A.E., 2004, P. 197*].

The second reference tourism is defined as "going out", "moving", "traveling". They should be primarily associated with recreation. In the law" on the basics of tourist activity in the Republic of Kazakhstan", tourism is temporary travel (travel) of citizens of Kazakhstan, foreign citizens and stateless persons from their place of permanent residence without performing medical, recreational, educational, sports, professional, business, religious and other activities related to obtaining income from sources in the country (place) of temporary stay.

In accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, tourism is understood as visiting tourists for the purpose of recreation lasting from twenty-four to one year or less than twenty-four hours, but not for the purpose of receiving money at the place of stay.

There is another way to define tourism.

For example, the law of Latvia basically defines tourism as the activity of a person who travels and lives outside of meto's permanent residence in order to spend their free time [*Shablova E.G., 2003, p. 363*]. In science, too, there is such a definition. L.E. Kalinina tourism is a type of activity of individuals and their travels that spend their free time outside of their home, where they stay for no more than 12 months, are not associated with receiving money.

In the global code of ethics for tourism, the concept of tourism is supplemented by a versatile, versatile concept. It is often associated with sports, culture, recreation, health restoration and communication with nature and must be in practice.

In the Belarusian law, tourism is considered as the sum of the last definition. It explains the activities of individuals and legal entities, entrepreneurs.

There is no definition of tourism in any legal act. For example, even in the People's Republic of China, legislation regulating tourism has not defined the concept of "tourism" [*Kozlova M.Yu., 2015, p. 245*].

In this regard, the following conclusions can be drawn.

Tourism can be considered as a set of relations related to travel, and not only in the sense of departure or entry. For example, in organized tourism, a tourist goes out for a vacation, will be a passenger, a member of the hotel, or a tourist.

But you need to show that the tourist is outside of their permanent residence. The usual environment is, of course, the concept of evaluation with all the disadvantages that characterize different categories. This concept is specified in all international acts. For example, in the global code of tourism. This will help distinguish tourists from those who work or study abroad. For example, many travel companies organize a day trip.

The purpose of tourism is related to recreation. Only those persons who went to collect money from the place of visit are excluded from the list of tourists. In addition, the purpose of entry can only be described by indirect criteria, such as the tourist's stay program, which has a travel itinerary, but it is possible that the entry was made for the purpose of working with tourist visas on the territory of another country.

In this regard, in order to rest or restore health, tourists travel for no more than 12 months, except for their permanent residence.

The Law of the Republic of Kazakhstan for the total price of a contract for the sale of a tourist product uses a broad concept, characterized by a tourist product, which explains the services of transportation or accommodation. In accordance with this concept, we meet with the not very wrong concept that a tourist product is a contract of sale or sale. It is considered as a comprehensive service, not a contract for sale or purchase.

We should agree with the opinion of E.G. Shablova, where it is "a service-a way to meet the individual needs of a person who is associated with the intangible result of the performer's activities, on a paid basis, in which law and order is allowed in the performer's activities" this concept can be classified all services that occur in the field of tourism as services.

Many other countries ' regulations contain information about this tourist activity. For example, in the legislation of the Republic of Belarus, tourist activity includes the transportation of tourists, their accommodation, as well as to familiarize with the services included in a parallel tourist tour, the organization of tourist travel and other services.

Current trends in tourism-tourists who know the most beautiful resorts in the world, want to visit only countries where tourism has started to develop better. In this regard, Kazakhstan attracts many tourists.

Due to the accelerated development of tourism and the negative impact of the commercialization of tourist services, there is a need for state regulation of this sphere.

State regulation of tourism development is the impact of the state on the activities of businesses and market conditions to ensure normal conditions for the functioning of the market mechanism, the implementation of the state socio-economic priorities and develop a unified concept of development of tourist areas.

This is a complex process that includes goals, objectives, directions and equipment intended for political regulation of tourism from the state.

In order to develop the tourism industry in Kazakhstan, the government has developed a tourism development Strategy until 2023, the main goal of which is to develop a competitive tourism industry to provide employment for the local population, increase the state's internal revenue through domestic and inbound tourism, and create 5 large tourism clusters.

At the same time tourism has three positive effects on the country's economy: first, the import of foreign currency into the state, economic indicators such as the balance of payments and exports; second, employment of the local population; and third, the infrastructure of the state has a favorable impact [*http://online.zakon.kz*].

General goals, objectives, principles and policy of Kazakhstan in relation to tourism legislation of the Republic of Kazakhstan basic principles of state regulation of tourist activities in accordance with article 8 of the Law of the Republic of Kazakhstan "on tourist activities in the Republic of Kazakhstan":

1) creating favorable conditions for the promotion and development of tourism activities;

2) designation and support of priority areas of tourist activity;

3) formation of a representative office of the government of the Republic of Kazakhstan as a party favorable for tourism;

4) ensuring the safety, protection of the rights of tourists and persons engaged in tourism activities of the Republic of Kazakhstan and their associations, as well as protection of their interests and property [*http://online.zakon.kz*].

Article 9 of the Law defines the whole, priority directions and possibilities of state regulation of tourist activities:

1) ensuring the rights of citizens to others, freedom of movement in the field of tourism activities;

2) protecting the environment;

3) creating conditions for activities aimed at educating, educating and improving the health of tourists;

4) development of the tourism industry that meets the needs of citizens when traveling;

5) creating new jobs, increasing the income of the state and citizens of the Republic of Kazakhstan through the development of the tourism industry;

6) development of international tourist contacts [*http://online.zakon.kz*].

Priority directions of state regulation of tourist activity:

1) tourism population as a highly profitable economy of the Republic of Kazakhstan;

2) consideration of state interests, protection of natural and historical and cultural heritage of the Republic of Kazakhstan when using tourist resources;

3) introduction of preferential conditions for the organization of tourist and excursion work among children, adolescents, youth, disabled and low-income segments of the population;

4) creating favorable conditions for investment in the tourism industry;

5) support and development of domestic, inbound, social and Amateur tourism;

6) creating an effective system of tourism activities to meet the needs of domestic and international tourism [*http://online.zakon.kz*].

The system of state regulation requires new approaches to the implementation of tourist activities, which are revealed by changing the economic goals, conditions, and principles.

The main goal of state policy is to develop modern legislation integrated into the sphere of law.

In General, the comprehensive development of international tourist exchange has led to the emergence of specialized organizations. These are tourism organizations: WTO, IATA, ICAO, PATA, etc.

All tourism organizations link their efforts to international legal regulations, research of existing problems in the field of tourism and ensuring sustainable development of tourism. These organizations work on behalf of the world's States and participate in the development of world tourism. Due to their tourist conditions, the state and the region are developing and working to increase the tourist potential.

The sphere of tourism economy, but works with various branches of law; economic, strategic, customs, consumer protection, belongs to an indefinite group of legal entities and individuals.

Tourist activities and services are business activities regulated by civil legislation. In accordance with article 10 of the RK CC entrepreneurship is the initiative activity of citizens and legal entities, irrespective of forms of ownership aimed at generating net income by meeting the demand for goods (works, services), based on the principle of private property (private entrepreneurship) or on the right of economic management or operational management (public enterprise) state-owned enterprises. The entrepreneur from business activities, property and is carried out under the responsibility for risk [*http://online.zakon.kz*].

A contract concluded by law between a tourist company and a tourist determines the civil rights and obligations of the parties. This raises the following question: what kind of tourist services in the Republic of Kazakhstan, approved by the Civil Code for the contract, is drawn up.

Article 115 of the civil code of the Republic of Kazakhstan considers services as one of the objects of civil law, and articles 683-687, combined in Chapter 33 of the civil code, are intended for a contract for the provision of paid services. Under the contract for paid services, the contractor undertakes to provide services on behalf of the customer, and the Customer undertakes to pay for these services (article 683 of the civil code of the Republic of Kazakhstan) [*http://online.zakon.kz*]. In addition, the provisions of Chapter 33 of the civil code of the Republic of Kazakhstan apply to contracts for communication services, medical, veterinary, audit, consulting, information services, training, tourist services and other services...» There is a direct indication of the law on the type of contract for tourist services. This must be a contract for the provision of paid services.

Tourist services will be provided not only by developers, but also by tourist organizations that provide food and transport services, i.e. by third parties. It is specified in article 684 of the civil code of the Republic of Kazakhstan and specified in the contract with the tourist [*http://online.zakon.kz*].

Article 276 of the civil code States that the performance of an obligation may be imposed on a third party in whole or in part, if this is provided for by law or contract, and if the third party is linked to the relevant contract by one of the parties."

A special part of the civil Code adopted after the entry into force of "on tourist activities in the Republic of Kazakhstan" in the law of the contract of sale and taken as a basis.

However, article 406 of the civil code, one party is obliged to transfer the property into the property of the other party for the sale and purchase, and the buyer agrees to the property and provide a monetary fee, [*http://online.zakon.kz*].

The name and quantity of goods for the purchase and sale agreement ensure the validity of the agreement. For this purpose, tourist activity can be recognized not as a "subject", but as a document under consideration.

For the receipt of tourist services in the purchase and sale of the Law introduced the following concepts: "tourist activity" as a service, providing all the needs of the tourist during travel (accommodation, food, excursions, guides, interpreter), etc.services specified in the tourist agreement, as well as sets of tourist services provided to meet the demand of the tourist "tourist product" [*Kazakhstan http://online.zakon.kz*].

Article 380 of the civil code of the Republic of Kazakhstan establishes free will for concluding contracts between legal entities and citizens. Both parties may enter into a contract provided for and not provided for by law. All parties can enter into a contract with various elements provided for by law. It can be called a mixed condition. Legislation on contracts containing elements of a mixed contract applies in the relevant sections to the relations of both parties under a mixed contract, unless otherwise follows from the agreement of the parties or the substance of the mixed contract.

According to the norm specified in the civil code of the Republic of Kazakhstan, the sale of a tourist product is a mixed contract. It contains a share of services with compensation (article 683 of the civil code of the Republic of Kazakhstan: "tourist services"), as well as a seller engaged in business activities for the sale of goods through retail trade, undertakes to transfer to the buyer goods usually intended for personal, family, home or other use, not related to business [*http://online.zakon.kz*].

Depending on the state of business in the market, first of all, it should be considered as a priority of the social tourism industry.

In order to provide legal support for tourism activities, it is necessary to strive for the development of a service code. . With the entry into force of the law" on tourist activities", tourist services received legal consolidation. The law does not contain rules on tourist organizations. Tourist trips are made only for the purpose of receiving tourist services. This Code may fill a vacancy in the tourist service. The structure of the code may be as follows.

Chapter 1. General provisions General provisions. Place of application, purpose, legal basis of the code, Basic concepts, certification and licensing of tourist activities.

Chapter 2. General provisions Main types of tourist services. Accommodation, transport services.The order of tour services and tourist routes.

Chapter 3. General provisions Safety, medical measures, the procedure for compliance with environmental measures.

Chapter 4. General provisions Liability and guarantee. Travel information, security, and warranty procedures.

Conclusion

Currently, entrepreneurship cannot work without innovative ideas. The main directions of innovative activity of tourist organizations are: the use of innovative equipment and technologies; connecting services with new tantalum properties;using tourist services that have never been used;changes in the sphere of production and consumption.

Efficiency of innovative transformations development of scientific and technical innovation infrastructure, the main goal of which is innovation management.

According to modern experts, the world tourism industry, despite objective difficulties, is the largest and fastest growing industry in the world economy.

Currently, there is a great interest in tourism in Kazakhstan. Kazakhstan has a large potential state, although its share in the world market is only 1.5%. Interest in Kazakhstan turns, first of all, towards the legal support of the state. According to experts, only 10% of the profit comes from international tourism in Kazakhstan.

Now the state is making every effort to attract tourists from abroad. Attracting tourists from abroad, the influx of currency, reducing unemployment, increasing the labor market, as a result of which will lead to the sustainable development of the Republic of Kazakhstan.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Стригулина А.В. Ресей Федерациясының қатысуымен Халықаралық туризм саласындағы ынтымақтастықтың халықаралық-құқықтық негіздері: автореф. дис. .заң. ғылымдар. канд, – Қазан, 2008,-58-59,Б.253
2. Толстова А.Е. Ресей Федерациясында туристік қызмет көрсетуді азаматтық-құқықтық реттеу: автореф. дис. ... канд. юрид. ғылымдар. – Краснодар, 2004,-7,Б.197
3. Шаблова Е.Г. ақылы қызмет көрсету қатынастарын азаматтық-құқықтық реттеу: АЖД. ... заң. ғылымдар.канд. – Екатеринбург, 2003, -87,Б.363
4. Козлова М.Ю. туризмнің түсінігі мен жіктелуі туралы, 2015, -58,Б.245
5. "Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 19 мамырдағы № 508 қаулысы http://online.zakon.kz
6. "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы Заңы http://online.zakon.kz
7. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексін (жалпы бөлім) Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылдаған (24.11.2015 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) http://online.zakon.kz
8. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409-I Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім) http://online.zakon.kz

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стригулина А.В. Международно-правовые основы сотрудничества в области международного туризма с участием Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2008.-58-59,С.253
2. Толстова А.Е. Гражданско-правовое регулирование оказания туристских услуг в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2004, -7,С.197
3. Шаблова Е.Г. Гражданско-правовое регулирование отношений возмездного оказанияуслуг: дис. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2003.-87,С.363
4. Козлова М.Ю. О понятии и классификации туризма, 2015.-58,С.245
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508 «Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года» http://online.zakon.kz
6. Закон Республики Казахстан «О туристской деятельности в Республике Казахстан» от 13 июня 2001 г. http://online.zakon.kz
7. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.) http://online.zakon.kz

8. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409-I (Особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.) http://online.zakon.kz

REFERENCES

1. Strigulina A.V. International legal bases of cooperation in the field of international tourism with the participation of the Russian Federation: author's abstract ... Cand. the faculty of law. Sciences. – Kazan, 2008,-58-59,P.253
2. Tolstova A. E. Civil and legal regulation of tourist services in the Russian Federation: author. dis. ... Cand. the faculty of law. Sciences. – Krasnodar, 2004,-7,P.197
3. Shablova E. G. Civil law regulation of relations of paid rendering of services: dis. ... doctor of law. – Yekaterinburg, 2003,-87,P.363
4. Kozlova M. Yu. On the concept and classification of tourism. 2015,-58,p.245
5. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated may 19, 2014 No. 508 "on approval of the Concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2020" http://online.zakon.kz
6. Law of the Republic of Kazakhstan "on tourist activity in the Republic of Kazakhstan" dated June 13, 2001 http://online.zakon.kz
7. The Civil code of the Republic of Kazakhstan (General part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 27, 1994 (with amendments and additions as of 24.11.2015) http://online.zakon.kz
8. Civil code of the Republic of Kazakhstan No. 409-I of July 1, 1999 (Special part) (with amendments and additions as of 24.11.2015) http://online.zakon.kz

Сман Айсана,
доктор юридических наук, профессор,
Университет «Туран Астана»

Гахарманова Наргиз Байрамовна,
магистр юридических наук, старший преподаватель,
Университет «Туран Астана»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ–ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: *осы мақалада автор Қазақстан Республикасының конституциялық және құқықтық жауапкершілігінің және дамуының генезисінің қазіргі теориялық мәселелерін қарастырады.*

Түйінді сөздер: *Қазақстан Республикасы; Қазақстан Республикасының Конституциясы; конституциялық шолу; Конституциялық Сот; Конституциялық кеңес.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: *в данной статье автором рассматриваются современные теоретические проблемы конституционно-правовой ответственности и генезис ее развития в Республике Казахстан.*

Ключевые слова: *Республика Казахстан; Конституция Республики Казахстан; конституционный надзор; Конституционный суд; Конституционный Совет.*

THEORETICAL QUESTIONS OF CONSTITUTIONAL-LEGAL RESPONSIBILITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation: *in this article, the author examines modern theoretical problems of constitutional and legal responsibility and the genesis of its development in the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *Republic of Kazakhstan; Constitution of the Republic of Kazakhstan; constitutional review; Constitutional Court; Constitutional Council.*

Юридическое верховенство Конституции обеспечивается особым порядком ее принятия, усложненной процедурой ее изменения и пересмотра, а также усиленной защитой этого акта и особым контролем за его соблюдением. Важность регулируемых Конституцией общественных отношений, необходимость обеспечения ее верховенства в системе правовых актов, поддержание иерархического соответствия их норм нормам Основного закона требуют создания особой системы защиты Конституции и обеспечения ее действия.

Конституционный надзор – это основная, закрепленная в Конституции функция государственных органов по отслеживанию, фиксированию нарушений конституционности правовых актов и обращению к соответствующему полномочному органу с предложением устранить выявленные нарушения [*Мухамеджанов Б.А., 2000, с. 30*.].

Главным и определяющим структурным элементом механизма обеспечения верховенства и прямого действия Конституции может быть конституционный надзор, производимый независимым специализированным органом. Под специализированным конституционным надзором понимается закрепленная в Конституции основная функция особого института государственной власти по отслеживанию, фиксированию нарушений конституционности правовых актов и обращению к соответствующему полномочному органу с предложением устранить выявленные нарушения [Назаров Д.И., Назарова И.С.].

Специализированный конституционный надзор – относительно автономный институт, позволяющий констатировать неконституционность нормативных актов [*Назаров Д.И., Назарова И.С., Конституционное и муниципальное право 2000, № 1. с. 16*]. Причем решения об этом не всегда имеют окончательный характер.

Необходимость такого контроля бесспорна и полезна, если государство намеревается функционировать на основе Конституции. Ведь, пожалуй, нет ни одной страны мира, какой бы демократической она ни считалась, где бы законодательные и исполнительные органы власти не ошибались, где бы с той или иной периодичностью не принимались законы и подзаконные акты, впоследствии оказывающиеся неконституционными. Это возможно, например, в силу ошибок при разработке и принятии нормативно-правовых актов. Помимо этого, некоторые нормы в своем скрытом содержании оказываются несоответствующими Конституции и поэтому их противоречивость вскрывается только правоприменительной практикой. Важно также понимать, что любые властные структуры, сколь бы демократичными они ни казались, неминуемо, в силу объективных причин, рано или поздно способны проявлять стремление к обособлению, авторитаризму и воспрепятствованию наблюдения за своей деятельностью, к выходу за пределы конституционного поля и отрыву от интересов общества.

Недбайло П.Е. [*Недбайло П.Е., Правоведение. 1991, № 3, 50 с.*] выделил ряд характерных признаков, присущих специализированным органам конституционного надзора: 1) это государственные органы; 2) функция по осуществлению конституционного надзора является одной из главных в их деятельности; 3) основы организации и функционирования таких органов закреплены в конституции; 4) они осуществляют как последующий, так и предварительный надзор за конституционностью правовых актов; 5) их решения основываются на Конституции; 6) они, как исключение, могут обладать полномочиями по толкованию конституции.

Выделяется четыре этапа развития специализированной охраны Конституции в Республике Казахстан.

Первый этап – формальное осуществление охраны Конституции высшими органами представительной власти союзной республики в условиях, исключающих разделение государственной власти. Естественно, характеризующееся отсутствием конституционного контроля либо конституционного надзора (20-е – 80-е гг. XX в.).

Второй этап – попытка создания Комитета конституционного надзора Республики по подобию соответствующего института на союзном уровне (1988 -1991 гг.).

Третий этап – учреждение Конституционного Суда Республики Казахстан как института, отражающего декларируемый государством демократический принцип разделения властей (1991 – 1995 гг.).

Четвертый этап – образование и функционирование Конституционного Совета Республики Казахстан (с 1995 г. по настоящее время).

Правовая охрана конституций Казахской (Киргизской) АССР и ССР (февраль 1926, март 1937, апрель 1978), как и охрана конституций других союзных республик, возлагалась на всероссийские и всесоюзные (с 1923) съезды Советов, Всероссийский центральный исполнительный комитет (ВЦИК), Центральный исполнительный комитет (ЦИК), а с 1937 по 1989 гг. – на Верховный Совет СССР и его Президиум.

С началом перестроечных процессов в СССР, ломки сложившейся системы государственности была предпринята новая попытка создания независимого органа правовой охраны Конституции. В 1989 г. по аналогии с Комитетом конституционного надзора СССР в Казахстане было провозглашено учреждение подобного института конституционного надзора, который наделялся широкими полномочиями. На практике этот орган так и не был создан, что было связано с важными последующими событиями в политической жизни Казахстана (провозглашение независимости Казахстана, введение поста Президента и др.), отодвинувшими на второй план мероприятия по созданию Комитета конституционного надзора.

Создание Конституционного Суда Республики Казахстан связывается с утверждением независимого Казахстана.

На выбор этой организационно-правовой формы конституционного контроля повлияли политическая ситуация еще в бывшем СССР, пример многих восточноевропейских стран, в том числе России. Не последнюю роль сыграла и поддержка демократических кругов и научной общественности.

Естественно, что в правовом регулировании Конституционного Суда Казахстана было много общего с другими странами СНГ. Здесь, как и в России, на первых порах допускалась собственная инициатива Суда в возбуждении конституционного судопроизводства, был введен контроль конституционности правоприменительной практики. В то же время имелась и своя специфика в определении статуса Конституционного Суда. В отличие от многих государств молодой демократии он регулировался не одним общим законом, а двумя – материально-правовым и процессуальным [*Нуржанова А.А., 2006*].

Решения Конституционного Суда Казахстана имели условную окончательность, т.к. Председатель Верховного Совета и Президент республики могли внести на них возражения, преодолеваемые 2/3 голосов от общего числа судей. Таким образом, казахстанская модель судебного конституционного контроля содержала элементы, свойственные специализированному конституционному надзору, что в последующем формально облегчило замену одного института другим.

Конституционный Суд был наделен почти всеми видами полномочий, свойственным подобным органам в сфере абстрактного и конкретного нормоконтроля, контроля за действиями должностных лиц. Однако в его функции не входили: толкование конституции, контроль выборов, т.е. те полномочия, которые нетипичны для большинства органов конституционной юстиции.

Конституционный Суд за свой короткий период функционирования вынес 13 окончательных решений, имеющих большое значение для укрепления Республики Казахстан [*Салимбаева Ж., 1997, 14 с.*]. С одной стороны, эффективность компетенции позволила ему рассмотреть дела относительно широкого спектра, что способствовало повышению авторитета Основного Закона. С другой стороны, ему, как и некоторым другим судам на постсоветском пространстве, не удалось избежать чрезмерной политизации. Это привело к расколу внутри Суда и, в конечном итоге, его работа оказалась парализованной. Такой финал деятельности Конституционного Суда остро поставил вопрос о целесообразности его сохранения, либо о необходимости реформирования.

Причины столь неудачного «дебюта» конституционной юстиции в Казахстане заключаются в том, что Конституционный Суд возник, во многом, «стихийно» под влиянием конституционно-правовых моделей зарубежных государств. Но его деятельность складывалась в совершенно ином обществе, другой социокультурной среде, и, главное, в условиях экономической, политической, конституционной нестабильности, характерной для большинства развивающихся государств. В этой связи решения Суда вызвали неоднозначную оценку в обществе, и он не смог опереться ни на долголетние традиции, ни на устоявшиеся обычаи. В такой обстановке Суд, вопреки своему предназначению, стал активным участником политического, в том числе конституционного процесса, что предопределило его судьбу.

Конституционный Совет является своего рода «детищем» провозглашенного в Казахстане курса управляемой «демократии», предполагающей постепенность политических реформ и стабильность развития [*Котов А.К., 2000, 55 с.*].

Отдаленным аналогом для казахстанской модели являлась французская модель специализированного конституционного надзора. Между ними прослеживается сходство в порядке формирования, правовом статусе, компетенции. Общим для формирования Конституционного Совета Франции и Казахстана является то, что, помимо назначаемых членов, в них входят члены «по праву» – экс-президенты Республики. Назначение председателей Советов – право президентов республик и т.д. В то же время имеются отличия: во Франции количество членов Конституционного Совета – 9, срок их полномочий – 9 лет, а в Казахстане – 7 членов, срок полномочий которых – 6 лет. Помимо этого к казахстанским кандидатам в члены Конституционного Совета предъявляются дополнительные требования (возраст, юридическое образование, стаж и т.п.).

С точки зрения содержательной принципиальные вопросы формирования и полномочий Конституционного Совета Республики Казахстан являются предметом конституционного регулирования; порядок его организации и деятельность – детализируется конституционным законом; отдельные вопросы конституционного производства решаются Регламентом Конституционного Совета; определенные аспекты его деятельности конкретизируются законами Республики; ряд вопросов организационного характера в отношении Конституционного Совета урегулирован на уровне постановлений Парламента.

Выделим следующие основные особенности правового статуса Конституционного Совета Республики Казахстан:

– Конституционный Совет, являясь государственным органом, не интегрирован ни в одну из ветвей государственной власти. Это самостоятельная структура государственной власти, позволяющая го-

ворить о новом механизме взаимодействия властей, которые не могут быть сведены к законодательной, исполнительной и судебной властям;

– при осуществлении своих полномочий Конституционный Совет независим от государственных органов, организаций, должностных лиц, граждан. Его работа строится только на основе Конституции Республики Казахстан;

– Конституционный Совет решает дела, основываясь только на Конституции, и не может исходить из политических и иных мотивов;

– Конституционный Совет решает исключительно вопросы права, он призван ни при каких обстоятельствах не отдавать предпочтение политической целесообразности, не переходить границы правовых норм;

– Конституционному Совету в отличие от Конституционного Суда, действовавшего в период с июня 1992 г. по октябрь 1995 г., не принадлежат судебные функции, он обеспечивает верховенство Конституции несудебными методами.

Как и любой государственный орган, Конституционный Совет РК большую долю ответственности несет перед главой государства. Согласно соответствующим положениям Конституции РК и своего указа о Конституционном Совете РК Президент Республики Казахстан, помимо своей возможности обращаться в Конституционный Совет, имеет следующие рычаги воздействия на него:

– назначает и прекращает полномочия председателя и двух членов Конституционного Совета Республики Казахстан согласно пункта2,3 статьи 71 Конституции Республики Казахстан;

– если вопрос не терпит отлагательства, Президент Республики Казахстан может потребовать от Конституционного Совета решить данное дело в течении 10 дней вместо предусмотренного законом месяца со дня поступления обращения в соответствии с пунктом 3 статьи 73 Конституции Республики Казахстан;

Таким образом, создание Конституционного Совета Республики Казахстан связывается с утверждением независимого Казахстана.

На выбор этой организационно-правовой формы конституционного контроля повлияли политическая ситуация, существовавшая еще в бывшем СССР, практика многих восточноевропейских стран. Не последнюю роль сыграла и поддержка демократических кругов и научной общественности.

Естественно, что в правовом регулировании Конституционного Совета Казахстана было много общего с другими странами СНГ.

Конституционный Совет Казахстана в условиях президентской формы правления является наиболее оптимальной моделью органа, обеспечивающей верховенство Конституции. Анализ Конституционного Совета Республики Казахстан показал, что, как и любой государственный орган, Конституционный Совет Республики Казахстан несет большую долю ответственности перед главой государства. Согласно соответствующим положениям Конституции Республики Казахстан и конституционного закона о Конституционном Совете Республики Казахстан, Президент Республики Казахстан, помимо своей возможности обращаться в Конституционный Совет, имеет правовые рычаги воздействия на него, что служит развитию норм действующей Конституции и совершенствованию механизма конституционного контроля в стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мухамеджанов Б.А. Реализация принципа разделения властей в Конституции Республики Казахстан // Материалы международной научно-практической конференции 28-29 августа 2000 г. С. 30.
2. Назаров Д.И., Назарова И.С. Ответственность в конституционном праве // Конституционное и муниципальное право. 2000. – № 1. – С. 16.
3. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. 1991. № 3. – С. 50-51.
4. Нуржанова А.А. Осуществление конституционного контроля Конституционным советом Республики Казахстан. Дис. канд. юрид. наук. Челябинск, 2006.
5. Салимбаева Ж. Конституционно-правовая ответственность. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Алматы, 1997. – С. 14.
6. Котов А.К. Конституционализм: соотношение устойчивости и восприимчивости основного закона // Материалы международной научно-практической конференции 28-29 августа 2000 г. С. 55.

Сман Айсана,
доктор юридических наук, профессор,
Университет «Туран Астана»

Дусанбекова Молдир Аширбековна,
магистр юридических наук, старший преподаватель,
Университет «Туран Астана»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ ТУРАЛЫ

Түйіндеме: *осы мақалада авторлар Қазақстан Республикасындағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың теориялық және құқықтық мәселелерін, олардың кепілдіктері мен жетілдірудің жолдарын қарастырады.*

Түйінді сөздер: *адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау; Қазақстан Республикасының Конституциясы.*

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫХ ВОПРОСАХ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ПРОБЛЕМЫ ИХ ГАРАНТИРОВАНИЯ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация: *в данной статье авторами рассматриваются теоретико-правовые вопросы защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан, проблемы их гарантирования и пути совершенствования.*

Ключевые слова: *права и свободы человека и гражданина; гарантии прав и свобод человека и гражданина; защита прав и свобод человека и гражданина; Конституция Республики Казахстан.*

ON SOME THEORETICAL AND LEGAL ISSUES OF PROTECTING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, THE PROBLEMS OF ITS GUARANTEE AND WAYS TO IMPROVE

Resume: *in this article, the authors consider the theoretical and legal issues of protecting the rights and freedoms of man and citizen in the Republic of Kazakhstan, the problems of their guarantee and ways to improve.*

Key words: *rights and freedoms of man and citizen; guarantees of the rights and freedoms of man and citizen; protection of the rights and freedoms of man and citizen; Constitution of the Republic of Kazakhstan.*

В теории права защита прав и свобод человека и гражданина осуществляется через систему гарантий как основного механизма.

Рассмотрим понятие гарантий в защите прав и свобод человека и гражданина.

Под гарантиями в правовой теории обычно понимают меры, средства, способы обеспечения чего-либо. Гарантии делятся на международно-правовые и внутригосударственные. Необходимо отметить, что отношения между человеком и государством всегда являлось внутренним делом государства. Однако результаты Второй мировой войны убедили мировую общественность в международно-правовой защите прав человека. В это время появились Устав ООН 1945 года, Всеобщая декларация прав человека 1948 года, а также в 1966 году были приняты Международные пакты о правах человека. Основной особенностью этих документов является то, что их действие распространяется на всех людей, живущих на земле. Международно-правовые гарантии отличаются тем, что носят политический характер. Они реализуются в основном за счет влияния государств, положений международно-право-

вых документов и авторитета межправительственных и межгосударственных образований. Они могут оказать определенное влияние на состояние демократии в конкретной стране.

Внутригосударственные гарантии делятся на юридические и неюридические. Юридические гарантии – это правовые меры, способы и приемы, которые обеспечивают правовой статус личности.

В юридической литературе проблема механизма обеспечения прав и свобод человека и гражданина не обойдена вниманием. Это связано с широко распространенным в прошлом стереотипом, в соответствии с которым права и свободы советских граждан в достаточной мере обеспечивались социально-экономическим и политическим строем Советского Союза, а лучшим их гарантом являлось само социалистическое государство. В то же время в советской правовой системе не срабатывал правообеспечительный фактор.

При исследовании гарантий высказываются идеи, а именно, что гарантии рассматриваются в качестве элемента правовой системы, не отождествляются с другими понятиями, такими, как меры охраны, правовой защиты, юридической ответственности и изучаются в качестве самостоятельной категории, имеющей свои черты, объект воздействия, а также систему, структуру, методы реализации.

Содержание гарантий весьма динамично и обусловлено их целевой, институциональной и функциональной направленностью, зависит от общественно-политических, духовных и иных процессов, происходящих в стране на определенных этапах ее исторического развития.

Понятие гарантий тесно соприкасается с такими категориями, как “социальная защита”, “правовая защита”, “система обеспечения”, “условия”, “факторы”, в сравнении с которыми оно приобретает более широкое или, наоборот, узкое смысловое значение. Кроме того, понятие гарантий отражает совершенство законодательной техники, многообразие форм языка закона.

Гарантии прав личности нуждаются в организационных, процедурных формах их реализации. Диалектическая взаимосвязь процедур и гарантий состоит в том, что первые четко дают гражданам ответы на вопросы: к кому обратиться, каков порядок действий, в какие сроки, в какой форме, с кем согласовать, какие результаты будут от судебных процедур, какие результаты возможны от внесудебных процедур и т.д. Гарантии служат основанием надежности использования личностью процедур в определенных казусных обстоятельствах. Сказанное не означает, что содержание процедур не создает организационных и иных условий для осуществления того или иного вида гарантий.

Гарантии как социально-правовые меры материального, организационного и иного характера всесторонне показывают уровень экономического и политического развития демократичности общества, общественного и правового сознания населения. Во французской Декларации прав человека и гражданина (1789 г.) записано: “Каждое общество, в котором не обеспечены гарантии прав и не установлено разделение властей, не имеет конституции” (статья 16). В сфере прав личности Декларация прав человека и гражданина стала фундаментом для построения конституций демократических государств Запада.

Закономерно, что новая Конституция Республики Казахстан, учитывая международный опыт, провозгласила Казахстан демократическим правовым государством с президентской формой правления (статья 1), закрепила принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную, а также обусловила систему гарантий. Термин “гарантии” используется в Конституции Казахстана (пункт 2 статья 6, пункт 1 статья 12, пункт 2 статьи 40 Конституции).

Принцип гарантированности прав, и свобод, как и сами права и свободы человека и гражданина, имеет вполне объективное содержание. Как основной принцип правового статуса личности он может быть познан и выведен путем исследования всей системы государственной деятельности по гарантированию прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан, и в этой связи гарантии не могут рассматриваться вне зависимости от конституционно установленных принципов организации государства и общества.

Обращает на себя внимание то, что когда речь идет о юридических гарантиях реализации прав и свобод, отдельных законодательных актов в целом, все чаще используется понятие правового (юридического) механизма.

Попытаемся дать определение самому понятию правового (юридического) механизма. По нашему мнению, под правовым механизмом следует понимать логику движения и структуры отдельных правовых явлений, а также правовой действительности в целом. Как показывает анализ юридической литературы, под правовым механизмом понимаются явления разноплановые, существенно различающиеся как по объему, так и по содержанию.

Согласно утверждению некоторых авторов “под правовым механизмом понимается все правовое в системных связях, нечто аналогичное понятию “хозяйственный механизм”. Весьма проблематичной представляется возможность провести четкую грань между названным понятием и такими понятиями, как “правовая надстройка”, ”правовая действительность” и “правовая система”. Отсюда его метафоричность. Во-вторых, под правовым механизмом понимаются однопорядковые с механизмом правового регулирования юридические явления. В-третьих, под правовым механизмом понимается собственно право как институционное образование, система формально-определенных норм, позитивное право. В-четвертых, под правовым механизмом, понимается также какой-либо отдельный юридический механизм, сложившийся в одной из сфер правового регулирования, комплекс правовых средств” [*Сартаев С.С., Мальцев Ю.В*.].

На наш взгляд, в юридической науке до сих пор не преодолен узкий подход к проблеме юридических гарантий прав личности. Под такими гарантиями, как правило, понимаются лишь средства их прав охраны. В действительности, юридические гарантии прав личности – более емкое понятие. Их система включает не только средства, которые направлены на охрану прав личности, но и средства, при помощи которых непосредственно обеспечивается их правомерная реализация. К юридическим средствам реализации прав относятся закрепленные правовыми нормами пределы прав, средства конкретизации, в том числе путем определения обязанностей контрагентов, юридические факты, с которыми связывается их реализация, процессуальные формы осуществления прав, меры поощрения и льготы для стимулирования их реализации.

В научной литературе сложилась общепризнанная точка зрения в вопросе значения терминов “обеспечения” и “реализация” применительно к правам и обязанностям граждан, чего нельзя сказать в отношении понятия их “охраны” и “защиты”. Под обеспечением конституционных прав и свобод в работе “Конституционный статус личности в СССР” понимаются условия и средства, которые обеспечивают не только их правомерную реализацию, но и “в необходимых случаях и охрану” [*Воеводин Л.Д*.]. Следовательно, охрана рассматривается как нечто находящееся вне реализации прав и свобод граждан. Далее прямо делается вывод, что от реализации следует отличать их охрану, поскольку необходимость в ней наступает тогда, когда есть неисполнение обязанности или злоупотребление правом “в процессе реализации, а также тогда, когда возникает препятствие к их реализации либо налицо спор о наличии самого права или свободы”. Деятельность же, направленная на “устранение препятствий в реализации конституционных прав и свобод составляет содержание” последних. Кроме того, в понятие их охраны включена также профилактическая деятельность, предупреждение их нарушений, споров и др., отрицательно влияющих на реализацию конституционных прав и свобод. Предупреждение означает и устранение причин и условий, способствующих их нарушению [*Воеводин Л.Д*.].

Как представляется в данном случае, авторами не проводится размежевание между охраной и защитой прав, свобод и обязанностей граждан, хотя они и отмечают, что в литературе эти понятия различаются. Охрана – это меры, осуществляемые государственными органами и общественными организациями, направленными на предупреждение нарушений прав и обязанностей, на устранение причин, их порождающих, на устранение препятствий (не являющихся правонарушениями), и способствующие, таким образом, нормальному процессу реализации прав и обязанностей. Исходя из того, что под защитой понимается принудительный (в отношении обязанного лица) способ осуществления нарушенного права в целях его восстановления, делается вывод, что охрана охватывает меры, применяемые до нарушения прав и обязанностей, а защита – меры, применяемые после правонарушения, для восстановления нарушенного права. В заключении признается, что такое различие охраны и защиты проводить, возможно, однако в этом случае проблему охраны прав и свобод граждан не следует отождествлять (подменять) с проблемой их гарантий [*Воеводин Л.Д., 1980, 195 с.*].

На наш взгляд, представляется целесообразным проводить четкое размежевание между охраной и защитой прав и обязанностей граждан, поскольку в определенной мере это разнопорядковые понятия. При этом следует исходить из того факта, что высшие органы государственной власти, устанавливая конкретные права и обязанности граждан, предусматривают и соответствующие гарантии с целью их обеспечения. Процесс реализации прав и обязанностей должен происходить, как предполагает законодатель в строгом соответствии с требованиями законности. Юридически значимые действия, совершаемые участниками общественных отношений, в полной мере должны отвечать конкретным положениям, требованиям законодательства. Одновременно, не исключается возможность отступления от них,

в силу ряда причин, прежде всего субъективного характера (сознательное нарушение закона, незнание его и т.д.), как со стороны должностных лиц, так и граждан – носителей прав и обязанностей. С целью предупреждения совершения таких действий в законодательном порядке принимаются соответствующие правовые нормы, а также создается система государственных органов, в обязанность которых вменяется применение этих норм, например, судов, а также органов, призванных осуществлять надзор за надлежащей, законной реализацией прав и обязанностей граждан. Системой предупредительных мер государство стремится оградить граждан от возможных нарушений их прав в процессе реализации, как со стороны соответствующих органов, так и других граждан, предотвратить нарушения указанием в законе на то, что права в таких случаях будут восстановлены, т.е. в конечном итоге реализованы, а виновные, в случае необходимости, привлечены к ответственности. С этой целью законодатель предусматривает другую систему мер – защитных, которая приводится в действие в случае нарушения тех или иных прав и обязанностей граждан в ходе их реализации как по инициативе лиц, усмотревших конкретное правонарушение, так и государственных органов, которые в процессе их охраны обнаружили, выявили его. Защита прав и обязанностей предполагает активные действия субъектов с целью восстановления нарушенного права, пресечения незаконных действий как препятствие на пути реализации конкретного права.

Таким образом, защита прав и обязанностей граждан отличается от их охраны своими целенаправленными активными действиями. Если в процессе охраны прав и обязанностей граждан обнаружено их нарушение, тогда и наступает их защита. Следовательно, защита прав и обязанностей граждан – конечный результат их охраны.

Все эти положения имеют непосредственное отношение к вопросу о гарантиях прав и обязанностей граждан. С одной стороны, они касаются гарантий обеспечения прав граждан, в частности, на получение от общества определенных материальных благ, а с другой – гарантий исполнения ими обязанностей, связанных с производством этих благ. Поэтому очень важно уяснить, в чем конкретно проявляется сущность, содержание гарантий как средства обеспечения прав и обязанностей в процессе их реализации, в чем состоят взаимные связи, зависимость и обусловленность прав, обязанностей и гарантий.

Система гарантий прав личности динамична. Она постоянно развивается и совершенствуется.

Рассмотрим более подробно содержание видов общих гарантий прав личности и их развитие в современных условиях. Как было отмечено, материальные гарантии – это единство экономического пространства, свободное перемещение товаров, услуг и финансовых средств, поддержка конкуренции, свобода экономической деятельности, признание и защита равным образом частной, государственной форм собственности, социальное партнерство между человеком и государством, работником и работодателем, производителем и потребителем. Политические гарантии – это система народовластия, возможности личности принимать участие в управлении делами государства и общества.

Духовные гарантии – система культурных ценностей, основанных на любви и уважении к Отечеству, вере в добро и справедливость; это общественная сознательность и образованность человека. К числу духовных гарантий человека относятся: идеологическое многообразие, запреты на монополизацию идеологии, разжигание социальной, расовой, национальной и религиозной розни, свобода творчества.

Систему гарантий прав личности нельзя понять и правильно осмыслить без учета места и роли, значения в ней юридических средств их осуществления.

Одна из главных тенденций в развитии и совершенствовании юридических гарантий прав личности – это установление наилучшей сбалансированности правовых средств в обеспечении правомерной реализации прав и свобод, а также усиление их связей со средствами охраны прав, их равномерное развитие. Иными словами, закономерность усиления согласования и равномерности развития юридических гарантий охватывает не только всю их систему, но и составляющие ее подсистемы, средства реализации и средства охраны прав личности.

Закрепленные же в законе средства, которые, являясь правовым выражением общих условий, непосредственно обеспечивают возможность правомерной их реализации и охраны прав личности в обществе, есть юридические гарантии этих прав.

По нашему мнению, реализация основных прав и свобод и конституционно-правовая защита основных прав и свобод являются различными. Они существуют параллельно друг другу. Конститу-

ционно-правовая защита служит обеспечению реализации основных прав и свобод. Конституционно-правовая защита возникает вместе с возникновением основного права человека и прекращается вместе с его реализацией. Их различие состоит только в конечных целях. Процесс реализации включает в себя получение личностью блага, которое предусмотрено основным субъективным правом, защита означает в создании условий для реализации человеком своего права, включая процесс восстановления, если он прервался.

Конституционно-правовая защита основных прав человека есть элемент осуществления, содержание которого составляет деятельность государства и общественных объединений по созданию юридических условий, обеспечивающих недопущение процесса реализации прав (охрану), а в случае таковой, его восстановление (защиту) [*Стремоухов А.В., 2003, 20 с.*].

По нашему мнению, конституционно-правовая защита основных прав и свобод человека составляет деятельность государства и общественных объединений по созданию юридических условий, обеспечивающих процесс реализации прав и в случае его приостановления процесс восстановления. Реализацию также можно предусмотреть как охрану, а восстановление как защиту.

Поэтому соотношение понятий «реализация основных прав и свобод человека» и «конституционно-правовая защита основных прав и свобод человека» – это соотношение цели и средства.

Анализ законодательства Республики Казахстан показывает, что в рамках конституционно-правового механизма обеспечения основных прав и свобод как целостной системы и его подмеханизмов обеспечивает основные права и свободы человека и гражданина в следующих формах:

– охраняет и защищает те нормы, регулирующие основные права, которые сложились в повседневной практике общественных отношений. Подтверждением являются нормы Конституции Республики Казахстан и многие другие нормативные правовые акты;

– созданием правозащитных и правообеспечительных учреждений, которые направлены на организацию осуществления прав человека в стране, таких как Президент, Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан, Уполномоченный по правам человека – омбудсмен Республики Казахстан;

– установлением демократических институтов, которые обеспечивают права человека и гражданина в установленном конституционно-правовом порядке. Это – Конституционный Совет Республики Казахстан и суды, основным назначением которых является защита прав и свобод личности;

– путем административно-правовых форм гарантирования прав и свобод личности.

Таким образом, конституционно-правовой механизм обеспечения основных прав и свобод человека – это конституционно-правовой институт, включающий в себя внутригосударственные и международные институты, основной целью функционирования которого является правовая защищенность основных прав и свобод человека и гражданина и соответствие международным стандартам.

Конституция Республики Казахстан не исчерпывает весь механизм обеспечения основных прав человека и гражданина, так как существуют другие средства, определяемые законодательством. Но они обязаны существовать в конституционных рамках.

По утверждению Э.Б. Мухамеджанова «Конституция 1995 года – это правовой документ, который обеспечил переход нашей страны к реальному суверенитету, к современному экономическому порядку, к обществу, нацеленному на построении демократии. Однако то, что было сделано и закреплено в Конституции в середине 90-х годов 20 столетия сегодня уже требует своего дальнейшего поступательного развития, превращения Казахстана в страну реальных прав и свобод человека…» [*Мухамеджанов Э.Б., 2005, 35 с.*].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сартаев С.С., Мальцев Ю.В. Юридический механизм реализации конституционных прав и свобод граждан. /Известия АН КазССР. Серия общ. наук. 1990. № 2.- С.63.
2. Воеводин Л.Д. Конституционный статус личности в СССР. – М., 1980. – С. 195.
3. Указ. Соч. – С. 202.
4. Указ.соч. – С. 202.
5. Стремоухов А.В. Правовая защита человека: Теоретические проблемы: Монография. – Спб., 2003. – С.20.
6. Мухамеджанов Э.Б. Дискуссия. //Юрист. №3. 2005. – С.35.

Сыздықов Алмаз Жақсыбекұлы,
хатшы, PhD докторы,
Ғылыми кеңес,
Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдарының академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: 7171160@prokuror.kz

Есмаханов Талдықбай Есмаханұлы,
бөлімінің аға прокуроры, PhD докторы,
Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдарының академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Респбликасы,
e-mail: 7171402@prokuror.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ПРОФИЛАКТИКАСЫ БОЙЫНША ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация. *Мақалада авторлар отбасылық-тұрмыстық саласындағы зорлық-зомбылықтың өзектілігіне тоқталып қана қоймай, олар заңнаманың практикаға бағытталуын зерттеген. БҰҰ құжатарын зерделеген. Зерттеулер нәтижесінде Қазақстан Республикасының тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңнамасына нақтылы түзетулер мен толықтырулар ұсынады. Аталған ұсыныстар заңнамаға енгізілген жағдайда Бүкіл әлемдік экономикалық форумының гендерлік индексінің рейтингісіндегі Қазақстан позициясының жақсаруына ықпалын тигізеді деп есептейді.*

Түйінді сөздер: *тұрмыстық зорлық-зомбылық, профилактика, гендерлік тендік.*

Сыздыков Алмаз Жаксыбекович,
секретарь, доктор PhD,
Ученый совет,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171160@prokuror.kz

Есмаханов Талдыкбай Есмаханулы,
старший прокурор отдела, доктор PhD,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171402@prokuror.kz

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО ПРОФИЛАКТИКЕ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. *В статье авторы не только обращают внимание на актуальность проблем в сфере семейно-бытового насилия, но также ими исследованы практикоориентированность законодательства. Изучены документы ООН. В результате исследования предлагаются конкретные поправки и дополнения в законодательство о бытовом насилии Республики Казахстан. Авторы считают, что внесение указанных поправок будет способствовать улучшению позиции Казахстана в рейтинге гендерного индекса Всемирного Экономического Форума.*

Ключевы слова: *семейно-бытовое насилие, гендерное равенство, профилактика.*

Syzdykov Almaz Zhaksybekovich,
Academic Secretary, PhD,
Academy of Law Enforcement Agenciesunder the Prosecutor General's
Office of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan c., the Republic of Kazakhstan,
e-mail: 7171160@prokuror.kz

Yesmakhanov Taldykbay Yesmakhanuly,
Senior Prosecutor of the Department, PhD,
Academy of Law Enforcement Agenciesunder the Prosecutor General's
Office of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan c., the Republic of Kazakhstan,
e-mail: 7171402@prokuror.kz

IMPROVEMENT OF LEGISLATION PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. *In the article, the authors not only pay attention to the relevance of problems in the sphere of family and domestic violence, but also they have studied the practical orientation of legislation. UN documents have been studied. As a result of the study, specific amendments and additions to the legislation on domestic violence of the Republic of Kazakhstan are proposed. The authors believe that the introduction of these amendments will contribute to improving the position of Kazakhstan in the ranking of the gender index of the world Economic Forum.*

Key words: *family and domestic violence, gender equality, prevention.*

Әйелдерге қатысты түрмыстық зорлық-зомбылықтың проблемаларын зерттеудің өзектілігі бір қатар факторлармен айқындалған. Отбасылық-түрмыстық саладағы түрмыстық зорлық-зомбылық қатынастардан біздің қоғамымыз амандығы елеулі зиян шегеді. Ол отбасының бұзылуына апарады, кәмелетке толмағандардың болашақтағы позитивтік дамуына кері әсерін тигізеді. Сонымен қатар, зорлық-зомбылық қатынастар саласындағы құқық бұзушылық отбасылық шеңберінің ар жағына шығады және басқа әлеуметтік саладағы өзара қатынастарға: көршілік, жолдастық, өндірістік және т.б. кері әсерін тигізеді [*Жетписов С.К., Алибаева Г.А., Сер. 5, Юриспруд. 2016 № 2 (13) с. 15*].

Түрмыстық зорлық-зомбылықпен күрестегі тиімді құрал болып, ойланып жасалған заңнама және қатаң бақыланатын құқық қолдану практикасы болып табылады. Қазіргі кезде 89 елде зорлық-зомбылық туралы нақтылы айтылатын заңнамалық ережелер бар. Осы елдердің алпысы зорлық-зомбылық туралы арнайы заң қабылдады. Жеті мемлекетте әйелдерге қатысты зорлық туралы заң бар. Бір мемлекетте зорлық туралы гендерлік нейтральдық заң бар. Он төрт елдің қылмыстық кодекстерінде зорлық-зомбылық туралы нақтылы заңнамалық ережелер бар. Бес мемлекет кінәліні үйден шығаратын азаматтық процедура жасады. Он екі мемлекеттің түрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңнамасында отбасындағы зорлыққа сілтеме бар. 102 мемлекетте отбасылық зорлық туралы арнайы ережелер қабалданбаған. Жиырма мемлекетте түрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңдардың жобалары жасалуы сатысында, тағы төрт мемлекет түрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңнама немесе заңнамалық ережелер жасауға ниет білдірді [*Т.Ю. Забелина*].

Қазақстан Республикасының «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңы (бұдан әрі – Заң) 2009 жылдың 8 желтоқсанында қабылданған болатын. Аталған заң жұмыс жасаған 9 жыл ішінде оған 9 түзету енгізілгендігін атап өтеміз [*ҚР 04.12.2009 ж. № 214-IV «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңы*].

Балалар мен әйелдерге қатысты түрмыстық зорлық-зомбылық мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының заңнамаларын Талдаудың (ЮНИСЕФ үшін дайындалған) нәтижелеріне сәйкес Қазақстан Республикасының «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңы профилактика жасауға мүмкіндігі бар субъектілердің толық тізбесін қамтымайды, түрмыстық зорлық-зомбылық профилактиканың тиімсіз жүйесін орнатады.

Одан басқа, нақтылы индивидке қатысты түрмыстық зорлық-зомбылықтың жасалуын болжайтын тәсіл мен түрмыстық зорлық-зомбылықтың жасалғанын табатын алгоритмінің болмауы, сонымен қатар профилактика субъектілерінің өзара іс-қимылдарының механизмі ашылмаған.

Атап айтатын болсақ, заңнамада зорлыққа ұшыраған балалармен жұмыс жасаудың ерекшелігі толығымен көрсетілмеген. Профилактика субъектілерінің компетенцияларын талдау, субъектілер функцияларының профилактикаға жатпайтынын және заңмен қойылған міндеттерді толығымен орындауға мүмкіндік бермейтінін көрсетті[3].

Жасалған талдауларды айналымдағы заңнамамен салыстыра отырып, кейбір проблемалардың бар екендігімен келісеміз:

1) зорлық-зомбылық профилактикасының әлсіз шаралар жүйесі;

2) профилактика субъектілерінің өзара іс-қимылдар механизмінің болмауы;

3) түрмыстық зорлық-зомбылықтың жасалғанын табатын алгоритімнің болмауы;

4) профилактика субъектілерде профилактикалық функциялардың болмауы.

Аталған кемшіліктерді жою үшін заңға келесі түзетулер енгізуді ұсынамыз:

Қазақстан Республикасының 04.12.2009 ж. № 214-IV «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңына келесі толықтырулар ұсынылады:

1. 1-баптың 5-тармағына. «Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар» (Зорлық-зомбылық профилактикасының әлсіз шаралар жүйесі бойынша) «...жергілікті өзін-өзі басқару органдары..» деген сөйлемнен кейін, «...сонымен қатар меншік формасына қарамастан басқа да...» деген сөздермен толықтыру.

2. «Түрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шаралары» атты 17-бапты.

3. «Түрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шараларын қолдану үшін негіздер» атты 18-баптың 1-тармағының 3-тармақшасындағы «...өзін-өзі басқару органдарынан», деген сөздерден кейін «...сонымен қатар меншік формасына қарамастан басқа да ұйымдардан», деген сөздермен толықтыру [*Т.Ю. Забелина*].

Профилактика субъектілері қызметіне, түрмыстық зорлық-зомбылықтан қорғайтын және оны күзететін органға жетекшілік ету бойынша жаңа – Отбасы, жастар және балалар істері жөніндегі министрлік деп аталатын уәкілетті орган құруды ұсынамызды белгілеген жөн.

Анықтама үшін: *Германияда отбасы, қарт адамдар, әйелдер және жастар жөніндегі министрлік бар* [*https://ru.wikipedia.org/wiki/*]; *Люксембургте отбасы және интеграции жөніндегі* [*https://moscou.mae.lu/ru/Informaciya*]*; Хорватияда – отбасы, ардагерлер және Хорватияның буындар ынтымақтастығы жөніндегі* [*https://ru.wikipedia.org/wiki*]*; Австралияда – отбасы, тұрғын үй құрылысы, мемлекеттік қызмет және Австралияның жергілікті тұрғындар мәселесі бойынша министрлік* [*https://ru.wikipedia.org/wiki*]*; Румынияда – еңбек, отбасы, әлеуметтік қорғау және қарт адамдар жөніндегі министрлік* [*https://ru.wikipedia.org/wiki*]*; Францияда – отбасы, қарт адамдар және автономия жөніндегі Мемлекеттік секретариат* [*https://pandukht.livejournal.com/863586.html*]*; Осылайша, Ресейде отбасылық жөніндегі министрлік құру жөнінде мәселе көтерілуде* [*https://www.infpol.ru*].

Жаңадан құрылған министірліктің миссиясы – отбасы, әйелдер, жастар және балалар жөніндегі мәселелерді Қазақстан Республикасының негізгі мемлекеттік саясатының міндеттерін іске асырудың тиімділігін арттыру болып табылады.

Осы органға профилактиканың өзара іс-қимыл субъектілері, олардың мониторгингтеуі, зерттеулер жүргізулері, есептері, сонымен бірге мемлекеттік бағдарламалар жасауы мен оларды іске асыруы және т.б. бойынша функцияларына жетекшілік жасау жүктелетін болады. Аталған функциялар жергілікті жерлерде Отбасы, жастар және балалар істері жөніндегі басқармамен іске асырылатын болады.

4. «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының субъектілері» атты 2-тараудағы профилактика субъектілері тізбесін

– прокуратура органдары;

– әділет органдары;

– коммуникацияларды ақпараттандыру саласындағы уәкілетті орган-дары;

– Мәдениет пен спорт саласындағы уәкілетті органдары (ол заң жобасының мәтінінде жоқ, тек қана түжырымдамада көрсетілген);

– Дін және азаматтық қоғам саласындағы уәкілетті органдары (ол заң жобасының мәтінінде жоқ, тек қана түжырымдамада көрсетілген);

– пробациялық органдары сияқты мемлекеттік органдар есебінен кеңейту ұсынылады.

2) отбасы жөніндегі комиссия;

– әлеуметтік-психологиялық жетекшілік ету қызметі;

– кризистік орталықтар;

– ақысыз телефон байланыстары сияқты ұйымдар арқылы.

Аталған субъектілердің компетенциялары тиісті баптарда көрсетілетін болады.

Осы жағдайда ғана түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының тиімді жүйесі жасалатын болады деп есептейміз.

5. Профилактика субъектілерінің өзара іс-қимылдар механизмінің болмауы бойынша:

– «Түрмыстық зорлық-зобылық профилактикасы шаралары» атты 3-тарауды «Осы заңның қоланылу саласы» атты жаңа 16-1 бабымен толық-тыру. Нормада түрмыстық зорлық-зомбылық саласындағы өзара қатынастары және олардың қандай субъектілерге (жеке және заңды тұлғалар, мемлекеттік органдар) қатысы бар екендігі көрсетілетін болады.

Жоғарыда айтылғандай Отбасы, жастар және балалар істері жөніндегі министрліктің функцияларының бірі болып өзара қатынас қана емес, түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы субъектілерінің қызметіне де жетекшілік жасау болып табылады.

6. «Отбасындағы зорлық фактісіне немесе қауіпті идентифика-циялау» атты жаңа 16-2 бабымен толықтыру (Түрмыстық зорлық-зомбылықтың жасалғанын табатын алгоритімнің болмауы бойынша);

7. «Түрмыстық зорлық-зомбылық туралы ақпарат берудің тәртібі» атты жаңа 16-3 бабымен толықтыру. Егер, бірінші норма отбасындағы зорлықты табуға бағытталған болса, екінші норма үйдегі зорлық-зомбылықты білген жағдайда олардың профилактикасы субъектілерінің өзара іс-қимылдары механизмдерін реттейді.

Көрсетілген нормада «Арыз беру» процедурасы анық жазылады, арыз беру кезінде қайда бару қажет, сонымен бірге арызды өзі немесе өзінің өкілі арқылы және профилактика субъектілері арқылы беруі бекітілетін болады.

8. «Түрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтары» атты жаңа 16-4 бабымен толықтыру. Бұл бапта жәбірленушінің құқықтары нақтылы және анық жазылатын болады.

9**.** «Түрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке профилактикасы шаралары» атты 17-бапты (Профилактика субъектілерінде профилактикалық функциялардың болмауы бойынша) келесі жаңа он төрт тармақтармен толықтыру:

– «Қорғау нүсқамаларының жарамдылық мерзімін ұзарту»;

– «Кәмелетке толмағандарды түрмыстық зорлық-зомбылықтан қорғау бойынша іс-шаралар»;

– «Отбасындағы зорлыққа әлеуметтік жол бермеу»;

– «Үйде зорлық-зомбылық жасағандарды, олардың отбасы мүшелерін профилактика есебіне алу және профилактика есебінен алып тастау»;

– «Түрмыстық зорлық-зомбылық құбандарын қорғау туралы жеке шараларды алып тастау»;

– «Түрмыстық зорлық-зомбылық құбандарына әлеуметтік жәрдемді ұйымдастыру органдары»;

– «Әлеуметтік жәрдем көрсетуге жіберу»;

– «Әлеуметтік жәрдем көрсету бойынша қызметтер»;

– «Медициналық-әлеуметтік оңалту орталықтары немесе бөлімдері»;

– «Зорлық-зобылық көрсетушілерді оңалту бойынша іс-шаралар»;

– «Түрмыстық зорлық-зомбылық құбандарына әлеуметтік жәрдем көрсету және түрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы (ескерту бойынша), түрмыстық зорлық-зомбылықтың жолын кесу бойынша шаралар жасау жұмыстары жүктелген ұйымдарды қаржыландырудың көздері»;

– «Отбасындағы түрмыстық зорлық-зомбылық құбандарына әлеуметтік жәрдем көрсету жөніндегі ұйымдарға зорлық-зомбылық құбандарын асырауға арналған қаражатты өндіріп алу»;

– «Отбасылық зорлық-зомбылық жағдайларын статистикалық есепке алу»;

– «Отбасылық зорлық-зомбылық жағдайлары туралы статистикалық есеп».

Осының бәрі түрмыстық зорлық-зомбылықты жоюға ықпал ететін болады деп есептейміз.

Сонымен, Қазақстан 2017 жылы жыныстар теңдігі деңгейі бойынша Бүкіл әлемдік экономикалық форумының гендерлік индексіне сәйкес, әлемнің 144 мемлекетінің ішіндегі рейтингте 52-ші орын алды.

Осы аяда Қазақстанның рейтингі өте жоғары. Біздің елде – 0,713 балл. Ол дамыған 61 мемлекет тобының қатарына кірді. Сонымен бірге 7 ел ғана 0,8 балл тосқауылынан өте алды [*Г.И. Акмолдина*].

Бірақ, 2018 жылы жоғарыда көрсетілген рейтингте Қазақстан бір позицияға жақсарып 51-ші орын алды.

Аталған түзетулер енгізілген жағдайда осы рейтингтегі Қазақстан позициясының жақсаруына ықпалын тигізеді деген сенімдеміз. Өйткені түрмыстық зорлық-зомбылық және гендерлік теңдік мәселелері бір-біріне байланысты.

Сонымен, ұсынылған түзетулер жобасы бірінші кезекте азаматтардың конституциялық құқықтарын, дәлірек айтсақ түрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтарын қорғауға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жетписов С.К., Алибаева Г.А. Насилие в отношении женщин в современном Казахстанском обществе: обзор ситуации и законодательства // Вестн. Волгогр. Гос. Ун-та. Сер. 5, Юриспруд. -2016. -№ 2 (13). -С. 15.
2. Әйелдерге қатысты зорлыққа арналған БҰҰ Бас хатшысының тереңдетілген зерттеуі. http://www.un.org/russian/events/ women/iwd /2007/background. shtml. Т.Ю. Забелина.
3. Қазақстан Республикасының 04.12.2009 ж. № 214-IV «Түрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңы. http://adilet.zan.kz/ z090000214_12-07-2018.kaz.
4. Интернетисточник:https://ru.wikipedia.org/wiki/Федеральное_министерство_по_делам_семьи,пожилых_граждан,_женщин_и_молодёжи_Германии.
5. Интернет источник: https://moscou.mae.lu/ru/Informaciya-o-Lyuksem burge /Sostav-pravitel-stva/ Sostav-pravitel-stva.
6. Интернетисточник:https://ru.wikipedia.org/wiki/Министерство_по_делам_семьи,_делам_ветеранов_и_солидарности_поколений_Хорватии.
7. Интернетисточник:https://ru.wikipedia.org/wiki/Министерство_семей,_жилищного_строительства,_государственной_службы_и_по_делам_коренного_населения_Австралии.
8. Интернетисточник:https://ru.wikipedia.org/wiki/Министерство_труда,_семьи_и_социальной_защиты_Румынии.
9. Интернет источник:«Испания срочно нуждается в Министерстве по делам семьи». Интернет источник: https://pandukht.livejournal.com/863586.html.
10. В России предложили создать министерство по делам семьи. Интернет источник:https://www.infpol.ru/ 90585-v-rossii-predlozhili-sozdat-ministerstvo-po-delam-semi/.
11. Г.И. Акмолдина Гендерлік теңдік // Интернет көздері: https://www.zakon.kz/4907400-gendernoe-ravenstvo.html. В тексте не видно.

REFERENCES

1. Zhetpisov S.K., Alibaeva G.A. Nasilie v otnoshenii zhenschin v sovremennom Kazahstanskom obschestve: obzor situacii i zakonodatelstva // Vestn. Volgogr. Gos. Un-ta. Ser. 5, Yurisprud. -2016. -№ 2 (13). – S. 15.
2. Ayelderge қatysty zorlyққa arnalғan BYY Bas hatshysynyң tereңdetilgen zertteui. http://www.un.org/russian/events/ women/iwd/2007/back ground. shtml. T.Yu. Zabelina.
3. Kazakstan Respublikasynyn 04.12.2009 zh. № 214-IV «Turmystyk zorlyk-zombylyk profilaktikasy turaly» Zany. *URL*:http://adilet.zan.kz/ z090000214_12-07-2018.kaz.
4. Internetistochnik:https://ru.wikipedia.org/wiki/Federalnoe_ministerstvo_po_delam_semi,_pozhilyh_grazhdan,_zhenschin_i_molodyozhi_Germanii.
5. Internet istochnik: https://moscou.mae.lu/ru/Informaciya-o-Lyuksem burge /Sostav-pravitel-stva/Sostav-pravitel-stva.
6. Internetistochnik:https://ru.wikipedia.org/wiki/Ministerstvo_po_delam_semi,_delam_veteranov_i_solidarnosti_pokoleniy_Horvatii.
7. Internetistochnik:https://ru.wikipedia.org/wiki/Ministerstvo_semey,_zhilischnogo_stroitelstva,_gosudarstvennoy_sluzhby_i_po_delam_korennogo_naseleniya_Avstralii.
8. Internetistochnik:https://ru.wikipedia.org/wiki/Ministerstvo_truda,_semi_i_socialnoy_zaschity_Rumynii.
9. Internet istochnik:«Ispaniya srochno nuzhdaetsya v Ministerstve po delam semi». Internet istochnik: https://pandukht.livejournal.com/863586.html.
10. V Rossii predlozhili sozdat ministerstvo po delam semi. Internet istochnik:https://www.infpol.ru/ 90585-v-rossii-predlozhili-sozdat-ministerstvo-po-delam-semi/.
11. G.I. Akmoldina Genderlik teңdik // Internet kөzderi: https://www.zakon.kz/4907400-gendernoe-ravenstvo.html.

Тажмағамбет Амантай Сабырбайұлы,
доцент, заң ғылымдарының магистрі,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы,
Алматы қаласы,
E-mail: amantay59@mail.ru

Зейнелов Биржан Сайлауович,
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
«Құқық» кафедрасы,
Алматы Университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: bir_zeinel76@mail.ru

АДАМ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕРКІНДІГІ – БҰЛ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҰСТАНЫМЫ

Аннотация: *Мақалада Қазақстан Республикасындағы адам құқығы мен еркіндігі туралы, Ата Заңда атап көзделген алам құқығы мен сөз еркіндігінің орындалмауы, Қазақстан мойындап, келісілген халықаралық құқық нормаларының бұзылуы, бейбіт және саяси шерушілерді құдалау, Европалық Одақ үйымының Қазақстандағы адам құқығының бұзылуына қатты алаңдаушылық білдіруі туралы өзекті мәселелері қарастырылған.*

Түйін сөздер: *мемлекет, құқық, адам, адам құқығы, адам еркіндігі, демократия, Ата Заң, референдум, сөз еркіндігі, бейбіт шеру, кудалау, саяси кудалау, халықаралық құқық, Европалық Одақ, ратификация, сын.*

Аннотация: *В статье рассматриваются актуальные вопросы о правах и свободе человека в Республике Казахстан, о невыполнении предусмотренных Конституцией прав и свободы слова, о нарушении норм международного права ратифицированные Казахстаном, о преследовании мирных и политических шествий, о проявлении серьезной тревоги организацией Европейского Союза о нарушении прав человека в Казахстане.*

Ключевые слова: *государство, право, человек, права человека, свобода человека, демократия, Конституция, референдум, свобода слова, митинг, преследование, политическое преследование, международное право, Европейский Союз, ратификация, критика.*

Annotation: *The article deals with topical issues of human rights and freedom in the Republic of Kazakhstan, non-compliance with the rights and freedom of speech stipulated by law, recognition of Kazakhstan and agreed norms of international law, recognition of peaceful and political processions, and the manifestation of serious concern by the European Union organization about human rights violations in Kazakhstan.*

Key words: *state, law, person, human rights, human freedom, democracy, Constitution, referendum, freedom of speech, rally, persecution, political persecution, international law, European Union, ratification, criticism.*

Адам құқығы – демократиялық мемлекеттерде конституциялық құқықтың негізгі институты болып табылады. Мемлекет ішіндегі құқық, сондай-ақ халықаралық құқық саласында да ол XX-ғасырдың II жартысында ерекше дамып, бұл адамзат құқығының дамуындағы елеулі жетістіктерінің бірі болып табылды.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін айқындауға жасаған ірі қадамдардың бірі екендігін атап бекіткен [*ҚР Конституциясы 2018*].

Ол тек адам құқықтары төңірегіндегі халықаралық құжаттардың негіздерін ғана емес, сонымен қатар елдегі әлеуметтік – экономикалық және саяси жағдайлардың конституциялық дамуының бұрынғы тәжірибесін де есепке алған.

Мемлекетте демократияның басты негізі – адамның, жеке тұлғаның құқықтық жағдайы болып табылады. Сондықтан да, адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау негізіне нормативтік құқықтық актілер жатады.

Демократиялық мемлекеттерде қазіргі заманға сай конституциялар, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы да бұл мәселеге ерекше назар аударуда.

Атап айтатын болсақ, адам мен азамат құқықтары мен бостандықтары мемлекеттердің Конституциясының алғашқы тарауында, бөлімдерінде келтірілген. Бұл мемлекеттің жеке тұлғаның құқықтық жағдайына қаншалықты қарым-қатынаста болатындығын көрсетеді.

Көптеген мемлекеттердің Конституциясымен қатар оның құрамдас бөлігі ретінде халықаралық негізгі құқықтар мен бостандықтарды жеке құжаттарда көрсетудің өзі де ерекше орын алады.

Мысал ретінде 1789 жылғы француздың «Адам мен азамат құқығы Декларациясын», Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы,(*Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы*) Нью-Йоркте 1966 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, 1982 жылғы канадалық «Құқық пен бостандық хартиясын», 1992 жылғы «Негізгі құқықтар мен бостандықтар Хартиясын» жатқызуға болады [*Булгакова Д., 2004, 103 б.*]. Бұл қадам басқа да конституциялық заң нормаларынан жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын бөліп алып қарастыруға мүмкіндік береді [*Сапарғалиев Ғ., 2008, 45 б.*].Сондықтан әлеуметтік норма кез-екелген заманда даму процесінде болады. Әлеуметтік норма адам қоғамымен бірге дамып, бірге өзгеріп, бірге өмір сүріп келеді. Қоғам дамып, нығайып, жақсарған сайын әлеуметтік норма да дамып, нығайып жақсаруы керек. Соған сәйкес адам құқығының әділеттік, бостандық, демократиялық шеңбері де, кеңістігі де молаяды, күрделенеді [*Шәкіров А., 2010*].

Адам бостандығы – бұл мемлекеттің араласуына тиісті емес қызмет салалары. Ол тек құқықтық нормалар арқылы солардың шеңберінде адамның өз қалауы бойынша іс-әрекет жасауын белгілейді. Мұндайда мемлекет нақты адамның бостандығына араласпауы тиіс, сондай-ақ мемлекет бұл бостандықтардың басқа тұлғалардың араласуынан қорғалуын қамтамасыз етуі тиіс. «Адам бостандығына» қарағанда «адам құқығы» терминінің аясында адам қызметінің нақты бағыты бекітіледі. Мемлекет заңда көрсетілген салада адамның іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге жәАдам құқығы және бостандығы адамның құқықтық мәртебесін белгілейтін, оның жағдайын бекітетін, жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынасты, адамның және мемлекеттің қатынастарын бекітетін халықаралық және ұлттық нормаларының жүйесін білдіреді. Адам құқығының және бостандығының объективті түрдегі анықтамасы осындай. Субъективті түрде адам құқығы және бостандығы нақты тұлғаға тиесілі құқықтық нормалар мен көзделген мүмкіншілігі (өкілеттігі) және мемлекет қорғайтын іс-әрекеті ретінде анықталады.

Адам және азаматтың конституциялық – құқықтық мәртебесі институты төмендегідей элементтерді қамтиды:

а) адам және азаматтың құқықтық мәртебесінің мән-маңызын құрайтын конституциялық құқықтар, бостандықтар және міндеттер;

ә) адам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды, сондай-ақ адамның қоғамдағы және конституциялық құқықтың басқа субъектілер арасындағы жағдайларды сипаттайтын адам және азаматтың мәртебесінің конституциялық принципі [*Кенжалиев З.Ж., Ким В.А., 2008*].

Егер мемлекет ішінде құқықтық көмек құралдары әлсіз болса, әлде болмаған жағдайда, халықаралық құқық көзқарарасы бойынша, әрбір адам өзінің мемлекеті мойындаған (ратификацияланған) халықаралық шарттары бойынша, адам құқығы мен бостандығын қорғау саласындағы мемлекетаралық органдарынан көмек алуға болады. Адам құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау жайында, қоғамдық тәртіпті сақтауда, адам құқықтары мен бостандықтарын, адам денсаулығы мен ар абыройын қорғау негізінде заңда көрсетілген жағдайда ғана шектеледі. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын саяси ниетпен шектеуге жол берілмейді.

Алайда, еліміздің ата заңының 1 бабында бекітілген: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» қағидаларын толығымен жүзеге асырыла алмай келеді.

АҚШ мемлекеттік департаменті әлемдегі адам құқығы ахуалына арналған есебінде Қазақстан азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтамайтын ел ретінде атап көрсетілген.

АҚШ үкіметінің әлемдегі адам құқықтарының жағдайына арналған 2019 жылғы есебінде Қазақстанда жемқорлық пен заңсыз сайлауға жол беріліп, азаматтардың құқығы мен бостандықтары өрескел түрде бұзылатындығы айтылған.

Құжатта адам құқықтары саласындағы ең үлкен мәселелер ретінде азаматтардың өз үкіметін ауыстыру құқығының өрескел түрде бұзылуы; сөз, баспасөз, бейбіт жиын, дін және ұйымдарға бірігу құқықтарының сақталмауы; әсіресе кең тараған жемқорлық істеріне, күш құрылымдары мен соттардың өз құзыретін асыра пайдалануы жайттарына қатысты тәуелсіз сот жүйесінің жоқ екендігі көрсетілген.

АҚШ үкіметінің есебіне сүйенетін болсақ, қызмет бабын асыра пайдалану, әсіресе жоғары шенді басшылардың жемқорлығына қатысты істерде үкімет заң бұзушыларды жауапқа тартуда аз-маз қадамдар жасаған, «алайда жемқорлық кең тараған, әсіресе үкіметке жақын адамдар мен құқық қорғау саласында жазасыздық етек жайған» деп қорытындыланған есепте.

Түрмедегі азаптау, уақытша қамалғандар мен айыпталғандарды ұрып-соғу, соның ішінде өздеріне ыңғайлы түсініктеме алу үшін соққыға жығу оқиғалары аса күрделі мәселе ретінде аталады.

Мәселен, адам құқықтары жөніндегі халықаралық бюроның қазақстандық өкілі қамалғандардың денесінен азаптау іздерін, ашық жарақат, көгерген жараларды, өте суық жерлерде ұстағанын дәлелдейтін фактілерді байқағанын айтқан. Өкілдің айтуына қарағанда, билік өкілдері адам құқықтарын бақылаушылардың қамау орындарына кіруіне көбіне рұқсат бермейді. Есепте үкіметтік емес ұйымдар өкілдерінен құралған Қоғамдық бақылау комитетінің Қостанайдағы колонияда жазасын өтеп жатқандармен кездесуі туралы жазылған. Кездесуден кейін билік өкілдері комиссия мүшелерінің жазғандарын тартып алғаны және оларға шағым айтқандарды жазалады деген ақпараттың болғаны айтылады. Есепте азаматтарды заңсыз түтқынға алу фактілерінің үлкен проблемаға айналғаны айтылады. Қазақстан Республикасының бас прокуратурасы берген мәліметтерге қарағанда, тергеу абақтыларына заңсыз түрде қамалған 668 адам бостандыққа шығарылса, және 587 адам басқа құқық қорғау органдарының түрлі қамау мекемелерінен босатылған.

«Үкімет саясатына қарсы адамдар мен оны сынаушылар жиі тұтқындалып отырады, олар шағын құқықбұзушылықтары *(мәселен, заңсыз жиындарға қатысқаны*) үшін әкімшілік жазаға тартылды, не болмаса он күнге әкімшілік қамауға алынды» деп жазылған есепте.

Жылдағы әдеті бойынша, АҚШ мемлекеттік департаменті биыл да Қазақстанды сөз бостандығы шектелетін елдер қатарына қосқан. «Конституция мен заң сөз және баспасөз бостандығына кепілдік береді, алайда үкімет түрлі әдістермен БАҚ-ты бақылауға алуға және пікір білдіру бостандығын шектеуге тырысады, соның ішінде заңдық тетіктерді, жазалау, лицензия беру, интернетті шектеу, қылмыстық және әкімшілік жауапкершілікке тарту тәсілдері қолданылады.

Журналистер мен ақпарат құралдарына қатысты сот процестері, соның ішінде лауазымды тұлғалар тарапынан қозғалған жала жабу туралы азаматтық және қылмыстық істер ақпарат құралдарының жабылуына және ішкі цензураға алып келеді» [*Кенжалиев З.Ж., Ким В.А., 2008*].

13 наурызда 2019 жылы АҚШ мемлекеттік департаменті де өз есебінде Қазақстандағы адам құқығы жайын сынаған.

Материалды көшіріп басқанда және басқаша пайдалану кезінде azh.kz сайтына гиперсілтеме міндетті түрде қойылуы тиіс. Сондай-ақ ВК, Instagram пабликтерінде жариялауға тыйым салынады.

14 наурыз 2019 жылы Страсбургте (Франция) өткен Еуропарламент отырысында депутаттар резолюция қабылдамас бұрын, Қазақстандағы адам құқығы жайлы ойларын айтқан. Депутаттардың көбі Астана Еуропа одағы мен Қазақстан қол қойған кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісім шарттарын орындамай отырғанын сынады. Резолюция авторларының бірі, ALDE партиясының өкілі Хайди Хаутала "Қазақстанда адам құқығының жағдайы жыл сайын нашарлап барады. Еуропа одағы тез арада шара қолдануы тиіс" деді.

Резолюцияны ұсынғандардың бірі, депутат Вольф Клинцтің айтуынша, "Қазақстан мен ЕО арасындағы келісімге үш жылдан асса да, Қазақстандағы адам құқығы жағдайы жақсармай тұр. Кейбір салаларда жағдай нашарлай түскен". "Адамдарды түрмеге қамайды, қинайды. Елде сөз бостандығы жоқ. Билік саяси қарсыластарын қудалайды" деп атап көрсетті.

14 наурыз 2019 жылы Еуропарламент Қазақстандағы адам құқықтары мәселесі туралы резолюция қабылдаған. Әлгі құжатта Еуропарламент Қазақстан билігін "адам құқықтарын құрметтеп, халықаралық талаптарды орындауға, саяси қудалауларды тоқтатуға" шақырады [*azh.kz/index.php/kz/news/view, 2019*].

Өкінішке орай, Еуропарламенттің Қазақстандағы адам құқықтары мәселесі туралы резолюциясы өз нәтижесін беріп отырған жоқ. Құқық қорғаушылар 22 ақпан 2020 жылы Қазақстанның түрлі қалаларында болған митингілер кезінде 300-ден астам адамның ұсталғанын айтады. Олардың басым

бөлігі босатылған, кейбірі әкімшілік жазаға тартылған. Құқық қорғаушылар бұған қоса, Алматыдағы дөрекі ұстаулар кезінде екі адамның жарақаттанғанын хабарлады. Ішкі істер министрлігі әзірге қанша адамның ұсталғанын айтпады.

Азаттық тілшісі Алматыда "митингіден кейін" бірнеше белсендінің әкімшілік жазаға тартылғанын анықтады. Олардың бірі 22 ақпан күнгі митингі үшін "жазаланса", кейбірі өтіп кеткен митингілер үшін қамалған.

Кейбір белсенділердің құқығын сотта қорғап, кейбір отырысқа сарапшы ретінде қатысқан құқық қорғаушы Маржан Аспандиярованың айтуынша, 22 ақпанда кешке Асхат Шыныбековтің сотында полиция қызметкері хаттамасындағы айғақ ретінде көрсетілген фото мен видео сәйкес келмеген. "Адвокат оның айғақ ретінде жарамайтындығын дәлелдегенмен судья адвокаттың сөзіне құлақ асқан жоқ" дейді [*azh.kz/index.php/kz/news/view/38804*, *2020*]..

Қазақстан билігінің бұл әрекеттері билік пен халық арасында нақты саяси, әлеуметтік және экономикалық байланыстың жоқтығын толығымен дәлелдеп бергендей болып отыр. Билік саяси және экономика саласындағы олқылықтарына, солақай саясатына түбегейлі реформа жасау керек екендігін мойындамастан, «билікке қарсы шықты» деген желеумен Кеңес Одағынан қалған солақай саясатты қолданып митинг белсенділеріне қатысты репрессиялық амалдарын қолданудан әлі бас тартқан емес.

Сондықтан, Қазақстан Республикасы өзінің 30 тамыз 1995 жылы қабылдаған демократиялық негіздегі Конституциясының адам құқығы мен бостандығын қорғау қағидаларын халықаралық құқықтық негіздерге сәйкестендіре отырып, толығымен жүзеге асыруға нақты қадам жасаса,- деген үсыныс білдіреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.Алматы.2018 Жеті Жарғы
2. Булгакова Д. Мемлекет және құқық теориясы. Оқу құралы. –Алматы: Заң әдебиеті, 2004. – 103-104 бб.
3. СапарғалиевҒ. ҚазақстанРеспубликасыныңКонституциялыққұқығы. Академиялық курс. өңделіптолықтырылған, 2 – басылым. – Алматы: Жетіжарғы, 2008. – 45 б.
4. Шәкіров А. Адам құқықтары – ең басты құндылығымыз // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 10 Желтоқсан 2010
5. Кенжалиев З.Ж., Ким В.А. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 3 бөлім. – Алматы «Қазақуниверситеті», 2008.
6. Интернет ресурс – azh.kz/index.php/kz/news/view/38804, 2019.
7. Интернет ресурс – azh.kz/index.php/kz/news/view/38804, 2020.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 372.3

Абилова Орынгуль Асылбековна,
докторант,
гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
E-mail: o_abilova@mail.ru

Кудышева Айнаш Амангельдыевна,
п.ғ.к., профессор,
гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қаласы, Қазақстан Республикасы,
E-mail: kudyshev@usc.edu

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа. *Мақалада мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың әдіснамалық негізі болып табылатын құрылымдық-мазмұндық модельдің теориялық негіздемесі келтіріледі. Бірыңғай әдіснамалық кешенді құрайтын мақсатты, теориялық-әдіснамалық, ұйымдастыру-технологиялық және диагностикалық-критериалды блоктар қаралды.*

Түйін сөздер: *логикалық-ақпараттық мәдениет, модель, мектепке дейінгі ұйым, педагог.*

Аннотация. *В статье приводится теоретическое обоснование структурно-содержательной модели, являющейся методологической основой формирования логико-информационной культуры педагогов дошкольной организации. Рассмотрены целевой, теоретико-методологический, организационно-технологический и диагностическо-критериальный блоки, образующие единый методологический комплекс.*

Ключевые слова: *логико-информационная культура, модель, дошкольная организация, педагог.*

Annotation. *The article provides a theoretical justification of the structural and content model, which is the methodological basis for the formation of logical and information culture of preschool teachers. The purpose, theoretical-methodological, organizational-technological and diagnostic-criteria blocks forming a single methodological complex are considered.*

Keywords: *logical-information culture, model, preschool organization, teacher.*

Кіріспе

Қазіргі қоғам ақпараттық қоғам болып табылады, ол ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталады, сондықтан білім беру жүйесінде мектепке дейінгі ұйым педагогтерінен ақпараттар ағынына бағдарлануы, қажетті ақпараттарды іздеп, іріктей білуі талап етіледі. Тек жоғары мәдени-білім деңгейі барлық ақпарат көздеріне қолжетімділікті ашады. Демек, педагогикалық қызметкерлер, оның ішінде мектепке дейінгі ұйым педагогі жоғары ақпараттық мәдениетке ие болуы өте өзекті болып отыр.

Ақпараттық технологиялар мектепке дейінгі ұйым педагогіне оқыту мазмұнын өзгертуге, оқытудың жаңа дәстүрден тыс әдістері мен ұйымдастыру формаларын қолдануға мүмкіндік береді. Сондықтан заманауи мектепке дейінгі ұйым педагогі логикалық-ақпараттық мәдениетті, яғни ақпараттар кеңістігінде еркін бағдарлануға мүмкіндік беретін білім мен біліктіліктің нақты жиынтығын игеруі қажет, логикалық-ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға, ақпараттық өзараәрекеттестікке ықпал етуі тиіс.

Логикалық-ақпараттық мәдениет кең мағынада, адам өркениетінің дамуында үлкен рөл атқарды, өйткені оның белсенді сипаты адамның шығармашылық қызметін қайта құруға ықпал етті.

Тар мағынада логикалық-ақпараттық мәдениет – бұл ақпараттық үдерістерді ұйымдастыру деңгейі, ақпараттық қарым-қатынаста адамдардың қажеттілігін қанағаттандыру деңгейі, ақпаратты құру, жинау, сақтау, өңдеу және беру тиімділігінің деңгейі. Сонымен қатар, ақпараттық қарым-

қатынастың барлық түрлерін оңтайландыруға, мәдениет құндылықтарын адам меңгеруі үшін барынша қолайлы жағдай жасауға бағытталған *[Идрисов С.Н., 2009, 32 б.]*.

Логикалық-ақпараттық мәдениет түлғаның жан-жақты дамуы, оның шығармашылық дарындылығын анықтау үшін адамның қолындағы құрал болып табылады. Логикалық-ақпараттық мәдениет мәліметтердің қажетті және жеткілікті көлемі, оңтайлы артықшылық, жоғары эстетикалық қадірқасиеті, әлеуметтік маңыздылығы, танымдық, моральдық-адамгершілік құндылығы және т.б. сияқты сәттерді қамтиды. Бұл қызмет өзін екі жақты процесс ретінде көрсетеді: бір жағынан, бұл жинақталған және өндірілетін ақпаратты пайдалану, ал екінші жағынан – оны құру және әртүрлі материалдық тасығыштарда бекіту. Ол кезде ақпараттық мәдениет ақпараттық тәсілді қолдана білу, ақпараттық жағдайды талдау және ақпараттық жүйелерді неғұрлым тиімді ету сияқты көрінеді. Бүгінде негізі қаланып отырған жоғары ақпараттық мәдениет экономикалық және әлеуметтік прогреске жаңа серпін береді. Ақпараттық мәдениетті игерген адамсыз барлық күрделі техника игілікке емес, қоғамдық прогреске зиян келтіретін болады. Жоғары логикалық-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру, сайып келгенде, адамзат мыңжылдықтармен ұмтылған адамның ақыл-ой, рухани, шығармашылық әлеуетін сапалы арттыруға мүмкіндік береді. Мамандардың болжамдары бойынша, бұл XXI ғасырдың басындағы адамзаттың ең маңызды жетістіктерінің бірі болады.

Қазіргі білім беруді технологияландыру жағдайында оқыту мен тәрбиелеудің жоғары сапалы ақпараттық ортасы құрылады, ол білім беру процесінің барлық қатысушыларын мінез-құлықтың іс-әрекеттік, операциялық сипатына бағдарланған коммуникацияның принципті жаңа түріне қатысуға ынталандырады. Бұл үрдістер зерттеулер көрсеткендей, балабақша қызметкерлері мен тәрбиеленушілердің де ақпараттық және логикалық құзыреттілігіне қойылатын талаптардың өсуіне алып келді. Сонымен қатар, ұсынылатын мүмкіндіктерді жақсы пайдалану үшін өзгермелі ақпараттық ортамен тиімді өзара іс-қимылда білім, қалыптасқан біліктер мен дағдылар қажет болады.

М.Ю. Новокшонова өз зерттеулерінде, қазіргі уақытта білім беру теориясы мен практикасында екі жаңа ұғым кеңінен таралды: «білім беру ортасын ақпараттандыру» және «білім беру процесіне қатысушылардың ақпараттық мәдениеті» деп қарастырады *[Новокшонова М.Ю., 2006, 28 с.]*. Жаңа ақпараттық жағдайлар білім беру мазмұнын дараландыру, қалыптастыру және интеграциялау сияқты үрдістердің қалыптасуына алып келді. Ақпараттандыру процесінде сапалы жаңа ақпараттық-білім беру кеңістігі құрылады, онда өсіп келе жатқан ақпараттық ағын білім беру процесінің барлық қатысушыларын білімді жинақтау моделінен өздігінен білім алу және өзін-өзі жетілдіру дағдыларын меңгеру жүйесіне көшуге мәжбүр етеді. Осының барлығы мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениеттің қалыптастырудың ажырамас бөлігіне айналады.

Негізгі бөлім

Логикалық-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру процесі білім беруді ақпараттандыру сипатына негізделген және белгілі бір педагогикалық технологияларды пайдаланумен тығыз байланысты болғандықтан, жалпы педагогикалық технологиялардың түсінігі мен мәнін сипаттау қажет *[Джарасова Г.С., 2010, 27 б.]*.

Педагогтың логикалық-ақпараттық мәдениетінің ерекшеліктері ақпараттық қызметтің ерекшелігіне, ақпараттық коммуникацияның алуан түрлілігіне және педагогтың нақты кәсіби іс-әрекеті пайда болатын құндылық бағдарлар жүйесіне сүйене отырып түсінікті болуы мүмкін.

Біріншіден, педагогтың дәстүрлі қызметі әлем мен адам туралы ғылыми білімнің өзгеріп отыратын жүйесі және қазіргі мәдениеттің қарқынды болмысы аясында дамиды. Екіншіден, қазіргі жағдайда білім беру инновациялық, болашаққа бағдарланған процесс ретінде «болжай білу» қабілетіне және алдағы ұрпақтың ақпаратқа деген қажеттілігін озық түрде қанағаттандыруға сүйенеді. Бұл педагогтың логикалық-ақпараттық мәдениетінің білім беру үдерісінің әдіснамалық негізі ретінде детерминациялануын білдіреді және оның жаңа ақпараттық жағдайлардағы құзыреттіліктің ерекше түрі ретіндегі жаңа рөлін түсіндіреді.

«Модельдеу» терминін біз олардың модельдерін құру негізінде объектілерді тану және зерттеу әдісі ретінде қарастырамыз. Модельдеу – бұл модельдерді құру, зерттеу және қолдану процесі, келесі кезеңдерден тұрады: модель құру, модельді зерттеу, модельді қолдану *[Ожегов С.И., 1991, 917 б.]*. «Модель» өз кезегінде, оны зерттеу мақсатында модельдейтін жасанды құрылым. Яғни – бұл бейне, сипаттама түрінде ақпаратты алу және сақтау үшін жасалатын, қасиеттері, сипаттамалары және объект үшін – түпнұсқаға тән байланысты көрсететін ерекше объект. Модель білім алу құралы ретінде – бұл матери-

алды немесе ойшыл ойластырылған объект, ол ғылыми таным процесінде түпнұсқа-объектіні алмастырады, түпнұсқа-объектіні егжей-тегжейлі зерделеуге мүмкіндік береді *[Даль В.И., 1991, 2007 б.]*.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде «Модель (лат. Modulus – үлгі, өлшем) – нысан және оған қатынастық мәндерді көрсететін көрнекілік құралдарының бірі (шартты бейне, схема т.б.) –деп анықтама берілген» *[Құсайынов А.Қ., 2002. – 256 б.]*.

«Модель» ұғымына ғалымдар әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, ғалым Н.Д.Хмель нақты объектінің немесе үдерістің қарапайымдандырылған үлгісі. Болашақ мамандардың кәсіби бағдарын ұйымдастыруды мотивациялық, мазмұндық, әрекеттік, процессуалдық аспектілерінен тұратын модельдерді ұсынады *[Хмель Н.Д.,1998, 24 б.]*.

Модельдеу рәсімі объективті және әмбебап гносеологиялық рәсім ретінде педагогикада кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, педагогикада «педагогикалық модельдеу» термині «педагогикалық жобалау» ұғымына синонимді, онда болжамдық, концептуалды, аспаптық, мониторингтік және рефлексивті болып бөлінеді. Мысалы, егер болжамдық модель мақсаттарды қою мен ресурстарды бөлуді алып жүрсе, онда тұжырымдамалық іс-әрекеттің мазмұны мен бағдарламасына жауап береді. Педагогикалық жобалаудың инструментальды, рефлексивті және мониторингтік түрлері қызмет процесінің өзін орындауға бағытталған. Модельдеу сонымен қатар педагогикада оқыту жүйесін құрудың теориялық және практикалық міндеттерін шешу құралы ретінде қолданылады. Осылайша, педагогикалық модельдеу – эксперименттік зерттеуге жататын әдістерді, нысандарды, тәсілдерді және технологиялық шешімдерді пайдалана отырып, аксиологиялық және парадигмальдық идеялар негізінде құрылған педагогикалық процестің құрылымдық моделін формалау.

Оқыту процесінің құрылымдық-мазмұнды моделі, көріп отырғанымыздай, тәсілдер мен әдістерді дұрыс құру мен қолдануға байланысты: әдіснамалық негіздерді таңдау, оқыту процесінің сапалы сипаттамасы, міндеттер қою, зерттелетін процесс элементтерінің өзара тәуелділігін нақтылау, модельдің жарамдылығын растау, тәжірибеде қолданудың психологиялық-педагогикалық шарттары, модельді пайдалану нәтижелерін болжау.

Г.Қ. Нұрғалиева болашақ мамандардың кәсіби бағдарын ұйымдастыруды, мектептегі оқу-тәрбие мәселелерін когнитивтік, мотивациялық-қажеттілік, әрекеттік-мінез-құлықтық компоненттер түрғысынан талдады *[Нұрғалиева Г.Қ., 1993, 51 б.]*.

И.П. Подласый ғылыми модель – зерттеу объектісін қамтып, оны ойша елестететін немесе материалдық жағынан жүзеге асыратын жүйе. Педагогикалық модель оқу-тәрбие мақсатын, мазмұнын, формасын, әдісін, басқару жолдарын анықтаса, ғылыми негізделген модель тұтас педагогикалық үдерісті немесе оның бір бөлігін ұйымдастыру және қызмет ету жолдарын анықтайды деп есептеді *[Подласый И.П., 1999, 575 б.]*.

Н.Д. Хмель модельдеуді біртұтас педагогикалық үдерісті жүзеге асырудың маңызды бөлігі деп есептейді, яғни, зерттеуші ұстаз үшін моделдеу зерттелінетін құбылыстың идеалдық моделін қайта жасаудың тәсілі болады. Практик ұстаз үшін моделдеу іс-әрекетінің мақсатына сәйкес оның жағдайын ұстаз өзгерткісі келетін белгілі бір педагогикалық құбылысты немесе үдерісті тұтасымен ойша (алдын-ала) қайта құру тәсілі болады. Басқаша айтқанда, моделдеу ұстаз үшін педагогикалық теория мен нақтылы практикалық іс-әрекет арасындағы бөлік болады *[Хмель Н.Д., 2005, 140 б.]*.

Педагогикалық модельдеудің барлық тәсілдерінің алуан түрлілігінен педагогтердің логикалық-ақпараттық мәдениетін толыққанды қалыптастыруды қамтамасыз ету үшін педагогикалық процесті модельдеудің тұжырымдамалық ережелерін бөліп көрсетуге болады:

– модель зияткерлік және тұлғалық дамудың біртұтастығы мен тұтастығын қарастыруы, педагогикалық процестің негізгі және қажетті элементтерін көрсетуі және бірлікте қарастырылатын, ұжымдық және жеке тұлғаға бағытталған білім берудің мақсаттарын, шарттары мен стандартты емес сипаттамаларын біріктіруге бағытталған болуы тиіс;

– педагогикалық модельдің барлық құрылымдық элементтері оның мақсатына бағытталуы тиіс, ал мақсаты – жүйе құраушы элемент болуы тиіс;

– білім беру мазмұнының минимумында жеке басының мәні мен құндылықтарының басымдықтарына, жеке қажеттіліктің, мүмкіндіктер мен қабілеттіліктің әралуандығына бағытталған тұлғаның интеллектуалдық даму ерекшеліктері ескерілуі тиіс;

– модельдің нұсқаларын жобалау және іске асыру кезінде эмоциялық-тұлғалық және интеллектуалдық түрғыда рефлексия қамтамасыз етілуі, педагогикалық процестің ерекшелігі, сондай-ақ білім алушының субъектілік позициясы ескерілуі тиіс *[Гендина Н.И., 2007, б. 4-10], [Козлов О.А., 2017, б. 46–52]*.

Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, мақсаттары мен міндеттерін анықтау, әдіснамалық тәсілдер, дидактикалық қамтамасыз ету, білім беру процесінде университет оқытушылармен мен мектепке дейінгі ұйым педагогтарының өзара іс-қимыл тәртібін, ақпараттық мәдениет деңгейін бағалау өлшемдері мен көрсеткіштерін айқындау мәселелерін шешу үшін біз зерттеудің әдіснамалық негізі болып табылатын тұжырымдамалық үлгі әзірледік.

Білім беру үдерісі субъектілерінің өзара іс-қимылының аса маңызды сипаттамалары мен тәсілдерін зерделеуге арналған педагогикалық моделдеу мектепке дейінгі ұйым педагогтарының оқу қызметіне қойылған мақсаттар мен міндеттерді барынша толық іске асыруға бағыттауға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру жүйесін сипаттайтын тұжырымдамалық модель: мақсатты, мақсаттар мен міндеттерді белгілейтін; негізгі тәсілдер мен қағидаттарды айқындайтын теориялық-әдіснамалық; ұйымдастыру-технологиялық, міндеттерді іске асыру құралдарын, шарттарын, нысандарын, тәсілдерін көрсететін және диагностикалық-критериалды, критерийлерді, көрсеткіштер мен нәтижелерді нақтылайтын компоненттерді қамтиды (1-сурет).

Осы саладағы еңбектерге талдау жасай келе, мектепке дейінгі ұйым педагогтарының когнитивті, коммуникативтік, операциялық-мазмұнды, құндылықты-рефлексивті компоненттерді бөліп алатын логикалық-ақпараттық мәдениеттің құрылымына сәйкес келеді. Олардың логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру процесінің әдіснамалық негізі ретінде бірыңғай бөлінбейтін әдіснамалық кешенді құрайтын пәнаралық, ақпараттық, іс-әрекет, құзыреттілік, технологиялық, жеке тұлғаға бағытталған және синергетикалық тәсілдер жиынтығын есептейтін боламыз.

<table>
<tr><td rowspan="2">Мақсатты блок</td><td>Мақсаты</td><td colspan="3">Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру</td></tr>
<tr><td>Міндеттері</td><td colspan="3">Когнитивті құзыреттілікті, коммуникативтік құзыреттілікті, ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті, ақпараттық-құқықтық мәдениетті және ақпараттық өзара іс-қимыл этикасын қалыптастыру.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Теориялық-әдістемелік блок</td><td>Әдістемелік негіз</td><td colspan="3">Пәнаралық, ақпараттық, іс-әрекеттік, құзыреттілік, технологиялық, тұлғалық-бағытталған және синергетикалық тәсілдер</td></tr>
<tr><td colspan="4">Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетінің компоненттері</td></tr>
<tr><td>Когнитивті: әлемнің ақпараттық бейнесі туралы білім мен түсінік</td><td>Коммуникативтік: ақпараттық қоғамдағы тұлғаның мінез-құлық қағидалары мен қағидалары</td><td>Операциялық-мазмұнды: ақпаратты алумен, сақтаумен, өңдеумен және берумен байланысты практикалық біліктер мен дағдылар</td><td>Құндылықты-рефлексивті: өмірлік ұстанымдар, бағалау және ақпараттық қоғамдағы қарым-қатынас</td></tr>
<tr><td rowspan="7">Ұйымдастыру-технологиялық блок</td><td colspan="4">Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық іс-әрекетінің түрлері</td></tr>
<tr><td></td><td>оқу</td><td>оқу-кәсіптік</td><td>ғылыми жұмыс</td></tr>
<tr><td>Формасы</td><td>арнайы оқу курсы</td><td>семинарлар</td><td>сайыстар, байқаулар</td></tr>
<tr><td>Әдістері</td><td>сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиялары</td><td>ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жобалық әдіс</td><td>ақпараттарды жүйелеу, библиографиялық іздеу, талдау, саралау</td></tr>
<tr><td>Дидактикалық қамтамасыз ету</td><td colspan="3">когнитивтік, коммуникативтік, ақпараттық-технологиялық құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған жүйелік-байланысқан пәндер жиынтықтары бойынша электрондық мәліметтер кешендері</td></tr>
<tr><td colspan="4">Педагогикалық шарттар</td></tr>
<tr><td colspan="4">Ақпараттық қызметке уәждемені арттыру, арнайы оқу курстарын оқытудың мазмұнын, нысандары мен әдістерін біріктіру және электрондық пәнаралық кешендерді пайдалану негізінде оқу процесін ұйымдастыруды жетілдіру</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Диагностикалық-критериалды блок</td><td colspan="4">Логикалық-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру критерийлері</td></tr>
<tr><td>Ақпараттық қызметке уәждеменің қалыптасу дәрежесі</td><td>Когнитивтік және коммуникативтік құзыреттіліктердің қалыптасу дәрежесі</td><td>Ақпараттық-технологиялық құзыреттердің қалыптасу дәрежесі</td><td>Құндылық бағдарларының қалыптасу дәрежесі</td></tr>
<tr><td colspan="4">Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру көрсеткіштері</td></tr>
<tr><td>Уәж (мотивация)</td><td>Білім</td><td>Біліктер мен дағдылар</td><td>Құзыреттер</td></tr>
<tr><td colspan="4">Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетінің қалыптасу деңгейі</td></tr>
<tr><td>Төмен</td><td colspan="2">Орташа</td><td>Жоғары</td></tr>
<tr><td colspan="5">НӘТИЖЕ</td></tr>
<tr><td colspan="5">Логикалық-ақпараттық мәдениеті қалыптасқан мектепке дейінгі ұйым педагогы</td></tr>
</table>

1-сурет. Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұнды моделі

Құрылымдық-мазмұндық үлгінің ұйымдастыру-технологиялық блогы ақпаратты жинауды, өңдеуді, сақтауды, іздестіруді және таратуды, сондай-ақ ұйымдастыру ресурсын қалыптастыруды және оған қол жеткізуді ұйымдастыруды қамтамасыз ететін ақпараттық қызмет түрлерін анықтайды. Жұмыста оқу курстары мен семинарларда ақпараттық мәдениеттің когнитивті және операциялық-мазмұнды компоненттерін қалыптастыруға бағытталған сыни ойлауды дамыту технологиясының әдістері мен тәсілдерін қолдану негіздемесі келтірілген. Семинарларды өткізу кезінде мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетінің коммуникативтік және операциялық-мазмұнды компоненттерінің дамуына ықпал ететін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, жобалау әдісін белсенді қолдану орынды. Өзін-өзі дайындау, ғылыми жұмыстарды орындау процесінде педагогтар тиімді ақпараттарды жүйелеу, библиографиялық іздеу, талдау, саралауды және ақпараттық кеңістікте өзін-өзі ұстау ережелерін меңгеруі тиіс.

Педагогтардың оқу, оқу-кәсіптік және ғылыми ақпараттық қызметін ұйымдастыру ресурсы және дидактикалық қамтамасыз ету ретінде когнитивтік, коммуникативтік, ақпараттық-технологиялық құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған жүйелі байланысты пәндер жиынтықтары бойынша электрондық пәнаралық кешендер ұсынылады. Диагностикалық-критериалды блок логикалық-ақпараттық мәдениетті қалыптастыру процесінің тиімділігін көрсетеді, белгіленген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес педагогтардың логикалық-ақпараттық даярлығының қол жеткізілген нәтижелерін зерттейді. Бұл блок педагогтардың логикалық-ақпараттық мәдениет компоненттерінің қалыптасу критерийлерін, деңгейлерін, көрсеткіштерін қамтиды. Әзірленген модель мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру процесінің әдіснамалық негізі болып табылады. Тұтас жүйелік кешенді құрайтын модельдің өзара байланысты компоненттері одан әрі зерттеу барысында нақтылануы мүмкін.

Қорытынды

Қорытындылай келе, педагогтың логикалық-ақпараттық мәдениеті ақпаратқа, ақпараттық қызметке және оның субъектілеріне құндылық қарым-қатынасты, заманауи ақпараттық жүйелерді оңтайлы қолдану әдістерін білуді, білім берудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асыруға және баланың қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру қабілетін барынша дамытуға бағытталған кәсіби және тұлғааралық өзара әрекеттестікте ақпараттық технологияларды қолдана білуді қамтитын маманның тұтас, көп деңгейлі, тұлғалық сипаттамасын білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Идрисов С.Н. Жоғарғы оқу орнының білім беру үрдісінде студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Пед.ғыл.канд. дисс. автореферат. – Атырау, 2009. – 32 б.
2. Новокшонова М. Ю. Информационная культура как компонент имиджа современного педагога. Автореферат дисс. канд. пед. наук., Москва, 2006. – 28 с.
3. Джарасова Г.С. Методические основы формирование логической культуры будущих информатиков. Автореферат дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 2010. – 27 б.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1991. – 917 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь. – М: Русский язык, 1991. – Т.4 . – 2007 с.
6. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқарған А.Қ.Құсайынов. –Алматы: «Мектеп», 2002. – 256 б.
7. Хмель Н.Д. Технология реализации целостного педагогического процесса: Программа спецкурса для магистратуры университетов. – Алматы : Қазақ университеті. – 1998. – 24 с.
8. Нұрғалиева Г.Қ. Психолого-педагогические основы системы целостного ориентирования личности: автореферат докт. пед. наук. – Алматы, 1993. – 51 с.
9. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс : учебник для студентов пед. Вузов. В 2-х книгах. – М.: Центр Владос. Кн. 1. – 1999. – 575 с.
10. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы : оқу құралы. – Алматы : Print-S, 2005. – 140 с.
11. Гендина Н.И. Формирование информационной культуры личности: от теории – к модели информационного образования // Открытое образование, 2007. – №1. – С. 4-10
12. Козлов О.А., Ундозерова А.Н. Информационная культура личности в контексте развития современного информационного общества // Человек и образование. – 2017. – №4 (53). – С. 46–52.

УДК 37.013

Анарбек Назгуль,
кандидат педагогических наук, доцент педагогики
Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан,
E-mail: nazanar@gmail.com

Тулепова Ляззат Меделхановна,
Магистрант педагогики,
Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан,
E-mail: tulepovalazzat@mail.ru

КОНСТРУКТ ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ

Аңдатпа: *Авторлармен ұсынылып отырған жұмыста «әлеуметтік-жеке құзыреттілікті» қалыптастыруды құрау бойынша зерттеу нәтижелері көрсетілген. Әлеуметтік-жеке құзыреттіліктер тізімін құрастыру әдісі ұсынылады. Аталған әдіс құзыреттілік түғырын зерттейтін галымдармен білім беру багдарламасын жобалау барысында және ЖОО түлектері моделін құрастыру кезінде қолдануга мүмкіндік береді.*

Тірек сөздер: *құзыреттілік тәсіл, білім беру компасы, әлеуметтік-жеке құзыреттілік.*

Аннотация: *в работе авторами статьи представлен конструкт построения социально-личностных компетенций обучающихся вузов Республики Казахстан. В современных условиях конкурентоспособность специалиста определяется не только знаниями, умениями и навыками, а также его уровнем социально-личностных компетенций, что в целом определяет его профессионализм. Авторами посредством образовательного компаса сделан упор на три социально-личностные компетенции обучающихся и разработана методика построения характеристик каждой из них.*

Ключевые слова: *компетентностный подход, образовательный компас, социально-личностные компетенции.*

Abstract: *in this paper, the authors present a construction construct of social and personal competencies of students of higher education institutions of the Republic of Kazakhstan. In modern conditions, the competitiveness of a specialist is determined not only by knowledge, skills and abilities, but also by his level of social and personal competence, which generally determines his professionalism. The authors use the educational compass to focus on three social and personal competencies of students and develop a method for constructing the characteristics of each of them.*

Keywords: *competence approach, educational compass, social and personal competence.*

Гармонизация «архитектуры» европейской системы высшего образования задает вектор развития отечественной высшей школы. Требования активной социализации личности, которые отражены как в международных, так и в казахстанских документах последнего десятилетия, показывают необходимость согласования и приведения образования в соответствие интенсивно развивающемуся в условиях глобализации рынку труда. В более узком смысле речь идет о соотношении образовательной и профессиональной деятельности, так как «знаниевая» парадигма уже не отвечает требованиям времени, что обусловливает острую необходимость перехода к компетентной парадигме [*Сергеев А.Г., 2010, с. 23*]. В таблице 1 приведены основные особенности компетентной парадигмы высшего образования в сравнении со знаниевой [*Сергеев А.Г., 2010*, *с. 23*].

Таблица 1

Сравнение образовательных парадигм

Знаниевая парадигма	Компетентная парадигма
1	2
…рассматривает человека как ресурс, средство для решения важнейших задач	…рассматривает человека как главную цель образования
…транслирует знания	…производит новые знания
…передает опыт	…учит анализировать, изучать прошлый опыт

…учит усваивать знания	…учит усваивать способ мышления, приводящий к открытию новых знаний
…учит приобретать знания впрок («авось пригодятся»)	…учит приобретать знания в деятельности, моделирующей будущую профессиональную или любую другую
…учит усвоению всего, что преподаватель последовательно «излагает» по известному ему одному плану	…учит принимать участие в определении собственной образовательной траектории и уровня образования
…учит усвоению теорий и вечных истин	…прививает модельные представления о мире, представляет истину как нечто, с чем соглашается сообщество ученых на данном этапе
…готовит к будущей жизни, которая является улучшенной копией настоящей	…учит жить «здесь и теперь», готовит к жизни в обществе, для которого практически невозможно указать основные его черты
…предполагает воспитание и развитие личности на основе преобразованного социального опыта	…предполагает сотворение своего собственного образа мира и своего собственного образа в этом мире
…учит борьбе за…против…	…учит сопротивляться злу в любых условиях, сохраняя достоинство
…вынуждает избегать контроля	…стимулирует обучающегося стремиться к объективному контролю, не скрывая своего незнания

В поиске оснований для построения социально-личностных компетенций обучающихся нами изучены достижения мировой и отечественной теории и практики образования – труды В. Хутмахера, М. Тагума, С. Ширай, К. Ангера, Э.Ф. Зеера, И.А. Зимней, Ю.Г. Татура, А.В. Хуторского, А.Г. Сергеева. Из отечественных исследователей изучены работы по проблемам теоретических и практических аспектов формирования профессиональных компетенций студентов – Ш.Т. Таубаева, Б.Т. Кенжебеков, по формированию социальных компетенций будущих преподавателей – Г.Ж. Менлибекова, по развитию личностно-профессиональных компетенций педагогов на основе саморазвития – О.С. Сангилбаев, по использованию преподавателями в учебном процессе электронных учебных пособий – С.И. Ферхо, по формированию общекультурных компетенций студентов – К.А. Жолдасбекова.

Проанализированы нормативно-правовые акты, соответствующие развитию Болонского процесса, новые зарубежные документы в области определения компетенций будущего, а также казахстанские в области высшего и послевузовского образования.

Хотим заметить, что большинство российских и казахских исследователей [*Сартакова Е.М., Шахматова О.Н., 2009, с. 33; Зеер Э.Ф., Кормильцева М.В., Аскарова, 2010, с. 45*] опираются на следующую логику проектировании компетенций обучающихся вузов [2, 3, 4]: целеполагание образования, определение компетенций (состава, перечня, построение модели), разработка механизмов их формирования, оценка приобретённых компетенций осуществляется через ЗУНы (Рисунок 1).

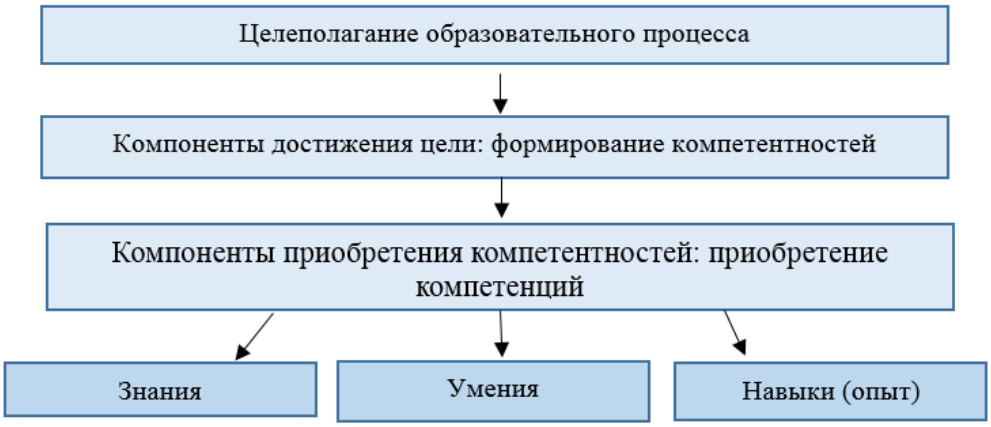

Рисунок 1. Традиционная схема применения компетентностного подхода

Данная схема проектирования компетенций не позволяет определить **способность практического использования** приобретенных в процессе обучения знаний, умений и навыков выпускников в

профессиональной деятельности, то есть на выходе сложно оценить конкретные действия как профессионала. Также данный подход не рассматривает ценности как компонент компетенций, хотя в современном науковедении аксиологические основы приоритетны. Так, по мнению отечественного ученого А.К. Амановой [*Аманова А.К, 2017, 16 с.*], наравне с профессиональными компетенциями, связанными с основными целями образования, структурой социальной практики и с индивидуальным опытом личности, а также видами основных действии обучающегося существует ряд образовательных компетенций, которые должны сформировываться в высшем учебном заведении. На рисунке предложена совокупность таких компетенций, включая понятие ценностей и культурная компетенция, основанная на национальных ценностях.

Рисунок 2. Совокупность образовательных компетенций по А.К. Амановой

Также, важным представляется учесть прогноз компетенций и навыков 2020 года, в работах М. Тагума, С. Ширай, К. Ангера (2017 году) подробно описан образовательный компас в виде «косички» (Рисунок 3) [*Тагума М., Ширай С., Ангера К*].

Как видим, компетенция формируется вследствие переплетения современных знаний, умений и ценностей личности, что ведет к адекватным действиям для разработки ответов на вызовы современности.

Выпускникам 2030 года потребуются глубокие знания во всех областях, а применять их придётся в неизвестных и меняющихся условиях. Для этого им пригодится широкий спектр умений, включающий когнитивные и метапредметные, социально-эмоциональные, физические и др. Также поступки, действия, поведение обучающегося будут базироваться на заложенных ценностях и установках; их можно выделить на уровне индивида, общества и всего мира.

Рисунок 3. Образовательный компас

Для определения понятия социально-личностная компетенция нами рассмотрены подходы к определению понятия компетенции обучающихся вузов; определения социальных компетенций, обучающихся; содержание личностных компетенций, обучающихся; варианты детерминации понятия социально-личностные компетенции обучающихся. Результаты такого анализа сводятся в матрицу социальных и личностных компетенций обучающихся вузов.

Соответственно конструкт построения понятия «социально-личностная компетенция» схематично представлен на рисунке 4.

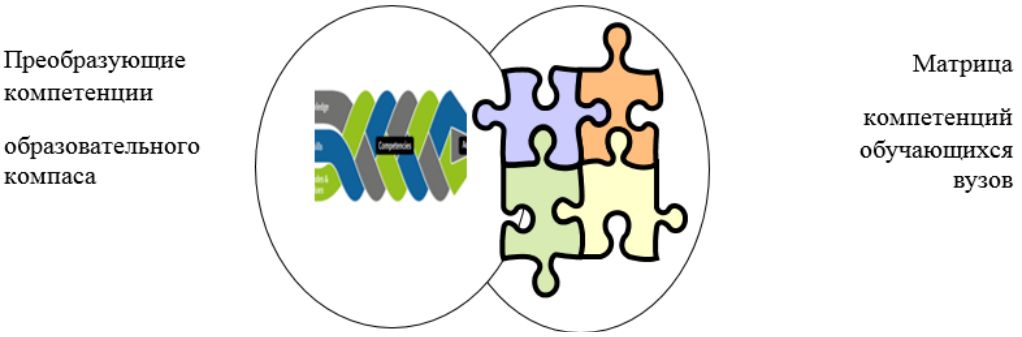

Рисунок 4. Конструкт построения понятия «социально-личностная компетенция» обучающихся вузов

Таким образом, считаем возможным дать следующее определение: **социально-личностная компетенция** есть преобразующая компетенция, представляющая собой совокупность *знаний, способов деятельности, навыков, ценностей и качеств личности*, приобретаемых в процессе личностного развития с целью всесторонней реализации личности в социуме и в профессии, раскрытия ее инновационного мышления, коммуникативной культуры, ответственного поведения.

Согласны с мнением ряды ученых по вопросам развития компетентностного подхода в вузах, что именно социально-личностные компетенции способствуют развитию профессиональных компетенций, в связи с этим мы видим их **преобразовательную функцию** (роль). Так, социально-личностная компетенция обучающегося вуза есть преобразующая компетенция, представляющая собой совокупность знаний, способов деятельности, навыков, ценностей и качеств личности, приобретаемых в процессе личностного развития, раскрытия инновационного мышления, коммуникативной культуры, ответственного поведения личности с целью всесторонней её реализации для служения обществу и защиты национальной безопасности.

Согласно образовательному компасу считаем возможным выделить следующие социально-личностные компетенции обучающихся вузов: принятие ответственности; разрешение противоречий и проблем; создание новшеств. В таблице 2 сведем всё в единую матрицу социально-личностных компетенций обучающихся вузов.

Таблица 2

Матрица социально-личностных компетенций

Социально-личностные компетенции	**Характеристика социально-личностных компетенций**
1	**2**
Принятие ответственности. В основе этой компетенции лежит способность к саморегуляции, включающая самоконтроль, личную эффективность, ответственность, способность решать проблемы и адаптироваться.	– способность брать на себя ответственность; – функционирование в своей социальной среде; – выражать свои идеи или критически оценивать свои действия; – способность адаптироваться к новым ситуациям; – дисциплина и мотивация; – самосознание и гибкость; – планирование и организация деятельности; – работа в команде. – самосовершенствования, саморегулирования, саморазвития, личностной и предметной рефлексии; – готовность к постоянному повышению квалификации;

1	2
	– потребность в самоактуализации и саморазвитии; – основы непрерывного обучения в контексте как личной профессиональной, так и социальной жизни; – социальный интеллект; – коммуникации, использовании технических средств, в самоорганизации и принятии решений; – работа в команде; – владение навыками взаимодействия и сотрудничества; – социальная ответственность за свои поступки и т.д.; – владение средствами постоянного саморазвития своих профессиональных возможностей; – готовность к саморазвитию, самопознанию, сохранение собственного психического и физического здоровья, выбор путей личностного и профессионального развития и т.д.; – ответственность, честь, трудолюбивость, аккуратность, постоянство, устойчивость, уверенность, сдержанность, искренность, требовательность; – быстрая обучаемость, реакция, внимательность или организованность; – готовность к обучению; – способность контролировать собственные желания, мысли и поведение; – способность интегрироваться в группу; – готовность проявить лидерство; – раскованность мыслей, чувств; прогностичность; – критичность; – наличие своего мнения и др; – умение поставить цель и ее достижение; – различные социальные роли в группе и коллективе; – умение найти свое место и роль в окружающем мире, семье, коллективе; – активность, решительность, самостоятельность, наблюдательность, самоконтроль, – патриотизм, – дисциплинированность; – управлению собой, своим временем (тайм-менеджмент) (с устава проекта взята). – инициативность и предпринимательский дух; способность, готовность и умение изучать свою личность, выявлять достоинства и недостатки, создавать и реализовывать план развития своих положительных личностных качеств
Разрешение проблем и противоречий. В мире неравных возможностей молодым людям потребуется умение улаживать конфликты и снимать напряженность, находить баланс между справедливостью и свободой, независимостью и сообществом, инновацией и традицией. Чтобы быть готовыми к будущему, нам необходимо научиться думать и действовать слаженно, принимая во внимание альтернативные идеи и взгляды в краткосрочной и долгосрочной перспективе.	– участвовать в принятии групповых решений; – регулировать конфликты ненасильственным путем; – постановка и решение познавательных задач, проблем; – принятие различий, уважение других, способность жить с людьми других культур, языков, религий; – лидерство; – понимание культур и обычаев других стран; – забота о качестве; – устанавливать и поддерживать социальные связи; – способность разрабатывать, выбирать и применять соответствующие стратегии решения проблем; – самопознание, благодетельность, способность к сопереживанию; – способность к перманентному анализу ситуации; – способность, четко и ясно выражать свою мысль, умение слушать других, задавать вопросы и выдвигать собственные идеи; – умение задавать вопросы, отыскивать причины явлений; – вдохновленность, фантазии и чуткость к противоречиям; – взаимодействия с другими людьми, объектами окружающего мира и его информацией; – эрудированность; – способность и готовность к социальному взаимодействию с обществом, общностью, коллективом, семьей, друзьями, партнерами; – способность и готовность к сотрудничеству и разрешению конфликтов; – способность и готовность к толерантности, уважению и принятию другого; – способность и готовность к социальной мобильности (с Войлоковой взята)

1	2
Создание новшеств. Фундаментом компетенции является способность к адаптации, творческое мышление, любознательность и открытость новому.	– способность порождать новые идеи (креативность); – стремление к успеху; – системность мышления; – неординарное мышление; – инновационное мышление; – компетенции интеграции (структурирование, приращение знаний); – критическое мышление; – способность к нормотворчеству; – рефлексивное мышление; – позитивное мышление; – генерация собственных идей, но и также успешное претворение этих идей в практику; – способность воспринимать инновационные идеи; – гибкость мышления. – знания, не ограничивающиеся своей узкой специализацией; – владение устным и письменным общением на разных языках, в том числе через Internet; – способность обмениваться информацией, общаться; – в сфере информационных технологий; – владение мультимедийными технологиями, понимание возможностей их применения; – умение работать с современными медиа; – поиск информации, анализ информации; – умение отыскивать, преобразовывать и передавать информацию; – использовать современные телекоммуникационные технологии; – готовности, к обучению на протяжении всей жизни; – готовности принимать нестандартные решения;

Далее, расплетаем и заплетаем «косичку». Как видим из рисунка 5, любая компетенция включает знания следующих видов – предметные, метапредметные, эпистемические, процедурные. При выявлении состава социально-личностной компетенции доля *предметных знаний* скорее будет минимальна, данные знания важны для формирования профессиональных компетенций. Каким образом определить совокупность метапредметных знаний? Часто *метапредметные знания* приравнивают к мотивационным (ориентировочным) знаниям, и традиционно под ними понимают обобщенные планы видов учебной деятельности: освоение межпредметных понятий и начальных форм познавательной и личностной рефлексии; развитие способности понимать и сохранять учебную цель и задачи, самостоятельно преобразовывать практическую задачу в познавательную и другие [*Шеховцова Л.Д., Прокофьева И.В., Маркова Р.И., Молчанова Е., 2017, 187 с.*].

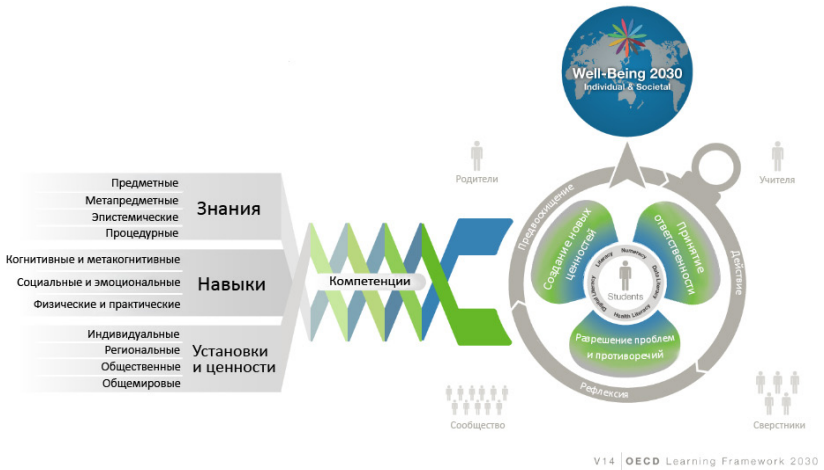

Рисунок 5. Составляющие компетенции [http:ru/unesco.kz]

Далее, выявление *эпистемических знаний* предполагает определение уровня осознания таких понятий – истина и смысл; сущность познания; формы познания (наука, религия, искусство, идеология,

здравый смысл); эмпирический и теоретический уровень познания; принципы познания; вера/интуиция и знание; структура и формы опыта; специфика и критерии научного познания; понимание и объяснение [*http:twirpx.com, с. 5*].

Процедурные знания – знания, хранящиеся в памяти интеллектуальной системы в виде описаний процедур, с помощью которых их можно получить. Обычно процедурные знания используются для представления информации о способах решения задач в проблемной области, а также различные инструкции, методики и т.п. Основной чертой знаниевой парадигмы являются декларативные знания, в то время как ключевой характеристикой компетентной парадигмы – процедурные знания [*Крылова О.Н., Шевердина И.Д., с.* 7].

Перейдем к описанию следующего блока содержания обучения и воспитания – способы деятельности, навыки. *Когнитивные умения и навыки,* по мнению большинства ученых в области педагогики являются познавательные умения, технологии критического мышления [*Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н., 2011, с. 85*].

Метакогнитивные умения – это надкогнитивный уровень умений, своеобразные умения умений, второй абстрагционный этаж умений. Если Вы задумались над вопросами «работы над ошибками», самонаблюдения – «что привело к ошибке, почему получилось ошибочной решение», «где была допущена ошибка в мыслительной деятельности, операций», «как не допустить ошибки в следующий раз при подобной деятельности». Знаменитые ученые, творческие личности также думают над вопросами: как я пришел такому решению? На какие позиции он опирался, какие новые методы использовал? Как спланировать решение новых задач пошагово, детализировано? Какие мыслительные операции повторить? Что изменить? Метокогнитивное мышление – это, можно сказать, «мышление над мышлением», мышление над логикой своего или чужого мышления [*Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н., 2011, с. 85*].

Социально-эмоциональные навыки. Данные навыки демонстрируют развитие эмоционального интеллекта (EQ) личности, мы придерживаемся позиции доктора Колли о наличие пяти основных навыков, способствующих адаптивному социальному и эмоциональному поведению [*http:worldbank.org*]

• самосознание, то есть, способность человека осознавать свои эмоции, сильные и слабые стороны;

• самоуправление, то есть, способность контролировать эмоции и поведение по мере необходимости в разных ситуациях;

• социальное сознание, то есть, способность воспринимать чужую точку зрения и чувствовать сопереживание;

• навыки общения, то есть, способность эффективно слушать, четко выражать свои мысли, сотрудничать с другими и предлагать помощь в случае необходимости;

• ответственное принятие решений, то есть, способность делать правильный выбор в различных условиях.

Физические навыки – навыки, показывающие стремление личности к здоровому образу жизни, гигиена умственного труда, которые выражаются в формировании спортивно-оздоровительных навыков, укреплении необходимых санитарно-гигиенических навыков организации труда и разумного отдыха…

Практические навыки – это точная, безошибочно выполняемая деятельность, которая в силу многократного повторения становится автоматизированной [*Суменко Л.Г., 2003, с. 90*]. К примеру, практические навыки лаконичного выражения своих мыслей, слушания других, постановки вопросов и выдвижения собственных идей решения проблем; установления причинно-следственных связей; управления собой, своим временем (тайм-менеджмент) и т.д.

В блоке «ценности» образовательного компаса европейскими учеными перечислены такие виды как индивидуальные, региональные, общественные и общемировые. Считаем возможным в зависимости от региона, страны и специфики профессиональной деятельности внести изменения в классификацию ценностей. В связи с этим считаем возможным выделить три группы ценностей – государственные, корпоративные, индивидуальные (служение обществу, быть в единстве мысли, слов и дела, поиск смысла, развитие силы воли и другие).

Основные государственные ценности прописаны в документе «Мәңгілік Ел», объединяющие всех казахстанцев и составляющие фундамент будущего страны [*http:kst.adilet.gov.kz*]. Национальное

единство возможно через общность истории, языка и культуры, развитие человеческого капитала, экономический рост, бережное отношение к природным ресурсам, активной гражданской позиции патриота. Кроме того, в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Н. Назарбаев выделяет несколько направлений модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца *[www.akorda.kz*]: конкурентноспособность; прагматизм; сохранение национальной идентичности; культ знания; открытость сознания. Таким образом, в блок «ценности» социально-личностной компетенции войдут такие – независимость страны, государственный язык как оплот единства нашего унитарного государства, общность истории и культуры, созидание личностного потенциала на благо страны, разумное потребление природных ресурсов.

Корпоративные ценности определяются каждой организацией самостоятельно, с учетом их специфики и особенности.

Индивидуальные ценности являются хитом среди исследователей аксиологов, мы в своей работе предлагаем опираться духовно-нравственным ценностям отмеченные в кодексе тюрков, Абая Кунанбаева, Н. Назарбаева, Б. Момышулы.

На протяжении развития казахской государственности накоплен огромный опыт по воспроизводству духовных ценностей казахского общества воспитанию духовно-нравственных качеств, основанные на таких понятиях как «намыс», «сана», «борыш», «айбын», «Отан сүйу», «сабыр», «шапағат», «малшашпау», «талап», «еңбек», «терең ой» и другие.

– Источники тюркской кочевой культуры содержат нравственные идеи в области воспитания, уже в раннем средневековье у кочевников сложились свои требования к обучению и воспитанию детей и молодежи. В частности, был выработан определенный морально-психологический эталон личности, который нашел свое отражение в Кодексе чести тюрков [помни везде, ты – потомок древнего и благородного народа, а поэтому не имеешь права на недостойный поступок;

– знай историю своего народа и края – это знание укрепит твой дух, возвеличит душу;

– не считай себя человеком пока не освоишь языка, обычаев и искусства своего народа;

– постоянно работай над физическим и духовным совершенствованием;

– величие человека никогда не измерялось богатством, а лишь бескорыстным служением Отечеству;

– никогда не оскорбляй ничьих национальностей и религиозных чувств;

– будь всегда во всем человеком чести. Пусть ни голод, ни холод, ни страх смерти не сломят твоего духа.

Изучая, труды Б. Момышулы мы видим перекличку с пониманием чести, высоких нравственных качеств джигита [*Б. Момышулы, 2015*]:

– «Жігіттің екі сойлегені – өлгені» – джигит должен держать слово;

– «Таспен атқанды аспен ат – жеңісің» – ответь добром на зло, и ты победишь;

– «Ешқашан мақтанба! Жұрт мақтасын» – не хвастайся, народ пусть скажет;

– «Күнде өзіңе есеп бер. Өзіңді тәрбиелей бер» – самовоспитание начинается с ежедневного отчета перед собой;

– «Үйретері мол мықтылардан ұстаздарың болсын. Бірақ, ешкімді пір тұтпа» – имей учителей, но не обожествляй их;

– «Өміріңнің сапасына тек сен жауаптысын» – за свою жизнь ты сам в ответе.

Ярким просветителем казахского народа является Абай Кунанбаев, который высказал глубокие мировоззренческие идеи в части познания человеческой сущности. «Человек должен любить всех людей, как братьев, и любить справедливость (әділет), как благой, истинный путь». Впервые в истории казахской философии Абай изложил концептуальное видение модели, сущности зрелой личности (толық адам). По Абаю, зрелой личностью человека делает три качества: разум, сердце, воля.

В стихотворении «Ғылым таппай мақтанба» Абай призывает молодежь придерживаться следующих установок [*Абай , http:adebiportal.kz*].

Пяти вещей ты избегай, к пяти вещям стремления знай,
Раз хочешь выйти в люди.
Узнай же, что пахвальство, ложь,
Лень, сплетни, деньги на кутеж – твои враги повсюду.
Мысль, труд, стремлений высота, довольство малым, доброта: пять дел которых чудо.

Таким образом, в блок «ценности» социально-личностной компетенции выпускника как индивидуальные ценности войдут **честь и ответственность, долг, бескорыстное служение Родине, стойкость, прагматизм и развитие** что будут способствовать сформированности мировоззренческой позиции патриота, гуманистической направленности мышления, поведения и деятельности; качеств защитника Отечества, ответственность за решения, умений проявлять внутреннюю активность и самостоятельность, проактивность и синергию, быть способным к самопознанию, самообразованию, саморазвитию, иметь веру в свои силы и способности и др. (Рисунок 6).

Рисунок 6. **Формирование духовно-нравственных качеств личности на основе индивидуальных ценностей**

Таким образом, для определения социально-личностной компетенции обучающихся конкретной образовательной программы (специальности) необходимо проделать следующие шаги.

1 шаг. Создание команды экспертов по формированию перечня социально-личностных компетенций, обучающихся данной образовательной программы. Команда экспертов создается из числа профессорско-преподавательского состава и работодателей. Разрабатывается план работы команды.

2 шаг. Сбор и анализ информации. Отбор (ранжирование) значимых компетенций, составление матрицы характеристик социально-личностной компетенций обучающихся конкретной специальности.

3 шаг. Выявление состава социально-личностных компетенций, обучающихся по конкретной специальности вуза – расплетаем и заплетаем «косичку». По трем социально-личностным компетенциям определяем значимые для выпускника данной специальности характеристики по всем видам знаний, навыков и ценностей (образец в Таблице 3).

4 шаг: Формулирование содержания компетенций. При формулировании компетенций следует использовать глаголы в неопределенной форме: «понимать», «иметь» (научное представление), «владеть», «уметь», «обладать» (способностью), «быть» (готовым, подготовленным), «знать», (стремиться) «использовать», «учитывать», «обосновывать», «стремиться» (к совершенствованию), «выражать» и т.д.

Таблица 3

Образец определения характеристик социально-личностных компетенций

Компетенция	**Характеристики**
Принятие ответственности	**Знания**
	Предметные …
	Метапредметные знания …
	Эпистемические знания …
	Процедурные знания …
	Навыки
	Когнитивные и метакогнитивные
	Социальные и эмоциональные
	Физические и практические
	Ценности
Разрешение противоречий и проблем	**Знания**
	Предметные …
	Метапредметные знания …
	Эпистемические знания …
	Процедурные знания …
	Навыки
	Когнитивные и метакогнитивные
	Социальные и эмоциональные
	Физические и практические
	Ценности
Создание новшеств	**Знания**
	Предметные …
	Метапредметные знания …
	Эпистемические знания …
	Процедурные знания …
	Навыки
	Когнитивные и метакогнитивные
	Социальные и эмоциональные
	Физические и практические
	Ценности

И в заключение, хотим особо подчеркнуть, что проблема определения социально-личностной компетенции обучающихся вузов в целом, и в частности по конкретной образовательной программе становиться все более актуальным. Предлагаемый авторами конструкт построения социально-личностных компетенций» опирается на идеи педагогики XXI века, осознание единства образовательной и профессиональной деятельности, сочетание требований образовательного компаса и многообразия вариантов социальных и личностных компетенций обучающихся вузов. Данная методика может быть использована исследователями компетентностного подхода в проектировании образовательных программ, а также практиками образовательного процесса вузов при построении моделей выпускника.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сергеев А.Г. Компетентность и компетенции в образовании: монография/: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2010. – 107 с.;
2. Сартакова Е.М., Шахматова О.Н. Формирование и развитие социально-личностных компетенций студентов экономических специальностей: монография, – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2009. – 79 с.;
3. Зеер Э.Ф., Кормильцева М.В. Социально-личностные компетенции и профессиональная мобильность как целевя ориентация образования [Электронный документ] Режим доступа: //https://cyberleninka. Ru;
4. Аскарова Г.А. Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру. Педагогика ғ. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. – Алматы, 2010.;
5. Аманова А.К. Болашак педагог-психолог мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. – Астана, 2017
6. Тагума М., Ширай С., Ангера К. Прогноз ОЭСР – 2030 (компас). [Электронный документ] Режим доступа: //https://www.youtube.com/ watch?v=84395GJj6sc;

7. Шеховцова Л.Д., Прокофьева И.В., Маркова Р.И., Молчанова Е. Метапредметные универсальные знания и умения // Молодой ученый. – 2017. – №42. – С.185-187. [Электронный документ] Режим доступа: // https:// moluch/ru/arhive/176/46005/;
8. ЮНЕСКО. Глобальная повестка дня «Образование2030». – [Электронный документ] Режим доступа: // http:ru/unesco.kz;
9. ЮНЕСКО. Глоссарий терминов по технологии образования. – [Электронный документ] Режим доступа: //http:twirpx.com;
10. Крылова О.Н., Шевердина И.Д. Процедурные знания как компонент современной видеологии знаний обучающихся в условиях реализации ФГСО // Журнал наука и образование. [Электронный документ] Режим доступа: //http:cyberleninka. ru;
11. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. – М.: Академия, 2011. – 576 с.
12. Халси Роджерс Социально-эмоциональные навыки // Всемирный Банк, – 2015. [Электронный документ] Режим доступа: //http:worldbank.org;
13. Суменко Л.Г. Англо-русский словарь по информационным технологиям. М.: ГП ЦНИИС, 2003.;
14. Национальная идея «Мәңгілік ел», 2017 [Электронный документ] Режим доступа: //http:kst.adilet.gov.kz
15. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Астана. 2017 [Электронный документ] Режим доступа: //https://www. akorda.kz;
16. Мурад аджи История тюрков. [Электронный документ] Режим доступа: //https://books.googl.kz;
17. Фрид Алекбери, 2018// Кодекс чести тюрков// «Elm» History & Heritage website [Электронный документ] Режим доступа: //https:/alakbari/indeks.files/192.htm;
18. Жизненый путь и творческое наследие Б. Момышулы, 2015. [Электронный документ] Режим доступа: // http:mysl.kazgazeta..kz;
19. Абай Кунанбаев Двадцать стихотворений на трех языках// [Электронный документ] Режим доступа: // http:adebiportal.kz.

ӘОЖ 37.016

Байменова Ұлжалғас Сейдановна,
доцент, х.ғ. к., декан,
сырттай және қашықтықтан оқыту факультеті,
Академик Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Битемирова Алия Еркегуловна,
доцент, х.ғ.к.,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент,
E-mail: bitemirova1960@mail.ru

ХИМИЯНЫ БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУ

Аңдатпа: *Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ояту мұғалімнің сабақ өткізу тәсіліне де байланысты. Ағылшын тілін химия пәнін оқытуда ұштастыру үшін әдіс-тәсілдердің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай ең тиімдісін таңдап алу және олардың бірнешеуін түрлендіре тиімді, үйлесімді әрі шығармашылықпен қолдану – сабақтың сәтті өтуінің кепілі. Мақалада жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша химияны билингвалды оқытудың тиімді әдістемесі қарастырылған.*

Кілт сөздер: *билингвалды оқыту, химияны оқыту әдістемесі, химияны ағылшын тілінде оқыту.*

Аннотация: *Основная цель образования – не только обновление содержания образования, но и повышение эффективности использования различных средств и методов обучения. В зависимости от способа проведения занятий учителя – пробудить интерес учащихся к уроку. Для сочетания английского языка в преподавании химии необходимо свободно владеть всеми методами, выбрать наиболее выгодные из каждой конкретной ситуации и преобразовать несколько из них-залог успешного проведения урока. В статье рассмотрена эффективная методика билингвального обучения химии по обновленной образовательной программе.*

Ключевые слова: *билингвальное обучение, методика преподавания химии, обучение химии на английском языке.*

Abstract: *The main goal of education is not only to update the content of education, but also to increase the efficiency of using various means and methods of teaching. Depending on the method of the teacher conduction classes – to awaken the interest of students in the lesson. To combine English in teaching chemistry, you must be fluent in all the methods, choose the most profitable from each specific situation and convert several of them – the key to a successful lesson. The article considers an effective method of bilingual teaching of chemistry according to the updated educational program.*

Key words: *bilingual education, methods of teaching chemistry, teaching chemistry in English.*

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілдік және көпмәдениеттілік жағдайында болғандықтан жастар алдына үлкен де күрделі мәселелер қойып отыр. Көптілділік Қазақстан халықтарын рухани дамытумен қатар еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін ішкі саясаттың жекелеген бағыты. Көптілдікті дамыту мәселесінің туындаған себебі мемлекет дамуымен тікелей байланысты. Осы тұрғыда ең маңызды істің бірі – жалпыға міндетті білім беру стандартын оқушыларға меңгерте отырып, оларды көптілді тұлға ретінде қалыптастыру.

Қазақстан қоғамының әлеуметтік-экономикалық, рухани қалыптасуының жаңа міндеттерін іс жүзінде асыруға дайын жас ұрпақты тәрбиелеудің негізгі факторларының бірі – мектепте көптілді және билингвалды білім беруді жолға қою болып табылады.

Қазіргі әлемдік бәсекеде ғылым мен технология дамыған дәуірде, жас ұрпақтың негізгі міндеті сапалы білім алып, ғылыми технологияларды толыққанды игеріп, болашақта бәсекеге қабілетті, өмірге дайын болып шығу.

Көптілді білім-көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Қазақ тілі мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой-өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлтаралық қатынас мәдениетін, толеранттілігін және планетарлық

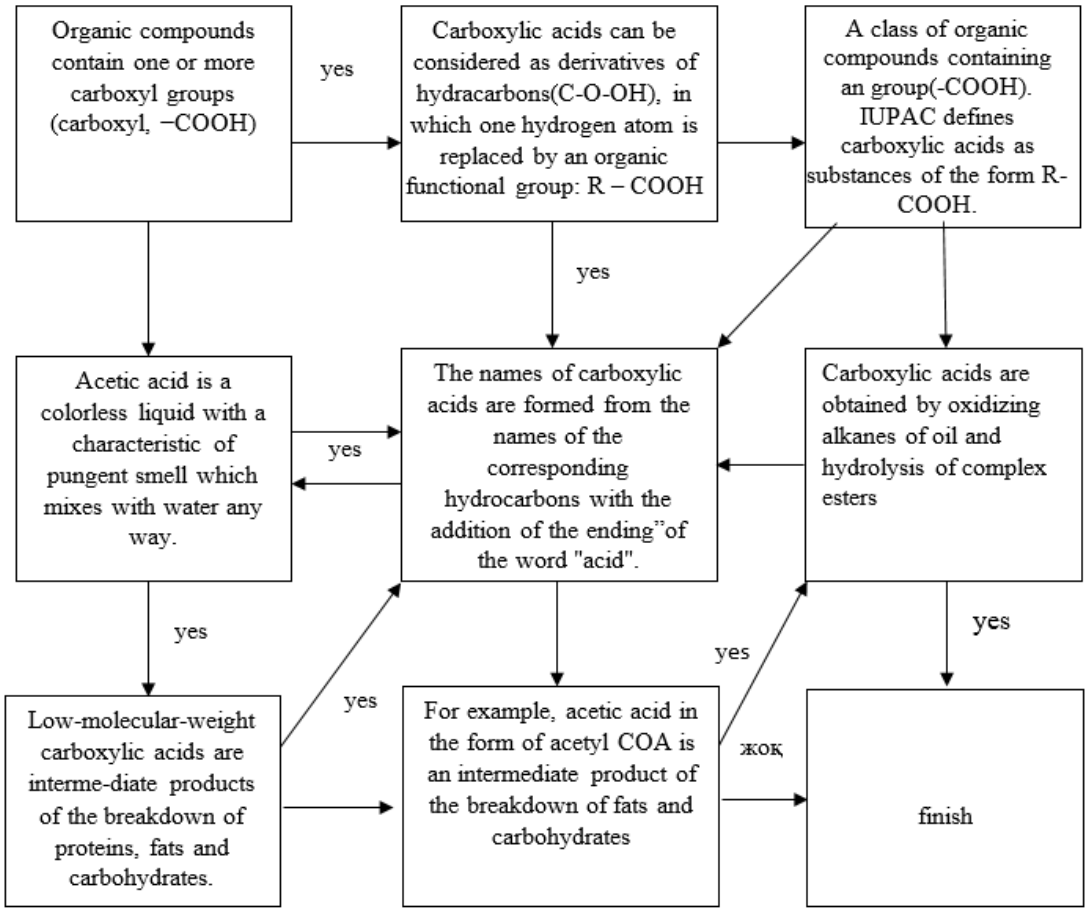
ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Еңбек нарығында, өмірлік қызметте тілдік кедергілерге ұшырамайды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің жылдағы дәстүрлі Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету тиістігіне ерекше мән береді. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында: «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек [*Назарбаев Н.Ә., 2018*]. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» – деп көрсетті. Көптілдік жеке адамға ғана емес, қазақстандық қоғамға пайда әкелетін фактор деп санауымыз қажет. Көптілдікті дамыту барысында патриоттық тәрбиені күшейту мәселесі туындайды. Басқа тілдерді үйренумен, басқа мәдениетті білумен қатар, жас ұрпақ өз елінің құндылықтарын биік ұстауына бүгінгі мектеп жауапты.

Педагогтердің кәсіби құзыреттілігін дамыту – білім сапасын көтеру құралы [*Мартынова М.В., 2003, б. 37*]. Қазіргі ғылым мен техника дамыған қоғамда білім беру жүйесінде кәсіби құзыреттілігі дамыған, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етіп отыр. Білікті де білімді маман болу үшін әр ұстаз өз білімін үздіксіз жетілдіріп, заман талабына сәйкес кәсіби біліктілігін үнемі үздіксіз жетілдіріп отыруы тиіс. Осы мақсатта болашақ мамандарды заман талабына сай даярлауда оқыту үдерісінде пәндік – кіріктіру қажеттілігі туындап тұр.

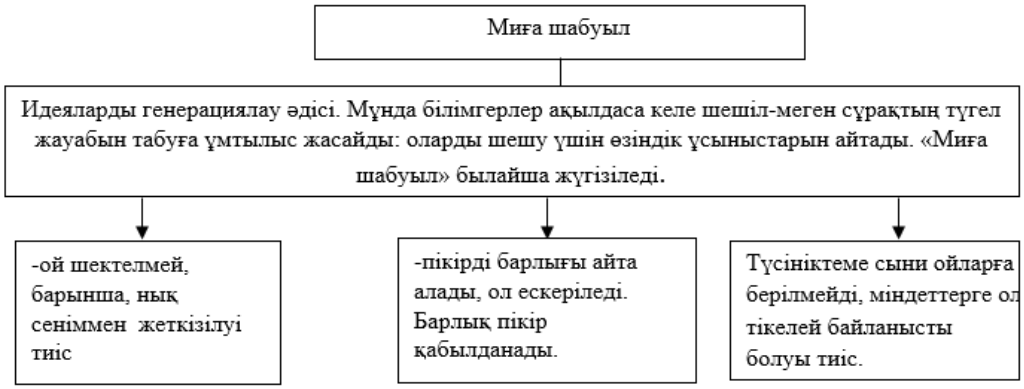
Білім алудың және білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда химияны билингвалды оқыту барысында интербелсенді әдістерді пайдаланамыз [*Зорина Л. Я., 1993, б. 125*].

Оқушыларға берілген мәтінмен жұмыс жасауда ***«Химиялық лабиринт»*** әдісін қолдануға болады [*Рогова Г.В., Верещагина И.Н., 2000, б. 123*]. Білім алушылар мәліметтерді дұрыс пайдаланса, соңғы жолға жол таба алады. Жол сол жақтағы бұрыштан жоғарғы басталады. «Карбон қышқылы» тақырыбына лабиринтқа үлгі келтіреміз («Carboxylic acids»).

Билингвалды оқыту барысында химия сабақтарын ең тиімді әдіс-тәсілдердің бірі – миға шабуыл стратегиясын пайдалана отырып іске асыруға болады. Міндеті миға шабуылдың микротоп көмегімен жаңа идеяларды ашу. Бұл әдіс мәселенің шешімін табуға талпынған білім алушылардың қиялдаған ойларын ашуға мүмкіншілік береді. Неғұрлым әртүрлі пікірлер көп болса, солғұрлым шамамен дұрыс жауаптар көп болады. Мәселенің осы стратегиясы ең дұрыс шешімдер топтамасын жасау үшін пайдаланылады.

Билингвалды оқытылатын сыныптарда миға шабуылды теориялық сабақтарда сыныпқа, топтарда немесе жеке жұмыс барысында қолдануға тиімді [*Жетписбаева Б.А., 2000, б. 71*]. Бұл білім алушының белсенділігін жоғарылатуға, тақырыптың ең маңызды шешімін табуға жағдай туғызады. Миға шабуыл стратегиясының сызбанұсқасын келтіреміз:

Органикалық химиядан заттардың номенклатурасын, химиялық формулаларын, реакция теңдеулерін, ағылшын тіліндегі терминологияны іздестіру барысында пайдалануға болады. Тарау аяқтағанда, немесе үлкен бір тақырыпты бітіргенде жалпы алынған білімді қортындылайтын болсақ және жүйелейтін болған жағдайда біз оқушыларға төмендегідей тапсырманы бере аламыз.

Бірінші реакциялардың теңдеулерін жазасыз, сонан соң химиялық формуламен берілген заттардың аттарын алмастырып жазыңдар, кейін көп нүктенің орнына не жазу керек толтырып, ең соңынан коэффициенттер жазылады:

1) Chlorine propane + potassium hydroxide→.....+ potassium bromide

Жауабы: Chlorine propane+potassium hydroxide→ propanol+ potassium bromide

$C_3H_7CI + KOH \rightarrow C_3H_7 OH + KCI$

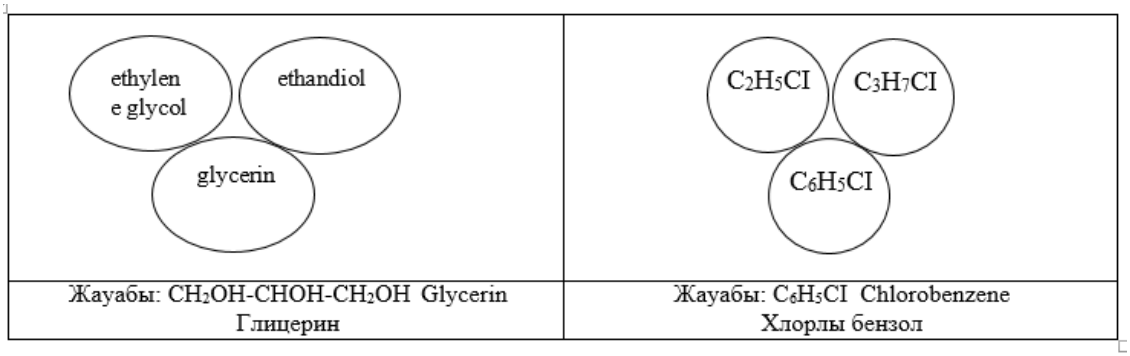
2) ethanol + potassium chloride → chlorine ethane + ...

Жауабы: ethanol + potassium chloride → chlorine ethane+ potassium hydroxide

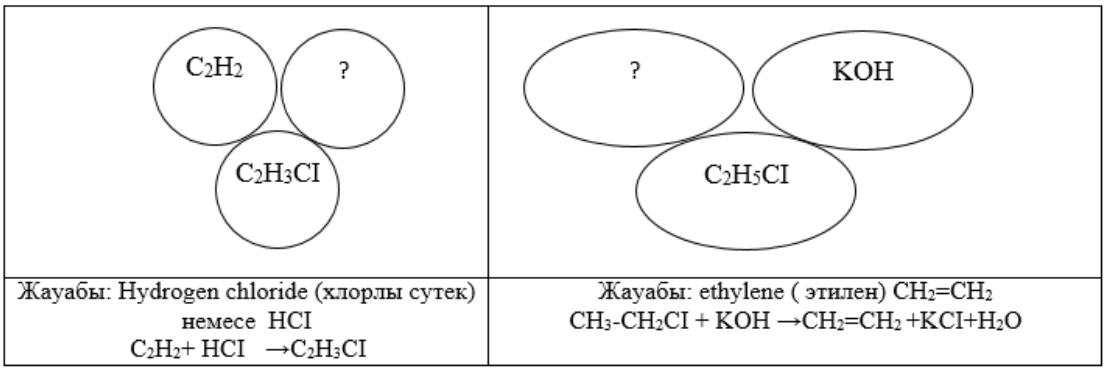
$C_2H_5OH + KCI \rightarrow C_2H_5CI + KOH$

Заттар мен теңдеулер атаулары арасында өзара ауысулар жасау, заттардың атаулары мен олардың формулалары арасында, коэффициенттерді құру және реакция теңдеулерін жазу дағдыларын қалыптастыруға дамытуға осындай әдістер ықпал етеді.

Өтілген тақырып бойынша екітілде алған білімдерін жүйелеуге балалардың қол жеткізу үшін төмендегідей етіп тапсырмалар ұсынуға болады. Заттардың берілген қасиеттерін салыстырып, артығын табу арқылы.

«Белгісіз затты тап» – әдісіде органикалық химиядағы заттардың химиялық қасиеттерін талдап қорытындылай түсуге арналған әдістердің бірі болып табылады [*Битемирова А.Е., Шаграева Б., Түймебаева Г., 2020, б. 294*]. Бұл әдісте білімгерлер қосылыстың химиялық қасиетіне сүйене отырып белгісіз заттың аталуы мен формуласын іздеп тауып, химиялық реакция теңдеуін көрсетеді.

Жауабы: Hydrogen chloride (хлорлы сутек) немесе HCI C_2H_2+ HCI $\rightarrow C_2H_3CI$	Жауабы: ethylene (этилен) $CH_2=CH_2$ $CH_3-CH_2CI + KOH \rightarrow CH_2=CH_2 + KCI + H_2O$

Жаңа сабақтарда алған білімдерін түйіндеу үшін немесе қорытындылау үшін, сол сияқты сабақты бекіту үшін *«Химиялық сөздік»* ойынын пайдалануға болады. Бұл әдісте балалар ағылшынша атауларымен терминдерді және анықтамаларды бір біріне сәйкестендіруі керек болады.

Тақырып: Орынбасу реакциялары Тема: Реакции замещения Theme: Substitution reactions		
Оң зарядты бөлшектер электрофильдер	Электрофильді реагенттер / Electrophilic reagents	Parts with a positive electric charge
электрон жұбы бар бөлшектер (теріс зарядты иондар, электрон жұбы бар күрделі заттар)	Нуклеофильді реагент / Nucleophilic reagent	details with electro-nic pair (negative charge ions, complex objects with an electron pair)
жұптаспаған электроны бар бөлшектер	бос радикалдар / free radicals	unpaired electron particles
Бастапқы молекуладағы атомның (не атомдар тобының) орнын басқа атом (не атомдар тобы) басып, жаңа молекула түзіледі	Орынбасу реакциялары/ Substitution reactions	The primary molecu-le of atom (or group of atoms) replaced by another atom (or group of atoms) new molecula formed
электронды беру процесі	Тотығу / Oxidation	the process of electronic transmission

Қорыта келгенде химия пәнін ағылшын тілінде оқыту оқушылардың сөздік қорын кеңейте отырып, жаңалық ашуға, әртүрлі бақылаулар, тәжірибелер жүргізуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер оқушыны өз бетімен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Ең бастысы оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қоры толығады, сөйлеу дағдысы қалыптасады. Олардың сол сенімді орындауы үшін оларға үлкен жол көрсетуіміз керек, сондықтан біз химия пәнін ағылшын тілінде оқыту арқылы сабақ барысында қосымша берілетін химиялық терминдер сөздігімен оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қорын қалыптастыруға және бәсекеге қабілетті болардай білімін толықтыруға өз көмегімізді тигізе аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Үлы даланың жеті қыры/http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy. 21 қараша 2018.
2. Мартынова М.В. Интегрированное обучение. Педагогические технологии. Типы и формы интегрированных уроков. Методические рекомендации. Томск: ТомГУ, 2003.
3. Зорина Л.Я. Интегрированные предметы естественно научного цикла/Современная дидактика: теория – практике/Под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлёва. М.: ИТП и МИО РАО. 1993. С. 125 – 140.
4. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов пед. вузов. 3-е изд. М.: Просвещение, 2000. – 232 с.
5. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология.- Алматы: Білім, 2000 – 343 с.
6. Битемирова А.Е., Шаграева Б., Түймебаева Г. Химиядан спирттер тақырыбын үштілде оқыту әдісі. //Наука и жизнь Казахстана. Международный научный журнал. №2, 2020, С. 294-298

МРНТИ 14.25.09
ӘОК 372.851

Дәулеткұлова Айгүл,
п.ғ.к.,
Сулеймен Демирель университеті,
Қаскелен қ.,
E-mail: aigul.dauletkulova@sdu.edu.kz

Баятова Шұғыла,
магистрант,
Сулеймен Демирель университеті,
Қаскелен қ.,
E-mail: shugula.bayatova@sdu.edu.kz

ФУНКЦИЯНЫҢ ШЕГІ МЕН ҮЗІЛІССІЗДІГІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. *Функцияның шегі мен үзіліссіздігі тақырыбын оқушыларға түсіндірудің тиімді тәсілдері қарастырылады. Өз бетінше білім алуға негізделген оқытудың жаңа тәсілі білім беру стандартына сәйкес оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және пәнге деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Мақалада оқушылардың жаңа тақырыпты іздене отырып оқуға, түсінуге негізделген әдістер қарастырылған. Оқу мақсатына негізделген сабақтың мақсатын өз бетінше айқындауға бағытталған оқыту технологиясын қолдану сипатталған. Әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын оятып, функционалды сауаттылығын қалыптастыруға бағыттау. Өткен тақырыпты жаңа сабақпен байланыстыра отырып, білімдерін толықтыруға негізделген.*

Түйінді сөздер: *оқытудың белсенді әдістері, жаңа тәсілдер, оқу мақсаттары, деңгейлік тапсырмалар, шығармашылық ойлау, өз бетінше білім алу.*

Аннотация. Рассмотрены эффективные способы объяснения темы ограничения и непрерывности функции для студентов. Новый способ обучения, основанный на самостоятельном обучении, способствует развитию критического мышления учащихся в соответствии со стандартами образования и их интересом к предмету. В статье рассматриваются подходы к обучению и пониманию студентами при поиске новых тем. Описано использование технологий обучения, которые направлены на самоопределение цели обучения на основе уроков. Использование различных подходов для стимулирования интереса учащихся к обучению и формирования функциональной грамотности. Он основан на дополнении их знаний, связывая предыдущую тему с новым уроком.

Ключевые слова: *новые подходы, цели обучения, задачи уровня, креативное мышление, самостоятельное обучение.*

Abstract. *Effective ways of explaining the topic of restriction and continuity of function for students are considered. A new learning method, based on self-study, contributes to the development of students' critical thinking in accordance with educational standards and their interest in the subject. The article discusses approaches to teaching and understanding by students when searching for new topics. The use of teaching technologies that are aimed at self-determination of the learning objectives based on lessons is described. The use of various approaches to stimulate students' interest in learning and the formation of functional literacy. It is based on the addition of their knowledge, linking the previous topic with a new lesson.*

Key words: *new approaches, learning goals, level objectives, creative thinking, independent learning.*

Математиканы оқытудың мақсаты жеке тұлғаны қоғамның даму барысында алатын оның орнына лайық функционалды сауаттылығын қалыптастыруға байланысты анықталады. Математиканы кәсіби меңгеруге даярлаумен қатар, таңдап алған мамандықтарынан тәуелсіз барлық оқушыларға математикалық даярлықтың кепілді деңгейін қамтамасыз ету – математиканы оқытудың басты мақсаты. Заман талабына сай білім беру жүйесіне енгізілген өзгерістердің де математикамен тікелей байланысты екені заңды. Қазіргі таңдағы жаңартылған білім берудің басты ерекшелігі – оқушыға өз бетінше білім алуға мұғалім тарапынан бағыт-бағдар беру, мүмкіндік жасау.

Функцияның шегі мен үзіліссіздігі – алгебра және анализ бастамаларындағы негізгі және күрделі тақырыптардың бірі. Функцияның үзіліссіздігі оқушыларға түсіну мен ассимиляциялау үшін өте қиын. Бұл тақырыпты меңгерудің төмен деңгейімен байланысты проблемалар мемлекеттік қорытынды аттестациясының нәтижелеріне әсер етеді және болашақ үміткерлерді оқытудың жалпы деңгейін төмендетеді. Бұл тақырыптағы есептер жоғарғы сынып есептерімен қатар ҰБТ, ОЖСБ есептерінде жиі кездеседі. Сондықтан да, оқушыларға функцияның шегі мен үзіліссіздігіне берілген есептерді шешуді үйретудің тиімді жолдарын іздеу және уақытқа байланысты тиімді шешу тәсілдеріне назар аудару қажеттілігі туындайды. Ал жақсы нәтижеге жету – оқушы тарапынан да, мұғалім тарапынан үлкен ізденісті талап етеді.

Мақалада математикадан оқушылардың оқу процесін ұйымдастырудың теориялық негіздері сипатталған, оқушылардың білім алуына ықпал ететін факторлар мен жағдайлар көрсетілген.

Бүгінгі таңда оқу процесін жетілдіру оқытудың белсенді әдістерін көбейту, зерттеліп отырған мәселенің мәніне терең енуді қамтамасыз ету, әр оқушының жеке белсенділігі мен оқуға деген қызығушылығын арттыруға бағытталған.

Функцияның шегі мен үзіліссіздігі – мектеп бағдарламасында 10 сынып оқушыларына арналған тақырып. Тақырыпты түсіндірмес бұрын, Функция дегеніміз не? Қай жерде қолданылады? Шек дегеніміз не? осы сұрақтарға жауап іздеу қажет. Ол үшін:

– осы тақырыпты түсінуге қажетті мәліметтерді жинақтау қажет және оқушыларға да мәліметтер жинап келуге тапсырма беру;

– сабақтың бастамасын жинақталған мәліметтерді ортаға салудан бастау;

– әр оқушыға өз ойын айтуға мүмкіндік беру;

– жиналған мәліметтерді біріктіре отырып сабақтың мақсатын анықтау;

– мәліметтерді толықтыру, тақырыптың мазмұнын ашу қажет.

Сыни тұрғыдан ойлау стратегиялары жоғарыдағы алгоритмді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. «Джигсо», «Кубизм», стратегиялары білгендерін бөлісуге мүмкіндік жасауға болады. «ББББ»кестесін толтырту арқылы барлық оқушылардан болмаса да, басым бөлігінің сабақты түсіну деңгейін анықтауға болады. Бұл – оқу барысында зерттей отырып, дәлел келтірте отырып оқыту тәсілі.

Зерттей отырып оқытудың мақсатын анықтау үшін оның бірнеше сипаттамалық белгілерін көрсетуге болады:

1) оқу барысында зерттеу – мәлімет іздеу барысындағы танымдық процесс;

2) оқу барысында зерттеу үнемі жаңа нәрсені үйренуге бағытталады;

3) оқушылардың тапсырманы орындау барысында өз бетінше жұмыс жасауына мүмкіндік береді;

4) оқу мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған іс–әрекет.

Жоғарыда айтылған мәліметтерге мысал келтіре кетсек, ең алдымен сұраққа жауап іздеуден бастайық.

Функция деген не? Оқушылар үшін өмірде не үшін қажеттілігі маңыздырақ. Мысалы, функцияның графигінің кардиограммада қолданылатындығы оқушылардың қызығушылығын арттырады. Сабақ барысында осындай әр бала жинақтап әкелген тың мәліметтерді ортаға салып бөлісу – мұғалімнің сабақ түсіндіргеніне қарағанда есте жақсы сақталады.

Осы тақырыпты зерттеу барысында 10 сыныптарға тәжірибе жүргізілді. Жаратылыстанумматематика бағытындағы екі сыныпқа сабақ екі түрлі өтілді. Біріне жаңартылған бағдарлама бойынша, екінші сыныпқа дәстүрлі сабақ өткізілді.

Жаңартылған бағдарлама бойынша бірінші сыныпқа үйге жоғарыдағы сұрақтарға жауап іздеп келу берілді және алдын ала түсірілген видео сабақ көрсетілді. Видесабақ функцияның шегі мен үзіліссіздігі тақырыбына түсіндірме түрінде түсірілді. Сабақ барысында дивергентті ойлауға, креативті ойлауға тапсырмалар берілді. Оқушылар функцияның шегі мен үзіліссіздігін өмірмен байланыстыра отырып түсініп, тапсырмалар орындады. Олар топтарға бөлініп өздері жинап келген мәліметті видеосабақпен салыстыра отырып, талқылады, топтар арасында пікірталас туды, мұғаліммен сұрақ-жауап алмаса отырып білімдерін толықтырды. Әркім өз көзқарасының дұрыс, бұрыстығына көз жеткізді, дұрыс пікірлер қолдау тапты, қате пікірлер түзетілді. Барлығы нақты, дәлелмен болғандықтан сабақта оқушылар арасында түсініспеушілік орын алмады. Жаңартылған бағдарламаның ерекшелігі, тиімді жағы әр тапсырмаға құрылған критерийлер, дискрепторлар. Оқушылар тапсырма орындамас бұрын тапсырманың орындалу алгоритмін жазып, әр қадамды баллмен есептейді. Соның нәтижесінде әр баланың есеп шығару барысында неден қиналатынын нақты білуге болады.

Екінші сыныпқа сабақ әдіттегідей мұғалім тарапынан түсіндірілді. Сабаққа деген балалардың көзқарасы да, қызығушылығы да орташа деңгейде болды. Сабақ бірсарынды, оқушылар енжар, күрделі тақырып болғандықтан кейбір оқушылардың түсінуі де қиындық туғызады.

Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, екі сыныптағы жұмыс жүру деңгейі екі түрлі. Бірінші сыныпта оқушылар арасында қарқынды жұмыс жүріп, жаппай мілімет алмасу байқалса, еінші сыныпта баяу, оқушылардан жауапкершілік талап етілмейтін жұмыс түрін байқауға болады.

Айырмашылық сабақ барысында ғана емес, тақырып соңындағы бөлім бойынша жазған жиынтық бақылау мен бақылау жұмысының нәтижесінен де байқалды. Өз бетінше ізденіп оқыған оқушы мен дайын білімді алған оқушыда үлкен айырмашылық бар екеніне нақты көз жеткізуге болады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері мен өтілген сабақ қорытындысына қарай,

Қазіргі мектеп ғылым жетістіктері мен адам қызметінің әртүрлі салаларының сұраныстарына сәйкес ертеңгі күннің қажеттіліктеріне сай бола отырып, мектеп бітіруші түлектің алдағы өміріне қажетті білімінің берік іргетасын қалауы керек. Сондықтан, білімдер мен икемділіктер білім жүйесін құруға арналуы тиіс. Жалпы, білім жүйесінде ақпараттық технологиялардың тереңдеп енуі оны оқыту әдістемесін ғана емес, мазмұнын да өзгерте бастады. Математика саласында математикалық әдістер мен математикалық ойлау ғана емес, жалпы ғылыми дүниетанымын да жаңаруда. Мектепте математикалық білім беру мазмұнын жаңарту мен оны оқыту әдістемесін жетілдіруден бұрын математикалық білім беру сапасын жолға қоюымыз қажет.

Қазіргі кезде математикалық сауаттылыққа қатысты белгілі қайшылықтан туындаған проблемалық сұрақ зерттеу жұмысының тақырыбын таңдауға ықпал еткен еді.

Қайшылықтың мәні:

– Математика пәнінен оқушылардың білім сапасы төмен болғаны;

– Математика пәнінің өмірдегі маңыздылығы, қажеттілігі;

Сонымен ғылыми зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде төмендегідей ұсыныстар туындады:

Оқушылардың пәнге қызығушылығын, математикалық сауаттылығын арттыру үшін тиімді әдіс-тәсілдерді қолдануымыз қажет. Оларды дұрыс таңдап, жүйелі түрде қолану керек. Әдіс-тәсілдердің тиімділігінің арқасында оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, білім деңгейлері жоғарылайды.оқушылар олимпиадаларда жүлделі орындарға ие бола алады. Оқушылардың математикалық сауаттылығы PISA шеңберіндегі тестілеу деңгейлеріне жетеді.

XXI ғасырдың көшбасшысы – жаңашыл, ізденімпаз, шебер ұстаз. XXI ғасыр ұстазы бүгінгі күн талабына сай жан-жақты дамыған, өмірге реалистік тұрғыдан қарайтын, терең біліммен қаруланған оқушы тұлғасын сомдау үшін өзі де шеберліктің шыңынан көрінуі тиіс.

Біздің және басқа да мұғалімдердің тәжірибесі көрсеткендей, оқушыларға жаңа білімді өз бетінше меңгерту, білімін тередету, алған білімін жүйелеу мақсатында оқыту мен дамытудың тиімді тәсілі – оқыту барысында өз бетінше ізденуі процесін ұйымдастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Стилианидес, AJ, и Стилианидес, GJ (2006). Содержание знаний для преподавания математики: на примере рассуждений и доказывания. В Novotná, J., Moraová, H., Krátká, M. & Stehlíková, N. (Eds.). Труды 30-й конференции Международной группы по психологии математического образования , вып. 5, с. 201-208. Прага: PME.
2. An, S., Kulm, G., & Wu, Z. (2004). The pedagogical content knowledge of mddle school, mathematics teacher in China and the U.S. Journal of
3. Winsor, MS (2003) Знание учителями математики Preservice функций и их влияние на планирование урока на уровне средней школы
4. Shulman, L. S. (1986b). Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher, 15, 4–14.
5. Далингер В.А. Поисково-исследовательская деятельность учащихся по математике: Учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2005. – 456 с.
6. Карашева Г., Китайбеков Е.Т., Искакова Г. Функция шегі теориясын үйренуде студенттердің оқу іс-әрекетін белсендіру әдістері. //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Физика-математика ғылымдары» сериясы №1(65), 2019 ж. 49-55 бб.
7. Б.Р. Қасқатаева, А.Қ. Пірмаханова Бейімдік мектепте математикалық анализ элементтерін саралап және даралап оқытудың тиімділігі. // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2 (78), 2019. 16-22 бб.

ӘОЖ 372.8:81

Ермекбаев Мұхтар Әбенұлы,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, меңгеруші,
"Мектепке дейінгі және бастауыш оқыту теориясы мен әдістемесі" кафедрасы,
"Тарих және педагогика" факультеті,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы

Қойшыбаева Назира,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
"Жалпы психология" кафедрасы,
"Тарих және педагогика" факультеті,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Резюме. *Мақалада бастауыш мектепоқушыларының тілінің даму кезеңдері жайлы қолдану сөз болады.*
Кілт сөздер. *Бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, антролингвистика, бала тілінің дамуы.*

Ермекбаев Мухтар Абенович,
кандидат педагогических наук, доцент, заведующая,
кафедра "Теория и методика дошкольного и начального обучение",
факультет "История и педагогика",
Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова,
город Шымкент

Назира Койшыбаева,
кандидат педагогических наук, доцент, заведующая,
кафедра "Общая психология",
факультет "История и педагогика",
Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова,
город Шымкент

ЭТАПЫ РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОГО КЛАССА

Резюме. *В данной статье рассматриваются этапы развитие словарного запаса младших школьников.*
Ключевые слова: *образование, образование в начальном школе, преподавания казахского языка, словарный подход.*

Yermekbayev Muhtar,
candidate of pedagogical sciences, associate professor, Head,
Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education",
Faculty of "History and Pedagogy",
M. Auezov South-Kazakhstan state university,
Shymkent

Koishibaeva Nazira,
candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Department of "General psychology",
Faculty of "History and Pedagogy",
M. Auezov South-Kazakhstan state university,
Shymkent

THE MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF THE VOCABULARY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Resume. *This article writes about the stages of vocabulary of junior schoolchildren.*
Keywords: *education, primary school education, Kazakh language teaching, vocabulary approach.*

Бастауыш мектеп оқушыларының сөздік қоры мен олардың ойлау, сөйлеу қабілеттерінің арасында біршама зерттеулер жүргізілген. Сонда қазіргі кезде баланың сөздік қорын даму кезеңдерін жіктеуде біршама алшақтықтар бар. біз өзіміздің мақаламызда қазақ балаларының сөздік қорының даму ерекшеліктерін ескере отырып, баланың тілінің дамуының кезеңдерін ашып көрсеттік.

Психология ғылымында тілді зерттеген сөйлеуді тілдің іс-әрекеті ретінде қарастыру қалыптасқан. Тілсіз – сөйлеу болмайтыны сияқты, тіл де сөйлеу құбылысынсыз өзінің қажеттілігін өтей алмайды. Бұл жөнінде С.Л. Рубинштейн былай жазған: "Речь – это деятельность общения – выражения, воздействия, сообщения – посредством языка; речь – это язык в действии. Точнее речь – это форма существования сознания (мыслей, чувств, переживании) для другого, служащая средством общения с ним, и форма обобщенного отражения действительности или форма существования мышления" [Рубиніитейн С.Л., 1999, с. 382]. Сондықтан да тілдің өмір сүруі үшін оның сөйлеу процесінде қолданысқа түсуі қажет. Тіл сөйлеу процесінде қолданысқа түсетін қатысымдық түлғалар негізінде жузеге асады [Петровский В.А., Ярошевский Т.М, 2000, с. 36].

Психологтар сөзді сөзім мен мағынаның бірлігінен құралған, шындық өмірді бейнелейтін құбылыс ретінде таниды: "Слова является специфическим единством чувственного и смыслового содержания. Всякое слова имеет смысловое – семантическое -содержание, которое составляет его значение" [Лурия А.Р., 1979, с. 382]. Сөздің осындай қасиеттерін ескере отырып, сөздік қордағы сөз тек сөйлеу процесінде ғана танылады, өзінің қызметін атқара алатындығы көрінеді.

В.А. Петровский мен Г.М. Ярошевскийдің зерттеу жұмыстарынан көруге болады. Олар: "Первым этапом является программирования речи – построение смыслового контекста речевого высказывания, того, что человек хочет сказать. Для этого отбирается информация, который он считает важным и отсеивается не нужное, второстепенная.

Второй этап – построение синтаксической структуры предложения. Прогнозируется общая конструкция фразы, ее грамматическая форма, включается механизмы, обеспечивающие поиск нужного слово, выбор звуков, наиболее точно его воспроизводящих.

Третий этап – осуществляется программированием, реальное звучание речи. Таким образом, развертывается процесс, говоренис, в ходе которого коммуникатор кодирует информацию, подлежащего передачи", – деп, осындай үш кезеңнен кейін ғана сөйлеу әрекеті пайда болатындығын айтады [Петровский В.А., Ярошевский Т.М, 2000, с. 234].

Зерттеушілердің еңбектерінен көріп отырғанымыздай, сөйлеу процесінде сөздік қор екінші кезенде ғана қолданылады. Сондықтан сөздік қор сөйлеу процесі емес, оның тек құраушы компонеттерінің бірі.

Ғалымдар (Л.С. Выготский, А.В. Ярмоленко, т.б.) сәбидің күлкісін, былдырлауын, ым-шараларын (қолымен бір затты нұсқағанын) т.б. "қатысым амалдарына" жатқызып, мұның барлығы баланың қоршаған ортаға өзінің сөзімін, көңіл-күйін білдіреді дейді. Бала былдырлап сөйлегенде қоршаған ортасындағы естіген дыбыстарды қайталайды.

Олай болса сәбидің күлкісі, былдырлауы оның ересектермен қарым-қатынасқа түсу талпынысынан пайда болады. Дыбыстарды күнделікті қайталау нәтижесінде сәбилердің анатомиялық, мүшелерінің еттері (ауыз, таңдай, жақ, т.б.) шынығады. Сәбилер 3-9 айлық арасында тілдің бүкіл дыбыстық

жүйесін дыбыстай алады. Осы кезеңнен бастап сәбилердің сөздік қорында алғашқы сөз пайда болады. Алғашқы кезде ересектердің сөздерін қайталаудан, кейінірек сөз мағынасын түсінуі нәтижесінде пайда болған сөздік қор зор қарқынмен дамиды. Бала психикасының дамуына оның тілді меңгеруі, оны сөйлеу процесінде қолдануы ерекше рөль атқарады. Сөйлеу әрекетінде бала өзінің жинақтаған "қамбасы" сөздік қорды пайдаланады. Сондықтан, оның түсінікті сөйлеу дағдыларының жетілуі, лексикалық қорының сандық және сапалық (сөздерді орынды қолдануы) жағынан дамуы т.б. мәселелер психолог, педагог, тілші ғалымдарды ғасырлар бойы мазалап келеді.

Біз XX ғасырдың басынан бастап XXI ғасырдың басына дейін 80 жыл аралықтағы шетел, орыс және қазақ ғалымдарының баланың сөздік қорының дамуы жөнінде зерттеу жұмыстарын саралай келе, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1) Балалардың сөз байлығының даму көрсеткіші әр ғалымда әртүрлі берілген. Кей балалардың тілі 5-6 айлығынан шықса, басқа Бүлдіршіндер тек бір жастан асқаннан кейін ғана алғашқы сөздерін айтады. Бұл балалардың қоршаған ортасына, жанұясына байланысты болады. Сонымен қатар көрсеткіштердің әр түрлілігі ғалымдардың балалардың сөз байлығын қандай-әдіспен зерттеуіне де байланысты. Мысалы, Н.А. Рыбников зерттеу жұмысында жеке жанұяларда жүргізілген күнделіктерге жүгінсе, басқа ғалымдар өз жанұясындағы балалардың сөз байлығының дамуың негізге алады. Б. Баймұратова бала бақшадағы балалардың сөз қолдануын есепке алса, бірқатар ғалымдар бастауыш мектеп оқушыларына (Қ. Молдабек, Б. Қалыбеков, М. Ермекбаев) арналған оқулық тіліне сүйенеді. Ғалымдардың бала тілін зерттеуде қандай әдіспен зерттесе де, бір жастағы балалардың сөздік қоры 10-12 сөз екені көрсетілген.

2) Сәбилердің лексикалық қорының жетілуі қоғамның дамуына тәуелді. Осыдан бір ғасыр бұрынғы бала мен қазіргі балаға күнделікті беріліп жатқан ақпараттардың мөлшері бірдей емес. Қазіргі бала радио, теледидар т.б. ақпарат көздерінен күнделікті мындаған сөз естиді. Осының әсерінен оның сөз байлығының молаю деңгейі үлғаяды. Мысалы, 1946 жылғы 4,5 жасар баланың лексикалық қорында 1870 сөз болса, отыз жылдан кейін 4000 сөзге жеткен. Бұл баланың сөздік қорының сандық жағынан даму көрсеткіші. Енді балалардың сөздік қорын сөйлесім әрекетінде пайдалану дағдыларының қалыптасу кезеңдеріне қарастырайық.

Ғалымдар баланың сөздік қорының жетілуі мен сөздерді қолдану ерекшелігін зерттей келе оларды үш кезеңге бөледі:

1) Баланың сөйлеу тілінде сөз – сөйлемдердің пайда болу кезеңі.

2) Сөйлесім әрекетінде жай және күрмалас сөйлемдер қолдану кезеңі.

3) Тілдің морфологиялық жақтарын игеру кезеңі [Лурия А.Р., 1979].

Баланың сөйлеу тілін зерттеген ғалымдардың еңбектерін қарастыра келе, біз балалардың сөздерді қолдана білу ерекшеліктерін мынадай бес кезеңге бөлдік:

Алғашқы кезең – балалардың Сөздік қорындағы аяғашқы сөздің пайда болуы және сол сөзді айтқан көзі. Бұл кезенде сөздер баланың психологиялық дамуына (мінөзіне, қабілетіне, темпераментіне т.б.) байланысты 6-10 айлық көзінен басталады. Баланың алғашқы сөздері көбінесе туыстық атаулар және күнделікті жиі ұшырысатын сөздер түрінде болады. Мысалы: "ана", "папа", "ата", "апа" т.с.с. сөздер. Бұл кезенде балалар сөздің мағынасын анық түсінбей, тек үлкендерге еліктеу негізінде қайталайды. Бала бір сөзбен түрлі нәрселерді (адамдарды, заттарды т.б.) біріктіріп, оларды тек бір ғана атаумен атайды. Мұндай ассоциацияны психологиялық еңбектерде "шартты рефлектор" деп атайды [Жалпы психология, 1989, 460-462 бб.].

Бала алдымен таңба мен мағынаның ішкі байланысын түсінбей, тек сөз бен зат арасындағы сыртқы байланысын ғана меңгереді және бұл шартты рефлекстің заңымен жүреді, мұнда бала психикасына әсер етуші екі фактор бар: сөздің дыбыстық жағы; зат [Л.С. Выготский, 90]. Демек, бұл кезеңде бала сөздің мағынасын түсінбей, оны үлкендерге еліктеуден туған сөздер арқылы бірнеше заттарды біріктіріп атайды. Дегенмен бұлар баланың сөздік қорындағы алғашқы сөздер. Бұл сөздерді шартты түрде "сөз – еліктеу" деп атаймыз.

Екінші кезең – баланың сөздік қорындағы сөздердің күнделікті өміріне байланысты берілуі. Бір сөзбен бала тұтастай бір сөйлемді немесе одан да көп мағынаны береді. Бұл кезеңде балалар өздеріне таныс жағдайларға қарай сөздерді жалпылауыштық қызметте қолданады. Бұл кезеңде баланың сөздік қорын пайдалану ерекшелігі туралы екі көзқарас қалыптасқан.

Бірінші көзқарастағы ғалымдар (А. Темірбеков, С. Балаубеков, В. Штерн) бала бұл кезеңде сөз – сөйлемдерді қолданады. Бала бір ғана "апа" сөзімен бірінші "су ішкім келеді", екінші "сыртка

шығамын", үшінші "маған басқа бала тиісіп жатыр'; сияқты мағыналарды береді. Сәбидің бұлайша сөйлеуі оның ми әрекетінде екінші сигналдық жүйенің пайда болуымен тығыз байланысты, – дейді [Лурия А.Р., 1979].

Екінші көзқарастағы ғалымдар (А.А. Люблинская, Е.Г. Бибанова, А.Н. Гвоздев, Н.А. Менчинская, т.б.) «орындық»; сөзін айту көзінде бала өзіне жақын, таныс тамақтану жағдайын айтқысы келеді: орындықта отырып, қолына қасық алып, ботқаны жегісі келеді дейді [Люблинская А., 2006, 286 б.].

Демек, бұл кезенде балалар сөзді қолданғанда өздеріне таныс жағдайларды бір сөзбен ғана жеткізеді. Бұл олардың сөздік қоры мен ойлау қабілеті толық дамымағандығын көрсетеді.

Үшінші кезең – баланың сөздік қорына зат есімдердің, сын есімдердің, етістіктердің қосылып, жай сөйлем құрай алу кезеңі. Бұл кезеңде балалар ойын "сөз-сөйлемдер", "сөз-еліктеу" сөздермен емес, жай сөйлемдер құрастыра алу қабілеттерімен ерекшеленеді. Мысалы, "шай ішемін", "Мама, папа ұрысты" түрінде келеді. Бұл кезенде балалардың сөздік қорында А.А. Люблинскаяның зерттеулері бойынша басым бөлігі зат есімдерден (60%-ке дейін), етістіктерден (25-27%), және сын есімдерден (10-12%) тұрады [Люблинская А., 2006, б. 288]. СЛ. Рубинштейн: "В период появления предложений (2-2,5 года) речь ребенка представляет собой простое рядопожение главных предложений", – дей келе, 2,5 жастан аскан баланың сөздік қорына мезгілдік, мекендік, кейін себеп-салдар пысықтауыштары қосылатындығын айтады [Рубиніитейн С.Л., 1999, 467-468 бб.]. Бұл кезенде балалар сөйлемдерді дұрыс құрай алмайды, сөздердің соңын "жеп" қоя береді. Бұл кезенде баланың сөздік қорының А.А. Люблинская бірқатар ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып (А.Н. Гвоздев, Ф.А. Сохин, Н.П. Серебренникова, М.И. Попова, т.б.) мынадай ерекшеліктері болатынын атап көрсетеді:

а) Внимание ребенка в структуре простого предложения, т.е. грамматическому строю языка, может быть вызвано после того, как он уже овладел некоторым запасом слов (объем 60-70 слов);

ә) Освоение ребенком первоначальных грамматических форм, а именно согласование слов в предложениях, совершается по общим законам выработки динамического стереотипа. Ребенок усваивает их слушая и повторяя один и те же грамматические структуры, которые обозначают однородные отношения, существующие между разными предметами в определенной жизненной ситуации.

б) Усвоенные детьми грамматические формы длительное время остается подчиненными конкретной ситуации.

в) Освоение грамматики в еще более значительные степени, чем освоение; словаря, связаңа с общим развитием ребенка: расширением умственного кругозора развитие самостоятельности [Люблинская А., 2006, с. 289].

Демек, бұл кезеңде балалардың сөздік қорын пайдалануы, сөйлем құрау мүмкінділіктері, ойын толық жеткізе алмайтын жағдайда болады.

Төртінші кезең – балалардың мектепке дейінгі кезеңі. Бұл кезеңде балалардың сөздік қорында барлық сөз таптары болады. Ғалымдардың зерттеу еңбектерінің нәтижелеріне сүйенсек (Ф.И. Гоноболин, Р.Ш. Керимов, Қ. Молдабек, т.б.) мектепке дейінгі балалар тілдің бүкіл фонетикалық ерекшеліктерін меңгереді, дыбыстардың вариантгылығымен бірге, тілдің грамматикалық құрылысын да меңгере алады.. Бұл кезенде балалардың сөздік қоры жақсы дамиды (2500-4000 сөз аралығында). Бұл балалардың түрлі ақпараттық құралдармен (радио, телевизор т.б.) күнделікті қатынаста болумен, үлкендермен, құрбыластарымен сөйлесу арқылы дамиды. Бұл кезеңде балалар үшін бәрі қызық болады. Себебі: "...баланы бәрінен бұрын адамдар және олардың ересек өмірі қызықтыра түседі. Бала үшін көп нәрсе түсініксіз, таңданарлық, кейде бір нәрсені қуанышпен немесе мазасыздана күтеді, әуесқойлығын оятады, ал содан соң танымдық қажетсінуін – білуге құштарлығын туғызады" [Люблинская А., 2006, 77 б.]. Мектепке дейінгі балалардың тағы бір ерекшелігі – "сөздік қорында бар морфемалар" [Рубиніитейн С.Л., 1999, 48 б.] арқылы сөздерге жаңа жұрнақтар "желімдей" алу мүмкіншілік қасиеті. Демек бұл кезеңдегі балалардың сөздік қорында сөз жеткілікті болғанымен, оны дұрыс пайдалана алмайды.

Бесінші кезең – балалардың мектептегі кезеңі. Мектепте балалардың сөздік қорының молаюы жүйелі кадағалау арқасында жоспарлы түрде жүзеге асады. Балалардың мектептегі сөздік қорын молаюына мына төмендегі жағдайлар әсер етеді:

1. Балалар мектепте кітаппен жұмыс істеуді үйренеді. Сол арқылы баланың сөздік қорындағы сөздер тек күнделікті өмірде қолданылған сөздер болып қана қоймайды. Әдеби, ғылыми сөздер әсерінен молаяды.

2. Балалар мектепте ұжымдық түрде сабақ оқиды. Сол арқылы балалардың сөздік қоры өзінің күнделікті қарым-қатынаста болған отбасы, құрбыластарынан басқа достарынан жаңа сөздер үйренуі әсерінен молаяды.

3. Балаларды мектепте оқыту барысында түрлі жиындарға, саяхаттарға т.б. алып барады. Нәтижеде баланың сөздік қорындағы сөздер бұрын белгісіз сөздер есебінен дамиды.

4. Балалар мектепте тілдің фонетика, лексика және грамматика салаларынан теориялық түрғыдан білім алады. Сол арқылы балалар сөздерді орынды қолдануды, сөйлемді дұрыс

құрау жүйелерін меңгереді. Бұл балаларды сөздік қордағы сөздерді дұрыс қолдануға үретеді.

5. Мектепте балаларға түсініксіз сөздер мұғалімнің көмегімен түсіндіріледі. Сол арқылы балалар сөздердің мағыналарын жете түсінуге машықтанады.

Демек, мектепте балалардың сөздік қоры өсіп (7000-12000 сөз аралығында), оны дұрыс пайдалану жолын үйренеді. Мектепте ғана баланың сөздік қоры жүйелі түрде дамиды. Сондықтан бастауыш мектеп оқушыларының сөздік қорын байыту жұмыстарын мектепте, жоспарлы түрде жүзеге асыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рубиніитейн С.Л. Основы общей. психологии. С-П.: 1999 – 720 стр.
2. Петровский В.А., Ярошевский Т.М. Психология. М.: Академа, 2000. – 512 стр.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание М. МГУ, 1979-320 стр.
4. Жалпы психология (ред. басқарған В.В. Богословский) А., Мектеп 1980 352.
5. Леонтьев А.А. Формы сутцествование значения в кн: Психолингвистические проблемы семантики М. Наука 1983 . -5-20 стр.
6. Люблинская А. Психология младших школьников С., Дарование, 2006-574 стр.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рубинштейн С.Л.. Основы общей психологии. S-P.:1999 – 720 с.
2. Петровский. В.А., Ярошевский Т. М.. Психология. М .: Академа, 2000 – 512 с.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание. М. МГУ, 1979 – 320 с.
4. Общая психология (под редакцией В.В. Богословского). А., Мектеп, 1980 – 352 с.
5. Леонтьев А.А.. Формы бессмысленности в кн .: Психолингвистические проблемы семантики. М. Наука 1983 – 5-20 с.
6. Любинская А. Психология младших школьников. С., Дарование, 2006 – 574 с.

REFERENCES

1. S.L. Rubinshtein. Fundamentals of general psychology. S-P.:1999 – 720 p.
2. V.A. Petrovskiy, T. M. Yaroshevskiy. Psychology. M.: Akadema, 2000 – 512 p.
3. A.R. Luriya. Language and consciousness. M. MSU, 1979 – 320 p.
4. General psychology (edited by V. V. Bogoslovskiy). A., Mektep, 1980 – 352 p.
5. A.A. Leontev. Forms of meaninglessness in the book: Psycholinguistic problems of semantics. M. Science 1983 – 5-20 p.
6. A. Lubinskaya, Psychology of primary school children. S., Darovanie, 2006 – 574 p.

ОІС 373.3:811.512.122

Ермекбаев Мұхтар Әбенұлы,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, меңгеруші,
"Мектепке дейінгі және бастауыш оқыту теориясы мен әдістемесі" кафедрасы,
"Тарих және педагогика" факультеті,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы

Қойшыбаева Назира,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
"Жалпы психология" кафедрасы,
"Тарих және педагогика" факультеті,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Резюме. *Мақалада бастауыш мектепте қазақ тілін оқытуда тілдің прагматикалық негіздері қолдану сөз болады.*

Кілт сөздер. *Бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, антролингвистика, бала тілінің дамуы.*

Ермекбаев Мухтар Абенович,
кандидат педагогических наук, доцент, заведующая,
кафедра "Теория и методика дошкольного и начального обучение",
факультет "История и педагогика",
Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова,
город Шымкент

Назира Койшыбаева,
кандидат педагогических наук, доцент, заведующая,
кафедра "Общая психология",
факультет "История и педагогика",
Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова,
город Шымкент

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Резюме. *В данной статье рассказывается о прагматических основах преподавания казахского языка в начальной школе.*

Ключевые слова: *образование, начальное школьное образование, преподавание казахского языка, прагматический подход.*

Yermekbayev Muhtar,
candidate of pedagogical sciences, associate professor, Head,
Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education",
Faculty of "History and Pedagogy",
M. Auezov South-Kazakhstan state university,
Shymkent

Koishibaeva Nazira,
candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Department of "General psychology",
Faculty of "History and Pedagogy",
M. Auezov South-Kazakhstan state university,
Shymkent

PRAGMATIC BASES OF LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY SCHOOL

Rezume. *This article writes about the pragmatic foundations of teaching the Kazakh language in primary school.*
Keywords*: education, primary school education, Kazakh language teaching, pragmatic approach.*

Today, language is not only a means of communication but also of expressing the feelings and desires of the speaker. Therefore, the language has become a fundamental object of anthropocentric research. The community of teachers has set many challenges. The new development of the theory of teaching the Kazakh language in primary school required the effective selection of teaching materials for students, and the improvement of the effectiveness of subject-based teaching in communicative language teaching. Thus, the focus was on the formation of the student's abilities, the improvement of his practical and intellectual activity, the development of thinking, the formation of his personality [A. Baitursynov, 1992, p. 142].

Without the student's intentions to say the same thing while teaching, the speaker's internal needs will not be met. It does not fully carry out the communicative purpose has set. The speaker is not only the initiator of the conversation, but also the subject. "Therefore, it is important for the speaker to consider the specifics of the functional aspects of the language and the pragmatic conditions of the language. That is, in addition to recognizing the specificity of literary language styles, they must identify the language's purpose and linguistic means of communication in its communicative interest, and adapt them to the communicative context. Unless, in the scientific discourse, in the official discourse, in the journalistic discourse, in the language of speech, the individual characteristics of each are not taken into account, first, it is unlikely that the speaker has achieved his intended purpose, and secondly, it indicates the low culture of the speaker" [Z. Dauletbekova, 2008, p. 44]. Therefore, in the learning process, the student's words are not formed without consistency, but only speech acts created by his thoughts are successful and fulfil their communicative task. In primary school, the internal need and desire of the student in teaching the Kazakh language come first. This suggests the need for understanding the pragmatic aspects of speech in elementary school students.

Since linguistic affiliation is a multipolar, multilevel phenomenon, the pragmatics of speech in elementary school students is also a holistic group of rules. Proof of this is that various researchers consider the pragmatics of speech in various aspects.

According to C. Morris, linguistics consists of three areas: the first is semiotics, which studies the semiotics of the relationship of signs to the object, the second is syntactic, which studies the relationship of signs and the third is pragmatics, which studies the relationship of speakers to symbols. "Syntax rules define the significant relationship between the sign means; semantic rules correlate symbolic means with other objects; pragmatic rules state the conditions under which symbolic means are a sign for interpreters" [Morris C.U., 2001, pp. 50-67]. However, in subsequent studies in this area pragmatics were given a more precise definition as part of semiotics:

– pragmatics – an integral component of linguistic theory, the status of which is equal to the status of syntax and semantics;

– the tasks of pragmatics include the definition of systemic qualities of speech as linguistic and illocutionary acts;

– pragmatic interpretation is used only in conversations based on a certain convention, which have syntactic meaning, correct from a syntactical point of view;

– pragmatic interpretations are defined in pragmatic contexts, i.e., certain thoughts are defined as a combination of cognitive and social factors [Van Dyck T.A., 1989, p. 13].

R.S. Stolnaker defines the characteristics of pragmatics: "The syntax studies the sentence, studies the semantics of the proposition. Pragmatics studies speech acts and the context that is carried out in it ... Accord-

ingly, two different questions arise before pragmatics: first, identify interesting types of speech act and the word “products” secondly, to describe the nature and features of the speech context that affect the determination that a particular proposition is displayed through a specific sentence” [Stolnaker R.S., 2016, p. 423].

Y.S. Stepanov: “Syntactics deals with the study of the relationship between a symbol and what it labels between the outside world and the inner world of a person, and pragmatist studies the relationship between the bearer, listener, writer, reader, user of the sign and the same sign” [Stepanov Yu.S., 1981, p. 325].

E.S. Aznaurova, to the objects of study of pragmatics, their main features:

1) priority discussion of human factors (interpretation);

2) definitions, which draw attention to the functional aspect in linguistic-pragmatic studies and their contextual justification: the science of "language use", the science of "language in context";

3) definitions aimed at studying the interaction of communication in communication;

4) a sequence of definitions, characterized by an interpretative aspect in pragmatic studies of speech acts that occur in a specific communicative context [Aznaurova E.S., 1988, p. 19].

M. Azilkhanov classifies the pragmatic approach to the linguistic units of the sciences of modern linguistics as follows:

– pragmatics of speech acts and the context of their implementation;

– speech activity of communication in pragmatic linguistics;

– pragmatics of the laws of linguistic communication, the target course of conversation, the communicative intention of the speaker, the functional types of speech acts;

– pragmatist studies the content of the conversation, the essence of the choice of the language means of the author of the conversation in communicative expediency, as well as the real situation of communication, which determines the correct understanding of the listener’s assessment, expressed thought and language;

– linguistic pragmatics-science that studies the conditions for the use of language in the act of the presence of communication;

– pragmatist does not have clearly defined boundaries, which include questions arising from the ratio of the speaker and the addressee (listener);

– after the information received from the addressee, the addressee turns to a certain opinion and studies the pragmatics of what actions are repeated. Pragmatics suggests what purpose a person acts in a certain situation [Mashimbaev A.Zh., 2009, pp. 77-78].

Z.H. Ernazarova “Pragmatics can be called a text – a discourse in the dynamics of science, considering its relationship with the parent. For example, the commonality of an object can lead to confusion of the concepts of stylistics and pragmatics. The speaker chooses a certain type of style to achieve his goal. He has pragmatic weight in communication. Because a rationally analyzed style enhances mutual influence. The connection between such a style and speech principles shows that the latter determines the type of the first” [9, S. Yernazarova, 2001, p. 200].

R.K. Kenzhekanova: “The basic concepts of pragmatics are the concepts of the addressee and addresser. These two concepts are in constant close connection and interconnectedness. The communicative goal pursued by communications while communicating with each other cannot achieve the goals and pragmatic goals” [Kenzhekanova K.K., 2015, p. 14].

Consequently, the pragmatic foundations of speech in primary school students:

1) knowledge of the rules for the correct application of the involved units to achieve a specific goal in the speech of elementary school students;

2) Student understanding of teacher’s speech, play;

In our opinion, for a further systematic study of the speech pragmatics of elementary school students, first of all, it is necessary to consider their general pragmatic features. Here we do not mean the pragmatic form of linguistic units, but the role of participial units in the development of the communicative situation, and hereinafter we call it the pragmatism of participial units. As a result, the pragmatics of speech in elementary school students is one of the speech strategies that the student chooses to solve one of his communication goals. If the student (S) says to the second student (S1): "You better go home!" this means that the interlocutor (S) says that he did not like interlocutor (S1). At the same time, we believe that the meaning of the student’s speech is basic, deeper than in general pragmatics. Indeed, a student’s speech of the same form can be used in different general meanings, in different communication strategies: for example, after certain changes to the above-mentioned speech act, this phrase does not mean an unnecessary meaning, but can be used as a statement S1indicating that

the addressee insists on the soul second recipient, his desire to return home. That is, in one deep and integral meaning, we can see his series of faces on the surface.

In other words, if we confirm that pragmatics rests on the basis of speech activity, then in terms of generative linguistics such actions can be quite possible.

In conclusion, speech acts expressing the opinion, internal intentions of students, contribute not only to the significant development of language communication, but also to the correct pronunciation by students of their thoughts. This is in elementary school.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А.Тіл тағылымы. Ана тілі – 1992 – 352б.
2. Дәулетбекова З., Орта мектептерде қазақ тілінде сөйлеу мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. PhD дәрежесін алуға дайындалған диссертация. Алматы 2008 – 290 б.
3. Моррис С.У. Белгілер теориясының негізі // Семиотика. Антология. Екатеринбург 2001 – 45-97
4. Ван Дайк Т.А. Тіл. Таным. Байланыс. – М. Прогресс 1989 – 280 б.
5. Столнакер Р.С. Прагматика // Шетел тіл біліміндегі жаңа. – М. Прогресс 2016 419-438
6. Степанов Ю.С. Прагматиканы іздеуде (тақырып мәселесі) Известия А.Н.СЛЯ – 1981 – №4 -325-332р.
7. Азнаурова Е.С. Өнер сөзінің прагматикасы. Ташкент: 1988. – 121 с.
8. Машимбаев А.Ж. Тілек-бата сөздерінің ұсынысы мен прагматикасы. Алматы 2009. – 124б.
9. Ерназарова С. Қазақ тілі синтаксисінің прагматикалық негізі Алматы 2001. – 246 б.
10. Кенжеканова Қ.Қ. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және танымдық компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдардың материалдары негізінде) Алматы, 2015. – 180 б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байтурсынов А. Языковая композиция. Ана тили – 1992 – 352 с.
2. Даулетбекова З., Научно-методические основы преподавания культуры речи казахского языка в общеобразовательных школах. Диссертация подготовлена для получения степени доктора философии. Алматы 2008 – 290 р.
3. Моррис К.У. Основы теории знаков // Семиотика. Антология. Ekaterenburg 2001 – 45-97
4. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Связь. – М. Прогресс 1989 – 280 с.
5. Стольнакер Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М. Прогресс выпуск 2016 419-438
6. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (предметной проблемы) Известия А. Н. СЛЯ – 1981 – № 4 -325-332 с.
7. Азнаурова Е.С. Прагматика слова искусства. Ташкент: 1988. – 121 с.
8. Машимбаев А.Ж. Предложение и прагматика пожеланий-благословляющих слов. Алматы 2009. – 124 с.
9. Ерназарова С. Прагматические основы синтаксиса единиц казахского языка Алматы 2001. – 246с.
10. Кенжеканова К.К. Прагмалингвистическая и когнитивная составляющие политического дискурса (по материалам периодических изданий на казахском языке) Алматы, 2015. – 180с.

REFERENCES

1. A. Baitursynov The language composition. Ana tili – 1992 – 352p.
2. Z. Dauletbekova, Scientific and methodological foundations of teaching the culture of speech of the Kazakh language in secondary schools. A dissertation prepared for obtaining a PhD degree. Almaty 2008 – 290 p.
3. Morris C.U. The basis of the theory of signs // Semiotics. Anthology. Ekaterenburg 2001 – 45-97
4. Van Dyck T.A. Language. Cognition. Communication. – M. Progress 1989 – 280 p.
5. Stolnaker R.S. Pragmatics // New in Foreign Linguistics. – M. Progress release 2016 419-438
6. Stepanov Yu.S. In Search of Pragmatics (Subject's Problem) Izvestiya AN SLYa – 1981 – #4 -325-332p.
7. Aznaurova E.S. Pragmatics of the word of art. Tashkent: 1988. – 121 c.
8. Mashimbaev A.Zh. Suggestion and pragmatics of wishes-blessing words. Almaty 2009. – 124p.
9. S. Yernazarova Pragmatic basis of units syntax of the Kazakh language Almaty 2001. – 246p.
10. Kenzhekanova K.K. Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials from periodicals in the Kazakh language) Almaty, 2015. – 180 p.

УДК 37.032:358

Есенова Мария Ибрашевна,
к.п.н., доцент, и.о. профессора,
кафедра математики,
Казахский национальный женский педагогический университет,
e-mail: esenova1947@gmail.com

Гултораева Нигина Хамиддуллаевна,
магистрант 2-го курса,
специальность «6М010900» – Математика,
Казахский национальный женский педагогический университет,
e-mail: niginaguitoraeva@gmail.ru

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ

Аңдатпа. *Ұсынылған әдістеменің жетекші идеясы – жаңартылған білім беру мазмұны негізіне оқушыларда түйінді оқу құзыреттіліктерді қалыптастыру мен дамытуды алу. Әрбір түйінді құзыреттілік, оны құрастырушы және қалыптастырушы сәйкес әмбебап оқу іс-әрекеттерінің жиынтығы түрінде сипатталып ашылған. Біздің көз қарасымызша, қазіргі жоғары талаптарға сай оқушылардың оқи алу білігін, тек, әмбебап оқу іс-әрекеттері, түйінді құзыреттіліктер қамти алады. Жасалған қалыптастыру әдістемеміздің тиімділігі оның мазмұнында және қолдануға ыңғайлылығында.*

Түйін сөздер: *іс-әрекеттері, құзыреттіліктер, құзыретті оқыту барысы, әдістеме.*

Аннотация. *Ведущая идея предлагаемой методики заключается в том, что в основу обновленного содержания общего образования должно быть взято формирование и развитие ключевых учебных компетенций учащихся. Каждая ключевая компетенция представлена, как комплекс соответствующих универсальных учебных действий, составляющих и формирующих её. С нашей точки зрения, именно универсальные учебные действия обеспечивают учащимся такое умение, учиться, которое адекватно современным высоким требованиям. Эффективность разработанной нами методики подтверждается содержанием и ее удобством в реализации.*

Ключевые слова: *действия, компетенции, компетентностный подход, методика.*

Abstract. *The leading idea of the proposed methodology is that the basis for the updated content of general education should be the formation and development of key educational competencies of students. Each key competency is presented by the set of relevant universal educational actions. From our point of view, it is universal educational actions that provide students with such a learning ability that is correspond to modern high standards. The effectiveness of our methodology is confirmed by its content and ease implementation.*

Keywords: *actions, competencies, competency-based, approach, methodology.*

Введение

Одним из высоких требований к сегодняшней системе образования является качественная математическая подготовка учащихся. Наши исследования показали и доказали, что решения этой проблемы можно добиться через обеспечение овладения учащимися умением учиться. Как известно, проблема умения учиться ставилась сотни лет назад, однако она до сих пор не снята с повестки дня учебно-воспитательного процесса школы и актуальна *[Есенова М.И., 1987]*. Бесспорно, что это связано с новыми модернизациями мирового масштаба, стремительным научно-техническим прогрессом, в связи, с чем требуется постоянное обновление и пополнение знаний, методов и технологий.

Молодежи, вступающей в самостоятельную жизнь, в условиях быстро изменяющегося информационного пространства предстоит выполнять сложные задачи трансформации современного общества. Специалист должен быть творческим, самостоятельным, ответственным, коммуникабельным, способным решать проблемы личные и коллектива. Ему должна быть присуща потребность к познанию нового, умение находить и отбирать нужную информацию. Для всего этого требуется владение soft skills (англ. «мягкие / гибкие навыки»).

И.К. Цаликова и С.В. Пахотина в своих исследованиях отмечают, что рекомендации по формированию soft skills в системе высшего образования появились в мировой практике еще в 1950-е гг.

прошлого века. Далее они пишут, что «эти навыки не поддаются количественному измерению и, как правило, не описаны в должностных инструкциях, но именно они обеспечивают высокую производительность и продуктивность труда в любой отрасли. В западных странах уже достаточно давно изучаются вопросы и стратегии формирования soft skills у разных категорий населения. В последнее время эти проблемы гораздо чаще стали привлекать внимание и российских ученых» *[Цаликова И.К., Пахотина С.В., 2019, с. 187]*.

Из их информации: исследованиями, выполненными Гарвардским университетом совместно с Фондом Карнеги и Стэндфордским научно-исследовательским институтом, было установлено, что успех в профессиональной деятельности на 75-85% зависит именно от уровня сформированности soft skills и лишь на 15-25% – от профессиональных предметных компетенций [*Robles M.M., 2012*]. Это подтверждают и данные, полученные L.G. Sisson [*Sisson L.G., 2013*].

Как показывает практика, и, по отзывам работодателей, известно, что многие молодые специалисты, недостаточно владея коммуникабельностью, умением работать в команде, с несформированным критическим мышлением и т.д., точнее говоря, основными профессиональными компетенциями, вынуждены увольняться, тем самым увеличивая количество безработных.

Вместе с тем, надо признать то, что только одними вузовскими усилиями сформировать конкурентоспособную личность невозможно. По законам диалектики, физиологии, психологии и педагогики, известно, что процесс становления личности начинается с самого его рождения. И особо важное место в процессе становления личности профессионала занимает школа. Отсюда и последовали цель и задачи нашего исследования.

Основная часть

Чтобы не отстать и быть «в ногу» со стремительным темпом и требованиями грандиозных мировых преобразований, именно в школе должен основательно закладываться «фундамент» soft skills, основы тех социальных качеств, которые называют профессиональными компетенциями. Учащемуся надо всегда совершенствовать умение учиться, продумывать, варьировать его, пересматривать некоторые взгляды и обновлять подходы к учению, а учителю к обучению.

Например, если ранее ограничивались понятиями общеучебные, специальные умения, учебные действия, то сейчас более приемлемы понятия учебные компетенции, универсальные учебные действия, которые намного шире и глубже. С этой позиции, правомерно то что, важнейшей задачей современной системы образования принимается задача формирования универсальных учебных действий, обеспечивающих школьникам умение учиться, способность к саморазвитию и самосовершенствованию, овладению soft skills.

Знания, умения и навыки учащихся формируются в процессе целенаправленной соответствующей деятельности и развиваются при активном применении их при решении задач, с которыми они сталкиваются в различных жизненных ситуациях. Многообразие выполняемых универсальных учебных действий определяют качество усвоения знаний, овладения умениями и навыками. Мы вполне согласны с точкой зрения, что учащийся становится и должен стать субъектом любых видов исполняемых им деятельности *[Салгараева Г.И., 2018]* и универсальных учебных действий. Организация обучения, обеспечивающего это важное условие, является одной из основных методических особенностей формирования учебных компетенций. Потому что, универсальные учебные действия обеспечивают овладение учащимися ключевыми компетенциями, составляющими основу умения учиться.

А.С. Магауова и Ж.Т. Аман считают, что «термином «компетенция» следует характеризовать то многообразие знаний, умений, личностных качеств, свойств и т.д., которым должен обладать человек в соответствии со своим местом в социальной и профессиональной действительности…» *[Магауова А.С., Аман Ж.Т., 2018, с. 235]*.

Ведущая идея нашего исследования – в основу обновленного содержания общего образования должно быть взято формирование и развитие ключевых компетенций учащихся. Так как главная линия современного образования практическая ориентированность, то результатом деятельности общеобразовательной школы должен стать не только объем предметных знаний, умений и навыков, но и комплекс ключевых учебных компетенций.

А.В. Хуторской под ключевыми компетенциями понимает целостную систему универсальных знаний, умений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности об-

учающихся, способность школьников самостоятельно действовать в ситуации неопределенности при решении актуальных для них проблем *[Хуторской А.В., 2003]*. Определим их, приняв за основу его классификацию компетенций:

– *учебно-познавательная* – готовность обучающегося к самостоятельной познавательной деятельности: целеполаганию, планированию, анализу, рефлексии, самооценке учебно-познавательной деятельности, умению отличать факты от предположений, владению измерительными навыками, использованию математических, вероятностных, статистических и иных методов познания;

– *информационная* – готовность обучающегося самостоятельно работать с информацией различных источников, искать, анализировать и отбирать необходимую информацию, организовывать, преобразовывать, сохранять и передавать ее;

– *ценностно-смысловая* – это готовность видеть и понимать окружающий мир, ориентироваться в нем, осознавать свою роль и предназначение, уметь выбирать целевые и смысловые установки для своих действий и поступков, принимать решения;

– *общекультурная* - это осведомленность обучающегося в особенностях национальной и общечеловеческой культуры, духовно-нравственных основах жизни человека и человечества, отдельных народов, культурологических основах семейных, социальных, общественных явлениях и традициях, роли науки и религии в жизни человека, их влиянии на мир, эффективных способах организации свободного времени;

– *коммуникативная* - включает знание необходимых языков, способов взаимодействия с окружающими и удаленными людьми, предусматривает навыки работы в группе, владение различными специальными ролями в коллективе. Обучающийся должен уметь представить себя, написать письмо, анкету, заявление, задать вопрос, вести дискуссию и т.д.;

– *социально-трудовая* – владение знаниями и опытом в гражданско-общественной деятельности (выполнение роли гражданина, наблюдателя, избирателя, представителя), знаниями в социально-трудовой сферы (права потребителя, покупателя, клиента, производителя), в области семейных отношений и обязанностей, в вопросах экономики и права, в профессиональном самоопределении;

– *личностная* (самосовершенствование) - готовность осуществлять физическое, духовное и интеллектуальное саморазвитие, эмоциональную саморегуляцию и самоподдержку.

Совокупность компетенций, наличие знаний и опыта, необходимых для успешной деятельности называют компетентностью. Компетентность проявляется в случае применения знаний и умений при решении задач, отличных от тех, в которых эти знания усваивались. Однако будет неверным считать компетентность только, как систему предметных знаний, умений и навыков. Компетентность это сложное личностное образование, которое динамически формируется в процессе и результате обучения, деятельности и жизненного опыта Она генерирует в себе знания, умения, навыки, способы деятельности, методы учения и обучения, личностные качества и способствует учащемуся проявить себя умелым и компетентным при необходимости разрешить проблемы, возникающие в повседневной жизни.

Различают ключевые компетенции, общие для всех предметных областей и предметные. Предметные компетенции - это способности, действия необходимые в конкретной предметной области, состоящие из предметных знаний, умений, навыков, способов мышления и деятельности.

В частности, математическая компетенция позволяет на основе, анализа, преобразований данных ситуации, выявления математических отношений построить математическую модель и представить полученные результаты. Математическая компетенция – это грамотное применение учащимся математики в любое нужное время, для решения возникающих в повседневной жизни проблем, способствующее развитию его личности средствами математики, в чем заключается одна из главных целей обучения математике. Математика – один из основных предметов общеобразовательной школы, который, развивая логическое мышление, оказывает существенное влияние на обеспечение изучения других дисциплин. Математические знания, умения и навыки необходимые для трудовой и профессиональной подготовки школьников:

– умение проводить вычисления, включая округление и оценку (прикидку) результатов действий, использовать для подсчетов известные формулы;

– умение извлечь и проинтерпретировать информацию, представленную в различной форме (таблиц, диаграмм, графиков, схем и др.);

– умение применять знание элементов статистики и вероятности для характеристики несложных реальных явлений и процессов;

– умение вычислять длины, площади и объемы реальных объектов при решении практических задач.

Известны три уровня математической компетентности: уровень воспроизведения, уровень установления связей, уровень рассуждений.

Уровень воспроизведения выражается прямым применением известных фактов, алгоритмов, технических навыков, стандартных приемов в знакомой ситуации, распознаванием математических объектов и свойств, выполнением стандартных процедур, в работе со стандартными, знакомыми выражениями и формулами, непосредственным выполнением вычислений.

Уровень установления связей строится на репродуктивной деятельности при решении, не типичных задач, но – знакомых учащимся и отличающихся в малой степени от известных. Содержание задачи само подсказывает, материал какого раздела математики и какие известные методы надо использовать. В задачах присутствует больше требований к интерпретации решения, они предполагают установление связей между данными в условии задач, между разными представлениями ситуации, описанной в задаче.

Уровень рассуждений строится как развитие предыдущего уровня. Для решения задач этого уровня требуются определенная интуиция, размышления и творчество в выборе математического инструментария, интегрирование знаний из разных разделов курса математики, смежных дисциплин, самостоятельная разработка алгоритма действий. Задания, как правило, включают больше данных, от учащихся часто требуется найти закономерность, провести обобщение и объяснение или обосновать полученные результаты.

Оценка достижений школьников наиболее эффективно осуществляется через реализацию компетентностного подхода, который представляет одно из направлений обновления содержания образования в стратегии модернизации содержания общего образования.

При компетентностном подходе ученику предоставляется возможность – узнать всего себя, сравнить себя с другими учащимися, оценить свои поступки и поведение, научиться принимать себя и других как отдельную личность; вырабатывать силу воли; учиться преодолевать собственные эмоциональные барьеры, которые мешают принять волевое решение; развивать в себе способность быстро принимать решения, позволяющие концентрировать усилие воли не на том, чтобы предпочесть одно другому, а на размышления о положительных и отрицательных свойствах выбранного решения; учиться продуктивному общению, достигая гармонии с окружением *[Вербицкий А.А., Ларионова О.Г., 2009]*. Все эти качества можно успешно формировать при обучении математике, используя компетентностный подход, дополненный личностным и деятельностным, что выражает один из социальных и личностных смыслов образования.

Разработанная нами, методика формирования учебных компетенций учащихся основной школы на уроках алгебры и геометрии предусматривает постановку цели – используя компетентностный подход, наполнить математическое образование знаниями, умениями и навыками, связанными с личным опытом и потребностями ученика с тем, чтобы он мог осуществлять продуктивную и осознанную деятельность по отношению к объектам реальной действительности.

Методика включает в себя следующие основные составляющие, как:

– осознанное овладение сущностью основных понятий «компетенция», «компетентность», «компетентностный подход»;

– знание видов и структуры ключевых учебных компетенций;

– знание методических особенностей формирования учебных компетенций;

– пять этапов формирования ключевых учебных компетенций;

– использование в сочетании традиционных и инновационных методов;

– критерии сформированности ключевых учебных компетенций;

– контроль результатов и оценка достижений учащихся.

Для достижения указанной цели ставятся и решаются задачи, вытекающие из компонентов ключевых компетенций, приведенных выше.

Результатом эффективных решений указанных задач являются сформированные соответственно задачам достижения учащихся, представленные в образовательных программах и стандартах.

Остановимся на этапах формирования ключевых компетенций:

– на *вводно-мотивационном* этапе ученики должны осознать цель изучения данной темы. Учитель совместно с учащимися должен поставить задачи для достижения цели. Целесообразно применить методические приёмы, которые привлекают непроизвольное внимание учащихся, возбуждают у них положительное эмоциональное отношение к изучаемому материалу и внутренней потребности его познаний;

– на этапе *открытия знаний по предмету* эффективней использовать приёмы, стимулирующие усиление познавательной потребности, требующие концентрацию внимания, занятость самостоятельными исследованиями;

– на этапе *формализации знаний* больше применяются приемы по организации деятельности учащихся, направленной на всестороннее изучение открытого факта, на применение аналитико-синтетического метода поиска.

– на этапе *приложения полученных знаний* применяются методы и приёмы создания проблемных ситуаций, активизирующих исследовательскую деятельность и способствующих глубокому усвоению пройденного материала.

– на этапе *обобщения и систематизации знаний* применяются методы и приёмы установления связи между новой и имеющейся информациями для приведения их в систему, направлять самообразование учащихся.

Сформированность компетенций проверяется через специально разработанные критерии при реализации их учеником на уроках математики. Например, становлению учебно-познавательной компетенции способствуют различные практические приёмы организации работы учеников. Одними из способов реализации данной компетенции являются проведение работ в форме class room research и теста. Учебно-познавательная компетенция имеет практическую направленность и проявляется в творчестве учащихся, в исследовательской деятельности. Во внеурочное время организуется работа по созданию учебных проектов по предмету. Овладению учебно-познавательной компетенцией способствует прием case study и практическая работа на уроке. Выполняя их, ученик как бы открывает некоторый математический факт, выдвигает гипотезу.

Для реализации ценностно-смысловой компетенции подходит проведение предметных олимпиад, конкурсов, сиквейнов, которые включают в себя нестандартные задания, требующие применения учеником предметной логики, а не материала школьного курса. Реализовать общекультурную компетенцию возможно, используя задачи со скрытой информационной частью.

Информационная компетенция подразумевает использование учеником различных информационных ресурсов (мультимедиа ресурсы, электронные образовательные ресурсы). Главной задачей является совершенствование умений работы с информационными источниками.

Реализация коммуникативной компетенции подразумевает использование различных коллективных приёмов работы (таких как дискуссия, групповая работа, парная работа, сюжетно-ролевая игра и др.).

Социально-трудовая компетенция может быть реализована и на уроках, и на внеклассных мероприятиях, где ученик может выступить в роли гражданина, покупателя, клиента, члена семьи и т.д., то есть создаются ситуации для применения полученных математических знаний, умений и навыков на практике, в жизненных условиях. Применение устных упражнений формирует и закрепляет у учащихся сознательные и прочные вычислительные навыки. Проводя такую работу в системе и совершенствуя её, можно добиться того, что учащиеся научатся элементам экономической грамотности. Например, смогут помочь родителям подсчитать расход краски, обоев, бензина, каких-либо продуктов и др., что даст положительный результат в рациональном использовании семейного бюджета. Каждый человек часто встречается с процентными расчетами. Поэтому овладение на достаточном уровне темой «Проценты и его вычисление» на уроках математики в 5-ом классе станет одним из наглядных примеров начала подготовки ученика к применению математического средства к решению повседневных жизненных проблем, рыночных, экономических и производственных вопросов. Продуманная рационально спланированная методическая работа по одной этой теме повысит ощутимый интерес к математике у учащихся, пробудит желание к полезному участию в событиях, процессах, деятельности окружающей их.

Компетенция личностного самосовершенствования подразумевает овладение учеником теми способами деятельности, которые пригодятся ему в определённых жизненных ситуациях.

Для формирования ключевых компетенций используются традиционные и инновационные методы в сочетании (метод проблемного изложения; презентация; дискуссии; case stady; class room research; работа в группах; метод мозгового штурма; метод критического мышления и др.).

В традиционные методы закладывается новый смысл, усиливается взаимодействие педагога и обучаемого, ориентация и нацеленность на обязательное формирование самостоятельных действий учащегося с постепенным переходом их на творческий уровень.

Использование интерактивных средств (мультимедиа ресурсы, электронные образовательные ресурсы) с применением программ Microsoft Office (Publisher, PowerPoint, Word, Excel) повышают эффективность урока и интерес к математике у учащихся.

Заключение

По результатам исследования нами сформулированы следующие методические рекомендации по формированию учебных компетенций для учителей, магистрантов, студентов практикантов:

– важно целенаправленно, планомерно организовать свою деятельность, умело используя возможности предмета (три функции – содержательную, процессуальную и воспитательную);

– постоянно учите учиться обучаемого, воспитывайте в нем активность, самостоятельность, добивайтесь того, чтобы он осознал, что знания это жизненная необходимость;

– систематически работайте над формированием навыков работы с информацией, применения знаний в жизненных ситуациях;

– прилагайте свой профессионализм к тому, чтобы научить ученика самоконтролю, самоанализу, самооценке, самосовершенствованию.

Предполагаем, что разработанная нами методика формирования учебных компетенций учащихся вносит некоторую ясность в разрешение этой проблемы. Поможет в период педагогической и производственной практики магистрантам, студентам и в профессионально-педагогической деятельности учителям при планировании, организации и проведении уроков, системы уроков и внеурочной работы по математике, нацеленных не только на усвоение предметных знаний, умений и навыков, но и формирование ключевых учебных компетенций, готовности учащихся к овладению профессиональными soft skills.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Есенова М.И. Особенности подготовки студентов педвуза к формированию учебно-познавательных умений учащихся (На материале преподавания профилирующих дисциплин отделения математики физ.-мат. факультета) : дис. … канд. пед .наук: 13.00.01 / Есенова Мария Ибрашевна. – Алма-Ата, 1987. – 152 с.
2. Личностный икомпетентностныйподходы вобразовании. Проблемыинтеграции: Учеб.пособие / А.А. Вербицкий, О.Г. Ларионов а– М.: Логос, 2009. – 336 с.
3. Магауова А.С., Аман Ж.Т. Теоретические аспекты изучения проблемы формирования коммуникативной компетентности // Наука и жизнь Казахстана. – Аастана. 2018. №3 (59). – С.234-237.
4. Салғараева Г.И., Сейтбекова Н.Т. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Астана. 2018. №3 (59). – 228-230 б.
5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – М.: Автономная некоммерческая организация Издательский дом, 2003. №2. – С.58-64.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: Технология конструирования // Народное образование. – М.: Автономная некоммерческая организация Издательский дом, 2003. №5. – С. 55-61.
7. Цаликова И.К., Пахотина С.В. Научные исследования по вопросам формирования soft skills (обзор данных в международных базах Scopus, Web of Science) // Образование и наука. – М.: 2019. Т. 21. № 8. – С. 187-207. DOI: 10.17853/1994-5639-2019-7-187-207.
8. Robles M.M. Executive Perceptions of the Top 10 soft skills needed in today's workplace // Business Communication Quarterly. 2012. № 75 (4). P. 453-465. Available from: https://doi.org/10.1177/1080569912460400 (date of access: 24.12.2018).
9. Sisson L.G., Adams A.R. Essential hospitality management competencies: The importance of soft skills // Journal of Hospitality and Tourism Education. 2013. № 25 (3). P. 131-145. Available from: https://doi.org/10.1080/10963758.2013.826975 (date of access: 20.12.2018).

УДК 378:33

Жаналиева Рашида Нартаевна,
кандидат химических наук, профессор
Международный гуманитарно-технический университет,
Шымкент, Казахстан,
e-mail: rashida_zhanalie@mail.ru

Кистаубаева Дильдар Мусахметовна,
кандидат филологических наук, доцент,
университет «Мирас»,
Шымкент, Казахстан,
e-mail: dilya_kistaubaeva@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА И СТРАН ЕВРОПЫ

Түйін: *Қазіргі уақытта Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру үрдісінің бөлігі ретінде дамуда. Болон үрдесі білім беру саласында Қазақстан мен Еуропаның жақындасуының бастапқы нүктесі болды. Болон үрдесінің ережелері Қазақстанның жоғары білім жүйесіне енгізілді. Мақалада ЕО мен Қазақстанның білім беру жүйесі талқыланады. Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы қазіргі өзара әрекеттестігі «жалпы кеңістік» шеңберіндегі ынтымақтастыққа негізделген, олардың бірі – ғылыми зерттеулер мен білім беру кеңістігі, сонымен қатар мәдени ынтымақтастық болып табылады.*

Түйін сөздер: *Еуропалық Одақ, Болон процесі, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ), интеграция, білім беру процесі, балама, құзыреттілік, кәсіби білім, несие технологиясы, инновация, 12 жылдық оқу циклы.*

Аннотация: *Казахстанское образование в настоящее время развивается как часть мирового образовательного процесса. Болонский процесс стал отправной точкой в развитии сближения Казахстана и Европы в сфере образования. Положения Болонского процесса были внедрены в систему высшего образования Казахстана. В статье анализируются системы образования ЕС и РК. Существующее взаимодействие между Казахстаном и Европейским Союзом основано на сотрудничестве в рамках «общих пространств», одним из которых является пространство научных исследований и образования, включая культурное сотрудничество.*

Ключевые слова: *Европейский Союз, Болонский процесс, Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), интеграция, образовательный процесс, альтернатива, компетентность, профессиональное образование, кредитная технология, инновация, 12-летний цикл обучения.*

Abstract: *Kazakhstan's education is currently developing as part of the global educational process. The Bologna process has become a starting point in the development of rapprochement between Kazakhstan and Europe in the field of education. The provisions of the Bologna process have been implemented in the higher education system of Kazakhstan. The article analyzes the education systems of the EU and Kazakhstan. The existing interaction between Kazakhstan and the European Union is based on cooperation within the framework of "common spaces", one of which is the space for research and education, including cultural cooperation.*

Keyword: *European Union, Bologna Process, Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), integration, educational process, alternative, competence, professional education, credit technology, innovation, 12-year training cycle.*

Образование является одной из сфер жизни в странах Европейского Союза (далее – страны ЕС). Никто не навязывает кому-либо определенные модели системы образования, и каждая страна, являющаяся членом Европейского Союза, имеет право формировать свои собственные образовательные программы в соответствии с национальными потребностями и исторически сложившимися образовательными традициями. В то же время открытость стран ЕС дает молодым европейцам возможность получить высшее образование в любой стране Евросоюза. Унифицированные требования, предъявляемые университетами к абитуриентам из любой страны, заставили каждое государство стремиться привести свою систему образования в соответствие с общеевропейскими требованиями и занять свое законное место в интегрирующемся европейском образовательном пространстве. Образование в Евро-

союзе основано на принципах, которые ориентированы на человека, его автономию, свободу, право на целостное развитие в гармонии с мышлением, волей и чувствами. Европейскому образованию были поставлены следующие задачи: выполнить функцию фактора формирования европейского самосознания, способствовать сохранению и развитию моральных и эстетических ценностей, высоких социальных идеалов, а также убеждений и способов поведения людей, которые соответствуют новому этапу общественного развития [*Решетников Е.А. и др., 2017*].

Стратегической целью модернизации профессионального образования в настоящее время является создание новой системы непрерывного образования, целью которой является постоянное развитие личности на протяжении всей жизни в интересах человека и общества. В современном мире образовательный процесс требует наиболее четкой и сформулированной концепции «образования» и ее реализации на практике. Опыт современного мира показывает нам процессы обучения с разных точек зрения. Политика Европейского Союза в области образования является одним из важнейших направлений, которые затрагивают все сферы общественной жизни и во многом определяют вектор европейской интеграции.

В странах Европейского Союза процесс реформирования систем образования фактически продолжается. Во Франции фундаментальные реформы образования были приняты парламентом примерно с пятнадцатилетним интервалом в 1959, 1975 и 1989 гг. В Великобритании Закон о фундаментальной реформе образования был провозглашен во время Второй мировой войны (Закон Батлера, 1944 г.), в 1988 г. Парламент принят новый закон, предусматривающий глубокую перестройку системы образования – Закон «Об образовательных стандартах и структуре школьной системы». В Испании «Общий закон об образовании» был принят в 1970 году при режиме Франко, а затем законы «Об университетской реформе» (1983), «О праве на образование» (1985) и «Об общей структуре образовательной системы» (1990) [*https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2183*].

В разных странах реформы образования имеют специфический национальный колорит: их направленность, приоритеты, глубина и методы реализации определяются конкретными условиями страны. В то же время существуют некоторые инвариантные аспекты реформ, отражающие определенный комплекс общих задач, стоящих перед национальными системами образования. Например, в одной из стран Европейского Союза, Федеративной Республике Германии (ФРГ), на всех этапах разработки системы подготовки квалифицированных кадров и специалистов происходит полная и качественная трансформация его структуры в зависимости от потребностей общества. В ФРГ были разработаны новые положения о начальном профессиональном образовании в соответствии с учебным планом для профессионально-технических училищ. Содержание профессионального образования также обновляется для профессий, которые испытывают «вторую волну модернизации» в результате технического и экономического развития страны. Внедрение новых информационных технологий оказало существенное влияние на дальнейшее развитие Положения «Об организации профессионального обучения» и появление новых профессий и специальностей во многих отраслях экономики страны. Появление информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) способствовало формированию Европейского измерения в такой степени, что текущие видеоконференции и лекции в режиме реального времени действительно сократили потери, связанные с пространственными и временными факторами. За время существования программы внедрение ИКТ наряду с открытым и дистанционным образованием стало обычным явлением. ИКТ сократили расстояния, создали форму виртуальной мобильности для преподавателей и расширили возможности для немобильных студентов учиться на расстоянии.

Сближение систем образования стран Европейского Союза также осуществляется в процессе формирования оптимальной модели управления образованием, в которой компетенции, полномочия, функции и обязанности всех субъектов образовательной политики распределяются и координируются, прежде всего, образовательных учреждений, органов местного самоуправления, региональных и центральных образовательных структур. Системы управления образованием освобождаются от формализма, направленности, многоступенчатости, распространенности бюрократических и административных методов управления, догматического толкования сущности управления. В рамках адаптации образовательных систем к потребностям общества знаний интегрирующаяся Европа находится в процессе обновления образования и подготовки учителей в соответствии с веяниями времени. В странах Содружества национальные системы подготовки учителей перестраиваются с учетом специфики экономических и политических условий отдельных стран, исторических и социальных отношений и традиций образования.

Сближение национальных систем осуществляется в рамках набора ключевых компетенций, разработанных Еврокомиссией в 2005 году для профессии и квалификации европейских учителей, которые разделены на две группы: компетенции, связанные с процессом обучения/преподавания; компетенции, направленные на построение студенческих отношений.

Во всех развитых европейских странах успешно расширяется одно из важнейших направлений интеграции образования – формирование единого образовательного пространства, объединяющего дошкольное и начальное образование на одном этапе образовательной системы. Практически во всех странах Евросоюза содержание общего образования стандартизировано. Различия в содержании связаны, главным образом, с формой и степенью стандартизации, которые являются более строгими и всеобъемлющими для обязательного уровня образования и постепенно ослабевают по мере того, как приближаются к последней ступени среднего образования.

Количество лет обучения, система оценки знаний, преподаваемые предметы и содержание учебного плана, программ – все это может сильно различаться в разных странах. К сожалению, эти различия часто создают определенные трудности при поступлении в зарубежные университеты. Конечно, сложно дать полный обзор всех существующих систем школьного образования, но можем выделить те общие моменты, на которые следует обратить особое внимание при подготовке к поступлению в зарубежный университет.

В Казахстане и других странах СНГ существует 3 уровня школьного образования: начальное общее, основное общее и полное (среднее) общее. Рассматривая образование в Америке, большинстве стран Западной Европы, а также Австралии и Японии, оказывается, что школьное образование в этих странах также имеет три уровня: начальное, среднее и старшее. Как и в случае с Казахстаном, первые два этапа являются обязательными; Целью третьего уровня является подготовка школьников к высшему образованию. Однако на этом сходство заканчивается, так как, уже начиная с начальной школы, существуют четкие различия между школьными системами в разных странах мира. Рассмотрим каждый уровень школьного образования в Европе и США в отдельности [*Закон об образовании 2018*].

Начальная школа. Как правило, начальное школьное образование начинается в возрасте 5-6 лет и длится 4-7 лет, в зависимости от страны и даже региона. Наряду с государственными школами, которые обычно не взимают плату за обучение, существует множество платных частных школ. Католические и протестантские страны также имеют школы при церквях, которые предоставляют религиозное образование. Большинство предметов, за исключением физического воспитания, музыки и изобразительного искусства, преподаются одним учителем.

Средняя школа. Обучение на этом уровне занимает от 3 (США) до 6 (в Германии) лет. Характерной особенностью (по сравнению с образовательной системой Казахстана) является то, что учащиеся имеют возможность выбирать предметы для изучения, хотя на этом этапе большинство изучаемых предметов, тем не менее, являются обязательными. Среди обязательных предметов – математика, национальный и английский языки, естественные науки (физика, химия, биология) и общественные науки (история и география). Среди предметов выбора – иностранные языки, технологии и искусство. Кроме того, существует практика разделения студентов на обыкновенные и продвинутые потоки (США). В «продвинутых» классах материал проходится быстрее, а объем домашней работы выше.

В большинстве стран нет единых учебных пособий – вопрос о том, какие учебники использовать, решается на уровне штатов/ федеральных земель (типично для федеративных стран – США, Германия) или на уровне школ. Окончив среднюю школу, можно пойти учиться в профессиональные лицеи (и аналогичные учреждения, такие как профессиональные гимназии, колледжи) или продолжить учебу в старшей школе для поступления в университет.

В некоторых странах граница между средней и старшей школой довольно условна, как, например, в Германии, где образование после 15 лет доступно только в гимназиях, в которые входит возраст 11-12 лет. В Соединенных Штатах и Японии большинство учащихся учатся в старших классах, поскольку вступительные испытания не предоставляются. В Англии, однако, существует общий вступительный экзамен Common Entrance Examination, успешное прохождение которого необходимо для продолжения обучения в старшей школе.

Старшая школа. Обучение в старшей школе за рубежом напрямую связано с последующим поступлением в высшие учебные заведения и, как правило, занимает 2-4 года. Эта ступень школьного образования в Западной Европе и Америке характеризуется большой свободой учащихся в выборе изучаемых

предметов. Эта свобода реализуется различными способами. Например, в США школы устанавливают минимальные критерии, необходимые для получения диплома (определенное количество лет обучения естественным наукам, математике, литературе, общественным наукам, физическому воспитанию).

В то же время каждый университет включает в правила приема дисциплину, которую необходимо освоить в школе, что помогает ученикам выбирать, какие предметы изучать дополнительно и в какой степени. Интересным фактом является то, что в США, как правило, требуется 2-4 года для изучения иностранного языка, чтобы поступить в университет, что еще раз подчеркивает важность этого компонента образования, даже если ваш родной язык – английский.

В английской средней школе (A-level) нет обязательных предметов для обучения и сдачи – все определяется требованиями университетов, в которые собирается поступить будущий выпускник, а также его личными предпочтениями (потому что необходимое количество экзаменов может быть выше, чем количество, требуемых университетом дисциплин). Это означает, что решение о будущей специализации не может быть принято в конце выпускного класса, как это часто бывает у нас. Собственно, процесс поступления в Великобритании начинается примерно за год до запланированного начала обучения в вузе. Во многих странах дети проводят больше времени в стенах школ, чем у нас. Именно этот факт (а не содержание школьной программы) объясняет требования многих зарубежных университетов к 12-летнему образованию. Вышеуказанное не распространяется на Соединенные Штаты – туда можно отправиться после 11 класса.

Оценочные системы. Еще одно отличие в системе образования разных стран – система оценивания. Системы оценки знаний очень разнообразны. Это разнообразие также создает трудности при поступлении в зарубежные учебные заведения [*Жаналиева Р.Н. и др., 2019, с. 64*].

Казахстанская система оценки знаний наиболее близка к немецкой – по крайней мере, используются цифры. Правда, есть два «но»: у немцев 6-тибалльная шкала, а самый высокий рейтинг – 1 (отлично). Другие баллы: 2 – хорошо, 3 – достаточно неплохо, 4 – удовлетворительно, 5 – неудовлетворительно, но есть начальные знания, 6 – неудовлетворительно. Интересный факт: впервые в иезуитских школах Германии впервые появилась система оценки знаний по любой шкале, которая состояла из 3 баллов (1 – самый высокий балл) [*Госпрограмма, 2010*].

В США используется рейтинговая система, состоящая из 5 баллов: A (отлично), B (хорошо), C (удовлетворительно), D (плохо), F (неудовлетворительно). Также обычной практикой является добавление + или – к оценкам. Эта схема является наиболее распространенной, хотя также существует процентная система (например, оценка представляет собой процент правильных ответов теста). Однако все альтернативные схемы имеют таблицы преобразования для буквенных оценок. В Казахстане такая система оценки знаний используется в университетах с момента введения кредитной системы образования.

Каждая из описанных систем образования успешно используется в своей стране. Сравнивая и изучая системы образования разных стран, можно выделить положительные и отрицательные моменты. В 11-м классе учащиеся выбирают дополнительные предметы из довольно широкого списка, а также предметы для углубленного изучения (например, можно изучать управление гостиничным делом). В 12-м классе большое внимание уделяется обучению тому, как подавать документы в университет. В каждой школе есть консультант, с которым ученик может обсудить свои планы и процесс поступления. Нет единых учебных пособий.

Германия. Обучение с 5 по 13 классы проходит в гимназиях. Эти учебные заведения являются классическими, а также с углубленным изучением отдельных дисциплин: математики, естественных наук, гуманитарных дисциплин. Есть также спортивные и музыкальные гимназии. В конце начальной школы (в 11–12 лет) учащиеся, в зависимости от их способностей к обучению, попадают в так называемые «Главные школы» (самые низкие результаты; обучение до 15–16 лет, затем работа или обучение в профессионально-техническом училище), «Реальные школы» (средние результаты; обучение до 15-16 лет, затем обучение в техникуме) и гимназия (наиболее способные ученики, подготовка к поступлению в вузы). Что уже изначально определяет будущее учащегося и подавляет желание.

Казахстан. Для повышения уровня знаний внедряются методы развитых стран с похожей экономикой. Открываются новые школы, в которых обучение ведется на 3 языках. Однако нет компонента по выбору [*Госпрограмма, 2010*].

Важным элементом функционирования системы образования любой страны является проблема финансирования, которая основана на национальном доходе. Как правило, в западных странах образо-

вание финансируется из центрального бюджета, который перечисляется в Министерство образования, а также из местных бюджетов. Образование в Швейцарии финансируется по-разному, потому что в этой стране нет единого органа управления образованием.

Проблемы современной структуры образования, содержания и экономики образования принимаются на уровне отдельных кантонов. Франция, которая входит в группу промышленно развитых стран, отличается особенностями в области финансирования образования. Она тратит значительную часть своего валового национального продукта на развитие образования, хотя распределение этих средств сильно отличается от других стран [*Жаналиева Р.Н. и др., 2019, с. 64-67*].

Большие средства выделяются на развитие дорогого среднего образования, а расходы на начальное или базовое образование находятся на уровне средних показателей стран – членов Организации экономического сотрудничества и развития (далее – ОЭСР) и значительно ниже, чем в других развитых странах мира. Во Франции доля расходов на образование составляет 11% от всех государственных расходов, а в среднем по странам ОЭСР – 12,9%. Францию обогнали США, Австралия, Великобритания и Скандинавские страны. Отмечается, что высокая стоимость среднего образования во Франции связана с уровнем заработной платы учителей средней школы, хотя, по мнению экспертов, она несколько ниже, чем в среднем по ОЭСР.

В странах с высоким уровнем финансирования образования значительная часть расходуется на развитие материально-технической базы школ. Проблема успеваемости учеников решается по-разному в странах Европейского Союза. В некоторых из них учащиеся, которые не освоили учебный материал на соответствующем уровне или не достигли необходимой готовности учиться в школе, остаются в одном классе второй год, что, по статистике, не является массовым явлением. В Италии, к примеру, эта группа составляет 0,6 процента, а в Финляндии 0,5 процента учеников.

Многие страны автоматически переводят учащихся из класса в класс, независимо от их успеваемости, в течение всего периода обязательного обучения. Учащиеся с трудностями в обучении получают особую помощь. Эта система, как показывает зарубежный опыт, практически устраняет явление школьного стресса, особенно среди детей младшего школьного возраста, но в то же время увеличивает финансовые затраты на поддержку учеников, которые отстают в учебе.

Казахстанское образование в настоящее время развивается как часть мирового образовательного процесса. Существующее взаимодействие между Казахстаном и Европейским Союзом основано на сотрудничестве в рамках «общих пространств», одним из которых является пространство научных исследований и образования, включая культурное сотрудничество. Болонский процесс стал отправной точкой в развитии сближения Казахстана и Европы в сфере образования. Положения Болонского процесса были внедрены в систему высшего образования Казахстана [*Жаналиева Р.Н., Кистаубаева Д.М. и др.*, *2016, с. 61-64*].

Современный этап модернизации казахстанской системы образования и науки предполагает доступность для каждого качественного дошкольного воспитания и школьного образования, возможность получить новые профессиональные навыки в колледже и университете, а также развивать исследовательские и творческие компетенции. Казахстанская средняя школа заметно изменила свой облик за последние годы. Были предприняты ключевые шаги для поддержки обновления системы образования, включая разработку и внедрение государственных стандартов обязательного образования, внедрение трехступенчатой модели высшего образования на основе кредитных технологий, внедрение разнообразного образования, проводится работа по разработке критериев оценки качества образования и т.д. Проводимые реформы затрагивают практически все элементы системы образования – содержание, методы и формы обучения, методы оценки результатов, управление и финансирование, создание материала и техническая база и предоставление учебников и учебных пособий.

Среднее образование является базовым уровнем системы образования Республики Казахстан. В соответствии с Конституцией и Законом об образовании государство предоставляет гражданам Казахстана бесплатное предшкольное, начальное, основное среднее и общее среднее образование. В настоящее время более 2,5 миллиона учащихся осуществляют свое конституционное право на бесплатное образование в организациях общего среднего образовании. В республике 44,6% общеобразовательных школ с казахским языком обучения, 26,1% школ с казахским и русским языками обучения. В настоящее время около 55% школьников посещают школы с казахским языком обучения. Существуют школы с родным языком обучения – узбекским, уйгурским, немецким, таджикским и другими.

В наше время инноваций и модернизации эта модель образования в Казахстане, как и во многих других странах, постепенно вытесняется другими типами образования, поскольку определяются иные требования к личности и процессу ее развития в школе. Частные образовательные учреждения создаются повсеместно с другими, более гибкими подходами к системе образования. Довольно быстро в республике появились и развиваются новые формы полного и среднего образования: школы с углубленным изучением предметов (иностранные языки, естественные и гуманитарные науки, гимназии, лицеи, технические лицеи, частные школы.

Одним из главных приоритетов в формировании школы будущего в Казахстане является политика развития многоязычия. В специализированных и элитных казахстанских школах трехъязычное обучение на казахском, английском и русском языках служит основой для формирования у учащихся компетентностных навыков. Другие иностранные языки по своему выбору также включены в учебные программы этих школ [*Жаналиева Р.Н. и др., 2018*, *с. 581-567*].

Переход к новой системе среднего образования, ориентированной на результат, актуализирует проблему целей, содержания и технологий организации подготовки психолого-педагогических кадров. Одним из методологических решений является компетентностный подход, согласно которому целевым ориентиром для профессиональной подготовки является формирование профессиональной и личной компетентности руководителя, учителя и школьного психолога.

В современных условиях, когда государство и общество начали четко определять свои приоритеты, становится очевидным, что профессиональное образование не может оставаться в состоянии внутренней изоляции и самодостаточности, возникла проблема комплексной структурной перестройки системы образования.

Разные страны в той или иной мере используют международный опыт повышения социально-экономической эффективности образования, модернизации контента, педагогических технологий и образования, и воспитания. В то же время сохраняющиеся национальные и региональные особенности историко-культурных градаций, социальных институтов, политических режимов являются серьезным препятствием для глобальной интеграции образования, поэтому наиболее интенсивная интеграция осуществляется в регионах с относительно сходными условиями исторического развития. с более или менее похожими общественно-политическими структурами. В этих условиях образование и наука должны быть на переднем крае преобразований. Ведущие экономики мира достигают процветания только благодаря высокому уровню человеческого капитала. Этому способствуют новые образовательные стратегии и политика [Госпрограмма РК, 2010].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Решетников Е.А., Кулакова А.А., Новикова Л.В. Особенности образовательного процесса в странах Европейского Союза. – Студенческий научный форум-2017, Владимирский государственный университет, https://scienceforum.ru/2017/article/2017040418
2. Модернизация профессионального образования в странах Европейского Союза и России. – источник: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2183
3. Закон об образовании. Закон Республики Казахстан с изменениями. – 04.07.2018 г., №171-VI.
4. Жаналиева Р.Н. и др. Роль интеграции Европейского Союза в образовательный процесс Казахстана. – РИНЦ, журнал «Путь науки», Россия, г.Волгоград, (Global Impact Factor 2014, Австралия), январь 2019 г., № 1, стр.64-67.
5. Государственная Программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы. – Астана, 2010.
6. Жаналиева Р.Н., Кистаубаева Д.М. и др Анализ состояния и тенденции развития образования Казахстана на современном этапе Международный двуязычный научный журнал «Наука и Мир», № 1 (29), том 3, 2016. – Россия, г. Волгоград, 01.2016. стр. 61-64.
7. Жаналиева Р.Н., Кистаубаева Д.М. Жакипбеков Б.А. Модернизация, проблемы и перспективы развития системы образования в Республике Казахстан Материалы 16 международного конгресса туркоязычных народов ,, Шымкент, университет «Мирас» Стамбул Сентябрь 2018 стр 581-567
8. Кулекеев Ж. Проблемы интеграционного процесса Республики Казахстан в мировое образовательное пространство: состояние и новая реформа науки и образования // Казахстан и современный мир. – 2004. – № 1. – С. 209-215.
9. Абылгазина А.Е. Инновации в современном образовательном процессе:зарубежный опыт// Вестник КазНТУ им. Сатпаева. – 2012.- №1. – с. 23-28.

ҒТАМР 14.09.35
ӘОЖ 378.182

Жаскиленова Айнур Ермековна,
т.ғ.к., профессор,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз

Кошкинбаева Нургуль Рыспаевна,
PhD докторанты,
Кәсіптік оқыту мамандығы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент,
e-mail: koshkinbaeva_nurgul @mail.ru

КӨРКЕМ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ПЕДАГОГТАРҒА ДЕГЕН ҚОҒАМДАҒЫ СҰРАНЫС КЕЗЕҢДЕРІН АНЫҚТАУ

Аңдатпа: *Мақалада көркем-шығармашылық бағыттағы педагогтарға деген сұраныстың қай кезеңде пайда болғаны туралы қарастырылған. Зерттеу кезеңдері үш кезеңге бөлінген. Бірінші кезеңде зерттеген кәсіби-педагогикалық білімімізге негіз болған жоғарғы оқу орындарында педагогикалық дайындық жүйесінің пайда болуымен және елімізде педагогикалық кадрлардың, материалдық-техникалық базасының мардымсыз жағдайда болғандығы сипатталады. Сонымен қоса, «Бәсекелестік» терминіне анықтама берілді. Екінші кезеңде болашақ педагогтарды оқыту шеберінің кәсіби қызметінің мәселелеріне арналған зерттеулер туралы мысалдар келтірілген. Бірнеше ғалымдардың жұмыстары қарастырылды. Үшінші қазіргі кезеңде маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесін зерттеуге отандық ғалымдардың үлесі туралы, және педагогтарға деген сұраныстың артқаны туралы қарастырылған.*

Кілтті сөздер: *педагог, кезең, сұраныс, бәсекеге қабілеттілік, маман.*

Жаскиленова Айнур Ермековна,
к.т.н., профессор,
Таразский государственный педагогический университет,
Тараз

Кошкинбаева Нургуль Рыспаевна,
PhD докторант,
специальность Профессиональное обучение,
Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова,
Шымкент,
e-mail: koshkinbaeva_nurgul@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЭТАПОВ СПРОСА В ОБЩЕСТВЕ НА ПЕДАГОГОВ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация: *В статье говорится о том, на каком этапе возникает спрос на педагогов художественно-творческого направления. Этапы исследования разделены на три этапа. На первом этапе характеризуется появлением системы педагогической подготовки в вузах, основанной на изученных профессионально-педагогических знаниях, и незначительным состоянием материально-технической базы педагогических кадров в стране. Также было дано определение термину "конкуренция". На втором этапе представлены примеры исследований, посвященных проблемам профессиональной деятельности мастера обучения будущих педагогов. Были рассмотрены работы нескольких ученых. На третьем современном этапе рассматривается вклад отечественных ученых в изучение вопроса формирования конкурентоспособности специалиста, а также увеличение спроса на педагогов.*

Ключевые слова: *педагог, этап, спрос, конкурентоспособность, специалист.*

Jaskilenova Aynur Ye.,
Cand. Sci.(Technical), Professor,
Taraz State Pedagogical University,
Taraz

Koshkinbaeva Nurgul R.,
Doctoral student PhD,
specialty professional training,
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent,
e-mail: koshkinbaeva_nurgul@mail.ru

DETERMINING THE STAGES OF DEMAND IN SOCIETY FOR TEACHERS OF ARTISTIC AND CREATIVE DIRECTION

Abstract: *The article deals with the question of at what stage there is a demand for teachers of artistic and creative orientation. The research stages are divided into three stages. In the first stage is characterized by the appearance of the teacher training system in universities based on the studied professional and pedagogical knowledge and low status of the material-technical base of the teaching staff in the country. It was also a definition of the term "competition". At the second stage, examples of studies devoted to the problems of professional activity of the master of training future teachers are presented. The works of several scientists were reviewed. At the third modern stage, the contribution of domestic scientists to the study of the formation of a specialist's competitiveness, as well as the increase in demand for teachers, is considered.*

Keywords: *teacher, stage, demand, competitiveness, specialist.*

Бүгінгі таңда, бүкіл елдің нарықтық бағытқа көшуіне байланысты еңбек нарығындағы табыс адами қатынастардың қандай да бір саласында, мамандар арасында бәсекелестік күрес туыла бастады. Осының нәтижесінде бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыру проблемасы шұғыл түрде шешуді талап ететін бірқатар басым педагогикалық проблемалар туындады, ал отандық педагогтар мен психологтарда, экономисттерде осы проблеманы зерттеуге деген қызығушылық пайда болды. Көркем-шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін зерттеудің негізгі мақсаты-бәсекеге қабілетті маманның қалыптасу процесін жан-жақты және пәнаралық талдау, сондай-ақ еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары білікті мамандарды даярлауды үйлестіру.

Қоғамда жеке әлеуметтік өмірде болып жатқан елеулі өзгерістер жоғары оқу орындарының алдына көптеген жаңа міндеттер қойып отыр. Әсіресе, білім беру жүйссінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар, түрліше кәсіптік бағдарларға негізделген жаңа оқу орындарының пайда болуы, болашақ мұғалімдер даярлайтын жоғары оқу орындарындағы мамандарды кәсіпке даярлау ісіне жаңаша талаптар қоюда.

Соның ішінде болашақ көркем-шығаршылық бағыттағы педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасын тиімді шешу үшін оның жағдайы мен психологиялық-педагогикалық әдебиет пен практикадағы дамуын қарастыру қажет.

Зерттелетін проблеманы шартты түрде дамытуды үш кезеңге бөлуге болады, олардың әрқайсысы ғылыми және әлеуметтік-педагогикалық қоғамның зерттелетін феноменге қатынасын көрсетеді.

Бұл ретте зерттелетін проблеманы дамыту кезеңдерін қарау мынадай ұстанымдарды ескере отырып жүзеге асырылатын болады:

– көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасының қалыптасу үдерісіндегі басты нүкте – Қазақстандағы педагогикалық білім беру жүйесінің пайда болуына байланысты кезең болып саналады;

– тарихи даму кезеңдерін анықтау сипаттамасы әр кезеңнің ішкі мазмұнын, ал оның сапалық өзгеруі – бір кезеңнен екіншісіне ауысуды анықтайтын негізгі бірлікке сүйене отырып жүзеге асырылатын болады. Біздің зерттеуіміз негізгі бірлік болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесіне ғылыми-зерттеу және қоғамдық-педагогикалық қызығушылықтың көрінісі,

зерттелетін проблеманың өзектілігін сезіну, көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтарын дайындау шеңберінде мәселені зерттеу және шешу қажеттілігіне назар қою таңдап алынды;

– қалыптасу кезеңдерінің мазмұнының сипаттамасы болашақ көркем-шығаршылық бағыттағы педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасының қалыптасуы, оның одан әрі даму бағыттарын айқындаған, мәселенің қалыптасуының қоғамдық-экономикалық, әлеуметтік-педагогикалық, теориялық-әдіснамалық және практикалық алғышарттарын бөлумен байланысты.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасының қалыптасуында біз үш кезеңді атап өттік: бірінші кезең (XX ғ. 20-60 – жж.), екінші кезең (XX ғ. 60-90 жж.), үшінші кезең (XX ғ. 90ж.-қазіргі уақытқа дейін).

Әрбір бөлінген кезеңдерді егжей-тегжейлі қарастырайық.

Бірінші кезең (XX ғ. 20-60–жж.) біздің зерттеген кәсіби-педагогикалық білімімізге негіз болған ЖОО-да педагогикалық дайындық жүйесінің пайда болуымен сипатталады.

Айта кету керек, білім берудің бастапқы кезеңінде көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылған жоқ, себебі сол кезеңде командалық-әкімшілік экономикаға байланысты осы сапаны іске асыру үшін әлеуметтік-өндірістік алғышарттар болмады. ЖОО-ның әрбір түлегі ертеңгі күнге сенімді, ол еңбек нарығында сұранысқа ие болды және таңдаған мамандығы бойынша жұмыспен қамтамасыз етілді. Сонымен қатар ұзақ жылдар бойы елімізде білім беру қабілеттерін ашуға, кәсіби қасиеттерді қалыптастыруға және жеке қасиеттерді дамытуға емес, әртүрлі міндеттерді шешудің өңделген алгоритмдерін меңгеруге бағдарланды, "бәсекелестік", "бәсекеге қабілеттілік" ұғымдары кең таралған жоқ.

Бұл жылдары Қазақстанда сауатсыздық деңгейі асып түрды. Сауатты адамдарға сұраныс көп еді. Педагогтар жетіспеді.

1920 – 1925 жылдары Қазақстанда сауатсыздықты жою науқанын бастау барысында мынадай кедергілердің бар екендігі байқалды:

– халықты оқытуға жарайтын маман кадрлардың жетіспеуі;

– жаңа оқулықтардың жоқтығы және жазу құралдарының жоқтығы және жазу құралдарының жеткіліксіздігі;

– қалаларда және әсіресе ауылдық жерлерде білім беру органдарының материалдық-техникалық базасының әлсіздігі.

Осы жылдары Қазақстанды зерттеу қоғамы құрылды. Оның жұмысына С. Асфендияров, А. Затаевич, Ә. Диваев, Қ. Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Жолдыбаев, А. Чулошников, А. Якубовский белсене қатысты. Қоғамдық бөлімшелер Петропавл, Көкшетау, Орал, Орда қалаларында жұмыс істеді. Қазақша жазу жетілдірілді, қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтар құрастырылды, қазақ халқының тарихы, этнологиясы жөнінде еңбектер басып шығарылды. Жоғары оқу орындарында қазақ жастарының аздығы сезіліп түрды. 1930 жылдары өзге республикалардың жоғарғы оқу орындары мен техникумдарында 20 мыңдай қазақстандық оқыды [www.lektsiopedia].

Латын тілінен енген (con + currere – қашып, тап). Бұл сөз итальян, француз, португал, норвег, дат, швед, неміс және голланд тілдерінде қолданылады. "Бәсекелестік"сөзі оған экономикалық теорияның негізгі ұғымдарының шеңберіне кіруге мүмкіндік беретін ғылыми түсінік болып саналады.

"Бәсекелестік" экономикалық ұғымының дамуына Дж. Милль [Милль Джон Стюарт, 1896], Ф. Найт [Knight F.H., 1965], М. Портер [М. Портер, 2011] және т.б. ат салысқан.

Философиялық еңбектерді қарау тұлғаның дамуға, өзін-өзі бекітуге, өзін іздеуге және өзінің өмір сүруінің мағынасын, әлемдегі өз орнын білуге ұмтылу тән деген ойға келуге мүмкіндік береді, яғни жеке тұлға мен қызметті жетілдірудің философиялық идеясы жалпы алғанда "бәсекеге қабілетті тұлға" және "бәсекеге қабілеттілігі" ұғымдарының негізі болып табылады.

Тұлғаның философиялық ұстанымынан бәсекеге қабілеттілік проблемасын қарастырып, зерттелетін проблеманы XX ғ. басындағы психологиялық-педагогикалық ғылым түрғысынан қарастыру орынды болып табылады.

Екінші кезеңнің өзіндік ерекшелігі (XX ғ.60-90 жж.) "кәсіби – педагогикалық білім", "тұлғаның, маманның бәсекеге қабілеттілігі" деген негізгі ұғымдардың қалыптасуы болып табылады.

Бұл кезеңде болашақ педагогтарды оқыту шеберінің кәсіби қызметінің мәселелеріне арналған зерттеулер пайда бола бастады.

Олардың ішінде Ресейлік ғалымдар Н.В. Кузьмина [Кузьмина Н.В., 2002], Г.М. Романцев [Г.М. Романцев, Ф.Т. Хаматнуров, Г.М. Романцев, 1997] және т.б. еңбектері жарық көрді. Жоғарыда аталған ғалымдар көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтарының бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесін қарастырмаған.

Қаралып отырған кезеңнің соңында мемлекет командалық-әкімшіліктен нарықтық экономикаға көшуіне орай, білім беру жүйесінде, еңбек нарығында анағұрлым жоғары деңгейдегі мамандарға деген қажеттілік пайда болды. Мұндай мамандарды даярлау процесінің маңызды нәтижесі алдыңғы біз қарастырған кезеңдегідей белгілі бір білімді, іскерлікті және дағдыларды қалыптастыру ғана емес, өзін-өзі көрсетуге, өнімді қызметке, бәсекелестікке және т.б. қабілетті кәсіби бағдарланған тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Қазіргі уақытта "кәсібилік" сөзінің орнына жұмыс берушілер "бәсекеге қабілеттілік" ұғымын жиі қолдана бастағанын айқын растайды. Алайда, осы кезеңде көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру жөніндегі жұмысты жүзеге асыру үшін қоғамдық-экономикалық және әлеуметтік-педагогикалық алғышарттар жасалғанына қарамастан, зерттелетін проблема дербес мәртебеге ие болмады.

Бүгінгі таңда, бүкіл елдің нарықтық бағытқа көшуіне байланысты еңбек нарығындағы табыс адами қатынастардың қандай да бір саласында, мамандар арасында бәсекелестік күрес туыла бастады. Осының нәтижесінде бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыру проблемасы шұғыл шешуді талап ететін бірқатар басым педагогикалық проблемалар туындады, ал отандық педагогтар мен психологтарда, экономисттерде осы проблеманы зерттеуге деген қызығушылық пайда болды. Бұл өз кезегінде проблеманың қалыптасуы мен дамуының үшінші кезеңіне көшуді білдіреді (XX ғ.90-шы жж. бірінші жартысы қазіргі уақытқа дейін).

Үшінші кезең жалпы ғылыми қоғамдастық тарапынан болашақ педагогын даярлау мәселесіне қызығушылықтың өсуімен сипатталады. Жоғарыда аталған мәселе бойынша көптеген баспа жұмыстары пайда бола бастады. Қарастырылып отырған кезең педагогикалық қоғамның болашақ мамандардың және көркем шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру қажеттілігін түсінуімен ерекшеленеді. Педагогикалық оқу орындарының ғалымдары мен педагогтары проблеманың әлеуметтік маңыздылығы туралы ойлады, бұл осы кезеңде аралас тақырыптар бойынша кең таралған зерттеулерде көрініс береді.

Біз сондай-ақ, егер 2000-2007 жылдары бізді қызықтыратын тақырыпқа орта есеппен 1-2 диссертация қорғалса, 2010 жылдан бастап осындай жұмыстарды қорғау саны айтарлықтай артты, бұл өз кезегінде аталған тақырыпты зерттеуге деген қызығушылықтың артқанын растайды. Мұндай талдау бір жыл және қорғау орны бойынша жеткілікті тұрақты, ал соңғы уақытта және бүкіл ел бойынша осы мәселеге деген қызығушылықтың артуы туралы куәландырады. Бұл ретте диссертациялық зерттеулердің авторлары, әдетте, келесі үш негізгі мәселені қозғайды: болашақ маманның, маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру немесе кәсіби дамыту (С.А. Жолдасбекова, А.Б. Саипов, Е.В. Бутова, А. Кувандыков, М.А. Архипенко, В.А. Оганесов және т.б.) және тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру немесе кәсіби дамыту (И.В. Онюшева, Е.В. Астапенко, Д.А. Котикова, А.В. Плугарева, Т.А. Сливина, Е.В. Токарева, Ф.Р. Туктаров, И. Шевченко және т.б.). Сонымен қатар диссертациялық зерттеулердің бір бөлігі тұлғаның немесе болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесіне емес, жалпы студенттің бәсекеге қабілеттілігіне (Г.К. Максимова, Ю.В. Соловьева, Ж.А. Шуткина және т.б.) арналған.

Мәселен, қазіргі кезеңде маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесін зерттеуге отандық ғалымдар елеулі үлес қосты: “Шығармашылық мамандықтар студенттерінің әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары” Е.В. Бутова [Е.В. Бутова, 2015], «Қазақстан АӨК инновациялық дамуының шарты ретінде кадрлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру» А. Кувандыков [А. Кувандыков, Шымкент, 2008], «Қазақстан Республикасының адами капиталы үлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторы ретінде» И.В. Онюшева [И.В. Онюшева, 2014] зерттеген.

Аталған проблеманы зерттеу тәсілдерінің әр түрлілігіне қарамастан, жоғарыда аталған барлық ғалымдар болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасын тез арада шешу қажеттілігінің бар екенін атап көрсетеді.

Ресейлік ғалым Л.М. Митина "бүгінгі білім берудің мақсаты, еңбек нарығында сұранысқа ие бәсекеге қабілетті тұлғаны дайындау" деп есептейді [Л.М. Митина, 2014, б. 4].

Осылайша, Рейсейлік және Қазақстанның ғалымдарының, педагогтар мен психологтардың осы мәселеге деген қызығушылығын талдай отырып, елімізде "бәсекелестік" және "бәсекеге қабілеттілік" терминдерін қоғамдық қабылдамау кезеңі тұтастай аяқталатынын болжауға болады. Адам өмірінің түрлі салаларында бәсекеге қабілетті тұлғаның/маманның нақты рөлін қайта ойластыру және барабар бағалау кезеңі келеді.

Түрлі іздеу жүйелерімен жұмыс істеу барысында (Яндекс, Bing, Google, Rambler, Mail және т.б.) интернет желісі болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мәселесі бойынша орыс және ағылшын тілдерінде жеткілікті көлемде ақпараттар бар екенін көрсетті.

Соңғы жылдары ЖОО өз бітіруші түлектерінің бәсекеге қабілетті болу мәселесі отандық білім беру жүйесінің басты назарында болуда. Мемлекеттің ЖОО-на талап қойуына байланысты, бәсекеге қабілетті маман ЖОО сапасының негізгі өлшемі болуына байланысты, мемлекеттің бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға мүдделі екенін анықтауға мүмкіндік береді. Сол себепті бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының алдына бәсекеге қабілетті яғни, әлеуметтік – этикалық, экономикалық және ұйымдастыру-басқарушылық, кәсіби құзыретті, жоғары сұранысқа ие сауатты мамандарды даярлау міндеті қойылып отыр.

Жалпы білім беретін мектеп, орта білім беретін колледждер, жоғары оқу орны педагогының мазмұны мен бәсекеге қабілеттілігінің қалыптасуы бірдей бола алмайтындығына қарамастан, зерттелетін мәселені жан-жақты зерттеу үшін біз осы ғылыми зерттеулерді талдауға мүмкіндік алдық.

Қазақстан Республикасының нормативтік құжаттарының мазмұнын талдай отырып, психологиялық-педагогикалық диссертациялық зерттеулердегі проблеманың жай-күйі мен дамуын қарастыру орынды болып табылады.

Көркем-шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін зерттеу бізге бәсекеге қабілетті маман дайындауға, оны одан ары жетілдіруге деген және сол тәжірбиені жоғарғы оқу орындарында қолдану үшін қажет дүние.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. www.lektsiopedia
2. Милль Джон Стюарт. «Основы политической экономии», 1896.
3. Knight F. H. Risk, Uncertainty and Profit. New York, 1965.
4. М. Портер. «Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов», пер. с англ. – 4-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2011.
5. Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования – М.: Народное образование, 2002.
6. Г.М. Романцев, Ф.Т. Хаматнуров, Г.М. Романцев. Теоретические основы организации педагогического процесса в современном профессиональном училище : учебное пособие / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – Екатеринбург: Издательство РГППУ, 1997.
7. Е.В. Бутова. Педагогические условия формирования социальной компетентности студентов творческих специальностей. Диссертация на соискание ученой степени: доктора философии (PhD), Алматы 2015.
8. А. Кувандыков. Повышение конкурентоспособности кадров как условие инновационного развития АПК Казахстана. Диссертация на соискание ученой степени: д.э.н. Шымкент, 2008.
9. И.В. Онюшева. Человеческий капитал Республики Казахстан как фактор повышения конкурентоспособности национальной экономики. Диссертация на соискание ученой степени: доктора философии (PhD), Алматы 2014.
10. Л.М. Митина. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования. – М. ; СПб. : Нестор-История, 2014.

FTAXP: 14.05.01

Жияшева Жанар Шораевна,
3 курс докторанты,
«6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ ОРТАСЫ МОДЕЛІН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: *Мақалада болашақ маманның ақпараттық білім ортасы моделін іске асырудың әдістемелік ерекшеліктері қарастырылған. Болашақ қазақ бастауыш мектеп мұғалімінің ақпараттық білім ортасын құруды педагогикалық жобалау дағдыларын модельдеу мәселесі, ақпараттық және білімдік ресурстармен жасалатын жұмыстың мазмұны мен нақты модельдің ішкі құрылымын және ондағы элементтердің өзара байланысын анықтау мәселесі зерттелген. Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын жобалау процесі және күтілетін нәтижесі көрсетілген.*

Түйін сөздер: *модель, әдістемелік ерекшелік, болашақ бастауыш сынып мұғалімі, ақпараттық білім беру ортасы.*

Жияшева Жанар Шораевна,
Докторант 3 курса,
специальность «6D010200 – Педагогика и методика начального обучения»,
Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОДЕЛИ ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ БУДУШИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация: *В статье мы говорим о методических особенностях модели информационно-образовательной среды будущих специалистов. Проблема моделирования навыков педагогического проектирования информационно-образовательной среды будущих учителей начальной школы, а также мы затрагиваем проблему содержание работы информации и образовательных ресурсов внутренней частью точной модели, и его элементов. Определены ожидаемые результаты и процес проектирования информационно – образовательной среды будущих специалистов.*

Ключевые слова: *модель, методические особенности, будущий учитель начальных классов, информационно-образовательная среда.*

Zhiyasheva Zhanar Shoraevna,
3-year doctoral student,
specialty "6D010200 – Pedagogy and methodology of primary education",
Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

METHODICAL FEATURES OF THE MODEL OF THE INFORMATION-EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF FUTURE SPECIALISTS

Annotation: *In the article we are talking about the methodological features of the model of information and educational environment of future specialists. The problem of modeling the skills of pedagogical design of the information and educational environment of future elementary school teachers, and we also touch upon the problem of the content of*

the work of information and educational resources as an internal part of the exact model, and its elements. The expected results and the process of designing the information and educational environment of future specialists are determined.

Keywords: *model, methodological features, future primary school teacher, information and educational environment.*

Қазақстанда ғана емес, әлем бойынша ақпараттық білім ортасын қалыптастыру мәселесі – XXI ғасырдың өзекті тақырыбына айналады. Өйткені, ақпараттар тасқынында әркім өзіне қажетті ақпаратты тез әрі сапалы іздеп таба білуі, мамандығына қатысты және ескірмеген ақпаратты дер кезінде пайдалана білуі, сақтау, өзгерту, тасымалдаудың түрлі әдістерін меңгеру – болашақ маманның екінші тынысын ашатын және ақпараттық коммуникациялық технология (АКТ) қарқынмен дамыған заманда өмірінің сенімді құралы.

Педагогикалық жобалау туралы кітабында Бахишева С.М. былай деп көрсетеді: «Педагогикалық жобалауды жүйелік түрғыдан қарастыру тұжырымдамасы негізінде өткен ғасырдың 80-жылдары ене бастады. Олар Ю.К. Бабанский, В.С. Ильин, В.П. Беспалько т.б. ғалымдардың педагогикалық үдерістегі жүйе құраушы идеялары негізінде пайда болды. Жаңашыл педагогтардың тәжірибесін қарастыру олардың педагогикалық әрекеттерді жобалауға жаңа көзқарастарын көрсетеді. Ондағы мақсат мұғалімнің жобалық әрекеттері оқушыны дамытуға бағытталғандығын байқатады. ... болашаққа бағытталған педагогиканың басты шарты жаңа жаңарған педагогикалық сана болып табылады» [*Бахишева С.М., 2011, 336 б.*].

Қазақ тілінде «орта» деген сөздің мағынасына орай айтылатын «Орта толсын!» деген бата сөз бары белгілі. Бұл – орта сөзінің «кеңістік» сөзімен синонимдес екендігінің дәлелі. Кеңістік – бір нәрсеге толы болатын құбылыс. «Ақпараттық кеңістік», «ақпаратттық-коммуникациялық технология кеңістігі» ұғымдарының «ақпараттық орта», «ақпараттық білім ортасы», «ақпараттық-коммуникциялық орта» ұғымдарынымен сәйкестігі анық. Бұл талдау жасаудың себебі, интернет кеңістігінің толыққанды түрде болашақ мамандарды дайындауда ақпараттық білім ортасы бола алатынын дәлелдейтін зерттеулер легі көбейіп келе жатқандығымен байланысты. Сөзімізге орай, Извозчиков В.А. ақпараттық білім ортасын адамдардың білім алу мақсатымен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, тұлға ретінде түрлі сапалы өзгерістерге ұшырауы жүзеге асырылатын кеңістік деп анықтауы өте назар аударарлық деп санаймыз [*Извозчиков В.А., 1997, 211 б.*].

Ғалымның осы ойын жалғастыра келе, болашақ маманның ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау әдістемесін болашақ бастауыш сынып мұғалімінің сапалы білім алуына жақсы жағынан ықпалын тигізетін белгілі бір заңдылықтар мен талаптарға бағына, өзара байланысқан шарттардың жиынтығын білдіретін білім беру кеңістігі деп өз тарапымыздан анықтама береміз. Ендігі қосарымыз – қандай шарттар болса да, олар белгілі бір әрекеттер арқылы ғана жүзеге асырылатыны белгілі. Сондықтан ол кеңістікте субъектілер мен олардың әрекеттері нақтылануы керектігі белгілі. Бұл ретте субъектілер – болашақ мамандар-студенттер және университет оқытушылары. Жоғары оқу орындарындағы оқу процесі С.И. Архангельскийдің сөзімен айтқанда, «басты сыртқы белгілеріне қарап оңтайландыра беруге көнбейтін» [*Архангельский С.И., 1976, 200 б*] өзіне тән ерекшеліктері мол күрделі ұйымдасқан жүйе болып табылады.

Білім беру процесінде ақпараттық білім ортасы (АБО) құру және пайдалану мәселелерін көптеген ғалымдардың зерттегені белгілі [*Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., 2008, 268 б.*], [*Колесникова И.А., 2005, 288 б.*]. Қазақстандық білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану жолдарын қарастырған еңбектер де жеткілікті. Осы бағыттағы еңбек авторлары жоғары оқу орнында маман дайындауды ұйымдастыруда АКТ-ны танымдық үрдісін оңтайландыру ретінде қамтамасыз ететін, сондай-ақ кәсіби қызметте жеке стиль қалыптастыратын оқыту құралы ретінде пайдалануға болатынын атап көрсетеді. Сонымен қатар, авторлардың айтуынша, «АКТ-ны енгізу студенттерде келесідей жалпы құзыреттіліктердің калыптасуына және дамуына ықпал етеді: – өзінің болашақ мамандығына тұрақты қызығушылық танытып, оның мәні мен әлеуметтік маңызын түсінуіне; ... – кәсіби қызметте ақпараттық-коммуникациялық технологияларды колдануға; ... – еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету іс-шараларын ұйымдастыруда жауапкершілік алу, техника қауіпсіздігі ережесін сақтауына...» [Урмашев Б.А., Гусманова Ф.Р., Газиз Г.Г., *2017, 390 б.*].

Педагог мамандардың АКТ қолдану құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі туралы қарастырған ғалымдар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалану мұғалімдерге түрліше

дидактикалық тірек мүмкіндіктер тудыратынын атап көрсетеді. Соның ішінде, оқушылардың, студенттердің жеке, өз бетімен жұмыс жасауы, аз уақытта көптеген білім ақпаратын іздеп табуы, тест орындау арқылы білім деңгейі мен қажетті дағдыларын тексеру мүмкін болуы, қашықтан оқыту жүйесінің ерекшеліктерін меңгеруі сияқты заман талабына орай кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға болады деп атап көрсетеді [Мұхамбетжанова *С.Т.,* Мелдебекова М.Т., 2010, 185 *б.*].

Болашақ маманды ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалауға дағдыландырудың арнайы технологиясын жүйеге түсіруде осы жұмыстың жүзеге асырылатын әдістері мен амал-тәсілдері, әдістемелік нұсқаулықтар мен ұсыныстар басты орынға ие болады. Студенттерді АБО педагогикалық жобалауға олардың мотивациялық тұрғыдан ынта білдіре қосылуы үшін оларға арналған мол теориялық және тәжірибелік материалдар ұсынылады. Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалай білуі – қазіргі заманда мектепте оқытуға балама түрінде іске асыруға болатын оңтайлы жүйені құра алатын аса қажетті және маңызды кәсіби білім мен дағды иесі екенін дәлелдейтін көрсеткіш.

Практикалық-лабораториялық сабақтарда әр студент дербес АБО педагогикалық жобалау барысында, болашақ бастауыш мектеп мұғалімі қызметіндегі өзінің жаңаша ойлайтын, жаңа технологиялар негізінде білім беретін мұғалім моделін қалыптастыруға бірге қатысатын болады.

Осылай алып қарайтын болсақ, арнайы курс бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын меңгертуді шартты түрде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады деп ойлаймыз.

– бірінші кезеңде студенттерге, негізінен, теориялық білім беріледі, мұны дайындау кезеңі деп те атауға болады;

– екінші кезеңде студенттердің нақты АБО педагогикалық жобалау кезеңі өткізіледі, яғни, берілген алгоритм бойынша студенттер дербес «Ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау» моделін құрайды; осы екінші кезеңнің өзін жоба орындаудың логикалық желісі бойынша іштей бірнеше кезеңге бөлеміз: *жобаалды кезеңі, жоспарлау кезеңі, ұйымдастыру-коммуникативтік кезең,*

– үшінші кезеңде яғни іштей *эксперименттік кезең, рефлексивтік кезең* деп бөлінетін кезеңдерде, студенттер өздерінің АБО педагогикалық жобалауын педагогикалық практика барысында сынақтан өткізіп, коррекция/түзету жасайды, мұғалімдер үшін әдістемелік ұсыныстар әзірлейді, өз жобалауын қорғайды.

Студенттердің осыған дейінгі АКТ қолдану тәжірибелері мен педагогикалық жобалаудың теориялық және практикалық негіздерін меңгеруі процесіндегі күй-жайы олардың бастауыш мектеп мұғалімі ретіндегі кәсіби функцияларын түсінуге және қабылдауға дайындайды. Ол функцияларды атап кетуге болады: – бастауыш сынып оқушыларын жас ерекшеліктеріне сай оқыту және тәрбиелеу; – мемлекеттік бастакыш білім беру стандартының талаптарына жауап беретін білім беру бағдарламасына сәйкес білім мазмұнын меңгерту және дағдыларды қалыптастыру; – сабақ беру барысында, үзілістерде, сабақтан тыс және барлық тәрбиелік іс-шараларда еңбекті қорғау мен қауіпсіздікті сақтау нормалары мен ережелері сақталуын қамтамасыз ету, барлық оқушылардың еңбекті қорғау нұсқаулықтарын және мектепте өзін ұстау ережелерін орындауын дұрыс бақылауды қамтамасыз ету; – бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс уақытта білім алу, зерттеу, жоба орындау әрекеттерін орындауды ұйымдастыру. Жинақтай айтқанда оларды талдау-аналитикалық функциясы, болжам жасау функциясы, ұйымдастырушылық функциясы, басқару функциясы деп атаймыз. Болашақ мамандардың ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау процесіндегі өзіндік жоба орындау жолдарына таңдаап ала білуі олардың сонымен бірге жоғары білімді маман ретіндегі танымдық функциясын, ізгіліктілік функциясын, ақпараттық функциясын, нормативтік функциясын, диагностикалау және бағалау функциясының да жүзеге асырылуын қажет етеді.

Арнайы курсты меңгерту барысында студенттер өзара байланысқан және өзара шарттасқан сипаттағы бірнеше компоненттен, яғни танымдық-когнтивтік, құндылық-аксиологиялық, мотивациялық компоненттен, тұратын құрылымдық-мазмұндық болмысқа ие бола бастайды. Арнайы курстың бағдарламасында берілетін білім мазмұны көпқырлы ерекшелікке ие болып келеді. Ол ерекшеліктерді атап айтсақ: – жоғары мектепте бастауыш мектеп мұғалімін дайындаудың инвариантты және нұсқалық оқу бағдарламаларының мазмұнындағы оқу процесі мен аудиториядан тыс білім мен тәрбие беру барысында болашақ маманды педагогикалық жобалауға дайындау бағыты болуы; – болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерінің білім мазмұнымен, білімдік ақпарат ресурстарымен, ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен, жаңа педагогикалық технологиялармен қаруландыру бағыты

ұсталынатыны; студенттерді педагогикалық жобалауға дағдыландыруда олардың жоба әрекетін орындау процесін кезең-кезеңге бөліп, әр кезеңді оқытушының басқару және студенттің өз-өзін басқару талаптарын орындауға бағытталуы [*Абросимов, А.Г., 2004, 256 б.*].

Болашақ маманды ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалауға дағдыландыруда бастауыш мектепте білім беру сапасын жоғарылату және оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен білім көздерін, ресурстарын молынан пайдалануға, өз бетімен білім іздеуде сапалы ресурстардан алуға жасы тірек болатын факторлар мен шешімдерді студенттерге үйрету және ол материалдарды өз бетімен модель етіп жобалауға үйрету мақсаты алға қойылып отырғаны белгілі. Бастауыш сынып оқушыларының білім үлгірімі мен тәрбие сапасы жақсаруы олардың оқу-тәрбие ортасын заманауи түрғыдан жобалаумен, бастауышта білім беру жүйесінің функциялары мен операцияларымен тығыз байланысты болғандықтан, педагогикалық жобалаудың маңызы зор болатыны анық.

Арнайы курсты оқытуда қолданылатын әдістеменің ерекшелігі – студенттер, болашақ бастауыш мектеп мұғалімі ретінде АБО педагогикалық жобалауда мынадай жолдардан өтеді:

– біріншіден, модельдеу әдістерін, яғни теориялық білім арқылы ой эксперименті мен ойша модельдеу жолын өтеді;

– екіншіден, жоба, педагогикалық жобалау орындау әдістерін игеру жолын өтеді;

– үшіншіден, мектепте сынаудан өткізіп, алынған нәтижеге қажетті түзетулер енгізіп, біртұтас АБО педагогикалық жобалау технологиясын құру жолын өтеді.

Осы үш жолды бірінен соң екіншісін өту барысында студент, өзінің АБО педагогикалық модельді жобалаушы мәртебесін сақтайды және дәстүрлі педагогикалық жобалау ерекшеліктерін енді өзі құрып отырған жаңа инновациялық жоба моделіне енгізубеге ұмтылады.

Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын жобалауы – жаңа заманның жаңа деңгейдегі педагогикалық жүйесін құруға, өзіндік индивидуалдық педагогикалық жүйенің моделін құруға ұмтылысы. Болашақ маман өзінің ұстаздық шығармашылық қызметін жаңа заман болмысына бейімдей педагогикалық жобалауда жалпы жоба орындау әдістемесінің логикасына сәйкес, бірқатар әдістерді меңгеру керек. Олар:

– жоба моделін ұсынатын педагогикалық жүйенің, педагогикалық процестің алдығы жай-күйін нақтылау және бағалау әдістері;

– өзі ұсынатын АБО педагогикалық жобасының бастауыш мектепте білім беруде ең тиімді түстары туралы ғылыми болжам жасай білу әдістері;

– қазақ бастауыш мектебіндегі (мүмкін әр студент жеке сыныпта) оықту-тәрбие процесіндегі өзінің ұстаздық қызметіне қатысты индивидуалдық педагогикалық жобалау әдістері;

– параметрлерді өлшеу әдістері;

– студенттердің өзі ұсынатын АБО педагогикалық жобасының тиімділігін өлшемдеріне өзара салыстыру жасай білу және ерекшеліктерін талдау әдістері;

– индивидуалдық АБО педагогикалық жоба моделін эксперименттік сынаудан өткізген соң түзетулер жасау және дидактикалық нұсқаулар мен ұсыныстар беру әдістері.

Бұл әдістер тұтас бастауыш мектеп немесе одан үлкен педагогикалық жүйелер бойынша педагогикалық жобалау жасауға лайық келмеуі мүмкін. Өйткені педагогикалық жобалаудың өрісі кеңейген сайын, сөзсіз, оның құрамындағы компоненттер де көбейетінін білдіретіні белгілі.

Студенттің болашақ бастауыш мектеп мұғалімі индивидуалдық педагогикалық шығармашылық қызметін жобалауға оқытуда дәстүрлі және инновациялық әдістер қолданылады. Оның ішінде дәрістер және олардың түрлері, семинарлар және олардың түрлері, лабораториялық сабақтар, жоба орындату және оның әдістері, эскперимент жасату және оның әдістері деп атап көрсетуге болады. Дәрістерден соң өткізілетін практикалық сабақтар студенттердің өзіндік ақпараттық білім ортасын индивидуалдық педагогикалық жобалаумен әрі жалғасады әрі өзара тығыз байланысты әрмен қарай жүргізіледі.

Оқытушы мен студенттердің ынтымақтастық оқу әрекетіне негізделген арнайы курсты меңгертуде педагог олардың зейінін жаңа тақырыпқа бұрып, ынталандырып, қызықтырып, түзетіп, соңында бағалай отырып, адамзат жинақтаған тәжірибенің жаңа деңгейге шығуы үшін, синтезделген модель жасалуы қажеттілігін кеңінен түсіндіреді.

Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау дағдыларын қалыптастыруда АБО болмысының күрделі жүйе екеніне көз жеткізу мақсатымен талдаулар жүргізіледі.

Сол талдаулар негізінде ғана өзінің дербес АБО педагогикалық жобалай алатын болады, әдістемелік нұсқаулықтар мен ұсыныстар әзірлеуге білімі мен дағдылары жеткілікті деп саналады. Болашақ мамандар ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау процесінде, қалай болғанда да ойдан тауып шығару, өз қолымен және өзінің жеке тәжірибесімен дәлелденген үлгі жасап шығару, эксперименттен соң қайта өзгерту мен толықтыру жасау, педагогикалық жобалауды талапқа сай рәсімдеу және оны қорғау сияқты сатыларды сәтті өтудің әдіс-тәсілдерін иегереді. Әрбір сатыны өткен сайын студенттің кәсіби санасының сапасы да толығып, байып отыратыны анық.

Алғашқы педагогикалық жобалаудан бастап, өзінің үлгі-моделін қолдану туралы дидактикалық нұқсаулықтар, ұсыныстар жазуға дейінгі аралықта студенттер жоба орындау әрекетін бастарынан кешіре отырып, үлкен интеллектуалдық тәжірибеге ие болады. Кәсіби жағынан шыңдалып, адамгершілік, ізгілік, шыдамдылық, қиындыққа берілмеу, еңбексүйгіштік т.б. тәрбиелі игі қасиеттерді қалыптастырады.

Зерттеу жұмысымыздың теориялық бөлімі талданған тарауда педагогикалық жобалаудың синергиялық ерекшеліктері туралы айтылған еді. Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалауға дағдылануында синергетикалық түрғыдан келудің қажеттілігі туралы тағы да қысқаша тоқтала кетуге болады. Ақпараттық-коммуникациялық технология мен бастауыш мектептің білім мазмұнын өзара үйлесімділікпен бір педагогикалық технология жүйесіне түсіріп модельдеудің қиын екендігі анық.

Қазіргі бастауыш мектепте білім берудің дәстүрлі жүйесі әлі дерлік қолданыста. Яғни оқыту әдістемелері толық жаңаланған жоқ, дегенмен, ішінара мұғалімдердің озық тәжірибелерді қолдану мүмкіндіктері артып келеді.

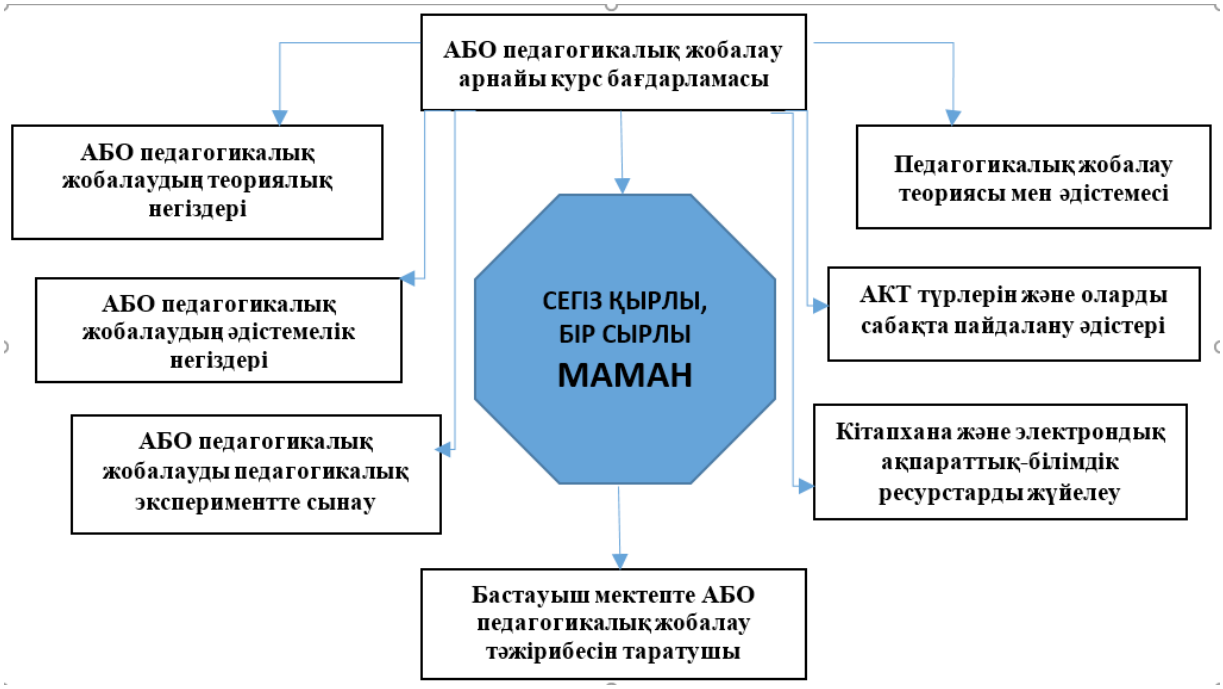
Ал бастауыш мектепте білім беру мазмұны болса толық дерлік жаңаланды, қазір1-4 сыныптар жаңа бағдарламамен оқып жатқаны да белгілі. Оқу мақсаттары және соған қол жеткізу әдістемелері жан-жақтан әдіскер-ғалымдар мен мұғалімдердің тәжірибесінен алынып, сипатталуда, өзара ортаға салынуда.

Осыған қоса, ақпараттық-коммуникациялық технологияның білім беру процесіне енгізілу қажеттілігі сәт сайын талап етілуде. Арнайы курсты оқыту процесінің басты мақсаттарының бірі – болашақ маманның ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, ал ақпараттық-коммуникациялық технология жүйесіндегі әрбір компоненті, сайып келгенде – ғылыми ойдың материалдық нәтижесі. Сондықтан АКТ жүйесіндегі әрбір техникалық құралдың дидактикалық мүмкіндіктерін танып-білу және индивидуалдық ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалауда олардың әрқайсысының функцияларына сай қолдануды мүмкін ету үшін студенттің ғылыми танымдық тірегі сенімді болуы міндетті.

Синергетикалық түрғыдан келетін болсақ, осындай өте күрделі жүйенің ескіден жаңа түр-түрпатқа қарай өзгеруі, толығуы, жаңалануы процесіндегі күй-қалпын қарапайым модельдердің иерархиясымен сипаттауға болады деп санайды осы бағытты зерттеуші ғалымдар. Күрделі ұйымдасқан жүйелерді зерттеудің парадимасы болып саналатын синергетика қазіргі кезде ғылымның барлық салаларында кеңінен қолданылып келе жатқанын философ ғалымдары атап көрсетеді. Яғни синергетикалық жүйе абиотикалық, ұйымдаспаған, шашыраңқы жағдайда тәртіпелген кеңістік құруымен ерекшеленеді деп анықтайды [*Әлікенова К.Н., 2012, 256 б.*].

Осы мәселені арнайы зерттеген бұл ғалымдар мынадай пікір айтады: «Қазіргі жоғары мектептің білім кеңістігінің, синергетикалық парадигмамен сәйкес қарайтын болсақ, жаңа сапалы жүйеге көшу үшін, ескі құрылымдардың бұзылуының және жаңа құрылым пайда болуының сыни (бифуркациялық) нүктесі болады. Ол нүкте бір күйден екінші күйге өту кезінде сызықтық емес түрге айналуы мүмкін, көпнұсқалы түр ге енуі мүмкін, болжап алдын ала айта алмайтын жағдаяттар туындатуы да мүмкін. Білім беру жүйесі тұрақты болмайды, өйткені ол даму үшін ашық жүйе болып келеді» [*Курейчик В.М., Писаренко В.И., 2014, 55 б.*].

Арнайы курс бағдарламасын болашақ мамандарға меңгерту әдістемесінде синергетика (өзін-өзі ұйымдастыру теориясы деуге де келеді) және педагогикалық синергетика заңдарын басшылыққа алудың қажеттілігі зор. Яғни мәселе, синергетика теориясының, күрделі, түзу емес сызықтағы, ашық жүйелерді, олардың ішіндегі кіші жүйелерді, терең талдай тануға және компоненттерін тани отырып құрауға тірек бола алатын ерекше теория екендігінде. Біз, 1-суреттен болашақ маманның АБО жобалау үдерісі мен күтілетін нәтиже сұлбасын көре аламыз.

Сурет 1. Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын жобалау процесі және күтілетін нәтижесі

«Сегіз қырлы, бір сырлы» атты студенттің кәсіби-шығармашылық лабораториясында бірнеше модуль болады, олар жоғарыда көрсетілген. Осы модульдердің мазмұнында мына компоненттері қамтылуы керек:

1) студенттің өзі туралы толық мәлімет, «Таныстыру»;

2) университеттегі ақпараттық-білімдік кеңістік/орта және оның құрылымдық-мазмұндық жүйесі; болашақ маманның кітапханалық ресурстары және олармен жұмыс жасау әдістер;

3) студенттің өзі игере алатын АКТ жүйесі және оларды қолдану әдістер; мұғалімнің қашықтан оқыту жүйесіне арналған дидактикалық материалдары; жаңа педагогикалық /инновациялық оқыту технологиялар және оларды қолдану әдістері;

4) бастауыш мектепте оқылатын пәндер жүйесі және олардың әдістемелік қоры; есту-тыңдау-түсінуге арналған, көру-есту-түсінуге арналған, көру-оқуға арналған, жазуға, сөйлесуге /монолог-диалог/ дағдыландыруға арналған дидактикалық материалдар жинағы; АБО педагогикалық жобалаудың нәтижесі ретінде оқушылардың орындаған жаңашылдық жоба жұмыстарының «виртуалдық көрмесі».

5) бастауыш мектепте оқыту мен тәрбиелеу процесін дамытуға үлес қосқан мұғалімдер мен әдіскерлердің озық тәжірибелері, ғалымдардың зерттеулері мен кітаптары; мұғалімдердің өзара тәжірибе алмасу және озық тәжірибені тарату.

Болашақ маманның ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау студенттерге білім беруге жаңа түрғыдан келу керектігін және осы және келешек заманға лайық тенденцияларды, яғни жаңа үрдістерді барынша мол қолдану керектігін талап етеді. Өйткені қазіргі студент, болашақ маман, ол жоғары оқу орнын бітіріп, бастауыш мектеп мұғалімі болған аз уақыт арасында болса да, уақыт тынысы өзгеріп, ақпараттық білім ортасын педагогикалық жобалау қажеттілігіне қатысты жаңа талаптар туындауы әбден мүмкін.

ПАЙЛАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бахишева С.М. «Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы».Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 336 б.
2. Извозчиков В.А. Педагогические информационные технологии и картина мира в непрерывном образовании. – Санкт-Петербург: Образование, 1997. – 211 с.
3. Архангельский С.И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. – Москва: Высшая школа, 1976.- 200 с.

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 268 с.
5. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование: Учеб.пособие для высших учебных заведений /И.А. Колесникова, М.П. ГорчаковаСибирская; под ред. И.А. Колесниковой. – М.: Издательский дом «Академия», 2005. – 288 с.
6. Урмашев Б.А., Гусманова Ф.Р., Газиз Г.Г. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: Оқу құралы / – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 390 б.
7. Мұхамбетжанова *С.*Т.*,* Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы*:* ЖШС *«*Дайыр Баспа*»,* 2010. – 185 б.
8. Абросимов, А.Г. Информационно-образовательная среда учебного процесса в вузе. – Москва: Образование и информатика, 2004. – 256 с.
9. Әлікенова К.Н. Ғылым тарихы мен философиясы. Оқу құралы. – Талдықорған: ЖМУ, 2012. – 256 б.
10. Курейчик В.М., Писаренко В.И. Синергетический подход в педагогическом проектировании образовательной среды вуза. – Журнал Открытое образование. № 3. 2014. – С. 55-62.

ӘОЖ 159.9:39:001(574)

Жүзеев Серікхан Әлханұлы,
PhD докторанты,
Педагогика және оқыту әдістемесі кафедрасы,
Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Жайлауова Манат Кеңесқызы,
доцент, п.ғ.к.,
Педагогика және оқыту әдістемесі кафедрасы,
Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚ ЭТНО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. *Аталмыш мақалада қазақ этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлаудың маңыздылығы мен қазіргі таңдағы өзектілігі айқындалған. Әлемдік галымдар мен отандық зерттеушілердің этнопедагогика саласына байланысты тұжырымдамалары мен анықтамалары этнопедагогикалық дәстүрлердің кәсіби маман даярлаудағы қажеттілігін нақтылай түседі.Күнделікті тәжірибеде көрсетіп отырғандай, әрбір бала сол елдің менталитетін, ұлттық мәдениет ерекшелігін, сол ұлттың стереотипін этникалық тасымалдаушы болып табылатындықтан балаға өз халқының мәдениеті мен бар білімінің негізін қалауда болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рөлі ерекше екендігі белгілі. Сондықтан да этнопедагогикалық дәстүрлердің маңыздылығы – мақаланың құндылығын арттыра түседі.*

Кілт сөздер: *этнопедагогика, бастауыш сынып, кәсіби даярлау, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, халық педагогикасы.*

Аннотация. *В данной статье была выявлена важность и актуальность профессиональной подготовки будущих учителей начальной школы на основе казахских этнопедагогических традиций. Концепции и определения мировых ученых и отечественных исследователей в терминах этнопедагогики проясняют необходимость этнопедагогических традиций в подготовке специалистов. Как показывает повседневная практика, каждый ребенок является основой культуры и образования своего народа, потому что он является этническим переводчиком национальной культуры, стереотипов этой нации. Известно, что роль будущих учителей начальной школы не имеет себе равных. Именно поэтому значение этнопедагогических традиций повышает ценность статьи.*

Ключевые слова: *этнопедагогика, начальная школа, профессиональная подготовка, традиции, обычаи, народная педагогика.*

Annotation. *This article has revealed the importance and relevance of professional training of future primary school teachers based on the Kazakh ethnopedagogical traditions. The concepts and definitions of world scientists and domestic researchers in terms of ethnopedagogy clarify the need for ethnopedagogical traditions in the training of specialists. As everyday practice shows, every child is the basis of the culture and education of his people, because he is an ethnic translator of the national culture and stereotypes of this nation. It is known that the role of future primary school teachers is unparalleled. That is why the value of ethnopedagogical traditions increases the value of the article.*

Key words: *ethnopedagogy, elementary school, vocational training, traditions, customs, folk pedagogy.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», – делінген [ҚР «Білім туралы» Заңы, 2007]. Заңда айтылған мақсат-міндеттерді орындап, оны іс жүзіне асыру әрбір мұғалімнің өз тәжірибесі мен ізденісіне саяды. Ал олардың сол еңбегі жолындағы жұмыстарында ұлттық құндылықтар көбірек орын алар болса, онда білім берудегі тетіктерге даңғыл жол ашылмақ. Аталмыш Заңдағы педагогикалық жаңалықтар мен өзгерістерді одан әрі дамыту үшін не істелінуі

керек десек, оған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы халыққа кезекті «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» тақырыбындағы Жолдауынан жауап табамыз: «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі, ең алдымен, білім беру мен денсаулық сақтауға байланысты», – дей келіп: «...оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу; педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор», – деп ондағы ең маңызды істерді тілге тиек етті [ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2012]. Елбасы Жолдауына жіті назар аударар болсақ, онда біз қазіргі заманғы білім берудегі әдіс-тәсілдердің сан түрлілігі үрпақ алдындағы педагогикалық жауапкершілікті арттыратындығын бағамдаймыз. Осы орайда этнопедагогикалық дәстүрлердің де осы қатардан ойып орын алатындығы шүбәсіз.

Халық педагогикасының біліммен қатар тәрбиедегі мән-маңызына, оның зор мүмкіндіктеріне барлық зерттеушілер дерлік үлкен мағына берген. Мәселен, Я.А. Коменский, А.С. Макаренко, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинский, С.Т. Щацкий, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, т.б. келелі ой-пікір білдірген.Осы ғалым-ағартушылардың жолын жалғастырып, дәл бүгінгі күні біздің елімізде жас буындытәрбиелеудегі, оқытудағы халықтың мәдени мұрасын пайдалана арқылы оқытуды ғалымдар С.Қ. Әбілдина, А.Е. Дайрабаева, А.А. Данилов, А.Қ. Қисымова, З.М. Магомедова, Г.А. Мұратбаева, Ж.Б. Сәдірмекова, Р.Ә. Сқақова, Р.К. Төлеубекова, Ү.Т. Төленова және т.б.өз зерттеу еңбектерінде қарастырады.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаты білім беру жүйесіндегі ұлттық мәдениеттің маңызы, көпұлтты мемлекеттегі мәдениет дәстүрлері мен ерекшеліктерін қорғау және дамыту болып табылады. Осыған байланысты білім беруге арналған үкіметтік құжаттарда ұлттық ерекшеліктердің болуы айтарлықтай қадағаланып отырады. Бұл ең бірінші мектеп мұғалімдерінің бала тәрбиелеу мен оқытудағы жауапкершілігін тағы да бір нықтай түседі. Осы тұрғыда Алаш арысы А. Байтұрсынов: «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі басқаларға үйретпекші нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланың туғаннан бастап, өсіп жеткеніне тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап ішкі халінен хабар аларлық болу керек. Ол үшін бала турасындағы ғылымды білерге керек», – дей келіп: «Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктердің көбі түзелгенде оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай отыр. Олар өтіп, кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрып, қайырылар, халық түзелуінің үміті – жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс», – деп ой қорытады [Байтұрсынов А., 1991, 252 б.].

Қоғамдағы қазіргі заманғы үдерістер болашақ мұғалімдердің қазақ халық педагогикасының идеяларын қолдана отырып, балалармен жұмыс істеуге этно-педагогикалық дайындық саласындағы теориялық зерттеулерді күшейту қажеттігін айқындайды. Күнделікті тәжірибе көрсетіп отырғанындай, әрбір бала сол елдің менталитетін, ұлттық мәдениет ерекшелігін, сол ұлттың стереотипін этникалық тасымалдаушы болып табылады. Өйткені бала мұғалімнің берген білімін алып, санасына сіңіре отырып, оны бойына да, ойына да тоқиды. Содан барып оның бар дүниетанымы мен ойлау көкжиегі қалыптасып, кеңиді. Сондықтан да балаға өз халқының мәдениеті мен бар білімінің негізін қалауда бастауыш мұғалімдерінің рөлі ерекше екендігі айтпаса да түсінікті. Осыдан барып сол төменгі сынып мұғалімдерін ұлттың этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде кәсіби даярлаудың маңызы өз-өзінен айқындалады. Бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда оларға балаға берілетін білім мен тәрбие жолындағы шыдамдылық пен парасаттылықты санасына сіңіре білу керек. Сонда ғана ол өз күш-жігерін жұмсайтын, ертеңгі жемісі – оқушының жақсы да жоғары нәтижесін көре алады. Осы тұрғыда тәлім-тәрбие ғылымының теориялық жағына түңғыш терең үңілушілердің бірі М. Жұмабаевтың әйгілі «Педагогика» еңбегіндегі: «Түрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару, баланы мұндай адам қыла алу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек», – деген тұжырымы қашанда өзекті [Жұмабаев М., 1992, 48 б.].

Этнопедагогиканың ғылымдық мәнін ашуда көптеген ғалымдар тер төкті. Мысалы, зерттеуші С. Қалиев еңбегі ерекше. Автор қазақ этносының пайда болу тарихынан бастап, қазақтың салт-дәстүрін дәріптей келе оны педагогика ғылымының бір саласына жатқызады. Ол басқа да ғалымдар секілді этнопедагогика құралдарының тетігі деп салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты, халық ауыз әдебиетін, ұлттық

ойындарды, шешендік сөздерді, ырымдарды, этикалық, педагогикалық ой-пікірлер мен идеяларды атайды. Сонымен бірге ғалым болашақ мұғалім даярлауда халықтық педагогиканың алатын маңызды орнынбылайша сипаттайды: «Кез келген халықтың адамгершілік-рухани өмірінің барлық кезеңінде халықтық педагогика үлгілері бай және әр алуан, өйткені ол сан түрлі этникалық ұлыстардың мыңдаған жылғы тәжірибесімен жасалған педагогикалық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады» [Қалиев С., 1998, 64 б.].

Бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби түрғыда даярлауға этнопедагогикалық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын енгізу болашақ мұғалімнің білім мен тәрбие берудегі дайындығына зор мүмкіндіктер мен жаңашылдықтар алып келеді. Бұл орайда оған төрт құрамдас (аксиологиялық, танымдық, деонтологиялық және мінез-құлық) диагностиканың да берері мол. Олар мұғалімге оқу процесін әзірлеу және іске асыру қажеттігін анықтап береді. Ал мұғалімнің өз тәжірибесінде этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын пайдалану оның кәсіптік білімін жетілдіруге ықпал етеді.

Этнопедагогикалық дәстүрлер мен салт-дәстүрлерді педагог кадрларды даярлауда қолдану проблемалары қоғам дамуындағы әлеуметтік-тарихи құбылыс ретінде көрініс табады.Сондықтан да зерттеушілер бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда халық арасындағы педагогикалық көзқарастарға және көп жылдар бойы өз сүрлеуі қалыптасқан педагогикалық тәжірибені зерделеуге көп көңіл бөлді.Олар халықтың білім алуына теориялық негіздеме беруге тырысты. Осылайша педагогикалық ғылымды байыта отырып, халық педагогикасы өзін-өзі байытты. Сондықтан әр мұғалімнің міндеті – оқушыны терең біліменолардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыра отырып, жоғары адамгершілік қасиеттерін дамыта білу және олардың бойына дәстүрлі, ұлттық мәдениетті енгізу. Ал бұл болашақ мұғалімдерден халық педагогикасына сүйеніп, оқушылармен жұмыс істеу үшін кәсіби даярлықты қажет етеді. Осы орайда белгілі ойшылдар, оқытушылар мен философтар К.Д. Ушинский, В.Г. Белинский, Л.Н. Толстой, Н. Бердяев және В. Соловьев өз ұлтының білімі мен білігін көтеруде ұлттық тәрбиенің берерінің молдығын атап өтеді. Мәселен, үрпақтан үрпаққа берілетін дәстүрлердің ішіндегі ең маңыздысы –педагогикалық жолмен берілетін дәстүрлер екендігін батыс және шығыс ғалымдары да мойындаған. Сол себепті де XX ғасырдың басында Н.Ә. Бердяев: «Егер біз өз дәстүрлерімізге сүйенсек, Ресейді жандандыра аламыз», – деп жазды. Сол сияқты К.Д. Ушинский де әр ұлттың тарихи үрдісте тірі ой мен идея болып табылатын ұлттық білім беру мен тәрбиелеудің өзіндік нақты жүйеге ие екенін атап өткен болатын. Ал Л.Н. Толстой адамның моральдық және этникалық мінез-құлқы оныңөз мақсатына жауап беретіндейсан ғасырлық халық даналығын игеруінен және діни сенімін меңгеруінен тұратындығын айтады. Біз де осы қағидаға сүйенер болсақ, онда мұғалімдерді кәсіби даярлауда ең бірінші олардың өз бойында ұлттық рух пен күшті сенімнің болуы қажеттілігін пайымдаймыз. Сонда ғана оқушыға берілер білім мен тәрбие де нық болмақ.

Шығыс ойшылдары Әл-фараби, Ж. Баласағұн, А. Йүгінеки, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, т.б. да ғалымдар педагогикалық ой-пікірлерін алға тарта отырып, халықтық педагогиканың бәрібір де шоқтығы биіктігін әркез айтып отырған. Олар мұны айтып қана қоймай, өз еңбектерінің өзегі етіп қарастырған.Ал осы жолды жалғастыра отырып, үрпақ оқуы мен тәрбиесіне этнопедагогиканы одан әрі де күшейте енгізуді қоғамның өзі талап етіп отырғандығы белгілі. Өйткені соңғы жылдарыөз халқының ана тілі мен әдет-ғұрпына, тарихы мен мәдениетіне селсоқ қарайтын, тіпті менсінбейтін жағдайға ұшыраған үрпақтың өсіп келе жатқандығы жасырын емес. Сондықтан да ұлттық мәдениет, руханият, адамгершілік принциптерінің білімнің дәстүрлі түріне сәйкес олардың да өз орнын шегелеуі – заман талабы.Әлем әлеуметтанушылары, этнологтары, психологтар мен педагогтар дабыл қағып жатқанда қазақ қоғамындағы мұндай жайттарға көз жұмып қарап отыра бермейтіндей кезең келіп жетті. Ал бұл үрпақ білімі мен тәрбиесіне ең бірінші жауапты мұғалімдерден ұлттық патриотизм мен терең ой мен білімді талап ететіндігі даусыз. Осындай мәселелерді зерделеудің өзектілігі ең алдымен, педагогикалық мәдениетті жаңғыртудың нақты процестерінен туындайды; екіншіден, білім беруді демократияландыру және гуманизациялау міндеттерінен бастап мұғалімдерді даярлау мазмұнын этно-педагогизациялау; үшіншіден, әрбір мұғалімнің интеллектуалдық және рухани әлеуетін жан-жақты жандандыру, сондай-ақ, педагогтіңсалт-дәстүрлерге деген өзінің қызығушылығын оятудың қажеттілігі.

Бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлай отырып, олардың өздері тарапынан да алға ұмтылыстың биік нәтижеге жетуге мол мүмкіндік беретіндігін ұмытпау шарт. Себебі қандай да бір білім ынтызарлық пен ізденісті талап етеді. Осы түрғыда кәсіби даярланып жатқан мұғалімдер әдеп,

сыпайы іс-әрекет, мінез-құлық, ақыл-кеңес беру, оны алу, үлгі-өнеге көрсету, әңгімелесу, түсіндіру, сендіру, үйрету қарым-қатынасында халық педагогикасындағы барша элементтерді өз бойына сіңдіре алса, ол өзі тәрбиелеп-оқытып отырған баланы да көп нәрсеге үйрете алады. Бұдан шығатын пайым – жақсы ұстазға қызығып өсетін шәкірттің де жүрегі жақсылыққа құштар немесе қазақтың кемеңгер ақыны Абай өз заманында көрегендікпен бұл турасында: «Адамның адамшылығы – жақсы ұстаздан» деп текке айтпаса керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. –Астана, 2007. 27шілде
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. –Астана, 2012. 27 қаңтар
3. Байтұрсынов А. Ақжол. –Алматы, 1991. –464 б.
4. Жұмабаев М. Педагогика. –Алматы, 1992. –160 б.
5. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. –Алматы, 1998. –325 б.

ӘОЖ 37.035.6 (574):378.245

Жүзеев Серікхан Әлханұлы,
PhD докторанты,
Педагогика және оқыту әдістемесі кафедрасы,
Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Төлебаева Айдынгүл Тойбазарқызы,
оқытушы,
Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы,
Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: СЫРЫ МЕН СИПАТЫ

Түйін. *Автор мақалада қазіргі бәсекелестік заманында сапалы білімге тек техника мен технологияға қажетті ғылым негізінде ғана қол жеткізілетіндігі әлдеқашан дәлелденгендігін айтады. Сондықтан да дамыған және дамушы елдерде болмасын, әуелі ең жоғары білім деңгейін көтеру сатысын қолға алатындығын тілге тиек етеді. Бәсекелестік білім берудің жоғары санатында ғана емес, оның түп қазығы болып есептелетін – балабақша мен бастауыш сынып табалдырығынан жүргізілуі қажеттілігі күн тәртібіндегі мәселе боп тұрғандығын тағы бір еске салады. Осы орайда педагогика саласын зерттеулердің өзектілігі болашақ бастауыш сынып мұғалімінің сол халықтың этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде кәсіптік даярлық мәселелері мемлекеттік саясаттың маңызды қағидаттарына негізделген деп тұжырым жасайды. Ұлттық мәдениетті, аймақтық мәдени дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтай отырып, білім беру жүйесін қорғау және дамыту қазіргі күннің басты мәселелерінің бірегейі екендігі айтылады. Осыны дәлелдей отырып, қазақ мектептеріндегі ұлттың этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығының моделін бірнеше блокқа бөледі.*

Кілт сөздер: *ғылым, білім, көпұлтты мемлекет, этнопедагогика, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, құндылық, блок, критерий, диагностикалық аппарат, ана мектебі, оқыту формасы, оқытуды ұйымдастыру формасы, этикалық кодекс, халықтық дәстүр, этнос, халықтық педагогика, т.б.*

Аннотация. *В статье автор говорит о том, что в условиях современной конкуренции во всех сферах жизни качественное образование доступно на основе наук с использованием техники и технологий. Поэтому и в развитых, и в развивающихся странах уделяется большое внимание повышению уровня высшего образования. Автор статьи отмечает, что подготовка конкурентоспособных специалистов должна начинаться не на уровне высшего образования, а в детском саду и начальной школе, когда закладываются основы знаний. Актуальность исследований в области педагогики заключается в том, что профессиональная подготовка будущего учителя начальных классов на основе этнопедагогических традиций и обычаев народа соответствует важнейшим принципам политики государства. Одной из главных проблем сегодняшнего дня является развитие системы образования, сохранение и защита национальной культуры, местных культурных традиций и и их особенностей. Автором статьи рассматриваются несколько блоков модели профессиональной подготовки будущего учителя начальных классов для казахской школы на основе традиций этнопедагогики, народных обычаев и традиций.*

Ключевые слова: *наука, образование, многонациональное государство, этнопедагогика, обычаи, нравы, традиции, ценности, блок, критерий, диагностический аппарат, родная школа, форма обучения, форма организации обучения, кодекс этики, народная традиция, этнос, народная педагогика и др.*

Annotation. *In the article, the author says that in the conditions of modern competition in all spheres of life, high-quality education is available on the basis of science using engineering and technology. Therefore, in developed and developing countries much attention is paid to improving the level of higher education. The author of the article notes that the training of competitive specialists should begin not at the level of higher education, but in kindergarten and elementary school, when the foundations of knowledge are laid. The relevance of research in the field of pedagogy lies in the fact that the professional training of the future primary school teacher on the basis of ethno-pedagogical traditions and customs of the people corresponds to the most important principles of state policy. One of the main problems of today is the development of the education system, the preservation and protection of national culture, local cultural traditions and their features. The author of the article considers several blocks of the model of vocational training of the future primary school teacher for the Kazakh school based on the traditions of ethno pedagogy, folk customs and traditions.*

Keywords: *science, education, multinational state, ethno pedagogy, customs, customs, traditions, values, block, criterion, diagnostic apparatus, native school, form of education, form of organization of education, code of ethics, folk tradition, ethnos, folk pedagogy, etc.*

Қазіргі кезең – ғылым мен білім кезеңі. Бәсекелестікке тек сапалы білім және техника мен технологияға қажетті ғылым негізінде ғана қол жеткізілетіндігі әлдеқашан дәлелденді. Сондықтан болар, дамыған және дамушы елдер әуелі ең жоғары білім деңгейін көтеру сатысын қолға алуда. Ол тек білім берудің жоғары санатында ғана емес, оның түп қазығы болып есептелетін – балабақша мен бастауыш сынып табалдырығынан жүргізілуі қажеттілігі күн тәртібіндегі мәселе боп тұр. Осы орайда педагогика саласын зерттеулердің өзектілігі болашақ бастауыш сынып мұғалімінің сол халықтың этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде кәсіптік даярлық мәселелері білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды қағидаттарына негізделген (көпұлтты мемлекет жағдайында). Ұлттық мәдениеттерді, аймақтық мәдени дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтай отырып, білім беру жүйесін қорғау және дамыту болып табылады.

Қоғамда болып жатқан заманауи үрдістер халық педагогикасының идеяларын пайдалана отырып, болашақ мұғалімдердің балалармен жұмыс істеуге этнопедагогикалық дайындығы саласындағы теориялық зерттеулерді жандандыру қажеттілігін талап етеді. Балаларды тәрбиелеудің күнделікті тәжірибесінде педагог тек педагогикалық тәжірибеге ғана емес, сонымен қатар халық педагогикасының тәжірибесіне сүйенуі қажет, өйткені әрбір бала этникалық ерекшеліктерді, менталитетті, ұлттық мәдениеттің сипатын, өзіне тиесілі этникалық топтың стереотиптерін тасымалдаушы болып табылады. Осы тұрғыда біз өз кезегімізде қазақ мектептеріндегі ұлттың этнопедагогикалық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығының моделін келесі блоктардан тұрады деп есептейміз: 1) мақсатты құндылық (студенттің қазақ халқының этнопедагогикалық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының мәні мен мазмұнын түсінуі; студенттің педагогикалық практикада этнопедагогикалық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жүзеге асыру қабілетін қалыптастыру; студенттің халықтың этнопедагогикалық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын енгізуге кәсіби дайындығының нәтижесі; студенттің этнопедагогикалық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың мәні мен мазмұнын түсінуі – осы құндылықтарды меңгеру); 2) субъектіүйымдастырушылық (ЖОО оқытушылары, педагогтары, декан, деканның тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, студенттердің өздері, ата-аналар, ЖОО әкімшілігі және жұртшылық); 3) мазмұндытехнологиялық (осы үдерістің мақсаттарын, міндеттерін, тәсілдерін, заңдылықтарын, принциптерін, факторларын ескере отырып құрылған, әзірленген авторлық технологиялар, т.б.); 4) критериалды-нәтижелі (тәжірибелік-педагогикалық зерттеу нәтижелерінің критерийлері мен диагностикалық аппаратын, осы процестің көрсеткіштері мен деңгейлерін әзірлеу; 5) болжамды нәтиже (қазақ этнопедагогикалық салтдәстүрлерін меңгерудің жоғары деңгейі және оларды мектеп практикасында іске асыру).

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындық үрдісі тиімділігін ұлттың этнопедагогикалық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына негіздей отырып, ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттар кешенін жасау да өзекті мәселе болып саналады. Сол себепті де болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығының мәндік мазмұнының заңдылықтарын анықтау да керек.

Қазақ мәдениетінің этнопедагогикалық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын меңгеру сапасы ЖОО педагогы мен студенттің мақсатты өзара әрекеттестігіне байланысты екені шындық. Этнопедагогикалық ойлауды, этнопедагогикалық мәдениетті дамыту өзара байланыста және өзара шарттасуда болады. Мұғалімнің кәсіби даярлығының негізінде болашақ мұғалімнің дербес этнопедагогикалық қызметі жатыр. Ал зерттеушілер пікіріне сүйенсек, жалпы этнопедагогикалық білім мен іскерлікті меңгеру деңгейі студенттердің оқу жоспары мен элективті курстар пәндерін оқу кезінде жеке этнопедагогикалық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен технологияларды қандайлық толық меңгергеніне байланысты. Сонымен бірге, тәжірибе мен теорияның егіздігіне негіздесек, онда дидактикалық-технологиялық жағдайлар да бірінші кезекке шығады. Сондықтан да болашақ маманға қазақ мәдениетінің құндылықтарын кезең-кезеңімен меңгеру, жұмысына этномәдени тәрбие технологияларын енгізу, ұлттың халық және отбасылық мәдениетінде архетиптік және типтік бейнелерін меңгеру қажеттілігі туындайды. Психологиялық-педагогикалық аспектіде студенттерді кәсіби даярлаудағы олардың мотивациясы мен белсенділігі, ЖОО педагогтары мен ата-аналар қызметінің этномәдени бағыты, ұйымдастыру-басқару негізінде: тиімді кәсіби даярлықтың факторы ретінде ЖОО, отбасы мен мектептің өзара іс-қимылын жүзеге асыру да ең алдыңғы кезекке шығады.

Тарихнама мұғалімнің кәсіби дайындығында этнопедагогикалық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қолдану мәселелері халық педагогикасы саласындағы ғылыми зерттеулерде қаланды, бұл қоғам дамуындағы әлеуметтік-тарихи феномен ретінде халық педагогикасын зерттеудің өзектілігін және ол өткеннің көрнекті педагогтарының ерекше назар аударуының мәні болып табылатындығын куәландырады.

Педагогиканы зерттеуде әлемдік деңгейде мойындалатын Я.А. Каменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо еңбектерінде халықтық педагогиканың тәрбиелік әлеуетіне баға берілді. Олардың барлық зерттеулерінде дерлік халықтың педагогикалық тәжірибесін зерттеуге көп көңіл бөлінді, сондай-ақ, олар халық тәрбиесіне теориялық негіздеме беруге тырысты. Осылайша, зерттеулер негізінде педагогикалық ғылымды байыта отырып, халық педагогикасы өзін байытты.

Я.А. Каменский «ана мектебі» (материнская школа) идеясын негіздеп, отбасының педагогикалық тәжірибесін жинақтады, отбасының педагогика ғылымындағы рөлін бағамдады. Сол себепті де ол халық ауыз әдебиеті шығармаларын жинақтады, халықтың салт-дәстүрлерін зерттеуші ретінде ол «Чех тілінің қазынасы» атты алғашқы еңбектің авторы болды. Каменский педагогикасының гениальды синтезінде халық чех педагогикасының қазынасы, әсіресе протестанттық қауымдардың, бауырластықтардың демократиялық, халықтық-педагогикалық дәстүрлерінің бірігуіне куә болды. Оның еңбегінде педагогика: «...антикалық мұра, әлеуметтік утопиялардың педагогикалық идеялары, олардың барлығына тең, түгел қамтитын және еңбекке, тәрбиенің практикалық өміріне дайындыққа бағытталған» [Джуринский А.Н., 2001, 78 б.]. Ал И.Г. Песталоцци өзінің «Аналарға арналған кітап», «Гертруда өз балаларын қалай үйретеді?», «Лингарт және Гертруда» еңбектерінде қорытынды жасай отырып, білімсіз отбасының педагогикалық тәжірибесін жинақтаудың нәтижесін береді, одан тәрбие барысында табысқа жету үшін халықтық тәрбие тәжірибесін меңгеру қажеттілігін алға тартады. Сондықтан И.Г. Песталоцци пікірі бойынша, әр мұғалімнің міндеті – оқушыларды терең біліммен қаруландыру, олардың дүниетанымын қалыптастыру, жоғары моральдық қасиеттерді бойға сіңіру және дәстүрлі, ұлттық мәдениетпен таныстыру. Бұл болашақ мұғалімнің оқушылармен жұмыс істеу кезінде кәсіби даярлығын жүзеге асыруда қажет болады.

Тәрбие – мәңгілік категория деген қағиданы негізге ала отырып, біз халықтық педагогикаға ерекше назар аудару қажеттілігін тағы да шегелей түскіміз келеді. Орыс педагогы К.Д. Ушинский: «Ғылым жалпы адамзаттық ойлау заңдары бойынша әділ түжырымдарды ғана қабылдайды. ...әлем заңдарын ашатын ғылым адамзаттың ортақ игілігі болып табылады. Әрбір білімді халық ғылымда, оның барлық халыққа осындай ақиқаттарды жеткізе алған кезде ғана маңызды болады»,- дейді [Ушинский К.Д., 1988, 74-79 бб.]. Ал мұны педагогика ғылымында көптеген ғалымдар зерттеу өзегі етіп алады. Мәселен, ғалым-педагог М.И. Махмутов педагогикадағы бір ғана «форма» сөзі арқылы жасалған «оқыту формасы» және «оқытуды ұйымдастыру формасы» деген екі терминнің айырмашылығын көрсету қажеттігі бар деп есептейді де, алғашқы айырмашылығын «оқыту формасы» оқушылардың ұжымдық, жалпы және жеке жұмыстары екендігін көрсетеді. Бұл мағынады «оқыту формасы» термині «оқытуды ұйымдастыру формасының» сабақтың белгілі бір түрін, сабақты, пәндік үйірмені және т.б. көрсететінімен ажыратылады [Педагогика, 2006, 180 б.].

Адамзаттың ойшылы әл-Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берген білім – адамзаттың қас жауы, ал келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген сөзі күн артқан сайын өміршеңдігімен дәлелденуде. Сол сияқты қазіргі педагогикалық ғылымда халықтық педагогиканың тәрбие тәжірибесін зерттеудің жаңа кезеңін Г.С. Виноградов салғандығын білеміз. 1930 жылы «Орыс балалар фольклоры» атты өз жұмысында автор халық педагогикасының термин және құбылыс ретіндегі анықтамасын берді. Г.С. Виноградов «халықтық педагогика» ұғымын зерттеуге үлкен үлес қосты, ол аталмыш ұғым түсінігін берді. Оның айтуынша, «халық педагогикасы ұлттың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сүйенген белгілі бір әдістер мен тәсілдердің бірлігі» деп сипатталған. Ол халық педагогикасын «жүйе ғана емес, білім, білік жиынтығы ретінде» көрді [Виноградов Г.С., 1992, 18 б.].

Соңғы уақытта қоғамда болып жатқан оқиғалар әр отбасы мүшесін қазақтың халықтық педагогикасының идеяларына баулу қажеттілігі туындап отыр дегенді айтуға және және соны тереңірек пайдалануға мәжбүрлейді. Ең бастысы, сол халықтық педагогиканың өміршең құндылығын жоғалтып алмай, барынша пайдалана білу, тәрбиеде бұл сәтті жіберіп алмау. Өскелең ұрпаққа өзінің қайдан шыққандығын білгізіп, түп тамырының тереңдігін білуге көмектесу, тарихқа, ұлттық мәдениетке деген қызығушылықты дамыту, оларды зерттеу қажеттілігі – күн тәртібіндегі кезек күттірмес мәселе.

Қазақ халық педагогикасында отбасылық тәрбие алғашқы қоғамдық қажеттілік ретінде анықталады, яғни барлық тәрбие бастаулары мен ата-ана бақытының негізі отбасы болды. Ал сол халықтық тәрбие

жүйесінің негізгі бағыттары – қарапайым ғана. Қарапайым бола тұра, мәні мен мақсаты – айқын, тамыры – терең. Мәселен, үлкенге, ата-бабаға – күрмет, аға буын өкілдеріне қамқорлық жасау; балаларға қойылатын талапшылдықпен бірге ақылға қонымды, үйлескен махаббат пен қамқорлық көрсету (бала өміріндегі әр түрлі кезеңдермен байланысты отбасылық дәстүрлер); еңбекқорлық, жауапкершілік, адамның еңбегімен құрылған құндылықтарға адамгершілік қатынас сияқты қасиеттерді тәрбиелеу негізінде еңбек қызметіне баулу; қайырымдылық, ұжымдық өзара көмек; қонақжайлылық; қоршаған табиғат әлеміне қамқорлық, оған жауапты және ұқыпты қарау; руға, қауымға адалдық, адамнан талап етілетін заңдық, бірыңғай ережелерді ұстану, қоғамға құрметпен қарау, т.б.

Халықтың этикалық кодексіндегі маңызды орын үлкендерді құрметтеу сияқты ұғымға саяды. Үлкендерге құрмет өсіп келе жатқан ұрпақтың санасына ең жоғарғы принцип ретінде енгізіледі. Сондықтан ерте жастан бастап балаларға қазақ: «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет», «Әке тұрып, ұл сөйлегеннен – без, ана тұрып, қыз сөйлегеннен – без», «Атаңа не істесең, алдыңа сол келеді», т.б. деп үйреткен [Турманжанов У., 1980, 86 б.].

Халықтың рухани мәдениетінің өзіндік саласы ретінде дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар тәрбие үдерісінің пәрменді құралы болып табылады, тек олардың жалпы және ерекше функцияларын ашып, адамның әлеуметтенуінің, оны халықтық педагогика арқылы тәрбиелеудің процестерін дұрыс түсіну керек. Тәрбиенің халықтық дәстүрлерін зерделеудің маңызы зор, себебі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар аға ұрпақ жинаған тәрбиенің халықтық тәжірибесін көрсетеді. Десек те, бұл түрғыдағы зерттеу жұмыстары шетелдік және отандық ғылымда да өзінің мән-маңызын айқындағанымен, өзінің толық бағасын алып болған жоқ. Сонымен қатар, тағы да бір көңіл аударатын нәрсе, ол – халықтық педагогиканың әр ұлттың өзіне тән ерекшеліектеріне байланысты түрлі сипатта болатындығы. Сондықтан да бірлі-жарым, жалпыға ортақ және ерекше диалектикалық өзара байланысын қадағалай отырып, барлық халықтың педагогикалық жүйелерінде кездесетін әмбебап элементтерді абсолюттеуге болмайды, өйткені тәрбиенің мақсаттарындағы, әдістеріндегі, принциптері мен формаларындағы айырмашылықтар өте үлкен болуы мүмкін.

Мұғалімнің кәсіби дайындығының міндеттері этнопедагогикалық дәстүрлер мен қазақ әдет-ғұрыптары мысалында «этнопедагогика» ұғымын талдау, сонымен қатар «халықтық педагогика» және «этнопедагогика» ұғымдары арасындағы нақты шекараларды анықтау қажеттілігін көрсетеді. Этнопедагогика саласындағы жүйелі зерттеулердің басы XX ғасырдың екінші жартысына жатады, сондықтан да әлі де болса этнопедагогика педагогикалық ғылым мен халық педагогикасының жас тармағы болып табылады.

«Этнопедагогика» терминінде екі негізгі түсінік бар: «этнос» – (грек тіл. etnas – тайпа, «стая», адамдар тобы) этноспен байланысты барлық нәрселерді білдіреді, ал «педагогика» ұғымы өскелең ұрпақты аға ұрпақ жинаған тәжірибе негізінде дайындайды. Көрсетілген этнопедагогикалық мәселе «этнос» ұғымын терең талдауды және қарастыруды талап етеді. «Этнос» ұғымы өзінің мазмұны бойынша «халық» ұғымына сәйкес келеді, ол «әлем халықтары» сөз тіркестерінде қолданылады. «Халық» деген сөздің орнына «этнос» деген сөз «халық» деген сөздің көп мағынасынан туындады. «Халық», бұл – «Еңбекшілер және жай адамдар»,- дейді кейбір зерттеушілер [Булуева Ш.И., 2011, 99 б.].

Қазіргі таңда қандай халық, ұлт болмасын, оқу мен тәрбие өзегі – халықтық педагогикада екендігін мойындады әрі көз жеткізді. Сондықтан да халықтық педагогиканың өрісі мен ауқымы – кең, мәні мен маңызы –жоғары.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Джуринский А.Н. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России. – Спб., 2001. – 394с.
2. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. В 6 т. –Т.2. –М.: Педагогика, 1988. –564с.
3. Педагогика. –А.: Қазақ университеті, 2006. –336 б.
4. Виноградов Г.С. Народная педагогика. Изд.2-е. –Иркутск,1992. –266с.
5. Турманжанов У. Казахские пословицы и поговорки. –А.: Знание, 1980. –86с.
6. Булуева Ш.И. Формирование полоролевого поведения студентов на основе вайнахской народной культуры и семейных традиций: дисс…канд.пед.наук. –Махачкала, 2011. –215с.

372.881.161.1

Исламгалиева Виктория Жанабаевна,
кандидат педагогических наук, доцент,
Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
E-mail: ivzh2012@mail.ru

Абдиргазиева Айгуль Булекбаевна,
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель,
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова,
E-mail: aigul-abdir@mail.ru

ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ: ОСОБЕННОСТИ УРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ

Аңдатпа: *Мақалада орыс тілін деңгейлік оқыту ерекшеліктері қарастырылған. Студенттердің коммуникативті дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін әр деңгейлі аудиториядағы жұмыс әдістері мен тапсырмаларына назар аударылады. Жазу үрдісінің өнімі және нәтижесі болып табылатын мәтінмен жұмыс жасаудың әдіснамалық ерекшеліктері ашылады.*

Түйінді сөздер: *деңгейлік білім, тілдік тұлға, әдіс-тәсілдер, мәтінмен жұмыс, коммуникативті дағдылар.*

Аннотация: *В статье рассматриваются особенности уровневого обучения русскому языку. Акцентируется внимание на методах работы и выполнении заданий в разноуровневых аудиториях, что способствует формированию коммуникативных умений студентов. Раскрываются методические особенности работы с текстом, который является продуктом и результатом речетворческого процесса.*

Ключевые слова: *уровневое обучение, языковая личность, методы, работа с текстом, коммуникативные умения.*

Abstract: *The article discusses the features of level teaching of the Russian language. Attention is paid to the methods of work and performance of tasks in multi-level classrooms, which contributes to the formation of communicative skills of students. Methodological features are revealed by working with the text, which is the product and result of the recreating process.*

Key words: *level learning, language personality, methods, work with text, communicative skills.*

Современное образование ориентировано на подготовку специалистов, которые должны удовлетворять ожиданиям работодателей и в полной мере соответствовать мировым трендам. В подго-

товке будущих специалистов немаловажное значение имеет языковая подготовка, под которой понимается «процесс активизации ранее полученного определенного комплекса знаний, умений, навыков и поддержание его (комплекса); расширение филологического кругозора студентов, формирование самообразующейся и самоорганизующейся личности, имеющей такие качества, как познавательная активность и самостоятельность, раскрепощенность, способность к саморегуляции своих действий, включаться в современные мировые процессы развития цивилизации» [*Бейсенбаева Б.А., Копжасарова У.И., 2014, с. 8*]. Изучение на территории Казахстана русского языка как языка международного общения имеет большое значение при реализации языковой политики страны, поэтому и казахстанская русистика представлена многими именами ученых (Э.Д. Сулейменова, Л.К. Жаналина, Н.Ж. Шаймерденова, Н.И. Гайнуллина, П.А. Семенов, А.Б. Смагулова, О.А. Кононенко, Д.С. Ташимханова, Э.Р. Когай и др.), которые в своих трудах рассматривают разные аспекты русского языка, в том числе и в сопоставительном плане. И здесь важно отметить, что природа русского и казахского языков совершенно различная, поэтому проблема обучения русской грамматике в казахской аудитории особенно остра, несмотря на то, что для обучения в вузе приходят имеющие определенный уровень языковой подготовки выпускники школы. А целью современной школы является обучение по новой системе и формирование у учеников лексико-грамматических навыков на основе достижений высоких результатов на каждом уровне владения русским языком (от элементарного до продвинутого) и в каждом виде речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо).

В 2018 году утверждены новые «Типовые учебные программы цикла общеобразовательных дисциплин для организаций высшего и (или) послевузовского образования». Интересующая нас типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Русский язык» предназначена для развития языковой личности обучающегося, способного осуществлять когнитивную и коммуникативную деятельность на русском языке в сферах межличностного, социального, профессионального, межкультурного общения в контексте реализации государственных программ трёхъязычия и духовной модернизации национального сознания.

Содержание программы представлено темами для уровней A1, A2, B1, B2, C1, что акцентирует внимание на следующем: во-первых, каждый обучающийся уникален по своим индивидуальным особенностям, во-вторых, уровень языка у всех разный, как и способности к языку, в-третьих, в последние годы усилился приток иностранных студентов из Индии, Узбекистана, Китая.

Целью программы является формирование социально-гуманитарного мировоззрения студентов в контексте общенациональной идеи духовной модернизации, предполагающей развитие на основе национального сознания и культурного кода качеств интернационализма, толерантного отношения к мировым культурам и языкам как трансляторам знаний мирового уровня, передовых современных технологий, использование и трансферт которых способны обеспечить модернизацию страны и личностный карьерный рост будущих специалистов. Как нам кажется, в этих условиях освоение русского языка, как нового и как продолжающего, оказывается эффективным средством формирования толерантного сознания, как наших соотечественников, так и иностранных студентов.

Самым главным инструментом для реализации уровневого обучения и эффективного результативного обучения в дальнейшем является проведение входящего тестового контроля, определяющего уровень владения языком и дающего возможность делить студентов на подгруппы. При этом важно измерить как грамматическую компетенцию первокурсников, так и навыки устного и письменного общения, включая логичность мышления, речевое взаимодействие и т.п., от чего будет зависеть эффективность учебного процесса.

«Эффективность обучения возможна при высокой мотивации. Обучение неродному языку – это такой процесс, в котором должно быть два активных участника – преподаватель и обучающийся, где успех обучения во многом зависит от их отношения к предмету. Изучать факторы, возбуждающие интерес к учению, – значит обратиться к мотивации, а для формирования положительной мотивации к изучению русского языка как неродного необходимо подбирать значимый для обучающихся учебный материал» [*Есиркепова И.Е., 2015, с. 151*]. Подбор материала к занятиям русского языка при уровневом обучении требует особого внимания, так как необходимо учитывать степень владения языковыми средствами, грамматической правильности речи, употребления активного и пассивного запаса слов и т.д. Здесь целесообразно остановить внимание на методике работы с текстом как продукте и результате речетворческого процесса. Подбор текста обусловлен и воспитательным значением лексической

темы, предлагаемой программой. Языковые дисциплины всегда и во все времена имели особенность вырабатывать не только усвоение точных знаний, но и приобретение прочных навыков, которые нужны на протяжении всей жизни. Студенты увлеченно рассуждают на темы, раскрывающие актуальные проблемы современного общества.

Воспитательная задача курса русского языка заключается в том, чтобы в процессе обучения содействовать умственному и культурному развитию обучащихся, поскольку именно в 17-18 лет все еще формируется мировоззрение человека. В ходе работы с текстами на подобные темы, проведения дискуссий отмечаются многие проблемы семьи и брака в современном обществе, гражданского правового сознания, осмысления нравственных, экологических, патриотических, культурных проблем, делаются попытки решить данные проблемы на уровне студентов 1-2 курсов. Среди множества тем, позволяющих реализовывать воспитательные задачи, можно выделить такие, как, например, «Проблемы современной семьи», «Социальные роли мужчин и женщин», «Современные бабушки и дедушки», «Квартирный вопрос», «Человек: внешность, поведение, отношение к окружающим» и многие др.

С этой точки зрения перед преподавателями открываются широкие возможности для развития творческого потенциала студентов. Развитию творческих способностей личности студента способствует использование элементов современных образовательных технологий. Так, одним из эффективных и интересных технологий является технология развития критического мышления через чтение и письмо (ТРКМЧП). Стратегии «Дневник двойной записи», «РАФТ», «Инсерт», «Кластер», «Синквейн», «Фишбоун», «Авторский стул», «Кьюбинг», «Жигсо», «Двухэтапное и трехэтапное интервью», «Биопоэма», «Буриме», «Модель Фрейера» активно и успешно применяется нами на занятиях русского языка в группах с разной языковой подготовкой. Они позволяют сделать наглядными те мыслительные процессы, которые происходят при погружении в ту или иную тему. Например, студенты-иностранцы (А1, А2) могут выполнять творческие задания, работая с приемами «Синквейн», «Верные и неверные утверждения», «Кластер», «ЗХУ», «Диаграмма Венна». Задания могут быть как индивидуальными, так и групповыми. При этом не следует критиковать неудачные ответы, даже если они ошибочны, а уважительно исправлять, разъяснять их недочеты. Также необходимо отметить семантику и структуру интересных, наиболее удачных предложений.

Студенты уровня В-1 по методу «Жигсо» могут перерабатывать по частям объемный материал по теме «Письменная и устная деловая коммуникация», сообща и самостоятельно, все более глубже и детальнее воспринимая информацию.

При анализе текста «Научные открытия и этика» студентам уровня В-2 предлагался метод «РАФТ». Студенты самостоятельно формировали роль, аудиторию, форму и тему, каждый участник изучал свой материал, выступал, доказывая и аргументируя свою точку зрения, и в то же время, проявляя уважение к другой точке зрения. Студенты с интересом составляли стихи на рифмы *дом – пешком – моем – вдвоем; Казахстан – караван – тюльпан – талисман* по методу «Буриме». Задания по вышеуказанным приемам способствуют активизации словарного запаса, формируют способность мыслить, развивают творческие способности.

Более подробно хотелось бы остановиться на аудиторной работе со студентами уровня С1, которые могут свободно решать задачи в типичных ситуациях в социально-бытовой, социокультурной и профессиональной сферах общения, пользуясь средствами русского языка разных стилей речи и распознавая скрытые компоненты значений, говорить без подготовки в быстром темпе, активно участвовать в полемическом общении, гибко и эффективно использовать язык в учебе и профессиональной деятельности. Для студентов данного уровня можно предложить самые разнообразные формы работы с текстом: комплексный анализ текста, редактирование текстов, исправление их, составление текстов: сжатое изложение, подробное изложение, с дополнительным творческим заданием, сочинения-миниатюры, аннотации, тезисные планы, конспекты, рефераты.

Текст в качестве дидактического материала используется для реализации практических целей обучения студентов. Основной прием работы – это анализ текста. Чаще всего анализируются элементы текста с учетом характера формируемого умения и конкретных задач, стоящих перед преподавателем на данном этапе обучения. Анализ элементов текста широко используется в работе по развитию связной речи студентов казахской аудитории.

При правильной постановке задачи студенты с интересом справляются с такой работой: подбор заголовка текста; определение темы и основной мысли высказывания; анализ композиционного

оформления текста; составление плана; составление вопросов к тексту; определение способов соединения предложений и частей текста; определение стиля, жанра, типа текста; определение роли языковых средств в передаче содержания текста и т.п.

Коммуникативные умения формируются также в ходе выполнения специальных заданий, с помощью которых отрабатываются конкретные операции, способствующие осознанию речевой задачи в целом (восстановление в тексте опущенных элементов – слов, словосочетаний, описательных оборотов; подбор синонимов к определенным элементам текста – сцепляющим словам, изобразительно-выразительным средствам и т.п. – с целью избежать повторов, для соблюдения стилистической окраски, для более точной передачи содержания).

Важным в работе преподавателя при обучении студентов уровня С1 русскому языку для развития связной речи является написание аннотаций, составление тезисов, конспектов. В основе этой работы лежит восприятие и анализ какого-либо текста, и создание в ходе его интерпретации нового текста – текста о тексте – для решения соответствующих специальных задач. Аннотация какого-либо текста (книги, статьи) содержит краткую его характеристику. Тезисы (статьи, ее части и т.п.) составляются для того, чтобы кратко передать основные положения работы. Конспект нужен в том случае, когда необходимо не только зафиксировать основные положения работы, но и конкретизировать их, более подробно передать содержание частей текста.

Как совершенно очевидно, умение написать аннотацию, составить тезисы или конспект определенного текста опирается на основные коммуникативные умения: умение определять тему текста, членить его на части, формулировать основную мысль текста в целом и каждой из его частей, выделять главное и второстепенное в содержании каждой части, основную и детализирующую информацию, находить доказательства к основному тезису и т.п. Все названные умения непосредственно связаны с умением читать и анализировать читаемое, так как и конспектирование, и тезирование, и аннотирование основаны на уплотнении содержания текста, на сжатии мыслей до нескольких слов. Следовательно, важно научиться вчитываться «в мысли, а не в слова», отличать в читаемом важное от второстепенного, извлекать авторские тезисы из текста либо формулировать их своими словами [*Литневская Е.И., Багрянцева В. А., 2006, с 523*].

Грамотно составленные тезисы или конспект, правильно написанная аннотация свидетельствуют о том, что воспринятый текст понят верно: в ходе чтения или слушания раскрыто коммуникативное намерение автора, понят его замысел, осознаны основные положения и выводы.

Сказанное убеждает, что обучение студентов нерусской аудитории написанию аннотаций, составлению тезисов и конспектов имеет большое значение для решения задач развития связной речи студентов. Кроме того, это важно также еще и потому, что умение писать тексты подобного характера необходимо студентам и на занятиях по другим дисциплинам, а также для выступлений на конференциях, семинарах.

В связи с этим представляет интерес еще одно направление в обучении студентов написанию текстов, содержание и структура которых связаны, прежде всего, с употреблением определенных клишированных элементов (реферат, тезисы, аннотация, конспект, рецензия, отзыв и т.п.). Центральным положением этого направления является тезис о том, что содержательная сторона текста складывается:

1) из тематически организованных фактов;

2) лексики и фразеологии определенного жанра.

Следовательно, при обучении студентов написанию текстов нужно научить их не только отбирать и систематизировать необходимые для раскрытия содержания факты, но и пользоваться соответствующей лексикой и жанровой фразеологией.

Проблема обучения связной речи интерпретируется как «проблема освоения уровня эталонов и общепринятых (привычных и культивируемых обществом) правил продуцирования связных высказываний, рассчитанных на общественное восприятие» [*Мещеряков В.Н., Охомуш Е.А.,1980, с. 9*]. Таким образом, обучение связной речи происходит не на основе анализа текста-образца в целом, а в процессе осознания модели этого текста, тех его компонентов, которые воспроизводятся в той или иной степени в любом высказывании соответствующего жанра.

Обучение связной речи по моделям предполагает:

1) ознакомление студентов с жанровыми характеристиками текстов;

2) ознакомление студентов с особенностями строения и функций абзацев различных типов;

3) освоение лексики и фразеологии, предназначенной для раскрытия содержания и структурного оформления текста определенного жанра.

Например, это могут слова и обороты со значением места, раскрывающие расположение изображенных на картине предметов в пространственной перспективе: *перед нами..; в центре картины...; слева от дороги...; рядом с березой...; слева, в углу картины... и др.* Данные конструкции принадлежат к так называемым композиционным средствам – «они не только развертывают информацию, но и связывают ее в единое целое» [*Мещеряков В.Н., Охомуш Е.А.,1980, с. 36*].

Очевидно, что наиболее успешно использовать такой способ развития речи студентов можно при обучении написанию конспектов, тезисов, реферативных статей, аннотаций и т. п., так как все эти тексты строятся по определенным моделям, элементы которых подлежат выделению и освоению. Как правило, это тексты-рассуждения, которые состоят из абзацев разных видов: констатирующих (информативных), суммирующих, резюмирующих, переводящих к новой теме («они выстраивают элементы информации в связи с коммуникативным заданием» [*Мещеряков В.Н., Охомуш Е.А., 1980, с. 41*].

Таким образом, чтобы составить тезисы, конспект, написать аннотацию, реферативную статью, рецензию, нужно:

1) знать жанровые характеристики этих видов текста;

2) изучить приемы компрессии, сжатия текста;

3) овладеть типичными для каждого из этих жанров речевыми клише.

Информатизация общества, всех сфер жизнедеятельности человека, и в том числе образования, предъявляет высокие требования к студентам вузов. Кроме узкоспециальных знаний и умений профессионально значимыми являются культура речи, ораторское мастерство и умение правильно выстраивать взаимоотношения с другими людьми. Новая образовательная парадигма ставит перед системой образования важную задачу: подготовить образованного, интеллигентного, думающего, творческого человека, умеющего адаптироваться к быстро меняющейся социально-экономической среде. При этом главным является не объем знаний, а соединение последних с личными качествами, умение распорядиться своими знаниями.

Умения сжато излагать содержание текста, составлять план, собирать материал на основе прочитанного, написать реферат, отзыв, выступить с сообщением, докладом – создают базу, на основе которой студенты смогут самостоятельно пополнять знания, заниматься самообразованием. Обучение связной речи по моделям создает реальную возможность обеспечить студентов уровня С1 надежными способами решения трудных коммуникативных заданий и представляется весьма перспективным направлением в области методики развития связной речи студентов.

Таким образом, уровневое обучение русскому языку, основанное на коммуникативно-деятельностном подходе, актуально для современного Казахстана, поскольку русский язык наравне с государственным казахским языком употребляется официально, является мировым языком и рабочим языком ООН.

Уровневый подход позволяет рассматривать любой процесс развития языковой личности как переход от одного уровня к другому, более сложному и качественно более высокому. В этом состоит и принцип диалектики, развития, который условно можно охарактеризовать так: от начинающего к продвинутому – движение по спирали и наращивания, а далее к свободному владению русским языком.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бейсенбаева Б.А., Копжасарова У.И. О лингвистической подготовке будущих учителей незыковых специальностей в условиях полиязычного образования // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 12. – С. 8-11
2. Есиркепова И.Е. Виды технологий при обучении русскому языку как иностранному // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 9-1. – С. 151-154.
3. Литневская Е.И., Багрянцева В. А. Методика преподавания русского языка в средней школе: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е. И. Литневской. – М.: Академический проект, 2006. – 590 с.
4. Мещеряков В.Н., Охомуш Е.А. Типология учебных текстов. – Днепропетровск, 1980.

УДК 364.6

Кенжегалиев Құлыш Көшенұлы,
п.ғ.к., профессор,
Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасы,
Филология және педагогика факультеті,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
E-mail: kulsuhk@mail.ru

Молдахметова Нұрбақыт Абайқызы,
2-ші курстың магистранты,
Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасы,
Филология және педагогика факультеті,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
E-mail: nurbakhyt_1987nayka@mail.ru

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАР МЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ЖҰМЫСЫ

Аннотация. *Қазақстан Республикасындағы мүмкіндігі шектеулі балалармен мен инновациялық әлеуметтік жұмыстар жүргізу барысында көкейкесті сұрақтар қарастырылған. Қазіргі кезде мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беруге көбірек көңіл бөлу арқылы арнайы мамандарды дайындау сферасында пайда болған мәселелердің жағымды және жағымсыз тенденциялары талданған.*

Түйін сөздер: *Мүмкіндігі шектеулі балалар (тұлға), әлеуметтік педагогика, кәсіпалды даярлау, кәсіби дағды, халықты әлеуметтік қорғау, инклюзивті білім беру.*

Резюме. *Актуальные вопросы рассматриваются при ведении инновационной социальной работы с детьми с ограниченными возможностями в Республике Казахстан. В настоящее время анализируются позитивные и негативные тенденции в области подготовки специалистов с акцентом на инклюзивное образование для детей с ограниченными возможностями.*

Ключевые слова: *Дети с ограниченными возможностями (личность), социальная педагогика, профессиональная подготовка, профессиональные навыки, социальная защита, инклюзивное образование.*

Summary: *Actual issues are considered when conducting innovative social work with children with disabilities in the Republic of Kazakhstan. Currently, positive and negative trends in the field of specialist training with an emphasis on inclusive education for children with disabilities are being analyzed.*

Keywords: *Children with disabilities (personality), social pedagogy, vocational training, professional skills, social protection, inclusive education.*

Кіріспе

Елбасы Н. Назарбаевтың 2014 жылғы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа Жолдауында даму мүмкіндігі шектеулі адамдарға қолдау мен көмек көрсету мәселесіне арнайы тоқталғаны белгілі. Атап көрсетсек, «...Мүмкіндігі шектеулі азаматтарымызға көбірек көңіл бөлу керек. Олар үшін Қазақстан кедергісіз аймаққа айналуға тиіс.

Бүгінгі бала – ертеңгі азамат. Сол азаматты болашақ өмірге бейімдеу, дені сау адамдардың арасында өздерін жәйлі сезіну үшін қолайлы атмосфера қалыптастыру – білім беру ұйымдарының міндеті болып табылады. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік мәселелер: отбасылық, экологиялық, экономикалық дағдарыстар жүйке жүйелері бұзылған, әртүрлі психикалық физикалық аурулары бар, жас ерекшелігі әртүрлі балалардың көбеюіне әкеліп, соқтырып отыр.

Жалпы әлеуметтік жұмыс-қайғылы жағдайға душар болған адамдарға көмек көрсету болып табылады. Әлеуметтік жұмыс – бұл өз бетімен өмір сүре алмайтын, өзінің өмірлік мәселелерін шеше алмайтын адамға көмек ретінде бағытталған іс-әрекет. Әлеуметтік көмектің объектісі: мүгедектер, қарт адамдар, көп балалы отбасылар, жетім-жесірлер, жалғыз басты аналар, кейде балалар нашар топқа түсіп қалуы мүмкін. Осы жағдайлардың оң шешімін табуда әлеуметтік жұмыстың орны мен дәрежесі зор *[Адырбаева М.Ж., 2011. – б. 30-35]*.

Қазіргі таңда барлық әлемде жеке қажеттілікті түзету-педагогикалық қолдау мен бейімдеу баланы емес, балалардың білімділік сұраныстары мен жеке ерекшеліктеріне ортаның, отбасының белсенді қатысуымен білім беру үрдісіне толық қатысуды қарастыратын «барлығы үшін бір мектеп» немесе «инклюзивті білім беру» туралы айтуда. (Д. Митчелл – профессор, Жаңа Зеландия, 1997 ж.) тереңірек зерттеп қарастырған. *[Буркиев М.Ж., 2009. – б. 3-9.]*.

Жас ұрпаққа жан-жақты білім, тәлім-тәрбие беру әрбір оқытушының басты міндеті. XXI ғасыр-бұл ақпараттық қоғам дәуірі. Инклюзивті білім беру-оқытудың тиісті білім беретін оқу бағдарламаларына, білім алушылардың өзгеде санаттарымен тең қолжетімді, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы дамытуға түзету-педагогикалық және әлеуметтік қолдауды көздейтін, мүмкіндігі шектеулі адамдарды бірлесіп оқыту және тәрбиелеу белсенді орын алып келеді.

Қазақстанда «Бәріне бірдей мүмкіндік» деген статусты қолданатын инклюзивті білім беру бағдарламасының енгізілгеніне де көп болмады. Бұл термин көбіне «Сапалы білім барлығы үшін» түсінігімен бірдей болып келеді. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндіктері шектеулі баламен басқа да, әлеуметтік қорғалатын топтарға жататын оқушыларға өзгелермен теңдей білім беру және соған жағдай жасауды қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі балалар қоғамдық өмірге аса бейім емес. Мәселенің бұлай қалыптасуына бүгінгі қоғамның да кінәсі бар. Өйткені біз мүмкіндігі шектеулі жандарға мүсіркей қараудан арыла алмай келеміз. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді-енді қолға алына бастады. Қазіргі кезде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар көбінде арнайы мектеп-интернаттарында білім алады

Инклюзивтік білім беруді дамытудағы басты бағыт – дамудағы ауытқуларға ерте араласу – жеткіліксіз дамуда. Мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуында қазіргі заманға сай моделін құрудың басты бағыты – бұл білім беру қызметтерінің сапасын арттыру және қол жетімділігін қамтамасыз етуүшін жағдайларды жасау. Инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі балаларға оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы балаларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа және толеранттылыққа тәрбиелей аламыз.

Инклюзивті оқыту – балалардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс -әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасынақажеттіқабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі балаларға оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады.

Еуропа елдері мен АҚШ-тағы инклюзивтік білім берудің бар тұжырымдамаларын зерттеуді екі аспектіде жүргізген тиімді болады: философиялық және аналитикалық, себебі зерттеудің бұл түрі кез келген әлеуметтік саладағы қанадай да болмасын бір әлеуметтікқұбылыстың қалыптасу тарихын есепке алып қанақоймайды, сонымен бірге осықұбылыстың ары қарайғы дамуы мен пайда болуын дайындайтын қоғамның философиялық түсінігінің жетілуін көрсетеді.

Инклюзивтік білім берудің дамуының философиялық зерттеу арнайы педагогикалық қызметтің дайындығын анықтауды және талдауды, білім беру үлгілерін негіздеу мен сынауды, мүмкіндіктері шектеулі балаларға білім беру жүйесін дамытудың болашағы мен басым жағын анықтауды білдіреді. Білім беруге қатысы бойынша философия екі жағдайда: педагогикалық құбылыстың эволюциясын негіздейтін адам және оның әлеуметтік тұрмысы туралы жалпы түсініктер жүйесін қамтитын дүниетанымдық ірге тас және инклюзивтік білім беру үдерісін зерттеуде әмбебап қағидалар мен тәсілдерді қолдануды білдіретін әдіснамалық негіз ретінде әрекеттенеді.

Көзқарас позитивті болып бағаланады, себебі балалар тобында инклюзивтік микроклиматты сапалы жүзеге асыру үшін инклюзивтік білім беру үдерісінің барлық субъектілерінің өзарауәжі қажет болады. Бұл жағдайда мектептік команданың әрбір мүшесінің өз құндылығы пайда болады:

1. Мүмкіндігі шектеулі бала өзінің академиялық және әлеуметті күлгерімін және жалпы бейімдеу шамасын арттырады. Инклюзияға деген позитивті көңіл күй оқудағы жетістіктерге, әлеуметтік болашаққа және оқытудың педагогикалық және орталық жағдайына бейімделу деңгейіне тікелей байланысты болады. Балалар ұжымына қосылу мақсаттылығы балаларға персоналдық белсенділік деңгейін арттыруға, оқуда және тәрбиелеуде қалдық қабілетін барынша пайдалануға мүмкіндік береді, ол оқу-тәрбие жүйесінің жағдайлық реалияға жалпы дайындығын қалыптастыру барысына кепіл болады.

2. Инклюзивтік негізді ендіруге деген мектеп әкімшілігінің уәждемесі барлық балалардың оқу-тәрбиелеу әрекетін басқару және үйлестіру стилін таңдау үшін қажетті дайындықты қалыптастырады.

Жалпы білім беру ұйымның әкімшілігінің жағымды көзқарасы инклюзивтік практиканы жергілікті деңгейде қолдау үшін негізгі талаптарды құрады, ал бұл барлық балаларды инклюзивтік оқыту жүйесіндегі әлеуметтік-педагогикалық ақтаңдақтардың санын кеміте отырып, оған қонымды және реттелген түр береді.

3. Мектеп мұғалімдерінде уәждік үстанымды қалыптастыру әдеттегі сынып түзіміндегі мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыстың әдіс- тәсілдерін тиімді апробациялауды кеңейтуге және оқу үдерісін нормалауға арналған қажетті жағдайларды тудырады. Айқын байқалған уәждің болуы мүмкіндігі шектеулі баланы жалпы білім беру ортасына қосуқажеттілігі туралы филонтропиялық түсініктерден шығып, инклюзивтік оқыту барысында мейнстримизациялау (қандай да бір құбылыстың әдеттегідей болуы және жалпы қабылданған нормалардан ауытқымауы) әсеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

4. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың сыныптастарындағы инклюзивтік білім алуға деген нақты уәжін құрастыру айқын байқалатын аксиологиялық бастау пайда болатын, тату психоэмоциональдық ортаны құруға мүмкіндік береді. Әрбір қалыпты дамыған баланың оның мүмкіндігі шектеулі сыныптасының жалпы білім беру түрі бойынша оқуының міндетті екенін түсінгені, оған педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік мәселелерді жоюға көмектеседі.

5. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың ата-анасының уәждемесі болуы баланың академиялық және әлеуметтік табыстылығының бір тұтастығына, сондай-ақ жағымды нәтижелерге жету үшін оның ішкі шама күшін күшейтуге мүмкіндігін береді. Уәжеделмелген жанұялық қолдау балалардың жағымды позитивтік эмоциялық бағыттылығын жалпы бекітуге қажетті негізді құрайды, сондай- ақ олардың танымдық, коммуникативтік, тәртіптік икемділіктері мен дағдыларына жағымды әсер етеді.

6. Әдеттегі балалардың ата-аналарында инклюзияға уәжделген бағдар құру мүмкіндігі шектеулі баламен толеранттық өзарақатынасты нығайтуға көмектеседі. Бұл жағдайдағы балаларды үйде тәрбиелеудің дұрыс таңдалған стилі мүкіндігі шектеулі сыныптасын әр түрлі мектептік шараларға қосу кезінде өзіне тең серіктес етіп қабылдауға және олардың жеке тұлғалық жетілуіне мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Негізгі мәселелердің бірі-жалпы мектептердегі мұғалімдер кемтар бала сыныпқа келген кезде, оны қандай оқулықтармен оқытатынын, қандай әдістемелік құралдарды қолданатынын білмейді. Бұл жағдайлардың артынан туындайтын мәселе-кадр жеткіліксіздігі.

Инклюзивті білім беру жүйесін дамытуда «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенция аясында инклюзивті білім берудің ұлттық жоспарын жасап, сапалы білім алуды қамтамасыз ету үшін, қоғамдық институттардың тәжірибесін ескере отырып, мүмкіндігі шектеулі жандарды үздіксіз оқытудың тұжырымдамасын жасау аса қажет болмақ. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың үйде білім алуын қамтамасыз ету, жай және арнайы мектептерде оқуға мүмкіндігі жоқ балаларды қашықтықтан оқытуға жағдай жасау мемлекеттің басты мақсаттарының бірі. Осыған орай әрбір мұғалімнің бағдарламаға сай электрондық оқулығының болуы, үлгерімі төмен және мүмкіндігі шектеулі оқушылармен жеке жұмыс жасау алуы керек. Әрбір оқушының үлгермеу себебін анықтап, мүгедек баланың диагнозына қарай жұмыс жасаса, оқушының білімге деген құлшынысы артып, өзіндік дарындылығы айқындала түседі деп ойлаймын. Инклюзивті мектеп-бұл, ең алдымен, адамдардың өмірлік стилі болып келетін және сыйлауды үйрететін демократиялық мектеп. Қазақстан Республикасында инклюзивтік білім беру процесінің енгізілуі тек жаңа пайда болған мәселе ретінде қарастырылып отыр [*Батырғалиева А.С., 2011. – б. 17-25*.].

Қазақстанда қазір мүмкіндігі шектеулі балаларды анықтау жүйесін ұйымдастыру жұмыстары қолға алынған. Дамуында ауытқулары бар балаларды ерте кезден анықтау мақсатында Қазақстан Республикасы Денсаулық Сақтау Комитеті ерте сәбилік жастағы балалардың жүйке-психикалық дамуына алғашқы дәрігерлік көмек көрсетті [*Буркиев М.Ж. 2009. б. 8-15*.].

Инклюзия-мүмкіндігі шектеулі оқушылардың өзінің күшіне сенуіне мүмкіндік беруі. Инклюзия тек дамуы шектелген балалардың ғана емес, басқа да балалардың мүддесін көздейді [*Батырғалиева А.С., 2011. б. 10-19*.].

Қазақстан Республикасы егемендігін алып, тәуелсіз мемлекет болғанына 20 жыл болды. Осы жылдар ішінде көптеген жұмыстар атқарылып, еліміз көркеюде. Жаңадан қалыптасып келе жатқан Қазақстанда инклюзивті білім беру саласы енді ғана қолға алынып, даму үстінде.

И. Гете: «Біліп қана қою-аз, сол білгеніңді істе қолдана білуің керек, ниеттену ғана аз, сол ниетіңді іске асыруың керек»,-деп бекер айтқан жоқ. Мүмкіндігі шектеулі балаларды түзетудің негізгі жүйесі инклюзивті білім беру ғылыми теориямен өзіндік үндестігін тапса, еліміздегі мүмкіндігі шектеулі жандарға деген көзқарас оңалар еді деп ойлаймын. Инклюзивті білім беру компьютермен, интерактивті тақтамен және жаңа технологиялармен қамтамасыз етілсе, болашақта мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жүйесінде ешқандай кедергілер болмайды деп ойлаймын [*ЮНЕСКО ресурсные материалы по вопросам инклюзивного образования и образования для устойчивого развития, 2009*].

Бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып отырған инклюзивті білім беру жүйесі болашақта еліміздегі білім алуда ерекше қажеттілігі бар тұлғаларды әлеуметтендіру мен білім берудің іргетасы болып қаланбақ. Даму ауытқушылықтары бар тұлғаларға көмек көрсету аясының кеңеюіне экзистенциализм, психоанализ жәнепостмодернизм өкілдерініңде көзқарастары мен идеяларының әсеріүлкен болды.

Экзистенциализм философиясында адамның өмір сүруінің шынайлылығының шартына оның еркіндігінің басқа адамдардың еркіндігімен үйлесуі деп саналды (К. Ясперс, А. Камю және т.б.). Психоанализде А. Адлердің даму бұзылысы бар баланың дамуы туралы идеясы әлеуметтік бейімдеу мен әлеуметтік олқылықтың өтеміне бағытталған үдеріс ретінде дамыды. Постмодернизм өкілдері (М. Фуко, Ж. Делез және т.б.) қалыпты және патологиялық құбылыстардың, ессіздік пен сананың арасындағы шекараның жоқтығына баса назар аударады.

Бұл тұжырымдамамен мүмкіндігі шектеулі балаға жалпы үдерісте (mainstream) мүмкіндігінше тиімді өзара әрекеттенуге мүмкіндік беретін әлеуметтік-педагогикалық шаралар жүйесі көтеріледі. 1975 жылы АҚШ-да «Мүгедек балаларға білім беру туралы» 94-148 заңдарының қабылдануларына байланысты білім берудегі интеграциялау үдерісіне құқықтық негіз берілді.

Бұл заң мелекеттік мектептердегі мүгедек балалардың федералдық бюджет есебінен ақысыз білім алуқұқығын қамтамасыз етті. Англияда 1978 жылы Даму ауытқушылықтары бар балалар мен жасөспірімдерді оқыту жағдайын зерттеу бойынша комитет М. Уорноктың баяндамасын жариялады, бұл баяндамада инклюзивтік білім беруді мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беру жүйесіне кіріктіру арқылы дамыту келешегібелгіленді.

Дүние жүзіндегі әлсіз және бақытсыз балалар жергілікті мектепке қолжетімділікке деген өзінің құқығын жүзеге асыра алулары үшін білім беру жүйесін, сондай-ақ білім беру саласында жұмыс істейтін адамдардың құндылықтары мен қағидаларын түбегейлі өзгерту керек.

Инклюзивтік білім берудің ең басты тәсілдемесі батылдық:

– инклюзия құндылықтарын практикада жүзеге асыру;

– әрбір баланың өмірін бірдей құнды деп санау;

– қатысу сезімі бардың әрқайсысына көмектесу;

– балаларға оқыту және сабақ беру үдерістеріне қатысуға көмектесу;

– оқшаулау аймағын, кемсітушілікті және оқу мен қатысуға бөгет болатын кедергілердің санын азайту;

– әрбір балаға қатысты сан алуан және сыйласымдылық және тең құқықтық қатынастықалыптастырумақсатында мәдениеттілікті, саясат пен тәжірибені дамыту.

Инклюзияның артықшылығын адам құқығын сақтауға байланысты туындайтын ізгілік ниеттерден, сондай-ақ адамдардың білім алу арқылы қоғамға тигізер пайдасынан да байқауға болады:

– инклюзия барлық балаларды бірге оқыту арқылы мектептегі алуан-түрлі қарым-қатынасты жақсарта алады және сонысымен әлеуметтік үлкен үйымшылдыққа көмектеседі;

– мүмкіндіктері шектеулі балалар стигматизацияға азырақ ұшырайды, ол оларды әлеуметтік кіріктірумен қамтамасыз етеді;

– мүмкіндіктері шектелмеген балалар шыдамдылыққа, ерекшеліктерді тануға, сан алуандылықты сыйлауға үйренеді;

– мүмкіндіктері шектеулі балалар арнайы мектептердің оқу жоспарымен салыстырғанда оқытудың кең бағдарламасымен оқу мүмкіндігін алады;

– инклюзия жеке мекемелердегі сегрегациялау жағдайымен салыстырғанда балалардың оқудағы үлгерімдерінің жоғарылауына көмектеседі.

Инклюзивтік білім беруді құрудағы жанұяның рөлін анықтағанда, батыстық зерттеушілер У. Монтогомери және М. Моope жанұялық әсерді мүмкіндігі шектеулі баланы білім беруортасына қосудағы басымдылық факторы ретінде сипаттайды.

Жанұялық факторды есепке алу баланы балалар ұжымына қосу барысында біршама артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік береді:

– мүмкіндіктері шектеулі балалардың инклюзивтік білім беру практикасын жүзеге асыруға деген уәждемесін арттыру;

– тиімділеу білім беру бағдарын әзірлеуге;

– жанұяны білім беру үдерісіне қосу есебінен мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыстың стратегиялық тактикаларының бірін- бірі толықтырушылығы мен біріне-бірінің тәуелділігі;

– мектепте алынған әлеуметтік дағдыларды үй-жағдайында жаттықтыру арқылы оқу үдерісінің академиялық және әлеуметтік құрамының арасындағы өзара байланыстың тұтастығын құру;

– ата-аналардың мамандар үшін баланың жеке ерекшеліктері туралы шынайы ақпарат беруі.

Қортынды

Қорыта келе, мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету жұмыстарын неғұрлым ерте бастасақ, соғұрлым қайтарымы үлкен болады. Өз уақытында бұл заңдылықты Ян Амос Коменский айтқан болатын «Барлық тіршілік иесінің табиғаты сондай,-олар икемді болып табылады және нәзік жас кезінде олар тәсілдерді жеңіл қабылдайды, қатайып кеткен соң, оларға қалыптасу қиын болады. Жұмсақ балауызды оларға түрлі пішін беріп сомдауға болады, ал егер қатып қалса, оны сындырап тастау оңайырақ», – деп жазды.

Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мүқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқыту балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайлары да өзгереді. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, танып білуге, қабылдауға үйренеді [*Ратнер Ф.Л., Сигал Н.Г. www.gramota.net/materials/3/2012/12-2/38.html*].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Адырбаева М.Ж. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі психологиялық – медициналық педагогикалық консультацияның жұмыс барысы. -Алматы, 2011. – Б.30-35.
2. Буркиев М.Ж. 12 жылдық білім беруге көшу жағдайында педагогикалық кадрларды кәсіби даярлаудың ерекшелігі республикалық-практикалық конф. материалдары. -Қарағанды, 2009. – Б.3-9.
3. Батырғалиева А.С. Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу жолдары. – Алматы, 2011. – Б.17-25.
4. Буркиев М.Ж. 12 жылдық білім беруге көшу жағдайында педагогикалық кадрларды кәсіби даярлаудың ерекшелігі республикалық-практикалық конф. материалдары. -Қарағанды, 2009. –Б.8-15.
5. Батырғалиева А.С. Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу жолдары. -Алматы, 2011. –Б.10-19.
6. ЮНЕСКО ресурсные материалы по вопросам инклюзивного образования и образования для устойчивого развития, 2009.
7. Ратнер Ф.Л., Сигал Н.Г. История становления и развития идей инклюзивного образования: международный опыт: www.gramota.net/materials/3/2012/12-2/38.html.
8. Михайлов Ф.Т. Философия образования: ее реальности и перспективы // Философия мәселелері. -1999. – № 8.
9. Montogomery W. Creating culturally responsive, inclusive classrooms // Teaching Exceptional Children, 2001. № 33. – P. 4-9.].

REFERENSES

1. Adyrbaeva M.Zh. Psychological in the system of inclusive education – the course of medical and pedagogical consultation. -Almaty, 2011. – P.30-35.
2. Burkiev M.Zh. Peculiarities of professional training of teachers in the transition to 12-year education Republican-practical conference. materials. – Karaganda, 2009. – P.3-9.
3. Batyrgaliyeva AS Ways of raising children with disabilities. – Almaty, 2011. – P.17-25.
4. Burkiev M.Zh. Peculiarities of professional training of teachers in the transition to 12-year education Republican-practical conference. materials. -Karaganda, 2009. – P. 8-15.
5. Batyrgaliyeva AS Ways of raising children with disabilities. -Almaty, 2011. –P.10-19.

6. UNESCO Resource Materials on Inclusive Education and Training for Sustainable Development, 2009.
7. Ratner FL, Seagal NG. History of the formation and development of the idea of inclusive education: international experience: www.gramota.net/materials/3/2012/12-2/38.html.
8. Mikhailov FT Philosophy of education: its realities and perspectives // Problems of philosophy. -1999. – № 8.
9. Montogomery W. Creating culturally responsive, inclusive classrooms // Teaching Exceptional Children, 2001. № 33. – P. 4-9.].

UDC 372.854

Керімбаева Күләш Зауірбековна,
т.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент

Битемирова Алия Еркегуловна,
х.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент,
E-mail: bitemirova1960@mail.ru

Құрманбекова Камшат Алтайқызы,
1-курс магистранты,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент,
E-mail: kami_bloom@mail.ru

«КЕШЕНДІ ҚОСЫЛЫСТАР» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЖҮЙЕЛІК-ӘРЕКЕТТІК ТӘСІЛ

Аңдатпа. *Мақалада химияны оқытуда жүйелік-белсенділік тәсілін қолданудың мүмкін нұсқаларының бірі қарастырылған. Оқыту кезіндегі жүйелік-әрекеттік көзқарасты жүзеге асыру аясында «комплексті қосылыстар» тақырыбында сабақ өткізуге арналған тәрбиелік жағдайлар ұсынылады. Мақалада жүйелік-іс-әрекет тәсілінің принциптері сипатталып, жаңа білім беру барысында қазіргі заманғы сабаққа қойылатын талаптар қарастырылады және сабақта педагог қызметінің негізгі құрамдас бөліктері көрсетілген.*

Кілт сөздер: *химияны оқыту, жүйелік-әрекеттік тәсіл, комплексті қосылыстар, жаңартылған бағдарлама, есептеулер.*

Керимбаева Куляш Зауирбековна,
к.т.н., доцент,
Южно- Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент

Битемирова Алия Еркегуловна,
к.х.н., доцент,
Южно- Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент

Курманбекова Камшат Алтайкызы,
магистрант 1-курса,
Южно- Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент

СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ ТЕМЫ «КОМПЛЕКСНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ»

Аннотация. *В статье рассмотрен один из возможных вариантов использования системно-деятельностного подхода в обучении химии. Предложены учебные ситуации для проведения урока по теме «комплекс-*

ные соединения» в свете реализации системно-деятельностного подхода в обучении. В статье описываются принципы системно-деятельностного подхода, на примере урока открытия новых знаний рассматриваются требования к современному уроку, выделены главные составляющие деятельности педагога на уроке.

Ключевые слова: *обучение химии, системно-деятельностный подход, комплексные соединения, обновленная программа, задачи.*

Kerimbaeva Kulyash Zaurbekovna,
Cand.Tech.Sci., Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

Bitemirova Aliya Erkegylovna,
Cand. Sci. (Chemistry), Associate Professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

Kurmanbekova Kamshat Altaykyzi,
1st-year master's student,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

SISTEM – ACTIYITY APPROACH TO TEACHING THE THEME «COMPLEX COMPOUNDS»

Annotation. *The article considers one of the possible options for using the system-activity approach in teaching chemistry. Educational situations for conducting a lesson on the topic of "complex connections" in the light of the implementation of the system-activity approach in training are proposed.The article describes the principles of the system-activity approach, on the example of the lesson of discovering new knowledge, the requirements for a modern lesson are considered, and the main components of the teacher's activity in the lesson are highlighted.*

Key words: *chemistry training, system-activity approach, complex compounds, updated program, tas*ks.

If a schoolchild from the elementary grades is told that childhood is not preparation for life, but life itself, then a number of problems related to the reasons for student failure, infantilism and moral immaturity can be neutralized.

Education and upbringing are a single whole in the educational process. And in the process of training is the development of determination, decency, and self-esteem. Helped a friend in school, becoming his mentor? Great, this is an example of nobility and self-sacrifice! Without cheating, he himself solved a difficult problem? Excellent, because this is the education of willpower and honesty.

And a creatively working teacher himself selects among modern pedagogical technologies those that become effective in the educational process for his students.

Currently, in our country there are big changes in the education system associated with the introduction of state standards of a new generation. The state educational standard of secondary (complete) general education is a set of requirements that are mandatory for the implementation of the main educational program of secondary (complete) general education by educational institutions with state accreditation [*Akhmetkalieva S. T., 2017*]. The introduction of the state educational standard does not imply a significant change in the content of educational programs, but it implies a significant update of the conditions for the implementation of the main educational program, educational technologies and its results.

In the context of the transition of secondary schools to the educational standards of the Republic of Kazakhstan of the second generation, the tasks are set for teachers: the formation of knowledge in accordance with the new state educational standards, the formation of universal educational activities (hereinafter UUD), providing all subjects, the formation of competencies that allow students to act in a new environment qualitatively high level.

Pedagogical science is among the first to be responsible for the results of the modern national educational ideal, which is able to accept the fate of the Fatherland as its own and realize the responsibility for the present and future of its country.

I see my task as a chemistry teacher in creating my own methodological system based on a system-activity approach. A little theory:

The system-activity approach is aimed at the development of personality, at the formation of civic identity. Training should be organized in a way that leads purposefully development.

The main form of organization of training is a lesson; therefore, in order to build a lesson within the framework of a system-activity approach, you need to know the principles of building a lesson, an approximate typology of lessons and assessment criteria for the lesson.

Using a system-activity approach, the teacher creates the conditions for the derivation and understanding of new knowledge [*Fayzullina N. R., 2003, s.19*]. The creation of a problematic situation significant for the student is one of the most important characteristics of the activity approach, which allows consolidating a positive attitude towards the activity of solving it. A correctly set educational task encourages the student to understand the essence of the problem, search for the result using his abilities, and check its correctness. Training is carried out «through discovery» and leads to good results.

Currently, the authors of the textbooks are working on the creation and improvement of educational-methodological complexes (CMD), using approaches to learning in the light of the state educational standard.

The aim of our work is to develop training tasks that allow us to use the system-activity approach in teaching the topic «Solving problems for complex connections».

The system-activity approach involves a variety of organizational forms and taking into account the individual capabilities of each student (including gifted children and children with disabilities), ensuring the growth of creative potential, cognitive motives, as well as the guarantee of achieving the planned results of mastering the basic educational programs [*Yartseva, S. V.,2010, s.23*].

In the context of the implementation of a system-active approach, the position of both the teacher and the student changes significantly. The teacher acts as the initiator of the students' actions, helping them to independently acquire new knowledge and achieve the intended results. The task of the teacher is the formation of universal educational actions, that is, the «ability to learn» from students.

Training in the context of the implementation of a system-active approach is the assimilation of the material filed in the form of an educational task (problem, educational situation). The teacher does not act as a translator of educational material; his task is to manage the productive activities of students creating a personal educational product. The solution of educational problems is accompanied by productive personal activity and includes:

– analysis of the conditions of the problem;
– correlation of existing knowledge with these tasks;
– search for new material, gaining new knowledge;
– choice of solution;
– reflection.

The introduction of new approaches and teaching technologies introduces certain corrections not only in the content, but also in the structure of the lesson. The construction of the lesson in the light of the state standard goes through the main stages:

– selection of content and tools;
– definition of goals;
– forecasting results;
– building a dialogue with students;
– correlation of results and goals (stage of reflection) [*Qoyshan G.B., 2018*].

We have developed educational situations that allow us to implement a system-activity approach in teaching the «Complex compounds» section.

A lesson on the topic «Solving problems on complex connections» is planned when teaching the section «Complex compounds». The textbooks lack material on the generalization of information about the properties of complex compounds. Pupils received the initial information on complex compounds when studying the sections «Inorganic Chemistry», «Redox Reactions». Search and systematization of educational material on the topic «Complex compounds» will be the main goal of students. The teacher’s task is to submit material in the

form of educational tasks available to the student. Information about the structure, properties and methods of obtaining complex compounds are systematized and formalized by students in the form of tables.

Training situations can be part of the content of the training kit or developed independently by the teacher. The educational task can be presented to the student in the form of a problem experiment, a thought experiment, qualitative or computational tasks. These tasks can be used at different stages of the lesson. They can be individual, group, general [*Safronova E., Reshetnikov S., 2011, s. 26*].

Designing learning situations requires a teacher to be creative and have good erudition. Problem solving can contribute to the achievement of personal, meta-subject and subject learning goals. An important stage in the modern lesson is reflection, which consists in self-analysis of the activity and its results. We propose to complete the solution of educational problems by the stage of reflection, built on the principle of an unfinished sentence.

Implementing a system-activity approach, we teach schoolchildren how to organize their own educational activities: by searching for information and processing it, form strong knowledge, and promote personal development [*Nelyubina, E.G., 2014. – 5-8 p.*].

The formation of competencies in the field of independent cognitive activity and social group activity is facilitated by a chain of motivational aspects: faith in success, inspiration, interest, internal motive (self-affirmation, self-development, and self-improvement). In order for teaching to become effective, and teaching socially significant for the students themselves, in lessons in 10 grades I give the students an obviously easy task of level I, and when the students gain confidence in their abilities, I offer tasks of the II and III levels of complexity.

An example of tasks taking into account the individual characteristics of students (chemistry, grade 10, "Complex compounds")

Level	Goal	Assignment (hemispheric)	Task (lefthemisphere)
I	Increase student awareness	Define the goals and objectives of the activity in the lesson, based on its topic	Compare the basic chemical properties of various complex compounds
II	Promote lasting memorization through universal action	Solve the experimental problem on the structure of complex compounds (visuals)	Compare the results of the experimental task to determine the ligands of complex compounds. (audiences)
III	To formulate the quality of oral speech and the content of the answer	Explain the results of the experimental task	Compose possible compounds with identical cations

As a result, students' faith in their own strengths is growing stronger; a persistent positive motivation for independent work is being formed.

The main priority in teaching high school students remains the development of critical thinking. The need for it is dictated by today's time: to be able to quickly navigate in the rapidly growing flow of information and find the right one, to be able to comprehend and apply the information received.

The system-activity approach in teaching chemistry assigns to the student the role not of the object, but of the subject of the educational process and contributes to the formation of value-semantic, cultural, educational-cognitive competencies. There are no incapable students; there are ill-conceived means of influencing the student.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахметкалиева С.Т. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер // Білім берудің негіздері –2017. -1-2 б.
2. Файзуллина Н.Р. Оқытудағы іс-әрекет тәсілін пайдалану//Химия мектепте. – 2003. – 19-21 б.
3. Ярцева С.В. Химияны оқытудағы жүйелік-іс-әрекет тәсілін іске асыру. Биология мектепте. – 2010. – 23-27 б.
4. Койшан Г.Б. Эффективные подкатегории для получения совре-менного контента.// Білім айнасы – 2018. – 2-3 б.
5. Сафронова Е., Решетников С. Кешенді қосылыстардың номенклатурасы. – Ижевск: УдГУ, 2011. – 26 бет.

6. Нелюбина Е.Г. Заманауи сабақтың технологиялық карталарын әзірлеу ерекшеліктері //Бүкілрес. химия және жоғары оқу орындарының оқытушылары ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы.- Пенза: ПГУ басп., 2014. – 5-8 б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахметкалиева С.Т., Новые методы обученияпо содержанию обновленного обучения.// Білім берудің негіздері –2017. С.1-2
2. Файзуллина Н.Р. Об использовании деятельностного подхода в обучении . Химия в школе. – 2003. С.19-21
3. Ярцева С.В. Реализация системно-деятельностного подхода в преподавании химии. Биология в школе. – 2010. С.23-27
4. Койшан Г. Б. Эффективные подкатегории для получения современно-го контента. Білім айнасы – 2018. С.2-3
5. Сафронова Е., Решетников С. Номенклатура комплексных соединений. Методическая разработка по курсу «Современные проблемы химии». – Ижевск: УдГУ, 2011. С. 26
6. Нелюбина, Е. Г. Особенности разработки технологических карт современного урока.// Актуальные проблемы химического образования: сб. науч.тр. Искусство. Всерос. научно-практическая конф. преподаватели химии и преподаватели вузов.- Пенза: Изд-во ПГУ, 2014. С.5-8

REFERENCES

1. Akhmetkalieva S.T., New methods of training on the content of updated training . Fundamentals of education-2017. – 1-2 p.
2. Fayzullina N.R. On the use of the activity approach in teaching. Chemistry in school. – 2003. – 19-21p.
3. Yartseva S.V. Implementation of the system-activity approach in teaching chemistry. Biology at school. – 2010. – 23-27 p.
4. Koyshan G.B. effective subcategories for obtaining modern content.// Mirror of knowledge-2018. – 2-3 p.
5. Safronova E., Reshetnikov S. Nomenclature of complex compounds.// Methodological development of the course "Modern problems of chemistry". – Izhevsk: UdSU, 2011. – 26 p.
6. Nelyubina E.G. Features of development of technological maps of the modern lesson // Actual problems of chemical education: SB. nauch. Tr. Art. Everything is fine. scientific and practical conference. chemistry teachers and University teachers (Penza, December 10, 2014). – Penza: PSU Publishing house, 2014. – 5-8 p.

УДК 378

Кистаубаева Дильдар Мусахметовна,
кандидат филологических наук, доцент,
университет «Мирас»,
Шымкент, Казахстан,
e-mail: dilya_kistaubaeva@mail.ru

Жаналиева Рашида Нартаевна,
кандидат химических наук, профессор
Международный гуманитарно-технический университет,
Шымкент, Казахстан,
e-mail: rashida_zhanalie@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Түйін. *Мақалада инновациялық технологиялардың әр түрлі түрлері қарастырылған: жобалық оқыту технологиялары, ақпараттық компьютерлік технологиялар, проблемалық оқыту әдістері және басқалары. Қазіргі педагогикалық технологиялар пәндік білімді тиімді меңгеруді қамтамасыз ететін, оқушылардың өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін технологиялар екендігі көрсетілген. Оқыту технологиясы – бұл білім беру ақпаратын өңдеудің әдістері мен құралдарының жиынтығы, сонымен қатар техникалық немесе ақпараттық құралдарды қолдана отырып, оқу процесінде студенттерге әсер ету туралы ғылым.*

Түйін сөздер: *оқыту технологиясы, жаңашылдық, педагогикалық инновациялар, проблемалық оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), білім беру технологиясы, жоба әдісі, студент, проблемалық оқыту, рефлексия.*

Аннотация. *В статье рассмотрены различные виды инновационных технологий: технологии проектного обучения, информационных компьютерных технологий, методы проблемного обучения и другие. Показано, что современные педагогические технологии – это технологии, которые обеспечивают эффективное усвоение предметных знаний, способствуют формированию у студентов умений приобретать самостоятельные знания. Показано, что технологии обучения – это сочетание методов и средств обработки учебной информации, а также – наука о влиянии на обучающихся в процессе обучения с использованием технических или информационных средств.*

Ключевые слова: *образовательные технологии, студент, технология обучения, инновации, педагогические инновации, проблемное обучение, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), методы проекта, рефлексия.*

Abstract. *The article considers various types of innovative technologies: project-based learning technologies, information computer technologies, problem-based learning methods, and others. It is shown that modern pedagogical technologies are technologies that provide effective assimilation of subject knowledge, contribute to the formation of students' skills to acquire independent knowledge. It is shown that teaching technology is a combination of methods and means of processing educational information, as well as the science of the impact on students in the learning process using technical or information tools.*

Keywords: *educational technology, student, learning technology, innovation, pedagogical innovation, problem-based learning, information and communication technologies (ICT), project methods, reflection.*

Современные педагогические технологии – это такие педагогические технологии, которые могут не только обеспечить эффективное усвоение предметных знаний, но и способствовать формированию у студентов умений приобретать самостоятельные знания. Новые требования общества к уровню развития и образования личности, новые условия жизни должны изменить содержание, средства и методы педагогического процесса. В этой ситуации необходимы новые технологии обучения (педагогические инновации). С одной стороны, технология обучения – это сочетание методов и средств обработки, представления, изменения и представления программной учебной информации, а с другой – наука о том, как учитель влияет на обучающихся в процессе обучения с использованием необходимой технической или информационной средств. Методологическая наука разработала множество разнообразных технологий, тесно взаимосвязанных между собой.

На сегодняшний день существует более ста образовательных технологий. Среди основных причин появления новых психолого-педагогических технологий можно выделить следующие:

– необходимость более глубокого учета и использования психофизиологических и личностных характеристик студентов;

– осознание необходимости срочно заменить неэффективный словесный (вербальный) способ передачи знаний через системно-деятельностный подход;

– активизация учения, мышления, познания;

– возможность проектирования учебного процесса, организационные формы взаимодействия преподавателя и обучаемого, обеспечение гарантированных результатов обучения.

Современные образовательные технологии включают в себя: развивающее обучение; проблемное обучение; разноуровневое обучение; коллективная система обучения; технология изучения изобретательских задач (ТРИЗ); методы исследования в обучении; проектные методы обучения; технология использования игровых методов в обучении: ролевые, деловые и другие виды обучающих игр; организация обучения в сотрудничестве (командная, групповая работа); информационные и коммуникационные технологии; здоровьесберегающие технологии и др. [*Зайцев В.С., 2012, стр. 25*].

Рассмотрим некоторые педагогические технологии, которые применяются при обучении различных дисциплин. Личностно-ориентированные технологии ставят личность обучаемого в центр всей образовательной системы. Обеспечение комфортных, бесконфликтных условий для его развития, реализации его естественных природных возможностей. К технологиям личностно-ориентированного обучения относятся: технология разноуровнего обучения, технология коллективного взаимообучения, технология сотрудничества, технология модульного обучения [*Веденеева О.А. и др., 2016*, *с. 13*].

При обсуждении темы «Инновационные технологии в образовании», следует отметить, что любая педагогическая технология имеет средства, которые активируют и интенсифицируют деятельность обучаемых, в некоторых технологиях эти инструменты составляют основную идею и основу для эффективности результатов (рисунок 1- Инновационные технологии).

Рис.1 Инновационные технологии

К ним относятся проблемные технологии, технология диалогового и проектного обучения, игровые технологии, технологии программированного, индивидуального, раннего интенсивного обучения и совершенствования общеучебных умений и т.д.

Игровые технологии представляют интерес для учителей, в общем, педагогическая игра имеет существенную особенность – четко определенную цель обучения и соответствующий педагогический результат. Функции игры в образовательном процессе состоят в том, чтобы обеспечить эмоционально возвышенную среду для воспроизведения знаний, облегчая усвоение материала. В процессе обучения игра имитирует жизненные ситуации или условные взаимодействия людей, вещей, явлений – на уроках математики, инсценируют драматические отношения героев – на уроках чтения, истории. Технология всех деловых игр состоит из нескольких этапов: подготовительного, входа в игру, самого процесса игры, анализа и оценки результатов игры.

Основой проблемного обучения является последовательное и целенаправленное создание проблемных ситуаций. Задача становится проблематичной, если она носит скорее познавательный, чем подкрепляющий, обучающий характер. Все это определяет характер проблем обучения как развивающегося. Технологии проблемного обучения основаны на получении обучающимися новых знаний в специально

созданных проблемных ситуациях, в которых они решают теоретические и практические задачи. В каждом случае обучающиеся самостоятельно ищут решение, и учитель только помогает, проясняет проблему, формулирует ее и решает. К таким задачам относятся, например, самостоятельный вывод закона физики, правил орфографии, математических формул, методов доказательства геометрической теоремы и т.д.

Одна и та же проблемная ситуация может быть вызвана разными типами задач. Есть четыре уровня проблемной сложности обучения.

1. Учитель сам ставит проблему (задачу) и сам решает ее с активным вниманием и обсуждением в группе (традиционность системы).

2. Педагог озадачивает проблемой, обучающиеся самостоятельно или под его руководством ищут выход; он помогает искать самостоятельные пути решения (частично-поисковый метод).

3. Обучающийся ставит проблему, учитель помогает ее решать, воспитывая умение самостоятельно формулировать проблему (исследовательский метод).

4. Обучающийся сам ставит задачу и решает ее сам (метод исследования).

Метод проблемного изложения учебного материала широко используется при знакомстве и толковании грамматических правил. Обучающемуся не сразу дается описание грамматического явления, но предлагается алгоритм, пошаговое руководство для активизации умственной и самостоятельной деятельности обучаемых и обновления опорных знаний. Проблемное обучение включает в себя следующие последовательные этапы: постановка вопросов учителем, анализ грамматического правила обучающимися, самостоятельная формулировка правила обучающимися под присмотром педагога [*Жаналиева Р.Н., 2017, с. 77*].

Методика развивающего обучения – это принципиально иная конструкция учебной деятельности, которая не имеет ничего общего с репродуктивным обучением на основе натаскивании и зазубривании. Суть ее концепций заключается в создании условий, при которых развитие ребенка превращается в основную задачу, как для учителя, так и для него самого. Способ организации, содержание, методы и формы развивающего обучения ориентированы на всестороннее развитие ребенка. Благодаря такому обучению дети не только овладевают знаниями, навыками и умениями, но и в первую очередь учатся тому, как самостоятельно понимать их, они развивают творческое отношение к занятиям, развивают мышление, воображение, внимание, память и волю. Основная идея развивающего образования – опережающее развитие мышления, которое обеспечивает готовность ребенка к самостоятельному использованию своего творческого потенциала.

Из информационно-коммуникационных технологий рассмотрим компьютерные технологии. Техническая база учебных заведений позволяет широко использовать компьютерные технологии во время занятий и внеклассных мероприятий. Мультимедийные курсы, несомненно, являются перспективным дидактическим инструментом, способным значительно повысить эффективность образовательного процесса [*Зайцев В.С., 2012, с. 290*]. Особенностью компьютерных технологий является то, что они обеспечивают высокий уровень усвоения материала при минимальных затратах времени и средств на обучение; позволяют представить учебный материал в виде системы ярких эталонных изображений, наполненных структурированной информацией, обеспечивают более глубокое погружение в материал. В схеме 1 приведены навыки, которые приобретают студенты при использовании ИКТ в процессе обучения.

Схема 1. Приобретаемые навыки при использовании ИКТ

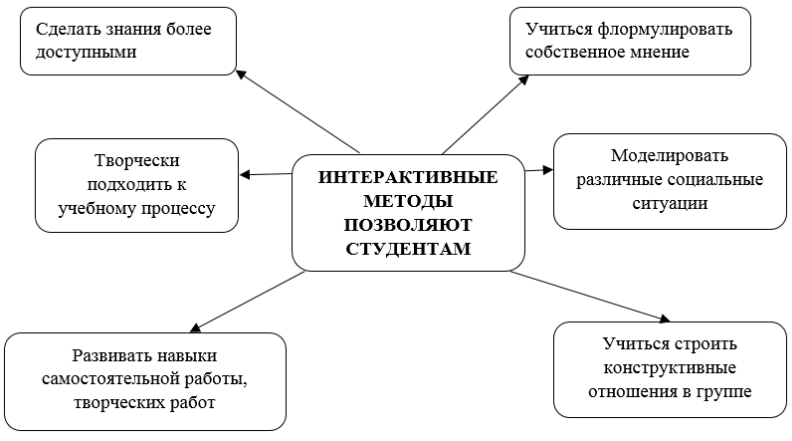

Схема 1. Приобретаемые навыки при использовании ИКТ

В этом случае используются различные каналы восприятия, что позволяет вводить информацию не только фактически, но и в ассоциативной форме в долговременную память студентов и повышать скорость и качество усвоения материала.

Технология современного проектного обучения набирает все большую популярность. Актуальность проекта заключается в следующем: продуктивный способ сбора, изучения и анализа информации, который способствует формированию информационной культуры обучающихся, эффективный способ развития творческого мышления и улучшения устной речи, а также опыт публичных выступлений. Любая проектная деятельность содержит творческий компонент, она ориентирована на достижение чего-то нового, оригинального. В основе проектной деятельности лежит исследование, а это всегда творчество. В схеме 2 приведены качественные показатели метода проектов.

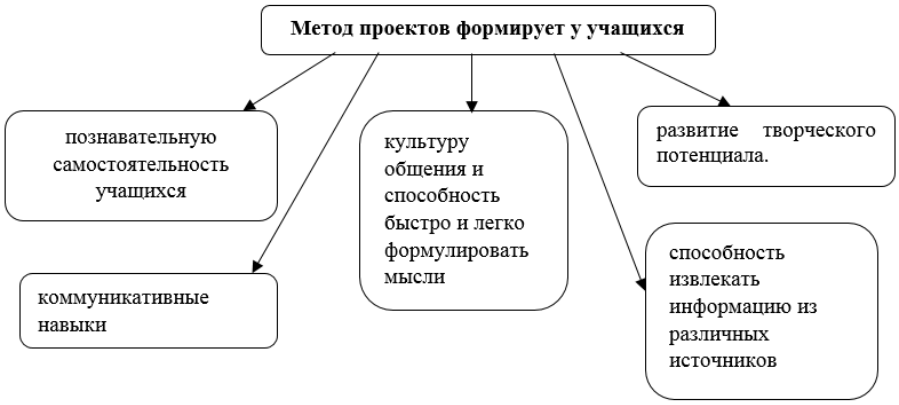

Схема 2. Показатели метода проектов

Метод проекта развивает способность извлекать информацию из различных источников, обрабатывать ее с использованием современных компьютерных технологий.

Современные технологии включают в свою систему и технологию обучения в сотрудничестве, обучения в небольших группах. Одни обучаемые быстро «постигают» все объяснения преподавателя, легко осваивают лексический материал, коммуникативные навыки, в то время как другим требуется не только гораздо больше времени для понимания материала, но и дополнительных примеров, разъяснений. В небольших группах, организованных таким образом, чтобы в каждой группе из 3-4 человек был сильный ученик, средний и слабый, при выполнении одного задания на группу ученики сознательно помещаются в условия, в которых отражается успех или неудача одного из них в итогах всей группы. Поэтому слабые ученики пытаются выяснить у сильных то, что им непостижимо, а сильные ученики стремятся помочь слабым, чтобы полностью понять задачу, а также имеют возможность проверить собственное понимание вопроса, докопаться до сути. В итоге совместными усилиями пробелы заполнены. Таким образом, обучение в сотрудничестве способствует развитию каждого учащегося, развитию навыков взаимопомощи, обучаемые приобретают опыт работы в команде.

Рефлексивный подход к обучению особенно ценен сегодня. Рефлексия – это поворот обучаемого на себя; самооценка, «кем я был» и «кем я стал»; самоконтроль; саморегулирование [*Белова Е.В., 2008, с. 15*]. Рефлексия усиливает внутреннюю мотивацию и вносит активный элемент в обучение (таблица 1).

Таблица 1

Рефлексивные технологии в образовательном процессе

Рефлексия	Предмет	Условия	Результат
1	2	3	4
Рефлексия мышления, деятельности, познания	Научные понятия, категории, процесс познания как вид деятельности	Ситуация «разрыва» между знанием и незнанием, проблемная ситуация и условия для выбора способа деятельности	Умение выделять проблему, определять пути ее решения, анализировать информацию, создавать продукт деятельности

1	2	3	4
Рефлексия коммуникации и кооперации	Совместные действия	Организация совместного группового взаимодействия, задания, требующие согласования, совместного достижения целей	Определение собственной позиции, способность к сотрудничеству
Самосознание	Личность и процесс ее становления	Создание ситуация для самооценивания	Способность к конструктивному самооцениванию, определению механизма самоизменений

Обучаемый должен перестать действовать как «объект педагогического воздействия». Одним из условий успешной и продуктивной учебной деятельности является изменение самого обучаемого, его постоянная работа над собой. Важно развивать у ребят навыки самоанализа и анализа деятельности других людей.

Технология развития критического мышления является эффективным средством формирования исследовательской позиции обучаемых. Необходимо научить ребят мыслить, критически анализировать полученную информацию. Наиболее эффективной техникой, на наш взгляд, является чтение. Это позволяет полностью раскрыть смысл текста, а также сформулировать свою точку зрения на содержащуюся в нем информацию. Во время чтения учащиеся выполняют следующие задачи: выделяют основную мысль, озаглавливают абзацы, составляют план-схему и т.д. [*Мезенцева О.И., 2018, с. 55*]

В заключение следует подчеркнуть, что современные педагогические технологии предназначены для выполнения государственного заказа, целью которого является реализация компетентностного подхода. Инновации в образовании занимают важное место среди других направлений. В Казахстане новейшие педагогические технологии создаются на основе многолетнего передового педагогического опыта отдельных учителей и целых коллективов, а также используются научные разработки, которые давно осваиваются и используются. При применении инновационных технологий в образовании возрастает роль педагога, так как он является носителем знаний – не только профессионального по предметной дисциплине, но и современного: в области педагогики, психологии, технологии обучения и воспитания [*Жаналиева Р.Н. и др., 2020*].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие. – В 2-х книгах. – Книга 1. – Челябинск, ЧГПУ, 2012 – 411 с.
2. Веденеева О.А., Савва Л.И., Сайгушев Н.Я. Педагогические технологии в современном образовательном процессе. Учебное пособие – М.: Мир науки, 2016. – 284 слайда.
3. Жаналиева Р.Н. Химияны оқыту әдістемесі. Оқу құралы.Шымкент, Әлем, 2017 ж.
4. Белова Е.В. Рефлексивные образовательные технологии как фактор внутренней дифференциации в учебном процессе. Автореферат дисс. Ростов-на-Дону, 2008
5. Мезенцева О.И. Современные педагогические технологии : учебное пособие для студентов-бакалавров, обучающихся по педагогическим направлениям и специальностям / Новосибирск: ООО «Немо Пресс», 2018. – 140 с.
6. Жаналиева Р.Н., Кистаубаева Д.М., Жакипбеков Б.А. Роль активных методов в процессе обучения студентов. Международный научный журнал International science journal. №2/2.2020, стр. 210-215

УДК 31 (748)

Кодекова Гулим Сапарбековна,
PhD докторант 2 курса,
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ МНОГОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА УРОВНЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ КАЗАХСТАНА

Аннотация. *Тіл саясаты мен көптілділік қағидаты мемлекеттің ұлттық саясатындағы басымдықты мәселелерге айналды. Қазіргі қоғамдағы өмірдің әлеуметтік-экономикалық және саяси салаларындағы интеграциялық процестер білім беру процесінің негізгі мақсатын анықтады – студенттерді демократиялық, көп мәдениетті мемлекетте өмір сүруге дайындау. Сондықтан жаңа типтегі қазіргі заманғы мектептің басты міндеті – студенттерге көптілділікті үйрету, өйткені бұл жаңа мыңжылдықтың азаматтарының жеке және кәсіптік мансабы, бұл орыс және шет тілдерін білу қабілетіне байланысты болады.*

Түйінді сөздер: *көптілділік, плюрализм, ұлттық азшылық, әлеуметтік-мәдени бейімделу.*

Аннотация. *Языковая политика и принцип многоязычия стали приоритетными вопросами национальной политике государства. Интегративные процессы в социально-экономической и политической сферах жизни современного общества определили основную цель учебно- воспитательного процесса – подготовка школьников к жизни в демократическом, поликультурном государстве. Поэтому основной задачей современной школы нового типа является обучение школьников многоязычию, так как именно от способности владения русским и иностранными языками будет зависеть как личная, так и профессиональная карьера граждан нового тысячелетия.*

Ключевые слова: *полиязычие, плюрализм, национальные меньшинства, социокультурная адаптация.*

Annotation. *Language policy and the principle of multilingualism have become priority issues in the national policy of the state. Integrative processes in the socio-economic and political spheres of life in modern society have determined the main goal of the educational process – preparing students for life in a democratic, multicultural state. Therefore, the main task of the modern school of a new type is to teach students multilingualism, since it is both the personal and professional career of citizens of the new millennium that will depend on the ability to speak Russian and foreign languages.*

Keywords: *multilingualism, pluralism, national minorities, sociocultural adaptation.*

Полиязычие как важное направление развития человечества осознавалось давно. Сегодня невозможно представить себе, что где-то ещё существуют страны, люди которых владели бы только одним языком. И в реальности нет цивилизованных государств, где жила бы только одна нация. Для нормального функционирования любого многонационального государства весьма существенно формирование двуязычия и полиязычия.

Языковая политика Республики Казахстан. Казахстан – страна многонациональная. Жизнь сложилась так, что люди разных национальностей живут здесь в одной большой дружной семье, знакомятся с языками представителей других национальностей, изучают их языки. По опросу (опросом были охвачены 1392 респондента из 5 областей Казахстана), сделанному Р.Б. Абсаттаровым и Т.С. Садыковым, каждый респондент сообщил, что живет по соседству с представителями не менее пяти различных национальностей, 83,1% опрошенных имеют среди представителей других национальностей близких друзей, более 50% – близких родственников, 91,9% – приглашают и сами ходят в гости к людям других национальностей.

Важнейшей стратегической задачей образования Казахстана является, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным и иностранными языками.

В Казахстане уделяется очень большое внимание изучению языков народов, населяющих эту страну. Здесь казахский язык является государственным, а русский язык – язык межнационального общения. По государственной программе учебники нового поколения издаются в стране на шести языках: казахском, русском, уйгурском, узбекском, турецком и немецком. Иностранные языки изучаются во всех школах. Если учесть, что обучение осуществляется на государственном, казахском, и языке межнационального общения, русском языках в школах, колледжах и вузах, а в учебных планах всех

учебных заведений предусмотрено изучение, кроме русского, еще, как минимум, одного иностранного языка, то можно говорить, что в Казахстане уже сформировалась двуязычная ситуация и имеется тенденция полиязычного образования [Айдосов С.Б., 2012, с. 36].

В своём Послании к народу в 2009 году «Новый Казахстан в новом мире» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отметил, что в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику.

По мнению Президента Н. Назарбаева «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство. Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности» [Абсаттаров Р.Б., Садыков Т.С., с. 30-32].

По поручению Главы государства, начиная с 2013 года, в школах республики с 1 класса вводится изучение английского языка. Уже через 5 лет эти школьники начнут изучать уже дисциплины на английском языке. К тому времени необходимо подготовить квалифицированные кадры для осуществления такой работы. Поэтому уже предстоящий 2012–2013 учебный год должен начаться с конкретных и эффективных мер в вузах по подготовке полиязычных учительских кадров. Новая модель образования будет строиться на трех языках.

Полиязычие – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией» [Абсаттаров Р.Б., Садыков Т.С., с. 36-37].

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. Изучение иностранного языка еще не говорит о получении образования. О полиязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, страноведение и т.п.

Чтобы обеспечить достижение международно-стандартного уровня владения несколькими иностранными языками, мы сформулировали концепцию полиязычного образования. Она предполагает становление полиязычной личности при определенном отборе содержания, принципов обучения, разработке специальной технологии с использованием многоязычных разговорников, словарей и учебно-методической литературы, где указывались бы сходства и различия базового, промежуточного и нового языка обучения. В новой технологии обучения необходимо обеспечить идентичность содержания обучения второму и третьему языкам, начиная с универсальных языковых явлений переходить к специфическим для нового, изучаемого, языка. Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» (высказывания и тексты) на трех и более языках [Алтынбекова О. Б., 2006, с. 95].

Формирование «полиязычия» – процесс сложный и длительный, очень важный с позиции сложившихся политических и экономический реалий современности. Полиязычие способствует консолидации общества, помогает сохранить исчезающие языки и культуры. Ч. Айтматов писал о «полилингвизме» следующее: «бессмертие народа – в его языке. Каждый язык велик для своего народа. У каждого из нас есть сыновий долг перед народом, нас породившим, давшим нам самое большое свое богатство – свой язык: хранить чистоту его, приумножать богатство его. Но вот мы сталкиваемся с новой диалектикой истории. Современное человеческое общество находится в постоянно возрастающем контактировании, что все более становится общей жизненной и культурной необходимостью. В этих условиях каждому человеку надо владеть несколькими языками». На сегодняшний день проблема полиязычного образования в высших учебных заведениях Казахстана достаточно актуальна. Данная тема сопряжена с решением ряда проблем, связанных как с планированием, определением стратегических и тактических целей, содержанием, так и несовершенством методик и технологий. В первую очередь, в данной статье хотелось бы отметить внимание лидера нации к этой составляющей государственной политики, очевидно и заслуживающей самого пристального изучения и анализа, поскольку именно в нашей республике реализуется уникальный проект, инициированный главой государства, – триедин-

ство языков. Одним из важнейших аспектов, происходящих в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации, выступает политика в области языка. В современном мире полиязычном и мультикультурном, как никогда актуальна проблема сопряженности языков, поиск эффективных и жизнеспособных программ в области языков по консолидации обществ. В связи с этим, значимость и актуальность полиязычного образования, являющегося результатом внедрения идеи президента о триединстве языков, не вызывают сомнения. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, – неоднократно подчёркивал президент, – население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику». Для казахстанцев идея триединства языков особенно важна, поскольку сформулирована была главой государства, как ответ на вызов времени, как решение насущной жизненной потребности общества, активно интегрирующегося в глобальный мир. Интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит сегодня от осознания и реализации простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками. Благодаря инициативе президента наше государство приступило к реализации концепции полиязычия в образовании, потому что именно полиязычие послужит укреплению конкурентоспособности Казахстана. Угроза социальной нестабильности, возникающая в любом государстве из-за неподготовленности молодого поколения к жизни в условиях поликультурной среды, послужила во многих случаях стимулом к тому, чтобы возвести полиязычное образование в ранг государственной политики. Современные исследования показывают, что распространение многоязычия в мире – закономерный процесс, обусловленный коренными изменениями в экономике, политике, культуре и образовании. Целенаправленное, системное осмысление феномена многоязычного образования началось относительно недавно, если не считать поиски эффективных методов преподавания иностранных языков. Действительно, усилия исследователей до сих пор были сосредоточены в основном на проблемах двуязычного образования (изучение родного языка и иностранного) как наиболее часто встречающейся форме многоязычного обучения [URL: http://www.bnews.kz/ru/news/post/255646, дата обращения 13.04.2020]. Процессы, связанные с освоением третьего языка и, тем более, ещё большего количества языков, наименее изучены и стали объектом исследования лишь только в последнее время – в связи с планами Европейской комиссии узаконить трехъязычное образование. Согласно концепции ЮНЕСКО, понятие «многоязычное образование» предполагает использование в образовании, по меньшей мере, трех языков: родного, регионального или национального и международного языка. Применение этих языков является «важным фактором инклюзивности и качества образования». Языковая политика и принцип многоязычия стали приоритетными вопросами при создании Европейского союза. В 1995 г. Европейская комиссия опубликовала официальный доклад о вопросах образования, в котором была поставлена цель трёхъязычия всех европейских граждан. Комиссия подчеркнула важность многоязычных навыков общения в условиях единого рынка в информационном веке. Проблемы полиязычия, образования и культуры ежегодно рассматриваются на заседаниях Комиссии Европейского Сообщества с 2007 г. Более того, Еврокомиссия выделяет гранты для проведения исследований по полиязычию с применением средств электронного обучения (например, проект Babylon & Ontology: «Multilingual and cognitive e-Learning Managenet system via PDA phone»). В Казахстане идея триединства языков впервые озвучена Н. Назарбаевым ещё в 2004 г. В октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками». Именно с этого момента и начинается отсчёт новой языковой политики Казахстана. Полиязычное образование было закреплено следующими законодательными актами: Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «О языках», Закон «Об образовании», Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг., Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан и другими, которые и составили его правовую основу. Перечисленными выше документами определены роль и место полиязычного обучения, принципы создания современной эффективной системы управления полиязычным

образованием. Сегодня уже можно говорить о завершении работы по институциональному обеспечению реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг., базовыми компетенциями которой являются трёхъязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность. Госпрограмма развития языков осуществляется в три этапа. На первом этапе (2011-2013 гг.), проведен комплекс мер, направленных на усовершенствование нормативно-правовой и методологической базы дальнейшего функционирования и развития языков. В рамках второго этапа (2014-2016 гг.) планируется реализация комплекса практических мер по внедрению новых технологий и методов в области изучения и применения государственного языка, а также сохранения языкового многообразия. На третьем этапе (2017-2020 гг.) будет осуществлено закрепление результата через системный мониторинг степени востребованности государственного языка во всех сферах общественной жизни, качества его надлежащего применения и уровня владения при дальнейшем сохранении позиций других языков. По итогам реализации программы доля взрослого населения, владеющего государственным языком, составила к 2014 г. 20%, к 2017 г. – 80%, к 2020 г. – составит 95%. Доля казахстанцев, владеющих русским языком, к 2020 г. составит не менее 90%. Доля населения республики, владеющего английским языком: 2014 г. – равна 10%, 2017 г. – 15%, 2020 г. – 20%. Доля населения, владеющего тремя языками (государственным, русским и английским), к 2014 г. 10%, к 2017 г. -12%, к 2020 г. – до 15%. Данная Концепция, рассматривая полиязычное образование как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира, ориентирует на углубленное изучение государственного казахского языка в гармоничном взаимодействии с обучением русскому и английскому. Особое внимание уделено профессионально ориентированному обучению языкам с целью подготовки специалистов, свободно владеющих тремя языками, что соответствует Закону о языках Республики Казахстан и, несомненно, повысит конкурентоспособность специалистов. Имеется определенный опыт осуществления полиязычного образования в Назарбаев Интеллектуальных школах, в которых с учетом анализа современного международного опыта разрабатывается и внедряется модель трехъязычного обучения, основанная на уровневой системе изучения языков [Закон РК «О языках» 1997, http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000, дата обращения 01.05.2020 г.]. Данная модель строится на том, чтобы учащиеся могли полноценно освоить устную и письменную речь на казахском, русском и английском языках. При этом должны учитываться не только правила введения в учебный процесс второго и третьего языков, но и возможности интерактивных методов погружения в иноязычную среду. С одной стороны, сегодня, когда перед системой образование ставится задача внедрения новейших методик уже дошкольной подготовки и раннего трехъязычия, в 32 вузах с 1 сентября 2012 г. внедрена подготовка более 5,5 тысячи студентов специальных отделений, что позволит в ближайшее время получить не только конкурентоспособных полиязычных специалистов, но и осуществить массовое внедрение полиязычия на всех этапах образования «дошкольное образование – школа – вуз – дошкольное образование». Это сделает процесс полиязычного образования непрерывным.

Обучение языкам, связанное с ознакомлением с культурными, историческими, социальными ценностями каждого языка должно служить средством взаимопонимания между народами. Формирование языковой компетенции представляет ценность в обогащении своей собственной культуры в целом. Подготовка к будущей профессии связана с рациональной организацией познавательной деятельности студентов и, прежде всего, с развитием умения самостоятельно читать научную литературу на русском языке, умения быстро ориентироваться в тексте, извлекать из него необходимую информацию и анализировать её. Первостепенное значение в системе обучения профессиональному русскому языку имеет текст по специальности как источник информации и как материал для изучения лингвистических особенностей русского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айдосов С.Б., Предупреждение дискриминации национальных религиозных и ЛГБТ, меньшинств практика соблюдения их: социально экономических прав и свобод – в Республике Казахстан: аналитический отчет Социологического ресурсного центра. – Шымкент, 2012. – С. 53-68
2. Абсаттаров Р.Б., Садыков Т.С. Воспитание культуры межнационального общения студентов. – Алматы, 1999. – С. 15.
3. Алтынбекова О. Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: Монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 415 с.

4. Электронный ресурс: URL: http://www.bnews.kz/ ru/news/post/255646- дата обращения 13.04.2020.
5. Закон Республики Казахстан «О языках» от 11 июля 1997 года. [ЭР]. Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000, дата обращения 01.05.2020г.
6. Закон «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // Казахстанская правда. 2007 г. № 127. 15 августа

Кульбаева Бакит Сагиндыковна,
п.ғ.к, доцент,
Баишев университеті,
Ақтөбе қаласы,
E-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru

Комарова Динара Турсунхановна,
Магистр, аға оқытушы,
педагогика және психология кафедрасы,
Баишев университеті,
Ақтөбе қаласы,
E-mail: kdt2009@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада Білім беру жүйесіндегі қашықтықтан білім беру технологиясының мүмкіндіктері және ұйымдастыру жолдары, ерекшеліктері мен ұтымдылығы қарастырылған. Сонымен қатар қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастырудағы артықшылықтар мен кемшілік тұстары талданған. Өзіндік жұмысты қалыптастыру мен ұйымдастырудағы оқытушыға қойылатын талаптар және үрдістің сапалы, жүйелі түрде жүргізілуіндегі желінің, компьютердің, электрондық оқулық пен аудио-визуальды құралдар, детелекоммуникация құралдарының сапалы және қолжетімді болуына байланыстылығы қамтылған.*

Түйінді сөздер: *білім беру жүйесі, қашықтықтан оқыту, жаңа технологиялар, өзіндік жұмыстар, бейнесабақтар, бейне конференциялар (вебинар), электрондық оқулықтар.*

Кульбаева Бакит Сагиндыковна,
к.п.н., доцент,
Баишев университет,
город Актобе,
E-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru

Комарова Динара Турсунхановна,
магистр, старший преподаватель,
кафедра педагогики и психологии,
Баишев университет,
город Актобе,
E-mail: kdt2009@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ РАБОТЫ ТЕХНОЛОГИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются возможности и способы организации, особенности и рациональность технологии дистанционного обучения в системе образования. Кроме того, анализируются преимущества и недостатки организации системы дистанционного обучения. Требования к преподавателю при формировании и организации самостоятельной работы, а также качество и согласованность процесса зависят от качества и доступности сетей, компьютеров, электронных учебников и аудиовизуальных средств, также средств связи.*

Ключевые слова: *система образования, дистанционное обучение, новые технологии, самостоятельная работа, видеоуроки, видеоконференции (вебинары), электронные учебники.*

Kulbaeva Bakit Sagindykovna,
Candidate of pedagogical science, Associate Professor,
Baishev University,
Aktobe city,
E-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru

Komarova Dinara Tursunkhanovna,
Master, senior teacher,
Department of pedagogy and psychology,
Baishev University,
Aktobe city,
E-mail: kdt2009@mail.ru

POSSIBILITIES OF ORGANIZATION OF INDIVIDUAL WORK DISTANCE LEARNING TECHNOLOGY IN EDUCATION SYSTEM

Annotation. *The article considers the possibilities and the ways of organization, features and rationality of distance learning technology in the education system. In addition, the advantages and disadvantages of the organization of distance learning are analyzed .The requirements for the teacher in the formation and organization of independent work and the quality and consistency of the process depend on the quality and availability of networks, computers, electronic textbooks and audio-visual aids, telecommunications.*

Keywords: *education system, distance learning, new technologies, independent work, video lessons, video conferences (webinars), electronic textbooks.*

Қазір білім мен техниканың, ғылым мен жаңа технологиялардың көз ілеспес жылдамдықта қарқынды дамып жатқан уақытында қашықтықтан оқытудың да маңыздылығы артып отыр. Білім беру жүйесіндегі қашықтықтан білім беру технологиясының ең негізгі мақсаттарының бірі – бекітілген оқу бағдарламасы бойынша, білім берудің ақпараттық жүйесін құру арқылы оқушыларға, студенттерге, мүмкіндігі шектеулі және жұмыс бабымен жұмыстан шығуға мүмкіндігі болмайтын тұлғаларға білім алуға, білім деңгейінің дәрежесін жоғарылату мен жағдай туғызу. Қашықтан оқытудың алғы шарттары және Жастарға білім берудегі орны туралы Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында анық көрсетіліп отыр [URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030].

Қазіргі білім алушылар жаһандану заманындағы ақпараттық үрпақ, яғни интернет желісін, телекоммуникацияны, компьютерді пайдалану арқылы электрондық оқулықтарды, бағдарламаларды игеру, тапсырмаларды орындау күнделікті әдетке айналған тіршілік белгісі болды. Қашықтықтан оқыту – қазіргі технологияның дамуы барысында тез ақпарат алудың негізгі құралы болып отыр.

Қашықтықтан оқыту оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда он жылдықтан бастап қолдануға ене бастады. Дегенмен пайда болу тарихына үңілсек, 1700 жылдарға барады. 1728 жылы ағылшын Калеб Филипс стенографияны үйретуде елдің студенттерді хат алмасу арқылы оқытатындығын Бостон газетінде жариялаған. Бұдан біз қашықтықтан оқытудың алғашқы түрлерінің ертекте қолданысқа енгендігін көреміз. 1840 жылы Иссак Питман өзінің сабағын хатпен оқушыларға салып отырған. Ал, Ч. Тусен мен Г. Ланченштейдт 1856 жылы Берлинде хат арқылы студенттерге оқу тапсырмаларын, бақылау жұмыстарын жіберіп оқытатын сырттай оқу формасы қолданылатын институт ашты. 1874 жылы Айзек Питман хат арқылы оқыту бағдарламасын ұсынды. 1892 жылы АҚШ алғашқы болып Чикаго университеті қашықтықтан оқыту бағдарламасын пайдаланып оқытты. 1906 жылы Балтиморда бастауыш мектептер қашықтықтан оқытуды бастады. Уақыт өте келе, 1922-1934 жылдар аралығында радионы пайдаланып оқыту Пенсильвания мемлекеттік университетінен бастау алып, Айова мемлекеттік университетінде жалғасын тапты. Телекоммуникация дами келе, АҚШ және Европа университеттерінде теледидар, телефон арқылы оқыту түрлері де қолға алынды. 1969 жылы Англияда Ашық университет (Open University) ашылып, қазіргі таңда 200 000-нан астам студеттер елдің түкпір-түкпірінен қашықтықтан оқыту бағдарламасы негізінде білім алуда [URL:http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34763]. Тарихы тереңде жатқан оқытудың бұл түріне қазіргі таңда сұраныс күн сайын артып түр.

Қашықтықтан оқыту дегеніміз – оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда компьютерлік және ақпараттық технологияларға негізделіп, инновациялық және дәстүрлі оқыту әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы, үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп, білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік беретін, күндізгі және сырттай білім алудың негізгі түрі.

Білім беру жүйесіндегі қашықтықтан оқытудың жұмыстары ҚР Білім және ғылым министірінің 2015 жылғы 25 наурыздағы №137 бұйрығымен бекітілген «Қашықтықтан білім беру технологиялар бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларына» негізделеді [URL: http://adilet.zan.kz/kaz/doc].

Қазіргі таңда бүкіл әлем халықтарына қатерлі індеттің қауіп төндіруі, елде төтенше жағдай жарияланып, барлық деңгейдегі білім алушыларға оқыту түрлері қашықтықтан оқыту түріне көшірілді. Аталмыш оқыту түріне көшу үшін оқу орны, әр студенттің және оқытушының сапалы желіге қосылуы және телекоммуникациялық желіге шығатын (Интернет, спутниктік теледидар) жабдықтарының, оқу-әдістемелік және оқу-әкімшілік ақпараттарынан тұратын беттері бар білім беру Интернет-порталының және оқыту контентін басқару жүйелерінің болуы қажет. Сонымен қатар тиісті дайындықтан өткен профессор-оқытушы, оқу-көмекші және техникалық персоналдар, мультимедиялық сыныптар, электрондық оқу залдарымен қамтамасыз етілуі қашықтықтан оқыту процесін жүргізуде маңызды.

Қашықтықтан білім алудың тиімділігі:

– оқу орында отыру міндетті емес, кез-келген жерде, ыңғайлы уақытта қызметте жүріп, қалаған білімін алуға;

– жаңа технологияларды пайдалануды дағдыға айналдыра отырып, жер шарының кез-келген жерінен ақпарат алуға, әріптестерімен сұхбаттасып, тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді;

– білім алушылар әлеуметтік, физиологиялық даму және материалдық жағдайларына қарамастан тең дәрежеде білім алуға болады;

– оқылған материалдарды меңгеру барысында білім алушылардың өз бетімен ізденуіне, шешім қабылдауына, білімді игеріп, қорытындылауына және өздік дамуына мүмкіндік туғызады.

– шығармашылық жұмыстарын таратып, оқыту үрдісінде әдістеме бойынша тәжірибе алмасу мүмкіндігі бар.

Орта және жоғары оқу орындарының негізгі мақсаты студенттердің өз бетімен жұмыс жасау, яғни мәселе туғызу, ойлау, оның шешімін табу, әдебиет көздерімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру және іскерліктерін, ізденімпаздықтары мен танымдық қабілеттерін дамыту. Жалпы жоғары білім беру стандартында кредиттік жүйе бойынша аудиторияда өткізілетін сабақтармен қатар өзіндік жұмыстарға бөлінген арнайы сағаттар бар екені белгілі. Бұл уақытта орындалған тапсырмалар оқытушымен бетпе–бет тексеріліп, ескертулер айтылады. Ал, қашықтықтан оқыту барысында алған теориялық, практикалық білімдеріне және өзіндік тапсырмалардың орындалуы мен сапасына тікелей білім алушы өзі жауапты.

1.Жоғарыда айтып кеткендей, қашықтықтан оқыту кезінде тыңдаушылар қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді темпте өз бетінше жұмыс негізінде білім алады [Журнал «Информатика и образование», 2006, 49-57 б.]. Осы жағдайды ескере отырып, тыңдаушылар өзіндік жұмыстың технологиясын меңгеру арқылы қашықтықтықтан оқытудың негізгі үш технологиясы бойынша білімін өз бетімен толықтыру жүзеге асырылады. Олар: желілік технология, кейс-технологиялар және ТВ-технологиялар негізінде қашықтықтықтан оқыту. Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс.

Өзіндік жұмыс дегеніміз – оқушылардың қызығушылықтарына, бейімділіктері мен шығармашылық қабілеттеріне қарай, ой-өрісі кеңейтуге, дүниетанымын дамытуға негізделген тапсырмаларды орындау. Ә. Мұхаметжанова: «Педагогикалық жүйе ретінде қалыптасқан студенттердің өздігінен орындайтын жұмысы олардың танымдық белсенділігін, шығармашылық қабілетін арттырып, оларды тиянақтылыққа, ұстамдылыққа, бастаған істі аяғына дейін апаруға тәрбиелейді» – деп өзіндік жұмыстардың тұлғаны қалыптастырудағы тиімділігін баса айтып кеткен [Мұхаметжанова Ә., 2011, 356 б.].

Тақырыпты толық меңгеруде өзіндік жұмыстың тиімділігі:

– қарастырылатын тақырып аясында білімді тереңдетуге;

– ізденушілік қабілетін дамытуға;

– теория мен практикада алған білімдерін ұштастыра отырып, өз ойын, пікірін дәлелдеуге мүмкіндік жасайды.

Өз бетінше оқытуды қалыптастыру, ұйымдастыру оқытушы мен білім алушыға байланысты. Жоғарыда айтып кеткендей, қашықтықтан оқытудың ерекшелігі қарастырылған тақырыптарды өз деңгейінде игеру студенттің өз құзырлығында. Аталмыш үрдісті сапалы, жүйелі түрде жүргізілуін ұйымдастыру желінің, компьютердің, электрондық оқулық, аудио-визуальды құралдар, детелекоммуникация құралдарының сапалы және қолжетімді болуына байланысты. Ал, ақпараттық кеңістікте білім алуды ұйымдастыруда оқытушының алдына қойылатын міндет- психологиялық және педагогикалық әдістерді пайдалану арқылы білім алушылардың қызығушылықтары мен сұраныстарын ескере отырып, оқыту үрдісі барысында мақсат пен міндетті қою, мәселені шешудің жолдарын табу, білім алушылардың арасында байланыс орнату, өз бетінше жұмыстарын бақылау болып табылады. Сонымен қатар, курстың бағдарламасының құрылымын дайындап, оны қашықтықтан білім беру жүйесіне ыңғайластырады, оқу үрдісінің жүргізілу барысын қадағалап, тапсырмаларды орындау барысында бақылай отырып, ұсыныстар береді. Бұл міндетті орындау оқытушыдан шеберлік, білімділік, шығармашылықпен қатар, ақпараттық құралдармен атқарылатын жұмысты және оқытудың жаңа технологияларын білуді талап етеді. Білім беру ұйымдары қашықтықтан оқыту процесін жүргізуде оқыту курстарын ұйымдастыру, білім алушыларды желілік кешенді тесттер жинағы мен оқу материалдарымен қамтамасыз ету, кеңестер беру, білім алушылармен кері байланысты орнату және білімдерін бақылау т.б қызметтерді назарда ұстағандары дұрыс.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудағы маңызды кезең виртуальдық өзара іс-қимылдан тұрады:

– студент пен оқытушының бір уақытта оқыту жүйесінің чаттары немесе бейне конференцияларды қолдану арқылы;

– студент пен оқытушы белгіліленген уақытта қарым-қатынаста болмай білім алу процесі электрондық пошта бойынша хат алмасу немесе бейнесабақтар арқылы ұйымдастырылады.

Кездейсоқ басталған бұл жағдайдан шығу үшін Баишев университеті оқу орнының әкімшілігі білім беру мазмұны мен деңгейін, оқытушылар құрамы мен білім алушылардың санын ескере отырып, дереу қашықтықтан оқыту жүйесін оңтайлап, күшейтіп, жан-жақты қарастырып, шешім қабылдады.

Тыңдаушылардың өзара белсенді ақпаратпен алмасуын қамтамасыз ету мақсатында техникалық және қаржылай мүмкіндігіне байланысты жоғарғы дәрежедегі қазіргі жаңа ақпараттық технологиялар: аудио-визуальды құралдар, дербес компьютерлер, телекоммуникация құралдары, т.б. дайындалды.

Ойлануға ешқандай уақыт та, мүмкіндік те жоқ болғандықтан барлық профессорлық оқыту құрамы оқыту құралдарымызды дайындап, ақпараттық технологиялық білімдерімізді жинақтап, іске кірісіп кеттік. Platonus, ZOOM және WhatsApp, чат арқылы білім алушыларға дәрістер оқылып, тапсырмалар беріліп, кері байланысты орнатып жатырмыз. Бағдарламаға сай тақырыптар барысында бейнесабақтар түсіріліп, бейне конференциялар (вебинар) дайындалып, электрондық оқулықтар толықтырылып, тест жинақтары таратылды. On-line дәрістік сабақтар немесе курстық (дипломдық) жобаларға кеңес беру, қорғау мәселелерін шешуге мүмкіндік берді, қатысуға тиіс топтар мен жүргізілу уақыты күні бұрын белгіленді.

Жаңа тақырып бойынша баяндаулар алдын-ала жоспарланып, алдын-ала даярланып жүргізілді.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарында қарастырылған жоғары оқу орны білім алушыларының кәсіптік практиканы өткізілу де біраз дайындықты қажет етті. Оқу жылының басында оқу орнының мекемелермен, кәсіпорындармен отырған үш жақты келісім шарт негізінде, қашықтықтан оқыту жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып, жоспарды қайта құруға тура келді.

Сапалы білімді меңгерту барысында компьютерлік техниканы және жаңа технологияның барлық түрлерін ұтымды пайдалана отырып, оқытушыға да, білім алушыға да толыққанды үздіксіз білім беру, алу принциптерін ойдағыдай іске асыру мүмкіндік туып отыр. Дегенмен де, білім берудің бұл түрін оқу орнында толықтай енгізу оқытушылар мен студенттер арасында қиындықтар туғызды. Қашықтықтан оқыту жүйесінің тиімділігі мен артықшылығынан басқа, кез- келген істегі сияқты қате, кемшілік тұстары да болды.

Атап айтсақ: біріншіден, еліміздің шалғай ауылдық жерде тұратын студенттері желінің әлсіздігінен немесе жоқтығынан байланысқа шыға алмауы. Мұндай жағдайда пошта арқылы хатпен тапсырма жіберіліп отырды. Екіншіден, отбасының материалдық жағдайы, яғни жанұяда білім алатын екі немесе үш баланың болуы және оларға компьютердің жетіспеуі, үшіншіден, білім алуда кеңес, көмек беруде ата-ананың білімдерінің жетіспеулері, төртіншіден, баланың физиологиялық (үстел басында

ұзақ отыруы, көзінің шаршауы т.б.), бесіншіден, қарым-қатынастың болмауы (сөйлеу мәдениеті, сөздік қоры, эмоция, көңіл-күйді, интонацияны пайдалану) т.б. Болашақта қашықтықтан білім беру жүйесі мемлекет деңгейінде толықтай қаржыландыру арқылы жүргізіліп, жоғарыда айтылып кеткен кемшіліктерді ескерген жағдайда білім беруде үтар тұстарымыз жеткілікті. Дүниежүзіндегі барлық жоғары оқу орындары осы технологияны пайдаланып, тиімділігін дәлелдеген.

Қорыта келе, қашықтықтан оқыту жүйеде оқытушы студенттің жұмыстарын, жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескере отырып, өзіндік жұмыстарды ұйымдастырады. Осымен байланысты қашықтықтан оқыту технологиясын қолданып жүргізілетін білім беру сапасын бақылауды дұрыс жүргізу және жүзеге асыру мәселесі туындайды.

Білім берудің біртұтас ақпараттық жүйесін құра отырып, әлемдік ақпарат кеңістігіне жол ашып, оқып және қызметте жүрген адамдардың жас ерекшелігіне қарамастан, білім деңгейін көтеруге және ақпарат алуға, біліктілігін, ғылыми және шығармашылық ізденістерін арттыруға негізделген үздіксіз білім берудің осы жүйесін тиімді, мақсатты, жүйелі пайдалану және дұрыс жүргізу мәселесі өзектілігін жойған жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан – 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030_
2. Петькова Ю.Р. История развития дистанционного образования. Положительные и отрицательные стороны МООС // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 3. – С. 199-2004; URL: http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34763 (дата обращения: 24.04.2020)
3. Қашықтықтан білім беру технологиялар бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010768
4. Журнал «Информатика и образование». – 2006. – № 2. – Б. 49-57.
5. Мұхаметжанова Ә. Педагогиканы оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011 ж. – 356 бет.

Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы,
доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Абдрасилова Гүлсім Лесбекқызы,
педагогика ғылымдарының магистранты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа: *Мақалада оқушылардың ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Мәселенің өзектілігі ашыла отырып, оны қалыптастырудың теориялық негізі қарастырылған. Ақпараттық сауаттылықтың құрамдас бөліктері ретінде компьютерлік, медиа, функционалдық, сандық сауаттылық, ақпараттық мәдениет ұғымдары ашылған. Ақпараттық сауаттылықты дамыту нәтижесінде бірнеше қызметтер жүзеге асады. Авторлар ақпараттық сауаттылық білімді жан-жақты меңгерудің басты құралы екендігін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *ақпараттық сауаттылық, медиа сауаттылық, функционалдық сауаттылық, сандық сауаттылық, компьютерлік сауаттылық, ақпараттық мәдениет.*

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация: *В статье рассмотрен вопрос формирования информационной грамотности учащихся. Раскрылась актуальность проблемы, рассмотрена теоретическая основа ее формирования. В качестве составляющих информационной грамотности раскрыты понятия компьютерной, медиа, функциональной, цифровой грамотности, информационной культуры. В результате развития информационной грамотности осуществляется несколько функций. Авторы указывают, что информационная грамотность является главным инструментом всестороннего усвоения знаний.*

Ключевые слова: *информационный грамотность, медиа грамотность, функциональный грамотность, цифровой грамотность, компьютерный грамотность, информационная культура.*

DEVELOPMENT OF INFORMATION LITERACY OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Abstract: *The article deals with the formation of information literacy of students. Currently, the theoretical basis for the formation of the problem with the disclosure of its relevance is considered. The concepts of computer, media, functional, digital literacy, and information culture are revealed as components of information literacy. As a result of the development of information literacy, several functions are performed. The authors point out that information literacy is the main tool for comprehensive learning.*

Key words: *information literacy, media literacy, functional literacy, digital literacy, computer literacy, information culture.*

Қазіргі заман талабына сай адамдар арасындағы мәліметтермен алмасу, тілдік қарым-қатынасы пен ақпараттық қызмет көрсету салаларының қарқындылығына ілесе отырып, ақпараттарды дер кезінде ала алу мен пайдаға асырудың маңызы зор. XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры, яғни адамдарды жан-жақты ақпараттандыруға көшу, ақпараттық әлеуетті дамыту.

Сондықтан да мектеп оқушыларының ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру қоғамның алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласына сай оқушылардың білімдарлығын тек қана сауаттылық деңгейін, оның

ішінде ақпараттық сауаттылығын дамыту арқылы ғана жеткізуге болатындығы айқын көрсетілген [*Назарбаев Н.Ә., 2007*].

Білім беру жүйесін ақпараттандыру – әр түрлі тапсырмаларды шешу үшін жаңа ақпараттық технологияларды қолдану, қажетті ақпараттармен жұмыс жасау. Алайда бұл қажетті ақпаратты ғаламтордан немесе ақпарат көздерінен тікелей көшіру емес, сол ақпарат көздерінен алған мәліметті пайдалана отырып, шығармашылық жұмыстар атқару, іздену, зерттеу мәселенің шешімін табу деген сөз. Мектепке оқыту мақсаттарын іске асыру барысында оқу-тәрбие саласын тиімді ұйымдастыру және сапасын арттыру болмақ.

Ақпараттық сауаттылық – ақпараттармен жұмыс жасай білу, қажетті ақпараттарды іздеу, талдау, пайдалану болып табылады. Ғалымдар «ақпараттық сауаттылық – ақпараттық қажеттілік, ақпаратты іздеу, іріктеу, бағалау және қай түрін болса да өңдеу» деп те атайды [*Громов О., 2006, 42 б.*].

Сондай-ақ, «арнайы білімдерді меңгерудің қажетті құралы» ретінде (Н.Ф. Тальзина, М.Б. Болодич, В.М. Дерябин, т.б.) де қарастырады. Сауаттылық білім берудің алғашқы бастапқы кезеңі бола отырып, оның түсінігінің дамуы және кеңеюі іс-әрекеттік түрғыда түсіндіріледі.

Біз өз зерттеуімізде оқушылардың ақпараттық сауаттылығын дамыту мәселесін қарастырамыз.

Мектеп оқушыларының ақпараттық сауаттылығы – қоршаған ортаны танып-білудің құралы. Бастауыш сыныпта ақпараттық сауаттылықты дамыту оқушылардың дүниетанымдық көзқарасын дамыту барысында жаңа ұғым, атау, түсінікті түрлі әдіс-тәсілдер арқылы қалыптастыру болып табылады. Кеңірек айтсақ, айналада немесе қоршаған ортада іске асып жатқан құбылыстар мен іс-әрекеттер, хабарлар туралы мәліметтер. Бастауыш сынып оқушысының ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру – қоршаған ортаны ақпарат көзі ретінде оқушы санасына дұрыс қалыптастыру.

Бала ақпаратты, мәліметте қолдана отырып, белгілі бір мәселенің шешімін табуға тырысады. Сезім мүшелері арқылы дәмін, иісін, көлемін, пішінін ажыратса, мәселені шешуде қолдана отырып, ақпаратты өңдеуге, пайдалануға машықтанады. Ол бірте-бірте әдетке айналады. Демек, ақпаратты өзгерте отырып өңдеп, қажетке пайдаланады.

Кейде ақпараттық сауаттылықты компьютерді пайдаланумен шатастырып жатады. Компьютерді техникалық құрал ретінде пайдалана отырып, мәліметтерді оқу, жазу және ақпаратты іздеу – *компьютерлік сауаттылыққа* жатады. Алайда ол мультимедиалық, телекоммуникациялық мүмкіндіктерге ие болуға көмектеседі. Мәліметтерді меңгеруде түрлі тілде немесе түрлі форматта болуына кедергі келтірмейді. Әлемдік білімдік ортаға енуге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сондықтанда компьютерлік сауаттылықты, жалпы ақпаратық сауаттылықтың құрамдас бір бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Ақпарат көздері – электронды (видео, аудио тасымалдаушылар) және баспа материалдары (оқулық, журнал, газет, әдебиеттер) болуы мүмкін. Баспа құралдарындағы әлеуметтік ортаның көзқарастары мен идеялық ой-пікіріне толы ақпараттарды және оқулықтар мен әдеби шығармаларды оқу, меңгеру және талдау *медиа сауатылықты* білдіреді.

Сонымен қатар, ақпараттарды қабылдау, өңдеу, тасымалдау, сақтау, талдау, болжамдау, ақпараттық технологияларды жетік меңгеру *функционалдық сауаттылық білдіреді.*

Білім берудің технологияларының арқасында қазіргі кезде сауаттылықтықтың жаңа түрі – *сандық сауаттылық* пайда болды. Ол сандық ақпаратты табу, жасау және ақпарат беру үшін қызмет етеді. Сандық сауаттылықты дамыту мен оқытудың әдіс-тәсілдері арқылы арттыру – маңызды бағыттардың бірі болып отыр. Ол «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында айқын көрсетілген.

Ақпараттарды пайдалануда сауатты болуы үшін ақпараттық мәдениетті сақтау қажет. Ол ақпаратты тұтынушылардың белгілі бір нормаларды сақтауымен өлшенеді, яғни ақпаратты тиімді қолдану мен тарату (В.А. Кравец, В.Н. Кухаренко, т.б.). Ал жеке тұлғаның *ақпараттық мәдениеті* – дүниетаным мен білім мен дағды жүйесін дамытуға қажет етін ақпараттық қажеттіліктерді оңтайлы қанағаттандыру.

Сонымен қатар, ақпараттық сауаттылық – *зерттеушілік, коммуникативтік, талдау қабілеттерін* қалыптастырады. Компьютерлік бағдарламалар, ғаламтор, әлеуметтік желілер, телеарналардағы ақпараттарды қолдану – ақпараттық сауатылықтың шегін кеңейте түсуде. Ол білім беру саласына үлкен әсерін тигізуде. Себебі, қалыптасқан дәстүрлі оқыту түрлерін дәстүрлі емес оқыту формалары ауыстырып келеді.

Ақпараттармен оқушының өз бетімен жұмыс жасай алуы, дербес өз бетімен ізденуге, шығармашылық қабілетін өзге қырынан көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл электрондық оқулықтың жетілуіне, мультимедиалық оқу бағдарламаларының жасалуына, қашықтықтан білім алуға, тілдерді үйренуге түрткі болып отыр. Сондай-ақ, түрлі технологиялардың пайда болуына да әсер етеді.

Оқушының оқу-танымдық іс-әрекеті белсенді болуына, мүмкіндіктерінің артуына пайдаланатын ақпараттық оқу-әдістемелік ресурстар мен қатар АКТ түрлері өте көп. Ол әрине уақытты үнемдеуге, меңгерілуге тиіс материалдың мазмұнына оқушы қызығушылығын арттыруға, мәліметті пайдалануға құлшынысы мен құзіреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді [*Вассерман Ф.Я., 2008, 35 б.*].

АКТ педагог пен оқушы арасындағы ынымақтастық атфосферасын қалыптастырып, өзара қарқынды қызмет атқару мен оқыту сапасын арттыруға әсер ететіні сөзсіз. Ғалымдардың зерттеулерінде АКТ қолдану – оқушы мен мұғалім білім мен білікті беруші мен қабылдаушы бола отырып, оқу процесінің компоненттері ретінде анықталады [*Захарова И.Г., 2003, 45 б.*]. Ақпараттық коммуникативтік технологияның теориялық моделі педагогикалық жүйесіне жатады [*Нургалиева Г.К., Тажигулова А.И., 2010, 61 б.*].

Ақпараттық технологияларды қолдана отырып, ақпараттық сауаттылықты қалыптастырудың негізгі шарттары мен жолдарын, әдіс-тәсілдерін зерттеген отандық ғалымдар: Ж.А. Караев, Г.К. Нургалиева, Г.О. Тажигулова, Ш.А. Абдраман, Н.Н. Керимбаев, т.б.

Жоғарыда талдап өткен ақпараттық сауаттылықты қалыптастырудың құрамдас бөлігі ретінде компьютерлік, медиа, функционалдық, сандық сауаттылықты және ақпараттық мәдениетті жатқызуға болатындығы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Ақпараттық сауаттылықтың құрамдас бөліктері

Ресей ғалымдары 2030 жылға арналған білім берудің әлемдік моделін жасап көрсетеді [*Найденова Н.Н., Елкина И.М., Бебенина Е.В., 2019, 196 б.*]. Онда оқушы ата-ана, мұғалім, қоғам және құрдастары арасында орталық ядро ретінде мынадай сауаттылық түрлерін қалыптастырады: ақпараттық, сандық, дәстүрлі-функционалдық, денсаулық сақтау сауаттылықтары. Сонымен қатар, ақпараттық сауаттылықтың дамуы мұғалім тарапынан бастау алатындығы көрсетілген.

Алайда «Нағыз білім атаулыға өздігінен білім алу арқылы ғана қол жетеді» деп Н.А. Рубакин айтқандай, оқушы өздігінен ақпарат көздерімен танысу, қажетті білімді сараптап алу, тәжірибесін дамытуға ұмтылуы қажет.

Ақпараттық білім кеңістігіне ену мақсатында елімізде білім беру саласының жаңа жүйелері құрылуда. Бұл үдеріс оқу-тәрбие жұмысына өзгерістер енгізумен бірге, елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы білім беру қызметіне жаңаша қарауды, оқушылардың зерттеушілік, коммуникативтік және ақпаратты талдау қабілеттерін дамытуды қажет етуде. Ақпараттық сауаттылық оқушының зерттеушілік, коммуникативтік, талдау қабілетін дамытады.

Демек, кез-келген пәндерді оқытуда оқушы ақпаратты меңгеріп қана қоймай, оның дұрыстығы мен бұрыстығына көз жеткізіп зерттеп, оны сөйлеу арқылы жеткізе алуы мен өмірде пайдалана алуы тиіс. Сонымен қатар, оқушы бойында бастауышта қалыптасқан білік пен дағды жоғары сыныптарда құзіреттілікке айналуы тиіс. Сонда ғана біз ЖОО-да болашақ маманның құзіреттіліктерін іргетасына қарап толық және берік қалай аламыз деуге болады.

2-сурет. Ақпараттық сауаттылық нәтижесінде атқарылатын қызметтері

Ақпараттық сауаттылық мынадай қызметтерді дұрыс атқаруға мүмкіндік береді: а) ақпаратты жинау; ә) ақпаратты сақтау; б) ақпараттың сипатын білу; в) ақпаратты сараптау; г) ақпаратты өңдеу; д) ақпаратты пайдалану.

Психологиялық түрғыда ақпараттық сауаттылық оқушының ізденгіштігін, өз бетімен шығармашылық ойлауын, түрлі іс-әрекеттерді табысты орындауын жүзеге асырады. Интеллектуалдық және тұлғалық дамуы ретінде ақпараттық сауаттылық оқушының коммуникативтік, рефлексия, өзін-өзі тануы мен ұғынуы қабілетін дамытады. Ақпараттық сауаттылық оқушының фонематикалық есту қабілетін, лексикалық сөздік қорын, сөйлеу дағдыларын дамытады.

Қазіргі ақпараттық қоғамның қалыптасу дәуірінде қоғамның кез-келген мүшесі әлеуметтік ортада өзін еркін және икемді ұстай отырып, ақпараттық құралдардың көмегімен әр түрлі іс-әрекеттерді орындау қажеттілігі аясында ақпараттық сауаттылығын дамытуға және жетілдіруге мүмкіндіктің жоғары екендігі байқалады.

Ақпараттық қоғам уақытында жас үрпақтың ақпараттық сауатылығын қалыптастыру – нақты жүйе арқылы жүзеге асыру жұмыстары қолға алынуда. Осыз зерттеу жұмыстарымыздың жалғасы ретінде тоқтала кетсек, математика және информатика пәндерінде бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық сауаттылықтарын дамыту мақсатында теогриялық-практикалық зерттеу жұмыстары жоспарланды. Бастауыш сынып оқушысының білім алу және рухани қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін қанағаттандыру барысында адам білім үшін емес, білім адам үшін деген принципті басшылыққа алуымыз қажет.

Оқушының білімді болуы ғана емес, оның білімді өз бетімен ала алып және оны өмірде пайдаға асыра алу – мұғалім үшін үлкен нәтиже. Ақпараттық ортада өзінің сауаттылығымен бәсекеге қабілетті оқушы жаңа қатынастармен жаңа іс-әрекетті атқару дайын тұлға болады деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. –Астана, 2017.
2. Громов О. Ақпараттық сауаттылықты мектеп және балалар кітапханасында дамыту // Мектептегі кітапхана. 2006, №17. -65 б.
3. Вассерман Ф.Я. Управление качеством обучения в общеобразовательных школах на основе ИКТ и информатики. Методическое пособие для учителя. -Алматы. 2008. -225 с.
4. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании.-М,2003.-195 с.

5. Нургалиева Г.К., Тажигулова А.И. Индикаторы оценки внедрения ИКТ в организациях образования. – Алматы, 2010. -264 с.
6. Найденова Н.Н., Елкина И.М., Бебенина Е.В. Мониторинг образования как прогностическая основа его стратегического развития // ҚазҮҚПУ Хабаршысы. Педагогика және психология сериясы. №4 (80), 2019. -85 с.

Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы,
доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Абжапарова Меруерт Тілегенқызы,
педагогика ғылымдарының магистранты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МАЗМҰНЫ

Аңдатпа: *Мақалада бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Мәселенің өзектілігі ашыла отырып, оны қалыптастырудың теориялық негізі қарастырылған. Дене тәрбиесін үйымдастырудың мақсат, міндеттері, мазмұны ұғымдары ашылған. Дене тәрбиесін дамыту нәтижесінде бірнеше қызметтер жүзеге асады. Авторлар дене тәрбиесін денсаулықты сақтау мен нығайтудың басты құралы екендігін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *дене тәрбиесі, саалуатты өмір салты, денсаулық сақтау технологиялары, қимыл жаттығулары.*

СОДЕРЖАНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме: *В статье рассматривается вопрос формирования физического воспитания учащихся начальных классов. Раскрывается актуальность проблемы, рассмотрена теоретическая основа ее формирования. Раскрыты понятия цели, задачи, содержание организации физического воспитания. В результате физического развития осуществляется несколько функций. Авторы отмечают, что физическое воспитание является главным средством сохранения и укрепления здоровья.*

Ключевые слова: *дене тәрбиесі, саалуатты өмір салты, денсаулық сауқтау технологиялары, қимыл жаттығулары.*

CONTENT OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS IN PRIMARY CLASSES

Abstract: *The article deals with the formation of physical education of primary school students. Revealing the relevance of the problem, the theoretical basis of its formation is considered. The concepts of goals, tasks, and content of the organization of physical education are revealed. As a result of physical development, several functions are performed. The authors note that physical education is the main means of preserving and strengthening health.*

Key words: *physical culture, healthy lifestyle, health-saving technologies, motor exercises.*

Білім саласындағы өзгерістер – инфрақұрылым, стандарттар, жаңа технологиялар барлығы балалардың әлеуетін барынша жүзеге асыруға бағытталуда. Өйткені, адами капиталдың дамуы – мемлекетіміздің дамуының басты көрсеткіші.

Халқымыздың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ, «адамның бақыты-балада» деген екен. Бала дегеніміз – болашақ. Балаларымызды қалай тәрбиелесек болашағымыз солай болмақ. Балалардың дене, ойлау, сана-сезім деңгейін арттыруға ықпал ететін тәрбие мен оқыту әдістерін қолға алу – бұл заманның алға қойып отырған талабы. Себебі, МІТ (Массачусетск технологиялық институты) зерттеу нәтижелері бойынша баланың тіл үйрену қабілеті ерте жаста максималды белсенді болатындығы дәлелденген.

Ал балалар жазушысы, психолог және педагог К.И. Чуковский – «Төрт жасқа дейінгі балалар – тіл генийі» дейді. Әлемдік тәжірибе баланың 3-тен 6 жасқа дейінгі даму кезеңі мектепте оқуға дайын-

дау үшін ең қолайлы жас екенін көрсетіп отыр. Демек, еліміздің болашағы үрпақ тәрбиесінің бастауы балабақша бала өмірінің фундаментін қалайды.

Мектепте дене тәрбиесін дамытудың маңыздылығы мен өзектілігін ескере отырып, Қазақстанда 12 жылдық білім беруге көшу кезінде мектепке дейінгі білім берудің негізгі рөлі мектеп жасына дейінгі баланың балабақшадан бастауыш мектепке қиналмай ауысуына жағдай жасау, яғни мектеп жасына дейінгі балалардың білім алуының сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету болып табылады.

XXI ғасырда өмір бізге көптеген жаңа мәселелерді айқындады, оның ішінде баланың дене тәрбиесі ең өзекті мәселе болып табылады. Мектеп жасындағы баланың дене күшін дамытуға, физиологиялық жетілдіруге, денсаулығын сақтау және нығайтуға бағытталған технологияларды таңдау білім беру жүйесін жаңғыртудың жаңа кезеңінің басты міндеттерінің біріне айналды. Дене тәрбиесін ұйымдастыру технологиялары – белгіленген міндеттерді шешу құралының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде өсіп келе жатқан үрпақтың дене тәрбиесін дұрыс жүргізуге, денсаулығын сақтауға және нығайтуға кепілдеме болатындай жағдай жасалуы қажеттігі көрсетілген. Сонымен қатар, бұл мәселе Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында оқыту жүйесіне бала денсаулығын сақтау технологияларын енгізу қажет екендігі айтылған. Осыған орай, бастауыш сыныпта балалардың дене тәрбиесін ұйымдастыру технологияларын қолдану маңызды екендігі айқындалады.

Қазіргі таңда адамзат қоғамына ғылыми жаңалықтар мен инновациялық технологиялар қаншалықты маңызды болса, бастауыш сыныпта баланы тәрбиелеу мен оқыту саласын да заман талабына сай, уақыт сұранысын қанағаттандыратын жаңа бағдарламалармен, технологиялармен қамтамасыз ететін кез келді.

Балалардың дене тәрбиесі мен салауатты өмір салтын қалыптастыру – баламен белсенді жұмыс түрлерін тиімді түрде атқарудың жолы. Бастауыш снында дене тәрбиесін ұйымдастыру – бала денесін шынықтыру мен денсаулығын нығайтуға бағытталған мемлекеттік стандарттың талаптарын орындау болып табылады.

Сондықтан да, дені сау баланы тәрбиелеу – дене тәрбиесі технологиялары кешенінен тұратын дене шынықтыру жұмысының жүйесі. Технологияларды ойын нұсқасында қолдану – оқыту мен дене шынықтыру жұмыстарының оңай жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Дене тәрбиесі педагогикалық үдерістің тұтастылығы бала дамуы туралы, соның ішінде физикалық дамуы туралы жаңа түсінікті айқындайтын қандай да бір бағдарламаны іске асырумен қамтамасыз етіледі.

Бастауыш снында бала денсаулығын, оның физикалық дайындық деңгейін қалыптастыру, меңгерілетін қозғалыс машықтарының көлемі оның немен және қалай шұғылданатындығына, яғни, педагогтардың қандай бағдарламаларды қолданатындығына байланысты.

Ел басымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2030» стратегиялық даму бағдарламасында «Салауатты өмір салтын ынталандыру әрқайсымыздың дене тәрбиесімен айналысуымызға, дұрыс тамақтануымызға, мектепте балалардың денсаулығын нығайту, тазалық пен санитария шараларын сақтауымызға бағытталған» делінген. Дене шынықтыру жалпы адамзат мәдениетінде орны ерекше. Мектепте баланың өмірлік іс-әрекеті әр түрлі нысанда және түрлі әрекеттер көмегімен денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған болу керек [Кузнецов В.С., 2012, 185 с.].

Бастауышта тәрбие мен оқыту баланы жас және жеке мүмкіндіктеріне сәйкес жан-жақты дамытуға, адамгершілік нормаларды қалыптастыруға бағытталған, әлеуметтік дағдыларға қол жеткізуді қамтамасыз ететін білім беру жүйесінің негізі болып табылады.

Меншік нысанына қарамастан, орта білім беру ұйымдарының барлық түрлерінде білім беру процесі балаларды мектепте оқуға табысты дайындауға, сапалы білім беру қызметін ұсынуға бағытталған.

Бастауыш сыныптарда балаға тәрбие мен оқытуда басты мәселелер:

– балалардың физикалық және психикалық денсаулығын нығайту;

– балаларды жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға баулу;

– балалардың әлеуметтік дағдылары мен өз бетінше оқу дағдыларын дамыту;

– балалардың тарихқа, табиғатқа, мәдениетке және туған өлкенің бай мұрасына сүйіспеншілігін қалыптастыру.

Бастауыш тәрбие мен оқытуда басшылыққа алынатын нормативтік-құқықтық құжаттар: бастауыш тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында, бастауыш тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу жоспарында, бастауыш тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасында, бастауышта балалардың физикалық, рухани-адамгершілік, әлеуметтік-мәдени құндылықтарын қалыптастыру мен дамытуға, мектепке дейінгі және бастауыш білім берудің сабақтастығы мен үздіксіз педагогикалық қағидаларын іске асыруға жағдай жасау қажеттігі айтылған.

Сонымен қатар, бастауыш білім беру саласындағы ғылым мен практиканың жетістіктері, отандық және шетелдік тәжірибелер ескеріліп, бағдарламаларда да бастауыш сыныптарда балалардың дене тәрбиесін жүйелі жүргізу мәселесі көрсетілген.

Сондай-ақ, бастауыш сыныптардағы балалардың денесін және психологиялық саулығын нығайтуға, оларды салауатты өмір салтының құндылықтарына баулуға, баланы тұлғалық және әлеуметтік, зияткерлік дамытуда тәрбие мен оқытудың инновациялық әдістері мен технологияларын қолдануға, балаларды тәрбиелеу мен оқытудың тәрбиелік, дамытушылық, оқыту міндеттерінің бірлігін қамтамасыз етуге, балаларды тәрбиелеуде ата-аналар қауымдастығының қажеттілігін қанағаттандыруға ықпал етеді [Холодов Ж.К, Кузнецов В.С., 2003, 266 с.].

Қазіргі таңда бастауыш білім беру мекемелерінде инновациялық технологияны ендіруге көптеп күш жұмсалуда. Сол себепті педагогтардың негізгі міндеті: әдіс тәсілдерді дұрыс таңдау, жаңаша педагогикалық технологияларды дұрыс қолдана білу, жеке тұлғаның дұрыс дамып қалыптасуы үшін ыңғайлы жағдай жасау.

Бастауышта қолданылатын инновациялық технологияларының бірі – денсаулық сақтау технологиясының маңызы өте зор.

Денсаулық сақтау технологиясының негізгі мақсаты: баланың денсаулығын нығайтуға, білім дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Бастауыш оқыту сатысы баланың денсаулығы мен оның дене бітімінің қалыптасуына үлкен үлес қосады.

Денсаулық сақтау технологиялары 3 топқа бөлінеді:

1. Денсаулықты сақтау және ынталандыру технологиялары,
2. Салауатты өмір салтын меңгерту технологиялары,
3. Түзету технологиялары.

Денсаулықты сақтау және ынталандыру технологияларына: динамикалық үзілістер, қимылды және спорттық ойындар, релаксация, саусақ жаттығулары, көзге арналған жаттығулар, тыныс алу жаттығулары, үйқыдан кейінгі жаттығулар, ритмопластика жатады.

Ал динамикалық үзілістер 2-5 минут баланың шаршағанына қарай беріліп отыруы тиіс. Қимылды және спорттық ойындар дене шынықтыру оқу әрекетінің бір бөлімі ретінде орта қимылды әрекеттерді құрайды.

Релаксация кезеңінде міндетті түрде жайлы, классикалық, табиғат әуендерінен музыка тыңдалады. Кей жағдайда педагог мәнерлі дауысымен өлең жолдарын оқи отырып балалардың демалуына жағдай жасай алады.

Сонымен қатар саусақ жаттығулары да баланың ұсақ моторикасының дамуына орасан зор ықпалын тигізеді. Әр саусақты атымен ататып, оларды түрлі қимылдармен қозғалту жаттығуларын жасата отырып, баланың әрі ойлау қабілетін де дамытуға ықпал етуге болады.

Тыныс алу жаттығулары әр түрлі шынықтыру-сауықтыру жұмыстарында жүргізіледі. Тыныс алу мүшелерін жаттықтыру, шынықтыру балалардың тыныс мүшелері арқылы пайда болатын ауруларға қарсы тұру қабілетін арттырады. Тыныс алу жаттығуларының негізгі құралы – ағзаның тыныштық қалпындағы орындалатын және қозғалыста орындалатын жаттығулар.

Қимыл жаттығуларына: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу қимылдары жатады (сурет 1).

Сурет 1. Бастауыш сынып оқушыларының дене жаттығуларының түрлері

Жаттығулар күн тәртібіндегі денсаулық сақтау жағынан маңызды шынықтыру кезеңі болып табылады. Баланың денсаулығын нығайту үшін, оның жас ерекшелігінің физиологиялық даму кезеңдерін және оның денсаулығын жақсарту мен қуаттайтын қажетті шараларды анық білу қажет. Ритмопластика, яғни ритмикалық жаттығулар тірек–қимыл аппараттарын, тыныс алу, жүрек, қан тамырлар жүйесін жақсартып, дұрыс сымбаттың қалыптасуына, музыкалық сезімін дамытуға жағдай жасайды.

Салауатты өмір салтын меңгерту технологияларына таңғы жаттығулар, дене шынықтыру оқу іс-әрекеті, белсенді демалыс және «Денсаулық әліппесі» әрекеті жатады. Таңғы жаттығу балаларды ақыл–ой, адамгершілік, еңбек және эстетикалық жағынан тәрбиелеу жұмысын жүзеге асыруға, олардың сергек, шат көңілді және күні бойы белсенді болуларына ықпал етуі тиіс.

Таңертеңгі жаттығу балаларды сауықтыру мен тәрбиелеудегі бағалы құрал болып табылады. Дене шынықтыру оқу іс-әрекеті – балабақшаның жұмыс жасайтын бағдарлама талабына сай жүргізіледі. Белсенді демалысқа дене шынықтыру демалыстары мен мерекелік жарыс шаралары, музыкалық сауықтар жатады.

Түзету технологияларына артикуляциялық жаттығулар, ертегі терапиясы, музыкалық ықпал технологиясы жатады. Артикуляциялық жаттығулар – ерін, тіл және мимикалық бұлшық еттер қосылатын баламен жүргізілетін әрекеттер.

Артикуляциялық жаттығуды жүргізудің басты мақсаты – баланы артикуляциялық аппарат ағзаларын дұрыс қимылдатуға үйрету болып табылады. Ұзақ әрекеттің қорытындысы дыбыстарды анық айту болып табылады. Артикуляциялық жаттығу баланы кейін жазу дағдыларына үйренуінде үлкен орын алады.

Мектеп жағдайында құрылған денсаулық сақтау ортасы баланың әлеуметтік ортаға бейімделуін, олардың қимыл белсенділігіне деген сұраныстарын іске асыруға және қимыл дағдыларын барынша тиімді дамытуға ықпал етеді.

Денсаулық сақтау технологияларын қолдану тәрбиелеу-білім беру үдерісінің нәтижелілігін арттырады, педагогтар мен ата-аналардың, балалардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған құнды бағдарларын қалыптастырады.

Мектептегі дене шынықтыру сабақтары балалардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған және денсаулық сақтау технологиясы сауықтыру орталықтарымен тығыз байланыста біртұтас жүйемен іске асырылғанда ғана толыққанды әрі нәтижелі деп саналады. Осының нәтижесінде жыл сайын суық тию және өзге сырқаттардың деңгейі төмендеп, физикалық даму көрсеткіші жақсарады, балалардың физикалық дайындығы артады.

Дене шынықтыру және салауатты өмір салтын қалыптастыру шаралары мектептегі медициналық, педагогикалық қызметкерлердің, дене шынықтыру бойынша педагогтың қатысуымен кешенді түрде іске асырылады. Денсаулық сақтау үдерісін құру үшін іс-тәжірибеге әртүрлі әдістер мен тәсілдерді

енгізуді қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларын салауатты өмір салтының негізгі қимылдары мен дағдыларына машықтандыруға баса назар аударуымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.-Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. -Астана, 2010.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Негізгі ережелер. –Астана, 2009.
4. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан 2030» стратегиялық даму бағдарламасы. –Астана.
5. Кузнецов В.С. Теория и методика физической культуры.- М., 2012. -185 с.
6. Холодов Ж.К, Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания. – Москва, Академия, 2003. – 266 с.

Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы,
доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Жуанышова Ақмарал Тайтелеуқызы,
педагогика ғылымдарының магистранты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

БАЛАНЫ СЕНСОРЛЫҚ ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: *Мақалада баланың сенсорлық даму деңгейін арттыру мәселесі қарастырылған. Мәселенің өзектілігі ашыла отырып, оны қалыптастырудың теориялық негізі қарастырылған. Сенсорлық дамыту нәтижесінде бірнеше қызметтер жүзеге асады. Авторлар сенсорлық дамыту білімді жан-жақты меңгерудің басты құралы екендігін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *сенсор, сенсорлық дамыту, денелік танымдық, тілдік шығармашылық, әлеуметтік даму.*

ЗНАЧЕНИЕ СЕНСОРНОГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА

Резюме: *В статье рассматривается вопрос повышения уровня сенсорного развития ребенка. Раскрылась актуальность проблемы, рассмотрена теоретическая основа ее формирования. В результате сенсорного развития осуществляется несколько услуг. Авторы указывают, что сенсорное развитие является главным инструментом всестороннего усвоения знаний.*

Ключевые слова: *сенсор, сенсорное развитие, физическое познавательное, языковое творчество, социальное развитие.*

THE IMPORTANCE OF SENSORY DEVELOPMENT OF THE CHILD

Abstract: *The article deals with the issue of increasing the level of sensory development of a child. Revealing the relevance of the problem, the theoretical basis of its formation is considered. As a result of sensory development, several services are provided. The authors point out that sensory development is the main tool for comprehensive learning.*

Key words: *sensory, sensory development, physical cognitive, language creativity, social development.*

Үрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды. Жас үрпаққа мән–мағыналы, өнегелі тәрбиемен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы екені бәрімізге белгілі. Баланың жеке тұлға ретіндегі дамуы өзіндік көзқарасының қалыптасуы, ой–өрісінің кеңейюі балабақша қабырғасында басталатыны сөзсіз.

Бала табиғатында білуге құмар, тумысынан – ақ өсуге, жетілуге ұмтылысы басым. Сондықтан да қарқынмен дамып бара жатқан мына заманда балабақшадағы педагогтардың ұлттық қалып, ұлттық мінезді сақтай отырып, бала тәрбиесінің әдістерін тынбай ізденіп, жиі жаңартып отыруы заңдылық.

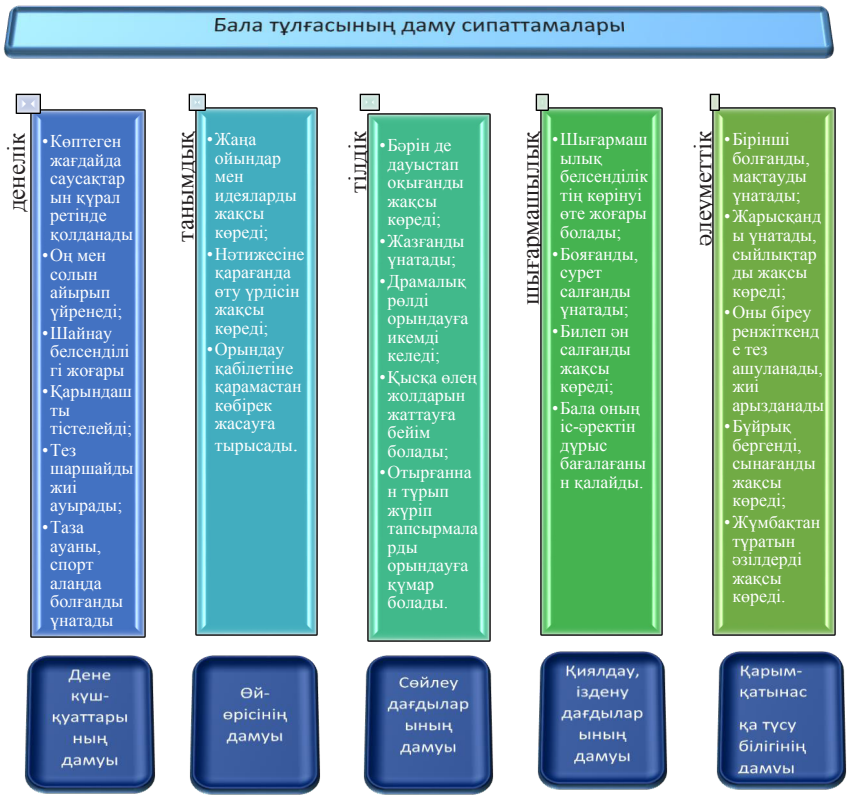
Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту дамыту, табиғатқа сәйкестілік, адамгершілікке бағытталғандық, мәдениетке сәйкестілік, жеке тұлғаның құндылығы мен бірегейлігі қағидаларына сай жүргізіледі.

Мектеп жасына дейінгі балалардың жан-жақты жетілу мәселесін шешу кешенді әдістемелік жұмыстардан тұрады. Мектеп жасына дейінгі баланың өмірлік іс-әректтерінің шеңберін кеңейту қабілеті өзін-өзі билеу еркі сапасының болған кезінде ғана қалыптасады. «Өзін-өзі билеу еркі» яғни қалыптасқан тұлғаның өзбетті өмір сүруге қабілетті жеке адам екендігін сезінуі дегенді білдіреді. Ал бұл сезінулер мектеп жасына дейінгі балалардың жасында қалыптасады.

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартының [Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, Негізгі ережелер, 2009] мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың негізгі ережелерінде

баланың бес білім беру саларының үйлесімді бірігуі арқылы дамуын қарастырады: денсаулық, таным, қатынас,шығармашылық және әлеуметтік орта. Бұл білім беру салалары мектепке дейінгі балалардың физиологиялық, зияткерлік, адамгершілік, эстетикалық, коммуникативтік және әлеуметтік дамуын қамтиды.

Мектеп жасына дейінгі баланың дамуы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде ұйымдастырылған оқу қызметтерінде жүзеге асады. Денсаулық, танымдық, шығармашылық, тілдік және әлеуметтік салаларында бала дамуының сипаттамалары 1-суретте көрсетілген.

Сурет-1. Баланың даму сипаттамалары

Мектеп жасына дейінгі және мектеп жасында бала сурет салуға, жабыстыруға, құрастыруға үйренеді, табиғат құбылыстарымен танысады, математика мен жазу негіздерін меңгере бастайды. Суретте бейнеленген затпен үқсастықты алу үшін бала оның пішіні, түсінің ерекшеліктерін нақты меңгеруі тиіс. Құрастыру заттың пішінін, оның құрылымын зерттеуді қажет етеді [*Жұмабекова Ф., 2008. 336 б.*]. Бала бөлшектердің ара-қатынасын кеңістікте анықтайды және үлгінің қасиеттерін қолдағы материалдың қасиеттерімен сәйкестендіреді. Қарапайым математикалық элементтердің қалыптасуы геометриялық пішіндермен танысудан, көлемі бойынша заттарды салыстырудан басталады.

Баланың мектепте оқуға дайындығы оның сенсорлық дамуына байланысты болады. «Сенсорлық мәдениет» ұғымы мектепке дейінгі педагогикаға М. Монтессоридің жұмыстарының арқасында енді [*Сорокова М.Г., 2013*]. Ресейлік ғалым Н.М. Щелованов нәресте кезеңді сенсорлық тәрбие берудің «алтын кезеңі» деп атап көрсеткен. Сенсорлық тәрбиені іс-әрекеттің әр түрі: бейнелеу, құрастыру, музыкалық-қимыл үдерісінде, балаларды қоршаған ортамен таныстырғанда жүзеге асыру керек – деп есептейді.

Мектепке дейінгі педагогика саласындағы шетелдік ғалымдар (Ф. Фребель, М. Монтессори, О. Декроли), сонымен қатар педагогика мен психологияның Ресейлік өкілдері (Е.И. Тихеева, А.В. Запорожец, А.П. Усова, Н.П. Сакулина, т.б.) толыққанды сенсорлық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған сенсорлық тәрбие мектепке дейінгі тәрбиелеудің негізгі жағы болып саналатынын айтқан.

Қазіргі кезеңде білім ғылым саласында инновациялық педагогикалық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде де педагогикалық технологиялар ұғымы кеңінен қолданылатын ұғымдардың біріне айналды [*Тусупова А., 2015*].

Инновациялық технологиялар арқылы баланы пішін, көлем және түсті қабылдау түсініктерімен таныстыру балабақшадағы сенсорлық тәрбиелеудің негізгі мазмұнын құрайды. Бұл түсінікті, өйткені дәл пішін, көлем және түс заттар мен құбылыстар туралы көруді қалыптастыру үшін маңызы зор.

Баланың сенсорлық таным процесінің маңызды міндеті – балалардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру болып табылады. Мұның негізінде әлем танымдылығын түсіну, табиғат пен қоғам дамуының заңдарын ұғыну. Демек, балалар барлық оқу іс-әрекетінде негізгі дүниетанымдық жұмысты бекітеді, баянды етуді талаптандырады.

Сенсорлық даму – балалардың белсенді ойлау қызметінің дамуына ересектердің мақсатты ықпалы. Баланың сенсорлық дамуы – бұл заттардың сыртқы қасиеттері туралы ойларының қалыптасуы және оны қабылдай білуі: олардың пішіні, түсі, көлемі, кеңістіктегі орналасуы. Сенсорлық даму, баланың жалпы ақыл-ойының дамуының іргетасын құрайды. Қоршаған орта құбылыстары мен заттарын қабылдаудан тану басталады.

Бала өмірде де заттардың алуан түрлі пішіндері, түстері және басқа қасиеттерімен, әсіресе ойыншықтар және түрмыстық заттармен кездеседі. Ол өнер туындыларымен де танысады: музыка, жазба өнері, скульптура. Әр бала мақсатты бағытталған тәрбиелеусіз осының бәрін қабылдайды. Бірақ егер меңгеру ересектердің педагогикалық басшылығынсыз өзінен өзі болса, ол үстіртін, толыққанды болмайды [*Аксарина Н.М., 2000]*.

Әр жаста сенсорлық тәрбиелеу мақсаттар туралы. Бір жас кезінде негізгі міндет балаға заттар сырына қасиеттеріне назар аударуын дамыту. Балада үстау қимылдары қалыптаса бастағанда, балаға заттың пішіні, көлемі және кеңістікте орналасуына үмтылу қимылдарын дағдыландыру қажет.

Ақырындап мұндай дағдылар бала үшін нақты мән бере бастайды. Осы кездегі сенсорлық тәрбиелеу – жалпы тәрбиелеудің негізгі түрі. Барлық жаңа әсерлер түсімін қамтамасыз ете отырып, ол тек сезім мүшелерінің дамуына ғана емес, баланың қалыпты тұлғалық және психикалық дамуы үшін өте қажет.

Екі-үш жасқа келгенде сенсорлық тәрбиелеудің міндеттері күрделене бастайды. Жас баланың сенсорлық эталондарды меңгеруге дайын емес болса да, онда заттардың түсі, көлемі, пішіні туралы ақпараттар қорлана бастайды. Бұл ұғымдардың әр алуан болғаны маңызды. Бұл дегеніміз – баланы қасиеттердің барлық негізгі түрлерімен – алты түспен (көгілдір түсті алып тастаған жөн, өйткені балалар оны көк түспен шатастырады), ақ және қара түспен, шеңбер, төртбұрыш, сопақ, тіктөртбұрыш сияқты пішіндермен таныстыру деген сөз.

Баланың назарын заттардың қасиеттеріне аудару үшін заттармен мынадай әрекеттер ұйымдастырған тиімді: қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін заттарды пішіні, көлемі бойынша орналастыру керек, олардың ұқсастығы немесе ұқсамайтынын анықтау керек. Мұны балалар алғашында көзбен орындай алмайды. Сондықтан оларға заттарды пішіні мен көлемі бойынша салыстыру үшін бірінің үстіне бірін қою ұсынылады. Сыртқы салыстырудан балалар біртіндеп көзбен салыстырға ауысады [*Козлова С.А., Куликова Т.А., 2001*].

Үш жастағы балалар қарапайым өнімді әрекеттерді орындай алады (мозаика құрастыру, құрылыс материалдарынан қарапайым заттарды жинау). Бірақ ол кезде олар көрген заттар мен қолданылатын материалдардың қасиеттеріне аса назар аудармайды, өйткені олардың маңызын түсінбейді және оған назар салмайды. Сондықтан балаларды қарапайым тапсырмаларды орындауға үйрету кезінде, әр бала пішін, көлем, түс – заттардың тұрақты белгілері екендігін ұққан жөн.

Үш жас кезінде балаларды сенсорлық тәрбиелеудің дайындық кезеңі аяқталады және ары қарай олардың сенсорлық мәдениетті жүйелі меңгеруді ұйымдастыру басталады. Үш жастан бастап балаларды сенсорлық тәрбиелеуде негізгі орында оларды жалпыға ортақ сенсорлық үлгілермен және оларды пайдалану тәсілдерімен таныстыру тұрады.

Сенсорлық мәдениетке тәрбиелеу аясында олармен таныстыру оларды қарапайым математикалық ойлардың қалыптасуы кезіндегі оқытудан айырмашылығы бар. Пішін үлгілерін меңгеру деп төртбұрыш, тік төртбұрыш, шеңбер, сопақ, үшбұрышпен таныстыруды айтады. Кешірек сонымен қатар трапеция пішіні енгізіледі.

Мектепке дейінгі балаларға пішіні, мөлшері, тағайындалуы бойынша ажыратылатын, бірақ түстері бірдей заттарды топтастыра білуге үйретеді. Балаларға заттардың пішінін зерттеуге үйрету қиынға соғады. Ең алдымен геометриялық фигураларды басқа заттардан бөлу қажеттілігі, оларға

үлгі мәнін беру туындайды. Бұған қол жеткізу үшін әр фигураны оған ұқсас заттардың қасына қойып салыстырады, заттар сәйкес фигуралардың қасына топтастырылады.

Содан кейін заттардың пішінін сөзбен белгілеу жүзеге асырылады (домалақ, төртбұрыш, сопақша). Заттарды мөлшері бойынша салыстыру кезінде көзбен өлшеу дамиды. Көзбен өлшеуді жетілдіру үшін балаларға күрделі көзбен өлшеу тапсырмаларын шешуге үйрету керек. Көзбен өлшеудің қарапайым тапсырмасы, үш жастағы бала үшін –көзбен екі заттың ішінен үлкенін немесе кішісін таңдау.

Мектепке дейінгі балалық шақта (үштеп жеті жасқа дейін) организімнің қарқынды жетілуі жалғаса түседі. Жалпы өсумен қатар ткандар мен мүшелердің анатомиялық қалыптасуы және функциялық дамуы жүріп жатады. Скелеттің сүйектеніп, бұлшықтың еттердің сомдануының, тыныс алу, қан айналу мүшелерінің дамуының үлкен маңызы бар.

Егер сөйлеу, ойлау, қабылдау процестерінің дамуы қалыпты жағдайда жүрмесе баланың ой-өрісінің дамуы да кейін қалады. Бала бұл жаста өзін еркін ұстап, өз бетімен әркет жасап үйрене алмайды, олардың дамуында жол көрсететін, өмірге бейімделуіне жағдай жасайтын адам болу керек.

Біріншіден, білім мен тәрбие беруге арналған дамытушы ортаны жабдықтау қажет десек, ол мектепке дейінгі кезеңнің өзіндік ерекшелігі мен құндылықтарын сақтайтын, баланың балалығына бағытталуы шарт.

Екіншіден, тәрбие мекемесінің басшысы мен тәрбиеші педагогтар қауымы кәсіби шеберліктерін үнемі шыңдап, білімін жетілдіруге жүйелі көңіл бөліп, ұжымның шығармашылық бағыт-бағдарын айқындап, оны жүзеге асыруға белсенділікпен ат салысуға және жағымды психологиялық ахуалдың тұрақтануына ықпал ету қажет. Сондай-ақ, отбасының сұранысы мен талап-тілектерін қанағаттандыру және білім мен тәрбиенің балаға берілген үрдісі жайында ата-анамен үнемі бірлескен ынтымақты негізде жұмыс істеу де өте маңызды.

Үшіншіден, балабақшада еңбек етуге толық жағдай жасалып, тәрбиелеу мен білім берудің технологияларын сауатты меңгеріп, жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдер жүйесін кәсіби шеберлікпен игеріп, оны тәжірибеде пайдалануға шығармашылықпен үлес қосып отырса.

Баланы сенсорлық дамыту бойынша жүргізілетін сабақтар баланың даму үдерісіндегі сыртқы ортаны қабылдап және айналадағы болып жатқан заттарды, қоршаған ортадағы өзгерістерді көз алдына елестетіп сезінуіне бағытталған. Баланың бойына ақыл-ой күштерін, ойлауын дамытудағы және ақыл-ой еңбек мәдениетін дамыту ең алдымен балаға сенсорлық тәрбие беруден бастау алады.

Сенсорлық дамудың маңыздылығы мынада:

– Интеллектуалды дамудың негізі болып табылады;

– Баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасы кезінде алынған былықты көрсетулерін ретке келтіру;

– Байқағыштығын дамытады;

– Шынайы өмірге дайындайды**;**

– Эстетикалық сезіміне белсенді түрде әсер етеді;

– Қиялдың дамуына негіз болып табылады;

– Зейінін дамытады;

– Балаға жаңа пән-танымдылық қызмет тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді;

– Сенсорлық үлгі-өнегені игеруді қамтамасыз етеді;

– Оқу қызметінің дағдыларын қамтамасыз етеді;

– Бабаланың сөздік қорының үлғаюына әсер етеді;**.**

– Көру, есту, бейнелі және т.б есте сақтау түрлерінің дамуына әсер етеді.

Балалар әдетте өзіне түсініксіз оқиғалардың, құбылыстардың сырын білуге құмартады. Күн сайын олардың алдында жаңа сұрақтар туады. Сол сұрақтың жауабын олар ересектерден күтеді, өйткені, олардың түсінігінше, ересектердің білмейтіні болмайды. Мұндай ерекше сұрақтар балалардың ақыл-ой еңбегімен шұғылданудағы ниетін, ықыласын сипаттайды. Сондықтан ересек адамдар бала сұрағын жауапсыз қалдырмауға тырысқан жөн. Себебі сұрағына жауап ала алмаған бала келешекте сұрақ қоюдан жасқаншақтайды және бұл баланы дүниені тануына кері әсер етуі әбден мүмкін.

Баланың таным процесінің сенсорлық дамуы – бұл түйсік пен қабылдаудың дұрыс бағытта дамуы. Түйсігі мен қабылдауы мол баланың қоршаған дүние жайлы көзқарасы кең,жан-жақты келеді. Баланың сенсорлық дамуы – оның түйсігі мен қабылдауының дамуы, яғни дамыған таным қызметінің алғы шарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер. –Астана, 2009.
2. Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика: Оқу құралы. -Астана: Фолиант, 2008. -336 б.
3. Сорокова М.Г. Система М.Монтессори теория и практика. -Москва: Академия, 2013.
4. Тусупова А. Программа по внедрению инновационных методик и технологий дошкольных организациях. -Астана, 2015.
5. Аксарина Н.М. Воспитание детей раннего возраста. – М., 2000.
6. Обучение детей раннего и дошкольного возраста // Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. – М., 2001.

Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы,
доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Жуанышова Ақмарал Тайтелеуқызы,
педагогика ғылымдарының магистранты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа: *Мақалада педагогтың кәсіби мәдениетін жетілдіру мәселесі қарастырылған. Мәселенің қазіргі кездегі өзектілігі мен оны жетілдірудің теориялық негізі қарастырылған. Авторлар педагогтың кәсіби мәдениетін жетілдіру тетіктері кәсіби өсу деңгейімен тығыз жүзеге асатындығын көрсетеді.*

Түйін сөздер: *кәсіби мәдениеттілік, кәсіби өсу, іс-әрекеттік мәдениет, ақпараттық мәдениет, коммуникативтік мәдениет.*

МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГА

Аннотация: *В статье рассмотрен вопрос совершенствования профессиональной культуры педагога. Рассмотрена современная актуальность проблемы и теоретическая основа ее совершенствования. Авторы показывают, что механизмы совершенствования профессиональной культуры педагога тесно реализуются с уровнем профессионального роста.*

Ключевые слова: *профессиональная культура, профессиональный рост, деятельностная культура, информационная культура, коммуникативная культура.*

MECHANISMS FOR IMPROVING THE PROFESSIONAL CULTURE OF A TEACHER

Abstract: *The article considers the issue of improving the professional culture of a teacher. The modern relevance of the problem and the theoretical basis for its improvement are considered. The authors show that the mechanisms for improving the professional culture of a teacher are closely implemented with the level of professional growth.*

Key words: *professional culture, professional growth, activity culture, information culture, communication culture.*

Педагогтардың кәсіби өсуі мен мәдениеттілік деңгейінің жетілуі жаңа талаптарға сай болуы түрғысынан өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Өйткені білім беру жүйесіндегі инновациялық өзгерістердің нәтижесінде педагог тұлғасы мен оның іс-әрекетіне жаңаша талаптар қойылып отыр. Сондықтан да, заманауи педагогтың кәсіби мәдениеті әрдайым маңызды болып қалмақ.

Педагог мәдениеті оның кәсіби қызметінің саналы көрінісі. Демек, кәсіби қызметі оның бір жағынан білімділік деңгейін паш етсе, екінші жағынан әлеуметтік іс-шараларға араласа алуы болып табылады. Ендеше педагогтың мәдениеттілігі оның еңбегі мен тұлғалық мәдениеттілігінің деңгейін көрсетеді. Тұлғалық мәдениеттілігі педагогтың әлеуметтік әрекетінің көрінісі. Демек, маман кәсіби ортада жетіліп, қалыптасады.

Педагогтардың кәсіби мәдениеттілігі оның қызметінде, іс-әрекет формаларында қалыптасатындығын зерттеушілер С. Гусев, П. Груздев, С. Иванов, А. Моисеев, М. Рубинштейн, О. Абдуллина, Б. Айтмамбетова, Н. Хмель және тағы басқалар өз еңбектерінде көрсеткен.

Сонымен қатар, педагогтың кәсіби мәдениеті ұғымын педагогикалық мәдениет деп те атайды. «Педагогикалық мәдениет-мұғалімнің ғылыми дайындығы мен тәжірибелік іс-әрекет арасындағы

қарама-қайшылықтарды шешу дәрежесін бейнелейтін, оның педагогикалық іс-әрекет пен тәрбие қатынастарының субъектісі ретіндегі тұтас тұлғасының мәнді сипаттамасы» [*Орысша-қазақша түсіндірме сөздік, 2006, 359 б.*].

Ал ғылыми әдебиеттерде педагогтың кәсіби мәдениеті ұғымы кәсіби-педагогикалық мәдениет деп қарастырыла отырып, оның 3 компоненттерін бөледі: аксиологиялық, технологиялық, жекебастық-шығармашылық.

Кәсіби мәдениет – бұл кәсіби міндеттерді шешуге арналған қабілеттілік, оның негізі дамыған кәсіби ойлау болып табылады. Ол маманның білімі, іскерлігі мен дағдысына қойылатын талаптардың жиынтығы, яғни педагогтың теориялық, практикалық тәжірибесінің деңгейі [*Тұрғынбаева Б.А., 2005, 91 б.*].

Кәсіби мәдениет негізгі бірнеше талаптарға сай болуы тиіс. Біріншіден, педагогтың кәсіби мәдениеті оның тұлғалық қасиеттеріне; екіншіден, тәрбиесіне; үшіншіден заманауи ойлауы мен қарым-қатынас жасай алуына; төртіншіден, ұлттық құндылықтарды сақтауына; бесіншіден, рухани байлығына байланысты [*Құрманалина Ш.Х., 2006, 112 б.*].

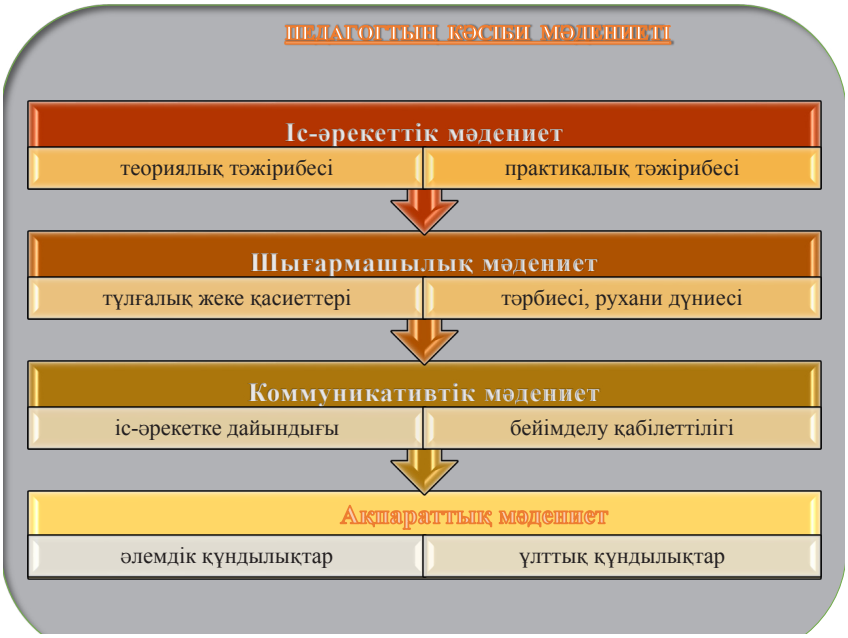
Жоғарыдағы талаптар педагог бойында әдеп, қарым-қатынас, шеберлікті қалыптастырудың көзі. Педагогтың әдебі – тұрақты қайталанып отыратын шығармашылығының көрінісі. Педагогтың қарым-қатынасына білімділік, рухани байлық, ойлау-сөйлеу мәдениеті, адамгершілік қасиеттері, сенімі мен іс-әрекет белсенділігі жатады. Педагогтың шеберлігі – оқу процесін заман талабына сай құрудың алғышарты, басты кепілдігі.

Сонымен қатар, педагогтың руханилығы, кәсіби-біліктілігі, шығармашылығы, кәсіби іс-әрекетке дайындығы, бейімделу қабілеттілігі басты назарда болады. Кәсіби әрекеттер маманның біліктілігін көрсетеді.

Қазіргі заманғы кәсіби педагог мемлекет саясатына сай, нарықтың үстемдігіне жол бермей оқыту-тәрбие жұмыстарын жаңаша ойлау білуге, жаңа үрдістерді педагогикалық мақсат ұстанымында бағалауға, педагогикалық іс-әрекеттің ықтималды мүмкіндіктерін болжауға, талдау мен өзін-өзі жетілдіру тәсілдерін меңгеруге бейім кәсіби шебер болуы тиіс.

Демек, кәсіби педагог өз мәдениетін педагогикалық іс-әрекеттер кешенін ұйымдастыруда, реттеуде, жетекшілік жасауда және оны іске асыруда жетілдіре түсуге даяр педагог.

Педагогтың кәсіби мәдениет ұғымының мәнін жан-жақты ашу үшін, ең алдымен педагогтың кәсіби іс-әрекеттік, шығармашылық, ақпараттық, құқықтық және коммуникативтік мәдениетін ашып алғанымыз жөн (сурет 1).

1-сурет. Педагогтың кәсіби мәдениетін қалыптастыру компоненттері

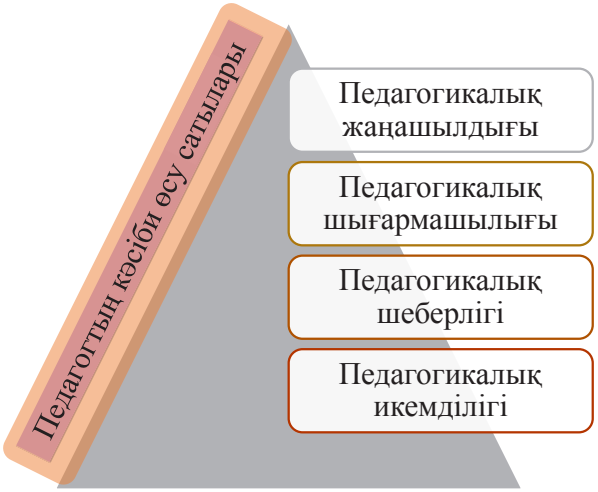
Педагогтың кәсіби мәдениетінің компоненттерінің бастысы – іс-әрекет мәдениеті. Іс-әрекет мәдениеті жалпы педагогикалық мәселелер мен міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін теориялық және практикалық іс-әрекетінің сапасы. Мұнда педагогтың білім беру технологияларын, әдістемелер мен диагностикалау құралдары мен тәсілдерін меңгеру, ақпараттарды пайдалануы жатады.

Ақпараттық мәдениеті – ақпаратты іздестіру, ықшамдап іріктеу, талапқа сай жүйелеу. Сонымен қатар, бағдарламалық-әдістемелік кешендер мен ресурстарды, мультимедиялық технологияларды қолдана отырып, білім беру талаптарына сай ұлттық құндылықтарды ескере отырып, оқу процесін жүзеге асыруы. Әлемдік және отандық, ұлттық құндылықтарды үйлестіре отырып, педагогтық іс-әрекетінің сапасы [*Тәжібаева С., 2014, 46 б.*].

Коммуникативтік мәдениеті – қарым-қатынасқа түсетін субьектілермен тікелей және жанама байланысты тиімді құрастыру әрекетінің сапасы. Осы мақсатта педагогтың стратегиялық, тактикалық жоспарды ұжым мүшелерімен бірлескен қызметтерді ұйымдастыра алуы. Талаптар мен сұраныстарға сай кез-келген іс-әрекетті атқара алуға дайындығы мен бейімділігі жатады.

Шығармашылық мәдениеті – педагогтың жеке идеялары мен ізденіс жұмыстарын қамтамасыз іс-әрекетінің сапасы. Педагогтың білім мен іскерлігін жаңа талаптар мен жағдайларға сай түрлендіре, өзгерте алуы. Мақсат пен міндерге қарай өз бетінше әрекет ете білуі, педагогикалық қызметті кәсіби түрғыда атқара алу қабілеті жатады [*Тажбаева С., 2004, 88 б.*].

Педагогтың жоғарыда атаған мәдениет компонеттері кәсіби өсуінің кепілі болып табылады. Сондықтан да, педагогтың кәсіби өсу сатылары: педагогикалық икемділігінен бастау алады. Педагогикалық қызметке икемді кез-келген маман жылдар өте педагогикалық шеберлігін арттырады. Педагогикалық шеберлігі оның шығармашылық жұмысына айналады. Шығармашылық айналысқан педагог өзіндік ой, идеяларының арқасында жаңа әдіс, тәсіл, оқыту құралдарын өндіре алады демекпіз (сурет 2).

2-сурет. Педагогтың кәсіби өсу сатылары

1. Педагогикалық икемділігі – педагогтың теориялық білімі, іскерлігі мен дағдысына қарай көрінеді. Педагогикалық-психологиялық дайындығы оқушылармен білім-тәрбие процесінде жеткілікті білікті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жеке тұлғалық қасиеттері, жауапкершілігі, тиянақтылығы, кез-келген ортада тез бейімделгіштігі де кәсіби өсуіне септігін тигізеді.

2. Педагогикалық шеберлігі – педагогтың теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін үйлесімді қолдану тәсілдерінен көрінеді. Соның нәтижесінде оқу-тәрбие процесінің жоғары дәрежедегі нәтижелері пайда болады /5/. Педагогикалық шеберлік үнемі жетілдіру әрекеттерінен тұрады, оның басым бөлігі үздіксіз іздену мен білім мен біліктілікті шыңдау болып табылады.

3. Педагогикалық шығармашылығы – педагогтық қызметінде еркін форматта идеялары мен ізденістерін қоса алуы. Тың жобалар мен дәстүрлі емес әдіс-тәсілдерді оқу-тәрбие процесінің ерекшелігіне қарай үйлестіре пайдалануы. Демек, жаңалықтардың белгілі бір элементтерін жасап, педагогикалық қызметінің сапасын жоғарылату, өзгерту жолындағы іс-әрекеттері болып табылады.

4. Педагогикалық жаңашылдығы – педагогтың заманауи талап пен міндеттерге сай шығармашылықпен белгілі бір нәтижелерге жетуі. Өз бетімен жаңаша әдіс-тәсілдерді оқу процесіне ендіріп, пайдалана отырып, оны тарата білуі. Педагогтың қызметін өте жоғары дәрежеде оқушы субьектісіне бағытталған іс-әрекеттерді ғылыми түрғыда үйымдастыра алуы болып табылады.

Кәсіби өсу – кәсіби мәдениетті жетілдіру. Оның көздері:

– біліктілікті көтеру курстары;

– ғаламтор ресурстарымен жұмыстар;

– экспериментальды, зерттеу әрекеттері;

– жаңа педагогикалық технологияларды меңгерудегі инновациялық іс-әрекеттер;

– шебер-сыныптар мен әдістемелік орталықтардаңы байқаулар мен жарыстарға белсенді түрде қатысу;

– әріптестердің сабақтары, семинар, конференцияларға қатысу;

– ақпараттың кез-келген ағынына ілесе алу;

– озық тәжірибелерді меңгеру мен өзіндік амал-айлалармен бөлісе алу.

Педагогтың кәсіби мәдениетін жетілдірудің тағы бңр тетігі – іс-әрекет алгоритмін құру. Онда педагогтың жетістікке жету жоспары, барысы, нәтижесі сақталады. Ол кәсіби жетілудің дара жолы болмақ.

Бүгінгі таңда кез-келген маман даярлайтын оқу орындарының алдындағы ең басты міндет – шығармашылық бағытта жұмыс жасайтын, өзіндік ойлау қабілетімен ерекшеленетін, рухани бай, жан-жақты дамыған кәсіби мәдениетті педагог түлғасын қалыптастыру. Кәсіби мәдениетті педагог түлғасын қалыптастырудың тетіктері жоғарыда айтылғандай, кәсіби өсу жолындағы өз-өзін жетілдіру, іздену, талап пен міндетке сай оқу-тәрбие процесін құра алу болып табылады. Сондықтан бұл мәселе бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қатарында, әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін күрделі жайт болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ. 2006. -426 б.
2. Түрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005. -310 б.
3. Құрманалина Ш.Х. Оценка качества профессиональной компотентности учителя. – Алматы, 2006. -215 с.
4. Тәжібаева С. Сынып жетекшісі жұмысы қалай жасалады? //Қазақстан мектебі №5, 2014. -245 б.
5. Тажбаева С. Подготовка будущего учителя к технологии воспитательного процесса в школе. – Алматы: АГУ им. Абая, 2004. -250 с.

Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы,
доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Заурбекова Айгүл Мырзабайқызы,
педагогика ғылымдарының магистранты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

ПЕДАГОГТЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ – ҒЫЛЫМДЫ МЕҢГЕРУДІҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа: *Мақалада педагогтың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Мәселенің өзектілігі ашыла отырып, оны қалыптастырудың теориялық негізі қарастырылған. Сөйлеу мәдениетінің құрамдас бөліктері ретінде сөйлеу сапалары, ғылыми тіл, ғылыми тілмен сөйлеу мәдениеті ұғымдары ашылған. Сөйлеу мәдениетін дамыту нәтижесінде бірнеше қызметтер жүзеге асады. Авторлар сөйлеу мәдениеті ғылымды, білімді жан-жақты меңгерудің басты құралы екендігін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *сөйлеу мәдениеті, ғылыми тіл, термин, сөйлеу сапалары, оқулық тілі, ұғым, ұғымдық-терминдік жүйе.*

КУЛЬТУРА РЕЧИ ПЕДАГОГА – ОСНОВА ОСВОЕНИЯ НАУКИ

Аннотация: *В статье рассмотрен вопрос формирования культуры речи педагога. Раскрывается актуальность проблемы, рассмотрена теоретическая основа ее формирования. В качестве составной части культуры речи раскрыты понятия качества речи, научного языка, культуры речи научным языком. В результате развития культуры речи осуществляется несколько функций. Авторы указывают, что культура речи является главным средством всестороннего усвоения наук, знаний.*

Ключевые слова: *культура речи, научный язык, термин, речевые качества, учебник, понятие, понятийно-терминальная система.*

TEACHER'S SPEECH CULTURE – THE BASIS OF SCIENCE DEVELOPMENT

Abstract: *The article deals with the formation of the teacher's speech culture. Revealing the relevance of the problem, the theoretical basis of its formation is considered. As an integral part of speech culture, the concepts of speech quality, scientific language, and speech culture in scientific language are revealed. As a result of the development of speech culture, several functions are performed. The authors point out that the culture of speech is the main means of comprehensive assimilation of science and knowledge.*

Key words: *speech culture, scientific language, term, speech qualities, textbook, concept, concept-terminal system.*

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Үлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды» – деп атап көрсеткендей, педагогтың өзін-өзі жетілдіру жұмыстары әр уақытта маңызды орын алады [*Назарбаев Н.Ә., 2014*].

Ғылым теориялық танымдық іс-әрекет негізінде ғылыми тіл арқылы беріледі. Білімді сапалы меңгеру, оны жеткізе білу – педагогтың сөйлеу мәдениетінің деңгейін көрсетеді. Болашақ ұрпаққа ғылым негіздерінен терең және берік білім беру, оны практикада қолдану дағдысы мен білігін қалып-

тастыру – педагогтың негізгі міндеті болғандықтан, ғылыми тілді педагогтың сөйлеу тілінде қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Демек, ғылыми тілдің ана тілімізде жетіліп отырған кезеңінде сөйлеуге және ғылым тілін меңгеруге нұқсан келтіріп жүрген жайларды анықтап, оның пайда болу себептерін айқындау маңызды мәселе болып отыр.

Ғылыми жаңалықтардың ашылуына қарай жаңа сөздердің халықтық тілге енуі, ғылыми тілдің қолдану аясын кеңейтеді. Қарапайым қолданыстағы тілдегі сөздердің танымдық деңгейі тар, ғылыми тілдегі ұғым, түсінікті құрайтын сөздердің танымдық деңгейі кең болып табылады. Кең мағыналы жаңа сөздер ғылым тілін тудырады.

Әр пәннің тілі, яғни оқулық тілі ғылыми тілдің синонимі. Кез-келген ғылыми тіл табиғи тіл негізінде қалыптасып, ғылымның қажеттілігін қанағаттандыру үшін жинақталған білімнің, арнайы құралдармен көрінуі болып табылады [*Щукина Г.И., 2000, 41 с.*]. Ғылыми тіл – арнайы терминологиямен әртүрлі логикалық байланыстарға түсетін күрделі құрылым. Символика, номенклатура немесе терминология жиынтығы ғана ғылыми тілді құрайды. Ғылыми тіл кез-келген ғылымды меңгерудің, түсінудің маңызды құралы.

Кез-келген пәнді толық меңгеру, берілген ғылыми ұғымдарды меңгеру. Ұғым – қоршаған әлемдегі заттардың мәнін, бейнесін нақтылап көрсету, өзгеріп, даму. Ұғым – күрделі логикалық, гноселогиялық категория, объектілер туралы білімнің даму кезеңдерінің нәтижесі. Ұғымның санада қалыптасып, сөз арқылы «заттай» сырттай шығуы, ұғымдардың табиғатын, қыры мен сырын айқындайтын сөздің – терминнің пайда болуы болып табылады.

Термин – ұғым арқауы, білімнің негізгі көзі [*Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю., 2001, 103 с.*]. Әр термин – ұғымның атын және ұғымның мазмұнын білдіреді. Термин – ғылыми мен техника, мәдениет пен өнер және т.б. салалардың ұғымдарын белгілейтін мағыналы, белгілі бір қолдану аймағы бар, ғылымның мәліметтерін, әсіресе қарапайым тілде оны білдіретін атауы жоқтарын дәл және бір мағыналы түрде беру қажеттігінен туатын ғылым тілінің элементі.

Термин – ғылымның жинақталған білімдерінің негізгі құрамдас бөлігі, заттың немесе құбылыстың жалпы қасиеттеріне негізделіп, белгілеріне қарай қысқа да түсінікті болады. Термин сөз, белгілі бір ғылыми ұғымды білдіреді, нақты ерекшелігі болады.

Оқулықтың түсініктілігі: мәтін қисындылығымен, терминологиясының дәлдігімен, сөздік қордың түсініктілігімен ерекшеленеді. Оқулық барлық білім беру, тәрбиелеу қызметтерін өзінің тілі арқылы жүзеге асырады. Терминология белгілі бір терминологиялық ұстанымдарға байланысты жасалады. Терминологиялық ұстанымдар – практикалық түрғыда қолдану үшін термин жасауға және сұрыптауға қолдануға белгілі бір ережелер қатары. Әр ғылыми салада, сөздік, оқулық жасауда терминологиялық ұстаным ұлттық ғылыми тілді жасауда маңызды орын алады.

Пәндерді оқыту әдістемесінің жоғары болуы – ұғымдық–терминологиялық құрылымының талапқа сай болуы. Барлық пәндердің ортақ ұғымдарының терминдері мүмкіндігінше бірдей болғаны дұрыс. Ғылыми тіл арқылы табиғи тілдердің жақындасуы жүреді. Жаңа термин жасауға халықаралық терминдік элементтер кең қолданылады. Кез-келген ұлттың ғылыми терминологиясының құрамында интернационалдық терминдер болады. Ғылыми атаулар жүйесі – терминология – адамзаттың танымдық іс-әрекетінің нәтижесі. Әр ғылымның терминологиясы, номенклатурасы және символикасы өзіндік ғылыми тілін құрайды. Ғылым мен ғылыми атаулардың бірлігінсіз ғылымның жетілуі мүмкін емес.

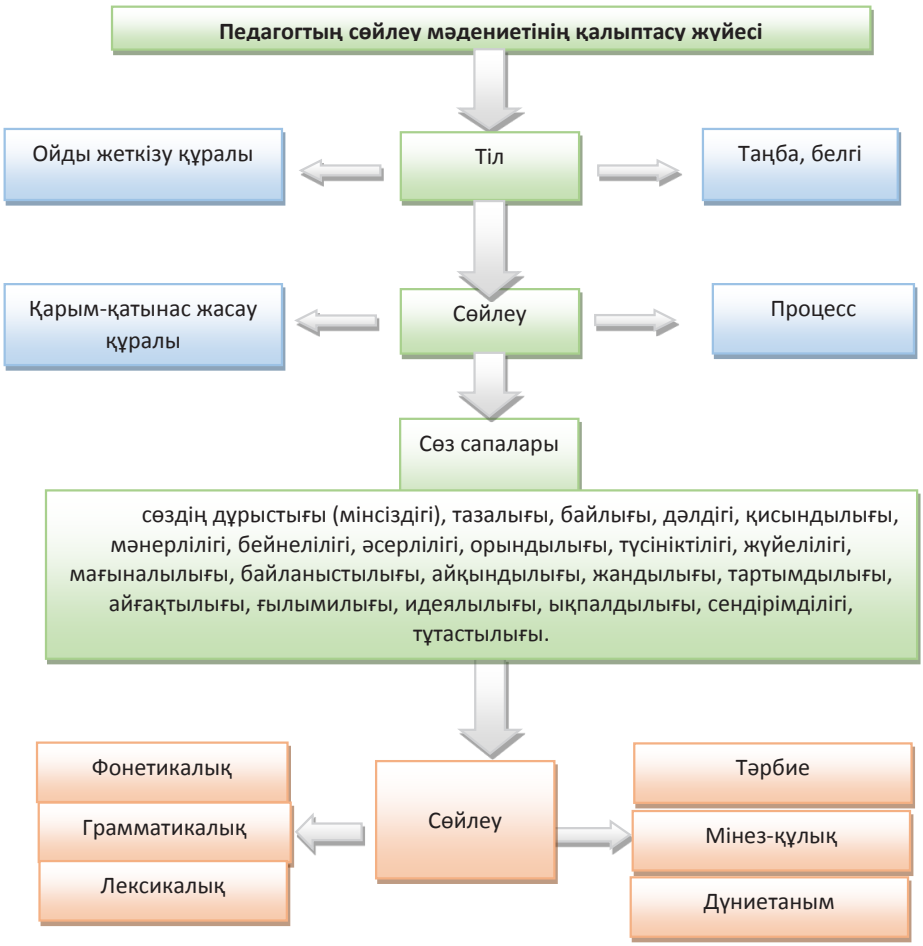
Оқулық тілі – ғылым тілі мен ұлттық тіл арасындағы дәнекер, педагог ғылым тілін, терминдерді түсінікті тілмен жеткізетін дәнекер. Педагогқа қойылатын талаптар: пәндік мәтін мазмұнын жүйелі ашу, студенттерге эмоционалды әсер ету және терминологиялық аппараттарды қалыптастыру, олардың мәндік маңызын тереңдету, дыбысталу дұрыстығын, яғни ғылыми тілмен сөйлеудің қисынды, жүйелі, дәлелді, мәнерлі болуын қадағалау [*Ақаев С, 2001, 73 б.*]. Екінші жағынан: ғылыми тілмен сөйлеу мәдениеті арқылы студенттерге үлгі болу.

Педагогтың сөйлеуінің мазмұны мен тілі студенттер көңіл-күйін, сезімін тербетіп, білуге құштарлығын арттырады. Педагогтың ғылым тілін терең меңгеруі, жаңа терминдердің білім қорынан орын алу жолдарын жетілдіруі студенттермен тұлға ретінде қатынас жасай отырып, айтылған ғылыми теория, ой-пікірге көзқарасын білудің алғы шарты.

Сөйлеу мәдениетін қажымай-талмай, үздіксіз жан-жақты іздену, сөйлеу шеберлігін үдайы жетілдіру – педагогтың оқыту-тәрбиелеу әрекеттерін тиімді іске асырудың кепілі. Педагогикалық үйымның бірден-бір міндеті – біртұтас сөйлеу тәртібін қалыптастыру.

Педагогтың ғылыми тілді қалыптастыруда атқаратын әрекеттері: терминологиялық жұмыс және бұрын белгілі ұғымның мәнін тереңдету, терминологиялық аппаратын жетілдіру, сөйлеу машығына жаңа сөздерді енгізіп, бекіту. Аурылып жатқан терминдердің ұғымды болып санаға сіңіп, кең қолданылуы, оның сәтті аударылуында [*Нұғыманов И.Н., Қашқынбаева З.Қ., 2000, 41 б.*].

Тілдік таңбалардың ең ертеден келе жатқаны табиғи немесе ұлттық тіл. Ғылымның әр саласы өзіндік жасанды тілімен, оны құраушы атауларымен, яғни ғылыми тілімен ерекшеленеді. Ғылыми тілді дамытып, сөйлеу тілінде үлкен орын алуымен ұлт тілін сақтап, қорғаудың бірден бір жолы, ол ғылымды ұлт тілінде сөйлету. Қазақ тілінде, ғылыми, ұғым атауларды табиғи өрнектермен беру – ұлттық ғылыми тілдің қалыптасуының кепілі. Ғылыми ұғымдардың табиғатын, мән-мағынасын беру қызметі термин сөздер мағынасын тереңдетеді. Ғылыми әдебиеттердегі зерттеулерді сараптай келе, сөйлеу мәдениетінің қалыптасу жүйесін төмендегідей кесте арқылы көрсетеміз (сурет-1).

Сурет-1. Педагогтың сөйлеу мәдениетінің қалыптасу жүйесі

Педагогтың сөйлеу мәдениеті жоғары көрсетілген сөйлеу сапаларына: сөздің дұрыстығы (мінсіздігі), тазалығы, байлығы, дәлдігі, қисындылығы, мәнерлілігі, бейнелілігі, әсерлілігі, орындылығы, түсініктілігі, жүйелілігі, мағыналылығы, байланыстылығы, айқындылығы, жандылығы, тартымдылығы, айғақтылығы, ғылымилығы, идеялылығы, ықпалдылығы, сендірімділігі, тұтастылығына байланысты.

Ғылыми ұғымдардың зерттеу, қолдану нәтижесінде, білім беру жүйесіне (оқулыққа) еніп, студент жастардың, жалпы халықтың ой – санасы мен тіл байлығынан өз орнын алуы – тілдің ауқымды даму белгісі. Әр ғылымның ғылыми тілінің даму тарихы ғылым жөнінде білімнің бірізді жинақталу процесіне тән. Жинақталған білімнің халыққа жетуінде, білім беру ісі ұлттық тілмен байланысты. Ғылым тілінің дамып көркеюі ұлттық немесе табиғи тілмен тығыз байланысты. Ғылым тілінің терминдері, заттардың тарихи қалыптасқан атауларының ұлттық тілдің сөз қорына кіруі және ғылыми тілдің ұлттық тілдің сөздік қорын пайдаланып жасалынуы белгілі бір заңдылықтарға бағынады.

Терминдер: халықаралық деңгейде қолданылатын және ұлттық тілде баламамен қолданылатын терминдер қатарынан тұрады. Ғылыми тілді қалыптастыру көзі, ғылыми білімнің сапасын көтеру құралы ретінде зерттеледі.

Тілдік варваризммен (шет тілден алынған әлі қалыптаспаған сөздермен) аулақ болу қажет. Ол тіл тазалығына әсер етеді, қыстырма сөздермен шұбарлану, орынсыз қайталанатын кірме сөздерді қолдану педагогтың сөйлеу мәдениетіне кері әсер ететін факторлар болып табылады.

Педагог оқу-тәрбие процесінде студенттердің сөйлеу мәдениетінің деңгейін, яғни сөйлеудің ғылыми тазалығын, мінсіздігін, қисындылығын, т.б. бақылап отыруы тиіс. Ол студенттердің сөйлеу тілдеріндегі кемшіліктерін, қыстырма сөздерді қолдануларын, терминдерді дұрыс айтуларын тексеру жұмыстарымен байланысты.

Тілдік қарым-қатынасты қиындататын жағдайлар (студенттердің ойының шашыраңқылығы, сөйлеу тілінің машығының жетімсіздігі, терминологиялық аппаратының әлсіздігі), тілдік қарым-қатынасты қанағаттандыратын жағдайлар (өз ойын білдіруде ғылыми тілмен сөйлеуінің сауаттылығы, басқаның көзқарасына, сезіміне, ойына әсер ете алуы). Ғылыми тілмен сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыруда кедергілер мен қиыншылықтар (шет тілінен енген терминдердің ұлт тіліндегі аудармаларының түсініктілігі нашар, сөздердің өмірде тілдік қолданыста кең таралмауы) болуы мүмкін.

Сондықтан да, ғылыми тілді қалыптастыруға бағытталған жүйедегі талаптар: ұлттық тілге сай сөйлеу және ғылыми тіл түрғысынан дұрыс сөйлеу. Оқытудың саналылық, белсенділік және дербестік ұстанымдарына негізделген талаптар – оқу материалын меңгерудің алғы шартын ұстану. Оқыту процесінде сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жүйесі – студенттердің білім, білік, дағды деңгейлерін көтерудің құралы.

Педагогтар сөйлеу мәдениеті – ғылымды терең меңгерудегі жетістігі бола отырып, студенттердің жеке тұлғасын қалыптастырудағы тәрбиелік мүмкіндіктері жоғары тиімді құрал болып табылады. Педагогтың сөйлеу мәдениеті оның атқаратын теориялық-әдістемелік және танымдық оқу-тәрбиелік қызмет түрлерінде басты рөл атқарады (лекциялар, әдістемелік нұсқаулар мен оқулықтар жасау, семинарлар, пікір-таластар, танымдық іс-әрекеттер).

Қорыта келе ғылымды, кәсіби саланы терең меңгерудің кепілі – ғылыми тілді жоғары дәрежеде меңгеру болып табылады. Бұл ір сала маман иесінің жоғарғы деңгейде білімділігін, сауаттылығын және шеберлігін көрсету негізгі шарты болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. –Астана, 2014.
2. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе. -М.: Просвещение, 2000. -144 с.
3. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Учебное пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высшая школа, 2001, -103 с.
4. Ақаев С. Термин түзеуге қатысты мәселелер // Қазақстан мектебі, 2001, №6, -73 б.
5. Нұғыманов И.Н., Қашқынбаева З.Қ. Сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздері \\ Қазақстан мектебі, 2000, №3, 41 б.

УДК 378.1

Минажева Гулшарат
и.о. профессора, доктор педагогических наук, доцент,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
Gulsharat.Mynazheva@kaznu.kz; mgulsharats@gmail.com

Садырова Мансия
профессор, доктор социологических наук,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, msadirova58@gmail.com

ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЙ НА РОЛИ И ОБЯЗАННОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье предлагается обзор того, что стало областью повышенного интереса в сфере высшего образования в рыночных условиях, как последствие реализации принципа «ориентация на потребителя-студента». Основным фактором ориентации на студента, как потребителя связано с внедрением платных образовательных услуг и увеличением личного финансового вклада, который отдельные студенты вносят в свое высшее образование. Опираясь на исследование с опытными преподавателями, показана зависимость их роли и обязанностей от степени изменчивости требований студентов в отношении к высшему образованию.*

Ключевые слова: *качество образования, ориентация на потребителя-студента, обязанности и статус преподавателя вуза.*

НАРЫҚ ШАРТТАРЫНЫҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ МЕН ЖАУАПКЕРШІЛІГІНЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада жоғары білімнің нарық жағдайында «тұтынушы-студентке бағытталу» принципінің іске асырылуы нәтижесінде қызығушылық тудырған мәселелеріне шолу жасалады. Студент-тұтынушыға бағытталудың негізгі факторы ақылы білім беру қызметтерін енгізумен және жеке студенттердің жоғары оқу орындарына жасайтын жеке қаржылық салымдары мөлшерінің артуымен байланысты. Тәжірибелі оқытушылармен жүргізілген зерттеулердің негізінде олардың рөлі мен міндеттерінің студенттердің жоғары білімге қатысты қажеттіліктерінің өзгеру дәрежесіне тәуелділігі көрсетілген.*

Түйінді сөздер: *білім сапасы, тұтынушы-студенттерге бағдар, университет оқытушысының міндеттері мен мәртебесі.*

INFLUENCE OF MARKET CONDITIONS ON THE ROLE AND RESPONSIBILITIES OF TEACHERS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation. *This article provides an overview of what has become an area of increased interest in higher education in market conditions, as a consequence of the implementation of the principle of "consumer-student orientation". The main factor in focusing on the student as a consumer is associated with the introduction of paid educational services and an increase in the personal financial contribution that individual students make to their higher education. Based on a study with experienced teachers, the dependence of their role and responsibilities on the degree of variability of students' requirements in relation to higher education is shown.*

Key words: *quality of education, consumer-student orientation, duties and status of a university teacher.*

Введение

Переход высшего образования на рыночные условия, то есть учет спроса на подготовку специалистов нового формата влияет и на функции преподавателей высших учебных заведении. Как отмеча-

ет ученые, вузы работают в высококонкурентной и динамичной среде с интенсивной конкуренцией и множеством сопоставимых альтернатив [Bristow, 2003, Pesch, 2008]. Это привело к тому, что учреждения высшего образования во всем мире вынуждены конкурировать за средства как государственного, так и частного секторов, а также потенциальных студентов [Conway T., etc. 1994]. Находясь в рыночных условиях, вузы вынуждены подчиняться законам бизнеса и использовать технологии управления им, которые применяются в бизнесе.

В рамках системы менеджмента качества (СМК) вузов, разработанных на основе международных стандартов ISO серии 9001:2015 реализуется принцип «ориентация на потребителя», который ориентирует преподавателей университета именно на осознание, прогнозирование и установление реальных и ожидаемых требований потребителей [Минажева Г.С., 2011]. Процесс маркетинга и изучение спросов рынка являются специфическими элементами СМК вуза. Назначение СМК вуза заключается в том, что заявленный университетом уровень качества был гарантирован для потребителей образовательной услуги и надежно поддерживался.

Следовательно, в преподавании посредством анализа своего потребителя и изучения рынка необходимо знать и понимать потребности студентов как будущих специалистов, выполнять их требования и стремиться превзойти их ожидания. Это должно быть сделано. Однако, специфика предоставления образовательной услуги состоит в том, что ее результат зависит от двухсторонних усилий, то есть как со стороны оказывающей услуги, так и со стороны потребителей услуги.

Объектом обучения всегда является личность: она находится на входе и выходе образовательного процесса. Задачей процесса обучения должно быть последовательное удовлетворение всех требований потребителей. Следует отметить, что существующая литература предлагает несколько клиентов высшего образования, таких как студенты, их родители, рынок труда и общество [Holbrook M.B., 2007; Muncy J.A., 2008]. В качестве потребителя наших образовательных услуг мы рассматриваем: государственные институциональные структуры, студентов, их родителей и работодателей.

Литературный обзор

Качество образования представляет собой сложную и многогранную концепцию, и единственного подходящего определения качества не существует. Кроме того, консенсус относительно «лучшего способа определения и измерения качества обслуживания» пока не существует [Clews D., 2003]. Каждая заинтересованная сторона в высшем образовании имеет конкретное представление о качестве в зависимости от своих конкретных потребностей.

Проблема ожиданий потребителей в целом и ожиданий-требований в частности все еще остается забытой областью [Yim Chi K., etc. 2003]. Следовательно, изучение характера требований и ожиданий является важным вкладом в область качества обслуживания в высшем образовании. «Степень, в которой клиенты достигают своих целей, частично зависит от поведения обслуживающего персонала», а авторы работы [Oldfield B.M., 2000] характеризуют высшее образование как «чистую» услугу.

Позиционирование вуза как организации, ориентированной на клиента, то есть на студента, в научной среде широко обсуждается и остается достаточно поляризованным [Pesch M., 2008; Desai S., etc. 2001; Browne J., 2010; Vetter D., 2005]. Некоторые из них считают, что, когда к образовательным услугам вузов спрос падает, вузы должны сосредоточиться на клиенте-студенте и ремаркетировать продукт, то есть образование.

Переход Республики Казахстан в рыночную экономику, который начался с 1992 года, кардинально поменяло отношение студентов к обучению. Определенная часть студентов стали прямыми потребителями образовательных услуг, которые оплачивают свое обучение сами из собственных финансовых средств. Соответственно, роль преподавателей в вузах тоже должна была меняться. Авторы работы [Wong B., etc., 2017] отмечают, что, когда студенты отдают денег за обучение больше, роль преподавателей университетов продолжает меняться.

Автор работы [Jones G., 2010] заявляет, что вузы должны продемонстрировать, что они реагируют на отзывы студентов и стараются соответствовать их ожиданиям. По мнению Jones, с ежегодным ростом оплаты за обучение в Великобритании было высказано предположение, что ожидания студентов в отношении их опыта в университете, вероятно, возрастут, что приведет к еще большей неудовлетворенности и случаям несоответствия между такими ожиданиями и реальностью их опыта. Следовательно, отношения между вузами и студентами отходят от традиционной научной природы и переходят к отношениям, основанным на потребителях.

В работе авторы [Carmen P-M., etc., 2000] утверждают, что «преподавательский состав является ключевым действующим лицом в работе университета». Результаты исследований авторов [Hansen U., etc., 2000] показывают, что качество преподавания лектора является основным фактором, влияющим на качество модулей. Также [Hill Y., etc, 2003] обнаружили, что качество лектора относится к наиболее важным факторам в предоставлении высококачественного образования. Следовательно, поведение и отношение лекторов должно быть основным индикатором, определяющим восприятие студентами качества обслуживания в высшем образовании.

Казахстанские ученые уделяют внимание модернизации системы высшего образования. Особенно подчеркивается необходимость инновационной социализации преподавателей в новых реалиях образовательного пространства казахстанской системы высшего образования [Спатай А. О. и др., 2020]. Сегодня так же актуальна проблема профессионального выгорания преподавателей в связи с повышенной нагрузки и совмещения научной и общественной работы. Данная проблема учеными [Пузикова С.М. и др., 2020] рассматривается в контексте с совершенствованием менеджмента образования.

Исследования Омаровой А. посвящены анализу взаимоотношения преподавателей и студентов как субъекта высшего образования с социологической точки зрения [Омарова А., 2008, 2013].

Известно, что образовательный процесс имеет двухсторонний характер, включающий взаимоотношение между преподавателем и студентом. Также, насколько результативным будет образовательный процесс в равной степени зависит и от студента, и от преподавателя. В этой связи нам было интересно, изучить как себя ведет преподаватель в условиях «ориентации на потребителя-студента», когда, на наш взгляд, коренным образом меняются спросы и отношения нынешнего студента к получению высшего образования. Наше исследование предполагает, что способность студентов достигать своих целей в получении качественного образования зависит в определенной степени от личного качества и поведения преподавателей во время взаимодействия в аудитории в процессе преподавания.

Результаты и их обсуждение

Удовлетворенность профессией и уровень образовательной программы преподавателя были измерены вопросами гайда (интервьюирования), уточняющие уровень преподавания и удовлетворенность работой.

Исследование было инициировано для того, чтобы понять насколько потребительский подход со стороны студентов изменил подход преподавателей университета к обучению и к образовательному процессу в целом. Результаты интервью показали, что респонденты имеют стаж работы: от 1-2 года 22,6 %, 2-3 года – 24,7%, 3-5 лет – 23,7 %, от 5 до 35 лет 28,9 %. Большая часть ППС занятия ведут и *в бакалавриате и в магистратуре*, чуть меньшая их часть – *на трех уровнях*, также среди респондентов имеются преподаватели, которые ведут занятия только в бакалавриате, либо только в докторантуре или в магистратуре и докторантуре одновременно.

Во время интервью выявлено, что определенная доля преподавателей занимается только преподавательской деятельностью (*рис.1*). Но есть преподаватели, которые занимаются параллельно и научно-исследовательскими проектами, общественной деятельностью, социальной и воспитательной работой студентов, имиджевой работой, переводами на иностранные языки, возглавляют центры, которые занимаются оказанием платных образовательных услуг, а также есть, и преподаватели кто возглавляет кафедру. Те, кто не занимается наукой, ссылаются на то, чтобы заниматься наукой у них не хватает времени, поскольку выполняют функцию эдвайзера, или же из-за отсутствия ученой степени, не прошли по конкурсу на финансирование науки. Все же большая часть преподавателей занимаются наукой, что в определенной степени подтверждает, что студенты имеют доступ к новым достижениям науки. Направления науки, которой занимаются преподаватели очень разнообразные: по физике, биологии, географии, экономике, социологии, филологии, философии, юриспруденции, педагогике, экологии, по химии и химии природных соединений, профессиональной мобильности, образовательной стратегии и т.д. Почти все опрошенные преподаватели, кроме двух самых молодых, выполняют дополнительные обязанности как заместитель заведующего кафедрой, общественную работу по кафедре, являются ответственными за профориентационную и методическую работу, координатором образовательной программы, ответственными за полиязычные группы, участвуют в разработке паспорта образовательной программы и каталогов дисциплин, участвуют в разработке образовательных программ по докторантуре, являются разработчиками образовательных программ, руководителем ассоциации выпускников и т.д., и половина опрошенных преподавателей являются эдвайзерами (*рис.1*). Две трети преподавателей

являются наставниками молодых преподавателей и указывают их количество более трех-четырех. Кто не являются наставниками, те указывают причину в отсутствии достаточного опыта, отсутствие ученой степени и отсутствие в их структурных подразделениях института наставничества. Значительно большая часть опрошенных преподавателей отметили, что часто меняются преподаваемые ими дисциплины, этот показатель является косвенным подтверждением того, что требования студентов учитываются и они каждый год меняются, поскольку сами студенты выбирают те дисциплины, которые они считают им более нужными. Опрошенные преподаватели свое отношение к студентам выражают, как будущей надежде страны, небольшая часть преподавателей к студентам относятся как индивидам знающим, чего они хотят и имеющим определенных целей, и еще меньше относятся как к будущим коллегам. Практически все опрошенные преподаватели отметили, что не находят разницу между студентом, который обучается за счет государственного гранта и студентом, обучающимся на платной основе. Лишь не большая часть опрошенных отмечают, что студенты, обучающиеся на платной основе, отличаются отношением к учебе, и более заинтересованы в учебе и в хороших результатах, поскольку они за обучение платят свои собственные финансы. В то же время для того, чтобы оплатить свою учебу, многие студенты работают в свободное от занятий время, из-за чего у них часто не хватает времени на подготовку и на дополнительные занятия. Это к сожалению, влияет и на качество образования.

Большая часть респондентов отметили, что требования студентов к читаемым дисциплинам в последние годы меняются: студенты стали креативнее, более продвинутыми по сравнению с предыдущими годами, нынешним студентам нужно больше практикоориентированное обучение, более сильнее проявляется желание узнать больше в целом, возрос интерес к новым знаниям и навыкам, к получению полезной информации, студенты становятся полиязычными, потребности и запросы студентов к качеству своего образования стали более многообразны, ищут и хотят найти практическое применение каждой конкретной дисциплине, большое внимание уделяют методическому контенту и т.д.

Рис. 1 – Анализ занятости, роли и обязанностей преподавателя

Следовательно, студенты зря не хотят отдавать свои финансовые средства, т.е. оплачивать учебу и они ожидают отдачи от своих денег. Кроме положительных изменений, 2 процента респондентов отметили, что заметно также безразличие со стороны студентов к обучению, мы считаем, что это тот небольшой процент тех студентов, кто попал в университет случайно или это те студенты, которые

заинтересованы только в получении диплома о высшем образовании. Небольшая часть респондентов эти изменения в той или иной степени связывают с увеличением оплаты за обучение, а большая часть опрошенных видят причину в следующем: в университете студентов практически не отчисляют за неудовлетворительные оценки и за «имитацию» обучения. Из-за того, что в последние годы высшее образование все больше приобретает массовый характер и выросло новое поколение, произошли социальные изменения, которые охватили не только студентов, но и многообразные аспекты формирования личности, следовательно, эти изменения несут глобальный характер. Респонденты также отмечают, что из-за участившихся реформ в среднем образовании в целом упал общий уровень школьной подготовки.

Понимание преподавателями принципа менеджмента качества «ориентация на потребителя, т.е. студента» получилось очень разнообразным и в то же время на наш взгляд убедительным. Приведем обобщенные ответы респондентов:*-дать студентам те знания, которые нужны им в будущей профессиональной деятельности и организация учебного процесса, направленной на подготовку студентов конкретно на определенного работодателя;-подготовка студентов по образовательной программе, согласованной с работодателями;-ориентация на компетенции, необходимые для будущей профессии, развитие компетенций, совершенствование методики обучения, где основное внимание уделяется на формирование практических компетенций у студентов и в основе всего обучения должен быть принцип качества.*

Далее нам было интересно выяснить, если в целом преподаватели понимают суть данного принципа, то меняют ли они свои педагогические подходы в унисон к требованиям современного студента, работодателей и общества в целом. Анализ полученных от респондентов ответов показывает, что все преподаватели утверждают, что отказываются от традиционных методов обучения и меняют свои педагогические подходы: *используют IT – технологии и новые взгляды, больше внимания уделяют практической стороне дисциплины, используют компетентностный подход, большая ориентация на требования рынка труда и обеспечение соответствующего контента, деятельностный и личностно-ориентированный подход.*

Кроме того, учитываются личностные особенности студентов, используется *подход, ориентированный на развитие профессиональных навыков, и методы, стимулирующие быть инициативным, предприимчивым, уметь определять, выбирать оптимальные решения, используется проблемный метод для активизации восприятия лекционного материала, а на семинарах – проектный метод.*

Опрошенные преподаватели описали свои педагогические подходы следующим образом:

– лекционные материалы связываются с реальными производственными процессами и задачами на основе практико-ориентированного подхода, опирающийся на теоретические знания с учетом мнения бизнес структур;

– различные виды компетенций от когнитивных, охватывающих перечень знаний студентов по предмету до функциональных, ориентирующих на применение знаний в практической деятельности;

– подход обучения, при котором цели и содержание дисциплины приобретают для студентов личностный смысл, развивая мотивацию к обучению;

– педагогический подход, ориентированный на формирование критического мышления, и выработку практических навыков на основе case-study, content analysis, event-analysis, PESTEL и т.д.;

– сотрудничество со студентами, совместные решения в организации занятий и выполнений самостоятельных работ студентов.

Лекционные занятия опрошенных преподавателей проходят в виде диалога и в практико-ориентированной форме в равной степени, а также в виде игр, пересказов текстов и проектов. Это свидетельствует о том, что преподаватели университета не приемлют лекционные занятия в виде монолога и меняют свои подходы к обучению в целом в зависимости от потребностей современных студентов.

Как отмечают респонденты взаимодействие со студентами на занятиях осуществляется: в форме различных диалогов, дискуссий, групповых и деловых игр, беседы, «мозгового штурма», мини-конференций, выполнением проектных работ, составлением бизнес планов, обсуждением проблемных ситуации, решением ситуационных заданий, в виде взаимообмена мнениями, в форме диалога на основе вопросов, интерактивное взаимодействие с постановкой проблемных вопросов, через систему обратной связи в виде обмена мнениями и участия студентов в дискуссии, через концентрацию внимания студентов на занятия, обеспечение участия всех в дискуссии и раскрытие каждого студента.

Таким образом, преподавателями используется всестороннее взаимодействие со студентами. Кроме всего этого, преподаватели используют различные формы поддержки студентов, такие как предоставление дополнительных занятий для студентов, проявляющих интерес к обучению, либо научным исследованиям, предоставление дополнительных консультаций по заданиям СРС, организация еженедельного выездного тимбилдинга, разъяснение академической политики университета, формирование антикоррупционной культуры, предоставление свободного посещения занятий, оценка удовлетворенности студентов, оценка социальных ситуаций, формирование бесконфликтных форм социального взаимодействия, помимо моральной поддержки, также оказывается социальная поддержка с привлечением хорошо успевающих студентов к выполнению научных проектов с оплатой.

Наиболее актуальными на сегодняшний день проблемами у преподавателей респонденты назвали следующие: *низкий уровень заработной платы, нехватка свободного времени и сверхзагруженность, и что закономерно следует от этого, это низкая мотивация труда и ограниченные возможности повышения квалификации зарубежом, в частности в университетах мирового значения.* Также преподаватели отмечают, что имеет место незаинтересованность студентов в получении качественного образования, неудовлетворительные условия труда и недостаточная компьютеризация образовательного процесса. Все же первостепенное влияние на качество образования по мнению опрошенных респондентов оказывают, прежде всего, материально-техническое обеспечение университета и уровень профессионализма ППС, престиж и статус преподавателя и ученого. Значительно большая часть опрошенных респондентов подтвердили, что они удовлетворены своей работой. И что представляется нам очень интересным, ровно такое же количество опрошенных преподавателей отметили, что они не удовлетворены нынешним статусом преподавателя.

Важным в отношении к преподавательской деятельности опрошенные называли удовлетворенность статусом преподавателя. Результаты исследования показывают, что 60% опрошенных не удовлетворены своим профессиональным статусом. В основном они показали следующие причины недовольства как статус преподавателя неуклонно снижается, требования статьей в высокорейтинговых журналах, преподавания на английском языке, низкий уровень зарплаты, неудовлетворенность материально-технической обеспеченностью, загруженность преподавателей дополнительными заданиями, рассматривание преподавателей руководством как самый крайний и незначительный элемент, снижение роли преподавателя в образовательном процессе, не восприятие мнении преподавателя по учебным вопросам. Вместе с этим 51,0% опрошенных выразили недовольство частому изменению читаемых дисциплин. Результат опроса выявил, что самыми актуальными в настоящее время для преподавателей изучаемого вуза является уровень заработной платы.

Заключение

Полагаем, что наше исследование будет способствовать пониманию меняющихся ролей и обязанностей преподавателей университета в нынешних условиях. Изменения в системе высшего образования направлено на формирование специалиста новой формации. В этой связи, меняется и статус и функции преподавателя. С одной стороны, преподаватели мотивированы активно совершенствовать свой профессионализм. С другой стороны, качественный состав поступающих в университет и стремление получить профессиональное образование, соответствующее к потребностям рынка труда, также влияют на результат профессионального обучения. Следовательно, результат образовательных услуг зависит от двухсторонних усилий, то есть как со стороны оказывающей услуги, так и со стороны потребителей услуги.

Потребности и запросы студентов к качеству своего образования стали более многообразны, ищут и хотят найти практическое применение каждой конкретной дисциплине, большое внимание уделяют практической направленности преподавания.

Результаты наших исследовании показывают, что преподаватели не могут остаться, как отмечают авторы работы [Wong B., etc., 2017], синонимом учителей или инструкторов. Преподаватели вузов в условиях бурно развивающейся информационно-коммуникационных и цифровых технологий приобретают новый статус и быть готовыми перейти от передачи готовой информации к формированию и воспитанию способности самообучения и самосовершенствования студентов. Однако без активного участия самих студентов в бизнес-процессах это практически невозможно осуществлять.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bristow, D. N., Schneider, K. C. The collegiate student orientation scale (CSOS): Application of the marketing concept to higher education. Journal of Marketing for Higher Education, 2003. 12. №2, P. 15-34.
2. Browne, J. Securing a sustainable future for higher education: An independent review of higher education funding and student finance, 2010. Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/31999/10-1208-securing-sustainablehigher-education-browne-report.pdf
3. Carmen Pozo-Muoz, Enrique Rebolloso-Pacheco, Baltasar Fernndez-Ramrez. The 'Ideal Teacher'. Implications for student evaluation of teacher effectiveness. Assessment & Evaluation in Higher Education, 2000. 25. №3. P. 253-263, DOI:10.1080/02602930050135121
4. Clews Debbie. A student-centred conceptual model of service quality in higher education. Qual High Educ, 2003. 9. №1. P. 69-85.
5. Conway, T., Mackay, S., Yorke, D. Strategic planning in higher education: Who are the customers? The International Journal of Educational Management, 1994. 8. №6. P. 29-36.
6. Desai, S., Damewood, E., & Jones, R. Be a good teacher and be seen as a good teacher. Journal of Marketing Education, 2001. 23. №8, P. 136-144.
7. Hansen Ursula, Hennig – Thurau Thorsten, Wochnowski Holder. TEACH-Q: Ein valides und handhabbares Instrument zur Bewertung von Vorlesungen. In: Stauss Bernd, Balderjahn Ingo, Wimmer Frank, editors. Dienstleistungsor – ientierung in der universitaren Ausbildung. Stuttgart: Schaffer – Poeschel Verlag, 2000. P. 311-45.
8. Hill Yvonne, Lomas Laurie, MacGregor Janet. Students' perceptions of quality in higher education. Qual Assur Educ, 2003. 11. №1. P. 15-20.
9. Holbrook, M. B. Objective characteristics, subjective evaluations, and possible distorting biases in the business-school rankings: The case of U.S. News & World Report. Marketing Education Review, 2007. 17.№2, P. 1-12.
10. Jones, G. Managing student expectations: The impact of top-up tuition fees. Perspectives, 2010. 14.№2, P. 44-48.
11. Минажева Г.С. Теоретико-педагогические основы и технологии системы менеджмента качества высшего учебного заведения: Монография. Алматы. 2011. 295 с.
12. Muncy, J. A. The orientation evaluation matrix (OEM): Are students customers or products? Marketing Education Review, 2008. 18. №3, P. 15-23.
13. Oldfield Brenda M, Baron Steve. Student perceptions of service quality in a UK university business and management faculty. Qual Assur Educ, 2000. 8. №2. P. 85-95.
14. Омарова А. Оқытушы мен студент: қарым-қатынас факторы. Социологическое исследования и инновационное развитие (материалы III конгресса социологов Казахстана). Алматы, 2008. С. 200-203.
15. Омарова А. Жоғары оқу орындары оқытушылары жоғары білім берудің негізгі субъектісі ретінде. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия психологии и социологии. №4(47). 2013. С.87-95.
16. Pesch, M., Calhoun, R., Schneider, K., & Bristow, D. The student orientation of college of business: An empirical look from the students' perspective. The Marketing Management Journal, 2008. 18. №1. P. 100-108.
17. Пузикова С.М., Рахматілла А.Ә., Төлеміс Д.Е., Ишигова И.Т. Профилактика профессионального выгорания работников педагогической сферы в контексте современной парадигмы образования. Вестник КазНУ. Серия Педагогические науки. № 1(62), 2020. С. 65-73
18. Спатай А. О., Байбекова М.М., Есенкулова А.Р., Наубаева Х.Т., Унгарбаева Ш.У. Оқытушылардың психологиялық даярлығы мен инновациялық әлеуметтенуінің үздіксіз кәсіби білімденуіне әсері. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. Т. 72, №1, 2020. С.76-84
19. Vetter, D. Business colleges must practice what they preach. Mid-American Journal of Business, 2005. 20. № 2. P. 5-6.
20. Wong, B., Chiu, Y.-L. T. Let me entertain you: the ambivalent role of university lecturers as educators and performers. Educational Review, 2017. P. 1-16. doi:10.1080/00131911.2017.1363718
21. Yim Chi K, Gu Flora F, Chan Kimmy W, Tse David K. Justice-based service recovery expectations: measurement and antecedents. J Consum Satisf Dissatif Complain Behav, 2003. 16. P. 36-52.

УДК 378.1

Минажева Гүлшарат Салауатовна,
профессор м.а., педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: Gulsharat.Mynazheva@kaznu.kz, E-mail: mgulsharats@gmail.com

Садырова Мансия Сапарғалиевна,
профессор, социология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: msadirova58@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ТҮЛЕКТЕРІН ЖҰМЫСҚА ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аңдатпа. *Мақалада түлектерді жұмысқа орналастырудағы өзекті мәселер мен қайшылықтар анықталған, түлектер арасындағы әлеуметтанулық зерттеу негізінде түлектерді тиімді жұмыспен қамту мәселесін шешуге ықпал ететін негізгі факторлар көрсетілген.*

Түйін сөздер: *түлектердің жұмысқа орналасу мүмкіндігі, түлектердің біліктілігі мен дағдылары, түлектердің жұмысқа орналасу тиімділігі.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОУСТРОЙСТВА ВЫПУСКНИКОВ КАЗАХСТАНСКИХ ВУЗОВ

Аннотация. *В статье выявляются проблемы и основные противоречия при трудоустройстве выпускников, основные факторы, способствующие решению проблемы эффективного трудоустройства выпускников на основе проведенного социологического исследования среди выпускников.*

Ключевые слова: *трудоустройство выпускников, компетенций и навыки выпускников, эффективность трудоустройства выпускников*

MODERN PROBLEMS OF EMPLOYMENT OF GRADUATES OF THE KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Abstract. *The article identifies the problems and the main contradictions in the employment of graduates, the main factors contributing to the solution of the problem of effective employment of graduates on the basis of a sociological study among graduates.*

Keywords: *graduate employment, competencies and skills of graduates, the effectiveness of employment of graduates*

Кіріспе

Қазіргі кезде жоғары білім беру саласы нарықтық экономика талаптарына сай кәсіби білім беру стандарттарының жаңа буыны негізінде түлектер дайындауда. Өзекті мәселенің бірі қазіргі еңбек нарығының сұранысына сай жаңа түрпаттағы мамандармен экономика салаларын қамтамасыз ету. Әсіресе кәсіби білім беру стандарттарын жасауда білім беру жүйесі мен жұмыс берушілердің бірлескен ынтымақтастығы түлектердің тиімді жұмысқа орналасуының бірден-бір негізі болып есептеледі. Қазіргі уақытта түлектерді жұмысқа орналастырудың қолданыстағы механизмі жоғары оқу орындары мен өндіріс арасындағы байланыс үзіліп, ең көп талап етілетін мамандықтар бойынша әлеуметтік тапсырыс беру механизмдері жасалмаған [*Ястребов А.П., 2012*]. Осыған байланысты экономиканың білікті кадрлармен толығуын қамтамасыз ететін білім беру жүйесі мен еңбек нарығы арасындағы өзара іс-қимыл тұжырымдамасын жүзеге асыру орынды деп саналады.

Әсіресе коронавирустық пандемия жағдайында түлектерді жұмысқа орналастырудың онлайн және дистанциондық жүйеге икемделген модельдерін жасау қазіргі қазақстандық жоғары оқу орындарының алдында тұрған өзекті мәселе. Сондықтан да қазіргі жағдайда ЖОО түлектерді жұмыспен қамту мәселесіне үлкен көңіл бөлінеді. Қазақстанда қазіргі кезде түлектердің ~60,0 пайызы ғана еңбек нарығында сұранысқа ие деуге болады. Яғни, түлектердің кәсіби потнециалы толық пайдаланылмайды. Бұл жерде кәсіби білім берудің сапасы және еңбек нарығына қанша маман керектігін ескермеу түлектердің жұмыспен қамтылуына әсерін тигізеді. Түлектердің жұмыспен қамтылу деңгейін университеттердің тиімділігін бағалаудың көптеген критерийлерінің бірі ретінде қолданған дұрыс деген пікір бар. Алайда түлектердің жұмысқа орналасуы, университеттердің жеке ықпал ете алмайтын көптеген объективті факторлармен байланысты болады [*Таланов С.Л., 2014*].

Мерил Ланг, Пира, Феннер және Смит халықаралық инвестициялық компанияларының болжамдары бойынша 2025 жылы ғаламшардағы жоғары білімге деген сұраныстың 160 миллион орынға жетуі мүмкін [*Селезнев*а Н.А., *2004*]. Жоғары кәсіби білім алу жалпылық сипатқа айналуда. Аталған тенденция Қазақстанда айқын көрінеді. Бұл тенденция біріншіден, жоғары білім алудың сапасы мен құндылығын төмендетеді. Екіншіден, түлектердің санының көбеюі олардың жұмысқа орналасуына кері әсерін тигізеді. Жоғары білімнің кеңеюі, сонымен қатар университеттердің жаңа нысандарының құрылуы және әр түрлі ғылыми дәрежелер, атақтардың берілуі университет студенттерінің жоғары оқу орындарынан жан-жақты болып шығуына алып келеді деп саналады [*Scott P., 2005*].

Жоғары оқу орындары арасындағы бәсеке нәтижесінде ғана түлектердің кәсіби біліктілік деңгейі артады және ЖОО-ның тек нарық талаптарына сай түлектер дайындауға потенциалдық және нақты мүмкіндіктері барлары ғана іріктеліп өз қызметін жалғастыратын болады. Осы жағдайда директивті орган, түлектер еңбек нарығындағы мәселелерді икемді шешуге толық дайын болуы үшін, өз зерттеулерінде «еңбек дағдыларының» маңыздылығын баса көрсетуді жалғастыруда [*DIUS, 2008*].

Сонымен қатар, түлектердің жұмысқа орналасуына тұрақты түрде мониторинг өткізудің түлектердің жұмыспен қамтылуының динамикасы мен олардың дайындық сапасын, яғни түлектердің жұмыс берушінің талаптарына сәйкестігін қадағалауда әрдайым маңызды [*Гуртов В.А., 2014*].

Әдебиетке шолу

Түлектерді жұмыспен қамту мәселесі әлемдік және отандық деңгейде жан-жақты зерттелуде. М. Томлинсонның [*Tomlinson M., 2012*] зерттеуі жоғары білім мен еңбек нарығы арасындағы өзгеріп отыратын қарым-қатынас жағдайында түлектерді жұмысқа орналастыру проблемасын, сондай-ақ түлектерді жұмысқа орналастырудағы өзгерістердің реттелуін қалыптастыруға бағытталған. М. Томлинсон түлектер өздерінің болашақ «жұмысқа орналасу мүмкіндігін» түсінетініне және басқаруға тырысатындығына сенімді. Автордың айтуынша, түлектердің жұмысқа орналасу мүмкіндіктері туралы негізгі пікірлер, әдеттегідей, түлектердің экономикалық рөліне және жоғары білімнің оларды еңбек нарығына дайындай алу қабілеттеріне бағытталған. Дүние жүзіндегі жоғары білім беру жүйесі постиндустриалды капитализмдегі кеңірек құрылымдық қайта құрулармен бірге даму үстінде [*Brown P., 2009*]. Тиісінше, түлектер мықты дағдылар мен алдыңғы қатарлы техникалық білімді талап ететін экономикаға қосылған құнды өнімдер мен қызметтерді жақсарту үшін потенциалды негізгі ойыншылар ретінде қабылданады. Жастар қазіргі кезде мамандық таңдағанда сол мамандықтың экономикалық, мансаптық, қажеттілік мүмкіндіктеріне баса назар аударады. Кейде түлектердің өзінің кәсіби қабілетін ескермеуі кәсіби білім алу мен жұмыспен қамтылуына кері әсер етеді. Яғни, мамандықтың экономикалық статусына деген мотивациясы түлектің тиімді жұмыспен қамтылуының бірден бір көрсеткіші болып табылады.

Тиімді жұмыспен толық қамтылу индикаторларының бірі жоғары оқу орындарының еңбек нарығының талабына сай түлектерді дайындау қабілеттілігінде. Ұлыбритания Білім министрлігі [*DFE 2010*] атап көрсеткендей, мемлекеттің жоғары білім беруді мемлекеттік қаржыландыруға деген міндеттемесі соңғы жылдары төмендеген, алайда мемлекет жүйеге оның өнімділігін, сапасын және жалпы нарықтың жауаптылығын арттыру үшін қысым көрсетуді жалғастыруда. Мұндай өзгерістер икемді білімге негізделген, жұмыс күшіне жоғары талап қоятын және кәсіби дағдылардың жаңа формаларын талап ететін постиндустриалды экономикаға көшумен тікелей байланысты [*Hassard J., 2008*].

Қазіргі кезде әлемде коронавирус індетіне байланысты білім институттарының қашықтықтан оқыту технологияларын жаппай қолдануға көшуі білім беру стандарттарына, сонымен қатар түлек-

терді жұмыспен қамту ісіде жаңа стратегиялық бағытқа көшуде. Түлектерді жұмыспен қамтуда арақашықтықтан жұмыспен қамту мүмкіндіктері қарастырылуда. Мемлекет түлектерге арналған вакансиялық орындар деректер базасын жасау арқылы түлектерге және ЖОО-ы басшыларына үлкен жеңілдік жасайды. Жұмыспен қамтуға байланысты аймақтық және салалық онлайн платформалардың жасақталуы түлектердің жұмыспен қамтылу мүмкіндігін арттырады және уақытты үнемдейді. Сонымен қатар арақашықтықтан жұмыспен қамту сайттары жоғары оқу орындары мен жұмыс берушілер арасындағы ынтымақтастық базасын кеңейтері сөзсіз.

Университеттер көптеген ішкі және сыртқы нарықтық күштерге қосылуда және олардың қызметі жұмыс берушілердің де, жаңа «тұтынушы» студенттердің де талаптарына сәйкес келеді [*Naidoo R., 2005*]. Жоғары білім берудегі әртүрлі мүдделі тараптар экономикалық көрсеткіштердің өсуіне жауап ретінде нақты және айқын нәтижелерді талап етеді. Жоғары білім экономикасының өзгеріп отыратын динамикасы әділеттілік пен еңбек нарығына қол жетімділік мәселелерінен басқа да маңызды мәселелерді көтереді [*Ainley P., 1994*].

Johnston атап көрсеткендей, жоғары білім мен еңбек нарығы арасындағы байланыс әдетте бұған жақын болды, дегенмен кейде олар тұрақты және қаржыландырылған болмады [*Brennan J., 1996*]. Ол дәстүрлі түрде білікті, кәсіби және басқарушылық жұмысшылар ағынын реттеп отыруға көмектесті. Осылайша, жоғары білім дәстүрлі түрде түлектердің экономикалық өмірге сәтті еніп, экономикаға тиімді қызмет етуіне ықпал ететін позитивті алаң ретінде қарастырылады [*Johnston B., 2003*].

Соңғы онжылдықта түлектерді жұмыспен қамтуға септігін тигізетін индикатор ретінде «жұмыс дағдыларына» ерекше назар аударылды және ол жоғары оқу орындарының студенттерге жұмыс берушілердің талаптарына сай келетін дағдыларды қалыптастыруымен түсіндіріледі. Түлектер мен жұмыс берушілер талап ететін дағдылардың өзара сәйкес келмеуіне байланысты өнеркәсіп саласы тарапынан бірнеше кері пікірлерде болды [*Archer W., 2008*].

Сондай-ақ, дағдыларды оқыту бағдарламасы символдық сипатқа ие және ресми жоғары білім беру бағдарламаларына енгізілген «дағдылар», нақты және іске асырылады дегенге біршама теріс пікірлерде болған [*Ainley P., 1994*]. Біліктілік саясатын кеңінен сынға алу [*Wolf A., 2007*], әдетте «дағдылардың» аңғал концептуализациясына күмән туғызады және бұл қызметкерлердің практикасы мен олардың, расында, «сұранысқа бағытталуы» деңгейіне де күмән келтіреді.

Кларктың пікірінше [*Clarke M., 2008*], жұмысқа орналасу мүмкіндіктері туралы дискурс жеке тұлғаның білімі мен дағдыларын үнемі дамытып отыруға деген жауапкершілігінің артқанының белгісі. Негізінде, адамдар енді өздерінің ұзақ мерзімді мансаптық өсуін қалыптастыру үшін өзінің бұрыннан бар білімі мен еңбек нарығының құрылымына сенім арта алмайды.

Қазіргі кездегі жұмыспен қамтудың тиімді әрі икемді сипаты жоғары білімді адамдардың экономикада күш алып келе жатқандығын білдіреді [*Leadbetter C., 2000*], бұл жоғары білім алғандардан шығармашылық қабілеттер мен абстрактілік білімді талап етеді. Олар анағұрлым өнімдірек, барынша жоғары табыс потенциалына ие және жақсы еңбек жағдайларына қол жеткізе алады, мәртебесі де жоғарырақ болады.

Екінші жағынан, кейбір ғалымдар қазіргі жұмыспен қамтуды неғұрлым қарқынды және тұрақсыз деп сипаттайды [*Sennett R., 2006*]. Жұмыспен қамтудың салыстырмалы тұрақты және дәйекті сипаттамалары жұмысқа орналасудың фрагментті және анық емес болашағына жол ашты [*Strangleman T., 2007*]. Бұл жағдайда түлектер ішкі және сыртқы еңбек нарықтарының өзгеріп отыратын сұраныстарына үнемі жауап бере отырып, жұмысқа орналасудың болашағы толықтай анықталмаған түріне енуге мәжбүр болады. Сондай-ақ, бұл еңбек нарығында жұмыссыздық және толыққанды емес жұмыс сияқты кері әсерін тигізетін нәтижелер көрсетуі мүмкін. Браун және тағы басқаларының [*Brown P., 2011*] ескі стильді ғылыми басқару принциптері «цифрлық тейлоризм» түріндегі жаңа цифрлық дәуірге бейімделетіні туралы көптеген деректер бар. Құрылымдық теңсіздік ең жоғары деңгейде талап етілетін жұмыс түріне орналасуға бәсекелес түлектердің әртүрлі топтары арасындағы бәсекелестікте көрінуі мүмкін.

Түлектер, жоғары білім алу мен оның болашақтағы пайдасы арасындағы байланысты олардың жаппай жоғары білім алуға өту нәтижесінде бұзылғанына қарамастан, әлі де болса көреді. Әрине, бітірушілердің жоғары білімінің болуы олардың қалаған жұмысына қол жеткізуін жеңілдетеді, алайда жұмысқа қабылдауда оның шектеулі рөл атқаратындығы да байқалады [*Tomlinson M., 2007*]. Бұл проблемалар студенттердің жоғары білімге деген жалпы көзқарастарының өзгеруіне әсер етуі мүмкін,

көбінесе инструменталды, тұтынушыға және оқыту тәсілдерін игеруге бағытталған сипаттағы көзқарас ретінде [*Naidoo R., 2005*]. Қазіргі кезде қазақстандық жоғары оқу орындарында оқу бағдарламаларының жұмыс берушінің қатысуымен жасалу талабы түлектердің практикалық бағытталған білім алуына, жұмыс берушімен келісім бойынша жұмысқа орналасуына мүмкіндік береді. Жұмыс беруші болашақ маманның біліктілік ерекшеліктерін қалыптастыруға араласа отырып, өздерінің талаптарына сәйкес мамандарға ие болады. Осы арқылы ЖОО-ы маман дайындау сапасын арттырады және түлектерді жұмысқа орналастыру мәселесін де шеше алады.

Istat [Istat, 2009] көрсеткендей, түлектің жұмысқа орналасу деңгейі уақыт өте келе өзгеріп отырады, ал уақыт аралығы нәтижелерді кеңістік, уақыт және санат бойынша салыстыруға мүмкіндік беретіндей болуы керек. Сонымен қатар, білім берудің тиімділігі, ұзақ мерзімді концепция ретінде де қарастырылғаны дұрыс. Оны оқу орнын бітіргеннен кейін бірнеше жыл өткен соң ғана бағалауға болады, дегенмен уақыт өткен сайын қалыптасқан және қоғамда пайда болатын дағдылар университетте алған дағдылардан әлдеқайда жоғары болуы мүмкін [*Dey E.L., 1999*].

Қазіргі кезде түлектер болашақ жұмыс үшін жауапкершілік түлектің өз мойнында екенін түсінеді: түлек және бітіруші екендігін растайтын дипломға ие болу енді оның сұранысқа ие жұмысқа қол жеткізуін кепілдендірмейді. Брукс және Эверетт [*Brooks R., 2008*] көрсеткендей, түлектер өздерінің жоғары білім деңгейінде алған білімін өмір бойы оқуға дайындық ретінде қарастыра алады және олардың оқу мүмкіндіктерін одан әрі дамытуға деген сенімділік береді, бейімделуін арттырады. Алайда көптеген адамдар бұрынғыдай, әрі қарай кәсіби оқу мен дамуды жоғары білім алғаннан кейін қажетсіз деп санайды. Бұл жерде мамандық таңдау және мамандық бойынша жұмысқа орналасу стратегиясы бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылуы керек. Түлектер жұмысқа орналасуда мамандық бойынша жұмысқа орналасуды не кез-келген жұмысқа орналасу, басқа мамандық саласына кету стратегиясын ұстанады. Бұл жерде мамандықтың құндылығы материалдық, әлеуметтік құндылықтармен өлшенеді. Сонымен қатар түлектердің жұмысқа орналасуы мамандыққа байланысты инновацияларды қабылдауына, оған бейімделу деңгейіне де байланысты.

Ең дұрысы, түлектер дәстүрлі академиялық біліктілік түріндегі қатаң валютаға да, мәдени және тұлғааралық мінез-құлық түріндегі жұмсақ валютаға да ие болуы керек [*Tomlinson M., 2012*]. Жұмыс берушілер әрдайым талап ететін дәстүрлі адами және мәдени капитал қазіргі уақытта түлектерді жұмысқа орналастырудың бір бөлігі ғана болып табылады. Түлектердің жұмысқа орналасу мүмкіндігі барынша олардың жеке капиталы арқылы бейнеленуі тиіс, ал ол академиялық қабілеттердің тұлғалық, тұлғааралық және мінез-құлық қасиеттерімен интеграциялануын қажет етеді.

Жақсы жобаланған және жақсы орындалған жұмыс шарттары еңбек нарығындағы түлектердің нақты тәжірибесіне және оның нәтижелеріне сәйкес келуі міндет емес. Бұл, сонымен қатар, дәстүрлі түрде оқу бағдарламаларының мазмұны мен нақты жұмыс салалары арасында тығыз байланыс бар пәндік салаларға қатысты [*Wilton N., 2008*].

Түлектердің белгілі бір «типтерін» таңдауға деген жұмыс берушілердің бейімділігі адами ресурстарды дамытуда неғұрлым транзакциялық, көп шығынды қажет ететін және қысқа мерзімді көзқарастардан туындайтын, маңызды әрі терең проблемаларды бейнелеуі мүмкін [Warhurts C., 2008]. Осылайша, түлектердің еңбек нарығына сәтті интеграциялануы олардың жұмысқа алынғанға дейінгі дағдыларынан азырақ, ал олардың еңбек жағдайына тікелей араласуы барысында және тәжірибе нәтижесінде байытылған дағдыларына көбірек тәуелді болуы мүмкін.

Негізгі бөлім

Зерттеу барысында мамандық таңдаудың мотивациялық құрылымы мен түлектердің жұмысқа орналасуы арасындағы байланыс, тиімді жұмысқа орналасуға әсер ететін факторлар анықталды және бітірушілердің кәсіби әлеуетінің пайдаланылмауы мәселесіне факторлық талдау жасалды. Университет студенттерімен тереңдетілген зерттеу жүргізілді, сауалнамаға 262 респондент қатысты. Оның ішінде 205 әйел және 57 ер адам, грант бойынша оқитыны – 191, ақылы бөлімде – 71, қалалық мектеп түлектері – 202, ауыл мектеп түлектері – 60.

2000 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі кезеңдегі Қазақстан жастары арасындағы жұмыссыздық деңгейі 3,5 есеге төмендеді [*IAC, 2016*]. «Атамекен» ҮКП ҚР мәліметтері бойынша, Қазақстандағы жалпы жұмыспен қамту деңгейі 66% құрайды (187 585 түлек қамтылған), яғни түлектердің үштен екісі жұмыспен қамтылды. Қалған 34%-ы жұмыссыз деп айтуға болмайды, өйткені бұл түлектер оқуын

елде немесе шетелде жалғастыруы, шетелде жұмыс істеуі, бейресми секторда жұмыс істеуі, әскер қатарында болуы және түрлі себептермен (ауру, босану және бала күтімі т.б.) еңбек нарығына шыға алмауы әбден мүмкін. Жұмыспен қамтудың тұрақтылығы (ұзақтығы) 44% құрайды, яғни жартысынан кемі. Бұл дегеніміз, жұмысқа түрған сәттен бастап екі жыл ішінде (24 ай) түлек іс жүзінде 10,5 ай жұмыс істейді, ал жұмыстағы үзілістердің жалпы саны (бір немесе бірнеше) 13,5 айды құрайды [*https://atameken.kz/ru/university_ratings*].

Зерттеу нәтижесі жоғары білім алу жұмысқа орналасуға кепілдік береді деп санайтынын көрсетті (78,0%). Респонденттердің тек 22,0% қазіргі еңбек нарығында жоғары білім туралы диплом жеткіліксіз екендігіне сенімді. Жалпы қоғамда жоғары білім жүйесінің экономиканың «нақты қажеттіліктеріне» бағыт-бағдарлануы нашар деген көзқарас бар. Бұл әсіресе ЖОО-да мемлекеттік тапсырыс бойынша оқитын студенттерге қатысты айтылады. Зерттеу жоғары оқу орындарының білім беру мүмкіндіктерін қазіргі білім кеңістігінің талаптарына сәйкестендіру бағытында әлі де болса жұмыс жасауы қажеттігін көрсетеді. Бұл индикатор оқу орнының бәсекеге қабілеттілігін айқындайды.

Респонденттердің тағы бір тобы жұмысқа орналасуда жеке дағдыларға ерекше мән берілетіндігін көрсеткен. Әсіресе өндірістік практиканың орнын респонденттер жоғары бағалайды (66,0%). Алайда респонденттердің 19,0% кәсіби дағдыны қалыптастырудағы кәсіби практиканың рөліне күмән келтірсе, ал 6,0% бұл тұжырыммен мүлде келіспейді. Бұл талдау практикалық жаттығуларға, жұмыс тәжірибелеріне және зертханалық сабақтарға көп көңіл бөлудің, кәсіби практиканың оқу процесінің өн бойында жүргізілуі қажеттілігін айқындайды.

Түлектердің жұмысқа орналасуына әсер ететін факторлардың бірі – оқу бітіргеннен кейін жұмысқа орналасудағы мотивация жүйесі мен стратегиялары. Зерттеу бойынша түлектерді ынталандырудың үш бағыты анықталды.

Бірінші бағыт – мамандық бойынша кәсіпке (29,0%), мамандық бойынша емес кәсіпке (18,0%), өз ісін ашуға (13,0%) бағдарлау. Түлектердің аз ғана бөлігінің (29,0%) өз мамандықтары бойынша жұмыс істеуге құштарлығы (ұмтылатындығы) алаңдатарлық жағдай. Жоғарыда келтірілген зерттеуде бұл сұрақ «Мектеп бітіргеннен кейін қайда жұмыс істегіңіз келеді?» деген қорытынды сұрақпен сәйкес келеді. Респонденттердің 60,0%-ы өз мамандығы бойынша жұмыс істегісі келетіндігін, ал 14.0%-ы өз мамандығынан тыс жұмыс істегісі келетіндігін жеткізді.

Екінші бағыт – екінші жоғары білім алуға (15,0%), шетелдегі үздіксіз кәсіптік білімге (15,0%), жоғары оқу орнынан кейінгі білімге (7,0%), ғылыми ізденіс жасауға (3,0%) бағытталған. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім алуға ұмтылыстың төмен деңгейін атап өту керек. Респонденттердің тек 40,0%-ы кәсіптік білімді одан әрі жетілдіруге бағытталған. Бұл зерттеу жұмыстарымен айналысуға деген ынтаның төмен деңгейін көрсетеді.

Респонденттердің көпшілігі (60,0%) жұмысқа орналасатынына сенімді. Бұл сұрақтың нәтижесі мамандық таңдау мотивтерімен байланысты сұрақтармен сәйкес келеді. Мамандық таңдау кезінде жастар өздерінің стратегияларының өзгеруін олардың жоғары білім алудағы бағытталуынан көрінеді. Түлектердің 62,0%-ы мамандық таңдауда ЖОО-ның статусына мән берген, тек 28,0%-ы қалаған мамандық бойынша білім алу мотивін көрсеткен. Мамандық таңдаудағы белгілі бір статусқа не мәртебеге бағытталу мамандық таңдаудағы мақсаттың біржақтылығын көрсетеді. Оған мамандық таңдау нәтижелері ата-аналардың ықпалына, бәсекеге қабілеттілікке және грантқа түсу балына байланысты болуы әсер етеді.

Зерттеу нәтижесі түлектердің ішінде шетелде кәсіби білімін жалғастыруға (35,5%), басқа университеттен диплом алуға (35,5%), өз ісін ашуға (30,0%) бағытталған топтың бар екенін көрсетті. Түлектер жұмыс берушілердің заманауи талаптарына бағдарланған және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға ұмтылады. Демек, түлектердің жұмысқа орналасуы олардың болашақ мамандығына, үміттері мен мотивациялық құрылымына, кәсіби дағдыларына байланысты.

Қорытынды

Зерттеуде түлектердің жұмысқа орналасуына оң және теріс әсер ететін факторлар анықталды. Зерттеу барысында респонденттер түлектердің жұмысқа орналасуына арнайы тапсырыс бойынша түлектерді бөлу жүйесінің және кәсіпорындар мен ұйымдармен жасалған келісімдердің маңыздылығын атап көрсетті.

Түлектердің жұмыс берушінің талаптарына сай болуы тиімді жұмыспен қамтылудың бірден бір көрсеткіші. Зерттеу нәтиежесі жұмыс берушілердің 70%-ы түлектердің кәсіби шеберлігіне қанағат-

танбайтынын көрсетті. Қазіргі жұмыс берушілер тек дипломы бар кәсіби маманға ғана емес, жоғары білімді, сауатты, коммуникативті мамандарға мұқтаж. Яғни, олар түлектің физикалық, кәсіби, психологиялық, жеке әлеуетіне назар аударады.

Зерттеу нәтижесі түлектің жұмысқа орналасуға деген сенім деңгейінің тиімді жұмысбастылыққа елеулі әсер ететінін анықтады. Респонденттер жұмыс іздегенде негізінен өзіне сенетіндігі олардың өзіндік белсенділік деңгейін көрсетеді (90,4%). Респонденттердің 26,3% бұқаралық ақпарат құралдарына, интернетке сенеді. Бос орындар жәрмеңкелерін дистанциондық түрде өткізу механизмдерін енгізудің; түлектерге арналған біртұтас бос орындар деректер банкін құру қажеттігінің өзектілігін көрсетті.

Респонденттер сонымен қатар өз мамандықтары бойынша жұмыс табудың қиындықтарын атап өтті (69,5%). Бұл фактор мамандық бойынша жұмысқа орналасуға әсер етпейді. Сонымен қатар, респонденттер жұмыс табуда мынадай қиындықтарды атап өтті, мысалы: тәжірибенің жоқтығы (43,0%), сыбайлас жемқорлық (41,2%), білімнің теориялық сипаты (39,0%), өзін таныстыра алмауы (36,2%), еңбек нарығы туралы білімсіздік (26,0%), заңды білмеуі (14,0%).

Университетте оқудың теориялық бағыты түлектерді жұмысқа орналастыруда белгілі бір қиындықтар туғызады [*IAC, 2016*]. Практикадан өту барысында тәжірибе жинақтау және сол жерлерде әрі қарай жұмысқа қалу мүмкіндігі, ЖОО-ы түлектерінің арасындағы жұмыссыздық деңгейін айтарлықтай төмендететіні анық. Алайда, студенттердің практикаға деген көзқарасы көбінесе формалды түрде болып табылады.

Түлектерді жұмысқа орналастырудың тиімді әдістерінің бірі – мансаптық кеңес беру. 2020 жылдан бастап дуальды оқытуға кадрлар даярлауды жүзеге асыратын кәсіпорындарды ынталандыру мақсатында ҚР БҒМ мемлекеттік білім беру тапсырысы есебінен жан басына қаржыландыру аясында практика бойынша жетекшіге жалақы төлеу шығындарын өтеуді жоспарлап отыр. Бұл іске асатын болса, оң әсері зор болатыны белгілі.

Сонымен қатар, жұмыс берушілермен серіктестікті нығайту университеттерге қосымша кәсіпорындар мен ұйымдардың (зияткерлік, материалдық, қаржылық және т.б.) ресурстарын тартуға үлкен мүмкіндік берері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ainley, P. Degrees of Difference. London: Lawrence Washart, 1994.
2. Brown, P., Hesketh, A. J. The Mismangement of Talent: Employability and Jobs in the Knowledge-Based Economy, Oxford: Oxford University Press, 2004.
3. Archer, W., Davison, J. Graduate Employability: The View of Employers, London: Council for Industry and Higher Education, 2008.
4. Brennan, J., Kogan, M., Teichler, U. Higher Education and Work, London: Jessica Kingsley, 1996.
5. Brooks, R., Everett, G.. ‘The predominance of work-based training in young graduates’ learning’, Journal of Education and Work, 2008. 21.№1 – P. 61-73; Little, B. Graduate development in European employment: Issues and contradictions. Education and Training, 2008. 50. №5, P. 379-390.
6. Brown, P., Lauder, H. Economic Globalisation, Skill Formation and The Consequences for Higher Education, in S. Ball, M. Apple and L. Gandin (eds.) The Routledge International Handbook of Sociology of Education, London: Routledge, 2009. P. 229-240.
7. Brown, P., Lauder, H., Ashton, D. N. The Global Auction: The Broken Promises of Education, Jobs and Incomes, Oxford: Oxford University Press, 2011.
8. Clarke, M. Understanding and managing employability in changing career contexts. Journal of European Industrial Training., 2008. 32. №4, P. 258-284.
9. Department for Business Innovation and Skills (DIUS). Higher Education at Work – High Skills: High Value, London: HMSO, 2008.
10. Department for Education (DFE). Securing a Sustainable Future for Higher Education. The Browne Review, London: HMSO, 2010.
11. Dey, E. L., Wimsatt, L. A., Rhee, B. S., Meader, E. W. Long-term effect of college quality on the occupational status of students. National Center for Postsecondary Improvement, Stanford University, Technical Report, 1999. P. 2-40
12. Hassard, J., McCann, L., Morris, J. L. Managing in the New Economy: Restructuring White-Collar Work in the USA, UK and Japan, Cambridge: Cambridge University Press. 2008.
13. http://proforientation.ru/vybor-puti.html

14. http://www.superjob.ru/research/articles/111726/menshe-vsego-dovolnyh-vyborom-professii-sredi-ekonomistov-tehnologov-i-ekologov/
15. https://atameken.kz/ru/university_ratings
16. Istat, I laureati e lo studio. Inserimento professionale dei laureati. Indagine 2007. Roma, Istat, 2009.
17. Johnston, B. The shape of research in the field of higher education and graduate employment: Some issues. Studies in Higher Education, 2003. 28. №4. P. 413-426.
18. Leadbetter, C. Living on Thin Air, London: Penguin, 2000.
19. Tomlinson M. Graduate Employability: A Review of Conceptual and Empirical Themes. Higher Education Policy, 2012. 25. P. 407-431.
20. Tomlinson M. Graduate Employability: A Review of Conceptual and Empirical Themes. Higher Education Policy, 2012. 25. P. 420-421.
21. Naidoo, R., Jamieson, I. Empowering participants or corroding learning: Towards a research agenda on the impact of student consumerism in higher education. Journal of Education Policy, 2005. 20. №3. P. 267-281; Marginson, S. University mission and identity for a post-public era. Higher Education Research and Development, 2007. 26. №1. P. 117-131.
22. Naidoo, R., Jamieson, I. Empowering participants or corroding learning: Towards a research agenda on the impact of student consumerism in higher education. Journal of Education Policy, 2005. 20. №3. P. 267-281.
23. Scott, P. Universities and the knowledge economy. Minerva, 2005. 43. №3. P. 297-309.
24. Sennett, R. The Culture of New Capitalism, Yale: Yale University Press, 2006.
25. Strangleman, T. The nostalgia for the permanence of work? The end of work and its commentators. The Sociological Review, 2007. 55. №1. P. 81-103.
26. Tomlinson, M. Graduate employability and student attitudes and orientations to the labour market. Journal of Education and Work, 2007. 20. №4. P. 285-304; Brooks, R., Everett, G. Post-graduate reflections on the value of a degree. British Educational Research Journal, 2009. 35. №3. P. 333-349; Little, B., Archer, L. Less time to study, less well prepared for work, yet satisfied with higher education: A UK perspective on links between higher education and the labour market. Journal of Education and Work, 2010. 23. №3. P. 275-296.
27. Warhurst, C. The knowledge economy, skills and government labour market intervention. Policy Studies, 2008. 29. №1. P. 71-86.
28. Wilton, N. Business graduates and management jobs: An employability match made in heaven?. Journal of Education and Work, 2008. 21. №2. P. 143-158; Rae, D. Connecting enterprise and graduate employability. Challenges to the higher education curriculum and culture, Education + Training, 2007. 49. №8/9. P. 605-619.
29. Wolf, A. Round and round the houses: The Leitch review of skills. Local Economy, 2007. 22. №2. P. 111-117.
30. Information and Analytical Center (IAC). http://iac.kz Employment of graduates of Kazakhstan universities. Alma mater. Bulletin of Higher School No. 3, March 2016.
31. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988.
32. Гуртов В.А. Разработка системы мониторинга трудоустройства выпускников / В. Гуртов, Л. Серова, И. Степус, Е. Федорова, Д. Мороз. // Высшее образование в России. 2014, №5, с. Режим доступа 11-23 (стр. 12):
33. Селезнева Н.А. Размышления о качестве образования: международный аспект, Высшее образование сегодня (Москва), 2004. № 4. –С. 35-44.
34. Таланов С.Л. Трудоустройство выпускников вузов как критерий оценки эффективности их деятельности, Alma mater, 2014. №. 3. –С. 35-39.
35. Ястребов А.П., Моисеенко В.Г. Востребованность выпускников как показатель качества образовательной деятельности вуза, Экономика и управление, 2012. 4. №78. –С. 83-86.

ӘОЖ: 37.034

Мыңбаева Надира Қамзабекқызы,
аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистр,
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы,
Кәсіптік-шығармашылық факультеті,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада жоғарғы оқу орындарында студенттерге патриоттық тәрбие берудің педагогикалық мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының жастар саясатын дамыту бойынша мемлекеттік саясатының негізгі бағыттарына талдау жасалынады. Патриоттық тәрбие беру көздерінің нысандары мен әдістері зерделенеді.*

Кілт сөздер: *патриоттық тәрбие, адамгершілік-рухани құндылықтар, мемлекеттік саясат, педагогикалық әдістер.*

Аннотация. *В научной статье рассматриваются педагогические проблемы патриотического воспитания студентов в высших учебных заведениях. Анализируются основные направления государственной молодежной политики Республики Казахстан. Изучены методы и формы патриотического воспитания.*

Ключевые слова: *патриотическое воспитание, нравственно-духовные ценности, государственная политика, педагогические методы.*

Abstract. *The scientific article discusses the pedagogical problems of patriotic education of students in higher educational institutions. The main directions of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan are analyzed. The article discusses the methods and forms of patriotic education.*

Өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беру қазіргі кездегі Қазақстан Республикасының дамуындағы маңызды да өзекті мәселелердің қатарына енеді. Жалпы, педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау барысында, патриоттық тәрбие мәселесіне теория және практикада үнемі ерекше назар аударылғанын аңғарамыз.

Дана әл-Фараби «тұлғаға ең алдымен тәрбие қажет. Тәрбие жоқ жерде алынған білім – барлық адамның жауы, бұл болашақта тұлғаның өміріне қауіпті», – деп білім беруді және тәрбие ісін өзара байланыста, тұтас жүйе түрінде қолдану керектігін айшықтайды [*Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары, 2009, б. 126*]. Тәрбие тұлғаның өмірін, оның рухани дамуының негізін қалайды. Сан ғасырлар бойында еліміз ұрпағын ізгілікке, елжандыққа баулып келеді. Бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық сана-сезім қажет дүние. Осы орайда, патриотизм мәселесі ешқашан да күн тәртібінен түспейтін өткір мәселеге айналуы тиіс және зерттеушілер тарапынан аталмыш бағытқа талдау жасап, барысын айқындау үздіксіз үдеріске айналуы маңызды.

Жастардың көзқарасынан мәдениет, тарих, ұлттық және рухани бірегейліктің болашағы айқындалады. Дегенмен, тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында, идеологиялық қондырғылардың өзгерісіне байланысты, жастардың бойында құндылықтарға байланысты көзқарастар өзгеріске ұшырап, патриотизм мәселесі назардан тыс қалып қойғаны да белгілі. Осы идеологиялық вакуумнің орнын теріс бағыттағы ағымдар өздерінің «жалған» идеяларымен толтырып, көзқарастардың өзгеруі де орын алғаны белгілі. Осындай мәселенің салдарынан, рухани құндылықтар жоғалып, жастардың бойындағы ұлттық сезімді қалыптастыру біраз уақытқа дейін назардан тыс қалды.

Осы мәселені ескерген еліміз тарапынан қазіргі таңда патриоттық тәрбиеге маңызды орын беріліп отыр. Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан-2030» Стратегиялық бағдарламасында: «Жастарды қазақстандық патриотизмге шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу қажет. Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкаппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек», – деп ерекше мән беріп тоқталған болатын [*URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030*_].

Қоғамымыздың алдында, жас ұрпаққа, төл халқының тарихи жолдарын ұғындырып, ұлттық сананы дамыту жолы арқылы ұлттық идеяларды ендіру міндеттері тұр. Отандық зерттеушілердің пікірінше, «жастардың қоғам өміріне белсене араласуындағы мемлекеттің жауапкершілігі маңызды іс. Мұнда, мемлекет жастар саясатының негізгі принциптері мен бағыттарын айқындай отыра, тиісті мемлекеттік органдар мен ұйымдарға өкілеттіктер жүктеп, мемлекеттік деңгейде қаржыландырады» [*Жұмабеков М.У., Тасболтаева Л.А., 2016*].

Осы орайда, ұлттық сезімді қалыптастыру, жастарды патриоттыққа баулу үшін қоғам тарапынан бірқатар маңызды шаралар жасалынып келеді. Қазақстан Республикасында, жастарды патриоттық сезімге жетелеуге және жастар саясатына бағытталған бірқатар бағдарламалар ұтымды түрде қоғамға енгізілді. Олардың қатарына: «Қазақстан Республикасындағы этникалық-мәдени білім тұжырымдамасы», «Қазақстан-2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы», «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы кіреді.

Мемлекетіміз ұсынып отырған саясат – Қазақстандық жастардың салауатты өмір салтын ұстануын және халықтың мызғымас идеологиялық бірлігін қамтамасыз етуге бағытталған қадам. Осы бағыттар арқылы, жастар патриотизмі мәселесі қоғам, мемлекет, саяси және рухани-адамгершілік мәселелердің өзегіне айналып отыр.

Жоғарғы оқу орындарындағы тәрбие жұмысы ұлтжанды тұлғаны дайындауға бағытталған білім беру жүйесіндегі маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Студенттерге патриоттық тәрбие беру ісі үздіксіз жүргізілуі қажет және жаңа педагогикалық әдістермен үдайы толықтырылып отыруы маңызды. Патриоттық тәрбиеге бағытталған әдістер, мемлекеттік саясатқа, ұлттық менталитетке, ұлттық мәдениетке және жаһандық дамудың өзгермелі жағдайларына бағытталып, бейімделуі шарт.

Зерттеушілер, қазіргі заман талабына сәйкес дайындалған, жас ұрпақ бойында ұлттық сана сезімді қалыптастырудың төмендегідей бірқатар үлгілерін ұсынады:

– рухани – құндылықтар үлгісі;

– спорттық-патриоттық тәрбиелеу үлгісі;

– тарихи- өлкетану қызметі арқылы тәрбиелеу үлгісі;

– әскери-патриоттық тәрибелеу үлгісі;

– азаматтық-патриоттық сезімдерді қалыптастыру үлгісі;

– әлеуметтік-патриоттық бағытта тәрбиелеу үлгісі [*Томилина С.Н., Манецкая С.В., 2015, б. 1331*].

Рухани – құндылық тәрбиелеу үлгісі арқылы студенттер жоғарғы құндылықтар, идеалдар және бағыттарды, әлеуметтік маңызды үдерістерді, шынайы өмірдің құбылыстарын игеріп, тәжірибеде оларды басты қағидаттар ретінде қолдану әдістеріне бейімделеді.

Спорттық-патриоттық және әскери- партиоттық тәрбиелеу үлгісі – дене тәрбиесімен және спортпен айналысу барысында, моральдық күштілік, жігерлік, ерлік, тәртіптілік сапаларын дамытып ұлттық сезімді, өз еліне шынайы берілгендік бағытында тәрбиелеу, адалдыққа, қырағылыққа, әскери қызметте табанды түрде борышын өтеуге тәрбиелеуге бейімделген.

Тарихи – өлкетану үлгісі – өз тарихының астарына үңілу, халықтың өткен сара жолын жете түсіну, халық құндылықтарын бағалау, елін, өзін тануға жетелейтін, патриоттық тәрбие берудегі іс шаралар жүйесі.

Азаматтық – патриоттық тәрбиелеу үлгісі құқықтық мәдениет және заңға бағынушылықты, қоғам мен мемлекеттегі саяси және құқықтық оқиғаларды бағалау дағдысын, азаматтық ұстанымды, конституциялық борыштарды орындауға дағдыны қалыптастырады.

Әлеуметтік – патриоттық үлгі ұрпақтардың құндылық және мәдени-тарихи сабақтастығын белсендіруге, белсенді өмірлік ұстанымдарды қалыптастыруға бағытталған.

Студенттерге патриоттық тәрбие берудің негізгі мақсаты – студенттер бойында патриоттық сезімдерді қалыптастыру, рухани-адамгершілік жағынан тұлғаны дамытуға қолайлы жағдайлар тудыру,

белсенді азаматтық ұстанымдар қалыптастыру, өз елін қорғауға дайын болуға деген жауапкершілігін арттыру болып табылады.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттерді шешу маңызды:

1. Мектеп-ЖОО арасындағы сабақтастықты орнату.

2. ЖОО оқытушылар құрамын, студенттерді қоршаған ортаның әлеуметтік-саяси шынайылығына бағыттау.

3. Отанымыздың тарихын, мәдениетін, аға буынның ерлік жолдарын, мәдени және тарихи құндылықтарын барынша дәріптеу.

4. Ұлтаралық мәдени және құқықтық сауаттылықты қалыптастыру.

5. Мемлекеттік рәміздерге, халықтың дәстүріне құрметін арттыру.

6. Патриоттық тәрбиенің теориялық және тәжірибелік негіздерін әзірлеумен айналысып жүрген ғалымдардың, студенттердің ғылыми әлеуетін жүзеге асыру.

7. Білім беру сапасын арттыру.

Білім беру сапасы әлеуметтік өлшем тұрғысынан қарастырылады. Бұл дегеніміз, туындаған мәселелерді шешу барысында, төмендегідей аспектілерді қамтуды қажет етеді:

– біріншіден, қоғамның барлық әлеуметтік құрылымдарының бірігуі. Мұнда, мемлекет, ата-аналар және педагогикалық қауымдастық арасындағы өзара тиімді іс әрекеттің орнатуы маңызды. Мұндай әріптестіктің негізінде білім алушылардың мүдделері айқын болуы тиіс;

– екіншіден, отандық білім беру жүйесін шетел үздік жүйелеріне бағыттап, интеграциялау. Халықаралық стандарттарға сәйкестікке ұмтылу барысында, білім берудің ұлттық контентін де ескеру қажет;

– үшіншіден, көптілді және көп мәдениетті білім беру ортасын құру. Мұндай ортаның тиімділігі «бала-бақша – колледж – ЖОО» сабақтастығын сақтау негізінде жүзеге асырылады;

– төртіншіден, ауыл және қала мектептері арасындағы деңгейлердің алшақтығын жою;

– бесіншіден, мүмкіншіліктері шектелген балалар үшін бейімді білім беру ортасын құру.

Сонымен қатар, мақала авторы патриоттық тәрбие ұлттық қауіпсіздікпен де тығыз байланыста екенін айрықшалайды. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы заңында: «ұлттық қауіпсіздік объектілері – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары; қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары; мемлекет, оның конституциялық құрылысы», деп айқындалғанындай [*URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z120*], жастардың «батыстық» құндылықтарға еліктеуі, дәстүрлі құндылықтардан бас тартуы ел қауіпсіздігіне төнетін қатерлердің қатарына кіреді. Мұндай құбылыстың алдын алудың жолы – ұлттық дәстүрге негізделген патриоттық тәрбиенің дәстүрлі нысандарын жаңғырту, жалпы қазақстандық идеологиялық қондырғыларды дамытып, кеңінен насихаттау.

Бұл мәселеде, ең алдымен отандық тарихты оқытудағы ескі стереотиптерден бас тартып, жаңа парадигмаларды енгізу маңызды. XIX ғасырдан бастап кеңінен насихатталып келген «Отарлық прогресс идеясы», қазіргі таңда «Жұмсақ күш» саясатына ұласып отыр. Мұның алдын алу үшін де гуманитарлық пәндерді университет қабырғасында оқытудың ұтымды, дәстүрге негізделген әдістері қажет. Мұрағаттар және қолжазбалардағы естеліктерді жаңа қырынан ашып, бұқара қауымға таныстыру арқылы, қазақ ұлтының ежелгі кезеңдегі құнды ойларын замандастарға және болашақ ұрпаққа жеткізу және байырғы өркениеттер мен дәуірлердің ғажайып жан дүниесін жаңа қырынан танытуға қолдау көрсету мемлекеттік органдардың және ЖОО оқытушыларының басты міндеті.

Студенттердің патриоттық тәрбиесі және интернационалдық тәрбие тығыз байланыста болуы тиіс. Қазіргі таңда жалған ұлтшылдықты пайдаланып, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жастардың сана сезімін улап жүрген топтардың да барлығын мойындауымыз қажет. Ұлтжандылық, ұлттық сезімдердің орнына жастардың бойында шовинистік-ұлтшылдық сезімінің орнауына да жол бермеу ЖОО оқытушыларының негізгі міндеті. Университеттерге ұлттық және интернационалдық тәрбиені ұштастырудың жаңа нысандарын енгізу өзекті мәселе. Елбасы, «Қазақстан-2050» стратегиясында айқындағанындай: «Біз мәдениеттер мен діндердің қатар өмір сүруі жағдайында өмір сүріп үйренуіміз керек. Біз мәдениеттер мен өркениеттер диалогына бейілді болуға тиіспіз» [*URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050*].

Патриоттық тәрбие негізінен екі жол арқылы жүргізіледі. Бірінші түрі, өскелең ұрпаққа, аға буынның патриоттық сезімдерін, мәдениетін жеткізу болса, екінші жол – жаңа патриоттық білімдерді қалыптастыру. Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласы жастарға

патриоттық тәрбие берудің негізгі қайнар көзі болып табылады. Бұл маңызды тарихи құжат ретінде – халқымыздың болашақтағы рухани қазығына айналары сөзсіз.

Қазақ даласының мәдени және рухани дамуы, осы кезеңдердегі Үлы даланың ғұламаларының, ғалымдарының жеткен табыстары әлемдік өркениеттің дамуына қосқан ауқымды үлес екендігін жаңа буын жастарының санасына ендіру де барша қазақстандық азаматтар үшін ауадай қажет дүние. Антикалық заманнан кейінгі ортағасырлық кезең арасындағы мәдени-рухани «көпірге» медеу бола отыра, Үлы дала, адамзаттың зияткерлік тарихындағы маңызды буынға айналғанын және алдыңғы қатарлы білім және ғылымның өзегін құрағанын насихаттау біз үшін маңызды іске айналуы тиіс. «Өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтатын «Үлы даланың ұлы есімдері» жобасы аясында, қазақ елінің тарихи жетістіктерін, біртуар даналарының есімдерін Қазақстан Республикасының халықаралық аренадағы «Жұмсақ күш» саясатына айналдыру да маңызды. «Жұмсақ күш» бағытын дамыту мақсатында, қалыптасқан көзқарастар және тиімділікке жету үшін маркетингтік әдістерді үйлестіретін халықтық дипломатияның жүйесін құру қажеттігі анық.

Жоғарғы оқу орындары – білім, ғылым және тәрбие жұмыстарын ұштастыратын мекемелер ретінде, жас ұрпақ бойында адамгершілік құндылықтарын, патриотизм, гуманизм идеяларын қалыптастыратын орынға айналуы тиіс. Осы орайда, ЖОО гуманитарлық пәндер бойынша білім беру бағдарламаларының жаңа мазмұнынның енгізілуі басты қадам болып табылады.

Мақаланы қорытындылай келе, ЖОО білім беру жүйесінің жетекші қағидаты – жастарды елдегі және әлемдік саясаттағы өзгерістерге бейімдей отыра, студенттердің бойында қазақстандық патриотизмнің жаңа үлгісін қалыптастыру және оны жалпы қазақстандық бірегейлікке бейімдеу, елдің тарихи ерен ерліктері мен қазақстандық әлеуметтің қазіргі тәжірибелерімен ұштастыра отыра, патриоттық тәрбие берудің жаңа мазмұнымен толықтыру ісі болуы тиіс деген тұжырымдаманы алға тартамыз. Жоғарғы оқу орындарында патриоттық тәрбие басым бағыттарға айналуы қажет және халықтың тарихы, менталитеті, рухани-адамгершілік құндылықтарына негізделген азаматтық ұстанымдарды тұлға бойында қалыптастыру үдіксіз жүргізілуі уақыт талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұмабеков М.У., Тасболтаева Л.А. Еуропалық одақ елдерінің жастар саясаты // Қазақстанның ғылыми және өмірі. – 2016. – № 6 // https://nauka-zan.kz/
2. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
3. Томилина С.Н., Манецкая С.В. Современный патриотизм: сущность и проблемы // Научный журнал КубГАУ – Scientific Journal of KubSAU. – 2015. – №110. – 1330-1340

Назарбек Толқын Сұлтанқызы,
оқытушы,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Инженерия факультеті,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы,
E-mail: valna_74@mail.ru

Гайруллаева Рабиға Мырзахметқызы,
аға оқытушы,
жалпы пәндер кафедрасы,
ЖОО дейінгі дайындық факультеті,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Кентау қаласы

ОҚУШЫЛАРҒА МАТЕМАТИКАДА ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ ЖОСПАР ҚҰРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннатоция: *Макалада жоспар құру белгісіздің және айтылмыштың арасында алшақтықтың таратуының, жанасушылық ең қарапайым уақиғаларда болып жату арада бір-екі адымын бір-екі әрекеттер туралы айтады.*

Кілттік сөздер: *жоспар құру, шешімді талдау, дамыта оқыту, эмпирикалық білім, теориялық білім.*

Аннатоция: *В статье рассказывается о планировании, распространении разрыва между неизвестным и разговорным, об одном или двух шагах в процессе контакта, происходящих в простейших случаях.*

Ключевые слова: *планирование, анализ решений, развивающее обучение, эмпирические знания, теоретические знания.*

Annotation: *The article talks about planning, spreading the gap between the unknown and the conversational, about one or two steps in the contact process that occur in the simplest cases.*

Key words: *planning, decision analysis, developing learning, empirical knowledge, theoretical knowledge.*

Жақсы құрылған жоспар белгілі қисыны болуы керек, күтпеген қиындықтарда да амал тауып кетеді. Әлбетте, қатал және бірізді ереже болуы мүмкін емес.

Кейде тынымсыз мықты жоспар құруда қиыншылықтар пайда болады. Бұл жағдайда, жоспардың жүзеге асуын бастауға болады, бұл қандай да – бір жаңа идея бітеді және оның көмегімен алшақтық құртылады дей отыра. Қорыта келе, жоспарды оған толық дерлік дайын болмастан бастауға болады.

Егер оған деген сенімділік ойластырылып қарастырылса, сол жоспарды әрекеттің бағдарламасы деуге болады.

Жоспар құру – белгісіздің және айтылмыштың арасында алшақтықтың таратуының, жанасушылық ең қарапайым уақиғаларда болып жату арада бір-екі адымын бір-екі әрекетте біледі. Ортақ жағдайда жанасушылық үшін бірнеше машақат сұрайды.

Тіпті қате жоспар пайдасыз емес, өйткені оның және әлеуетті тәжірибесі жұмылдырады, е т. ұйымдастырады. шиеленісті жұмыс істейді және жаңсақ жоспармен табуға болады әйтпесе жасырын қалған лайық ойды.

Мұғалім жоспар құруда оқушыға мынадай ақыл-кеңестермен көмектесе алады:

1.Белгісіздерін қара және таныс есепті есіңе түсіруге тырысып көр;

2.есепті жаңаша тұжырымда-;

3.есеп шығаруын таба алмасаң, көмекші есептерді қолдан;

* немесе дәлелді сұрақтармен:

4.осыған ұқсас есеп алдында келмеді мекен?

5.бұл жайтқа байланысты пайдасы тиіп қалатын теорема біліп-білмейтіндігін?

6.есепті жаңаша тұжырымдауға болмайма?

7.ең болмаса есептің бір бөлігін шығаруға болмайма?

8.Білетін барлық теорема, формулалар қолданылды ма?

Қолданбалы есептердің үшінші кезеңінде шешімінің жоспары жүзеге асады. Төртінші кезеңде – шешімнің талдайы жүргізіледі [Гурова Л.Л.,1976, 26 б.].

Қарастырылған кезеңдер ойдың жүрісінің ара керек бағытта жіберуіне көмектеседі, бірақ қисынды бірізділікке ие болмайды, олар, ара есепті түжырымға және құрулы мақсаттың табысының қызмет үйлесімді ынталандырады деген үйымдық мінез тасиды.

Ақпараттық айырма жағынан аз қамтылған есептер және мақсаттың арасында әрекетше оның таратылуы аз керек. Күрделі есептерде қажеттілік және қызметтің көлемі артады, сол себептен мынадай есеп шешімі әрекеттің және қызметтің элементінің жүйелі тартуының әрекетін сүрайды; мынадай шешім деректердің және есептердің мақсатының ықтимал байланыстарында негізделіп алғашқы жоспардың олқылығының дәйекті таратуына деген байланысы. Әйтпесе, алғашқы жоспар, ереже сияқты, жорамалмен болып табылады, нешіншіде тиянақты буындар мен ықтимал, қисынды, соған байланысты алмалайды. Одан әрі жүмыста жоспармен аудару сүрақты осы буындарды тиянақтау. Мынадай қызмет бас негізде жаңа ақпараттың игерушілігінің ара жүріс мынадай жүйелі жабдықтауда және жоспардың дәйекті корреляции негізінде зерттеледі. Жүйелі тіл табудың әдістемесі қойынқолтық жүйелі байланысты, е т. ғылыми және техникалық түрдегі күрделі мәселелеріне тынымның қисыны үшін пайдаланатын методикалық ақы-пүлдың құрамымен. Мынадай әдістеме А. Т. Шумиля пікіріне негізделеді [Хомпыш Х.,2018, 118 б.], келесі ұстанымда және идеяларда.

9.Ізденіс-ақпараттық мінездің барлық қызметі және психологиялық белсенділігі есеп шешімінің жоспарының бағытталған, нешінші ара үдеріс қисынды оның зерттеу арқылы дәлелдейміз және деректердің есепке дәлелі, е т. мақсатының қисынды тиянақты байланысының шығарып, тиянақты жоспарға қол жеткіземіз.

10. Алғашқы жоспардың бастамасы есеп құрамының өзгешелігінің басын ашып, әрбір компонентті ұқыпты зерттеп және басын ашып ортақ және ерекше нақты есеп негізінде және жолға қоймастан бұрынын, шешімі алгоритмдік жол бойынша үйғарылады.

11. Қисынды қызмет шешімде жүзеге асады,уже түжырымда- тиянақты жоспар болып қойған білетін ең қарапайым қызметтен бастап, әйтпесе айтылмыш қызмет шиеленсіп және қиындайды, түрлі амалдар араласып, стратегиялар және т.б. жұмылдырылады. Ізденістің ықтимал ақпараттық қамсыздандыруы қисынды пайымдармен байланысады.

12. Әдістеме олқылықтар шын мәнісінде материалдың білімдерінде толықтыруға қарамайды. Ол ізденіс, белсенді ойлау және үйлесімді ақпараттық жжағдайды үйымдастыруға көмектеседі, ынталандыру сүрақтарымен ізденіс және керек ақпараттың нысанаға дәлділігімен сұрыпы есепті алаптан шешуші.

В.В. Давыдов және Д.Б. Эльконинның дамыта оқыту проблемасы оқу пәндері мен оның оқутәрбие процесінде орналастыру әдістерінің мазмұнымен тығыз байланысты.

Оқытудың дәстүрлі жүйесінде оқушылар қандай да бір пәнді игеруде тек ғылыми түсініктерді ғана игереді. Бірақ ғылымның негіздерін игеру фактілерімен танысуды ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы қатынастарды тануды, оларды себеп-салдарлы байланыстаруды, қатынастарды үйрену объектісіне айналдыруды білдіреді. Бұл проблеманы шешу сезімдік рационалды, үлгілік және көңілді аударарлық, нақты және абстрактты сияқты адамның танымдық әрекеттері жақтарының арақатынасы эмпирикалық және теориялық білімдердің табиғатын көрсететін кешенінің логикалық-психологиялық сүрақтарын арнайы үйренуді айтады.

Танымның мүндай жақтарын біріктіретін ішкі негізі болып автордың ойы бойынша жалпылау процесі мен онымен тығыз байланысты адамның ой-әрекеттерінің негізгі формасы ретінде түсініктердің жасалу жолдары болып табылады. Осыған байланысты жалпылау мәселелеріне ерекше мән беріледі.

В.В. Давыдовтың [В.В. Давыдов, 1986, 37 с.] анықтамасы бойынша жалпылау процесі салыстыру арқылы баланың заттарды бірнеше қасиеттерінің қайталануларын бөліп көрсетуінен тұрады. Жалпылауда іздеу мен заттардың әр түрлілігінде әр түрлі варианттылығы сөзінің мағынасы оның мәні ғана емес, сонымен қатар белгіленген әр түрлі варианттылықтың көмегімен осы көптүрлілігінде заттарды тану да жүзеге асады. Жалпылау абстракциялау операциясымен ажырамас байланыста қарастырылады.

Теориялық және эмпирикалық оқу процесінде В.В. Давыдов [В.В. Давыдов, 1986, 35 с.] эмпирикалық және теориялық абстракцияның жалпылау мен түсініктерінің келесідей ерекшеліктерін көрсетеді (соңғы үш түсініктің орнына «білім» термині қолданылады).

Эмпирикалық білім	Теориялық білім
Бірдей ортақ қасиеттерді бөліп көрсетіп, заттарды салыстыру мен оларды елестету процесінде өндіріледі.	Барлық өзінің жарыққа шығуының генетикалық пайда болу негізі болып табылатын рольді талдау процесінде және ішкі бүтін жүйесінің ерекше қатынастарынан кейбір функциялар туындайды.
Салыстыру процесінде бұл заттар бір-бірімен байланысқан байланыспағандығынан тәуелсіз заттардың кейбір жиынтығының ортақ қасиеттерінен формальды белгілер арзқылы жүзеге асады,білімі белгілі бір класқа заттар жиынтығының кейбір ортақ қасиеттерін бөліп алу арқылы жүзеге асырылады.	Барлығына бірдей негізі мен мәні ретінде талдау процесі бүтін генетикалық жүйенің бастапқы қатынасын ашуға мүмкіндік береді.
Ортақ қасиеттері формальды түрде заттардың ерекше және жекелеген қасиеттерімен қатарлас орналасқан ретінде ерекшеленеді.	Бүтін жүйенің шынайы өмірде бар барлығына ортақ бүтін жүйенің әр түрлі жарыққа шығуларының, барлығына ортақ бірліктерімен байланысының қатынастарымен байланысы есептеледі.
Заттардың сыртқы қасиеттерін көріністермен көрсетеді.	Заттардың ішкі қатынастары мен байланыстарын көрсетеді, сонымен қатар көріністердің шегінен де шығып кетеді.
Нақтылау процесі сәйкесінше заттардың класына жататын көрнекіліктерді, мысалдарды таңдаудан тұрады.	Нақтылау процесі бүтін жүйенің барлық негіздемелерінен бүтін жүйенің ерекше және жекелеп көрінуінің шығуы мен түсіндірілуінен тұрады.
Белгілеудің негізгі құралы термин сөздер болып табылады.	Әр түрлі символдық-белгілік құралдардың көмегімен ақылой әрекеттерінің әдістерімен көрінеді.

В.В. Давыдовтың [В.В. Давыдов, 1986, б. 37] негізгі концепциясы абстрактіден нақтыға шығу әдістерімен жүзеге асырылып әртүрліліктің бірлігі ретінде шынайы, нақты теориялық, нақты іске асыру болып табылады. Автор ойдың абстрактіден нақтыға шығу әдістерін балалардың оқу-әрекеттерін жүзеге асыруға қатысты қарастырады. Сонда білімді игерудің мәні білім өндірісінің актіне қатысып, оқушылардың әрекеттерін ұйымдастыруға, яғни ақиқатты қорытынды ретінде ғана емес, сонымен қатар ақиқаттық процесс ретінде, оған алып келген жолдарды түсінумен игеріледі.

Егер оқушылардың әрекеттеріне талдау жасасақ, ол келесі түрде көрінетін болады: қандай да бір оқу пәнін игеруге кіріспес бұрын оқушылар мұғалімнің көмегімен оқу материалының мазмұнын талдап, ондағы бастапқы барлық қатынастар, жеке материалда кездесетін көптеген басқа да жеке қатынастарда көрінетіні белгілі болатынын белгілеп көрсетеді.

Таңбалық формада белгіленгендерді алғашқы жалпы қатынаста есіне сақтай отырып, сонымен қатар оқушылар оқытылатын пәннің мазмұндық абстракциясын құрады. Оқу материалын талдауды жалғастыра отырып, оқушылар осы бастапқы қатынастан әр түрлі бұрын жарыққа шыққандармен заңдылық байланысты ашып көрсетеді және сонымен қатар үйрететін пәннің мазмұндық жалпы түсініктерін алады. Содан кейін оқушылар абстракцияға жиірек басқаларды біртіндеп шығару үшін олар оқу материалын кейбір «тор» арқылы белгілейтін бастапқы ойларды түсінікке айналдыратын мазмұндық абстракциялар мен жалпыламаларды қолданады.

Бұл «тор» бұдан былай оқушылар түсінік формасында абстрактіден нақтыға шығып келе жатқан жолын игеруді қажет ететін нақты оқу материалының барынша көптүрлілігінде олардың бағытталуының жалпы принципін атқарады.

Көрсетілген білімді алу жолының екі сипаттамасы бар:

– Балалардың ойлары жалпыдан жекеге мақсатты түрде жылжып отырады;

– Игеру – оқушылардың болып жатқан жағдайлардың мазмұны мен түсініктерді игеруді анықтауға бағытталған.

– З. И. Калмыкова концепциясы

– З.И. Калмыкова төмендегі көрсеткіштермен қалыптастыратын шығармашылық ойлауды оқуды өнімді есептейді:

– ойдың оригиналдығы, әдеттегіден алыстап кеткен жауаптарды алу мүмкіндігі;

– пайда болатын ерекше ассоциативті байланыстардың тез болуы және жай болуы;

– проблемаға сезімталдық, объектінің немесе бөліктерінің әдет болмаған қызметтері.

Өнімді ойлау көпзвенолы динамикалық жүйені диалектикалық қарама-қайшы түрде бірге болатын компоненттер қатарын білдіреді.

Жаңа білімді іздеу процесі секіріс тәрізді болады. Ол жерде алгоритмдік қана емес, сонымен қатар эвристикалық әрекеттер де орындалады, сондықтан ол бұрын игерілген білімнің көмегімен жүзеге асырылып, және одан шығуды да қарастырады.

З.И. Калмыкованың [З.И. Калмыкова, 1981, 98 б.] идеясы бойынша оқытуды жетілдіру бір адамға бағытталып жүзеге асырылмайды, тіпті ол технологиялық-педагогикалық тиімді принцип болса да. Және де ол оқушыларды дұрыс бағаламауға әкеп соғады, оқу процесі бір жақты болып қалады. Сондықтан, оқытудың проблемалылығы, даралылығын және оқытудың дифференциалдығы бар ойлаудың әр түрлі компоненттерінің үйлесімді дамуы (нақты, абстрактты-теориялық) ақыл-ой әрекеттерінің алгоритмдік және эвристикалық әдістерін қалыптастыру; арнайы есте сақтау (мнемикалық) әрекеттерді ұйымдастыруды құрайтын принциптер жүйесі қажет.

Бір әдістеменің ең маңызды элементтерінен, тынымның сырттың жолының тап деген нысанаға дәлдеуі өткенді шолатын зерттеу кезеңі болып табылады, еш кейінгі есеп табысты шешімінің мүмкіндігі қамтамасыздандырмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хомпыш Х., Математикалық физика теңдеулері. Теория, жаттығулар мен өзіндік жұмыстар: оқу құралы, 2018, 290 б.
2. Гурова Л.Л. Психологический анализ решения задач. Воронеж, 1976, 364 б.
3. Нурк Э.Р., Тельгман А.Э. Математика: учеб. для 5-го кл. сред. шк. Просвещение, 1993, 223 б.
4. Роках А.Г. Логика и эвристика научно-технических решений. – Саратов, 1991, 170 б.
5. Лиман М.М. Школьникам о математике и математиках: Пособие для учащихся 4-8 кл.ср.шк. Просвещение, 1981, 80 б.
6. Делин В.Н., Селезнев В.П. Мироздание постигая…: Несколько диалогов между философом и естествоипытателем о современной научной картине мира\худож. Д.Б.Каменщиков. М: Мол. гвардия, 1989, 267 б.
7. Давыдов В.В. Проблема развивающего обучения. –М.: Педагогика, 1986, 220 с.
8. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости.-М.: Просвещение, 1981, 120 с.

МРНТИ 14.29.01
УДК 376.3

Осимбаева Ардақ Құлжабайқызы,
2-курс магистранты,
Арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы,
Педагогика және психология факультеті,
ҚазҰҚПУ

Өмірбек Салтанат Жеңісқызы,
ғылыми жетекші, психол.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail-ms.osimbaeva@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа: *Қазіргі таңда әлеуметтік-педагогикалық қолдау проблемасы бүгінгі жалпы білім беру үдерісінің өзекті мәселелеріне айналып отыр. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың қалыпты балалармен тең білім алып, әлеуметтенуі, өзіне-өзі қызмет көрсете білу, қоғамның толыққанды бір мүшесі болуына әлеуметтік-педагогикалық қолдаусыз қол жеткізу мүмкін емес болып отыр. Мақалада ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар түсінігінің мәні ашылып, ғылымға ену, зерттеу мәселесі қозғалған. Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалардың түрлері, оларды әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың мақсаты, міндеттері айқындалған. Әлеуметтік-педагогикалық қолдауда психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумның атқаратын рөлі ескермеу мүмкін емес. Мақалаға психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумның ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалармен қызмет түрлері, ерекшеліктері енгізілген.*

Түйін сөздер. *Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар, психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиум, әлеуметтік-педагогикалық қолдау, ерекше қажеттіліктер, инклюзивті білім беру.*

Осимбаева Ардак Кулжабаевна,
Магистрант 2-го курса,
кафедра Специальной и социальной педагогики,
факультет Педагогики и психологии,
КазНацЖенПУ

Омирбек Салтанат Женисовна,
научный руководитель, канд.психол.наук.,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail-ms.osimbaeva@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: *В настоящее время проблема социально-педагогической поддержки становится актуальной проблемой современного общеобразовательного процесса. Без социально-педагогической поддержки невозможно добиться того, чтобы дети с ограниченными возможностями получили равные знания, социализацию, самообслуживание, полноценное членство в обществе. В статье раскрывается сущность понятия детей с особыми образовательными потребностями, затронуты вопросы внедрения в науку, исследования. Определены виды детей с особыми образовательными потребностями, цель, задачи их социально-педагогической поддержки. В*

социально-педагогической поддержке очень важна работа психолого-медико-педагогического консилиума. В статью включены виды, особенности деятельности психолого–медико-педагогического консилиума с детьми с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова. *Лица с особыми образовательными потребностями, психолого-медико-педагогический консилиум, социально-педагогическая поддержка, особые потребности, инклюзивное образование.*

ORGANIZATION OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Ossimbayeva Ardak Kulzhabayevna,
Undergraduate 2-st year,
Department of Special and social pedagogy,
faculty of Pedagogy and psychology,
Kazakh National Women`s Teacher Training University

Omirbek Saltanat Znenisovna,
k.ps.s., scientific advise,
E-mail-ms.osimbaeva@mail.ru

Abstract: *Currently, the problem of social and pedagogical support is becoming relevant today in the educational process. Without social and pedagogical support, it is impossible to ensure that persons with disabilities receive equal knowledge, socialization, self-service, and the designation of a full-fledged member of society. The article reveals the essence of the concept of a person with special educational needs, touches on the issue of implementation in science, research. The types of persons with special educational needs, the purpose and tasks of their social and pedagogical support are defined. A special role in social and pedagogical support is played by the psychological, medical and pedagogical Council. The article includes the activities of the psychological-medical-pedagogical Council with persons with special educational needs.*

Keywords: *Persons with special educational needs, psychological, medical and pedagogical consultation, social and pedagogical support, special needs, inclusive education.*

Білім беру үдерісі екі маңызды өркениеттік қызметті орындайды: оның рухани, адамгершілік, көркемдік, мәдени дамуы және әлеуметтенуі, сондай-ақ экономикалық қызметі – қоғамдық өндіріс үшін білікті еңбек көздерін молайту. Қазіргі кезеңдегі қазақстандық социумның ең өзекті демографиялық және әлеуметтік-экономикалық проблемаларының бірі – бұл қоғамға ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды енгізу. Халықты әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау, білім беру, экономика, мәдениет, көлік, құрылыс және сәулет басқару органдарының қатысуымен ерекше білім алу қажеттілктері бар тұлғалардың әлеуметтік мәселелерін кешенді шешу қажет, сонымен бірге әлеуметтік оңалтудың бірыңғай, тұтас жүйесін әзірлеу қажет.

Мүмкіндіктері шектелген оқушылар әлеуметтік тәжірибесі қанағаттансыздықтан туындаған салдарларға әлсіз екені анық. Ақыл-ой немесе оқытуы бұзылған адамдар әлеуметтік оқшаулаудың жоғары тәуекелімен және басқа адамдарға қарағанда достардың аз санының бар-жоғына тапшы екенін-дігін дәлелдейтін жеткілікті дәлелдемелер бар. Бұл дегеніміз, әлеуметтік байланыс сыныптардағы әр түрлі әдіс-тәсілдермен көтерілуі тиіс. Сонымен қатар, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас сыныптағы мінез-құлықтық және эмоциялық қызығушылықты болжайды және құрдастары арасындағы қарым-қатынасты жақсартады [Vuorinen K., Erikivi A., Uusitalo-Malmivaara L., 2018, 45 б.]

ЭЫДҰ (экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) елдерінде "ерекше білім беру қажеттіліктері" термині дене, психикалық ерекшеліктері, қабылдау мен мінез-құлқының бұзылуы бар балаларға, созылмалы аурулары бар балаларға, ауруханада немесе үйде ұзақ уақыт емделіп жатқан балаларға, эмоциялық проблемалары бар балаларға, қолайсыз отбасылардың балаларына, жетім балаларға немесе ата-анасының қамқорлығынан айырылған балаларға, зорлық-зомбылықты бастан кешірген балаларға, әскери қақтығыстар аймақтарындағы балаларға, босқындарға және орын ауыстырған адамдарға қолданылады. Бұл терминдерді дарынды балаларға қатысты да табысты қолдануға

болады, себебі бұл балалардың да ерекше қажеттілігі бар – дарындарды дамыту және жеке қасиеттерін ашу [Елисеева И.Г., Ерсарина А.К.,16 б.].

Әлемдік тәжірибедегі инклюзивті білім беру, ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі жеке оқыту қағидаттарын жүзеге асыруға негізделген. Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларға мыналар жатады:

– мүмкіндіктері шектеулі балалар;

– мигранттар, оралмандар, босқындар, саны аз ұлттар отбасыларынан шыққан балалар;

– қоғамда әлеуметтік бейімделуде қиындықтары бар балалар (жетім балалар, виктимді балалар, девиантты мінез-құлықты балалар, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық мәртебесі төмен отбасынан шыққан балалар) [https://kaznpu.kz/docs/ins_pedagogiki_psih/resursni_center/2016/podhodi_2015.pdf];

– өмірлік қиын жағдайда жүрген балалар (қалыптасқан мән-жайлардың салдарынан тыныстіршілігі бұзылған және осы мән-жайларды өз бетінше немесе отбасының көмегімен еңсере алмайтын балалар;

– арнаулы білім беру ұйымдарындағы, ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарындағы балалар [http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345].

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар әлеуметтік-педагогикалық қолдау – әр түрлі бейіндегі мамандар тарапынан даму, оқыту, тәрбиелеу, әлеуметтендіру міндеттерін шешуде бала мен ата-аналарға әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдау мен көмектің кешенді технологиясы. Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар мен мүгедек балаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдауды педагог-психологтар, сынып жетекшісі, пән мұғалімі, әлеуметтік педагог, логопед-мұғалім, директордың оқу-тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары жүзеге асырады.

Баланың проблемасына неғұрлым сәйкес келетін жұмыс әдістерін таңдау, балалардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту мазмұнын іріктеу мектеп психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумында (ПМПк)жүзеге асырылады.

Психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиум (ПМПк) – негізгі дамуында және/немесе ауытқулары бар білім алушыларды әлеуметтік-педагогикалық қолдау үшін біріктірілетін мектеп мамандарының өзара іс-қимылының ұйымдастырушылық нысаны. ПМПк шеңберінде стратегияны және білім алушыны (тәрбиеленушіні), балалардың белгілі бір топтары мен құрылымдық бөлімшелерді әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың нақты мазмұны мен регламентін жоспарлау.

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар сыныптарында оқитын мектеп мұғалімдері ілесіп жүретін мамандармен қатар ПМПк қатысушылары болып табылады.

Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар әлеуметтік-педагогикалық қолдау бағдарламасы, оның негізгі мазмұнын көрсететін және барлық білім беру қызметін қамтитын, ата-аналар жұртшылығымен және өзге де қоғамдық ұйымдармен: диагностикалық; түзету-дамыту; консультативтік; ақпараттық-ағартушылық; профилактикалық; үйлестіру; сараптамалық өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін өзара байланысты бағыттарды қамтиды.

*Зерттеудің нысаны***:** ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдау мүмкіндіктері.

Зерттеудің мақсаты: ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларға әлеуметтік-педагогикалық қолдау мүмкіндіктерінің мәселелерін айшықтау.

Осы *мақсатқа* жету үшін төмендегі *міндеттер* қойылған:

– ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғалардың негізін ашу;

– әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың мағынасы мен мазмұнын анықтау;

– ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың теориялық негізін талдау;

– Қазақстан Республикасындағы ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың қазіргі жағдайына талдау жүргізу, басты қайшылықтары мен проблемаларын айқындау;

– ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғалардың заңнамалық қолдаудының мазмұнын негіздеу;

– ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғаларға көрсетілетін қызмет түрлерін түрлі мекемелерде жүйелеу, қызмет көрсету барысында ұшырасатын қарама-қайшылықтарды шешу жолын ұсыну.

Зерттеуде ерекше білім алу қажеттіліктері баланың отбасының әлеуметтік-педагогикалық қолдауын зерттеу базасы №61 жалпы білім беру орта мектебінде жүргізілді.

Зерттеуге тіл кемістіктері бар – 12, психикалық дамуы тежелген – 4 бала тәрбиелеп отырған 16 отбасы қатысты. Сауалнаманы толтырған ата-аналардың жасы – 27-45 жас аралықтарында. 11 отбасы толық, 5 отбасы толық емес отбасы (3 жалғыз басты ана, 2 толық емес отбасы). Барлығы 16 адам қатысты.

Зерттеуде қойылған міндеттерді шешу үшін эксперименттік жұмыс анықтаушы, қалыптастырушы және бақылау кезеңдерін қамтыды.

Ерекше білім алу қажеттіліктері баланың отбасының әлеуметтік-педагогикалық қолдауын зерттеу базасы №61 жалпы білім беру орта мектебінде жүргізілді.

Зерттеуге тіл кемістіктері бар – 12, психикалық дамуы тежелген – 4 бала тәрбиелеп отырған 16 отбасы қатысты. Сауалнаманы толтырған ата-аналардың жасы – 27-45 жас аралықтарында. 11 отбасы толық, 5 отбасы толық емес отбасы (3 жалғыз басты ана, 2 толық емес отбасы). Барлығы 16 адам қатысты.

Зерттеуде қойылған міндеттерді шешу үшін эксперименттік жұмыс анықтаушы, қалыптастырушы және бақылау кезеңдерін қамтыды.

Тәжірибелік-іздестіру жұмыстары аясында анықтаушы эксперимент барысында **"Ата-ана қарым-қатынасының сауалнамасы" тест-сауалнамасы (ОРО) (А.Я. Варга, В.В. Столин)** қолданылды.

Мақсаты: Ерекше білім алу қажеттіліктері бар бала мен ата-ана қатынасын анықтауға бағытталған диагностикалық құрал болып табылады. Мұнда ата-ана қатынасы мүмкіндіктері шектеулі балаға қатысты әртүрлі сезімдер жүйесі, онымен қарым-қатынаста қолданылатын мінез-құлық стереотиптері, баланың сипаты мен жеке басын, оның әрекеттерін қабылдау және түсіну ерекшеліктері ретінде түсініледі.

Тест-сауалнама 61 сұрақтан тұрады. Әрбір сұраққа "иә" немесе "жоқ" деп жауап беру қажет. Тест-сауалнама 5 белгілері тұрады.

1) ***Баланы қабылдау – қабылдамау***. Бұл деңгейде ата-ананың балаға жалпы эмоциялық оң (қабылдау) немесе эмоциялық теріс (қабылдамау) көзқарасын білдіреді.

2) ***Қауымдасу.*** Бұл деңгей ересектердің баламен ынтымақтастыққа ұмтылысын, олардың тарапынан шын ниетпен мүдделілік танытуын және оның істеріне қатысуын білдіреді.

3) ***Симбиоз.*** Бұл деңгейдің сұрақтары ересектердің баламен бірігуге ұмтылатынын немесе керісінше, бала мен өз арасында психологиялық қашықтықты сақтауға тырысатынын анықтауға бағытталған. Бұл – бала мен ата-ананың өзіндік байланысы.

4) ***Авторитарлы гиперәлеуметтендіру.*** Бұл деңгей ересектердің баланың мінез-құлқын, онымен қарым-қатынаста қаншалықты баланы демократиялық немесе авторитарлы бақылайтынын сипаттайды.

5) ***«Балалардың сәтсіздіктеріне көзқарас».*** Бұл соңғы деңгей ересектер баланың қабілетіне, оның қадір-қасиеті мен кемшіліктеріне, табыстары мен сәтсіздіктеріне қалай қарайтынын көрсетеді.

Енді зерттеудің анықтаушы кезеңіндегі диагностиканың нәтижелерін талдаймыз (1-кесте).

1-кесте

«Ата-ана қарым-қатынасының сауалнамасы» әдістемесі бойынша алынған ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалардың ата-аналары жауаптарының диагностика нәтижелері (айқындаушы кезең)

№	Бағалау критерийі	Жоғарғы деңгей	Орташа деңгей	Төменгі деңгей
1	**Баланы қабылдау – қабылдамау**	13	1	2
2	**Қауымдасу**	2	14	0
3	**Симбиоз**	10	6	0
4	**Авторитарлы гиперәлеуметтендіру**	9	5	2
5	**«Балалардың сәтсіздіктеріне көзқарас»**	6	7	3

Сонымен, "Ата-ана қарым-қатынасының сауалнамасы" (А.Я. Варга, В.В. Столин) әдістемесі бойынша зерттеу нәтижелері ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға тән балалар – ата-ана қарым-қатынастарының төмендегідей ерекшеліктерін көрсетті:

– ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар отбасыларының көбінде баланы қабылдауы жоғары, дегенмен де ата-ана арасында баласын қабылдамайтындары да болды;

– сонымен қатар, авторитарлы гиперәлеументендіру басым, ол баланың мінез-құлқын бақылау, өз еріктерін балаға таңумен көрініс табады;

– ата-аналар балаға көп көңіл бөледі, онымен көп уақыт өткізуге тырысады, гиперқамқорлық танытады;

Алынған мәліметтерді жинақтай келе, ана-аналармен жұмыс бағдарламасы құрылып, бағдарлама негізінде сабақ кешендері жүргізілді:

Дәріс сабақ: Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалардың отбасына әлеуметтік-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру.

Мақсаты: қолдаудың негізгі міндеті – толыққанды дамуы, әлеуметтік табысты тұлғаның қалыптасуы, баланың білім алу құқығын қорғау және өзінің әлеуеттік мүмкіндіктеріне сәйкес дамыту үшін арнайы жағдайлар жасау екенін көрсету.

Семинар сабақ: Ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру.

Мақсаты: мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдау міндеттерін талдау.

Талқылау үшін сұрақтар:

1. Баланың мәртебесін жүйелі түрде қадағалау және оның психикалық даму динамикасы.

2. Ерекше білім алу қажеттіліктері бар баланың жеке басын дамыту үшін әлеуметтік-педагогикалық жағдай жасау.

3. Ата-аналарды өз баласымен ынтымақтастықтың әлеуметтік-педагогикалық технологияларына, отбасы жағдайында оны тәрбиелеу мен оқытудың тәсілдері мен әдістеріне және оларға психологиялық қолдау көрсетуге үйрету.

Қалыптастырушы экспериментте жүргізілген жұмыстарды қорытындылап, бақылау эксперименті жүргізілді. Анықтаушы және бақылау эксперименттерін салыстыра келе, төмендегі жетістіктерге жеттік:

– баланы қабылдау, қабылдамау шкаласы бойынша жоғары деңгей 88%-ға;

– қауымдасу шкаласының жоғарғы деңгейі 40%-ға;

– симбиоз шкаласы бойынша жоғарғы деңгей 50%-ға;

– авторитарлы гиперәлеуметтендіру жоғарғы деңгейі 57%, «балалардың сәтсіздіктеріне көзқарас» шкаласы 21%-ға төмендегін байқадық.

Анықтаушы, қалыптастырушы, бақылау эксперименттерін қорытындалай келе, ерекше білім алу қажеттіліктері бар баланы тәрбиелеп отырған отбасымен әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың басты міндеттері:

– балалар мен ата-ана қарым-қатынастарын үйлестіру;

– баланы сөзсіз қабылдауды, оның мүмкіндіктері мен жетістіктерін барабар оң бағалауды қамтитын, отбасында қолайлы психоэмоционалдық ортаны қалыптастыруға қол жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Journal of Research in Special Educational Needs Volume 19 Number 1 2019 45–57. https://doi.org/10.1111/1471-3802.12423
2. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. – Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 118 с.
3. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан Республики Казахстан.01.06.2015 г. № 348. https://kaznpu.kz/docs/ins_pedagogiki_psih/resursni_center/2016/podhodi_2015.pdf
4. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан. 08.08.2002 г. № 345- II 6. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345

ҒТАХР: 77.03.05

Оспанкулов Ернар Ерланұлы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

Кеңесбаев Серік Мұхтарұлы,
«Өрлеу» Біліктілікті Арттыру Ұлттық Орталығы» АҚ филиалы
Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Алматы қ., Қазақстан

ЖАЛПЫ ДАМЫТУ ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗБЕТІМЕН ОРЫНДАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: *Мақалада жалпы дамыту жаттығулары арқылы бастауыш сынып оқушыларының өзбетімен орындау дағдыларын дамытудың психофизиологиялық негіздері зерттеуіміздің басты аспектісі ретінде қарастырылады. Жалпы дамыту жаттығулары оқушылардың өз бетімен орындауға игерген сәтінен бастап олардың тұрақты орындауы арқылы өзін дене тәрбиесін, дене мәдениетін жетілдіретін тиімді құралы екені айқын. Мақала барысында бастауыш сынып оқушыларының жалпы дамыту жаттығуларын өз бетімен орындау дағдыларын дамыту әдістемесінің тірегі нық болуы оның физиологиялық, психофизиологиялық, психологиялық теориялармен терең байланысты екені анық көрсетілген. Жалпы дамыту жаттығуларын өз бетімен орындауға деген ынтасын, ерік-жігерін, мотивациясын қалыптастыру маңыздылығы мен оның шешу міндеттерінің факторлар жіктемесі берілген. Психолог галымдар еңбектеріне талдау жасалып, бастауыш сыныпта оқу кезінде балалардың өмір бойы ұстанатын дене тәрбиесі мен дене мәдениетінің негізі қаланатындығы, нақ осы жаста қозғалыс мәдениетінің базалық компоненттерін игеруге өте жайлы болып табылатындығы, өсе келе ол базалық компоненттер қозғалыс координацияларының, түрлі дене жаттығуларының бай қорына, арсеналына айналатындығы анықталған.*

Түйін сөздер: *жалпы дамыту жаттығулары, өзбетімен орындау дағдылары, психологиялық ерекшеліктер, бастауыш сынып оқушылары, бала дамуы мен дағды қалыптастыру.*

Оспанкулов Ерлан Ерланович,
Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

Кенесбаев Серик Мухтарович,
Филиал АО «НЦПК «ӨРЛЕУ» институт повышения квалификации педагогических работников по Алматинской области,
Алматы, Казакстан

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ОБЩЕРАЗВИВАЮЩИЕ УПРАЖНЕНИЯ

Аннотация: *В данной статье мы рассматриваем психологические основы развития самостоятельных навыков учащихся начальной классов через развивающие упражнения как один из важных аспектов нашего исследования. Известно что развития самостоятельных навыков учащихся начальной классов через развивающие упражнения после того как будут освоены ребенком, является эффективным средством повышения физической культуры и воспитания. Также в статье мы говорим о стержне методики развития самостоятельных навыков учащихся начальной классов через развивающие упражнения и для этого очень важно изучение физиологических, психофизиологических, психологических теорий. Также особое внимание уделено тому что для самостоятельного выполнения общеразвивающих упражнений важно формировать силу-воли, мотивацию и для решения данных задач в исследовании выявлены факторы. При анализе трудов ученых-психологов были определены ряд*

важных моментов, таких как, основа физической культуры и воспитания который ребенок использует по жизни формируется в этом возрасте, также в данном периоде развития ребенка хорошо усваивается культура базовых компонентов, и эти базовые компоненты являются богатым арсеналом физического здоровья личности.

Ключевые слова: *общие развивающие упражнения, навыки самостоятельной работы, психологические особенности, учащиеся начальных классов, развитие ребенка и формирование навыков.*

Ospankulov Ernar Yerlanovich,
Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

Kenesbaev Serik Muhtarovich,
Branch of JSC “NCPD “Orleu” Institute for professional development of Almaty region"
Almaty, Kazakstan

PSYCHOPHYSIOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING OF INDEPENDENT SKILLS OF PRIMARY STUDENTS THROUGH DEVELOPMENTAL EXERCISES

Abstract: *In this article, we consider the psychological basis for the development of independent skills of primary school students through developmental exercises as one of the important aspects of our study. It is known that the development of independent skills of primary school students through developmental exercises after they are mastered by a child is an effective means of improving physical education and upbringing. Also in the article we are talking about the core of the methodology for developing independent skills of primary school students through developing exercises, and for this it is very important to study physiological, psychophysiological, psychological theories. Also, special attention is paid to the fact that for the independent implementation of general developmental exercises it is important to form willpower, motivation and to solve these problems in the study, factors were identified. When analyzing the works of psychologists, a number of important points were identified, such as the basis of physical culture and upbringing that the child uses in life is formed at this age, also in this period of the child’s development, the culture of basic components is well absorbed, and these basic components are a rich arsenal of physical personal health.*

Key words: *general developmental exercises, independent work skills, psychological characteristics, primary school students, child development and skills formation.*

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа көзқарас: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», – деп атап көрсеткені белгілі [*Н.Ә. Назарбаев 2017*].

Оқушылардың психологиялық денсаулығына кері әсер ететін факторлардың әлеуметтік-мәдени сипаты заманауи өзгерістерге, дене тәрбиесінің қажетті деңгейде жолға қойылмауымен байланысты. Бастауыш сынып оқушыларының мектепте, үйде, көп ретте, физикалық еңбекпен айналыспай, бір жерде ұйығып отыра беруі бой алып келеді. Оның барлығы бастауыш сынып оқушыларының жүрек-қан тамырлары жүйесінің әсер етіп, еңбек қабілеті, қан тамырларының күш-қуаты әлсірейді. Бастауыш сынып оқушыларының қозғалу әрекеттерін дамыту күнделікті қозғалыстар, атап айтсақ, жүру, жүгіру, секіру сияқты әрекеттер негізінде іске асырылатыны белгілі. Бастауыш сынып оқушыларының жан-жақты түлға келбетінде қалыптасып, дамуы және олардың дене тәрбиесі мәдениетін жоғарылауы балалардың денсаулығы зор болуына, дененің дамып-жетілуі мен шынығуының шынайы кепілі болады.

И.П. Павлов қозғалыс әрекетінің жоғары жүйке жүйесінің маңызды сигнал факторы деп санайды: «бес сыртқы анализаторларға біз, ең алдымен, жоғарғы нәзік анализаторды – қозғалыс аппараттарының ішкі анализаторларын қосуымыз керек, ол орталық жүйке жүйесіне қозғалысқа қатысатын қозғалыс аппараттарының, дене қалпының және дене мүшелерінің кернеуі мен қарқыны туралы сәт сайын сигнал беріп отырады».

И.М. Сеченовтың теориясына сәйкес, «барлық жұмыс жасаушы тірі жүйе, оның жекелеген элементтері сияқты, танығуы, қайта қалпына келіп отыруы міндетті... Ал ми қабықтарының жасушалары, ерекше ұқыптылықпен қорғалуы керек».

Жалпы дамыту жаттығулары оқушылардың өз бетімен орындауға игерген сәтінен бастап олардың тұрақты орындауы арқылы өзін дене тәрбиесін, дене мәдениетін жетілдіретін тиімді құралына айналады. Өйткені ЖДЖ-ны өз бетімен орындауға жеткен оқушыны үлкен нәтижеге қол жеткізді деп санауға болады.

Бастауыш сынып оқушыларының басқа сабақтарды үлгіріп алып кетуі немесе үлгіре алмай қалуы да олардың қозғалыс белсенділігінің төмендеуінен туындауы мүмкін. Өйткені аз қозғалыс баланың психикалық әрекетіне ықпалын тигізеді, баланы үйқы не шаршаңқылық басады, сылбыр, босаң болады, тез ашуланады, мұның бәрі біртіндеп ақыл-ой қызметінің де әлсіреуіне жетелейді.

Жалпы дамыту жаттығуларын өз бетімен орындауға деген ынтасын, ерік-жігерін, мотивациясын қалыптастырудың маңызы зор. Осы көздеген міндетті шешудің бірнеше факторларын жүйелеуіміз керек. Олар:

– біріншіден, бастауыш сынып оқушыларының физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты факторлар;

– екіншіден, балалардың физикалық даму факторалы;

– үшіншіден, бастауыш сынып оқушыларының дамуының психикалық және психофизиологиялық факторлары;

– төртіншіден, оқушының жеке басы ерекшеліктері факторлары.

Бастауыш сынып оқушылары үшін қозғалыс белсенділігі қажетті болатыны қалыпты жағдай екені белгілі. Мектепке дейінгі тәрбиеден ендігі ретте жүйелі оқытуға көшкен бастауыш сынып оқушыларының қозғалыс белсенділігі де азая бастайды. Ал бастауыш мектеп оқушыларының тұтас мектеп жүйесін жақсы денсаулықпен аяқтап шығу үшін, бастауыш мектеп кезеңіндегі дене тәрбиесіне зор назар аударылуы керек.

Ол өсу мен даму процесі балалардың психикасының да өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасуына мұрындық болады. Осының нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының ағзасы жалпы дене тәрбиесіне және құралдарына өте сезімтал болып келеді.

Бастауыш сыныптарда жалпы дамыту жаттығуларын ұйымдастырып өткізу және олардың әдістемесі балалардың денсаулығын нығайтатын, салауатты өмір салтына бағдарлайтын, білім беретін міндеттер кешенін шешуге қолдау жасауы керек. Оларды атап көрсетуге болады:

– ЖДЖ ұйымдастыру арқылы бастауыш сынып оқушыларының толыққанды физикалық дамуын және денсаулығы нығаюы міндеті;

– балалардың ерік-жігері мен мінезінің берік болуына сеп болу міндетін;

– ЖДЖ дене тәрбиесі сабақтарында, спорттық іс-шараларда және ең бастысы, өз бетімен орындау дағдысын қалыптастыру міндетін;

– физикалық қасиеттерін дамыту міндетін;

– ЖДЖ орындату арқылы оқушылардың денсаулығын нығайтуға, оларды салауатты өмір салтына бейімделуге, білім алуына, дамуына қажетті білім мен дағдыларды меңгерту міндетін шешеді.

Бастауыш сынып оқушыларына жалпы дамыту жаттығулары арқылы өзбетімен орындау дағдыларын қалыптастыру әдістемесі өзінің көпқырлылығымен айрықшаланады. Ондай көпқырлылықтың болмысы, ең алдымен, бастауыш сынып оқушыларының анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері арқылы түсіндірілсе, екіншіден, дене тәрбиесі жүйесінің алдына қойылатын педагогикалық міндеттер арқылы түсіндіріледі. Дене тәрбиесі пәні мұғалімі дене тәрбиесі жаттығуларының, біздің жағдайымызда, жалпы дамыту жаттығуларының мазмұны мен арнайы әдістерін меңгертуді ғана білуімен шектелмеуі тиіс, есесіне, жалпы дамыту жаттығуларын өз бетімен орындатудың түріл әдіс-тәсілдер жүйесін және оларды тиімді қолданудың психологиялық-педгогикалық шарттарын дұрыс орындау үшін физиологиялық, психофизиологиялық терең біліміге ие болуы тиіс. Өйткені бастауыш сынып оқушыларының ағзасы әрбір сәт тек өсу, даму үстінде болады. Осындай қарқынды даму процесінің дұрыс педагогикалық басқарылуы аса маңызды екендігін дене тәрбиесі пәні мұғалім жадына түйіп алуы міндетті.

2014 жылы ЮНЕСКО жаңадан Білім берудің халықаралық стандартты жіктемесін (БХСЖ 2011) қабылады. Мұнда түңғыш рет БХСЖ 0 деңгейдегі бағдарламалардың екі санаты белгіленді.

– Бірінші санатта бала дүниеге келгенннен бастап 2 жасқа толғанға дейінгі аралықтағы балаларға арналған даму бағдарламалары.

– Екінші санатта 3 жастан жоғары балаларға арналған мектепке дейінгі және бастауыш білім бағдарламасына дейінгі білім бағдарламасы [2].

Ирландия, Австралия, Жаңа Зеландия, Сингапур елдеріндегі ұлттық білім стандарттары бала тәрбиесінің, білім берудің және педагогтердың қызметін ұйымдастыру шарттарын анықтайды. Австралияның ұлттық стандартының қағидаттары:

– өзара құрметтеуге;

– ынтымақтастыққа;

– теңдікке;

– мәдени түрлілікке;

– үздіксіз білім алуға;

– рефлексивтік тәжірибеге сүйенуге негізделген [*ҚР Ерте жастағы балалар дамуының тұжырымдамалық негіздері, 2014, 37-38 б.*]

Жапонияның, Чехияның, Норвегияның, Сингапурдың ұлттық стандарттары баланың денсаулығын, физикалық және әлеуметтік дамуын дамудың ерекше элементтері ретінде қарастырады.

Қазақстан Республикасының халықтың денсаулығын сақтауды дамыту мемлекеттік бағдарламаларында мектеп оқушылары мен жасөспірімдердің денсаулығына, салауатты дамуына зор назар аударылып келеді. Медициналық мемлекеттік бағдарламалардың ұстанатын негізгі бағдарлары – мектеп оқушыларының физикалық және психикалық саулығын сақтауға және нығайту, мектепте оқушыларының ден шынықтырумен және спортпен шұғылдануын, мектеп медицинасын дамыту [*ҚР Үкіметінің 2011 жылғы 30 желтоқсандағы №1684 қаулысы*].

ҚР БҒМ Балалардың құқытарын қорғау Комитетінің 2013 жылғы «Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы» баяндамасында: «Қазақстан Республикасындағы халықтың дене тәрбиесі даярлығының Президенттік сынамалары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылғы 24 маусымдағы № 774 қаулысына сәйкес республикада дене шынықтыру және спорт құралдары арқылы республика түрғындарын сауықтыру, халықтың барық топтары мен әлеуметтік санаттарын спортпен айналысуға, салауатты өмір салтына бейімдеу негіздері ретінде Президенттік сынамаларды енгізу жөніндегі жұмыс жалғасуда. Балалар-жасөспірімдер спортының әлсіз дамуына, өткізілетін ісшаралардың материалдық-техникалық, кадрлық және қаржылық қамтамасыз етілуінің жеткіліксіз болуына байланысты бүгінгі күні дене шынықтыру және бұқаралық спорт саласы жеткілікті деңгейде дамымай отыр»,- деп атап көрсетілген [*ҚР БҒМ, 2013*].

Бастауыш мектеп оқушылары үшін мектеп – өскелең ағзаға, әлі де бекімеген тірек-қозғалыс аппаратына түсірілетін ауыр жүк. Ауыр қоржындары, ұзақ уақыт қозғалмай отыру, белсенді ойындардың аз қолданылуы, бастауыш сынып оқушысының жасына лайық эмоциялық қиындықтар. Осылардың барлығы бастауыш сынып оқушыларының еңсесі түсіп, дене дамуын тежеуге немесе бой сымбатының бұзылуына алып келеді.

Бұл жаста балалардың көкірек жасушалары ірілене бастайды. Осыған сай,балалардың өкпесінің өміршеңдік көлемі ұлғая бастайды. Ғалымдардың айтуынша, 6-7 жастағы ұл балалардың өкпесінің өміршеңдік аумағы 1400 мл құрайды, ал осы жастағы қыз балаларда – 1200 мл 11 жаста ұл балаларда – 2200 мл, ал қыз балаларда 2000 мл құрайды.

Бастауыш сынып оқушыларының ЖДЖ-н мұғалім басшылығымен және өз бетімен орындауы барысында, ең алдымен, дұрыс тыныс ала білуге дағдыландыру – дене шынықтыру сабағының аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады [*Фомин Н.А., Филин В.П., 2001*].

Бастауыш мектепте білім беру мен тәрбие процесін ұйымдастыру өткізу барысында «Оқыту жағдайларына қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар» белгіленген Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылы 9 қаңтардағы Қаулысымен бекітілген санитарлық ережелер басшылыққа алынады [*Филин В.П., 1972*].

Әрине, бастауыш сынып оқушыларының ЖДЖ дұрыс орындауға және сол арқылы өз бетімен орындауға дағдылануы – дұрыс тыныс алуға дағдылануымен бірге, онымен тығыз байланыста болатын қан айналу ағзаларының да дұрыс функциясын қамтамасыз етумен байланысты болып келеді. Қан айналу жүйесі зат алмасудың, оның ішінде газ алмасудың да, тіндік деңгейіне қолдау жасауға қызмет етеді. Яғни қан адам ағзасының барлық жасушаларына қоректік нәрін және оттегін тасып жеткізеді. Сонымен бірге атқаратын тағы маңызды қызметі – адам ағзасынан шығарылуы керек зиянды нәрселерді жинап алып шығу.

Балалардың бойы, денесі өсіп, толған сайын, жүректің салмағы да арта бастайды. Ал жүректің соғу жиілілігі минутына сол 84-90 рет соғумен түрады. Ересек адамда жүрек соғу жиілілігі – минутына

70-72 болатыны белгілі. Осындай ерекшеліктер негізінде қан айналу жылдамдығының ересектерге қарағанда, балада екі есе жоғары деңгейде болуы ағзаның қан арқылы қоректену жылдамдығы да жоғарылайды. Сонда балада зат алмасу процесінің, ересектерге қарағанда, биік болуы қан көлемі мен дене көлемінің ерекшеліктеріне байланысты.

Бастауыш сынып оқушыларының бір жетілмеген түсы – бұл жаста балалардың жүрек қызметінің тез қозуы. Балаларда мұндай кезде кей ретте аритмия байқалып, сырттан келетін түрліше әсерлерге тез белгі беріп жатады.

Бастауыш сынып оқушыларының жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктерін дене тәрбиесі сабақтарында аса қадағалау – мұғалімнің басты міндеті. Өйткені жеке психофизиологиялық ерекшеліктерді ескермеу дене тәрбиесі сабағының оқушылардың денсаулығын жақсартуға емес, көп ретте, баланың даму барысын, жеке танымдық даму стратегияларын кері кетіруге себепкер болуы да мүмкін.

Бастауыш сыныптан бастап дене тәрбиесін дене мәдениетін қалыптастыруға қарай бұру арқылы оқушылардың өмірге, өзіне, білім алуына, дене тәрбиесіне аксиологиялық, құндылық тұрғысынан қарауға үйретеді. Дене тәрбиесінің нәтижесі – адамның, біздің жағдайымызда бастауыш сынып оқушыларының физикалық дайындығы және ЖДЖ жаттығулары негізінде қалыптасатын қозғалыс дағдыларының жетілуі, өміршең күшінің биік деңгейі, адамгершілік, эстетикалық, зияткерлік дамуы.

Әрбір жекелеген оқушының жалпыадамзаттық рухани және материалдық мәдениетті танып-білуімен бір қатарда дене мәдениетіне де қол жеткізуі үшін ЖДЖ жүйесін бастауыш сыныптан бастап шығармашылық деңгейге жеткізе меңгерту және өз бетімен орындауға қалыптастыру маңызды орын алады. Өйткені бастауыш мектепте білім алу процесінде оқушыларға кездесетін көптеген кедергілер мен күрделі мәселелерді шешу кезінде баланың денсаулығы мықты болуы үлкен маңызға ие болады [*Сисенбердиева А.Ж., 2011, 398 б.*].

ЖДЖ жүйесі негізінде оқушының өз бетімен орындау дағдылары меңгертіледі, нәтижесінде оның жеке тұлға ретіндегі болмысында маңызды бір компонент ретінде өзіндік дене мәдениеті қалыптасады. Оқушы жеке тұлға дәрежесіне жетіп, дене мәдениетін игеруінің белгілері келесі көрсеткіштермен танылады.

Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушыларына тән бір ерекшелік – өз зейінін бір нәрседен екінші нәрсеге тез аудара алмайды, бірақ кейін біртіндеп қалыптасады.

Жалпы дамыту жаттығуларын дене шынықтыру сабақтары негізінде меңгерген оқушының ЖДЖ-н өз бетімен орындауға дағдылануында психологиялық түрғыдан реттеп отыратын тетіктерді қалыптастыру маңызды орын алады. Психологиялық реттеудің психологиялық тетіктерінің ішінде келесілерді маңызды ретінде атап көрсетеміз:

– біріншіден, оқушының орталық жүйке жүйесінде жоғары продуктивтік психо-эмоциялық және физикалық жай-күйінің шартты-рефлекторлық байланыстарының бекітілуі;

– екіншіден, ЖДЖ өз бетімен орындауға байланысты алғашқы кезде туындаған теріс құбылыстардың және керексіз эмоциялық қажудың күші біртіндеп кемуі;

– үшіншіден, актуалды психикалық және физикалық жай-күйдің тасқындап біртіндеп қуаттанып өсе бастауы.

Сырттан келген ақпаратты қабылдауда және оны санасында қайта өңдеуде адамдар көбірек сүйенетініне қарай, төрт түрге бөлінеді. Олар – визуалдар, аудиалдар, кинестетиктер, дискреттер [*Мухортова Д.Д., /Молодой ученый/ученый 2016, №12, 787-789 с.*].

Әрине, бастауыш сынып оқушыларының толық қалыптасып болмаған психологиялық ерекшеліктері олардың мінездеріндегі ауытқулардың жиілілігінң себебі болып табылады. Бастауыш сыныпта оқитын балалардың адамгершілік түрғысынан, көп жағдайда, қыңыр, жөнсіз ерке болуы, жеке басының жайлылығын ғана ойлауы, кейбір дөрекілеу қылықтары көрініс беруі – мектеп мұғалімдеріне таныс жағдайлар. Бір жағынан, мектепке дейінгі тәрбие жүйесінен кеткен де қателер болуы мүмкіндігін жоққа шығармау керек. Дегенмен, дене шынықтыру сабағында балаларды жөнсіз шаршатпай, мұғалім «субъект – субъектілік» дидактикалық қатынас талаптарын үстанса, оқушылардың шәлкестігі аз деңгейде ғана байқалуы мүмкін екенін қолдаймыз.

Жалпы дамыту жаттығуларының өзіндік ерекшеліктері бастауыш сынып оқушыларының ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеуге, оларды дамытуға таптырмас құрал болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа көзқарас: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы. 2017 жыл, сәуір.
2. ҚР Ерте жастағы балалар дамуының тұжырымдамалық негіздері. – Астана, 2014.- 138 б.
3. «Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу мен білім беру объектілеріне қойылатын санитарлық-эпидемологиялық талаптар» санитариялық қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 30 желтоқсандағы №1684 қаулысы.
4. ҚР БҒМ Балалардың құқықтарын қорғау Комитетінің 2013 жылғы «Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы» баяндамасы. – Астана, 2013.
5. Фомин Н.А., Филин В.П. Возрастные основы физического воспитания. – М.: Академия, 2001.
6. Филин В.П. Возрастные особенности физического воспитания М., 1972
7. Сисенбердиева А.Ж. Дене тәрбиесі теоритясы мен әдістемесі. Оқулық. – Алматы, 2011. – 398 б.
8. Мухортова Д.Д. Визуалы, аудиалы, кинестетики // Молодой ученый. – 2016. – №12. – С. 787-789. – URL https://moluch.ru/archive/116/31787/ (дата обращения: 30.08.2019).

ҒТАМР 15.31.35

Өмірзақова Әсел Махамбетқызы,
2 курс докторанты,
«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан,
E-mail: Asel-0402@mail.ru

Игенбаева Рабиға Тасбергенқызы,
Қорқыт Ата атыдағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан,
E-mail: IRT_2208@mail.ru

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. *Мақалада еліміздегі шағын жинақты мектептерде тәрбие үдерісін ұйымдастыру ерекшеліктері сипатталған. Шалғай ауылдарда орналасқан оқушыларының аздығымен белгіленетін аталмыш мектептердегі тәрбие жұмысын ұйымдастыру тәсілдері айқындалған. Оқушылар қарым-қатынасын ұйымдастыру, тәрбие бағыттары бойынша жоспар құру, оны жүзеге асыру мәселелері қамтылған.*

Кілттік сөздер: *шағын жинақты мектеп, тәрбие үдерісі, тәрбие жұмыстары, тәрбие тәсілдері.*

Аннотация. *В статье описаны особенности организации воспитательного процесса в малокомплектных школах страны. Определены подходы к организации воспитательной работы в данных школах, определяемые меньшим количеством учащихся, расположенных в отдаленных селах. Рассмотрены организация общения школьников, планирование воспитательной работы по направлениям, проблемы их релизации.*

Ключевые слова: *малокомплектная школа, воспитательный процесс, воспитательная работа, подходы воспитания.*

Annotation. *The article describes the features of the organization of the educational process in small schools of the country. Approaches to the organization of educational work in these schools, determined by a smaller number of students located in remote villages, are defined. The organization of communication of school children, planning of educational work in the directions, problems of their realisation are considered.*

Keywords: *small school, educational process, educational work, approaches to education.*

Кіріспе

Соңғы жылдары мектептегі тәрбие жұмысының төмендеуі, яғни оқыту мен тәрбиелеу үдерісі арасындағы сәйкессіздіктің пайда болуы байқалады. Бұл жағдай педагогикалық процестің тұтастығын бұзады. Жалпы білім беретін мекеме қабырғасында тәрбие тек тұжырымдамалық нормативтік құжаттарда ғана баяндалған, ал тәрбиені іс жүзінде іске асыру жұмысына қатты мән берілмейді. Әрбір бала адамгершілік, мейірімділік, азаматтылық пен патриотизмнің нақты ұстанымы, өзінің табиғатына, мәдениетіне және әлемдік мұрасына ұқыпты болу сияқты қасиеттерді дарытумен байланысты тәрбие алуы тиіс. Бұл педагогикалық ұжым тарапынан талап етілетін ең басты құндылықтар, аталған ұстанымдардың өзара байланысы барысында мектептің барлық тәрбие жүйесі құрылады.

Жас ұрпақты тәрбиелеу дамыған тұлғаны қалыптастыру ретінде қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі болып табылады. Қоғамның тарихи дамуы процесінде рухани дамыған жеке тұлғаның қалыптасу үдерісі бірден және жайдан-жай жүзеге асырылмайды. Ол адамдар тарапынан күш-жігерді талап етеді және бұл күш-жігер материалдық мүмкіндіктерді, объективті әлеуметтік жағдайларды жасауға, сондай-ақ әрбір тарихи кезеңде адамның рухани-адамгершілік жетілуі үшін ашылатын жаңа мүмкіндіктерді іске асыруға бағытталады. Бұл екі бірдей үдерісте адамның жеке тұлға ретінде дамуының нақты мүмкіндігі қоғамның материалдық және рухани ресурстарының барлық жиынтығымен қамтамасыз етіледі *[А.Б. Карсыбаева, 2016, 32 б.]*.

Тарихи қалыптасқан тәрбие жүйесі балалардың нақты қоғамның талаптарына сәйкес келетін қабілеттерінің, адамгершілік нормалары мен рухани бағдарларының белгілі бір шеңберін беруді

қамтамасыз етеді, бірақ бірте-бірте ұйымдастыру құралдары мен тәсілдері нәтиже беруді азайтады. Егер қоғамда балалардың бойында қабілеттер мен қажеттіліктердің жаңа шеңберін қалыптастыру талап етілсе, ол үшін жаңғырту қызметінің жаңа нысандарының тиімді жұмыс істеуін ұйымдастыруға қабілетті тәрбиелеу жүйесін қайта құру қажет болар еді. Бұл ретте тәрбие жүйесінің дамытушы рөлі арнайы талқылау, талдау және мақсатты ұйымның нысаны ретінде ашық болады. Демек, тәрбиеші баланың қызметін басқару үшін педагогикалық процесті құру маңызды. Тәрбие беруде ерекше рөлді өнер атқарады, ол эмоциялық-бейнелі түрде адам қызметінің түрлі түрлерін көрсетеді және өзін шығармашылықпен қайта құру қабілетін дамытады. Сондықтан тәрбие процесін ұйымдастыру кезінде эстетикалық тәрбие қажет. Баланың көпжоспарлы қызметі жүйесін мақсатты құру және дамыту ретінде жүзеге асырылатын тәрбие процесін басқаруды балаларды «жақын даму аймағына» енгізетін педагогтар жүзеге асырады. Бұл баланың белгілі бір даму кезеңінде өз бетінше емес, ересектердің басшылығымен және неғұрлым ақылды «тауар өндірушілермен» ынтымақтаса отырып, одан кейін өз бетінше жүре алатынын білдіреді. Тәрбиенің негізгі міндеттерінің бірі өсіп келе жатқан адамда тұлғаның гуманистік бағытын қалыптастыру болып табылады.

Негізгі бөлім

Мектептегі тәрбиелеу процесі – бұл тұтас объектінің қасиеттеріне ие әлеуметтік-педагогикалық жүйе, яғни тұтас жүйе, тұтас процесс. Сондай-ақ тәрбие процесі – баланы және балалар ұжымын, шағын әлеуметтік топты және т.б. қамтитын тәрбие қатынастарының жүйесін білдіретін күрделі процесс. Оның ерекше мақсаты – баланы қазіргі өмірге араластыру және үрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ету. Тәрбие жүйе ретінде адамдарды (тәрбиеленушілер мен тәрбиешілер); рухани сипаттағы элементтерді (құзыреттіліктер, идеялар, мақсаттар); тәрбиелеу құралдарын (педагогикалық өңделген түрде болуы тиіс мәдениет элементтері) қамтиды. Аталмыш элементтердің барлығы өзара әрекеттесуі негізіндегі тұтас жүйе ретінде тәрбиелеу процесін құрайды *[Ә.М. Өмірзақова, С.Қ. Абильдина, Р.Т. Игенбаева, 2019, 226 б.]*. Бұл жүйенің қызмет ету түрі – белгілі бір ұйым мен адамдардың тұрақты бірлестігі, мысалы, ұйымдық құрылымы бар сынып, дәстүрлері бар әртүрлі жастағы бірлестіктер және т.б.

Шағын жинақты мектеп жағдайында тәрбиешілер мен тәрбиеленушілер саны айтарлықтай аз, сондай-ақ топтар, бірлестіктер мен сыныптар саны да аз. Өз кезегінде бұл тәрбиешілердің педагогикалық әсер ету жұмысын жеңілдетеді. Бірақ, екінші жағынан, шағын жинақты мектептерде педагогикалық әсер ететін адамдар саны да айтарлықтай аз. Сондықтан әрбір тәрбиешіге үлкен жауапкершілік жүктеледі. Тәрбие процесінің құрамына жалпы мақсат, нақты мақсаттар мен міндеттер, олар өз іс-әрекетінде басшылыққа алатын қағидаттар, мақсаттарды іске асырудың мазмұны, құралдары, әдістері мен нысандары, нәтижесі және оны бағалау сияқты компоненттер кіреді. Олардың барлығы шағын жинақты мектептегі тәрбие субъектілерінің, яғни оның ұйымдастырушылары болып табылатындардың «іс-әрекет желісін» құрайды. Алайда бұл процестің бір жағы ғана, бірақ оқушының ұстанымымен байланысты басқа жағы да бар. Өйткені адам жеке тұлғаны жетілдіруге, оның қандай да бір белгілерін қалыптастыруға бағытталған өз міндеттерін алға тартады. Осыған сәйкес ол өз тәсіл, әдістерін таңдайды, жиі тәрбие үдерісінің мазмұнын өзгеше құрайды. Бұл шағын жинақты мектепте тәрбие үрдісін ұйымдастыру жағдайында басты роль атқарады *[О.А Шункеева, Б.К Альмурзаева, А.А. Жайтапова, К.Т. Сатыбалдина, Ш.И. Тулегенова, Д.Г. Наурызалина, 2015, 9 б.]*.

Ауылдық жерлердегі шағын мектеп көбінесе мәдениеттің жалғыз ошағы болып табылады. Сонымен қатар, ауылда бірыңғай оқу-тәрбие кешені құрылады: балабақша – мектеп – музыкалық-көркем бірлестіктер – еңбек бірлестіктері. Педагогтардың міндетіне жалпы тәрбие үдерісінде барлық мәдени-педагогикалық күштерді шоғырландыру кіреді. Шағын жинақты мектептегі тәрбие процесінде үш лекті бөліп көрсетуге болады: дене тәрбиесі, эстетикалық және адамгершілік тәрбие, еңбек тәрбиесі. Балалар мен жасөспірімдердің дене тәрбиесін ұйымдастыруда оқушылардың аз толымдылығы бар ауылдық мектептердің өзіндік оң және теріс ерекшеліктері ескеріледі. Оқушылардың аз саны олардың жүктемесін мөлшерлеу кезінде жеке көзқарасты кеңінен жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Негізгі қозғалыс дағдыларына үйрету оңай. Мұндай мектептегі ең теріс фактор дене шынықтыру мұғалімінің кәсіби деңгейінің төмендігі болып табылады. Мұнда материалдық база көбіне нашар, яғни спорт залы, қажетті жабдықтар мен құрал-жабдықтар жоқ. Соңғы уақытқа дейін мектеп оқушыларын тәрбиелеуде вербалды құралдар басым болды – адамгершілік, сөздік мадақтау, ескерту, түсіндіру.

Бүгінде шын мәнісінде, сөз бен істің байланысы ажырамайтын тәрбие бағдарламасы қажет. Мұндай байланысты шағын жинақты мектепте орнату қиын емес, онда өзінің осы өндірісі болуы мүмкін. Ауыл балалары ерте жастан шаруа қожалығында еңбек етеді. Көптеген мектептердің оқушылары кәсіпкерлік негіздерін енгізіп, өзін-өзі ақтаудың қырларын меңгереді. Еңбек тәрбиесі бойынша шағын жинақты мектептердің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі жастарды туған және өскен жерлерде саналы түрде тұрақтандыруболып табылады. Бұл балалардың еңбекке деген сүйіспеншілігін арттыра отырып, оқушылардың еңбек тәрбиесін жүзеге асыруға тырысады. Мектептің жалпы тәрбие жұмысының елеулі кемшілігі-әрбір оқушының жеке басына көңіл бөлу тапшылығы, балалармен жұмысты қалай ұйымдастыру керек екендігін білмеу немесе білгісі келмеу. Бұл кемшіліктер оқушылар құрамы аз оқу мекемесінде ойдағыдай жөнделеді. Эстетикалық тәрбие мәселесі әр түрлі мектептерде, соның ішінде аз комплектілі мектептерде де өзекті болып табылады. Тұрмыс эстетикасы, рухани құндылықтар, қажеттіліктер, ата – аналардың талғамы-эстетикалық идеалдар, оның тәрбиесінің негіздері қалыптасатын орта *[Ш.Қ. Нұролла, 2017, 91 б.]*.

Әдістемелік тәрбие және оқу-білім беру бөлімі бойынша бірнеше ауылдық мектептердің әртүрлі нысандарын пайдалану қажет. Мұндай бірлескен қызмет шағын жинақты мектептердің педагогикалық және балалар ұжымдарының оқшауланuы мен түйықталуын жеңуге ықпал етеді. Мұғалімдер мен оқушылардың демалысын ұйымдастыру мүмкіндігін қарастыру қажет. Өткізілген жұмыс балалардың қарым-қатынас аясын кеңейтуге, сабақтан тыс тәрбие жұмысын жаңа, бай және әр түрлі мазмұнмен толықтыруға, мектеп өмірінің жалпы эмоциялық тонусын көтеруге мүмкіндік береді.

Тәрбие процесінің құрамына мынадай компоненттер кіреді: жалпы мақсаты, тәрбиешілер негіздейтін нақты мақсаттары мен міндеттері, өз іс-әрекетінде басшылыққа алатын тәрбиешілердің принциптер, тәрбие мазмұны, әдістері мен жүзеге асыру формалары нәтижесі және оны бағалау.

Олардың барлығы тәрбие субъектілерінің «әрекет сызығын» құрайды. Алайда, бұл процестің бір жағы ғана, бірақ оның оқушының ұстанымымен байланысты екінші жағы да бар. Өйткені адам жеке тұлғаны жетілдіруге, оның өзіне маңызды белгілерін қалыптастыруға бағытталған өз міндеттерін жиі алға тартады. Осыған сәйкес ол өз әдістерін таңдап, қолдана отыра кейде тәрбие үдерісіне өзге мазмұн береді.

Шағын жинақты мектепке тәрбие үдерісінің жоғары нәтижелеріне қол жеткізу қиын. Бүгінде көптеген мамандар бұл мектептерде тәрбие жұмысын ұйымдастырудың белгілі бір артықшылықтар бар деген қорытындымен келіседі. Өйткені, мектептегі оқушылардың саны аз, сыныптардың толымдылығы да аз, бұл мұғалімге тұлғалық-бағдарлы оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға, әр оқушымен жеке жұмыс жүргізуге тамаша мүмкіндік береді. Кішкентай ұжым болғасын ересек балалар кіші балаларға қамқорлық танытып, оларды тәрбиелеуге ықпал етеді және оқыту үшін жағдай жасайды *[ШЖМ үшін ресурстық орталықтарда қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру, 2018, 37 б.]*.

Әр түрлі жастағы балалардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі жоғары, отбасы моделі бойынша мектеп құру үлкен мектепте қиындық туғызады, ал шағын мектепте олар оңай пайда болады. 20-30 оқушыдан тұратын мектеп үлкен отбасына ұқсайды. Мұғалімдер мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас үлкен ұжымдарға қарағанда жақын және жылы. Сондықтан үлкен мектептерге тән елеулі бұзақылық және басқа да құқық бұзушылықтар жоқ. Бұл жерде бәрі бір-бірін біледі және жақсы көреді, барлығы бір-біріне сенеді және көмектеседі.

Тәрбие жұмысының негізінде екі тәсіл жатыр, олар іс-әрекет және кешенді тәсіл. Біріншісі оқушылардың түрлі қызмет түрлерін ұйымдастыруды талап етеді: танымдық, еңбек, қоғамдық, көркем, спорттық, құндылық-бағдарлы және еркін қарым-қатынас, екіншісі-бірыңғай үдерісте барлық қызмет түрлерін біріктіреді. Шағын жинақты мектептегі тәрбие жұмысы бір мезгілде адамгершілік, эстетикалық, еңбек, зияткерлік бағыттарды құрайды. Тәрбиенің доминаттық (басымдық) мақсаты адамгершілік қасиет қалыптастыру және ол басқа бағыттардың міндеттерін анықтайды. Әрбір істе тәрбиенің жалпы бағыттарының бірімен (ақыл-ой, дене, еңбек және т.б.) сәйкес келетін өзекті идея анықталады.

Шағын жинақты мектептерде жалпы мектептік тәрбие жұмысы көп болмауы керек: жылына 3-4 жұмыс жеткілікті. Олар бірлесіп дайындалады. Мұғалім балалармен бірге жоспар құрып, міндеттерді айқындайды. Егер бұл мереке болса, ол жарқын және есте қаларлық болуы керек. Мерекенің символдары мен ұранына конкурс ұйымдастырылады, сыйлықтар мен марапаттар дайындалады. Мұғалім көмектеседі, бірақ балалар белсенділікті өз қолдарына алады.

Бір комплектілі мектептегі тәрбие жұмысын бір мұғалім, екі комплектілі мектепте – міндеттерді ойласа, бөлісе отырып екеуі жүзеге асырады. Бұл келісімді, өзара түсіністікті жағдайда дайындалған жалпы жұмыс жоспарын талап етеді. Тәрбие жұмысын жоспарлау еркін түрде немесе өңірлік тәрбие орталығы ұсынған нысанда жүзеге асырылады. Жоспар апталық, айлық, жарты жылдық және жылдық болуы мүмкін. Ол болашақты болжау, нақты істерді белгілеу үшін қажет.

Шағын жинақты мектеп мұғалімі үшін төмендегі тәсілдерді жүзеге асыруы оңай:

– оқушылардың темпераменті мен жүйке жүйесінің типтерін, даму ерекшеліктерін, бейімділігі мен қызығушылықтарын, білім мен білік деңгейін ескере отырып, жеке жұмыс жасау;

– тұлғаға бағытталған тәсіл – мұнда жеке қарым-қатынас білім беру мен тәрбиелеудің мақсаты мен құралы және оқушының ішкі ұстанымын түсіну құралы ретінде қолданылады, яғни, оқушы мен мұғалім бір-бірін естиді;

– оқушылардың оқу іс-әрекетінің практикалық бағыты (ауыл шаруашылық объектілеріне экскурсиялар, тәжірибе жұмыстарына қатысу және т.б.);

– оқушыны қоғамдық маңызы бар іс-әрекет, қызығушылықтары бойынша іс-әрекет процесінде, жолдастарымен, ересектермен және мұғалімдермен қарым-қатынас барысында адамгершілік, патриоттық тәрбиелеу.

Қорытынды

Шағын жинақты мектеп мұғалімінің басты міндеті – аталмыш мектеп ерекшеліктерін шебер пайдалана білу болып табылады. Ол мұғалім әрине, өзінің кәсіби мәдениеті, білімі, оның өзге де пікірді қабылдауға дайындығы, оның өзгелер үшін жоғары адамгершілік мінез-құлықтың үлгісі болу қабілетімен ерекшеленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Карсыбаева А.Б. Шағын жинақталған мектептерде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру ерекшеліктері// «Білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында шағын жинақталған мектептердің проблемалары мен білім беру үдерісін жетілдірудің жолдары» атты республикалық он-лайн ғылыми-практикалық конференция материалдары, 27 сәуір 2016 ж.
2. Өмірзақова Ә.М., Абильдина С.Қ., Игенбаева Р.Т. Болашақ педагог мамандарды шағын жинақты мектепке даярлау // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Халықаралық ғылыми журнал №12/1 2019. – 226-231 бб.
3. Шункеева О.А., Альмурзаева Б.К., Жайтапова А.А., Сатыбалдина К.Т., Тулегенова Ш.И., Наурызалина Д.Г. Современная малокомплектная школа казахстана – центр социокультурного развития и информационного пространства села // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-14.
4. Нұролла Ш. Қ. Шағын жинақталған мектептердегі оқу үрдісінің ерекшеліктері/Ш. Қ. Нұролла //«IX Махамбет оқулары»республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция; Материалы республиканской научно-практической конференции "IX Махамбетовские чтения" . – 2017. – 17 қараша. – Б. 88-92
5. ШЖМ үшін ресурстық орталықтарда қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2018

УДК 37. 015. 3

Смирнов Иван Николаевич,
докторант PhD, старший преподаватель,
кафедра теории и практики физической культуры и спорта,
факультет истории, юриспруденции, искусства и спорта,
КГУ им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

Стукаленко Нина Михайловна,
доктор педагогических наук, профессор, академик, директор,
ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПК по Акмолинской области»

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ К СПОРТИВНОЙ РАБОТЕ

Аннотация. *Мақалада сыныптан тыс спорт жұмысы аясында дене шынықтыру-педагогикалық білім беру мен дене тәрбиесінің дамуының жетекші үрдістерімен контекстінде болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің спорттық іс-шараларды ұйымдастыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру бойынша зерттеудің қорытылған нәтижелері берілген.*

Түйінді сөздер: *дене шынықтыру, дене тәрбиесі, спорт жұмысы, дене тәрбиесі мұғалімдерінің дайындығы, педагогтың кәсіби дайындығы.*

Аннотация. *В статье представлены обобщенные результаты исследования по формированию профессиональной готовности будущих учителей физической культуры к организации спортивных мероприятий в контексте с ведущими тенденциями развития физкультурно-педагогического образования и физического воспитания в рамках внеклассной спортивной работы.*

Ключевые слова: *физическая культура, физическое образование, спортивная работа, подготовка учителей физической культуры, профессиональная готовность педагога.*

Annotation. *The article presents the generalized results of research on the formation of professional preparation of future physical education teachers for organizing sports events in the context of the leading trends in the development of physical-pedagogical education and physical education in the framework of extra-curricular sports activity.*

Keyword: *physical education, sport activity, preparation of future physical education teachers, teacher's professional preparation.*

Современный этап развития образования предъявляет повышенные требования к специальной профессионально-педагогической подготовке будущих учителей физической культуры средней общеобразовательной школы. В настоящее время важнейшей задачей процесса подготовки учителя физической культуры следует рассматривать формирование высокого уровня его профессионализма, готовности решать сложные педагогические проблемы, связанные с обучением, воспитанием и оздоровлением школьников [Государственная программа развития физической культуры и спорта в РК на 2015-2020 годы].

Физическая культура составляет важную часть культуры общества, всю совокупность его достижений в создании и рациональном использовании специальных средств, методов и условий направленного физического совершенствования человека. Физическое воспитание – это вид воспитания, специфика которого заключается в обучении движениям (двигательным действиям) и воспитании (управлении развитием) физических качеств человека. Физическая культура и спорт являются мощным оздоровительным фактором, средством повышения физических возможностей человека, решающим многие социально-экономические вопросы: объединение общества, отвлечение молодежи от пагубных привычек, профилактика заболеваний, повышение качества жизни и ее продолжительности. Анализ развития спорта в нашей стране и других странах мира (США, Великобритания и пр.) показывает, что активная позиция населения по отношению к спорту формируется вследствие хорошей пропаганды СМИ. Именно от СМИ, и в первую очередь от телевидения, зависит популяризация видов спорта, а занятия физкультурно-спортивной деятельностью рассматриваются как неотъемлемая часть культуры жизнедеятельности.

За последние десятилетия научно-информационные ресурсы в области физической культуры и спорта стали занимать ведущие места по значимости. Международные эксперты, данные ресурсы подразделяют на две категории – пропаганда здорового образа жизни и информационно-научное сопровождение работы тренера и другого спортивного персонала. Такое подразделение отражается на деятельности ведущих спортивных научно-информационных организаций [Концепция развития физической культуры и спорта в РК на 2020-2025 годы].

Сегодня содержание образования обогащается новыми процессуальными умениями, развитием способностей оперировать информацией, творческим решением проблем науки и педагогической практики с акцентом на индивидуализацию образовательных программ, увеличивается роль педагогической науки в создании технологий обучения, адекватных уровню общественного знания [Закон «О физической культуре и спорте», 2009].

Обновление содержания образования и технологий обучения, возникновение множества проблем в повышении качества преподавания уроков физической культуры, развитие внеклассной спортивной деятельности и управление процессом физического воспитания требуют перестройки образовательной системы, совершенствование которой, в конечном счете, зависит от уровня профессиональной подготовки учителей. Это вызывает огромный интерес со стороны педагогической науки. При этом особую актуальность приобретает проблема формирования и развития человека, как личности с активной жизненной позицией, умеющего проявлять инициативу и самостоятельность. Исходя из этого, современные ученые в области педагогики пересматривают свои взгляды на организацию нового процесса обучения, ищут новые методологические подходы к исследованию педагогических процессов с целью определения оптимальных путей воздействия на личность [Государственная программа развития массового спорта в РК, 2016].

Всесторонний анализ научно-педагогической литературы показывает, что даже целостная педагогическая система с присущим ей содержанием, организационными формами и средствами обучения и воспитания не может охватить многогранное взаимодействие ученика с окружающей средой за период обучения в школе, тем более это невозможно на уровне предметного обучения. Это связано с тем, что учитель не в состоянии влиять на те свойства личности ученика, которые способствуют развитию всей системы личностных образований до уровня самосовершенствования [Матвеев Л.П., 2001, С. 20]. В настоящее время недостаточно разработаны теоретические модели педагогического процесса, оказывающие существенное влияние на повышение активности личности в условиях спортивной деятельности. Не на должном уровне разработана концепция целостного воздействия педагогического процесса на личность ученика и методика формирования спортивной активности учащихся с использованием педагогических средств при организации процесса обучения физической культуре и спорту.

В связи с вышеизложенным, наибольшую актуальность в нынешних условиях приобретает решение указанных проблем**,** как в теоретическом, так и дидактико-педагогическом плане. Для разрешения существующих проблем, возникает необходимость проведения целенаправленного научного исследования, связанного с изучением особенностей подготовки будущих учителей физической культуры к процессу формирования основополагающих свойств личности учащихся, таких как спортивная активность, посредством которой ученик успешно развивается [Пирогова Е.В. и др., 2006]. С другой стороны, чтобы современный выпускник школы смог не растеряться и «выжить» в новых социально-экономических условиях, возникших в обществе, школа должна готовить его к активной физической деятельности. К сожалению, в настоящее время и сами учителя не готовы к изменению десятилетиями устоявшихся принципов и методов физической подготовки учащихся в школе. В этой связи необходима качественная подготовка учителей в условиях профессионального высшего образования с учетом новых реалий, сложившихся в обществе.

В Концепции развития образования Республики Казахстан на 2020-2025 годы сказано: «Современные преобразования в обществе, новые стратегические ориентиры в развитии экономики, открытость общества, его быстрая информатизация и динамичность кардинально изменили требования к образованию. Системы образования большинства ведущих стран мира отреагировали на эти вызовы тем, что стали основывать цели, содержание и технологии образования на ожидаемых от него результатах. Основной целью образования становится не простая совокупность знаний, умений и навыков, а основанная на них личная, социальная и профессиональная компетентность – умение самостоятельно добывать, анализировать и эффективно использовать информацию, умение рационально и эффективно жить, и работать в быстро изменяющемся мире» [Закон «О физической культуре и спорте», 2009].

Тенденции развития современного общества определяют необходимость переосмысления роли образования, а так же выработку новых подходов в нем. Современная педагогическая наука констатирует, что новая концепция образования XXI века разрабатывается через призму повышения культуры личности педагога, которая должна включать комплекс знаний, умений и навыков и, что самое главное, накопленные человечеством культурно-нравственные ценности, которые необходимы для формирования и развития компетентной личности, ее профессиональной зрелости [Полиевский С.А., 2008].

Современные педагоги выделяют такие компоненты профессиональной подготовки учителей физической культуры, как: 1) формирование диалектико-материалистического мировоззрения, нравственной воспитанности, социальной активности, 2) общая педагогическая и психологическая подготовка, включающая знание закономерностей воспитательного процесса, целей, методов, средств и организационных форм обучения и воспитания, способность осуществлять комплексный подход к воспитанию, овладения педагогическими умениями, в частности, умениями проектировать и анализировать результаты своей педагогической деятельности, профессионально оценивать применяемые средства и находить их оптимальные сочетания, 3) профессиональная подготовка, т.е. подготовка к учебной работе по предмету; 4) подготовка к работе классного руководителя, к работе с детскими общественными и спортивными организациями; 5) формирование умений и навыков общественно-политической и просветительской работы среди населения; 6) подготовка к осуществлению элементов научного исследования в процессе педагогической деятельности, к поиску наиболее эффективных способов обучения и воспитания на основе внедрения в учебно-воспитательный процесс достижений передового опыта и педагогической науки. На основе современных данных философских, психологических, педагогических и других наук были выделены мотивационно-целевой, содержательно-операционный и оценочно-результативный элементы профессиональной подготовки студентов. Для реализации этого система образования должна решить целый ряд новых задач: обеспечить новое качество образования, ценность которого оценивается социальной и профессиональной успешностью выпускника; создать условия для вариативного образования; обеспечить равный доступ к получению образования для всех слоев населения.

Таким образом, становится очевидным, что важнейшая задача обеспечения вхождения педагога в мир профессиональной деятельности, его продуктивного функционирования в этом мире, предопределяет необходимость постановки вопроса обеспечения образованием более полного личностно и социально интегрированного результата. В качестве общего определения такого интегрированного социально-личностно-поведенческого феномена как результата профессионального образования в совокупности мотивационно-ценностных, когнитивных, деятельностных составляющих и выступает понятие «компетентность», включающее в себя готовность педагога к реализации основных профессиональных задач.

В педагогической концепции профессиональная подготовка трактуется как совокупность специальных знаний, умений и навыков, качеств личности, трудового опыта и норм поведения, обеспечивающих возможность успешной работы по избранной профессии, процесс сообщения обучающимся соответствующих знаний и умений. Однако, некоторые ученые подчеркивают, что такие характеристики недостаточно определяют специфику профессиональной подготовки учителя, и считают целесообразным рассматривать ее как систему организационных и педагогических мероприятий, обеспечивающих формирование у личности профессиональной готовности к определенной деятельности.

Рассматривая теоретические аспекты подготовки учителей физической культуры в условиях профессионального образования (университетах, институтах, академиях, колледжах и пр.) в целом, необходимо изучить важное направление – подготовку к организации внеклассных спортивных мероприятий для учебно–подготовительных работ. Анализ теоретических публикаций по проблемам подготовки учительских кадров, а также изучение практической ее реализации в условиях вуза и школы, показали, что до настоящего времени не создана и не реализуется единая методика подготовки будущих учителей физической культуры к внеклассной спортивной работе, которая предполагает спортивную направленность организации внеклассных спортивных мероприятий в школе. В этой связи чрезвычайно важным является построение такой методики, которая наряду с вооружением будущих учителей физической культуры профессиональными знаниями, в условиях профессиональной подготовки обеспечивала бы их теорией и методикой формирования спортивной активности учащихся, а также позволяла бы разработать адекватную систему дидактических средств для ее реализации в условиях вузовской практики обучения [Пономарев Н.И., 2004].

Спорт – это деятельность, которая исторически выделилась и оформилась (преимущественно в сфере физической культуры) в виде состязаний, непосредственно направленных на демонстрацию достижений в ней, став унифицированным способом выявления, сравнения и объективной оценки определенных человеческих возможностей: сил, способностей, умения искусно использовать их для достижения соревновательной цели. В широком смысле спорт охватывает соревновательную деятельность, специальную подготовку к ней, а также специфические межчеловеческие отношения и поведенческие нормы, складывающиеся на основе этой деятельности.

Соревнования позволяют решать педагогические, спортивно-методические и общественно политические задачи. Во время спортивных соревнований решаются те же педагогические задачи, что и на занятиях физической культурой и спортом в целом, т.е. совершенствование физической, технической, тактической, психической и теоретической подготовленности. Однако при этом все сдвиги, происходящие в организме, превосходят уровень, характерный для тренировочных занятий. Соревнования – одна из действенных мер повышения тренированности спортсмена. Особенно велико значение спортивных соревнований для формирования волевых черт характера. Они также способствуют развитию в целом физкультуры и спорта и позволяют педагогически воздействовать на зрителей. Спортивные соревнования – яркое, эмоциональное зрелище. Удовольствие от спортивных зрелищ возникает вследствие соучастия в них зрителя, которого привлекает высокий уровень развития двигательных качеств, смелые и решительные действия участников, их высокие достижения. Функции преподавателей физической культуры и спорта, организаторов соревнований, спортивных судей и спортивных врачей, связанные с организацией и проведением спортивных мероприятий, различаются в зависимости от характера деятельности этих людей.

Одной из важнейших функций преподавателей физкультуры и спорта является подготовка занимающихся к участию в спортивных соревнованиях. Прежде чем допускать к официальным спортивным мероприятиям, следует не только обучить их спортивной технике и тактике, определенному кругу знаний и развить необходимые двигательные качества, но и научить их соревноваться. Для этого им необходимо участвовать в прикидках, контрольных и учебных соревнованиях. Правила в них могут быть упрощены или изменены самим преподавателем. Например, уменьшается количество попыток или размеры площадки, длина дистанции, определяется победитель по качеству выполнения спортивных упражнений и т.д.

К мерам организационно-методического характера, связанным с проведением спортивных соревнований, прежде всего, относится составление календарного плана соревнований по данному виду спорта. В нем указывается название соревнований, сроки и место их проведения и ответственные за их организацию лица. Календарь внеклассных спортивных мероприятий по каждому виду спорта составляется в отдельности. Важным условием при составлении календарного плана является традиционность намеченных мероприятий по срокам, программам, участвующим лицам. Это повышает интерес к ним детей, облегчает организацию учебно-тренировочного процесса, делает соревнование более популярным у зрителей. Спортивные соревнования являются стимулом для систематических тренировок и способствуют росту спортивных результатов, если они проводятся регулярно. Целесообразность участия в определенном количестве соревнований зависит от спортивной подготовки студентов. Таким образом, календарь по организации внеклассных спортивных мероприятий надо составлять так, чтобы намеченные соревнования были разнообразными по масштабу, составу участников и условиям проведения, традиционными по срокам, составу, месту проведения. Другая важная мера организационно-методического характера – это составление положения о соревнованиях.

Сегодня необходимо развивать спортивное движение как социальное течение, в русле которого происходит приобщение к спорту, его распространение и развитие в обществе. Подготовка спортсмена – это целесообразное использование всей совокупности факторов (средств, методов, условий), позволяющих направленно воздействовать на развитие спортсмена и обеспечить необходимую степень его готовности к спортивным достижениям. Современный учитель физической культуры должен обладать знаниями и умениями организации спортивной тренировки, т.е. подготовки своих воспитанников к спортивным состязаниям, построенным в виде системы упражнений и представляющим собой, по сути, педагогически организованный процесс управления развитием спортсмена. В комплекс важных профессиональных компетенций учителя физической культуры должны входить не только психолого-педагогические компетенции, но и тренерские. Тренером (англ. trainer, от train – воспитывать, обучать)

считается преподаватель физической культуры, являющийся специалистом в определенном виде спорта. В процессе такой деятельности осуществляются теоретические обобщения практики, производство новых научных знаний в сфере физической культуры и спорта, а также их внедрение в процесс физического воспитания. Посредством методики и технологий обучения осуществляется реализация на практике научных знаний, закономерностей в сфере физической культуры, спорта, физического воспитания [Смирнов И.Н., 2020].

В ходе проводимого исследования для будущих учителей физической культуры был разработан элективный курс «Педагогические основы спортивной работы» на основе модульной технологии в объеме 2 кредитов (15 лекционных часов, 15 практических занятий и 30 часов СРС). В рамках экспериментальной работы по формированию профессиональной готовности будущих учителей физической культуры к организации спортивной работы, изучалась динамика уровня их готовности к организации спортивных мероприятий под влиянием данного спецкурса. Представим полученные результаты в виде таблицы 1.

Таблица 1

Результаты диагностики уровня профессиональной готовности будущих учителей физической культуры к организации спортивных мероприятий

Уровни профессиональной готовности учителей физической культуры к организации спортивных мероприятий	Показатели уровней до эксперимента с внедрением элективного курса	Показатели уровней после эксперимента с внедрением элективного курса
низкий	47,2%	12,1%
средний	32,7%	51,6%
высокий	20,1%	36,3%

По полученным данным видно, что под влиянием элективного курса «Педагогические основы спортивной работы» уровень профессиональной готовности будущих учителей физической культуры к организации спортивных мероприятий значительно улучшился. Анализ результатов экспериментальной работы показал действительную эффективность.

Таким образом, профессиональная подготовка учителей физической культуры для средней школы должна обеспечивать компетентность выпускников этого направления. Компетентный учитель физической культуры – специалист, владеющий основами физической культуры как личностно и профессионально значимым качеством, обеспечивающим эффективное, рациональное взаимодействие со всеми участниками образовательного процесса и соответствующей информационной средой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственная программа развития физической культуры и спорта в РК на 2015-2020 годы. – Астана, 2014.
2. Концепция развития физической культуры и спорта в РК на 2020-2025 годы. – Нур-Султан, 2020.
3. Закон «О физической культуре и спорте». – Астана, 2009.
4. Государственная программа развития массового спорта в РК (утв. Указом Президента РК от 19.12.2016г. №3276),
5. Анализ развития физической культуры и спорта в Республике Казахстан. – Астана, 2018.
6. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для институтов физической культуры. – М., 2001. – С.20
7. Пирогова Е.В., Иващенко Л.Я., Стротко Н.П. Влияние физических упражнений на работоспособность и здоровье человека. – Киев, 2006. – С.7-74.
8. Полиевский С.А., Старцева И.Д. Физкультура и профессия. – М., 2008. – С.7-24.
9. Пономарев Н.И. Социальные функции физической культуры и спорта. – М., 2004. – С.10-14.
10. Смирнов И.Н. О подготовке компетентных преподавателей физической культуры в целях развития спорта // Международный электронный научно-практический журнал «Education Alemi». – Кокшетау: ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПР по Акмолинской области», 2020.

УДК 37. 015. 3

Токпанов Алибек Аскербекович,
докторант PhD, старший преподаватель,
кафедра теории и практики физической культуры и спорта,
факультет истории, юриспруденции, искусства и спорта,
КГУ им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

Стукаленко Нина Михайловна,
доктор педагогических наук, профессор, академик, директор,
ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПК по Акмолинской области»

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В статье представлены обобщенные результаты исследования по формированию коммуникативной компетентности будущих учителей физической культуры в условиях профессионального обучения в вузе. Раскрыты научно-методологические и методические аспекты исследуемого процесса, теоретическая и практическая значимость его результатов.*

Ключевые слова: *физическая культура, физическое образование, подготовка учителей физической культуры, коммуникативная компетентность педагога.*

Аннотация. *Мақалада жоғары оқу орындарында кәсіптік оқыту жағдайында болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бойынша зерттеудің жалпыланған нәтижелері берілген. Зерттелетін процестің ғылыми-әдіснамалық және әдістемелік аспектілері, оның нәтижелерінің теориялық және практикалық маңыздылығы ашылды.*

Түйінді сөздер: *дене шынықтыру, дене тәрбиесі, дене тәрбиесі мұғалімдерінің дайындығы, педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі.*

Annotation. *The article presents the generalized results of research on the formation of communicative competence of future physical culture teachers in the conditions of professional training at a higher education institution. The scientific-methodological and methodological aspects of the process under study, the theoretical and practical significance of its results are disclosed.*

Keywords: *physical culture, physical education, training of physical culture teachers, communicative competence of the teacher.*

В системе современного физического воспитания коммуникативные умения является одними из приоритетных. Они позволяют учителям физической культуры быстро и правильно ориентироваться в их профессиональной деятельности, гибко адаптироваться в мире спорта, в новой системе физического образования, и переход к новым коммуникативным технологиям обучения позволяет достичь этой цели.

В связи с этим в системе профессиональной подготовки возникает необходимость в создании условий для формирования коммуникативной компетентности в структуре профессиональных компетенций будущих учителей физической культуры. В условиях развивающейся спортивной сферы учителя физической культуры, активно взаимодействуя со спортивно заинтересованными учащимися способны закреплять традиции и опыт, воздействовать на ход и результаты спортивных реформ, направленных на развитие физической культуры общества. Владение коммуникативными навыками подготавливает их к практической деятельности в спорте и к жизни в целом, к умению прогнозировать и учитывать перемены в физкультурно-спортивной отрасли, видеть изменения в спортивных технологиях и управлении спортивным движением, анализировать прогрессивные сдвиги в физкультурной и спортивной сфере. Коммуникативные навыки помогают им адаптироваться к спортивной деятельности, развивать профессиональные способности и коммуникативную компетентность.

Сформированность коммуникативной компетентности является необходимым качеством для выпускника современного вуза – будущего учителя физической культуры, т.к. в сфере их професси-

ональной деятельности коммуникативная культура способствует выработке эффективных решений, генерации идей и созданию новых спортивных технологий [*Мудрик А.В*., *2000*].

Формирование коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры позволяет успешно осваивать основы спортивной профессии, готовиться творчески, жить и работать в условиях XXI века, поскольку ориентация на будущее есть ключевая идея профессионального образования, главное содержание которой состоит в том, что перспективная система образования в качестве одной из своих приоритетных целей имеет задачу формирования у будущих специалистов коммуникативной компетентности, коммуникативных умений и навыков для того, чтобы работать в команде, сотрудничать для достижения совместных целей. Особенно это важно для будущих учителей физической культуры, поскольку их коммуникативные качества существенно влияют на результаты их профессиональной деятельности.

Будущий учитель физической культуры для успешной профессиональной деятельности должен в полной мере обладать коммуникативной культурой. В педагогической сфере коммуникативная культура включает в себя систему профессиональных знаний, умений и навыков в организации взаимодействия с учащимися, установлению психологического контакта с любыми партнерами (учащимися, их родителями, коллегами по школе и т.д.), точному восприятию и пониманию в процессе общения, прогнозу поведения партнеров и предусмотрительности по направлению их поведения к желательному результату.

Современные психолого-педагогические исследования [*Библер В.С., 200; Давидович В.Е., 2002*] показывают, что высокий уровень коммуникативной культуры определяется наличием у учителя следующих личностных качеств: эмпатия, доброжелательность, аутентичность, конкретность, непосредственность и т.д. Не менее важные составляющие коммуникативной культуры: знания и умения, которые относятся к культуре речи. Основные показатели культуры речи в педагогическом и спортивном общении: словарный запас, из которого исключаются: нецензурные и жаргонные слова; диалектизмы. Чем словарный запас богаче, тем ярче, выразительнее и разнообразнее речь; меньше она утомляет слушателей; больше впечатляет, запоминается и увлекает. Все это очень важно и для спортивной сферы.

Общение в спорте – это процесс взаимосвязи и взаимодействия, в котором происходит обмен деятельностью, информацией и спортивным опытом. В его процессе ставятся цель и конкретные задачи, которые требуют своего решения. Эта форма общения имеет свои психологические возможности и особенности. Коммуникативные умения в решающей степени обеспечивают эффективность спортивного общения [*Концепция развития физической культуры и спорта в РК на 2020-2025 годы*].

Необходимость изучения особенностей формирования коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры в образовательном процессе вуза обусловлена противоречием между социальной потребностью в компетентных, коммуникативных педагогах новой формации и неполной разработанностью организационных и психолого-педагогических аспектов образовательного процесса вуза, обеспечивающего в полной мере формирование коммуникативной компетентности у учителей физической культуры. Поиск способов решения этого противоречия составил проблему проводимого исследования. А целью явилась разработка способов формирования коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры в условиях образовательного процесса вуза.

В ходе исследования установлено, что, если профессиональная подготовка будущих учителей физической культуры будет организована с использованием коммуникативного подхода, современных коммуникативных методов обучения, направленных на формирование их коммуникативной компетентности в рамках образовательного процесса вуза с опорой на элективный курс «Коммуникативность и физическая культура» и соответствующее учебно-методическое обеспечение, то это будет способствовать повышению уровня их коммуникативной компетентности.

Будущий учитель физической культуры в процессе обучения в вузе должен получить необходимые знания и развить коммуникативные умения, составляющие базис коммуникативной культуры. В основе коммуникативной культуры также лежат общепринятые нравственные требования к общению, неразрывно связанные с признанием неповторимости, ценности каждой личности: вежливость, корректность, тактичность, скромность, точность и предупредительность [*Полиевский С.А., 2008; Токпанов А.А., 2020*].

Коммуникативная культура – одна из базовых характеристик профессиональной компетентности учителей физической культуры. Ее формирование составляет одну из важнейших задач подготовки бу-

дущего педагога, служит залогом его дальнейшего личностного и профессионального развития. Профессия учителя требует совершенного владения приемами и способами эффективного общения, как с учащимися, их родителями, так и с коллегами для достижения взаимопонимания, необходимого при решении не только спортивных задач, но и личностных проблемных ситуаций, способных оказывать существенное влияние на исход конкретных спортивных состязаний и качество жизни в целом [*Матвеев Л.П., 2001*].

Коммуникативная культура учителя базируется на умении продуктивно общаться с детьми, избегая конфликтных ситуаций, строить конструктивные отношения, достигать взаимопонимания при обсуждении различных вопросов на спортивных занятиях, способности оказать посильную помощь в разрешении проблем. Кроме того, понятие коммуникативной культуры включает в себя владение определенными нормами общения, поведения, как результат усвоения различных социально-психологических эталонов, поведенческих стереотипов и стандартов.

В ходе нашего исследования формирование коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры осуществлялось с использованием коммуникативных методов, которые охватывали все виды аудиторных и внеаудиторных занятий. Особенности коммуникативных методов обучения заключаются в высоком уровне учебно-коммуникативной деятельности студентов, что способствует более прочному усвоению знаний, повышает интерес к занятиям, вызывает положительные эмоции, дает эмоциональный отклик на обучение, высокий уровень мотивации, самоуправления, развиваются познавательная активность, творческие и коммуникативные способности.

В ходе исследования была разработана учебная дисциплина «Коммуникативность и физическая культура» на основе коммуникативной технологии. Коммуникативное обучение основано на идее, суть которой заключается в том, что студент в процессе обучения должен активно взаимодействовать с другими обучающимися, а преподаватель обязан осуществлять управление его учением: мотивировать, организовывать, активизировать, координировать, консультировать и контролировать. Такая технология в сочетании с коммуникативными методами обучения эффективно способствует формированию коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры.

В ходе проведенного исследования был организован педагогический эксперимент, в задачи которого входило изучение проблемы формирования коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры в процессе профессионального образования, апробация комплекса коммуникативных методов обучения при освоении учебной дисциплины «Коммуникативность и физическая культура» и проверка степени их эффективности.

Учебная дисциплина «Коммуникативность и физическая культура» дает понятие о коммуникативной компетентности учителя физической культуры, рассматривает вопросы о коммуникациях в спорте и коммуникативных навыках учителя, обучающего физической культуре учащихся. Будущим учителям физической культуры необходимо знать структуру общения, способы коммуникации, тактику общения, т.к. общение является одной из важнейших форм взаимодействия при обучении людей, занимающихся физической культурой и спортом. Общение – это связь между людьми, в результате которой происходит влияние одного человека на другого. Общение имеет огромное значение в спорте. Именно в процессе общения усваивается спортивный опыт, накапливаются знания, формируются практические умения и навыки, вырабатываются взгляды и убеждения.

Для определения степени эффективности коммуникативных методов, используемых по дисциплине «Коммуникативность и физическая культура», направленных на развитие коммуникативной компетентности будущих учителей физической культуры, был проведен педагогический эксперимент, который состоял из двух этапов: констатирующий и формирующий. На стадии констатирующего этапа эксперимента был проведен начальный контроль у обучающихся уровня коммуникативной компетентности. Формирующий эксперимент проводился также в два этапа: введение в учебный процесс методов коммуникативного обучения по дисциплине «Коммуникативность и физическая культура» и заключительный контроль уровня коммуникативной культуры будущих учителей физической культуры.

Педагогический эксперимент проводился со студентами специальностей «Физическая культура и спорт» Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Общее количество студентов, принявших участие в эксперименте составило 75 человек. В начале эксперимента при комплектовании контрольных и экспериментальных групп были учтены следующие факты: репрезентативность, т.е. обучающиеся должны иметь приблизительно одинаковый уровень сформированности

коммуникативной компетентности; проверка результатов эксперимента должна проводиться на основе соблюдения разработанных критериев.

При проведении констатирующего эксперимента мы использовали серию методов, в том числе была использована лонгитюдная схема обследования. Лонгитюдный метод позволяет сравнивать элементы поведения или признаки множества случаев, взятые в разные моменты времени. При проведении комплексного исследования важно предусмотреть получение таких статистических данных, которые были бы достаточно представительны и надежны. Как правило, в исследованиях по психолого-педагогическим проблемам приоритет отдается самому популярному методу анализа – анкетированию. В рамках нашего исследования мы применили серию методов, в которых предусматривались контрольные и открытые вопросы.

Для изучения коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры мы применили такие методы исследования, в которых рассматривались одни и те же задания, но адресованные разным респондентам. Перечислим примененные методы исследования:

– *метод анкетирования* включал в себя вопросы по выявлению уровня коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры, степень интереса к ее развитию, информированность о различных путях совершенствования коммуникативных навыков, уровень интереса к коммуникативной деятельности;

– *метод экспертной оценки* включал два блока вопросов: вопросы, отражающие представления обучающихся о возможностях коммуникативных навыков и их самооценку; вопросы, определяющие наиболее эффективные методы и формы обучения для развития коммуникативной компетентности; метод помог выявить наличие у обучающихся интереса к коммуникативной культуре, а также динамику ее развития;

– *метод наблюдений* применялся для оценки уровня коммуникативной компетентности обучающихся в условиях использования коммуникативных технологий обучения.

Проверка эффективности коммуникативных методов по дисциплине «Коммуникативность и физическая культура», направленных на развитие коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры, была проведена в ходе формирующего эксперимента. Результативность экспериментальной работы определялась совокупностью полученных данных на констатирующем и формирующем этапах эксперимента с помощью целостной системы исследовательских методик. В ходе эксперимента использовалась методика Бодалева А.А. для диагностики коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры и опросник Пассова Е.И. для определения уровня сформированности коммуникативных навыков обучающихся.

В ходе эксперимента для более полной характеристики полученных результатов были определены три уровня сформированности коммуникативной компетентности у будущих учителей физической культуры: *высокий, средний и низкий.*

Низкий уровень характерен, если цели и задачи коммуникативности в спортивной деятельности представляются лишь в общих чертах, отсутствует интерес к развитию коммуникативной культуры, слабо сформированы знания и умения в области коммуникативной деятельности; будущий учитель физкультуры не владеет коммуникативными навыками по роду своей профессиональной деятельности.

Средний уровень наблюдается, если имеет место осознанность задач коммуникативности в спортивной деятельности, интерес к развитию коммуникативной культуры будущих учителей физической культуры носит эпизодический характер, частично владеет знаниями и умениями по коммуникативной деятельности, совершенствование знаний и умений по коммуникативной деятельности носит ситуативный характер.

Высокий уровень – если в полной мере развит интерес к коммуникативности в спортивной деятельности, имеет место целенаправленное развитие коммуникативной культуры будущих учителей физической культуры, обладает полными знаниями по коммуникативной деятельности; активно занимается самообразованием по развитию коммуникативной культуры.

В ходе опытно-экспериментальной работы наблюдалась динамика развития коммуникативной культуры будущих учителей физической культуры.

Графическую иллюстрацию обобщенных результатов отражает рисунок 1, демонстрирующий динамику развития коммуникативной компетентности учителей физической культуры. Показатели отражают данные эксперимента до формирующего этапа и после него.

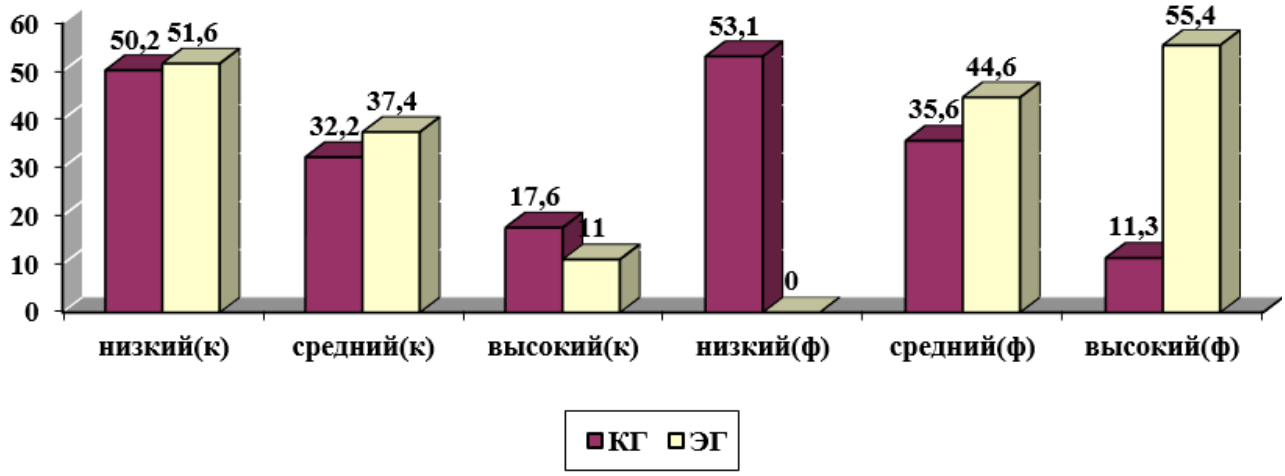

Рисунок 2 – Динамика развития коммуникативной компетентности учителей физической культуры (по методике Бодалева-Пассова)

Из приведенной диаграммы очевидны более высокие показатели обучающихся экспериментальных групп. Положительная динамика, выявленная на основе полученных результатов в экспериментальных группах в сравнении с итогами контрольных групп, свидетельствует об эффективности комплекса коммуникативных методов развития коммуникативной компетентности учителей физической культуры.

В ходе исследования проблемы формирования коммуникативной компетентности учителей физической культуры с помощью коммуникативных технологий обучения, мы изучали динамику развития коммуникативных навыков под влиянием данных технологий. По полученным данным видно, что под влиянием коммуникативных технологий обучения уровень развития коммуникативной компетентности учителей физической культуры значительно улучшился. Анализ результатов проведенной экспериментальной работы по развитию коммуникативной компетентности учителей физической культуры с помощью коммуникативных технологий обучения показал действительную эффективность. Таким образом, проведенное исследование подтвердило выдвинутую гипотезу.

Результаты проведенного исследования позволили сделать следующие выводы.

1. Наличие коммуникативной компетентности является необходимым для учителей физической культуры, т.к. коммуникативность способствует повышению эффективности профессиональной деятельности. Коммуникативная компетентность является одним из базовых компонентов профессиональной компетентности учителей физической культуры. Ее формирование составляет важную задачу подготовки будущего педагога в области физической культуры.

2. *Коммуникативная компетентность учителя физической культуры* – это личностно-профессиональное качество, сущность которого составляет система знаний о коммуникации в спорте, совокупность коммуникативных умений и навыков, а также наличие развитого коммуникативного мышления, в комплексе обеспечивающих успешность педагогической деятельности в области физической культуры и спорта. Понятие коммуникативной компетентности включает в себя владение нормами общения, как результат усвоения различных социально-психологических эталонов и поведенческих стандартов.

3. В области физической культуры и спорта коммуникативная компетентность включает в себя систему профессиональных знаний, умений и навыков в организации взаимодействия с учащимися, их родителями и коллегами, установление с ними психологического контакта, точное их восприятие и понимание в процессе общения. Будущий учитель физической культуры в условиях профессиональной подготовки для успешной профессиональной деятельности должен усвоить основы коммуникативной культуры.

4. Формирование коммуникативной компетентности учителей физической культуры осуществлялось с использованием коммуникативных методов, которые охватывали все виды учебных занятий, способствовали прочному усвоению знаний, повышению мотивации, развитию познавательной активности

и коммуникативных умений. В ходе исследования апробирована учебная дисциплина «Коммуникативность и физическая культура», которая дает понятие о коммуникативных навыках и коммуникативной культуре учителя физической культуры. Апробация этой дисциплины проходила на основе коммуникативной технологии, суть которой заключается в том, что обучающийся в процессе профессиональной подготовки активно взаимодействует с другими обучающимися, повышая свой уровень профессиональной коммуникации. Такая технология с коммуникативными методами обучения эффективно способствует формированию коммуникативной компетентности учителей физической культуры.

5. В ходе исследования был организован педагогический эксперимент, в задачи которого входило изучение процесса формирования коммуникативной компетентности учителей физической культуры в условиях профессионального образования, апробация комплекса коммуникативных методов обучения при освоении учебной дисциплины «Коммуникативность и физическая культура» и проверка степени их эффективности. В ходе эксперимента использовались различные методики. Эффективность процесса формирования коммуникативной компетентности учителей физической культуры в условиях профессиональной подготовки с опорой на коммуникативные методы обучения при освоении учебной дисциплины «Коммуникативность и физическая культура» подтверждена результатами педагогического эксперимента.

Результаты исследования позволяют предложить следующие *рекомендации:* использовать в процессе профессиональной подготовки для формирования коммуникативной компетентности учителей физической культуры разработанный на основе методов коммуникативного обучения спецкурс «Коммуникативность и физическая культура».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мудрик А.В. Избранные научные труды (философия, психология и др.).- М.: Изд-во Ин-та «Открытое общество», 2000.
2. Библер В.С. Культурология современности. – СПб.: Питер, 2000.
3. Давидович В.Е., Жданов Ю.А. Развитие коммуникативной культуры. – М.: Наука, 2002.
4. Концепция развития физической культуры и спорта в РК на 2020-2025 годы. – Нур-Султан, 2020.
5. Анализ развития физической культуры и спорта в РК. – Астана, 2018.
6. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для институтов физической культуры. – М., 2001. – С.20
7. Полиевский С.А. Физкультура и профессия. – М., 2008. – С.7-24.
8. Токпанов А.А. О подготовке компетентных преподавателей физической культуры в целях развития спорта // Международный электронный научно-практический журнал «Education Alemi». – Кокшетау: ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПР по Акмолинской области», 2020.

Тулешова Қарлығаш Тағайқызы,
PhD докторанты,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
E-mail: ms.preity@mail.ru

Сатекова Ұлжан Назарғалиқызы,
Магистр,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
E-mail: zhaniyasha@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗБАША ДИСКУРСЫН ДАМЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйін: *Бұл мақалада дискурсивті оқытуды дамытудың маңыздылығы және дискурстың түрлері авторлармен талқыланады. Авторлар цифрлық технологияны қолдана отырып, жазбаша сөйлеуді үйретудің ең жақсы тәсілдерін ұсынады. Авторлар визуалды эффекттер мен жазбаларды біріктіретін екі онлайн платформаны мысал ретінде ұсына отырып студенттердің жазбаша дискурсын дамытудың жолдарын айқындаған. Сондай-ақ, әр платформаның артықшылықтары мен кемшіліктері мақалада ескерілді, бұл студенттердің жазбаша дискурсын дамытуда тиімді платформаны таңдауға көмектеседі.*

Түйін сөздер: *дискурс, ауызша және жазбаша дискурс, әңгіме, әңгімелеу, сандық технологиялар, онлайн-платформа.*

Тулешова Карлыгаш Тагаевна,
Докторант PhD,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
E-mail: ms.preity@mail.ru

Сатекова Улжан Назаргалиевна,
Магистр,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
E-mail: zhaniyasha@mail.ru

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННОГО ДИСКУРСА СТУДЕНТОВ

Аннотация: *В данной статье рассматривается важность развития дискурсивного обучения. Типы дискурса были тщательно обсуждены. Авторы предлагают лучшие способы обучения письменному дискурсу с использованием цифровых технологий. Авторы предлагают две онлайн платформы, которые объединяют визуальные эффекты и письмо, в качестве примера обучения студентов письменному дискурсу. Были также даны плюсы и минусы каждой платформы, которые помогут учителям выбрать наиболее подходящий для своих студентов.*

Ключевые слова: *дискурс, устный и письменный дискурс, рассказ, повествование, цифровая технология, онлайн платформа.*

Tuleshova Karlygash Tagaevna,
PhD Student,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Satekova Ulzhan Nazargalyevna,
Master of Education,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

THE DIGITAL TECHNOLOGY IN DEVELOPING THE STUDENTS' WRITTEN DISCOURSE

Abstract: *This article reviews the importance of developing of discourse-based teaching. The types of discourse were thoroughly discussed. Authors offer the best ways of teaching written discourse using the digital technology. Two creative digital tools that bring visuals and writing together are given by the authors as an example of teaching the students to written discourse. There were also given the pros and cons of each platform which help teachers to choose the most suitable one for their students.*

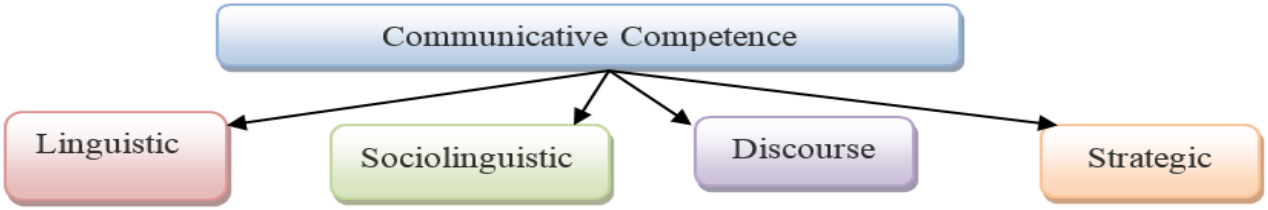
Key words: *discourse, oral and written discourse, Preliminary English Test, story, narration.*

Introduction

If we ask our students what they think the goal of language learning is, they would probably answer that it is to be able *to communicate* in that language. Therefore, the goal of today's education is providing the skills for effective communication for the students. So what does communication mean? Communication is a process by which information is exchanged between individuals through a common system of symbols, signs, or behavior [Merriam-Webster dictionary].

Communicative competence

The student of today should have not only "linguistic competence", but "communicative competence" as well. What do these terms mean? *Communicative competence* is a term coined by Dell Hymes in 1966 in reaction to Noam Chomsky's (1965) notion of "linguistic competence". As Hymes observes: "…a normal child acquires knowledge of sentences not only as grammatical, but also as appropriate. In short, a child becomes able to accomplish a repertoire of speech acts, to take part in speech events, and to evaluate their accomplishment by others". In other words, a student needs to use the language not only correctly, based on linguistic competence, but also appropriately based on communicative competence. Of course, it does not mean that grammatical rules of a language are not important. In fact, it is one of the four components of communicative competence [*Hymes, 1972, p.277*]. (see Figure 1):

What are they (four communicative competences)? It will be explained in the following table below (Linguisticator.com) Figure 2:

Linguistic competence			
1	2	3	4
1. It is the knowledge of the language code, i.e. its *grammar and vocabulary,* and also of the conventions of its written representation (*script and orthography*).	2. The grammar component includes the knowledge of the sounds and their pronunciation (i.e. phonetics), the rules that govern sound interactions and patterns (i.e. phonology),	3. The formation of words by means of e.g. inflection and derivation (i.e. morphology)	4. The rules that govern the combination of words and phrases to structure sentences (i.e. syntax), and the way that meaning is conveyed through language (i.e. semantics).
Sociolinguistic competence			
1. It is the knowledge of sociocultural rules of use, i.e. knowing how to use and respond to language appropriately.	2. The appropriateness depends on the setting of the communication, the topic, and the relationships among the people communicating.	3. Moreover, being appropriate depends on knowing what the taboos of the other culture are, what politeness indices are used in each case, what the politically correct term would be for something, how a specific attitude (authority, friendliness, courtesy, irony etc.) is expressed etc.	

1	2	3	4
Discourse competence			
1. It is the knowledge of how to produce and comprehend oral or written texts in the modes of speaking/writing and listening/reading respectively.	2. It's knowing how to combine language structures into a cohesive and coherent oral or written text of different types.		Thus, discourse competence deals with organizing words, phrases and sentences in order to create conversations, speeches, poetry, email messages, newspaper articles etc.
Strategic competence			
1. It is the ability to recognize and repair communication breakdowns before, during, or after they occur. For instance, the speaker may not know a certain word, thus will plan to either paraphrase, or ask what that word is in the target language.	2. During the conversation, background noise or other factors may hinder communication; thus the speaker must know how to keep the communication channel open. etc.	3. If the communication was unsuccessful due to external factors (such as interruptions), or due to the message being misunderstood, the speaker must know how to restore communication. These strategies may be requests for repetition, clarification, slower speech, or the usage of gestures, taking turns in conversation	

Discourse

As we have mentioned before in learning English our students should be able to communicate both in oral and written form. We should teach them for oral discourse and written discourse. What does discourse mean? Understanding the term "discourse" is very challenging because discourse is an object of research in many disciplines. Discourse is: a) spoken or written communication between people, especially serious discussion of a particular subject (Collinsdictionary.com). We tried to answer this question in my article "The notion of the term discourse. Is there difference between "text" and "discourse"? [*Tuleshova K., 2018, p. 67*].

Oral and written discourse

Oral discourse is communication or transfer of information using words that are spoken. It might include congratulating, ordering, demanding, promising, hinting, warning, or greeting. Oral discourse often also contains discourse markers, such as words that create pause or separation of ideas (such as "well," "so," "anyway," or "you know.") *Written discourse* is also the transfer of information, but, as its name suggests, it involves the written word. Written discourse is often tied with genre, or the type and/or structure of language used to imply purpose and context within a specific subject matter, especially when looking at literature. Examples of written communication include letters, memos, research papers, reports, etc [*Kristen, 1993*].

Positive and negative characteristics of spoken and written discourse

Teachers play a major part in a classroom. They control the learning activities of students in and even outside the classroom. Teachers can affect their students' behaviour and mood by changing their style of communication. The on-going communication can have an effect on the student's learning immediately or even much later in the student's life. Thus it is important to pay attention to the way in which teachers communicate and what kind of communication style is seen positive in the learning progress. There are certain characteristics of spoken and written discourse. We try to show the characteristics of both type of discourse in the following table below [*Kristen, 1993*]. Figure 3:

Oral	**Written**
1	2
Positive	
• Meaning is supported by nonverbal communication and other factors such as tone, intonation, etc. • Can be done spur of the moment. • Audience is known to the one delivering the message. • Pace of communication is generally determined by the speaker. • More personable and involves a shared situation between speaker and listener.	• More precise as words can be thought through and carefully chosen. • Once written, words can still be changed or rearranged in order to make communication more precise. • Tendency to use larger words and more complex sentences to make the message more interesting. • Writing can happen over a period of time with much consideration given to the message and its delivery. • The receiver can spread reading out over a period of time so as to give full attention to meaning. • Writing is a permanent record of information.

1	2
Negative	
• Sometimes not as reliable as words are often not given as much consideration before they are spoken (except in cases of carefully planned speeches or lectures). • Often is less planned and contains less structure. • Tendency to use words with fewer syllables and less complex sentences. • Once delivered, it cannot be changed or taken back. • The receiver of information must listen to the whole speech or presentation at once in order to get full meaning.	• Pace of communication is determined by the reader or receiver of information. • Audience for written discourse is not always known. • Meaning might be supported by visual graphics, but there are no non-verbal communication cues to read. • Less personable and can be very one-sided. (Rarely do the writer and reader share in the situation together.)

Written discourse via the digital technology

Another reason of the urgency of discourse is that we sometimes without recognizing or by chance can say something in conversation or text message someone and immediately might regret about it. The written word is definitely a lost art. It is obvious for us that texting and instant messaging has taken over. People, especially youth cannot put together a simple letter. Therefore teaching students to written discourse is very important. Now we will discuss written discourse and try to give some tips how to prepare students for written discourse using two free online social platforms (and Chrome app) for storytelling as ***Storybird and Toontastic 3D***.

Also the four traditional modes of discourse are given by Dr.Phillips. They are narration, description, exposition, and argument. As the first steps of teaching for the written discourse we took the Cambridge English: Preliminary, writing exam. We have discussed part 1 and 2 of the writing exam in our previous article which was published in international conference, which was held in Bulgaria (*Tuleshova, 2018*). Today we will mostly focus on three modes of discourse narration, description, and exposition. It is the part 3 of the PET writing exam. In this part of the test, students are given some instructions to write a story in about 100 words**.** These instructions may involve the title or the first or last sentence of the story [*Phillips Ch., 2015*]**.**

What is a story?

According to the OxfordDictionaries.com, a story is "an account of imaginary or real people and events told for entertainment". For this reason, precisely, you have plenty more freedom to write, as you can make up most of the story. But just like it happens with every other type of writing, *a story must follow a particular structure which makes sense to the reader*. So let's move on to the different parts of a story.

Parts of a Story

A story can roughly be *divided into the following parts:*

• **Title:** The title should either summarise the whole story or have something to do with the main theme.

• **Exposition:** This is the beginning of the story, where the characters and setting are established. It serves as the introduction to the next part, the action, and the so-called conflict of our story.

• **Action:** In this part, the characters deal with conflict and do things to solve it.

• **Resolution:** This is where the conflict is resolved and the story concludes with an ending, normally without any loose ends.

Narration, description, and exposition

So in order to teach our students to written discourse let's focus on the following modes of discourse:

Narration is story telling. It involves relating a series of events, usually in a chronological order. Thus, a simple narrative may begin with "Once upon a time … " and end with "And they lived happily ever after." The events narrated may be fictional (a made up story) or nonfictional (the events really occurred). However, we usually reserve the title "story" for fiction. If the events actually happened, we give the writing another name such as biography, autobiography, history, after action report, or newspaper report.

At its simplest, *description* tells what things are like according to the five senses. A descriptive passage in a story, tells how things look, sound, feel, taste, and smell. Nouns and adjectives can show what a person, place, or thing are like in their material aspects. But description often tries to do more than to enable readers to visualize characters, settings, and actions. It may also try to evoke a mood or atmosphere, and this is aided by the use of simile and metaphor.

Exposition is the kind of writing that is used to inform. So translated literally, exposition means "to place out," and, of course, the thing that is placed out for us to see and understand is information [*Phillips Ch., 2015*].

The Digital technology

Not every student loves stories, either hearing them or telling them. The usage of the digital storytelling resources in your classroom can connect students in a modern way. Today, we have powerful and engaging digital storytelling apps to choose from like S*torybird* and *Toontastic 3D.*They are the best creative digital tools that bring visuals and writing together.

Storybird

Storybird let's anyone make visual stories in seconds using a large range of artwork from illustrators and animators around the world. You can use these images to inspire writers of any age. It's a social storytelling website. Students can create not only their own long-form books, but picture books, and poems as well. Students can also co-create stories, allowing them to share ideas and learn how to collaborate. When creating, students choose from a set library of words for poems and art for storybooks. This will inspire some students, but leave others feeling restricted. On the teacher's side of things, there are easy-to-use tools for assigning and grading work.

Toontastic 3D

Toontastic 3D is a free creative platform for storytelling. With Toontastic 3D you can draw, animate, and narrate your own cartoons. It's as easy as play. Just move your characters around onscreen, tell your story, and Toontastic records your voice and animations and stores it on your device as a 3D video. Toontastic is a powerful and playful way to create interstellar adventures, breaking news reports, video game designs, family photo albums, or anything else you might imagine!

What is it composed of?

You can choose from three story options: short story, classic story, and science report. Each comes with a basic story outline: set, conflict, challenge, climax, and resolution and a brief overview of what each plot point means. For each plot point, students can use the included sets and 3D characters or design their own with simple drawing tools adding an appropriate musical score. Once finished, story pieces are put together in a single video. The simple guidance on the fundamentals of storytelling offers great scaffolding to help students turn ideas into legitimate stories [*Mieke V., 2017*].

So, if we compare these online social platforms it might be shown in the following way (see Figure 4):

	
The pros of the App (+)	
A free online social platform (and Chrome app) for storytelling.	A free creative app for storytelling.
When students are ready to create their own, there are three possibilities: picture book, long form (think chapter book), and poetry.	You can draw, animate, and narrate your own cartoons.
Students can invite collaborators to work on stories with them. (Team work)	It's as easy as play. It's like a digital puppet theater.
Students by completing writing activities earn badges and crowns.	Students are in the director's seat.
It helps students unlock their creative writing skills.	It's super easy to tap and drag to move characters around the screen and animate a story.
The cons of the App (-)	
Students must sign up to read published stories or create their own.	
Students can't upload their own art;	
They should buy copies of the "storybirds" (picture books) they publish.	
Students must use Storybird's curated collection in their picture books and illustrated poems.	

Conclusion

So these two platforms let students practice communicating with visuals; teaches students the power of imagination; makes learning about the writing process fun; helps students develop confidence and leadership; teaches critical thinking skills; teaches students to take pride in intellectual property. As we see in formation and developing the written discourse of our students these digital storytelling apps might be irreplaceable.

REFERENCES

1. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In Pride, J.B.; Holmes, J. Sociolinguistics: selected readings. Harmondsworth: Penguin. P. 269–293.
2. Discourse [Def. 1].Collins. Retrieved May, 2020, from https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/discourse
3. Kristen, G.(1993). Oral & Written Discourse: Definitions & Characteristics. Retrieved from: https://study.com/academy/lesson/oral-written-discourse-definitions-characteristics.
4. Tuleshova, K. (2018).The notion of the term discourse. Is there difference between “text” and “discourse”? Science days. CzechRepublic, Prague. Retrieved from: http://www.rusnauka.com/pdf/236380.pdf

Story [Def. 2]. OxfordDictionaries.com. Retrieved May, 2020, fromhttps://www.oxfordlearnersdictionaries.com

Phillips, Ch. (2015).The four modes of discourse. Retrieved from:https://sites.google.com/a/proofreadoutloud.com/www/four-modes-of-discourse

5. Mieke, V. (2017) Toontastic 3D. Retrieved from: ttps://www.commonsensemedia.org/app-reviews/toontastic-3d

УДК 612.143; 373.51

Тютенова Алима Абилбековна,
магистрант,
кафедра биофизики и биомедицины,
КазНУ им. Аль-Фараби,
e-mail: alseitovaalima@gmail.com

Гумарова Ляззат Жанбулатовна,
PhD, профессор,
кафедра биофизики и биомедицины,
КазНУ им. Аль-Фараби,
e-mail: Lyazzat.Gumarova@kaznu.kz

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ CLIL НА СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТУЮ СИСТЕМУ И ДВИГАТЕЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *Қазіргі уақытта Қазақстанда білім беру жүйесін модернизациялау бағдарламасы белсенді түрде жүзеге асырылуда, оның мақсаты – орта мектептерде үштілділік жүйесіне көшу. Тілді сәтті үйрену үшін бүгінгі таңда Қазақстанда CLIL технологиясы белсенді енгізілуде. Бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы CLIL оқыту технологиясын қолдана отырып оқитын мектеп оқушыларының жүрек-қантамыр жүйесі мен қозғалыс белсенділігінің хронофизиологиялық параметрлеріне әсерін анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысы Алматы қаласындағы қыз балаларға арналған Білім-Инновация лицейінің базасында жүргізілді. Бұл үшін оқушыларға әдеттегі жұмыс және демалу жағдайында және CLIL оқыту технологиясын енгізу аясында қан қысымының және жүрек соғуының динамикасына тәулік бойы мониторинг жүргізілді. Қозғалыс белсендігін тіркеу үшін Micromotion Logger (AMI) құрылғысы пайдаланылды.*

Түйінді сөздер: *жүрек-қантамыр жүйесі, CLIL технологиясы, қан қысымы,жүрек жиырылу жиілігі, қозғалыс белсенділігі.*

Аннотация. *В настоящее время в Казахстане активно реализуется программа по модернизации системы образования, целью которой, является переход на систему трёхъязычного обучения в общеобразовательных школах. Для успешного обучения языков на сегодняшний день в Казахстане активно внедряется технология CLIL. Практическое значение настоящей работы заключается в выявлении отклонений от нормы или возможные причины нарушений хронофизиологических показателей сердечно-сосудистой системы и двигательной активности школьников обучающихся по технологии CLIL. Исследования проводились на базе лицея для девочек «Білім-Инновация» города Алматы. Было проведено суточное мониторирование динамики артериального давления и ЧСС в привычных для школьников условиях работы и отдыха и в условиях реализации технологии обучения CLIL на приборе СМАД (TM 2430, A&D, Japan) и актиграфии (MicromotionLogger, AMI, USA).*

Ключевые слова: *сердечно-сосудистая система, технология CLIL, артериальное давление, частота сердечных сокращений, двигательная активность*

Abstract. *Currently, Kazakhstan is actively implementing a programme to modernize the education system, the aim of which is the transition to the trilingual system in secondary schools. CLIL technology is currently being actively introduced in Kazakhstan to ensure successful language training. The practical meaning of this work is to identify deviations from the norm or possible causes of disorders of chronophysiological indicators of the cardiovascular system and motor activity of schoolchildren studying on the technology of teaching CLIL. For this purpose it was carried out daily monitoring of blood pressure and heart rate of in usual for schoolchildren conditions of work and rest and in conditions of realization of CLIL technology on ABPM device (TM 2430, A&D, Japan) and actigraphy (MicromotionLogger, AMI, USA).*

Key words: *cardiovascular system, CLIL technology, blood pressure, heart rate, motor activity*

Введение

Перестройка общеобразовательной школы, связанная с расширением и углублением учебных программ, внедрением новых систем обучения, диктует необходимость изучения влияния экспериментальных форм обучения на адаптацию организма школьников, их соответствия возрастным особенно-

стям учащихся *[Сердюковская Г.Н., 1990, с. 14-26; Бережков Л.Ф.,1993, с. 8-15; Антропова М.В., 1997, с. 98-102; Безруких М.М., 1998, с. 30-31*].

Экспериментальные формы обучения меняют уровень двигательной активности учащихся, сердечно-сосудистая система, будучи чувствительным маркером состояния организма, а также важным компонентом адаптации организма к условиям его существования *[Аболенская А.В.*, 1989*, с*. 50-54; Helms P., *1993, с. 92-95*], реагирует на условия обучения. Дополнительную нагрузку на сердечно-сосудистую систему накладывает перестройка организма в пубертатном периоде, через который проходят во время обучения подростки – учащиеся старших классов.

Негативные последствия могут усугубиться при внедрении новых систем обучения, что нередко сопровождается увеличением объёма и интенсивности учебной нагрузки. Важным является то, чтобы экспериментальные формы обучения способствовали не только интеллектуальному развитию, но и повышали адаптивность учащихся и увеличивали резервы из здоровья *[Воронцова В.Г.,* 1995*, с*. 3-5].

При разработке фундаментальных и прикладных аспектов проблемы адаптации и здоровья школьников большое внимание следует уделить проблемам оптимизации их двигательной активности, что рассматривается как естественное требование на всех этапах онтогенеза человека, особенно в период развития, который совпадает с обучением в школе. Двигательная активность является неспецифическим раздражителем, включающим, все регуляторные механизмы в ответ на нее и оказывает общее влияние на организм человека *[Куликов В. П.*, 1998*, с.* 144].

Многие исследования доказали, что двигательная активность детей уменьшается в несколько раз, когда они идут в школу, потому что существующая образовательная практика отводит ей только 10–18% от общего времени обучения. Занятия по физическому воспитанию и паузы для физических упражнений во время других уроков не могут компенсировать дефицит движения *[Алифанова Л.А.*, 2002*, с*. 37; *Кучма В.Р.*, 2001, *с. 157–162].*

Отечественная и международная практика показывают, что подходы, повышающие физическую активность, могут улучшить здоровье населения. Детей и подростков следует поощрять выполнять регулярные физические упражнения, чтобы сформировать основу для их активного образа жизни в будущем. Поэтому очень важно изучить режим физической активности подростков.

В настоящее время в Казахстане активно реализуется программа по модернизации системы образования, целью которой, является переход на систему трёхъязычного обучения в общеобразовательных школах. Выбор целевых языков основан на идее триединства, выраженной следующей формулой: развиваем государственный язык, поддерживаем русский и изучаем английский *[Жетписбаева Б.А., 2017, с. 138-145].* Для успешного обучения языков на сегодняшний день в Казахстане активно внедряется технология CLIL.

В контентно-языковом интегрированном обучении (CLIL) – язык рассматривается не в качестве объекта изучения, а в качестве инструмента для познания других предметов, равно как и для развития способностей обучаемого к переосмыслению процесса обучения, мотивации к обучению и формированию коммуникативных компетенций. В типичный план урока в обязательном порядке включаются разминки или игра в игру, которые каким-либо образом связаны с темой *[Mehisto P., 2008, с. 33].*

Насколько известно оздоровительный эффект школьников от двигательной активности прежде всего зависит от ее суточной суммарной величины, т.е. от организации не только физического воспитания, но и всего учебно-воспитательного процесса, а также организации свободного времени школьником *[Вайнбаум Я.С.,1991, с. 64].* Поэтому очень важно изучить режим двигательной активности школьников во время всего учебного процесса.

Объекты и методы исследования

Исследования проводились на базе лицея для девочек «Білім-Инновация» города Алматы. Были исследованы хронофизиологические показатели сердечно-сосудистой системы и двигательной активности практически здоровых учащихся (N=5) 7 классов в возрасте 12-13 лет, у которых используется технология обучения CLIL. Было проведено суточное мониторирование динамики артериального давления и ЧСС непрерывно в течение 4-х суток каждые 30 минут в привычных для школьников условиях учебы и отдыха и в условиях реализации технологии обучения CLIL на приборе СМАД (TM 2430, A&D, Japan).

Для регистрации двигательной активности использованы портативные приборы регистрации двигательной активности MicromotionLogger (AMI), выполненные в виде наручных часов и ежеминут-

но регистрирующие уровень ZCM, HPIM, PIM, температуру кожи запястья руки, освещенности. Пакет обрабатывающих первичные данные программ Action 4 также включает в себя модифицированный алгоритм оценки сна-бодрствования.

Результаты и их обсуждение

Длительность мониторирования испытуемых составляла порядка 100 часов, данные анализировались в целом и по отдельным часам для того, чтобы определить появления нарушений и степень воспроизводимости результатов от одного дня к другому.

Общие данные Холтеровского суточного мониторирования артериального давления и ЧСС варьировали в пределах нормы: в среднем по данной группе испытуемых среднесуточные значения систолического артериального давления (САД) составляли 116,18±18,73 мм.рт.ст., диастолическое артериальное давление (ДАД) – 67,82±19,48 мм. рт. ст., частота сердечных сокращений (ЧСС) составил 78,1±21,22 уд/мин. Среднегрупповые значения соответствуют норме, хотя в обследованной группе школьников и были обнаружены данные с отклонениями по тем или иным показателям гемодинамики.

Во время CLIL занятии у испытуемой MurDa показатели САД повышались достигая в значений 135,67 ±25,4 мм.рт.ст., ДАД повысилось до 99,4±34,3 мм.рт.ст., значения ЧСС достигали до 88,3±13,8 уд/мин.ЧСС испытуемой ToiDa достиг максимального значения 96,3±8,5 уд/мин во время CLIL занятий это превысило среднесуточное значение мезора на 13,7%. (таблица 1).

Таблица 1

Хронобиологические показатели СМАД испытуемых

	Величина показателей								
	Систолическое АД (ммрт.ст)			Диастолическое АД (ммм рт. ст)			ЧСС (уд/мин)		
	Обычный урок	CLIL	Мезор	Обычный урок	CLIL	Мезор	Обычный урок	CLIL	Мезор
MurDa	116,4±18,9	135,6±25,4	115,2± 22,40	72,2±6,3	99,4±34,3	67,5± 20,05	76,2±11,03	88,3±13,8	74,9± 17,83
ToiDa	114,1±20,5	109,2±16,8	108,9± 18,89	66,4±30,2	62,4±9,6	64,8 ±20,61	86,7±15,1	96,3±8,5	84,7± 13,91
BakIn	102,8±12,4	107,8±13,4	111,9± 23,62	50,4±6.5	57,0±11,7	64,7± 23,00	87,0±11,9	93,3±15,23	80,0± 17,29
BekM	122,1±15,4	123,0±11,3	123,5± 17,06	75,6±12,1	69,4±7,1	69,4± 12,77	70,4±17,2	75,0±6,5	70,8± 16,30
OsAl	116,9±8,9	111,8±10,3	121,4± 18,93	69,6±8,5	71,9±6,6	72,7± 18,58	92,8±7,98	86,2±8,7	80,1± 16,43

Мезор-гипертензии у школьников в данной выборке обнаружено не было. Однако имело место отклонение в другом хроноструктурном параметре гемодинамики. Так, у испытуемой OsAl обнаружено превышение акрофазы суточного ритма САД (таблица 2) [Halberg F., 2009*, с.* 1-35].

Таблица 2

Хронобиологические показатели СМАД испытуемой OsAl (ж., 12 лет)

	Систолическое АД (ммм.рт.ст.)		Диастолическое АД (ммм.рт.ст)		ЧСС (уд/мин)	
	Величина показателя	Поло-возрастной нормокоридор	Величина показателя	Поло-возраст-нойнормокоридор	Величина показателя	Поло-возрастной нормокоридор
Мезор	121,4	93-123,4	72,7	58,2-79,5	80,1	65,5-88,6
Удвоен.амплитуда	11,64	1.75-30.86	16,37	1.92-25.55	25,90	4.61-33.58
Акрофаза	20:47*	9:25-19.37	17:31	11:28-17:30	16:04	10:45-18:29

Сравнительно с обычным уроком занятие CLIL показал повышение уровня САД у троих испытуемых MurDa, BakIn, BekMна 17,2%, 4,9% и 0,8% соответственно. Однако у испытуемых ToiDa и OsAl показатели САД понизились на 4,4% и 4,3% соответственно во время CLIL занятий (рис.1).

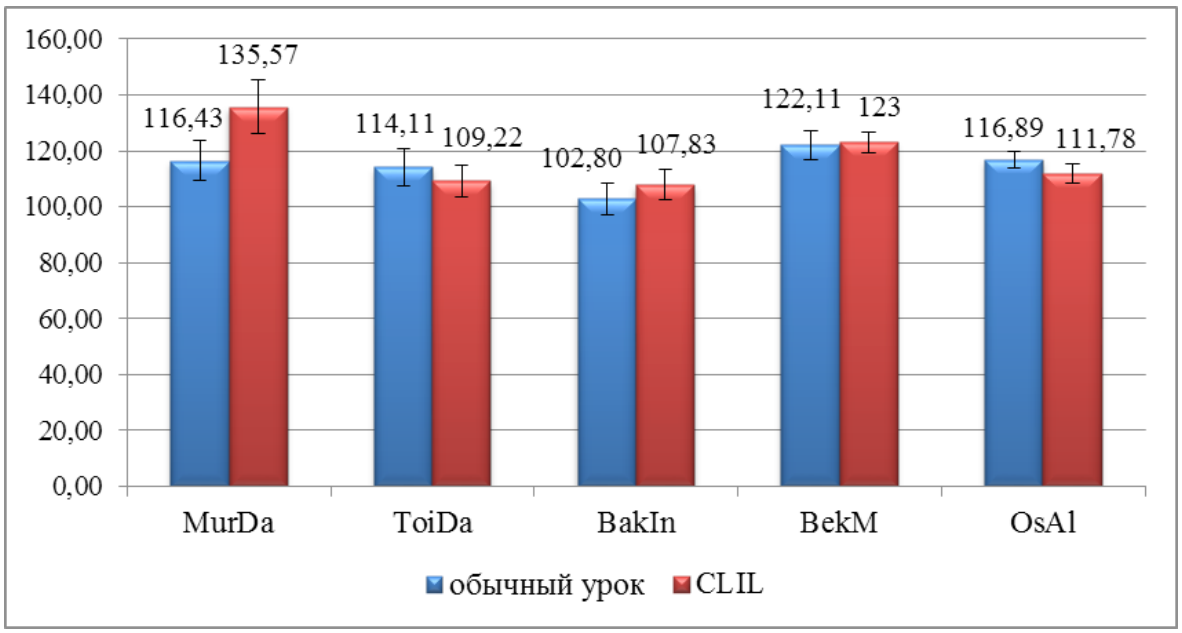

Рисунок 1 – Показатели систолического артериального давления (САД) школьников во время проведения уроков по традиционной технологии и по технологии CLIL

Показатели ДАД у испытуемых MurDa, BakIn, OsAl сравнительно с обычным уроком во время CLIL занятий повысились на 9,7% , 14% и 2,9% соответственно. У испытуемых ToiDa и BekM показатели ДАД напротив понизились на 6,06% и 8% соответственно (рис. 2).

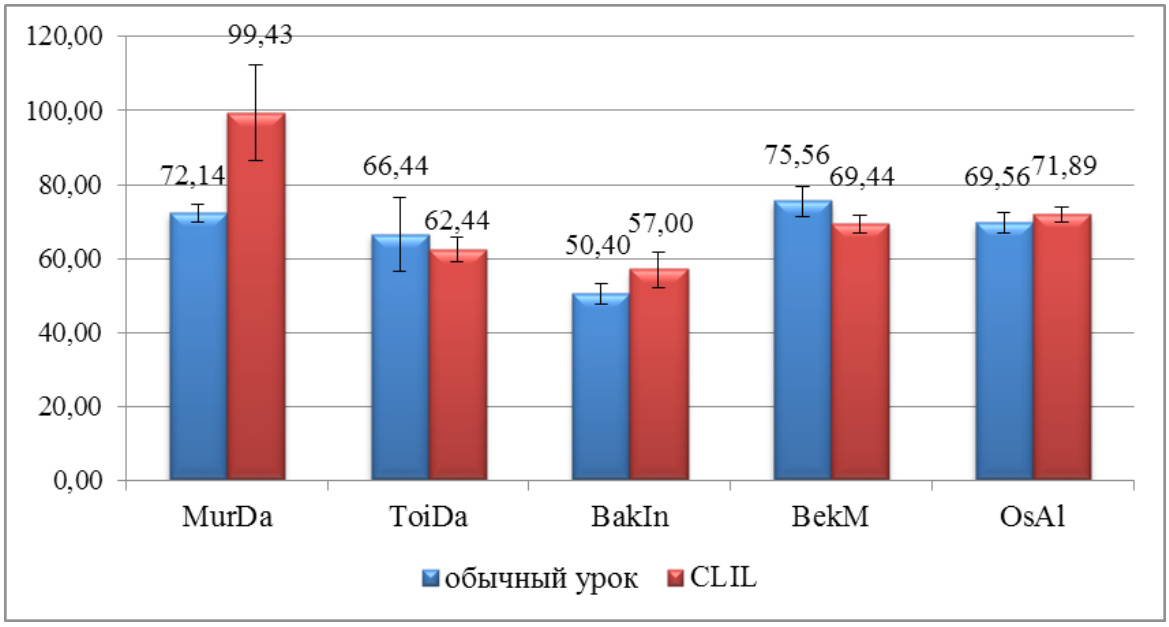

Рисунок 2 – Показатели диастолического артериального давления (ДАД) школьников во время проведения уроков по традиционной технологии и по технологии CLIL

Частота сердечных сокращений (ЧСС) у всех испытуемых кроме OsAl повысились на 15,7%, 11,6%, 6,8% и 7,1% соответственно. Показатели ЧСС у OsAl понизилось на 11,3% (рис. 3). Полученные данные говорят о том, что не всегда технология CLIL повышает хроноструктурные параметры гемодинамики.

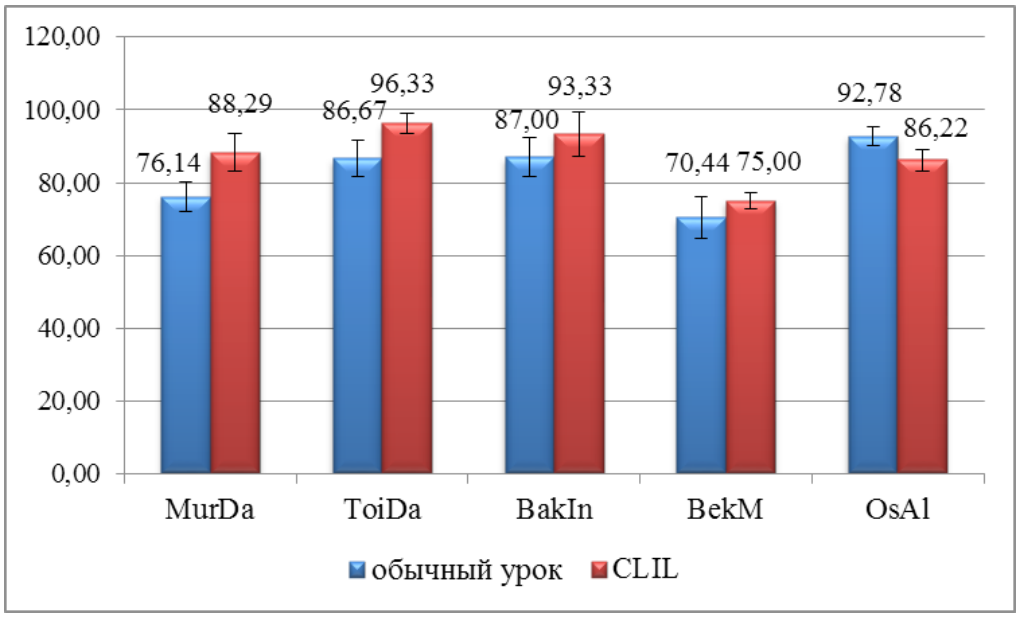

Рисунок 3 – Показатели частоты сердечных сокращений (ЧСС) школьников во время проведения уроков по традиционной технологии и по технологии CLIL

Уровень двигательной активности оценивался по показателям ZCM и HPIM. Указанные изменения гемодинамики соответствуют повышению уровня двигательной активности во время CLIL занятии на 21.5% по сравнению с традиционным уроком (рис. 4, 5).

Мезор ZCM не показал явных отличий у испытуемых во время CLIL занятий в сравнении с обычным уроком, однако изменения по HPIM оказались более значимыми (рис. 4).

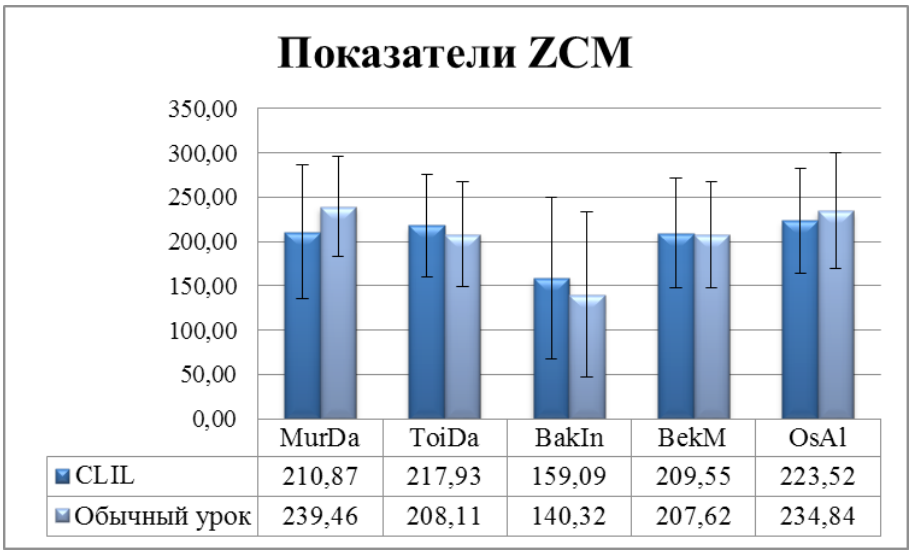

Рисунок 4 – Показатели ZCM школьников во время проведения уроков по традиционной технологии и по технологии CLIL

Уровень HPIM, т.е., амплитуды движений школьниц в целом по группе выше, чем во время обычного урока (рис.5). HPIM во время CLIL составил 82665.40528±7969.27895, во время урока по традиционному методу – 75377.09261±18039.22514, хотя мелкая моторика движений понизилась, судя по показателю ZCM (таблица 3). В тоже время работа сердечно-сосудистой системы сохраняет стабильность, артериальное давление и ЧСС остались на прежнем уровне, с незначительным повышением значений (таблица 3).

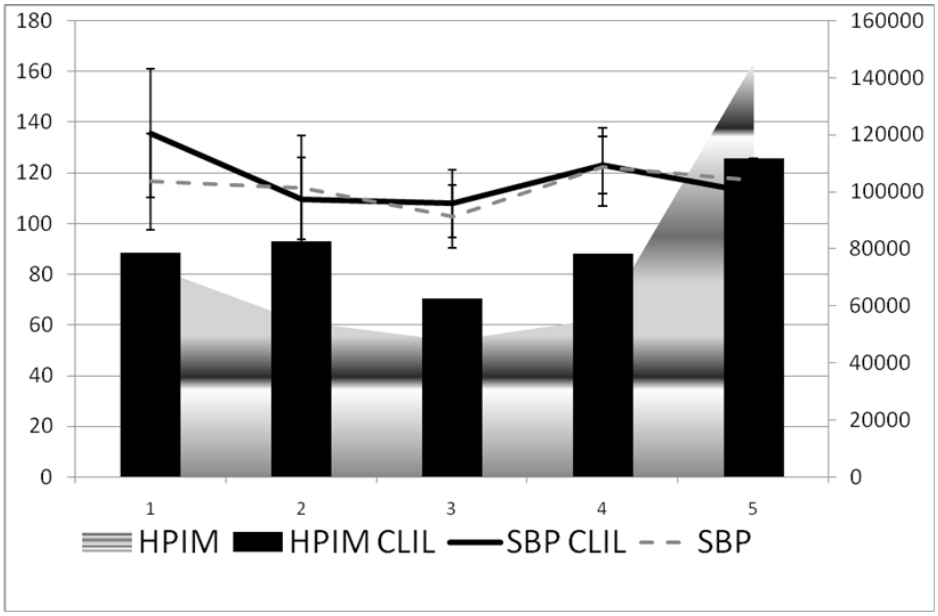

Рисунок 5 – Среднегрупповые значения SBP и HPIM школьников во время обычного урока и CLIL урока

Таблица 3

Среднегрупповые значения АД, ЧСС, ZCM **и** HPIM **школьников во время проведения уроков по традиционной технологии и по технологии** CLIL

	SBP, Hgmm	DBP, Hgmm	HR, bpm	ZCM	HPIM
Обычный урок	114.46±3.19	66.84±4.37	82.62±4.06	206.07±17.71	75377.09±18039.23
CLIL урок	117.48±5.26	72.02±7.33	87.82±3.67	204.19±11.55	82665.41±7969.28

Заключение и выводы

По результатам исследования установлено, что обучение по технологии CLIL вызывает повышения двигательной активности тела в целом, но мелкая моторика движений не меняется, даже имеет тенденцию к понижению, по сравнению с традиционным уроком. Были также выявлены незначительные изменения в динамике артериального давления и частоты сердечных сокращений, что позволяет расценивать предлагаемую физнагрузку как незначительную и соответствующую адаптивным возможностям учащихся.

В результате проведенных исследований рекомендуется повышать двигательную активность школьников занимающихся по традиционной программе, включая в уроки разминочные игры, материалы из источников CLIL технологии связанные с активным участием учащихся.

Конфликт интересов (Мүдделер қақтығысы, Conflict of interest)

Все авторы прочитали и ознакомлены с содержанием статьи и не имеют конфликта интересов.

Источник финансирования (Қаржыландыру көзі, Funding)

Работа выполнена при поддержке гранта МОН РК № AP05133311 "Изучение хронофизиологических механизмов адаптации сердечно-сосудистой системы человека к социально-экологическим и абиотическим факторам окружающей среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сердюковская Г.Н., Кляйнпетер У. Охрана здоровья детей к подростков важнейшая социальная проблема// Здоровье, развитие, личность. М.: Медицина, 1990. – С. 14-26
2. Бережков Л.Ф. Динамика состояния здоровья детей школьного возраста и значение медико-биологических факторов в его формировании/ Вестник Рос. Академии мед.наук. 1993. – № 5. -С.8-15

3. Антропова М.В., Бородкина Г.В., Кузнецова Л.М., Манке Г.Г., Параничева Т.М. Медико-физиологические аспекты индивидуально-дифференцированного обучения старшеклассников// Физиология человека. -1997. Т.23. -№1. – С.98-102
4. Безруких М.М. Система школьного обучения и здоровье учащихся// Образование и здоровье: Тез.докл. Четвертая Всерос. научно-практ. конф. -Калуга, 1998.- С.30-31
5. Аболенская А.В., Самохвалова В.П., Разживина Г.Н., Лозовская Л.И., Балясникова Т.В., Крупник А.Б. Способ оценки адаптационных возможностей детского организма// Педиатрия. 1989. – №6. – С.50-54
6. Helms P. Lung Function testing // Curr. Paediat. 1993. – V.3. – №2. -P.92-95
7. Воронцова В.Г., Колбанов В.В. Особенности становления педагогической валеологии в России// Здоровье и образование. Проблемыпедагогическойвалеолгии: Матер, первой Всерос. научно-практ. конф. СПб. 1995. – С.3-5
8. Куликов, В. П. Потребность в двигательной активности / В. П. Куликов, В. И. Киселев. – Новосибирск: Наука, 1998. – 144 с.
9. Алифанова Л.А. Влияние двигательной активности в процессе академического урока на здоровье и развитие школьников // Педиатрия. -2002.-№6.-С. 37
10. Кучма В.Р. Гигиена детей и подростков. Москва: Медицина, 2001.- С. 157–162.
11. Жетписбаева Б.А., Кубеева А.Е. К вопросу о методическом обеспечении трехъязычного образования // Вестник КарГУ. – № 2(86). – 2017. – С.138-145
12. Mehisto P., Frigols M., Marsh D. Uncovering CLIL, United Kingdom. Macmillan Education. 2008. – P. 33. ISBN 0230027199
13. Вайнбаум Я.С., Дозировка физических нагрузок школьников / Я.С. Вайнбаум. -М.: Просвещение.-1991, С. 64
14. Halberg F., Cornelissen G., Otsuka K., Siegelova J., Fiser B., Dusek J., Homolka P., Sanchez de la Pena S., Singh R.B., BIOCOS project. Extended consensus on means and need to detect vascular variability disorders (VVDs) and vascular variability syndromes(VVSs). // Leibniz-Online. – 2009. – Nr. 5, 2009. – P. 1-35

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 82.01/.09

Абилхамитқызы Рысгүл,
доцент,
қазақ әдебиеті кафедрасы,
филология факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
E-mail: risgul555@mail.ru

Сағатова Шолпан,
доцент,
қазақ және шет тілдері кафедрасы,
базалық дайындық факультеті,
Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
E-mail: astana14_14@mail.ru

Г. САЛЫҚБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. *Мақалада Г. Салықбай поэзиясының көркемдік ерекшеліктері талданады, ақынның шеберлігі, Шығыс және батыс мәдениетінің ерекшеліктерін қалыптастырған шығармашылығының өзгешелігі қарастырылады. Поэтикалық шеберлік түрғысынан сөз еткенде, ақынның тіл қазынасындағы қарапайым, жатық сөздердің өзінен жаңа дүниені туғыза алған суреткерлік талғампаздығын пайымдадық. Ол көркем поэтиканы ашуда тіл құралдарының ең лайықтысын таңдап алады да «жүп-жұмыр өнер» туындысын жасайды. Мұнда сөздердің эстетикалық мәнінің түрленіп қолданылу мүмкіндігін ақын шеберлікпен талғай алады. Осы арқылы ақын образдылықтың көркем үлгілерін жасайды.*

Кілт сөздер: *поэзия, ақын, лирика, поэтика, символ.*

Аннотация*. В статье анализируются художественные особенности поэзии Г. Салыкбай, рассматривается мастерство поэта, своеобразие его творчества, вобравшего в себя черты восточной и западной культур. Проявляя высокое поэтическое мастерство посредством доступных слов и словосочетаний он создал новые эпитеты, тем самым воспевает высокую эстетичность языка. Выбирая наиболее подходящие средства языка в развитии художественной поэзии, он создает неповторимое произведение искусства. Здесь поэт может умело выбирать возможность изменения эстетического значения слов. Таким образом, поэт создает оригинальные художественные образы и изображения.*

Ключевые слова: *поэзия, поэт, лирика, поэтика, символ.*

Abstract. *The author of this article analyses the artistic peculiarity of G. Salykbay poetry. The originality of his work incorporating the features of Eastern and Western cultures is examined. Demonstrating high poetic skill through accessible words and phrases, he created new epithets, thereby singing the high aesthetics of the language. Choosing the most suitable means of language in the development of artistic poetry, he creates a unique work of art. Here the poet can skillfully choose the possibility of changing the aesthetic meaning of words. Thus, the poet creates original artistic images and images.*

Keywords: *poetry, poet, lyrics, poetics, symbol.*

Кіріспе

Адамзат жаратылғалы бері өзін-өзі тануға деген талпыныс толастаған емес. Адам баласының табиғи, биологиялық, физикалық, психологиялық сезімдік құбылыстарын әрбір ғылым өз саласы бойынша зерттеп келеді.

Лирикада ой мен сезім бірлесіп, терең қабысады. Оған тартымды күш-қуат дарытатын – алғыр оймен суарылған жалынды сезім. Өмір, дүние, адам тағдыры жайлы үлкен толғаныстан тумаған, жай сезімшілдік поэзияны жандандыра алмайды.

Негізгі бөлім

Іңір суретін сөзбен салған ақын жазбен, күзбен, жұмбақ сырлы түнмен, желмен сырласындай тіл табысып, олардың әрқайсысын символ дәрежесіне дейін көтерген. Суреткер үшін уақыттың әрбір мезеті мен мезгілі, әрбір құбылысы терең сырға, үлкен мәнге ие. Табиғатты назарға ала отырып, ақын тың сипатты, поэтикалық қуаты аса жоғары кейіптеулердің тамаша үлгісін жасайды.

«Лирикада ой мен сезім бірлесіп, терең қабысады. Оған тартымды күш-қуат дарытатын – алғыр оймен суарылған жалынды сезім. Өмір, дүние, адам тағдыры жайлы үлкен толғаныстан тумаған, жай сезімшілдік поэзияны жандандыра алмайды» – дейді З. Ахметов [Нұрғали Р., 2003, 90 б.].

Академик З. Қабдолов: «Лириканы тақырыбына қарай топтап талдау оны жазған ақынның шығармашылық бітімін пайымдау үшін айырықша мәні бар нәрсе: оның әр түрінен ақынның бір қырын тануға болады» – деген [Қабдолов З., 1988, 87 б.]. Ғалым Ж. Дәдебаев: «Лирикалық шығармада ақын өмірден, айналасынан көргені мен білгендерін ғана жазып қоймай, сол құбылыстардың лирикаға арқау боларлықтай ең басты асыл қасиеттерін тани білу керек», – дейді [Дәдебаев Ж., 2002, 51 б.]. Лирик ақын ендеше, адам баласына тән барша мінез-болмысты, ішкі сезімді тап басып көрсетудің шебері болмақ.

Ғалым З. Ахметов: «Ұлттық поэзияның ең өнімді, ең құнарлы дәстүрлеріне мықтап табан тірей алғанда ғана ақын бұрын ешкім таппаған жаңалық таба алады» [Ахметов З., 39 б.] – дейді. Ғалымның бұл пікірі – өте орынды айтылған түжырым. Сондықтан ақындар лирикасындағы сөз бен тіркестің қолданылу жүйесін талдау арқылы ішкі болмыстарына үңілуге тырыстық.

Ақын Гүлнар Салықбайдың 2012 жылы жарық көрген «Кешіріңдер келгенімді өмірге» атты жинағында көп қолданыс тапқан сөздер: Сен сөзі – 106 рет (сіз сөзі – 23 рет); қара (түс) – 74 рет, қар сөзі – 57 рет, күн сөзі – 51 рет; көз – 32 рет; жел – 27 рет, тас – 26 рет, жапырақ – 25 рет, гүл – 19 рет кездеседі.

«Сен мен сіз» сөздерінің қайталануына қарап, өлең сөзін біреуге қарата жазғандығын аңғаруға болады. Өлең жолдары Сені көру үшін; Сені сүю үшін; Сізді бір көру үшін, Сізді күттім т.б. сөздермен тіркесіп келеді.

Келесі жиі қолданыс тапқан күн сөзі екі түрлі мағынада қолданады.: бірде үстеу, бірде заттың атауы мағынасында. Екі қолданыста да бір үміт, жарық сәулеге ұмтылыс анық сезіледі. Ақын өлеңдеріндегі көздің жырлану сипаттары: Көз жасым, құйыл, аңырат; Көз жасым – мөлдір кермегім; Көз жасынан көтерілген будаймын; Көрмеймін жайнаған көзін; Көзімді жаулай алмайды; Көздеріңнен түскен шоқтан күйді мұң; Көрінбеске қашар ем көзді жұмып; Екі көзді құм басқан; Көктем міне көз қадайды Күн иіп; Көлеңкеге көз сатып, көлеңкемді алдап ем; Көшеді көзім аспанға амалым бітіп; Бір көрдім де көзім түнды байлықтан; Тұралатып, толтырып көзді жасқа; Кемпірқосақ, көзді арбама, елессің сен, елессің; Көруден көзім шаршамас; Көз де жоқ жылар ем; Көзімнен тұман сейілді басқа; Көңілдің түбі толығып, көзіме тағы от ерді; Көзден ғайып көгілдір күн, гүл жұмақ; Көре-көре көз жұмғанбыз, өлгенбіз; Көп боп көзге көрінер; Жұлдыз сізге көзін қызсын жол сілтеп; Үнатамын көктің көзін, бұлт әнін; Келші, көктем, тезірек көзіме көш! Көздеріңнен көкжиекке нұр енді; Адамдардың көзінде жарығы бар; Өртім, дертім көзіме түр қамалып; Көкжиектен көз сүйер таптым көрік; Сүңгідегі сүйкімді тамшыдайын төгілейін көзіңнен туысқаным; Көрмей, көзсіз көбелектей енді есім; Күншашты көзбен сүйесің; Түн тосады көз жасыма шелегін.

Көз адамның болмысын, тұлғасын танытуда үлкен роль атқарады. Тамшыдайын төгілейін көзіңнен, көзбен сүйесің деген тіркестер арқылы ақынның ішкі сезімін аңғаруға болады.

Көзімді жаулай алмайды, көзімді сатып, екі көзге құм құйылған, көзсіз көбелектей, көзіме көш, көзімнен тұман сейілді, көшеді көзім аспанға, көзіме түр қамалып, көзіме тағы от ерді, көзден ғайып, т.б. қолданылған көркем бейнелеуде сиқырлы сезім мен өзіндік шер бар.

Қазақ халқының өзіндік ұлттық ойлау ерекшелігіне сай өлеңмен өріліп берілген көз сөзімен қатысты көркем образды сөз және сөз тіркестері қазақ ұлтының психологиялық терең болмысын байқатады. Айтылар ойдың әсерлілігі, көздің қолданыстағы суреттілігіне, яғни бейнелі берілуіне тығыз байланысты. Адамдардағы түрлі эмоцияны, сезімдік қатыстарды жеткізуде ақынның жеке көзқарасы, бағалауы сияқты жекелік, өзіндік пікірлерін білдіруде кез келген экспрессивті құралдардың қызметі айрықша. Мұндай экспрессивтік әсер беретін сөздер ақының сөз қолдануында көптеп кездеседі.

Гүлнар Салықбай шығармаларында кездесетін «гүл» сөзі бәйшешек гүлі, өкінді гүлім, гүлдің қайғысы деген сынды тіркестермен келіп, гүлді көркемдікке, тазалыққа теңеу арқылы қыздың назы астарлы жеткізіледі.

Ақын туған ауылдың алақандай ыстық жұмсақ тасын қаланың тас үйлеріне айырбастай алмайтынын айта келе, сол бір қара тас поэзиясының сағыныш пен өкініш символикасына айналған. Оны мына өлең жолдарынан аңғаруға болады: Суындым – қаңтардың қара тасындай; тас үйлердің ерекше тағдыры бар құстары; Қара суда тас қала, Тасқа айналмай мен қалай төзіп жүрмін, масқара; Тас үйлерге

тастай жырын оқысын! Бір бетонға үрып алдым басымды, Бар жазығым – жақсы көрем өлердей; Саған қалай байланып қалдым екен, тас тірлік?! Өмір – тастан да гөрі тасырақ... Айнала тас; Мың жартас... Мың жартаста – бір адам, Тастан тасқа секірер жылу іздеп ғұмыр – лақ; Тастың суға ашқанындай сырын – Бір үн... Сырымызды суытып сандық тастай... Қара жауын, қара тастың сызында; Жібітіп тасты сүрланған – Еріте алмас өзге ешкім; Сүйенер тас қалмапты; Жақсы көрген жартасымның қасынан Аспан жаққа қашып кеткім келеді.

Г. Салықбай өлеңіндегі түнып түрған сезім оқырманының жүрек қылын шертіп, терең ойға батырады. Мұңлы қайыңның желдің жүлмалауына амалсыз көніп түрған шарасыз халіне жан-жүрегі сыздай отырып, жапырақты өзінің бір жанының бөлшегіндей суреттейді. Жапырақка ұқсас өмірі өлеңде мынадай жолдармен беріледі: Жапырақ жаным секілді; Жапырақ қашқан қала түз сияқты; Тоңды жаным – жапырақ; Күзгі, соңғы жапырақтай тыртысып – Пенелопа екеуміз; Жауып жатыр жапырақтар ағарған Алланың ағашынан; Жауып жатыр жапырақтар – туысым, Солармен көктес едім; Жапырақ көзі әлі өңді; Жапырақтардың жаны үшып; Жапырақтың жылап түрып, күлгенін... Жапырақ жатыр жығылып; Жапырақ кешіп көшеде... Жапырақ-көздің жасынан; Жапырақтар құлап жатыр біртіндеп; Күлген жапырақ, Жылаған жапырақ, Үнаған жапырақ, Құлаған жапырақ, Не ойлайсың табанның астында жатып ап...

Гүлнар Салықбай поэзиясындағы жапырақ өзімен бірге өмір сүреді, оның жаны бар, ол күледі, жылайды, тіпті түспейді, құлайды, жығылады, жаны үшып жатса да өңін бермейтін мәңгілік персонажға айналады.

Ақын жиі қолданып, бейнелі образға айналдырған «желі» бар. Желді де жан бітіре суреттеп, персонаж дәрежесіне дейін көтереді. Ақын жүрегінің іздегенін жел мен жүрек сыбырын салыстыра суреттейді. Бір ғана «жел» сөзінің поэзия әлемінде осыншалық астарлы образға айналуы – суреткердің шеберлігі. Міне, сондықтан осы бір жел сөзі ақын өлеңдерінде қара жел , жылы жел, жайлы жел, жүгірген жел, күйеді жел, қызғаншақ жел, қанғыбас жел, жібек жел, қалғыған жел, осқырған жел, жылы жел жүрер, ерке жел болып, мың құлпырып, мың түрленіп, ақынның ішкі әлемін жел болып шарпиды. Мәселен: Қайырымсыз қара жел боп сабаладың; Ақ қанат құстар үшырып едім, Қара жел болып үрынды; Сенен қалған – қара желдің бейнесі; Жебеушісі – желді сүйген жанымның; Сай-саланы сағалап, Бір жылы жел жетсе иігі; Қарақат түнге ой қамап, Қалғыса жел де жүгірмей; Сенің атың – жаздың жайлы желінде; «Осылай!» – деп жел осқылап берді, «Айырылдың, – деді, – жазыңнан!»; Орамалын сүлудың сусып түскен, Лып еткізіп жібек жел ала қашты; Қаңғыбас жел қанатымды үшырып; Жел сөйлесе – желең ойдың үшқаны; Күйеді жел де жүгіріп; Жел жүгіріп, іздесін сүйікті асын; Жалмаң қақты жел тағы аузы-басы жыбырлап...

Табиғаттың әр құбылысын күнделікті өмірдегі әрбір күнімен астастыра әсерлі суретке айналдырады. Ақын бірде қарды қаланың жанды суреті десе, бірде лирикалық кейіпкердің жан дүниесімен үндестіріп, қиюластырып береді. Қар – Г. Салықбай поэзиясында көп қолданатын негізгі символдарының бірі. Ақынның жан дірілін беруге, ой айтуына негіз болған тәсіл. Қар адам арының ақтық, пәктік, тазалықтың белгісі ретінде көрсетеді. Өлеңдері көңіліңе көктен қалықтай кеп еріп кететін, бойға қуат, жүрегіңе жылу сыйлайтын қар сияқты, кейді өзі қар секілді еріп кететін тәрізді... Мәселен, Ояныңдар, аппақ-аппақ ойларым, Аппақ қарға орап сені сақтайын; Жылағың келер жата қап, Сүп-суық қарды құшақтап; Қар болғаным қандай жақсы – Еріп кетем; Қар да еріп, Ағыл-тегіл мен де еріп; Суық қардың тілінен, Суыныппын мен дағы; Қар жауған қала тағы кір; Табандарға көрініп ақ қар бөтен; Ала қардың астынан шыға келер ме екенсің... Қар сияқты сенің де барлығың, түрақсыз; Қарап саған қартаюға, шіркін-ай, Қар қызының жетер ме екен ғұмыры?! Қара қардай езіледі ет-кеудем; Қар бетіне жазған едім бір есім... Ақ қар жерге жеткенде үзілді; Қай ақымақ қардың сүйген бетінен; Қар сияқты үндемедім... Қар жалаған қаңғыбас ит қыңсылап, Басқаным – кәрі, жауыр қар; Үлпа қардай сүп-суық түрағымда, Жауып жатыр соңғы қар...

Әлемдегі түр-түс үлттың өзіндік болмысы мен танымын аңғартады. Түр-түстердің символдық мәні туралы Ә. Марғұлан: «көк түс – көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл – көктемнің, жастықтың символы», – деп жазады. Ата-бабаларымыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп әрі бұрышқа өзіндік символдық реңк-түс берген. Атап айтқанда, шығыс – көк түс, оңтүстік-қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген этномәдени дүниетаным» [Марғұлан Ә.].

Г. Салықбай поэтикасында қара түс үлттық танымға негізделе отырып, ақындық күйі мен сырын аңғартады: Қара көздің салбырайды қанаты; Қара көзге қара су ілінеді; Дос кетті қара тастағы;

Білмесем де қара ма, ақ па жаның, Жиып қойып тағдырдың бақ, тозағын; Бала кез үшты бақбақ боп; Қара көз қалды қош деген; Қанатыңа қара темір байланып; Жамылып алып қаракөк түнді иығыма?! Жыр оқыр қара балалар; Қара түннің бұрымына байланды; Қара өлеңді қармай берем тал ма деп... Қаңтардағы қара тондай қадірлі; Көк түннің көне суығы, Тамаққа қара тас кептер; Қалбиған қара көлеңкем, Қалайша саған үнайын?! Сенен қалған – қара желдің бейнесі, Қара судың қызылсары қабағы; Қара түске боялыпты, қайтейін... Қар бетіне жазған едім бір есім... Қара жерді – қара суға күнықкан; Аштайын – көрген қара нан; Қараңғы түн – қауіпхана; Тасып жатыр қара су... Қара суда тас қала; Қара суық қалтыратып, қайғы ішпек; Қара жерде еріп жатыр қара қар; Тереземді қара бұлт жапқанда, Менен қайғы, сенен қара бұлт қашып; Желпіп өтетін жұпар дағы арман, Қап-қара түтін жүтканым; Қара суымның күт арна болған, Тереземнің қап-қара ар жағы әлі – Бәлкім бүгін түсімде қар жауады... Сындым – қаңтардың қара тасындай; Сен үнімсің бұзған қара құлыпты. Қанша батыр жерленді екен сен үшін, Қара жауын, қара тастың сызында; Қаланың қара сөздерін қараша ұғар күркілдек; Сізді күттім қара жолға қадалып; Қайырымсыз қара жел боп сабаладың; Қара қыстың көз жасындай қатпаған; Қара түннің көзінен сорғалап; Қара түнде қалды мұң... Қара қазан түбінде қайнап-қайнап, Дүниенің қызығы сарқылғандай; Қараңғыда жарық төгер реңі, Қараңғыда қағаз бенен қаламсыз; Жүрсем де қара күйіннан аман, Өлеңнен қалдым адасып... Қайнайды қара басынып; Күн дағы қалар көрінбей, Қара бұлт қамап алғанда; Қар жауып түр қараны бүркемелеп, Қосылса дағы мың бояу, Қара түс түгел жеңеді; Бере ме шайтан тілегін, Қараның күші орасан.

Табиғатта, қоғамда басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Бұл түркі әлеміне ортақ құбылыс. Ақын лирикасындағы қара сөзімен байланысты тіркестер: қара көз, қара тас, қара темір, қара бала, қара тон, қара жел, қара көлеңке, қара түс, қара су, қара нан, қара жер, қара қар, қара қыс, қара суық, қара бұлт, қара әйнек, қара машина, қара құлып, қара сөз, қара жол, қара түн, қара қазан, қараңғы, қара күйін, қара басыну, қараның күші, қара жауын.

Табиғаттағы қара сөзімен тіркесіп келіп, нәсерлетіп, құйындатып, яғни жер бетін жоқ қылардай қатты екпінді шамадан тыс көп мөлшердегі құбылыстар қара қар, қара жел, қара жауын, қара күйін, қара бұлт, қара су, қара жер, қара суық, қара түн қара қыс, қап-қара түтін тіркестерімен келіп, ақын поэзиясында символдық мәнге ие. Г. Салықбай табиғатты тану мен көруде қара түс арқылы бірде тұманды көңіл-күйін аңғартса, бірде сол қарадан жұбаныш табатын сынды.

Қараны кейде басқа түстермен қатар қолданып, өмірдің мәнін қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі арқылы танытады: Ақ қанат құстар үшырып едім, Қара жел болып ұрынды; Қара да аппақ, Жол да аппақ... Қара қардай езіледі ет-кеудем, Ақ күйінде араласқан лайменен; Түсімде қара машиналарды Ақ түске бояп жүремін... Қара әйнекті көздерді сендіремін, Көгілдір түс керемет екеніне; Қалмайды қызыл, жасыл да, Қара түс бәрін қырады, Ақыры қара шашыңда, Ақ қана билік құрады.

Сондай-ақ, қара түс ақын дүниетанымында қарулы, күшті, ірі, қуатты сияқты жағымды мәнде де жұмсалады. Мысалы: қара көз, қара бала, қара тон, қара өлең, қара қазан, қара нан, қара күш, және т.б.

Ақын поэтикасында қара түспен тіркесіп келіп, көп кездесетіні – түн. Ақын лирикасында өмірдің көлеңкелі, жалғыз, бақытсыз, кейде сырға толы түстарын қара түнмен береді. Түн басқа да күңгірт бояулармен араласып, ақын жанын мұңға батырады. Түн бірде ақынның шерлі бейнесі болса, енді бірде жанына жайлылық сыйлар жалғыз бекінісі. «Түн. Ауыл. Иісі сүр еттің...»деп басталатын өлеңінде:

Түн. Ауыл. Иісі сүр еттің...
Тентек жел тиді шашыма
Бір жұлдыз ақты-дір еттім,
Түннің бір тамшы жасы ма?

Бұл жолдарда Есенғали Раушанов өлеңімен үндес келетіні – «түннің көз жасы». Алғашқы жолға тұтастай түннің суреті сиып кеткен. Гүлнар Салықбайдағы түн бейнесі ағып түскен жұлдызды түннің бір тамшы жасы түрінде көрінеді. Түн, сондай-ақ, ақын жанының мазасыздығын, мұңлы халін жеткізуде маңызды орынға ие:

Үйқы бізді менсінбеуге айналды,
Құлақ шіркін естімейді жайлы әнді.
Қарғыбауын үзіп кеткен төбет ой
Қара түннің бұрымына байланды.

«Бұрымды қара түн» – аңсарын іздейтін лирикалық кейіпкердің болмысы. Г. Салықбайдың қара түннің түрлі көркем бейнесі көп өлеңдерінде кездеседі. Суреткер поэтикасындағы қара түнде адасу, торығу, жабырқау лирикалық кейіпкердің жан дүниесін толығымен ашады. Сондай-ақ, қара түн қарақат түн, қаракөк түнмен мәндес келсе, кейде тұманды түн, жарбаңдаған түн, жаңбырлы түн, тымсырық түн сынды тіркестермен алмасып келеді. Мәселен, Қара түннің көзінен сорғалап, Келе жатқан бір өлең... Қара түнде қалды мұң... Ал, түн құлыпталып, Қалсын сейфтерде... Тұманды түнде адасып, жоқ болдың ба екен? Сол мұңымды жасырып, жарбаңдаған түн жатыр; Жаңбырлы түнде жан жылар; Қарақат түнге ой қамап, Қалғыса жел де жүгірмей; Қарақат түннің қышқылтым дәміне жаның сүйсініп; Қарақат түнгі қайғымды, Қайтарар ма екен жыласам?! Тымырсық түнде ән салсам; Жамылып алып қаракөк түнді иығыма?! Қарғыбауын үзіп кеткен төбет ой Қара түннің бұрымына байланды; сытырлап қара түнмен айтысатын?! Қара түнде қаламымды қолға алам.

Қорытынды

Г. Салықбайдың поэзиясындағы көркемдік өрнектер өрісі кең және ғажайып кестелі. Лирикалық туындыларының қайсібірін алмайық, ажарын ашып, дәмін келтіретін келісті тіл өрнегі ақында жеткілікті. Г. Салықбайдың жырларындағы ең айқын көрінетін, ақын ретінде басқалардан ерекшелендіретін қуат – ерекшелік – шынайылығы. Ендеше, Г. Салықбай жырларының қазақ лирикасындағы ай дидарлы, айрықша үлесі – қазақ өлеңіне қосылған қымбат қазына.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
2. Қабдолов З. Арна. Алматы: Жазушы, 1988. – 282 б.
3. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы, 2002. – 311 б.
4. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
5. Салықбай Г. Кешіріңдер, келгенімді өмірге. https://adebiportal.kz/kz/news/view/2258
6. Марғұлан Ә. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының лингвомәдени сипаты https://helpiks.org/8-56642.html

ӘОЖ 821.512.122

Абилхамитқызы Рысгүл,
доцент,
қазақ әдебиеті кафедрасы,
филология факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
E-mail: risgul555@mail.ru

Сағатова Шолпан,
доцент,
қазақ және шет тілдері кафедрасы,
базалық дайындық факультеті,
Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
E-mail: astana14_14@mail.ru

МИФТЕГІ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Аннотация. *Мақалада мифтегі «Мәңгілік Ел», «Данышпан, абыз», «Дана қарт» архетипі талданады. Миф – бүгінгі ғылымның, өнердің, мәдениеттің бастапқы, бір-бірінен ажыратылмаған сатысы. Мұндай ажырапаған күйді ғылымда әдетте синкреттілік дейді. Мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр, ягни бүгінгі ертегі мен жырды байыптап қарап, белгілі бір заңдылықтарға сүйене саралай отырып, ежелгі озарттық түсініктерді сұрыптап, бөліп шығаруға болады.*

Кілт сөздер: *архетип, миф, қаһарман, дана, абыз.*

Аннотация. *В статье анализируется архетип «Мәңгілік Ел», «Мудрец, абыз», «мудрый старец» в мифах. Миф – это определенный этап в развитии науки, жизни, культуры. Такое единство в науке называется синкретическим. Например, в основе сказок и поэзии лежат мифы. Проанализировав современные сказки и стихи, применив определенные методы, можно сделать их классификацию.*

Ключевые слова: *архетип, миф, герой, мудрец, абыз.*

Abstract. *The article analyzes the archetype "Mangilik El", "Sage, Abyz", "wise old man" in myths. Myth is a certain stage in the development of science, life, culture. This unity in science is called syncretic. For example, the basis of fairy tales and poetry are myths. Analyzing modern tales and poems, applying certain methods, you can make their classification.*

Key words: *the archetype, the myth, the hero, the Sage, Abis.*

Кіріспе

Қазақ мифіндегі «Мәңгілік Ел», «Данышпан, абыз», «Дана қарт» аталатын бұл архетип мифтегі жасампаз қаһарман, ілкі ата сипаттарын еске түсіреді. Сондай-ақ тылсым күшке ие, ерекше қасиет дарыған бақсы, шаман, елті, жрец, друид сияқты миф болмысты қаһармандар осы архетип түлғамен тектес болып келеді.

Мәңгілік Ел, Данышпан қарт, қаһарман архетипі тек ер адамның ғана санасында өмір сүрмейді. Архетиптік бейненің бұл түрі әйел аданың да санасында қалыптасады. Қыз баланың түйсігіне әке немесе жасампз қаһарман бейнесінде еніп, оның санасындағы анимусты оятады.

Негізігі бөлім

Түркі халықтарының фольклорлық мұрасы мен дүниетанымында ерекше көрінетін бақсы – тылсым әлеммен байланыс жасайтын, көрікпелдік пен сәуегейлік сияқты ерекше қасиеті бар адамдар болып сипатталады. Байырғы сенім бойынша адам тән мен жаннан (рухтан) тұрады. Адам о дүниелік болған сәтте тәнін тастап, рухы ешкім көре алмайтын тылсым әлемге аттанып, өмір сүруін жалғастырады. «Арғы бет», «өзге әлем», «өлілер патшалығы», «о дүние» деп аталатын ол әлемде рух мәңгілік тұрақтайды. Ежелгі адамдар ұғымында олар тылсым күшке айналып, табиғат құбылыстарына әсер етеді. Мұндай күштерді ізгілік және зұлымдық әрекетерге ие екі топқа жіктеген. Жақсылыққа бастайтын күштер мен жамандық шақыратын рухтарды ерекше қасиетке ие, рух қуаты жоғары бақсылар ғана бағындыра алады

деп білген. Осы көне сенім бойынша бақсы тірілерге жұмбақ тылсым әлеммен байланысқа еніп, ондағы түрлі рухтарды өз қызметіне пайдаланған. Бақсының байланыс жасайтын «жын-рухтарының» есімдері болған. Олар рухтық күштің көмегімен гипноздық өнер де көрсете алған. Басқа тылсым күштермен күресіп, табиғат құбылыстарына да әсер ете алған [Уәлиханов Ш., 2010, 215 б.].

Басқылардың ерекше қаситеттерінің бірі емшілік болған. Мысалы, қазақ бақсылары қобыздың үнімен жын-перілерді шақырып, зірік салған немесе гипноздық әрекеттер жасау арқылы науқастың жүйке жүйесіне әсер етіп емдеген. Бақсылық емнің кең тараған түрлері – ауру тудырған қаскөй күшті қуу, адастыру, түрлі қару-жарақты колдану арқылы шошыту, қорқыту, үшықтау сияқты тәсілдер болғаны белгілі. Ауру «иесінің» сұлбасын қуыршақ етіп жасап, оны малдың бас сүйегіне көшіріп емдеу кең тараған. Олар сондай-ақ, барлық емге жындарын шақыра бермеген. Жеңіл науқастарды, көшіру, отпен аластау, үшықтау, үшкіру, несін шақыру арқылы да емдейтін болған.

Бақсылар емшілікпен қатар балгерлік, көрікпелдікпен де айналысқанын жоғарыда келтірілген Ш. Уәлиханов түжырымынан көруге болады. Олардың болашықты болжап, адамның өткен өмірі туралы да нақты айтып бере алатын қасиеттері болған. Шоқан Уәлиханов өзінің «Қазақтағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында бақсылардың мұндай сәуегейлік-тәуіптік, жын қуу сықты қасиетінің тарихын ескі дәуірлердегі отқа табыну мен шамандықпен тағыз байланыстырған.

Әлем халықтарында дерлік осындай болмысты жандар бар болған және олар мәңгілік. Олар және бір-бірлеріне қызметі, киім киісі, әрекеттері жағынан ұқсас келеді. Мысалы, ғалымдардың айтуынша, түркі бақсылары және моңғол шамандары киімі мен қызметі жағынан Оңтүстік Америка құрлығындағы бақсыларға өте ұқсас келеді. Бұл бақсыларда жынмен күрескендегі тымаққа үкі тағуы, құстың қауырсынын байлауы ортақ қасиеттер байқалады. Ал олардың өзгеше киімдері сауыт ретінде тылсым қызмет атқарады. Түрлі үрмалы, дыбыс шығаратын аспаптар бақсыға қорғаныш болады [Кузьмищев В.А., 1977, с. 135].

Түркілердің наным-сенімінде басқсылық тұқым қуалап, атадан-балаға беріліп отырады. Бұл қасиет тылсым күшпен байланыс жасаушы адамның ең адал, жаны таза, иманды үрпағына қонады. Егер бұл тылсым қасиет қонған адам қызметін дұрыс атқара алмаса, кемтарлыққа шалдыққан немесе бақсылық таяды.

Шамандық, шаман ұғымы алғаш бурят халқынан шыққан ғалым Джоржи Банзаровтың еңбектерінде кездесті. Оның «Черная вера или шаманство у монголов» еңбегінде ежелгі моңғолдар мен еуропалықтар бақсыны «шаман» ал, бақсылықты «шамандық» деп атайтынын атап көрсетеді. Дж.Баназаров моңғолдардғы шаман ұғымының шығу тегін будда мен ежелгі адамдардың наным-сенімімен байланыстырды. Оның пайымына сүйенсек, моңғолдар шамандықты екі түрлі тылсым күшпен сипаттады. Халық жақсылықты басқаратын күшті «сары сенім (шира шаджинь)» десе, жамандықты басқаратын күші «қара сенім (хара шажинь)» деп атады. Қара сенімді буддаға қарсы ұғым деп қабылдады. Сары сенімді будданың өзі деп сенді. Халық бұл екі күшті адамға әсер етуін қадағалаушы аспан деп ойлады. Ежелгі монғолдардың түсінігінде аспан алапат күшті басқарып тұрған алғашқы рух иелік сенім. Ол құдайлар мен рух иелік күштерге ие жердегі тіршіліктің көзі, қара сенімді басқарушы болып есептелді. Мәңгіліктің символы ретінде жер ай, күн жұлдыз сияқты аспанның жаратылысы. Жердің мәңгілік екінші күш болып саналуы ол таулар мен өзен, көлдерді жаратты. Мұндай рух иелік күштерге арнап халық құрбан шалып тұрды. Моңғолдар өздерін табиғатпен етене байланыстырды. Олар адамның ішкі күші ішкі рухы, сыртқы күш қоршаған ортамен, табиғапен байланысты деп есептеді [Леру Ф., 196, 15 б.]. Ғалым да бақсы, шаман ұғымын ежелгі түркілердің тәңірге табынушылығынан қалғанын айтады. Түркі халықтарының құрамындағы Тываларда жасы ұлғайған ата-аналарына немесе туыстарына ерекше көңіл бөлген. Тывалардың түсінігінде адам егде жақса келген кезге ақылы толысып, данышпандық қасиет даритынына сенген. Қартайған ата-аналар өз кезегінде ақылдарын, кеңестерін айтып отырған. Үрпақтары оларды ақ киіз үйдің ішіне отырғызып, үйдің сыртына ақ түйенің боталарын байлаған. Қарттар сақтаған қару-жарақ, түрмысқа қажетті заттарын үлдарна қалдырса, аналары өздеріне шеше, әжесінен қалған әшекейлерін қыздарына ұқыптап жеткізіп отырған. Халықтың түсінігінде қарт – халықтың ілімі мен салт-санасын меңгерген, өмірлік тәжірибе жинаған, ата-бабаның ізін жалғастырушы адам.

Шор халқы да тывалар сияқты қарттарға ерекше көңіл бөлген. Ғалым Н.Н. Дыренконың анықтамаларында шор халқында жер асты немесе жер үсті мүшелері мен (тау, өзен, көл) тек әдет-ғұрыптары мен халық даналығын өте жақсы меңгерген тайпаның ең қарт мүшесі ғана тілдесе алатынына сенген.

Мұндай рәсімдерген ерекше қабілеті бар шамандардың қатысуы керек болмаған. Халық тек тәңірге немесе жоғары күш иесіне табыну үшін жасалған әдет-ғұрыптарда ғана шамандарды шақырып, олардың көмегіне сүйенген.

Халықтың түсінігіндегі қарт, шаман, басшы және болашақты болжаушы қызмет атқаратын адамдар К.Г. Юнгтің дана қарт архетипінен көрініс береді. Шаман мен қарттың адам санасындағы қабылдану мен көрнісі бірдей болғанымен, қоғамдағы қызметінің әртүрлі. Шаман – ерекше қасиетке ие тәңірдің қалауын халыққа немесе халықтың құлшылығын тәңірге жеткізсе, қарттар – тайпаның бірлігін сақтап, басшылық, қадағалаушылық қызмет атқарған.

Бурят халықының түсінігінде шамандық жасы ұлғайған адамдардың ғана қолдарынан келген. Түркітанушы В.М. Михайловскийдің айтуынша, буряттарда егер шаман өз қызметін дұрыс атқара алмаса, оны жазалап отырған. В.Я. Буслаевтің айтуынша, хақас халқында тіптен шамандардық қызметтегі адамның теріс пиғылын байқаса, оларды соттап, жазаның ең ауыр түрлерін қолданған.

Шоқан Уәлиханов «Қазақтағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында: «Бізге жеткен аңыздардың шығу тегі жағынан ең көнесі және олардың қай діннің ықпалынан туғанын танып білу аса қиын, оның үстіне, сол бір ғана нәрсе туралы сол бір ғана уақытта түрлі түсініктер өмір сүрген». -деп түсіндіреді. Ғалым шамандық-космологилық түсініктерің қазақы наным-сеніміндегі көрінісін халық санасындағы аспан, жұлдыз, күн, кемпірқосақ ұғымдары арқылы көрсетеді.

Ш. Уәлиханов түркілердің сенімінде яда немесе жады деп аталатын тастың болғанын айтады, шамандар оның көмегінен бұлт шақырып, жаңбыр жауғызып, найзағай ойната алған. Қазақта қазіргі уақытқа дейін бұл ескіліктің қалдығы шаруалардың егіннің жақсы болуына арнап жауын тілеген «тассатық» көрінісінде сақталған.

Моңғолдар да басқа халықтар сияқты рухтың мәңгі жасайтынына сенді. Егер адам тіршілігінде атақты, ел басқарған болса оның рухы мәңгі тірілермен бірге болады деп есептеді. Мұндай рухтарды – Онгон деп атап, оларды екі топқа бөлді. Бірі жақсы адамдарды рухтары. Тіпшілігінде жақсылық жасап, мейірімді болған Онгондар. Олар арғы өмірге өтіп тіршілігін жалғастырды. Екіншісі жауыздықпен айналысқан, қатыгез адамдардың рухтары арғы әлемге қабылданбады. Олар жер мен көктің ортасында қалып жазаларын өтейді. Ежелгі моңғолдар осындай қатыгез Онгнондар адамдарды арасында жүретініне сенгендіктен олардан қатты қорықты. Себебі мұндай рухтар тірі адамның ішіне еніп, ауруға шалдықтырады деп сенді. Мұндай тылсым күштер шамандардан басқа ешкімнің көзіне көрінбейді деп санады. Тек шамандар ғана Онгнондармен байланыс жасап өз қызметтеріне пайдалана алды [Леру Ф., 1961, с. 117].

Шаман ұғымы маньчжур тілінде сямань, тұңғыш тайпаларында шамань, татар тілінде камь, бурят тілінде бё немесе бугэ деп аталады. Бақсылар туралы біздің заманымыздан бұрын YI ғасырдағы қытай жазбаларында кездеседі. Шаман рухтармен етене байланыс жасайтын, табиғаттың тылсым күштерін меңгерген адам. Олар тек байланыс жасап қоймай дәрігерлік қызмет атқарған және өздеріне ізбасар дайындап отырған. Бурят халқында белгілі бір мезгілде шамандар ішкі рухын жетілдіру үшін ауыз бекіткен.

Халық үшін шамандар дәрігерлік, сәуегейлік, көрікпелдік қызмет атқарған. Олар тылсым күштермен байланыста болғандықтан тәңірдің қалауын біледі, халықтың дұғаларын құдайға жеткізеді деп сенген. Сондықтан шамандар да көппен бірге құлшылық жасаған [Корлейль Т., 1839, с. 44].

Ғалым, түркітанушы Е.К. Яковлевтің айтуынша, шамандар жер асты стихияларымен байланыс жасай алған сондықтан адамдар жердің, судың, таудың рухтарымен тілдесі үшін шамандарда пайдаланған. Шамандарды да қарттар сияқты халық қатты құрметтеген. Шамандар мент егде жақсығы ақсақалдар о дүниемен байланыс жасап, қайтыс болған ата-бабаларымен тілдесетініне сенген.

В.И. Дьяконовтың зерттеулерінде ежелгі дәуірдегі түргілерде шамандарды аспанның ұлы санағаынын айтады. Көне заманда шамандарды «тәңри бөо» деп атаған. Шамандар халыққа тәңірдің бұйрығын жеткізіп, қағандармен бірге ел басқару істеріне қатысып отырған.

Көне түркілерде шамандар арғы дүниедегі ата-баба рухымен байланыс жасаумен қатар, табиғат күштеріне әсер ететін қасиеттері болған. Олар яда немесе джада деп аталған тас арқылы керек кезде жауынды шақырған, керісінші жауын көп болып, су тасқыны орын алғанда оны тоқтату үшін шамандық қасиеттерін пайдаланған. Алайда шамандар билік басындағыларындың қатарында түрған. Халық шамандардан көмек күтумен бірге қорқу сезіміде болған. Себебі шамандар табиғат күштерін пайдалана

алатынына сенген. Хақас халықының түсінігінде егер шаман таяғымен жерді үш рет соқса әлемде өте қатты жер түрып, найзағай пайда болып, үлкен апат болатынына сенген.

Шамандардың ішінде тәуіптік, сәуегейлікпен қатар діни қызметтерді де атқаратын адамдар болды. Мұндай шамандық қасиеттерді игерген жанды «жрец» деп те атады. Мифологиялық түсіндірмелі сөздікте жрец – табиғаттың тылсым күштерін игерген, адамдарды о дүниемен, құдаймен байланыстыру қабілетіне ие ерекше тұлғалар. Бұндай сенімнің қалдықтары осы күнге дейін Африка мен мұқит жағалауындағы елдерде, Оңтүстік Америкада сақталған. Ежелгі Мысыр, Иран, Вавилон, Үндістанда мұндай қабілеті бар адамдарға арнап храмдар салынған. Оларды ғылым мен мәдениеттің қорғаушысы, дәстүрді жалғастырушы деп санаған. Ежелгі Мысырда діни қызметкерлерді (жрец) екі топқа бөлінген. Бір бөлігі құнды құпияны сақтаушы қызметін атқарса, екінші топ оқу-ағарту ісімен айналысқан жасаған [Корлейль Т., 1839, с. 48].

Бақсының әс-әрекеті, қызметімен үқсас келетін жандарды кельттер «Друид» деп атаған. Біздің заманымыздан бұрын I ғасырда Еуропадағы ірі мәдениеттің негізін салған ежелгі кельт тайпасының бұл «өкілі». Ежелгі наным-сенімдегі тылсым әлеммен байланыс жасайтын, тәуіптік қызмет атқаратын, астраномдық, сәуегейлік қасиеттерге ие адамдар. Друидтардың басқа шамандық қасиеті бар діни қызметкерлермен үқсастығы – олар емшілік, тәңірге құлшылық ету, құрбан шалу сияқты қызметтер атқарған. Науқас адамдарды түрлі дұға оқу арқылы және шөптен жасалған дәрілерді ішкізу, жаралы адамға шөптен жасалған қоспаларды таңу арқылы емдеген. Түркі халықтарындағы бақсы сиқты арнайы киімдерін киіп, жасырын жерде адамдарға зікір салған. Айырмашылығы олар жабық сот істерін басқарып, Цезарьдың кеңесшісі қызметін атқарған. Кінәлі қылмыскерлерді діни сенімінен айырып, арнайы дұға оқу арқылы жазалаған. [Пропп В.Я., 2011, с. 32].

Адамзаттық таным бастауындағы тылсым әлемге, мәңгілік өмірге деген аңсар түрлі мотивтер арқылы әлем халықтарына таралды. Олар үшін тылсыммен байланысты, рухани күш-қуаты шексіз кеңістік құпиясымен шектесетін мәдени қаһармандар ерекше құрметтелді.

Қорытынды

Ежелгі дүниетанымнан бастау алып, мәдени жадымызда түрақты орын тепкен, сана түбінде сақталып, көркемдік пайымдарға негіз болған бақсылар мен друидтар бейнесі поэтикалық танымымызда да ерекше орынға ие. Сөз басында айтқанымыздай, олар архетип образдар жүйесіне еніп кетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Уәлиханов Ш. Көп томды шығармалар жинағы. Екінші басылым. Төртінші том. Алматы: Аруна, 2010. – 458 б.
2 Кузьмищев В.А. Тайна жрецов майа. Москва: Издательский дом АРТ 1977. – 270 б.
3 Леру Ф. Друиды. Прага: 1961. – 400.
4 Корлейль Т. Чартизм. Москва: Институт философии Российской академии наук, 1839. – 341 б.
5 Пропп В.Я. Мифология волшебной сказки. Москва: Издательский центр Лабиринт, 2011. – 356 б.

УДК 81.42

Аккузова Айнур Абдыжалиловна,
PhD докторант,
Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындығы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: a.a.a.___1990@mail.ru

Қайырбекова Ұлбосын Серікқызы,
филол.ғыл.канд., доцент,
Гуманитарлы-педагогикалық факультеті,
Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті,
Шымкент қ., Қазақстан,
E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін: *мақалада көркем мәтіндегі коммуникативтік қызметтің прагматикалық сипаты зерттеледі. Соңғы кездері ғалымдарды сөйлеушінің өзіндік тілі, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланысы қызықтыруда. Тіл арқылы адресаттың адресантқа деген сый-құрметі ғана емес, сөйлеу әдебін, аялық білімін барлығын да көре аламыз. Адам баласы сөйлеу әдебі арқылы ұлтының ділін, діни көзқарасын, салт-санасын, ұлттық мәдениетін аңғартады. Антропология саласында адамның сөйлеу әдебі міндетті түрде қаралып, зерттеу нысанына айналып отыр. Коммуникация бар жерде, прагматика болады. Ал, прагматика коммуникациясыз жүзеге аса алмайды. Екеуі сабақтасып келеді.*

Кілт сөздер: *прагматика, семиотика, коммуникациялық постулаттар, коммуникативтік акт, адресант, адресат, ақпарат, мәтін, код, байланыс, вербалды қарым-қатынас, прагмалингвистика*

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Резюме: *В статье рассматривается прагматический характер коммуникативной активности в художественном тексте. В последнее время ученые заинтересовались собственным языком говорящего, отношениями между говорящим и слушателем. Через язык мы можем видеть не только уважение адресата к адресату, но также этикет и базовые знания. Через речевой этикет люди выражают менталитет, религиозные взгляды, обычаи и национальную культуру нации. В области антропологии в обязательном порядке рассматривается речевая этика человека и становится объектом исследования. Там, где есть коммуникация, там прагматизм. А прагматика не может быть реализована без коммуникации. Они обе связаны.*

Ключевые слова: *прагматика, семиотика, коммуникационные постулаты, коммуникативный акт, адресант, адресат, информация, текст, код, связь, вербальное общение, прагмалингвистика.*

PRAGMATIC CHARACTER OF COMMUNICATIVE ACTIVITY IN ARTISTIC TEXT

Summary: *The article discusses the pragmatic nature of communicative activity in a literary text. Recently, scientists have become interested in the speaker's own language, the relationship between the speaker and the listener. Through language, we can see not only the respect of the addressee to the addressee, but also etiquette and basic knowledge. Through speech etiquette, people express the mentality, religious beliefs, customs and national culture of the nation. In the field of anthropology, the speech ethics of a person is mandatory considered and becomes the object of research. Where there is communication, there is pragmatism. And pragmatics cannot be realized without communication. They are both connected.*

Keywords: *pragmatics, semiotics, communication postulates, communication act, addressee, addressee, information, text, code, communication, verbal communication, pragmalinguistics.*

Кіріспе

«Адам баласының ғұмыры сөзбен өріледі, өмір бойы сөйлейді, ойын сөзбен жеткізеді. Кейде дыбысын шығармай-ақ, үнсіз армандайды, қиялдайды, ойланады, толғанады. Өзімен өзі сырласады, жүрек үнін тыңдайды, толқиды... Тыңдайды, оқиды, қызмет істейді, жазады, тыңдатады, оқытады, жазғызады. Қалай болғанда да, әртүрлі жолдармен сөйлеседі. Сөзсіз адамның күні бар ма?!... Қалай десек те, табиғатпен бірге берілген, әлмисақтан бері бірге жасасып келе жатқан Сөзсіз адам баласының күні жоқ. Адам баласын өзге жаратылыстан ерекшелендіретін – тілі, бұл да қарапайым ақиқат. В. фон Гумбольдт тек сөйлейтін адам ғана шын адам деген» [*Салқынбай А., 2013, 11 б.*]. Бұл сөздер – Абайдың лингвопоэтикасын түсіндіру барысындағы ғалым А.Салқынбайдың шынайы сөздері. Сәби өмірге келгеннен бастап, гуілдеп ата-анасымен өзінше тілдесіп жатады. Уақыт өте келе бұл гуілдер буындарға айналады. Белгілі бір уақыт аралығында бала тілі анықтала бастайды. Бұл қатынас қаншалықты мазмұнды немесе қарапайым болғанымен, ол – өзін қоршаған дүниемен, баланың анасымен алғашқы коммуникациясы.

Негізгі бөлім

Қазіргі таңда тіл ғылымы адамдар арасындағы қарым-қатынас кезіндегі тілдік қатынастың сөйлеу үдерісін жан-жақты зерттейтін *прагмалингвистика* деген саланы бөліп шығарды. Бұл арадағы *прагматика* – гректің πράγμα («ілік септігі») және πράγματος («әрекет») деген сөздерінен құралған термин. Тіл білімінде прагматиканың үш түрлі сипаттамасы анықталған:

1. Таңбалық жүйе арасындағы қатынасты зерттейтін семиотика деген саланың бір бөлімі;
2. Тілдік таңбаны пайдалануды жүйелейтін шарттар жиынтығы;
3. Тілдік таңбаларды айтушының тілін зерттейтін тіл білімінің саласы [*электронный ресурс*].

Осындай үш сипатқа ие *прагматика* ұғымын ғылымға термин ретінде енгізген – американдық ғалым, семиотиканың негізін салушылардың бірі Ч. Моррис. Ғалым таңбаны нысанмен, тұлғамен және т.б. тілдік таңбалармен байланыстыра отырып, семиотиканың семантика (жаратылыстану), синтаксис (лингвистика, логика) және прагматика (психология) деген түрлерін ажыратып көрсетеді. Көптеген зерттеу жұмыстарында бұл үш терминге «семиотикалық триада» деген атау берілген. Прагматиканы лингвистиканың жеке бір саласы ретінде бөліп, оны қалыптастыру үшін үлес қосқандар қатарында Ч. Пирс, Дж. Остин, Дж. Р. Серль, З. Вендлер, П. Грайс, П. Стросон, Ф. де Соссюр және т.б. ғалымдар бар. Аталған ғалымдар прагматиканың теориялық негіздеріне тоқталып, *коммуникация, сөйлеу актілері, тілдік жағдаят* тақырыптарын зерттеулеріне арқау еткен.

Ф. де Соссюрдің тіл мен сөйлеуді қарама-қарсы қою дихотомиясын Н.Ф. Алефиренко үш түрлі аспектіде қарастыруды ұсынады.

1-кесте

[Кондубаева М.,2013, 12 б.]

Гносеологиялық		
Айырмашылықтары		Байланысы
1. Жалпы, психологиялық сөйлеу актілері	Жеке	Жекені типтендіру
2. Абстрактілі	Нақты	Тіл өз абстрактілігінде нақты
3. Мәні	Құбылыс	Сөйлеу – мәнді білдірудің формасы
Онтологиялық		
1. Психикалық виртуалдылық	Физикалық, актуалды	Психикалық әлеуетсіз актуализация мүмкін емес
2. Инвариант	Вариант	Тілде варианттар кездеседі
Прагматикалық		
1. Әлеуметтік	Жеке	Сөйлеу де әлеуметтік, өйткені ол екі жақты.
2. Кездейсоқ	Окказионалды	Окказионалдылық норманы тарату және қабылдау сәтіне дейін шектеледі.
3. Код	Хабарлама	Код – бұл генераторлық құрылғы, сөйлеу – оны жүзеге асыру.

Прагматикалық аспектіде барлығы санадағы оймен, мидағы астарланған кодпен байланысты. Ой көптеген ғылым саласына қатысты болса, ал, код – ұлтқа, тілге, ділге тікелей қатысты құрылымдалатын ұғым. Мысалы, қазақтың өзіне тән тарихы, салт-санасы, ешкімге ұқсамас ділі, тілдік ерекшеліктері тілімізде сақталып, қазақ болмысын танытады. Қазақтың атадан балаға мұра болып келе жатқан салт-дәстүрі, халық ауыз әдебиеті және діні мен ділінен бөлек өзіне тән сөйлеу әдебі бар. Мәселен, назар бөлу және назарды өзіне аудару, амандасу, танысу, шақыру, өтініш, кеңес беру, ұсыныс жасау, келісу, қарсы болу, кешірім сұрау, көңіл айту, қошемет сөз айту, құттықтау, қоштасу және т.б. түрдегі сөйлеу әдебінің жағдаяттарынан адамның жалпы әдептілігі мен мәдениеттілігі көрініп қана қоймай, сол арқылы ұлттық әдеби қорды меңгеру деңгейі де айқындалады. Адамдардың өзара қарым-қатынасындағы адамгершілік қасиеттері, бір-біріне деген ізгі ниеттері сөйлеу барысында байқалады. Тіл арқылы адресаттың адресантқа деген құрметі ғана емес, заттар мен құбылыстарға деген жалпы көзқарастары мен дүниетанымы аңғарылады. Адамның сөйлеу әдебін зерттеу арқылы ұлтының ділін, діни көзқарастарын, салт-санасын, жалпы айтқанда ұлттық мәдениетін аңғаруға болады. Сол себепті де антропология саласында адамның сөйлеу әдебі міндетті түрде қарастырылады.

Сөйлеушінің өзіндік тілі, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланысы соңғы кезде ғалымдарды ерекше қызықтыруда. Дәстүрлі лингвистикада тілдің құрылымдық сипатын зерттеген ғалымдар ендігі кезекте сөздің қатып қалған қалыпты жүйеден ғана құралмағанын түсініп, сөзді жандандырған адам қызметі екеніне баса назар аудара бастады. Ал сөз қашан да пікір алмасу, әңгімелесу, сұқбаттасу кезінде құбылатынын орыс ғалымы Г. Колшанский «Прагматика языка» еңбегінде тілдің коммуникативтік аядағы қызметімен байланыстырады: «Коммуникативный аспект языка, ориентированный на исследование конечного итога – эффекта языковой коммуникации может быть назван прагматикой языка как его интегральная характеристика в плане взаимного воздействия коммуникантов в процессе общения» [*Тұңғышбаева Ғ., 2010, 122 б.*]. Нақтылай түссек, сөйлеу үдерісіндегі коммуниканттардың қолданысы мен қызметі, яғни тілдік бірліктерді қандай формада, қандай реңкте, қандай мақсатпен қолданылуы, қандай мағынада жұмсалуы тілдің прагматикалық сипатын белгілейді. Ал И. Сусов сөйлеу және сөйлеу әрекетіне қатысты психологиялық, әлеуметтік уәжі бар тілдік құралдарды да прагмалингвистикаға қатысты анықтайды. Ғалымның пікірінше, адам қандай да бір тілдік таңбаны қолданса, оның өзіндік уәжі болуы – шарттылық. Ол санада туындаған ойдың да себебі мен салдарын бейнелейді.

Осы тұста ғылымда прагматиканың негізгі белгілерін атап көрсеткен П. Грайстың коммуникациялық постулаттарын (талаптарын) атап өткен жөн: пікірді толық ақпараттандыру, қашанда шындықты айту, тақырыпқа сай сөйлеу, нақты әрі дәл сөйлеу [5]. Оған қоса ғалым коммуниканттарға қатысты мынадай жіктемені ұсынады:

1. Сан. Субъекті қаншалық затты қажет етсе, оған соншалық нәрсе беру керек;
2. Сапа. Әрбір айтылған ой сапалы, яғни шынайы болғаны абзал;
3. Қарым-қатынас. Әрбір әрекетке лайықты әрекетпен жауап беру керек;
4. Амал. Белгілі әрекетті жасаудағы мақсатты ұғынып алу керек.

П. Грайс бұл категорияларды коммуникация кезінде ұстанудағы қажетті қағидаттар ретінде көрсетеді. Себебі қандай да бір қатынас жасауда адамның санасында белгілі бір мақсат болады. Сол мақсатты орындау кезінде соған лайықты тілдік бірліктер қолданылады.

Ал Дж. Личтің еңбектерінде бұл талаптарға сыпайы болу, жан-жағындағыларға ыңғайсыздық танытпау, сөйлесуші адаммен дұрыс қарым-қатынасты сақтап қалу талаптары қосылған. Бұл талаптарды, адресат-адресант (айтушы мен тыңдаушы) орындап, айтушы мен тыңдаушы арасындағы қатынас арқылы коммуникативтік акт пайда болады. Демек, коммуникация бар жерде ғана прагматика бар. Прагматика коммуникациясыз жүзеге аспайды, олай болса прагматика сөздің сөйлеу әрекеті, коммуникативтік қызметі барысындағы сөйлеушінің тілін зерттейтін ілім.

Р. Якобсон ең алғаш қарым-қатынасты сипаттау үшін *коммуникация* терминін қолданған. *Коммуникация* латын тілінен аударғанда «ортақ атқару», «хабарлама» деген мағына беретінін атап көрсетеді: «Кез келген коммуникацияның екі қыры болады. Мәселен, *хабар таратушы – хабар алушы, жазушы – оқушы, сөйлеуші – тыңдаушы, продуцент – реципиент, адресант – адресат*. Сөйлеу қатысымындағы коммуникация адресант пен адресат деп бөлінсе, мәтін коммуникациясы автор мен оқырман арасында болады. Өйткені адресант пен адресат сөйлеу коммуникациясы арқылы ауызша қарым-қатынасқа түссе, жазбаша формасы – мәтін арқылы автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді» [6].

Коммуникацияның ауызша және жазбаша түрлерін зерттеген Р. Якобсон көпшілікке коммуникацияның мынадай қызметтік моделін ұсынады:

Ғалым коммуникация қызметін былайша түсіндіреді:

1. Адресант (addresser) – ақпарат жіберуші субьект;
2. Адресат (addressee) – ақпаратты қабылдаушы субьект;
3. Ақпарат (сообщение) – адресатқа жіберілген мәлімет;
4. Мәтін (context). Адресат бұл мәтінді дұрыс қабылдауы керек.
5. Код (code). Код адресатқа да, адресантқа да түсінікті болуы керек.
6. Байланыс (contact) – адресат пен адресант арасында физикалық немесе психологиялық байланыс болуы керек.

Ғалымның бұл жіктемесі бүгінде тілдің прагматикалық ерекшеліктерін танытуда аса маңызды болып табылады. Олай дейтініміз, кез келген коммуникация кезінде оны айтушы, қабылдаушы, айтушы мен қабылдаушы арасындағы мәтін, сол коммуникацияны жасаудағы мақсат болады. Ал айтушының сол мақсатты жүзеге асыру амалдары оның мәениетіне, білімі мен танымына байланысты.

Коммуникацияның айтушысы мен тыңдаушысы сөз арқылы ақпарат алмасқандықтан, бұл *вербалды қарым-қатынас* деп аталады. Вербалды қарым-қатынас тіл арқылы, яғни сөз арқылы жүзеге асады. Бұл ұғымға қарама-қарсы ұғым – вербалды емес қарым-қатынас. Вербалды емес қарым-қатынас – «дене тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Вербалды емес қарым-қатынас құралына – ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, түлға аралық дистанция жатады. Ғалымдар вербалды емес қарым-қатынастың бірнеше белгілерін ажыратып көрсетеді. «Біріншіден, сөздер арқылы тек фактілі білімді айта аламыз, ал сезімдерді жеткізу үшін сөздер аз болып жатады. Кейде біз «қалай жеткізсем екен...» деп өзіміздегі сезімнің тереңдігі мен күрделілігін сипаттау үшін сөз таба алмай жатамыз. Қалай болғанда да кейбір сезімдер сөздік сипатта берілмей, вербалды емес құралдар арқылы жеткізіледі. Екіншіден, осы вербалды емес тілдерді (язык тела) білу арқылы өз-өзімізді ұстауға үйренеміз. Егер әңгімелесуші өзінің ашуын басқара алмаса, ол айқайлайды, бұрылады немесе одан асар жарасымсыз қылықтарды жасайды. Сонымен қатар вербалды емес әрекеттер арқылы адамдардың біз жайлы не ойлайтынын түсінуге болады» [8].

Бүгінгі тіл ғылымында ғалымдар көбіне көп вербалды қарым-қатынасты зерттеу нысаны етеді. Оның үлкен бір себебі вербалды қатынастың негізгі бірлігі – ол тіл.

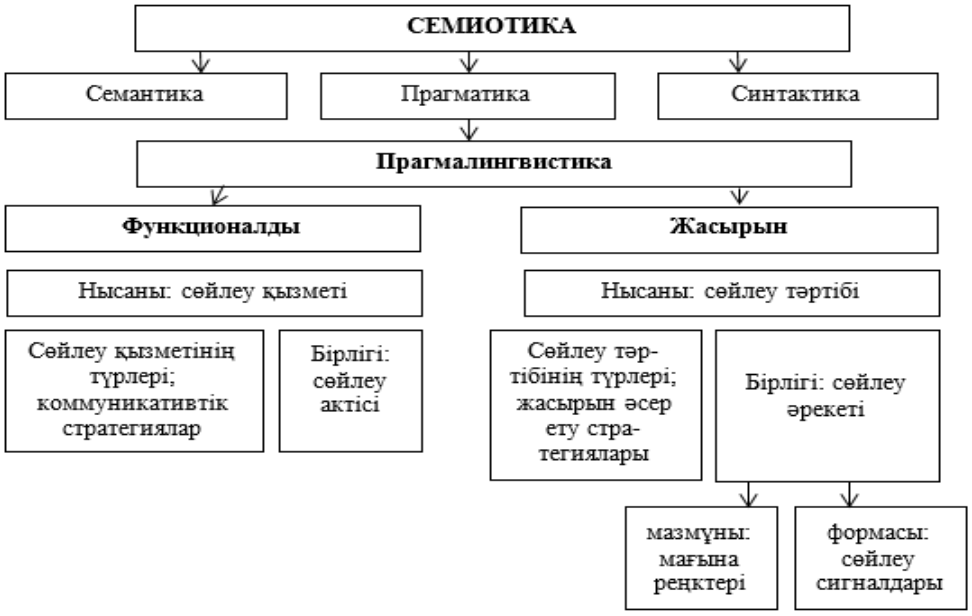
Қазіргі заманауи қоғамдағы мұндай белсенді коммникативтік үдерістің айқын көрінісі – жаңжақты дамыған медиакеңістік. Қазақ баспасөзінің медиа-мәтіндері арқылы адресат пен адресант қос тағанын арнайы зерттеген ғалымдардың бірі – Қ. Есенова. Ол газет мәтінін адресанттың прагматикалық ұстанымын жеткізуші күрделі прагматикалық бірлікке теңесе, ал адресатты қоғамдық қарым-қатынастағы әлеуметтің мінез-құлқын реттеуге қатысатын социум мүшесі ретінде қарастырады [*Есенова Қ.Ө., 2007*]. Ал Ф. Жақсыбаева «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы» деген тақырыпта

кандидаттық диссертация қорғаған. Б. Момынова «Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)» атты еңбегінде бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық қызметіне, ағартушылық-танымдық қызметіне және қоғам мүшелерінің дүниетанымына әсер ету функциясы қызметтеріне тоқталады. Бұл мәселе де бүгінгі антропоөзектік парадигманың аясында зерттеле бастаған мәселе. Себебі газет-журнал ақпаратты жеткізіп, жүртшылыққа үгіт-насихат тарататын құрал. Соған сәйкес оның мазмұны мен қызметі ұлттық танымнан алыстамағаны жөн. Қандай да бір ақпарат газет бетіне түскенде оның ар жағында ұлт мәселесі тұруы керек. Бүгінде сәнге айналған түрлі варваризмдер, сленгтер мен жаргондар, Ж. Жақыповтың тілімен айтсақ, қоқыс сөздер газет бетінен орын алмауы тиіс. Халық арасында «газет – өмір айнасы» деп бекер айтылмаған. Ә. Бөкейханның «Бірінші: газет – халықтың көзі, құлағы, тілі. Екінші: газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе. Үшінші: газет – халыққа білім таратушы. Төртінші: газет – халықтың жоқтаушысы» деген сөздері газеттің, жалпы бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін нақтылай түскендей. Осы төрт мәселе БАҚ саласындағы адамдардың санасында өмір сүрсе, бүгінгі тілден алыстап кеткен, яғни жазбаша сөйлеу түгілі ауызша сөйлеудің бірліктерін оңды-солды қолданып жүрген журналисттердің тілдік нормадан ауытқушылықтары біршама ретке келтірер еді...

Сөйлеу үдерісінің зерттелу нысандарының түрлі сипатта болуына байланысты Г. Матвеева, И. Самарина, Л. Селиверстова сынды ғалымдар қазіргі прагмалингвистиканың екі түрлі бағытын бөліп көрсеткен:

2-кесте

Прагмалингвистиканың негізгі бағыттары *[Матвеева Г.Г., Самарина И.В., Селиверстова Л.Н.,2009, 51 б.]*.

Прагмалингвистика саласы адамның комммуникативтік іс-әрекетінің ауызша (дискурс) және жазбаша (мәтін) болып келетін екі формасын қарастырады. Дискурс теориясы мен мәтін теориясы прагмалингвистикалық зерттеудің негізгі мақсатын айқындайды. Дискурс – сөйлесу арқылы берілетін ойдың әлеуметтік астарына талдау беретін ұғым болса, мәтін – бұл жалпы (бір) тақырып төңірігіндегі біріккен, ақпаратты сабақтастықта және тұтастықта жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі. Дискурс та, мәтін де коммуникацияның негізгі категориялары болғандықтан, прагмалингвистика мен тілдік коммуникация өзара тығыз байланысты.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, көркем мәтіндегі коммуникативтік қызметті зерттеу арқылы шығармадағы адресант пен адресаттың аялық және тілдік білімі, ұлттық мәдениеті, тәрбиесі, өскен ортасынан

ақпарат алуға болады. Бұл сала көркем шығарма оқиғалар желісінен ғана тұрмайтының, онда тілдік категориялардың түрлі қатынастары, яғни адресант пен адресат арасындағы тілдік қатынастың, кейіпкерлердің ұлттық мәдениетінің, автор мен кейіпкерлер байланысының болатынын түсіндіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Мадисон, 2013-2014.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/
3. Кондубаева М. Культура речевой коммуникации. – Алматы, 2013.
4. Түңғышбаева Ғ. «Прагматика» ұғымының мағынасы мен қолдану аясы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №6(130). 2010.
5. scicenter.online
6. http://www.rusnauka.com
7. https://pracownik.kul.pl/files/37108/public/Lasswell.pdf
8. http://www.rusnauka.com/15_NPN_2013/Psihologia/9_139399.doc.htm.
9. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – Фил. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007.
10. Матвеева Г.Г., Самарина И.В., Селиверстова Л.Н. Два направления в современной прагмалингвистике // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 12. 2009.

УДК 81.42

Аккузова Айнур Абдыжалиловна,
PhD докторант,
Филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындығы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: a.a.a.___1990@mail.ru

Қайырбекова Ұлбосын Серікқызы,
филол.ғыл.канд., доцент,
Гуманитарлы-педагогикалық факультеті,
Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті,
Шымкент қ., Қазақстан,
E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОР – КЕЙІПКЕР – ОҚЫРМАН ҮШТАҒАНЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК СИПАТЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін: *мақалада көркем мәтіндегі автор – кейіпкер – оқырман үштағанының коммуникативтік қызметі мен коммуниативтік сипаттың танымдық негіздері зерттеледі. Көркем мәтін – кейіпкер, автор мен оқырман арасындағы қалыптасқан коммуникациядан құралады. Бұл үштағандық байланысы үзілген жағдайда туынды көркем шығарма деген қасиетінен айырылады. Дулат Исабеков шығармаларындағы қазақ елі, салт-дәстүрі, халықтың наным-сенімдері және автордың өзіне гана тән тілдік бірліктері жайлы ақпараттарды талдаймыз. Автордың танымы, ұлттық мәдениеті қаралып, шығарма жазуда қолданатын көркемдеуіш құралдарына да тоқталып, мысалдар арқылы ойымызды дәйектейміз.*

Кілт сөздер: *көркем шығарма, коммуникация формасы, белгі, автор, кейіпкер, оқырман, ұлттық сана, ұлттық таным, ұлттық мәдениет.*

В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ АВТОР-ГЕРОЙ-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ КОММУНИКАТИВНОГО ХАРАКТЕРА И КОММУНИКАТИВНОЙ ФУНКЦИИ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ТРОЙКИ

Резюме: *в статье изучаются коммуникативные функции автора – героя – читателя в художественном тексте и познавательные основы коммуниативного характера. Литературный текст состоит из установленной связи между главным героем, автором и читателем. В случай нарушения связи этой троицы, произведение теряет качество произведения искусства. Анализируем информацию о казахском народе, традициях, убеждениях народа и единстве автора, свойственных ему языковым единицам в произведениях Дулата Исабекова. Учитываем знания автора, национальную культуру, средства искусства, используемые в письменной форме, и используем примеры, чтобы проиллюстрировать нашу точку зрения.*

Ключевые слова: *художественное произведение, форма коммуникации, знак, автор, герой, читатель, национальное сознание, национальное познание, национальная культура.*

THE AUTHOR-HERO-COGNITIVE FOUNDATIONS OF THE COMMUNICATIVE CHARACTER AND COMMUNICATIVE FUNCTION OF THE READING TRINITY IN THE LITERARY TEXT

Summary: *the article studies the communicative functions of the author – hero – reader in a literary text and the cognitive foundations of a communicative nature. The literary text consists of an established relationship between the main character, author and reader. In the event of a violation of the connection of this trinity, the work loses the quality*

of the work of art. We analyze information about the Kazakh people, traditions, and beliefs of the people and the unity of the author, characteristic of linguistic units in the works of Dulat Isabekov. We take into account the knowledge of the author, national culture, and the means of art used in writing, and use examples to illustrate our point of view.

Keywords: *artwork, form of communication, sign, author, hero, reader, national consciousness, national cognition, national culture.*

Кіріспе

Көркем мәтін қашан да кейіпкерлер, автор мен оқырман, кейіпкер мен оқырман арасындағы байланыс арқылы қалыптасатын коммуникациядан құралады. Бұл байланыс үзілген жағдайда туынды *көркем шығарма* деген қасиетінен айырылады. Көркем шығарманың прагматикалық әлеуетін зерттеген Г. Әзімжанова көркем шығарма мен коммуникация ұғымдары жайында пікірін былайша сабақтайды: *«Көркем мәтін – коммуникация формасы, оған байланыс, белгі (код), меңгеру, тезаурус, дүниетаным, коммуниканттардың әлеуметтік, тарихи, ұлттық ерекшеліктері, интенцияның (мақсат, дәлел, себеп) коммуникативті-прагматикалық қарым-қатынас талаптарына сәйкес келуі жатады. Көркем мәтіннің ақпараттық-мазмұндық және прагматикалық деңгейдегі экстралингвистикалық (когнитивті) аспектісі коммуниканттардың тілдік және әлеуметтік тәжірибесіне негізделеді, ақпараттық дүниетанымына және қатынасушылардың мақсатына сәйкес болады. Сөздің эстетикалық мәні оның сапасы ретінде сипатталады, ол мәтін жүйесінде лексикалық бірліктердің коммуникативті әлеует негізінде, тұтас бүтіннің бейнелі перспективасында, оның басқа элементтермен жан-жақты байланысында қалыптасады»* [*Әзімжанова Г., 2007, 28 б.*]. Ғалымның бұл тұжырымында көркем мәтінді зерттеудің жолдары мен қырлары анық көрсетілген.

Негізгі бөлім

Көркем шығарманы зерттеуде автордың түсінігі мен танымын, ұлттық болмысы мен мәдениетін, талғамы мен талабын зерттеу арқылы туындының прагматикалық-коммуникативтік сипатын анықтауға мүмкіндік аламыз. Әрине, авторды негізгі нысан етіп алғанмен, оның артында кейіпкер, оқырман мәселелері де бар. *«Автор – кейіпкер – оқырман»* үштағанының коммуникативтік-прагматикалық байланысын кескіндеме арқылы көрсетуге болады:

Кейіпкерді сөйлететін, оқырманды мәтін тануға шақыратын, доминант болып табылатын авторды жан-жақты зерттеу арқылы біз кейіпкер тілін, оқырман қабылдауын тануға мүмкіндік аламыз.

Автор көркем мәтін түзуде ең алдымен өзінің ұлттық мәдениетінен хабар береді. Арабтың «маданият» деген сөзінен бастау алған бұл атау бүгінде «адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқандарының бәрін түгел қамтиды. Жай ғана сауат ашудан және тазалық ережелерін сақтаудан бастап, өмірдің асқан үлгілі шығармаларын жасағанға дейінгі ұғымды қамтып жатқан мәдениет саласының өрісі кең [*Әзімжанова Г., 2007*]». Демек, қазақ халқының атадан балаға мұра болып қалған салт-дәстүрлері, наным-сенімдері, ырымдары мен тыйым сөздері еліміздің мәдениетін көрсетіп, атақты философ И.Г. Гердердің *«Салт-дәстүр – тіл мен мәдениет бастауларының анасы»* деген сөздерін нақтылай түседі. Адам көркем шығарманы оқығанда сол ел туралы, елдің салт-дәстүрі туралы, халықтың наным-сенімдері мен өзіне ғана тән тілдік бірліктері туралы ақпарат алуы керек. Ол ақпаратты кейіпкерлер тілінен, әңгімешінің баяндауынан алады. Сол үлгілердің бірі ретінде Д. Исабеков шығармаларының мәтіндері дәйек болады:

Осы кезде алыстағы үйдің есігі ашылып іштегі шам жарығымен әлдеқалай бір әйелдің есік тұтқасынан ұстап, делдиіп тұрғаны көрінді. Молдабай әлдене күткендей солай қарай еңсесін көтеріп қадала қалды.

*– **Қайнаға-ау, қайнаға**, – деп айғай салды әлгі әйел.*

– Уа, не мен мұндамын, – деп Молдабай орнынан ұшып тұрып, солай қарай жүрді. Қасындағы Қарекеңді ұмытып кеткен секілді.

*– **Қайнаға, сүйінші, сүйінші**. Немерелі болдыңыз, ұл, ұл! – деп оның алдынан ентіге шықты.*

*– **О жасаған, шүкір, шүкір** мұныңа. Қатшайым, сүйіншіңе ана көгендегі бір тоқтыны ал, ол аз болса өзіңе тағы бір көйлек...*

*Қарекең сол орнында қимылсыз қатты да қалды. "Қайнаға немерелі болдыңыз" – дегенді естіген кезде, оның буын-буыны қалтырап, денесінен дәрмен кете бастады. «Немере дейді! Құдай-ау немере дейді. **Келінжан босанған ба? О тоба, о жасаған**!».*

Оның кезерген еріндері осы сөздерді тынымсыз қайталай берді. Содан соң есін жиып айналасына қарады. Қыбыр еткен жан жоқ. Молдабай да ішке кіріп кетіпті. Өзі келгенде оның далада жүрген себебін енді аңғарды. Ол екі аяғына бір-бір батпан тас байлағандай алға қарай ақырын қозғалды. Сол бойы қақпа алдына кеп тоқтады. Ашық қалған есіктен қуанышты адамдардың дабұр-дұбыр сөйлескен үндері естілді. Қарекең қақпаға сүйеніп тұрып ішке езіле, ентіге қарады.

*Осы сәтте іштен шыр етіп жылаған жас нәрестенің даусы естілді. Қарекең басын көтеріп алып, қақпаның кедір-бұдыр тақтайларын сипалай берді. «Айналдым-ау, айналдым-ау үніңнен! Немере! Менің немерем, Қаражанның немересі. **О құдай**. **Айналдым-ау үніңнен**!» [Д. Исабеков, 2014].*

Бұл мәтіннен қазақтың өзіндік мәдениетін танытушы салт-дәстүрлерінің, наным-сенімдерінің айқын белгілерін көруге болады. Қазақтың салт-дәстүріндегі жиі қолданылатын түрінің бірі – *сүйінші сұрау*. Яғни дүниеге жас нәресте келуін, келін түскенді, алыстағы сағынған адамның келгендігін, жалпы қандай да бір қуанышты хабарды жеткізуші адам басқаларынан сүйінші сұрайды. Сүйіншіге бағалы зат немесе ақша беріледі. Осындай ерекше дәстүрді дәріптеуші автор қазақ мәдениетін оқырман қауымға кейіпкер тілі арқылы жеткізеді. Бұл көркем шығарманың прагматикалық сипатын танытады. Сонымен қатар қазақ халқы қашанда есінен Жаратушының құдіретті күшін ұмытпауға тырысқан. Жоғарыда берілген үзіндіде автор немерелі болған қарттың қойнына қуанышы сыймай түрған кейпін бейнелеуде кейіпкер тіліне Жаратушыға деген алғысын салады. Бұдан біз ең алдымен қазақ жұртының қандай қуанышқа бөленсе де, қиындыққа душар болса да, шешімін құдайдан сұрағанын, қайырын Алладан тілегенін көруге болады.

Мәдениетпен қатар жүретін ұғым – таным. Автордың танымы ұлттық танымымызбен тікелей байланысты. Ұлттық мәдениетіміз арқылы қалыптасатын ұлттық таным қорында ұлттың болмысымыз, дүниеге деген көзқарасымыз, рухани-мәдени құндылықтарымыз табылады. Сондай тамыры терең танымымызбен сусындап өскен адамның танымы қашанда «қазақша» болады. Ғалым Ж. Манкееваның мына пікірі ойымызды толықтыра түскендей: «*Ұлттың дуниетанымымен сабақтас қалыптасқан материалдық өндіріс пен тұрмыс күйі де әркімнің жеке басының жағдайына байланысты күй емес. Ол – халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дуниетанымдық негізін – ұлттық санасын қалыптастыратын құбылыс. Оның негізгі бір сипаты – оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі*» [*Манкеева Ж., 2014. 195 б.*]. Демек, көркем шығармадағы ұлттық танымымызды танытушы қазақтың мақал-мәтелдері, тұрақты сөз тіркестері, көріктеу амалдарының түрлері, сөз оралымдары туындының мазмұнын ұлттық деңгейге жеткізеді. Жазушы Д. Исабековтің шығармалары да осындай қазақи танымның негізінде қалыптасқан көркем туындылар. Мысалы:

***«Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше»** деген осы ғой. Шалдар жиналып, әзіл-оспақ араласқан соң Қарекең өзін алғаш кіріп келгендей емес еркін, кең ұстады. **Құдасы** да жаман кісі көрінбейді. Болса да келгелі бері бақылап отыр. **Әңгімесі дәмді** екен. Тыңдаушысын тамсандырып, айызын қандырып тастайды. "Әлбетте, әлбетте, – деді Қарекең өзіне-өзі. – **Қыз ашуы оңай** дейсің бе? Соның орнында мен болсам қайтер едім? Алғашында солғын болса, кеудесін ашу кернеген шығар. **«Ашу алдында, ақыл соңында»** деген бар емес пе?» [Д. Исабеков, 2014].*

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, қазақи тәрбие көрген адам үшін бұл мәтінді түсіну қиын емес. Ал тәрбиесі өзгеше адам үшін ***«Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше», «Ашу алдында, ақыл соңында»*** деген қазақтың мақал-мәтелдерін түсіну оңай болмайды. Ұлттық

салт-дәстүрімізден хабары бар адам қазақтың *құда, жегжат, құдағи, келін, күйеубала, балдыз, қайны, қайынсіңлі, қайнаға, қайынапа* сынды туыс атауларын еш қиындықсыз түсінеді. Себебі олар – санамызға сіңіп кеткен этномәдени атаулар.

Көркем шығарма түзуде ұлт мәселесінің негізінде қалыптасатын *ұлттық сана, ұлттық таным, ұлттық мәдениет* ұғымдарымен қатар *қоғам, қоршаған орта туралы түсініктер* де негізге алынуы – шарттылық. Себебі адам ең алдымен қоғамның негізгі нысаны, ол қоршаған ортамен байланыс негізінде қоғамда өмір сүреді. Сол себепті адамды қоғамнан тыс қарастыру мүмкін емес. Соған сәйкес ғылымда *аялық білім* деген ұғым қалыптасқан. Адамның қоршаған ортасына, қоғамның түрлі жағдайларына қатысты білімін *«аялық білім»* деп атайды. «*Тілдік ұжым мүшелерінің когнитивтік санасындағы білім жүйесі құрылымдық тұрғыдан* ***қоршаған орта туралы білім, тілдік білім, бейвербалды білім*** *болып бөлінеді. Мұндағы қоршаған орта туралы білім* ***аялық білім жүйесі*** *ұғымын береді. Аялық білім жүйесі – индивидтің материалдық және рухани құндылықтарды меңгерудің нәтижесі*». О.С. Ахмановаңың анықтамасы бойынша: «*Аялық білім – тілдік қатынастың негізі болып табылатын екіжақты тыңдаушы мен айтушыға бағытталған реалийлер туралы білімі*» [*Ордабекова Х.А., 2017, 74 б.*].

Демек, қоршаған орта туралы білімді аялық білім десек, онда сол білімді қолдану арқылы автор оқырманға жақындай түседі. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, адам – ең алдымен қоғамның бір мүшесі. Сондықтан мәтінді түзуші адамның (автордың), кейіпкерлердің, оқушының аялық білімінің кең болуы көркем шығарманың мазмұнын тереңдете түседі. Жоғарыда берілген мәтінге қайта назар аударатын болсақ, оқырман тарапынан аялық білімнің маңыздылығын байқаймыз. Мәселен:

Қыз ашуы оңай *дейсің бе? Соның орнында мен болсам қайтер едім? Алғашында солғын болса, кеудесін ашу кернеген шығар.* ***«Ашу алдында, ақыл соңында»*** *деген бар емес пе?».* Осы арадағы *«Қыз ашуы оңай дейсің бе?»* деген сөйлемнің астарында тағы бір мәселе жатыр. Оны түсіну оқырманның аялық білімінің деңгейіне байланысты. Яғни қызды алып қашқанда қыздың және оның әке-шесінің реніші, өкпесі болады. Соны автор үнемдеу тәсілі арқылы ***«қыз ашуы»*** деп сәтті қолданған. Х.М. Нұрмұқанов, Қ.Ж. Балапанова сынды ғалымдар бұндай астарлы ойдың тілдік көрінісін былайша түсіндіреді: *«айтылған сөзде» айтылмаған мән (смысл) болады. Айтылған сөздің мағыналық өрісінен тысқары жатқан «кеңістікті» аялық білім деп ұғамыз*» [*Ордабекова Х.А*., 2017]. Демек, автор өзінің аялық білімін қаншалықты үтқыр қолданса, соншалықты өзінің тапқырлығын оқырманға көрсетеді. Дегенмен, автор оқырман қауымның да аялық білімін ескеруі қажет. Себебі көркем шығарманы дұрыс қабылдау үшін оқырманның білімі, талғамы, қалауы да маңызды.

2. Ал атаның қанымен, ананың сүтімен дарыған ұлттық мәдениетімізді, ұлттық тәрбиемен қалыптасқан болмыс-бітімімізді, жылдар бойы жаңқалап, оқып-түйіп дамытқан танымымызды, өмірлік тәжірибемен жүйеленген аялық білімімізді тек тілдік білім арқылы көркем туындының тақырыбы мен идеясын ашуда қолдана аламыз. Сайып келгенде, *ұлттық сана, ұлттық таным, ұлттық мәдениет* деп отырғандарымыздың барлығы білімге бағынады. Себебі білім арқылы ғана бұл ұғымдар жандана түседі. Автордың тілдік білімі негізінде көркем мәтін көркем болады, ал ұлттық таным мен мәдениет арқылы терең мазмұнды болады. Ал оларды көркем шығармада айшықтап бейнелейтін – тілдің көптеген көркемдеуіш құралдары. «Тілдің көркемдеуіш құралдары көбіне көркем әдебиет стилінде қолданылады. Тілдегі көркемдеуіш құралдар қатарына теңеу мен эпитет, айшықтау және құбылтудың түрлері кіреді. Солардың ішінде актив қолданысқа ие болғаны – теңеу мен эпитет. Айшықтаудың түрлері шендестіру, қайталау, паралеллизм, риторикалық сұрақ-жауап, дауыс ырғағы болса, ал ауыстыру, кейіптеу, пернелеу, алмастыру, синекдоха, гипербола, литота, ирония, сарказм, перифраздар құбылту қатарына жатады» [*Әдеби тіл анықтамалығы 2016, 95 б.*]. Жазушының шығармаларында ең көп қолданылатын көркемдеуіш құралдары – теңеу мен эпитет.

1-кесте

ТЕҢЕУ	**ЭПИТЕТ**
жабайы адамдарша	ақ шыным
бәрін бес саусағындай білу	ақ ниет
алақандай ауыл	дәмді әңгіме
кеңірдегі кетпендей	қоңыр үн
жылан сорып жатқан құрбақадай және т.б.	ақ көңіл және т.б.

Д. Исабеков шығармаларында теңеу мен эпитеттің ерекше талғаммен, қазақи танымен таралған түрлерін көруге болады. Теңеу мен эпитет көркем шығармада стилистикалық қызмет атқарады. Жазушы бір жағынан бұл амалдарды үнемдеу тәсілі арқылы өз ойын жеткізсе, екінші жағынан астарлап сөйлеу арқылы өзіндік тапқырлығы мен сөздік қорының молдығын оқырманға танытады. Сонымен қатар айшықтау амалының шендестіру, қайталау, параллелизм сынды түрлерін жазушы шығармаларынан көруге болады.

2-кесте

ШЕНДЕСТІРУ	ҚАЙТАЛАУ	ПАРАЛЛЕЛИЗМ
Ашу **алдында**, ақыл **соңында**,	Көнбегенде елің **жаман**, жұртың **жаман**, я болмаса ұлың **жаман** деп көнбей отырған жоқпын.	Атам өлсе **қойылар**, Атан өлсе **сойылар**.
Ертесіне де ойламады, өйткені ойланатындай ештеңе де өзгермеді: сол ауыл, сол адамдар, сол үй, сол жүн, сол тіршілік, сол **күлкі**, сол **мұң**.	***Неткен*** *сұлулық!* ***Неткен*** *тәкаппарлық!* ***Неткен*** *нәзіктік!*	

Д. Исабеков айшықтаудың бұл түрлерін (шендестіру, қайталау, параллелизм) қолданып, ішкі сезімін жеткізуде тіркескен сөздеріне екпін түсіру немесе қарама-қарсы қою арқылы оқырманның назарын баурап алу мақсатында жүмсаған. Жазушы сезімін жеткізуде осындай шешімге бармаса, сөздерінің ешқандай экспрессиясы болмасы анық.

Сол сияқты, автордың тілдік қолданысындағы құбылту амалдарының кейіптеу, ауыстыру, алмастыру, гипербола сынды түрлерін де көрсетуге болады:

3-кесте

КЕЙІПТЕУ	АУЫСТЫРУ	АЛМАСТЫРУ	ГИПЕРБОЛА
Кеудесіне кеп қонақтап жатқан үлпа сезім шудалары	Е-е, бұл далада бәрі бар, Тәнейжан! Тек көре білу керек. Тыңдай білу керек. Сүйе білу керек. Сонда барлық құпияның сыры ашылады.	Ауыл түгел үйқыда	Жүрегім кеудеме сыймай
Жағалауды толқыны баяу соғып	Іздеген жетер мұратқа.	Сарт санасымен байиды.	Жүрек жұтқан әйел .
Қайғының қара түтіні жас кеуденді қақ жарып	Қалайсың-ей, иттің баласы?		Қалауын тапсаң қар жанады.

Исабеков шығармаларында көркемдеуіш құралдар саны өте көп. Бұл мақалада тек бірнешесі берілген.

Қорытынды

Дулат Исабековтің көркем мәтіндерін талдау барысында оның ең алдымен өз ұлтының, халқының танымын, психологиясын, мәдениетін, қоғамдағы орнын терең түйсінгенін, ішкі жай-күйін, қуанышы мен күйінішін бойынан өткізгенін көре аламыз. Бір сөзбен айтқанда, жазушының шығармаларын оқи отырып, өзіңді қарапайым қазақ ортасында, әлемінде жүргендей сезінесің. Демек, жазушы шығармаларын жазу барысында адресант (оқырман) танымын, аялық білімін, рухани әлемін ескере отырып жазған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әзімжанова Г. Қазақ көркем мәтінінің прагматикалық әлеуеті // Филология ғылымының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2007.
2. Д. Исабеков. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 2014.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014.
4. Ордабекова Х.А. Аялық білім жүйесінің тілдік коммуникациядағы көрінісі // Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетің Хабаршысы. Филология сериясы. №2 – Көкшетау, 2017.
5. http://emirsaba.org/shildetamizirkjek-1996-jildan-bastap-shifadi-jilina-4-ret-shif.html?page=8
6. Әдеби тіл анықтамалығы. – Астана, 2016.

372.811.111.1

Алдабердикызы Айдын,
Доктор PhD, старший преподаватель,
кафедра теории и практики иностранных языков,
филологический факультет,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Есенова Нарима Борибаевна,
К.ф.н., доцент,
кафедра дошкольного и начального образования,
Высшая школа педагогики,
Таразский государственный педагогический университет

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІ: ТАР ТАҚЫРЫПТЫ МӘТІНДЕРДІ ОҚУ

Аңдатпа. *Мақалада жаңартылған білім мазмұны мен заманауи білім беру жүйесінің міндеттерін ескере отырып, шет тілі сабақтарында оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру мәселелері талқыланған. Сонымен қатар оқу сауаттылығы және тар тақырыпты мәтіндерді оқу сияқты ұғымдарды анықтау және термин ретінде қалыптасу процесі сипатталған, тар тақырыпты мәтіндерді оқу әдісі бойынша тапсырмаларға мұқият талдау жасалған және тар тақырыпты мәтіндерді оқу әдісімен тапсырмаларды құрастыруға арналған әдістемелік нұсқаулар берілген.*

Түйін сөздер: *сауаттылық, оқу сауаттылығы, тар тақырыпты мәтіндерді оқу, мектеп оқушылары.*

НОВЫЕ МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА: УЗКОЕ ЧТЕНИЕ

Аннотация. *В статье обсуждается вопросы повышения уровня читательской грамотности учащихся на уроках иностранного языка с учетом обновленного содержания образования и вызовов современной образовательной системы. Также описывается процесс терминологизации и дефинирования таких понятий как читательская грамотность и узкое чтение, дается тщательный разбор заданий по методу узкое чтение и методические указания по составлению заданий по методу узкое чтение.*

Ключевые слова: *грамотность, читательская грамотность, узкое чтение, школьники.*

NEW METHODS OF IMPROVING READING LITERACY AT FOREIGN LANGUAGE CLASSES: NARROW READING

Abstract. *The article discusses the issues of increasing the level of reading literacy of students at foreign language classes, taking into account the updated educational content and challenges of the modern educational system. The process of terminologization and definition of such concepts as reader literacy and narrow reading is also described, a thorough analysis of tasks by the method of narrow reading and methodological instructions for compiling tasks by the method of narrow reading are given.*

Key words: *literacy, reading literacy, narrow reading, schoolchildren.*

Введение

Понятие *грамотность* было введено в научный обиход М.Т. Цицероном. Самые ранние определения *грамотности* означали способность писать имя собственное вместо подписи на официальном документе. В Средние века оно применялось к людям, знающим латынь, а после Реформации XVI-XVII вв. так стали называть тех, кто мог читать и писать на родном языке. Позже *грамотным* стали называть того, кто имел базовые навыки письма, чтения и счета, чтобы стать полноценным членом рабочего класса индустриального общества [*Leu, 2004, с. 12-14*]. С изобретением книгопечатания в 1436 г. изменилось отношение к грамотности, которое требовало умения декодировать не рукописные курсивные тексты, а машинописные. Появление ЭВМ и глобальной сети интернет диктует совершенно другие нормы, предъявляемые к грамотности, которые предполагают умение использовать правильную технику чтения электронных текстов и использовать их для личных нужд. Исследовательская группа Международной ассоциации чтения (The RAND Reading Study Group) утверждает, что для чтения электронных ресурсов от пользователей требуются совершенно иные, новые умения [*International Reading Association. 2001*]. В данном контексте предполагаются иные физиологические условия чтения, иной объем текста, доступный читателю в каждый момент чтения, иные связи между частями текста и разными текстами, называемые гипертекстами и, как правило, иной способ включения читателя в занятие чтением. От читателя электронных текстов, стремящегося выполнить и завершить любую читательскую задачу, требуется гораздо больше самостоятельности в прокладывании собственного пути через тексты.

Применение со второй половины 1980-х годов термина *грамотность* стало многоаспектным: терминологизировались *техническая, экологическая, экономическая, финансовая, читательская грамотность* и т.д.

Начало использования понятия *читательской грамотности* в 1991 г. связано с деятельностью IEA (The International Association for the Evaluation of Educational Achievement – Международная ассоциация для оценки учебных достижений). IEA инициировала PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study – Прогресс в международном исследовании читательской грамотности), использовала *читательскую грамотность* в широком функциональном контексте и объединила при помощи этого термина не только технику чтения, но и возможность размышлять о прочитанном и использовать прочитанное для достижения личных и общественных целей, в первую очередь, для дальнейшего обучения.

С 2000 года в исследованиях PISA *читательская грамотность* понимается уже как способность читать, понимать и использовать письменные тексты для размышления о них, а также для достижения своих целей, в том числе, для расширения своих знаний и возможности участвовать в социальной жизни.

Исследования в области дефиниции и классификации грамотности в казахстанской науке имеют прикладной характер. Данный термин чаще всего упоминается в контексте международных исследований PISA и PIRLS, а издания и публикации о повышении грамотности среди населения направлены на обсуждение и пропаганду государственных программ развития образования и национальных планов по развитию функциональной грамотности среди школьников**.**

В казахстанской лингвистике понятие *грамотность* имеет достаточно ограниченное применение и еще не пользуется широкой научной популярностью. Так, *грамотность* определяется как «прочные умения применять законы и правила родного языка в письменной и устной речи» [*Орысша-қазақша түсіндірме сөздік. 2006, с.482*]. *Функциональной грамотности*, определяемая в западной литературе как знания и навыки чтения и письма [*Gray, 1969, с. 334*], способствующие эффективному взаимодействию в рамках одного общества, казахстанскими исследователями дополнена «способностью следовать требованиям глобализирующегося мира» [*Даришева, Коленко, 2008, с. 8-15*].

В казахстанской педагогике *читательская грамотность* рассматривается в совокупности с письмом в рамках развития критического мышления, которая активно исследуется членами Казахстанской ассоциации чтения [*Мирсеитова, Іггебаева, 2004, с. 264*]. Кроме вопросов развития критического мышления через письмо и чтение, члены ассоциации совместно с деятелями образования занимаются поиском решений проблем чтения, информационной грамотности и феномена информационной культуры личности. В частности, они решают задачи, направленные на поощрение экстенсивного чтения, организуют семинары, на которых обсуждаются проблемы детского, молодежного, профессионального чтения, и формируют репрезентативную научно-методологическую базу для разработки концепций, стратегий, долгосрочных программ и проектов развития библиотек в контексте новой социально-культурной парадигмы и информатизации общества.

Узкое чтение в качестве современного методы повышения уровня читательской грамотности

В течение двадцатого века, и особенно в течение последних тридцати лет, многие принципы, применяемые к обучению детей и изучающих первый язык чтению, были адаптированы и применены к обучению изучающих второй язык, чтению на целевом языке (например, Day and Bamford 1998; Hedgcock and Ferris 2009; Taguchi, Takayasu-Maass и Gorsuch 2004; Tierney and Readence 2005). Двумя методами, наиболее часто встречающимися в литературе, являются расширенное чтение и узкое чтение. В основе этих методов лежит убеждение, что повторяющееся воздействие слов, используемых в контексте, заставит читателей накапливать способность распознавать и понимать эти слова и распознавать подходящие способы их использования в предложениях (например, Brown, Waring, and Donkaewbua 2008; Elley 1989; Krashen 1982; Krashen 1993). Учителя иностранных языков должны прийти с позиции информированной практики, чтобы наилучшим образом удовлетворить потребности изучающих язык, и этот акцент на чтение как инструмент изучения языка имеет очевидные последствия для обучения. Понимание расширенного чтения и узкого чтения может потенциально повлиять на решения, принимаемые в отношении приобретения материалов, информационной грамотности и консультирования читателей.

В этой статье описываются восемь техник узкого чтения, которые значительно способствуют улучшить словарный запас и навыки чтения студентов. «Узкое чтение» – это мощная техника, основанная на концепции, согласно которой ученики могут перебирать один и тот же текст с помощью ряда заданий на понимание, что может быть утомительным для них; хотя, создав несколько отрывков для чтения (обычно от трех до шести), которые очень похожи по тематике, структуре, лексике и шаблонам, те же целевые лингвистические функции все равно будут перерабатываться, но с помощью более широкого диапазона текстов, добавляя и с учетом большего разнообразия.

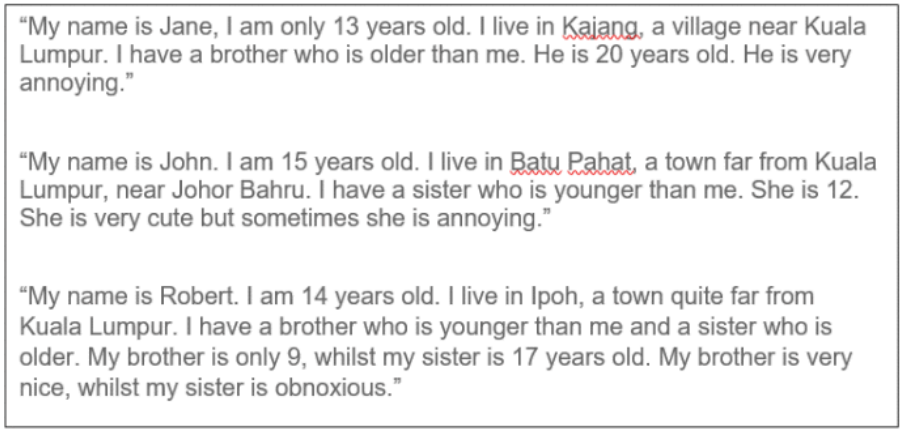
Узкие тексты чтения наиболее эффективны, когда они:

– практически идентичны с точки зрения шаблонов;

– содержать понятный ввод (90% доступно по смыслу, не прибегая к словарной или внеконтекстной помощи);

– относительно короткие (очень короткие для начинающих, конечно, как показано на рисунке 1 ниже)

Рисунок 1 – Пример узкого чтения текстов для изучающих английский язык

Упражнения, которые обычно ученики выполняют при узком чтении, отличаются от типичных «истинных или ложных», «кто, где, что, когда и т. д.» или других классических вопросов понимания, поскольку такие задания часто поощряют скимминг и сканирование образованные догадки и сбор деталей, а не обработка текстов более тщательным и тщательным образом.

Скимминг и сканирование, образованные догадки и умозаключения, очевидно, являются очень важными навыками, которые следует развивать в классе L2. Тем не менее, необходимо, чтобы студенты обрабатывали тексты целиком, уделяя внимание как можно большему количеству текста, чтобы усилить воздействие на студентов словарного запаса и шаблонов.

В итоге, главная цель задач узкого чтения состоит в том, чтобы «обмануть» студентов, чтобы они снова и снова обрабатывали один и тот же текст, в то же время заставляя их читать шесть. В этом смысле они, возможно, являются одним из наиболее эффективных инструментов утилизации, позволяя учителям второго уровня многократно знакомить своих учеников с основными предметами своих учебных программ в течение учебного года.

Восемь эффективных методов узкого чтения

1. Найдите различия – это узкое чтение, которое обычно включает от 3 до 6 текстов (чем больше, тем лучше) из примерно 100 слов, которые полностью идентичны, за исключением нескольких ключевых деталей. Задача состоит в том, чтобы студенты обнаружили в каждом тексте такие детали, которые отличаются от всех остальных пяти текстов. Поэтому, если текст А в строке 3 гласит «она высокая», все остальные тексты будут читаться в той же строке «она низкая» или «она среднего роста». Очевидно, что вы можете превратиться в соревнование в условиях ограниченного времени с нужной группой.

Логическое обоснование этого задания состоит в том, чтобы заставить учащихся читать одни и те же тексты три-шесть раз (перерабатывая одну и ту же лексику, шаблоны и грамматику), одновременно давая им задание, требующее от них внимания к малейшим деталям, чтобы найти различия.

В качестве продолжения вы можете выполнить задачу «Найдите различия», в которой вы будете повторно использовать одни и те же тексты (конечно, изменяя целевые данные) и зачитывать их. Так как основное внимание будет уделено моделированию, вы будете читать текст при моделировании, а не почти естественную скорость. То же самое обоснование: заставить их слушать один и тот же текст и шаблоны снова и снова.

7. The three texts are almost identical; they differ only in five details. Can you spot them and write them in ENGLISH in the table below?

Jérôme	Paul	Jean-Marc
Mon collège s'appelle 'Collège Jules Verne'. Il se trouve en banlieue, pas loin de chez moi. C'est une bonne école. Il y a cinquante professeurs et 1000 élèves. J'étudie beaucoup de matières, le français, l'anglais, les maths, les sciences, la religion, l'histoire, la géographie, le dessin et la technologie. Ma matière préférée c'est l'anglais parce que c'est intéressant et très utile. Par contre, je ne supporte pas les maths et les sciences, parce que c'est difficile et ennuyeux. Pendant la recrée d'habitude je mange un sandwich à la cantine et je discute avec mes camarades. Après l'école, je vais au club de musculation.	Mon collège s'appelle 'Collège Jules Verne'. Il se trouve en banlieue, loin de chez moi. C'est une mauvaise école. Il y a cinquante professeurs et 1000 élèves. J'étudie beaucoup de matières, le français, l'anglais, les maths, les sciences, la religion, l'histoire, la géographie, le dessin et l'éducation civique. Ma matière préférée c'est l'anglais parce que c'est marrant et très utile. Par contre, je ne supporte pas les maths et les sciences, parce que c'est difficile et ennuyeux. Pendant la recrée d'habitude je mange un sandwich à la cantine et je discute avec mes camarades. Après l'école, je vais au club d'échecs.	Mon collège s'appelle 'Collège Jules Verne'. Il se trouve en banlieue, pas loin de chez moi. C'est une bonne école. Il y a cinquante professeurs et 1000 élèves. J'étudie beaucoup de matières, le français, l'anglais, les maths, les sciences, la religion, l'histoire, la géographie, l'EPS et la technologie. Ma matière préférée c'est le dessin parce que c'est passionnant et très utile. Par contre, je ne supporte pas l'EPS et les sciences, parce que c'est difficile et ennuyeux. Pendant la recrée d'habitude je mange une pomme à la cantine et je discute avec mes camarades. Après l'école, je vais au club de musculation.

Jérôme	Paul	Jean-Marc
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5

Рисунок 2 – «Найди отличия» (пример на французском)

2. Плохой перевод – «Плохой перевод» – еще одна очень эффективная техника узкого чтения. Он состоит из набора очень похожих текстов (обычно 3 или 4) и их соответствующих переводов. Задача состоит в том, чтобы ученики обнаружили четыре или пять ошибок, которые учитель сознательно допустил в переводе, чтобы подчеркнуть определенный словарный запас или структуру. Это заставляет студентов по-настоящему детально обрабатывать тексты на целевом языке и учить словарный запас при этом.

Выполняя это задание, вы снова обманываете учащихся, перечитывая один и тот же текст, шаблоны и словарь несколько раз, но с дополнительными преимуществами перевода L1, что может привести к некоторому изучению нового словаря в процессе. Одни и те же тексты могут быть переработаны в качестве последующей деятельности путем размещения пробелов в тексте на целевом языке или в переводах.

Эту же технику можно превратить в упражнение «Слушание», в котором учащиеся получают перевод и слушают учителя, когда он читает текст на целевом языке.

3. Резюме. В этом упражнении студентам снова дают от 3 до 6 текстов на одну и ту же тему, не идентичных, но очень похожих по структуре и содержанию. Вы суммируете каждый текст в 40-50 слов в L1 или L2, в зависимости от уровня студентов. Задача состоит в том, чтобы студенты нашли, какое резюме соответствует какому тексту. Чтобы сделать задачу более сложной, вы можете добавить дополнительное резюме или два, в качестве отвлекающих факторов.

4. Изображение – выберите изображение из Интернета или используемого учебника, которое относится к обсуждаемой теме или к конкретным грамматическим структурам или шаблонам, которые вы хотите переработать. Затем создайте три или более узких текстов для чтения, которые подробно описывают картину. Тем не менее, убедитесь, что только один текст и только один текст являются 100% точным описанием изображения, в то время как остальные имеют одну или две избыточные детали, которые не соответствуют изображению. Задача состоит в том, чтобы ученики определили единственный текст, соответствующий изображению, в каждой детали.

5. Вопросы – Эта узкая техника чтения требует немного больше работы. Я создал его, чтобы сосредоточить внимание моих учеников не только на содержании целевых текстов, но и на понимании вопросов L2. После создания от 3 до 6 текстов, которые очень похожи по содержанию и структуре, напишите набор из десяти или более вопросов на целевом языке, убедившись, что каждый текст содержит ответ на все вопросы, которые вы создали, кроме одного. Задача учащихся состоит в том, чтобы найти один вопрос, который не относится к каждому конкретному тексту (т.е. в тексте нет ответа на этот вопрос)

6. Обобщение – это напоминает «Найди различия». После создания текстов вы напишите о них десять или более утверждений на целевом языке, которые относятся ко всем текстам, кроме одного (например, все люди в текстах занимаются спортом). Задача учащихся – найти для каждого из утверждений тот текст, к которому он не относится. Заявление может быть на английском или в L2.

7. Список – создайте как можно больше узких текстов для чтения на одну и ту же тему. Затем отобразите длинный список деталей в L1 или L2, взятых из различных текстов, и отобразите его на доске. Задача состоит в том, чтобы учащиеся сопоставили информацию в списке с текстом, из которого она получена.

8. Самый ... – После создания текста вы напишете несколько предложений с пробелами, таких как: самый позитивный человек ...; самый спортивный человек ... самый большой дом ... человек, который посетил больше мест ... Студентам поручено заполнить пробелы.

Заключение

Узкие задания по чтению представляют собой эффективный и увлекательный способ экспоненциального увеличения воздействия ваших студентов на целевые шаблоны, словарный запас и грамматические структуры, которые вы хотите, чтобы они приобрели, используя письменный носитель.

Такие задачи очень важны, потому что они не просят студентов просто выбирать детали в ответ на вопросы о том, кто, где и что, что может побудить некоторых из них просто просматривать и сканировать тексты в поисках подсказок, которые могут побудить образованные догадки или выводы, но «обманывайте» студентов, чтобы они обрабатывали тексты более тщательно и тщательно, в то же время давая им задачу для решения. Это делает повышение воздействия на целевые элементы более эффективным и привлекательным.

На сегодняшний день задачи узкого чтения недостаточно используются в опубликованных учебных материалах, поскольку они не являются общеизвестным методом и требуют много времени. Необхожимо найти группы текстов схожих тем, которые имеют некоторые лингвистические особенности; тем не менее, узкие тексты для чтения являются наиболее эффективными, когда они чрезвычайно похожи по структуре, повторяют одни и те же шаблоны снова и снова, и когда задачи, связанные с ними, имеют компонент решения проблем и даже конкурентный элемент.

Сбор данных научных исследований показывает, что узкие тексты для чтения расширяют словарный запас учащихся. Более того, из массы эмпирических исследований мы знаем, что высокочастотное воздействие одних и тех же паттернов (синтаксических, морфологических, фонологических и т.д.). Повышает чувствительность студентов к ним, облегчая тем самым процесс приобретения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Brown, R, R Waring, and S Donkaewbua. 2008. Incidental vocabulary acquisition from reading, reading-while-listening, and listening to stories. *Reading in a Foreign Language* 20 (2):136-163.
2. Day, Richard R, and Julian Bamford. 1998. *Extensive reading in the second language classroom*. Edited by J. C. Richards, *Cambridge language education*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Elley, Warwick B. 1989. Vocabulary acquisition from listening to stories *Reading Research Quarterly* 24 (2): 174-187.
4. Gray W.S. The teaching reading and writing. – UNESCO: Scott, Foresman and Company, 1969. – 334 с.
5. Hedgcock, John S, and Dana R Ferris. 2009. T*eaching readers of English: students, texts, and contexts*. New York: Routledge.
6. International Reading Association. 2001. Integrating literacy and technology in the curriculum: A position statement // http://www.reading.org/positions/technology.html (Дата обращения: 16.04.2018)
7. Krashen, S. D. 1993. The case for Free Voluntary Reading. *The Canadian modern language review* 50 (1):72 -82.
8. Krashen, Stephen D. 1982. *Principles and practice in second language acquisition, Language teaching methodology series*. Oxford: Pergamon.
9. Leu D.J., Coiro J., Castek J., Henry L. Pages through the ages: How social forces shape reading // Time to Read (Special Tribute Issue of Time Magazine). – 2004. – P. 12-14.
10. Мирсеитова С., Іргебаева Ә. Әрекеттегі RWCT философиясы мен әдістері. – Алматы: ИздатМаркет, 2004. – 264 б.
11. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ, 2006. – 482 б.
12. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда 12 жылдық білім беру мазмұнының кіріктірілуі мен сабақтастығы. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Үлттық білім академиясы, 2013. – 41 б.
13. Taguchi, Etsuo, Miyoko Takayasu-Maass, and Greta J Gorsuch. 2004. Developing reading fluency in EFL: How assisted repeated reading and extensive reading affect fluency development. *Reading in a Foreign Language* 16 (2), http://nflrc.hawaii.edu/rfl.
14. Tierney, Robert J, and John E Readence. 2005. *Reading strategies and practices: a compendium*. 6 ed. Boston: Pearson.

УДК: 81`27

Әбсаттар Әділ Маратұлы,
1-курс докторанты,
Филология және әлем тілдері факультеті,
Әл Фараби атындағы ҚазҰУ

ТЕЛЕВИЗИЯ ДИСКУРСЫН АНТРОПООӨЗЕКТІК ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада экран өнімінің ұлттық мәдениетке ықпалын талдап, телевизия мен көрерменнің арасындағы имманентті байланысты анықтау мақсат етілген. Мұнда цифрлық технологияға негізделген телевизияның институционалдық жүйе ретіндегі қызметі, көрерменге экран өнімі арқылы тигізетін әлеуметтік ықпалы туралы сөз болады. Жұмыста телевизия антропоөзектік тұрғыдан қарастырылған.*

Тірек сөздер: *цифрлы технология, бұқаралық ақпарат құралдары, телевизия, телевизия аудиториясы, заманауи қоғам, ақпараттық қоғам.*

Аннотация. *Цель исследования – определить степени влияния экранного продукта на национальную культуру; проанализировать функционирование имманентной связи «телевидение-зритель». В статье рассматривается деятельность ТВ, основанная на цифровых технологиях, функционирующих как институциональная система, выполняющая свою социальную роль при обеспечении зрительской аудитории экранным продуктом. Научная новизна заключается в антропоцентрическом подходе к анализу телевидения.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, средства массовой информации, телевидение, телевизионная аудитория, современное общество, информационное общество.*

Abstract. *The purpose of the study is to determine the degree of influence of the screen product on national culture; to analyze the functioning of the immanent connection "television-viewer". The article discusses the activities of TV, based on digital technology, functioning as an institutional system that performs its social role in providing the audience with a screen product. The scientific novelty lies in the anthropocentric approach to the analysis of television.*

Keywords: *digital technologies, mass media, television, television audience, modern society, information society.*

Кіріспе

Бүгінгі таңда ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуына байланысты цифрлық технологияға негізделген ақпараттық-коммуникациялық орта қалыптасты. Ол медиа кеңістігіне, әлеуметтік ортаға елеулі ықпал етіп отыр. Тұңғыш Президентіміз Н. Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауында «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жасаудың қажеттілігін айтқан болатын [*Электрондық ресурс*]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсанындағы №827 қаулысына сәйкес елімізде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді [*Егемен Қазақстан, 2017*]. Бағдарламада цифрлық технологияларды пайдаланып, дамыту арқылы еліміздің экономикасын, әл-ауқатын арттыру, бәсекелестікке қабілеттілікті күшейту көзделеді. Цифрлық технологияның қарқынды дамуына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының ортасы – медиа нарықтың сипаты бірқатар өзгерістерге түсті. Бұқаралық ақпарат құралдары мен көпшіліктің өзара қатысы да жаңа сипат алды. Осыған байланысты масс медианың құрылымы өзгеріп, концептуалды-стратегиялық тұрғыдан жетілдірілді, мақсат-міндеті өзгеріп, заман легіне қарай әлеуметтік институт ретіндегі қызметі де

жанданды. Телевизия көпшілік коммуникациясының құралы ретінде медиа кеңістігіндегі айтарлықтай өзгеріске түсіп, экран мәдениетіне тән өнімдерді таратып, насихаттауда басымдыққа ие болып отыр.

«Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауында Елбасымыз Н. Назарбаев 2019 жылды «Жастар жылы» деп жариялауды ұсына отырып: «XXI ғасыр білімді халықтың ғасыры болады. Ақпараттық ғылымның ғасыры болады. Генетика мен биологияның ғасыры болады. Бүкіл ақпараттық кеңістіктің қашықтық өлшемі болмайды. Ақпараттық тұрғыдан алғанда бүкіл дүние тақиядай болады», – деген еді. Расында да, цифрлық технологияны жетілдіріп, жекелеген адамдардың, халық, мемлекеттердің өзара қарым-қатынасы үшін жаңа технологиялық платформаларды пайдалану нәтижесінде коммуникациялық инфрақұрылымның ауқымы да үлғайып, жаңа қауымдастық қалыптастырды. Елдер, мегаполистер, елді мекендер коммуникация ағынының концентраторына айналып, ақпарат таратушы орталық есебінде болып отыр.

Негізгі бөлім

Ақпараттың қайсысы болмасын таңбалар жүйесі арқылы беріледі. Біздің қолдануымыздағы бұл таңбалар – дыбыс, сөз, сөйлеу. Сөйлеу мен ойлау генетикалық байланыста, қоғамдық еңбек желісінде, адамзаттың әлеуметтік-тарихи дамуында қалыптасты [*Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2018, №2/2*].

Экран мәдениетінің артуы, қоғамның түрлі аудиовизуалды ақпаратты тез әрі қызығушылықпен қабылдауы жазба дүниені оқитындардың қатары азаюына ықпал етті. «Сайранқұмарлық – санаға түсау» атты мақаласында белгілі жазушы Әбіш Кекілбаев «Дженерал моторс» компаниясы тәжірибе жүргізіп, белгілі бір хабарды экран арқылы, радио арқылы, қағазға түскен жазба текст арқылы бергенін айтады. Зерттеу нәтижелері бойынша, экраннан көзбен көргенде адам миының құбылыстарын көрсететін аппаратта ешқандай нышан байқалмаған, радио арқылы берілгенде көмескі нышан, ал қағаздарға жазба арқылы берілгенде мейлінше айқын нышан байқалғанын ескерте келіп: «Демек, көзбен көргеннен де, құлақпен естігеннен де жазбаша текстті оқығанда мидың жұмысы күшейе түскен. Ендеше, «электрондық мәдениет адам санасын енжарландыра түседі» деген сөз» деген қорытынды жасайды [*Кекілбаев А., 2020, 61-65 б.*].

Медиа мәдениетті философия тұрғысынан зерттеген В.М. Межуев ақпарат ағыны молаюына байланысты осы уақытқа дейін сан жылдар бойы мәдениет пен әдебиеттің дамуына ықпал етіп келген жазба мәдениеттің орнына медиа мәдениет (ақпарат мәдениеті) қалыптасатынын айтқан еді [*Межуев В.М., 2011, с. 440*]. Медиа мәдениеттің ерекшелігі – әлеуметтің бір сәттік қызығушылығын оятып, сол кезде ғана әсерленуіне бағытталып, адамның мәңгілік құндылықтардан (өмірдің мәні, ұлттық болмыс, т.т.) безініп, имманентті байланысының әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Медиа мәдениет адамды бір күндік өмірін ғана ойлап, терең бойламауға әкеледі. Әлеуметтің «телевизия-аудитория» имманентті байланысы журналистердің цифрлы ортада қызмет ете білуін, телевизия өнімінің, бағдарламаның көпшілік тарапынан бағалануы, қолдау табуы түрғысынан сипатталуы тиіс. Цифрлы ортада өнімін эфир, кабель, спутник, мобильді, интернет желісі арқылы тарататын телеарналар көбейіп, жергілікті телеарналардың сапасына, көпшіліктің сұранысын қанағаттандыра алмауына байланысты өнімдеріне сұраныс азайып кетуі мүмкін.

Қазіргі кезде карантин жариялануына телевизияның ақпарат тарату қызметі ерекше жанданып, оқушылар қашықтан оқуға мәжбүр болып отыр. Сол себепті телевизия білім ошағына айналды. Зейнолла Серікқалиұлының «Білім – дүниенің кілті. «Білім» дегеніңіз – ғылым. «Ғылым» дегеніңіз – электроника, теледидар, ғарыш... Адамзат үрпағының қазіргі бүкіл рухани, ғылыми-техникалық игілігі осы білімнен тамыр тартқан. Мектеп – білім бастауы; кітап, кино, жоғары оқу орындары, радио, теледидар, баспасөз – қазіргі заманда қай елдің, қай халықтың болмасын ұлттық мәдениетінің негізін қалайтын, мерейін өсіріп, шаңырағын көтеретін ұлы тірегі» деген сөздері нағыз шындыққа айналып отыр. Қазіргі кезде телевизия қосымша ақпарат көзі емес, бірден-бір ақпарат көзіне, білім нәріне айналып отыр. Бұл орайда теледидар арқылы қашықтан оқытып жатқан дәріскерлерге үлкен жауапкершілік жүктеліп отыр.

Газет-журнал, кітап автор – мәтін – адресат (оқырман) үштігіне негізделетін. 1960-70 жылдардағы телевизия дикторлары да ақпарат жеткізуде көбінесе бірсыдырғы оқып берумен шектелетін. Сөздердің дұрыс айтылуына – орфоэпиялық заңдылықтарға ерекше мән берілетін. Ал қазіргі кезде мәтінді жеткізуші диктор не жүргізуші өз тарапынан сол мәтінге деген көзқарас, ұстанымын да еркін жеткізеді. Сол себепті мұндай мәтіндердің көрерменге жеткізілуіне негізгі автормен қатар қосалқы автор –

жүргізуші де белсенді қатысады. Осыған байланысты онда адресант екеу болады [*Таюпова О.И., 2018, с. 223-228*] Мәтіннің жеткізілуі екі адресантқа – екі авторға байланысты. Бүгінгі таңда оқулықтағы ақпаратты оқушыға жеткізіп жатқан дәріскерлер де екінші адресанттың, қосалқы автордың қызметін атқаруда. Яғни, бүгінгі таңда телевизияның қоғамдағы орны, қызметі еселеп арта түсті. Әрине, бұл журналистерге де, дәріскерлерге де мол жауапкершілік жүктейді.

Компьютер бағдарламалары көрерменді бірден баурап, елітіп әкетер небір жаңа идеялардың жүзеге асуына, экрандық өнімнің қызық та тартымды болуына барлық жағдайды жасайды. Осыған орай заманауи технологиялар дамып, экран контентінің түрі мен мазмұнының өзгеруі көпшіліктің сана-сезіміне әсер ететіні даусыз. Сол себепті көпшілікті қамтуына, түрлі әлеуметтік топтарға әсер ете алуына байланысты медиа ортаға, әсіресе телевизияға ерекше көңіл бөлінуде. Қазіргі кезде телевизия экран арқылы берілетін ақпараты арқылы сондай әлеуетті күшке айналып отыр. Осыған байланысты күнделікті өзгеріп, жетіліп жатқан конфигурация, әлеуметтік-мәдени жаһануға бағытталған ақпараттық-медиа ағынның экстенсификациясы мен интенсификациясын қадағалап отыру қажет. Бұл орайда Әбіш Кекілбаев: «Жаңа солшылдық» көсемдері ереуілшіл жастарды өз жақтарына шығарып алудың, олардың санасын өздері қалайтын бағытта қалыптастырудың айла-амалдарын мықтап ойластыруда. Олардың бұл мақсатын жүзеге асыруда мәдениеттің дәстүрлі түрлерінен гөрі коммуникацияның осы заманғы құралдары ыңғайлы, әлдеқайда тиімді болып шықты. Олар: «Осы заманғы коммуникация құралдарының ар жағында ешқандай саяси күш, идеология тұрмаған, тек өздеріне тән «спецификалық жүйесіздіктің» арқасында көруші қауымның санасында атымен соны психологиялық революция жасаған «насихатшысыз насихатшы», – деп қаншама өзеуресе де, батыс қоғамындағы мәдениетті мәшинелендіру, адамдардың рухани өмірімен, әдебиет пен өнердің басқа да «дәстүрлі түрлерін» қуып шығу әрекеті – өз-өзінен болып жатқан стихиялық құбылыс емес, алдын ала ойластырылып, жүйелі жоспармен жүзеге асырылып жатқан саяси құбылыс екені ешкімге дау туғыза алмайды, – дейді.

Телевизияның цифрлық платформаға ауысуы нәтижесінде белгілі бір үлтқа ғана бағытталмай, әлемдік деңгейдегі ақпарат кеңістігіне арналған телеарналар көбейді. Экрандық өнімнің мазмұнын жасау үшін шығармашылық топқа басқа елдердегі адамдар тартылды. Телеарналардың шығармашылық тобы заманауи технологияны пайдалана отырып, жетіліп, өзгеріп отырады. Экран арқылы берілетін ақпараттық өнімнің тақырыбы қоғамдағы ең өзекті, көкейтесті мәселелерге арналып отыр. Ақпарат интегративті қызмет атқарып, қоғамды дамытуға, өзгертуге бағытталған жаңа идеялардың таралуына мұрындық боп отыр. Телевизия саласындағы ғылыми-техникалық прогресс әлеуметке бағытталып, көпшілік коммуникация арқылы түрғындар арасында танымдық, әлеуметтік мәні бар дүниелер таратады. Конвергентті-интеграциялық үдеріс, технологиялық жаңалықтар телевизияның маңызын арттырды. Институционалды экономика тұтас жүйе ретінде инфрақұрылымын тез өзгертіп, жаңа бизнес идеялар құратын, әлеумет қажет еткен экран өнімін креативті, ерекше етуге тырысады.

Философтар, мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылар бұл үдерістерді технологияның дамуымен қатар демократиялық, ақпараттық қоғамның қалыптасуына түрткі болған «диалогтық мәдениеттің» қалыптасуымен, уақыттың тығыздығы, ақпарат ағынының молдығымен, көрермендердің телевизия арқылы өзіне сырт көзбен қарауға мүмкіндік алуымен байланыстырады. Ақпарат ағынының көптігі, «диалогтық мәдениет» жаңалық, сұхбат, ток-шоу сияқты телебағдарламаларда көрініс тауып, экран өнімін жасаушылар бағдарламаның уақыт талабына, көрермендер талабына сай болуын көздейді.

Телевизияның қоғамдық, саяси мәселелердің орнына күнделікті күйбең тірлікті көрсетуге ойысуы, көрермендердің бос уақытын жеңіл күлкі, бос сөзбен өткізуіне әлеуметтік ортада түрлі қайшылық, кереғар пікір тудырды. Осыған байланысты «бос уақыт» философиялық категориясы медиа қауымдастықта ойын-сауық, көңіл көтеруге кететін уақыт ретінде сипаттала бастады. Сол себепті телебағдарламалардың мазмұнына, шығармашылық ұстанымдарына қарсы топ пайда болып, «телевизия-аудитория» қайшылығы, мүдделер кереғарлығы туындады. Оны институционалды және әлеуметтік мүдделердің таласы ретінде де сипаттауға болады. Телевизияны цифрландыруда технологиялық инновациялар мен телебағдарламалардың арасында, экрандық өнімді жасаушы шығармашыл ұжым мен әлеуметтің арасында себеп-салдарлық байланыс орнайды. Осыған байланысты бүгінгі таңда телевизияның жаңа ақпараттық-коммуникациялық ортаға ықпалын зерттеу мәселесі өзекті болып, бірнеше ғылым тоғысында зерттеуді, кешенді түрде жүйелі талдауды қажет етіп отыр.

Ресейлік телевизия арқылы берілетін телебағдарламалардың 66%-ын ойын-сауық бағдарламалары құрайды, онда қатысушылардың тілі негізінен қарапайым сөздерден құралған. Мұндай бағдарламалар

көбінесе қорқытып-шошыту, көзді арбап, сиқыр көрсету, біреуді әшкерелеу сияқты гедонизм сипатында келеді. Гедонизм бағытындағы шетелдік бағдарламалар негізінде Қазақстанда да бағдарламалар көбейді. Мысалы, Американың «Tru tv» арнасы бойынша берілген (жүргізушілері – Стив-О; Марк Макграт) «Killer karaoke» бағдарламасының негізінде Қазақстанда «НТК» арнасында «Караоке киллер» бағдарламасы (жүргізушісі – Дәулет Бижанов) жасалды. Сол сияқты Лондонның «ITV» арнасындағы «The X Factor» (жүргізушілері – Кейт Торнтон, Дермот О'Лири Дермот О'Лири, Кэролайн Флэк, Олли Мёрс) бағдарламасының негізінде Қазақстанда да «X Factor» (жүргізушілері – 1-маусым: Әділ Лиян; 2-6-маусым: Арнур Истыбаев, 7-маусым: Данияр Жұмаділов) бағдарламасы пайда болды. Сол сияқты Түркияның «Atv» арнасындағы «Esra Erol» бағдарламасының негізінде (жүргізуші – Есра Ерол) Қазақстанның «Еуразия» арнасында «Қалаулым» (жүргізуші – Аша Матай) бағдарламалары пайда болды.

Бүгінгі таңда экран арқылы таратылатын ақпараттың дұрыстығы, шынайылығы басты орынға шығып отыр. Соның нәтижесінде көпшілік бұқара берілген ақпараттың негізінде өзіндік қорытынды, тұжырымдар жасап, болып жатқан оқиғаларға қатысты өзіндік көзқарасы, дүниетанымы қалыптасады, соған сәйкес баға беріп отырады. Осыған байланысты жаңа үлгідегі экрандық өнімдер жасалып, объективті шындыққа біршама жақын болу мақсаты көзделеді. Соңғы жылдары экран арқылы шындыққа көз жеткізуге бағытталған телебағдарламалар қатары көбейіп келеді. Ондай бағдарламалардың қатарында «КТК» арнасынан берілген «Наша правда» (жүргізушісі – Алексей Шахматов), «Астарлы ақиқат» (жүргізушісі – Дина Төлепберген), «ТНТ» арнасынан берілген «Окно» (жүргізушісі – Дмитрий Нагиев), апталық шолу депутат, т.с.с. атауға болады. Бүгінгі таңда телеарналарда шындықты табуға, дұрыстығына көз жеткізуге бағытталған мұндай бағдарламалар көбейіп келеді. Ондай бағдарламалардың қатарында «Еуразия» арнасынан берілген «Пусть говорят» (жүргізушісі – Андрей Малахов, кейін Дмитрий Борисов); «Қазақстан» арнасынан таратылған «Айтуға оңай» (жүргізушісі – Бейсен Құранбек), т.б. бағдарламаларды атауға болады. Осыған байланысты бүгінгі таңда институционалды жүйе ретінде телевизия көермендердің дұрыс, шынайы ақпарат алуға деген талабын өзгертіп, жетіліп жатқанын көреміз.

Экранда бейнеленетін ақпараттық мәдениет қоғам мүшелерінің медиа менталитетінде нақты болмыстан бөлек ақпараттық сана қалыптастырады. Ол таратылып жатқан ақпараттың нақты дәйектері мен эмпирикалық мәліметтеріне негізделеді. Осыған байланысты ақпараттық мәдениетке ие болған қоғам негізінде өзіндік медиа өркениет пайда болады. Ол көпшіліктің коммуникация құралы, телевизия құралдары арқылы қалыптасатын медиа болмысқа негізделеді. Осы медиа болмыс нені басшылыққа алады? Белгілі бір кезеңде қалыптасқан әлеуметтік институттың мәні мен мәнісі неде? Әр тарихи кезеңде қоғам мүшелерінің сана-сезімін өзгертуге бағытталған, рухани-зияткерлік жағынан жетіліп, өзгеріп отыратын мақсат-мүдде болады. Сол себепті қоғам өзгерген сайын адамдардың да мақсат-міндеті өзгеріп, толысып отырады. Мұндай өзгерістер үшін медиа өкілдері қарқынды дамып жатқан заманауи технологияға иек артады.

Заманауи масс медианың технологиялық жағынан да, концептуалдық жағынан да жандануы, сол арқылы телевизияда экран өнімінің жаңа түрлері мен жанрларының қалыптасуы көпшіліктің коммуникация құралына да елеулі өзгеріс әкеледі. Масс медианың негізгі құралына айналған телевизия ақпарат кеңістігін үлғайта отырып, постиндустриалды қоғамда жаңа білім қалыптастыруды көздей ме? Мәдени-ағартушылық қызметін атқара ала ма? М. Мамардашвилидің түжырымдауы бойынша, білімін жетілдіруде адам өзіне дейінгі аға үрпақтың ақыл-кеңесіне сүйенбей-ақ өзінше ойлауға, өз бетінше әрекет етуге дағдыланады [*Мамардашвили М.К., 2011, с. 34*]. Осыған байланысты қоғамның дамып, жетілуі де аға буын өкілдерінің мақсат-мүддесімен сәйкес келмеуі, тоғыса бермеуі де мүмкін. Осыған байланысты заманауи технологияның қарқынды дамуы экрандық өнімдердің мазмұны мен түрін өзгертумен қатар ақпарат кеңістігін үлғайтып, мүлде жаңа, соны ақпараттық сана қалыптастырады. Сол себепті телевизияның әлеуметтік ортаға қандай сана қалыптастыратыны, нені сіңіретіні туралы мәселе қоғамның әрі қарайғы дамуы үшін өте маңызды. Қарқынды дамып, жетіліп жатқан озық технологияның көмегімен өркениетке үмтылған жастар үшін де бұл мәселе өте маңызды болмақ.

Жеңіл-желпі, сәттік қызығушылық оятатын бағдарламалардың негізінде ақпараттық қоғамда «халық журналистикасы» етек алды. Соның нәтижесінде медиа ақпаратты дайындап, таратуда үстемдігінен айырылып, кәсіби деңгейге мән берілмей қалады. «Өтпелі кезеңдегі бұл флуктуацияны қалай еңсеруге болады?» деген мәселенің өзектілігі артып, 1) телевизияның әлеуметтік мәні, тұтас

институционалды жүйе ретіндегі сипаты; 2) экран өнімін жасайтын шығармашыл топтың қызметі; 3) аудиовизуалды өнімнің семантикалық сипаты, әлеумет үшін маңызы екшеліп, сараптала басталды. Көпшіліктің коммуникациялық ортасының мәдениетке қатысы, ұлттық мәдениетті дамытудағы қызметіне де ерекше көңіл бөліне бастады. Экрандық мәдениеттің басым түсуіне байланысты әлеуметтік-мәдени жаһандану үдерісінде ақпарат мәдениетінің негізгі тұлғасы қандай екеніне де мән беру қажет.

Қорытынды

Сонымен, бүгінгі таңда масс медианың қызметі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына, ақпараттық қоғамның қалыптасуына ықпал етіп отыр. Жаңа білім, соны ақпарат заманның тұлғасы – жан-жақты, көп қырлы адамның, инновациялық өзгерістерді қабылдай алатын адамның қалыптасуында маңызды факторға айналып отыр. Жаңадан қалыптасып жатқан ақпараттық-коммуникациялық орта медиа, телевизия саласында күрделі құрылымды жүйенің орнығуына түрткі болып отыр. Соған сәйкес әлеуметтің ақпарат алу, оны меңгеру тәсілдері өзгеріп, тұтынушылардың медиа, телевизияға қоятын талаптары күшейе түседі. Сол себепті телевизия қоғам дамуына, заман үдерісіне сәйкес сапасы да жаңа, мазмұны да ерекше ақпарат өнімін жасауға тырысады. Конвергенция, интеграция үдерісі ақпарат таратумен қатар олардың креативті, жаңаша болуын талап етіп отыр. Телевизияның әлеуметтік ахуал қалыптастырудағы қызметін зерттеу нәтижесінде медиа кеңістікте болып жатқан өзгерістерді бағамдап, масс медианың экрандық өнімінің әлеуметтік ортаға ықпалын анықтауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. https://www.inform.kz/kz/ukimet-cifrlyk-kazakstan-memlekettik-bagdarlamasyn-bekitti_a3098045
2. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік. ҚР Президенті Н. Назарбаев Қазақстан халқына жолдауы //Егемен Қазақстан. – 2017, 31қаңтар
3. Айтжанова Д., Сембаева А. Тілдесу энерегетикасының нейролингвистикалық қырлары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – 2018. – №2/2 (56) – 13-16-б.
4. Кекілбаев Ә. Сайранқұмарлық – санаға тұсау // Акимбаева Ж., Джубатова Л., Мырқасымова Н. Өзін өзі тану. Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2020. – 61-65-б.
5. Межуев В.М. История, цивилизация, культура: опыт философского истолкования. – СПб., 2011. – С. 440.
6. Таюпова О. И. Антропоцентричность текстов масс-медийного дискурса //Российский гуманитарный журнал. – 2018. – Том 7. – №3. – С. 223-228.
7. Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – С.34.

ӘОЖ 821.512.1.0.

Даутова Гүлназ Рахымқызы,
PhD доктор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ.

Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы,
магистр,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ «БАТЫР-ЖАУ» ҚАРСЫЛАСУЫ

Аңдатпа: *Мақалада қазақ эпостарындағы батыр бейнесі, қызметі мен жаулары туралы қарастырылады. Көне эпостарда батыр жеке бастың, жанұяның қамын ойласа қаһармандық эпостарда таным мен мұраттың, қабілеттің едәуір өскені сипатталады. Батыр-жау қарсыласуы сөз болады.*

Кілт сөздер: *қаһармандық эпос, эпикалық жаулар, жатжұрттық басқыншылар, батыр қызметі.*

Аннотация: *В статье рассматривается образ героя в казахских эпосах, его действия и враги. В архаических эпосах герой заботится о себе и своей семье, а в героических эпосах познания, идеалы и способности значительно возрастают. А также в статье рассмотрены о героическом противостоянии.*

Ключевые слова: *героический эпос, эпические враги, иностранные захватчики, функции батыра.*

Abstract: *The article discusses the image of the hero in Kazakh epos, his actions and enemies. In archaic epics, the hero takes care of himself and his family and in heroic epics of knowledge, ideals and abilities increase significantly. The article also discusses the heroic confrontation.*

Key words: *heroic epic, epic enemies, foreign invaders, Batyr functions.*

Кіріспе

Қаһармандық жырлар – эпостың ең үлкен, ең қызықты бөлігі. Ең негізгі идеясы мен көтерген тақырыбы түрғысынан оларды теңдессіз шығармалар деп танимыз. Мұнда қазіргі ұранға айналған «Мәңгілік ел» тақырыбы да, дамыған мемлекеттер көксеген, демократиялық көзқарастардың барлығы: тыныштық, ел бірлігі, патриоттық сана-сезім, ел ісінде бір болу, күш жұмылдыру, жеке бастың мүддесінен гөрі, халық мүддесін биік қою, әлсізді демеу, басқыншыны тежеу, өз Отаның үшін мамыражай, бақуатты тіршілік армандау және тек армандап қана қоймай, іске асыру, қарекет қылу тұтастай қамтылады.

Белгілі эпостанушы, ғалым Б.У. Әзібаева қаһармандық жырлардың екі мың жылдық тарихын тұтас қамти отырып, оларды шартты түрде екі топқа жіктейді. Айта кету керек бұл жіктеу эпостың ел қорғау, жер қорғау идеясына негізделе отырып жасалған. Сонымен, ғалым қаһармандық жырларды: «1) қазақ эпосының классикалық үлгілері, яғни жекелеген ру-тайпалардың тәуелсіздігі мен тыныштығы үшін күресетін, ешқашан жеңілмейтін батырларды жырлайтын шығармалар; 2) қазақ қаһармандық эпосының құрамындағы ноғайлы циклы, яғни жеке ру-тайпаның емес, жалпы ноғайлы жұртының батырларын жырлайтын шығармалар» [Бердібаев Р., 1997, б. 27], – деп топтайды да, алғашқысына "Алпамыс батыр", "Қобыланды батыр", "Қамбар батыр" эпостарын жатқызып, бұларды "ру-тайпалық эпостың жарқын үлгісі" деп табады. Екінші қатардағы ноғайлы циклының эпостар қатарына "Қарасай мен Қази", "Ер Сайын", "Орақ", "Шора батыр", "Ер Көкше", "Мамай", "Ер Қосай", "Қырымның қырық батыры" тізбегі мен "Ер Тарғын", "Едіге" жырларын жатқызады. Алғашқы топтағы классикалық жыр үлгілерінің вариантық ауқымдылығы мен сарындық желілерінен тарта отырып, олардың шығу тарихы мен пайда болу кезеңдерін көне түркілік кезеңдерге балайды. Ал, екінші топтағы ноғайлы жырларының генезисіне қатысты: "Бұл эпостардың тарихи фонын Алтын Орда мен Ақ Орда құлап, оның орнында Қырым, Аштархан, Қазан, Ноғай мен Қазақ хандықтары пайда болған XIV – XVII ғасырлардағы оқиғалар құрайды" [Бердібаев Р., 1997, б. 34], – деп, тарихи байланыс орнатады.

Қарап отырсақ, Алпамыс қоңырат тайпасының қамын жесе, Қамбар арғын тайпасының болашағы үшін күреседі. Осы секілді Қобыланды да қыпшақ тайпасының ортасында дүниеге келіп, солар үшін күреседі. Ноғайлы кезеңінің жырлары да – қаһармандық жырлар. Онда да тұтас елдің тағдырын ойлау

батырдың негізгі мақсаты. Бұл туралы ғалым Р.Бердібаев: "Қазақтың өзге батырлық жырларында да ("Қарасай – Қази", "Шора батыр", "Қырымның қырық батыры", т.б.) жеке бастың емес, бүкіл халық немесе тайпа тыныштығы үшін күресетін ерлердің ірі елдік істері алғы кезекке шығарылып көрсетіледі" [Әзібаева Б., 2014, б. 39], – деп әділ бағасын берді.

Негізгі бөлім

«Қаһармандық эпостың басты тақырыбы – ру-тайпасын, туған жерін басқыншы жаулардан қорғау. Сондықтан оның сюжеттері түтастай болсын, жекелей болсын, осы тақырыпты ашуға жұмылдырылады» [Бердібаев Р. Э., 1997, б. 25]. Бұл қаһармандық эпостың барлығына айтылған пікір. Ондағы негізгі идея мен тақырып осы. Жырды тудырушы және жылдар бойы өңдеуші халық, атадан рухани мұра еткен үрпақ жырлардың осы табиғатын сақтап келгендігінде үлкен мән жатыр. Ел үшін оның тыныштығы мен бірлігінен, бейбіт күнінен маңызды ештеңе жоқ. Ал, тарихи шындықтағы ғасырларға созылған толассыз соғыстар, оның күйігі мен қорқынышы, сол жолда атқа қонған асыл ерлер тағдыры эпостардың бір ғана биік мұрат пен арманды арқалай дүниеге келіп, сол мұратты ешқашан жоғалтпай келгендігін түсіндіріп береді.

Қаһармандық эпос табиғаты сан қырлы және жырлардан оны тудырушы халықтың мұраты желдей есіп отырады. Ғалым Р. Бердібаев ерлік пен елдік эпостарының табиғатына тән нәзіктікті жақсы байқаған. Зерттеуші: «Жырларды оқу үстінде және де бір заңдылықты аңғарғандай боламыз. Ел жадында әйтеуір батырлық, күштілік атаулының бәрі сақтала бермейді екен. Батырлық, ру, тайпа, ел қорғауға, азаттық күреске жұмсалғаны ғана ерекше ілтипатқа алынған. Рулар арасында жүріп отырған әдеттегі талас немесе көрші халықтарға жасалған әділетсіз шабуыл халықтың эпикалық санасында сақтала бермейтіндігі байқалады. Кейде рулар арасындағы барымта немесе өзге елдерге жасалған әділетсіздік эпостан көрініс тапқанмен, олар мадақталмай, қайта кінәлеу, айыптау түрғысынан жырланатынын аңғару қиын емес. Өмірде жақсы істердің ғана өлмес даңққа ие болатыны секілді эпостың талғайтыны да қалың қауымға пайдасын тигізген ірі оқиғалар болмақ» [Әзібаева Б., 2014, б. 37], – дейді. Яғни, батырлықтың "ру, тайпа, ел қорғауға, азаттық күреске жұмсалғаны ғана ерекше ілтипатқа" алынғандығын айтады.

Осындай пікірлер легінен кейін қаһармандық эпостарды зерттеушілердің еңбектері бір ғана лейтмотивтен ажырамауы керек. «Әрине әрбір жырдың құрылысына, идеялық бағытына лайық ерлік сарыны түрлі дәрежеде көрініс береді. Сонда да болса қаһармандық аңыздаулардың басты пафосы – ерлік, Отан қорғау болып келеді» [Әзібаева Б., 2014, б. 35]. Яғни, елі мен жерін қорғау аталмыш эпостардың өзегі екендігі әрқашан басты назарда.

Эпостағы эпикалық жаулар тарихи шындықтағы жаулармен түспа-түс келіп отырады. Десек те, эпостарда кездесетін жаулар екеу ғана. Олардың ең жиі ұшырасатыны қалмақ, сирек кездесетіні қызылбас елі. Қызылбас елі деп отырғанымыз селжүктер дейтін байырғы әскерлердің қазақ эпостарындағы атауы екенін білеміз. "IX–X ғасырлардағы селжүк оғыздары мен қыпшақтардың тайталасы кезінде селжүкшілер басына қызыл матамен тысталған бөрік кигендіктен "қызылбас" аталған" [Батырлар жыры, 2006, б. 12]. Эпостарда кезігетін тағы бір көне жаудың атауы – Ындыс. Ындыстар туралы ғалымдар Қ. Жұмалиев пен С. Қасқабасовтар былай дейді: "Ындыстар ежелгі Хорезм мемлекетінің, яғни антика дәуірі (осыдан 2-2,5 мың жыл бұрын) түсындағы қазақ сахарасында, Арал мен Сырдария, Маңғыстау мен Атырау атырабында мекен еткен ру-тайпалармен соғысып отырған сол шақтағы Үндістанның (Хиндустанның) жауынгерлері болуы мүмкін. Үнді жұрты өзін "хиндус", ал мекенін "Хиндустан" деп атайтынын, сондай-ақ оларды көршілес елдердің "индус" дейтінін ескерсек, қазақ эпосындағы "ындыс" сөзінің қайдан шыққанын байқау қиын емес" [Батырлар жыры, 2006, б. 12].

Түркі халқының сан ғасырлық жаугершілік ғұмырында жаулардың бұдан әлдеқайда көп болғаны белгілі. Демек, эпостарда кездесетін жаулар эпикалық жинақтаудан туған болып келеді. Қазақ халқының үзаққа созылған соңғы үздіксіз соғыстары қалмақтармен болды. Осыған байланысты оған дейінгі моңғол, жоңғар, ойрат, шүршіт секілді тарихи жаулар ұшыраса бермейді. Бұлар бір халықтың әртүрлі тайпалық құрамына қатысты туған атаулар екенін білеміз. Бірақ эпикалық шығармаларда тек қалмақ атауы немесе оны алмастыратын «кәпір» атауы кездесіп отырады. Қалмақ негізгі жау болатын эпостық туындылардың қатарына жалпылай айтқанда барлық қаһармандық эпостар кіреді. «Қобыланды батыр» жырында қаһарманның айқасатын жауларының үлты бірде қалмақ, бірде қызылбас деп аталады. Осының өзі де эпикалық жинақтаудың заңдылығына тән құбылыс» [Әзібаева Б., 2014, б. 36], – дейтін пікір осы ойымызға бірден-бір дәлел.

Қайсібір жырларда болсын, санаулы ғана жаудың кездесіп отыруының ендігі бір себебін мына бір пікірден байқасақ болады: «Жыршы мен тыңдаушы жүртшылық үшін жаудың аты кім болғаны онша есеп емес, сол дүшпанды жеңіп, кеткен есені қайтару, елдің бірлігін қалпына келтіру, бейбіт өмірге қолын жеткізу маңызды. Басқа жырлардағы эпикалық жаулар табиғаты туралы да осыны айтамыз. Бүкіл қазақ жырында эпикалық жаулардың екеу-ақ − қалмақ пен қызылбас болып келуі де осы пікірімізді дәлелдей түседі» [Әзібаева Б., 2014, б. 36], – дейді. Яғни, жырлардың тәлімдік, тәрбиелік маңызының басым болуы ондағы тарихилықтың салмағын әркез бағамдай бермейді. Б.У. Әзібаеваның: "Шора батыр туралы эпос тарихи оқиғаларға негізделсе де, шынайы тарихты қуаламайды. Қарастырылып отырған эпоста қорғаушы батыр, жеңімпаз-батырдың дәстүрлі бейнесі сомдалған" [Бердібаев Р., 1997, б. 48], – деуі осы ойымызды нығарлай түседі. Эстетикалық биіктерді бағындыру үшін, қызығушылықты арттыру үшін, өнегелі істерді дәріптеу үшін, шынымен, жаудың аты мен түр-түсін тәптіштеп баяндап жату аса маңызды емес.

Классикалық қаһармандық эпостардың биік мәдени-тарихи өреге көтерілуі ол арқалап туған арман мен көздеген мұратқа байланысты дедік. Алғашқы туған көне эпостарда батыр жеке бастың, жанұяның қамын ойласа қаһармандық эпостарда таным мен мұраттың, қабілеттің едәуір өскенін көреміз. «Қаһармандық эпос ғасырлар бойы қалыптасады. Қалыптасу тарихында ол өзіне дейінгі архаикалық эпостың эволюцияға ұшырап, трансформацияға түскен негізгі параметірлерін жаңа деңгейде, жаңа сапада бойына сіңіреді» [Бердібаев Р., 1997, б. 25], – дегенде ғалым осыны айтқан болуы керек. Яғни, бас қаһарман енді жеке мүдде қумайды. Ол үшін халықтан, туған елден, оның бірлігі мен тыныштығынан маңызды ештеңе жоқ. Ол осы мақсат пен мұрат жолында басын бәйгеге тігуге бар. Мәселен, "Сайын батыр" эпосында жеті жастағы жас Сайын шаппаққа келген жаумен ұзақ соғысып, кері шегінгенше, өлгенді жөн көреді. Ақыры ауыр жарақаттанған батыр жеңіліс табады. Ерлік жолында ұрыс салған жап-жас батырды жазушы-ғалым М.О. Әуезов өлдіге санайды дейді Б.У. Әзібаева. Сонымен қатар, жазушы-ғалымның зерттеуіне сілтеме бере отырып: "М.О. Әуезов бастапқы нұсқада Сайын батыр ұрыста қаза табады деп топшылайды. Себебі Сайын жорықтың сәтсіз аяқталатынын ескерткен жауырыншының болжамын елемей, аттанып кетеді. Ғалымның пікірінше, оқиғаның сәтті аяқталуы – кейіннен кіргізілген қоспа" [Бердібаев Р., 1997, б. 51], – деген дерек келтіреді.

Осы секілді "Қамбар батыр" жырындағы батырдың "Сөйлесе кетсем сұлумен, кетермін деп қызығып", – деп Назымдай сұлудан бас тартуы тоқсан тобырлы тайпасының қамын кім ойлайды деген ойдан ғана айтылғандығы кәміл. Ал, батырлардың жорықтары еріккен ердің ермегі емес. Жырлаушы ел қамын жеп қалың қолға қаймықпай жалғыз кіретін жауынгер бейнесіне ерек шабытпен жырлап отырады.

«Әсіресе қаһармандық жырларды ел жүрегіне жақын ететін олардың Отаншылдық идеямен суарылғандығы. Адам қоғамы дамуының барлық кезеңінде де рудың, тайпаның, мемлекеттік бірлестіктердің тыныштығын, бүтіндігін қорғау, қастасқан жауды жеңіп, бақытты өмір орнату мәселесі ең күрделі проблема болып келген. Дәл осы аңсар батырлық жырлардың айрықша сипаты болып табылады. Бұл жөнінде фольклоршылар пікірі бір жерге түйісіп отырады» [Әзібаева Б., 2014, б. 35], – дейді Р. Бердібаев. Яғни, жырды тудырудағы мақсаттар мен қажеттіліктер санаулы боп келеді. Бірақ ол ең ұлы мақсаттар мен міндеттерді, қажеттіліктер мен аңсарларды арқалап қана туғандығында сөз жоқ. Осыдан оның танымдық та, эстетикалық та және идеологиялық та негізгі функцияларын өтеп отыруы заңды.

Эпикалық жырдағы батыр әркез туған жерін жатжұрттық басқыншылардан қорғау үшін қырғын ұрыс сала бермейді. Көбіне халқын азат ету жолында немесе сол халқына төнген қауіпті қайтару үшін соғыс жүргізумен қатар сүйген жарын қайтару немесе қол жеткізу үшін де соғысу мотиві бар екенін айта кету керек. Жырлардағы осынау ұрыс салу себептерінің негізгісі мейлі кек алу болсын, мейлі сүйген жарды азат ету мақсаты болсын туған елінің тағдырын ойлау деп жинақтауға болады. Әрине, жырлардағы негізгі соғысқа себеп туған жер үшін, атажұрт үшін күрес екені былай да түсінікті.

Байқап отырсақ, соғыстың тууына көп жағдайда бөтен елдің басқыншылығы, астамшылығы себеп боп отырады. Олар не жерге, не елге, не мал мен дәулетке қызығып, не сол елдің асқан сұлу қызын даулап келуі мүмкін. Ал, әдетінше елдегі ең ақылды, әрі асқан ару қыз батырға ғана тиесілі. Ол елдер қалмақ, қызылбас деп суреттеліп, "жау", "кәпір", "дінсіз" деп аталады. Және бірінші болып соғыс ашқан соң, тиісінше күтпеген қарсылыққа тап келеді. Қарсыласатын әлі күшін танытып үлгермеген – бас қаһарман. Бас қаһарман, яғни батыр, алдымен ел қорғау үшін және екіншіден ел іргесіне жау

келді дегенді есітіп, делебесі қозады. Майдан алаңынан жеңіспен оралып, абыройға ие болады. Осыған бір мысал ретінде "Қамбар батыр" жырын алайық. 1) Әзімбай ханның қызы Назымның асқан көркіне құлақпен қанып, соны бір алмаққа іс ойлаған қалмақтың ханы Мақия еді. 2) Ал, Назым Қамбардай батырға сырттай ғашық болып, жау келмей түрып көрісіп те үлгерген. Қамбар да қызды көргенмен, қызығып кетсем тоқсан тобырлы елім не болмақ деп бойын аулаққа салған-ды. Яғни, сюжеттің даму заңдылығына байланысты хан қызы батырға ғана тиесілі. Өйткені, Назымды алмаққа жиылған байы бар, бағланы бар, биі бар, төресі бар, жалпы саны сексен отауға арнайы қонақ боп түскен қалың қараның жолы болмады. Олардың он екі жасар Назымдай қыздан енді үміті жоқ. Жырлаушы осылай көп қараның ішінен Назымға лайықтысын Қамбар етіп шығарады. 3) Қамбар – аңшылығымен кедей елін асырап күнелкен азаматтығымен танылғанымен, майдан алаңында жарқылдап көзге түсе қоймаған он екі жасар (кей нұсқасында он сегіз жасар) батыр. 4) Қамбар осылай он екі мың қолды қалмақтан қалың ноғайлы елі мен қара көзді жалғыз сұлуды арашалап қалады.

Осында батырдың отыз обырлы, тоқсан тобырлы еліне деген махаббаты анық көрініп отырады. Ол жауды жеңіп келген соң да Әзімбайдай азулы ханға қызыңды берсен тездетіп бер, алыстағы елім аштан қалып барады деп тайсалмай сөйлейді. Ауларға аң таусылғанда да:

Отыз үйлі обырдың,
Тоқсан үйлі тобырдың
Тілегін, Құдай, бермедің.
Зарланғанын, Жасаған,
Құдіретіңмен көр-сәна.
Біреуі аштан өлсе де,
Обалы менің мойнына,
Көзінің жасы зарланып,
Төгілер менің қойнына [Бабалар сөзі, 2007, б. 18], – деп зарланады, түн орасы

болғанша төсектің үстінде көйгөй тартып жылайды. Жауға аттанарында ағаш түбіне ат басындай алтын жасырғанын, соны еліне таратып беруін де анасына тапсырады, айлық азық қылғанға аң етін үйіп беріп те кетеді. Бұл Қамбардың кедей жұртына деген махаббаты ретінде ашық суреттелмегенімен, жырлаушы астармен жеткізіп, тыңдаушы айқын түсінерліктей беріліп отырады.

"Қамбар батыр" эпосымен мазмұндас ноғайлы циклына тиесілі жырлардың бірі "Қарабек батыр" эпосы да сюжеті жағынан Қамбармен ұқсас. Мұнда да қалмақтың ханы ноғайлының қызына ғашық болады. "Қамбар батыр" жырында Назымға ғашық болып, он екі мың әскермен ноғайлының іргесіне келіп, Назымды күштеп алмақшы болатын қалмақтың Мақия атты ханы болса, "Қарабек батыр" жырында оят пен қияттың ханы Қадырханның сұлу қызы Ханбибіні түсінде көріп, ессіз ғашық болып, бір түмен қолмен тартып алмақшы болатын Қараман атты қалмақтың ханы. Қамбар секілді Қарабек те ел іргесіне келген қалың қалмақты күйрете жеңеді.

Жатжұрттық басқыншылармен болған соғыстың алуан түрлісі топтастырылған жыр үлгісі – "Қобыланды батыр" жыры. Мұнда батыр қалмақпен де, қызылбаспен де айқасады. Қазан хан елімен, Көбікті батырдың елімен, Алшағыр ханмен өткен айқастар жеке-жеке сипатымен ашылады. Қобыланды Қазан ханды, қызылбастардың елін шауып, жолай Көбікті батырды өлтіріп қайтып келгенде ауылының өртенген орнын ғана сипап қалады. Шаңырағы ортасына түсіп, шырқы қашқан ауылынан тірі жан таппай, көзін жас, көкірегін от шарпиды:

Таң ата Қобылан қараса,
Жұрты жатыр, елі жоқ,
Батпағы жатыр, көлі жоқ,
Сандалып жүрген бала жоқ.
Табанына тиді шоқ,
Жанды қара бірде жоқ.
Балта кеспес мұртына
Сүйексіз тілім бел қылды.
Сәске мезгіл болғанда,
Шауып келді Қобыланды
Бұлаңдаған Құртқаның
Отауын тіккен орнына.

«Қобыланды батыр» жырында батырлар бастан-аяқ қыпшақ елінің, кең мағынасында ноғайлы жұртының мүддесі үшін күреседі» [Әзібаева Б., 2014, б. 37]. Ондағы батыр бейнесі елі мен жарын қорғау жолында сан қырлы қайратымен, ерлік пен батырлықтың биік үлгісін көрсетумен ашылады.

«Халықтың әділетсіз соғыстарды, кімге де болса нақақтан тиісіп, зәбір көрсетуді қолдамайтын көзқарасы эпостың өзінен де айқын көрініс беріп отырады. «Қобыланды батыр» жырында Қобыланды, Қарамандар Қазан ханды жеңіп қайтар жолында Көбіктінің де елін «олжалай» кетпек болған әрекеті тосын қиыншылықтарға кездестіретіні мәлім. Осы жолы Қобыландының өзі қолға түсіп, Қарлығаның көмегімен ғана тұтқыннан босайды. Эпикалық сана әділдік пен қиянат мәселесінде ешқашан ауытқымай, адаспай отыратынының бір мысалы осы» [Әзібаева Б., 2014, б. 37], – деген ғалым Р. Бердібаев сөзінде үлкен мағына бар. Байқап отырсақ эпикалық жырлардың өзіне тән әділдігі, таразысы, шешімі бар. Жырларды тудырып, тарих тақтасында есімі өшкен, ұмыт болған авторлардың алғашқы нұсқалары бізге беймағлұм болған соң фольклорлық шығармалар, оның ішіндегі эпостар халық шығармашылығы деп есептелмейді. Ол туған сәттерден бастап ауыздан-ауызға тарау процесінде сан мыңдаған үрпақтың талғамынан, ақыл-ойынан пісіп жетіліп, өмір сүру, даму жолында өткерген уақыттың барлық талаптарын өтеп, мінсіздікке үнемі қол созып отырған соң халық шығармашылығы болып табылады. Осыған орай эпостар табиғаты адами-гуманистік ойларды, қоғам өмірінің көптеген салаларына, жағдайларына байланысты туралықты, өмір сүрудің жақсы қағидаларын көрсетеді. Әлеуметтік проблемаларды көтере отырып әділ, тура шешім ұсынып отырады. Жырды арқалай туған негізгі идеясына байланысты ерлік пен елдікті, батырлықты дәріптейді. Р. Бердібаев сөзіндегі: "Халықтың әділетсіз соғыстарды, кімге де болса нақақтан тиісіп, зәбір көрсетуді қолдамайтын көзқарасы эпостың өзінен де айқын көрініс беріп отырады. Эпикалық сана әділдік пен қиянат мәселесінде ешқашан ауытқымай, адаспай отыратынының бір мысалы осы", – дегендегі айтар ойының денін жоғарыдағыдай түсінсек болады.

Қорытынды

Қазақ эпосы материалдарының көрсетуінше, елге қауіп төнген жағдайда батырдың дәрежесі ханнан да жоғары болған. Қорғаушы батыры о бастан белгіленген. Әдетте ол жасы келген ата-ананың көптен күткен, сұрап алған ұлы болады (кейде баланы тек ата-анасы емес, бүкіл халық, тайпа/ ру сұрайды). Батыр Тәңірден үздіксіз тілегені үшін, байлықтан бас тартып, садақа бергені үшін және т.б. жасы келген ата-анаға берілетін сый. Басқаша айтқанда, аңызшылардың айтуынша, жоғары күштер болашақ батырдың пайда болуына белгілі бір деңгейде әсер етеді, бұл ежелгі құдайлардың және тайпалық кейіпкерлердің Құдайдың түпнұсқалығының көне мотивтерінің қалдықтары болып табылады.

Қорыта айтқанда, XVIII ғасырдан бергі 300 жылға жуық уақыт аралығында қазақ халқының басынан талай тарихи оқиғалар өтті. Олардың барлығы бірдей болмағанымен, ел тағдырына елеулі әсер еткен күрделі кезеңдері тарихи жырда бейнеленіп, үрпақтан-үрпаққа жетті. Олар халықтың жауынгерлік тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, ұзақ уақыт бойына саяси түрғыдан бұғатталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бердібаев Р. Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.
2. Әзібаева Б. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы: Servise Press, 2014. – 575 б.
3. Бабалар сөзі: 100 томдық. Батырлар жыры. Астана: Фолиант, 2006. – Т.33 –364 б.
4. Бабалар сөзі: 100 томдық. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – Т.43. – 416 б.

Дауылова Динара Жакыпбековна,
1-курс магистранты,
«Аударма ісі» мамандығы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: dinka__91@mail.ru

Есембеков Темиргали Оразгалиевич,
профессор, филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: esembekov53@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ РЕАЛИЙЛЕРДІ АУДАРУДЫҢ АМАЛДАРЫ

Аңдатпа. *Мақалада реалийлерді аударудың қалыптасқан ұстанымдары мен қағидаттары қарастырылып, ономастикалық реалийлерді аударудың стратегиясы мен тактикасы талданады. Э. По әңгімелерінің орыс және қазақ тілдеріндегі аудармалары түпнұсқамен салыстырыла зерттеледі. Мәтіндердегі ономастикалық реалийлердің функционалдық, магыналық сәйкестіктері жүйеленіп, оларды тәржімалаудың тиімді жолдары мен амалдары сарапталды.*

Тірек ұғымдар: *Реалий, оним, ономастика, аударма, аударма стратегиясы, аударма тактикасы, мәтін, антропоним сәйкестік.*

Резюме. *В статье рассматриваются существующие подходы и принципы перевода реалий, а также переводческая стратегия и тактика воспроизведения ономастических реалий. Сравнительному анализу подвергнуты рассказы Э. По и их переводы на русский и казахский языки. Определены функциональные, смысловые соответствия онимов в этих текстах. Выявлены способы и приемы перевода онимастических реалий.*

Ключевые слова: *реалий, оним, ономастика, перевод, стратегия перевода, тактика перевода, текст, антропоним, соответствие.*

Summary. *The article discusses the existing approaches and principles of the translation of realities, as well as the translation strategy and tactics for reproducing onomastic realities. E. Poe's stories and their translations into Russian and Kazakh languages are subjected to comparative analysis. The functional, semantic correspondences of the onyms are determined in these texts. The methods and techniques are revealed for translating onomastic realities.*

Keywords: *reality, onym, onomastics, translation, translation strategy, translation tactics, text, anthroponym, correspondence.*

Кіріспе

Аударматанудағы өзекті мәселелердің бірі – реалийлерді аудару. Оның себептері жетерлік. Реалийлердің мәтінде сигнификативтік, денотативтік, когнитивтік, ұлттық, образдық, коммуникативтік, компенсаторлық, лингвомәдени магыналары бар екендігі, олардың басқа да образдық, эстетикалық қызмет атқаратындығы көптеген зерттеулерде орнықты анықталған. Сонымен қатар, онимдердің көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік туралы нақты ақпарат беріп, әдеби шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайтыны біршама қарастырылған. Реалийлерді аударуға қатысты В. Гумбольдт еңбектерінен, Сепир-Уорф теориясынан басталған екідай пікірлер таласының тарихы ұзақ. XX ғасырда осы текетіреске дем берген еңбек – С. Флорин мен С. Влаховтың «Непереводимое в переводе» кітабы еді. Ондағы реалийлерді «аударудың екі шарты бар екені, кей жағдайда реалийлер аударылмайды» [*Влахов С., Флорин С., 1980, с. 76*] деген пікірдің жақтастары мен қарсыластары әлі күнге дейін бар. Аударматанушы А.В. Федоров «басқа тілге аударылмайтын ешқандай сөз болмайды» деп өз ұстанымын айтқан болатын [*Федоров А., 1983, с. 303*]. Ғалым реалийлерді аударудың мынадай төрт жолын ұсынды: транслитерация мен транскрипция (толық немесе ішінара), бейнелеп аудару, ұқсастыра аудару, гипономиялық аударма. Уақыт өте келе зерттеушілер осы екі ұстанымның жетістік-кемшілігін сарапқа салды. Жаңа жолдары қарастырылды. С. Бархударов "жартылай калька" және ұқсастырып аудару әдістерін ұсынса, В. Комиссаров мәселені шешуге сәйкестік деңгейлерін қолдануға болатынын айтты. Д. Селескович пен

М. Ледерердің интерпретативтік теориясы, О. Каденің үш фазалы моделінің де аталмыш проблемаға қатысы бар. Бұл бағытта қазір де зерттеулер белсенді жүріп жатыр, өйткені бүгінгі ақпарат тасқыны жаңа прагматонимдерді, эргонимдерді, ойконимдерді, маркалар мен брендтердің атауларын айналымға енгізіп жатыр. Оларды ұлттық тілге сауатты аудару мәселесі де шешімін күтуде.

Қазіргі кезде реалийлерді аударудың қиындығы тіларалық коммуникативтік ерекшеліктерге және лнгвомәдени кедергілер мен айырмашылықтарға байланысты деп айтылып жүр [*Алексеева И.С., 2008, 21 б.]*. Осы себепті аударманың трансляциялық, модификациялық ресурстарының қызметі жан жақты сараптала бастады. Демек, реалийлерді аудару тәржіманнан тыңғылықты кәсіби білім мен біліктілікті қажет ететін күрделі үдеріс екені анық. Аударма теориясында әлі де нақты шешімі табылмай отырған «нақтылық» ұғымдарына жақындау оңай емес. Реалийлерді аударуда форенизация, доместификация, синқронизация, калькалау, ұлттық аналог, синхрондау сияқты ұғымдар кеңінен қолданылуда. Реалийлердің ұлттық тілді жаңа ұғымдармен байытатыны рас, басқа ұлт тіліндегі онимнің аударма тілінде кең қолданысқа ие болғанына мысал аз емес. Шығарманың ұлттық мазмұны мен түрін, этникалық колоритін дәл, шынайы бере білудің деңгейі реалийлерді аударудың сапасына да қатысты екені айтылып жүр. Реалийлерді этнология, әлеуметтану, мәдениеттану, лингвистика, аударматану сияқты салалар жүйелі зерттеуде. Әр саланың өз жіктеуі, топтауы, жинақтауы бар. Біз реалийлердің Г. Томахин ұсынған мына жіктеуін басшылыққа алдық: этнографиялық реалийлер; географиялық атаулар; білім беру жүйесі, мәдениет реалийлері; қоғамдық-саяси реалийлер, ономастикалық реалийлер [*Томахин Г.Д., 1988*].

1930 жылы ономастикалық конгресстің өткені тарихтан белгілі. Ал 1949 жылы Юнеско құрған халықаралық ономастикалық комитет тұрақты жұмыс істеуде. Ономастика – тіл философиясының зерттеу нысаны. Әлемге әйгілі ғалымдар П. Флоренскийдің "Онаматалогия", А. Лосевтің "Есім философиясы" деген еңбектері осының дәлеліндей. Асылы, ұлттық онамастиконның әрбір социумның тілдік- мәдени әлуетінің деңгейін айқындап тұратыны даусыз, оның аса маңызды прагматикалық этноақпараттың бай қазынасы ретіндегі мәні тәржімандар үшін маңызды ақпарат екендігі айқын. Қысқасы, ономастикалық реалийлердің көркем мәтіннің барлық категорияларына қатысы бар. Тіпті автордың идиолектісіндегі онимдердің қолданылу ерекшеліктері қаламгер шығармашылығының көп сырынан хабар беріп тұратыны талай айтылған. Осы мәселелердің әдеби аудармашылардың қаперінде жүргені дұрыс болар.

Э. По шығармалары ғасырлар бойы әлем оқырманының назарынан тыс қалған емес. Жазушы мұрасы бүгінгі қауымға өзінің ұлттық, көркемдік, эстетикалық, танымдық мазмұнымен құнды. Сондықтан оның мағыналарға бай, тілі кестелі, пішіні көркем шығармаларын қазақ тіліне де сапалы етіп аударған абзал. Қаламгердің новеллаларын орыс тіліне А. Энгельгардт, Н. Демурова, И. Гурова және тағы басқалар аударып, ал қазақ тіліне Ә. Ахметов, Б. Баймаханов, Т. Кәкішевтер тәржімалаған. Болашақ аудармашыларға көмек болсын деген оймен жазушы әңгімелеріндегі ономастикалық реалийлердің орыс және қазақ тілдеріне аударылу тәжірибесін салыстыра талдап, тиімді аудармашылық тактикалық амалдарды сараптау зерттеуіміздің мақсаты болмақ.

Негізгі бөлім

Ономастикалық лексика, яғни атау сөздердің семантикалық болмысы Дж. Милль, О. Есперсен, Э. Гуссерль зерттеулерінде жан-жақты талданып, көптеген шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектерінде жүйелі қарастырылғаны мәлім. Қазіргі пәнаралық интегративтік ғылыми ізденістер де қолдауға тұрарлық.

Ономастика дегеніміз – заттарды жекелеп атайтын жалқы есімді зерттейтін тіл білімі саласы деген жалпылама анықтама бар [*Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., 2004, б. 10*]. Демек, ономастиканың басты нысаны – атаулардық пайда болу негіздерін, қалыптасу жолдарын, қолданылу тарихын зерттеу. Ономастикалық реалийлердің ерекше тілдік таңбалар жүйесі екендігі, оның лингвоэстетикалық, лингвостилистикалық жүйектері барлығы мойындалған. Онимдердің әлеуметтік артефакт, концепт, денотат, коннотат ретіндегі сипаттары зерделенген. Ономастиконның тілдік тұлғаның когнитивтік базасын қалыптастырудағы орны айрықша, әсіресе оның адамның коммуникативтік құзыретін дамытуға, әлеуметтік мәдени кодтарды дұрыс игеруіне көмегі зор. Контрастивті ономастика, функционалдық ономастиканың жетістіктерінен жақсы хабардар тәржіманның еңбегі жемісті болатыны дәлелденген. Әрине, ономастикалық реалийлердің идентификациялық, символдық мәндерін, тілдің

үнемдеуге қосатын үлесін де ұмытпаған дұрыс. Аудармашы ономастикалық реалийлердің тілдік және мәдени коммуникацияның бастаушысы екеніне жеткілікті назар аударғаны жөн. Қысқасы, онимдерді аударудың қиындығы жетерлік екен.

Өз кезінде С. Флорин мен С. Влахов реалийді аударуды мынадай түрлерін ұсынған болатын:

– Транскрипция (Транслитерация)

– Аудару (ауыстыру)

– Мәнмәтіндік аударма.

Қазіргі кезде ономастикалық реалийлердің көбі транскрипция (адам аттары, жер аттары, мекеменің аттары, кітаптар т.б.) арқылы аударылады. Алайда Алдар көсе, Мырқымбай, Судыр Ахмет сияқты атаулардың ұлттық мағынасын, олар тудыратын ассоциациялық, аллюзивтік, эмотивтік мағыналарды басқа тілде жаңғырту оңай емес. Қазақ тіліндегі ономастикалық реалийлер ағылшын тіліне көбінесе былай аударылып жүргені белгілі: Күннұр – Kunnur, Айсара – Aisara, Зере – Zere т.с.с. Шет тілдегі басылымдардың, журналдардың немесе географиялық атаулардың аттары айтылу ерекшеліктеріне қарай қазақ тіліне транслитерация арқылы ауыстырылады. Мысалы: Times – Таймс, The New York Times – Нью Йорк Таймс т.б. Реалийді аударудағы жеңіл тәсіл – аударылатын тілдің функциясы бойынша түпнұсқадаға жақын сөзбен аудару. Кейде экспликация жасалады, жаңа сөздер ойлап табу әрекеттері кездесуде. Ішінара гипо-гипоренимдік алмастырулар пайдаланылып жүр.

Атақты ағылшын жазушысы Эдгар Аллан Поның «Ұрланған хат» әңгімесі он тоғызыншы ғасырда жазылып, XX ғасырда аударыла бастағаны белгілі, яғни мәтінде бүгінгі оқырман үшін аса таныс емес беймәлім ақпараттың болатыны түсінікті. Олардық қатарында мынадай ономастикалық реалийлер бар:

Ағылшын тілінде (түпнұсқа) [Poe E.,1844, p.1-14].	Орыс тіліндегі аударма [Энгельгардт М.А., 2006, с. 4-13].	Қазақ тіліндегі аударма [Баймаханов Б., 2011, б.178-205].
C. Auguste Dupin	С. Огюста Дюпен	С. Огюст Дюпен
au troisieme, No. 33, Rue Dunot, Faubourg St.Germain.	au troisieme N 33, Rue Donot, Faubourg St. Germain.	Сен-Жерменелді мекенінің Дюнок өшесіндегі № 33 үй
Rue Morgue	Улица Морг	Морг көшесі
Marie Roget	Мари Роже	Мари Рожен
Abernethy	Абернети.	Абертени
Rochefoucault,	Ларошфуко	Ларошфуко
La Bougive	Лабрюйер	Лабрюйер
Machiavelli	Макиавелли	Макинавелли
Chamfort	Шамфор	Шамфор
Bryant	Брэйант	Брайант
Catalani	Каталани	Қағалани
Atree	Атрея	Атрей
Thyeste.	Тиэста	Фиест
Crebillon	Кребильон	Кребийон
the Prefect	префект	префект
Campanella	Кампанелла	Кампанелла
Seneca	Сенека	Сенека

Әрине, «Ұрланған хат» әңгімесі ағылшын қоғамын, әлеуметтік ортаның өмірі мен түрмысын, салт-санасын бейнелейді. Қарапайым болып көрінетін онимдерде қаншама сыр жатқанын аудармашы жақсы білуі керек. Мысалы, Алматы қаласының байырғы тұрғынына ғимараттар мен көшелердің ескі атауларының ерекше эмоциялық әсер ететіні анық. Қазіргі алматылық үшін Самал ауданы, Ж. Саин және С. Сейфуллин атындағы көшелердің, Мега мен Магнум деген атаулардың белгілі бір ақпарат, бағыт беретіні рас қой. Жоғарыда жасалған кестеде, ономастикалық реалийлердің үш тілдегі белгіленуі

көрсетілген. Әрқайсысына жеке талдау жасайтын болсақ, түпнұсқадағы әңгіме кейіпкері *C. Auguste Dupin – С. Огюста Дюпен* орыс тілі мен қазақ тіліне *С. Опост Дюпен* деп транскрипция (транслитерация) тәсілі арқылы аударылған. Жазушының өзінің бірнеше әңгімесінің басты кейіпкеріне Огюст Дюпен деген атты таңдауының мақсаты мен мотивтері туралы жазылған зерттеулермен таныс болған аудармашы бұл есімнің астарында талай сыр жатқанын біліп, тым болмаса түсінік берер еді.

Транскрипция (транслитерация) дегеніміз – түпнұсқаның лексикалық бірліктерінінің қалпын аударылатын тілдің әріптері көмегімен құрудың әдістерін айтамыз. Келесі оним түпнұсқада *au troisieme, No. 33, Rue Dunot, Faubourg St. Germain болса, о*рыс тіліне *au troisieme N 33, Rue Donot, Faubourg St. Germain. Деп дәл* түпнұсқадағыдай ауыстырылған, ал қазақ тіліне *Сен-Жермен елді мекенінің Дюно көшесіндегі № 33 үй деп калькалау әдісі арқылы аударылып отыр, нақтылау байқалады.. Калькалау әдісі* – бұл аударылатын тіл морфемасы мен сөздердің лексикалық сәйкестіктерінің ауысуы арқылы жасалатын түпнұсқаның лексикалық бірліктерінің аудармасы [*Тарақов Ә., Жақсылықов А., Мұсалы Л., Адаева Е., 2013, б. 29*]. Сондай-ақ түпнұсқадаға мына реалий *Rue Morgue* орыс тілінде *Улица Морг* мен қазақ тілінде *Морг көшесі деп* калькалау тәсілі арқылы аударылған. Ал мына ономастикалық реалийлер *Marie Roget – Мари Роже (*орыс тілі*) – Мари Рожен (*қазақ тілі*); Rochefoucault – Ларошфуко(* орыс, қазақ тілдерінде); *La Bougive – Лабрюйер* (орыс, қазақ тілінде); *Chamfort – Брэйант (*орыс тілі*) – Брайант (*қазақ тілі*); Atree – Атрея (*орыс тілінде*) – Атрей (*қазақ тілінде); *Campanella – Кампанелла (*орыс, қазақ тілінде*); Seneca – Сенека* орыс және қазақ тілдеріне транслитерация әдісі арқылы жасалынған. Кейбір айтылмайтын дауыссыздар, қос дауыссыздар дауыстылар арасында дауыстыдан кейін берілген трансформацияның транслитерация түрі бар. *Machiavelli – Макинавелли*, *Catalani – Қағалани*, Thyeste – *Фиест*, *Crebillon – Кребийон* деген ономастикалық реалийлер лексикалық өзгеріске ұшыраған. Ономастикалық реалийлердің фондық лексика, экзотизм, этномаркерлік лексика ретіндегі мағыналары ашылмай қалғаны байқалады.

Қорытынды

Э. Поның "Үрланған хат" әңгімесіндегі ономастикалық реалийлердің прагматикалық әлеуеті, мәдени негіздері, мәтіндік қызметі нақтыланды. Оларды аудару барысында транскрипция, траслитерация, калька сияқты амалдар ғана қолданылған. Ономастикалық реалийлердің әрбір ұлт пен социумның мәдениеті мен түрмыс тіршілігінің ерекшеліктерінен ақпарат беріп тұратынын аудармашылардың естен шығармағаны дұрыс. Сонымен қатар, тәржімандардың идентификация, экспликация, синхрондау сияқты тәсілдер қолданғаны тиімді болар еді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Влахов С., Флорин С., «Непереводимое в переводе», – М., 1980. – 176 с.
2. Федоров А., «Основа общей теории перевода», – М., 1983, – 303 с
3. Алексеева И.С., «Введение в переводоведение», -СПб, 2008, – 368 с.
4. Томахин Г.Д. «Прагматический аспект лексического фона слова // Филологические науки», № 5: 1988.
5. Мәдиева Г.Б, Иманбердиева С.Қ. «Ономастика: Зерттеу мәселелері», 2004, – 240 б.
6. EdgarPoe, «The Purloined Letter», 1844, – 14 p.
7. Эдгар Аллан По «Украденное письмо». Часть сборника Золотой жук. Рассказы: Эксмо; Москва; 2006, – 13 с. Орыс тіліне аударған: М.А. Энгельгардт
8. Эдгар ПО «Асқар таулар аңызы». Новеллалар. – 205 б., Аударма баспасы, 2011 ж. Қазақ тіліне аударған: Б. Баймаханов
9. Ә.Тарақов, А.Жақсылықов, Л.Мұсалы, Е.Адаева «Аударма теориясы», 2013, – 132 б.

УДК: 811.581:81'373

Дильманова Мәдина Талғатқызы,
докторант 2 курса,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
E-mail: dilmanova.m@gmail.com

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГУАНЬЮНЪЮЙ С КОМПОНЕНТОМ «ГОЛОВА» В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Бұл мақалада автор қазіргі қытай тілінің соматикалық фразеологиялық бірліктерінің кейбір ерекшеліктерін талдауға тырысады. Зерттеу объектісі «бас» компоненті бар фразеологиялық бірліктер болды. Фразеологиялық бірліктердің семантикасы – әртүрлі әдістер тұрғысынан жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі және көп өлшемді құбылыстардың бірі. Бұл құбылыс, ең алдымен, фразеологиялық бірлік нақты уақыттағы құбылысты немесе объектіні гана емес, сонымен бірге жинақталған тәжірибе мен білім призмасы арқылы автордың бұл тұжырымға қатынасын көрсететіндігімен байланысты.*

Кілт сөздер: *қытай тілі, фразеологизм, соматизм, семантика.*

Аннотация. *В настоящей статье предпринята попытка анализа некоторых особенностей соматических фразеологических единиц современного китайского языка. Объектом исследования выступили фразеологические единицы с компонентом «голова». Семантика фразеологизмов представляет собой одно из самых сложных и многоаспектных явлений, требующих комплексного изучения с позиций разнообразных методов. Это явление связано, прежде всего, с тем, что фразеологизм отражает не только явление или объект действительности в реальном времени, но и отношение автора к данному высказыванию через призму накопленного опыта, знаний.*

Ключевые слова: *китайский язык, фразеологизм, соматизм, семантика.*

Annotation: *This article attempts to analyze some features of somatic phraseological units of the modern Chinese language. The object of the study are phraseological units with the "head" component. The semantics of phraseological units is one of the most complex and multidimensional phenomena that require a comprehensive study from the standpoint of a variety of methods. This phenomenon is associated primarily with the fact that phraseological unit reflects not only a phenomenon or object of reality in real-time, but also the author's attitude to this statement through the prism of accumulated experience and knowledge.*

Keywords: *Chinese language, phraseological unit, somatism, semantics.*

Введение

Появление и широкое распространение новейших технологий, позволяющих ускорить обмен информацией, трансформировало мир в «глобальную деревню».

Язык же, в свою очередь – уникальный инструмент человека, выделяющий его из остального мира. Он настолько вплетен в жизнь, что человек не может отличить предмет от названия, действительность от ее отражения в языке.

В современной лингвистике немалый интерес вызывает семантика соматических фразеологизмов, так как она выражает антропоцентрическую направленность. «Антропоцентрическая парадигма в языкознании, нашедшая свою реализацию в … лингвистике, рассматривает язык как факт общественного сознания данного этноса, которое по-своему членит, отражает в языке окружающий мир и определяет ментальность базового носителя этого языка» [Карлинский А.Е., 2009, с. 84].

Грамматический и семантический оттенки функционирования соматизмов в различных языках освещаются в трудах: С.Е. Исабекова; Н.В. Куницкой; У.С. Хван; В.М. Богусловского; А.С. Ташауова и др. Наименования частей тела, нашедшие выражение во фразеологизмах, описываются рядом лингвистов: А.А. Исаев; О. Назаров; Ю.А. Долгополов; Р.М. Вайнтрауб; Я.Р. Раджбаев; Э.И. Мордкович; М.Н. Азимова; Н.В. Джанелидзе; Ц.В. Бибилейшвили и др. [Ергалиева У.А.; Сулькарнаева А.Р., 2012, с. 2] Особенного интереса стоят сопоставительные изыскания соматической номинации в работах казахстанских лингвистов. М.Х. Абилгалиева выявляет наиболее существенные сходства и различия в структуре и семантике соматических фразеологизмов казахского и немецкого языков [1992]. Немалый интерес представляет комплексное изучение соматизмов русского и казахского языков, осуществленное З.К. Ахметжановой и Р.Е. Валихановой [1999]. Выявлению и определению национально-культур-

ной специфики конвенциональных соматических фразеологизмов в гетеро морфных языках (русский, казахский и английский) посвящена работа Ж.К. Омиралиевой [1999].

В каждом естественном языке закреплен определенный способ концептуализации восприятия и организации мира. Через отражение человеческого опыта по взаимодействию со средой в языке строится языковая картина мира.

Интерес к языковой картине мира прослеживается еще в работах В. фон Гумбольдта, отмечавшего, что «языки являются для нации органами их оригинального мышления и восприятия» [В. Гумбольдт, 2000, с. 324]. Таким образом, языковая картина мира – это отблеск ментальности нации. А концепт, как ментальное значение, имеет традиционно-общественные особенности, связанные с представлением о мире, цивилизации, обычаях, взглядах, истории нации. Концепт «голова», являясь одним из древнейших концептов человечества, отражает ум и интеллектуальные способности человека.

Важно отметить, что концепт «голова», как самая важная часть человеческого тела, вместилище ума – голова считается одним из основных понятий любого языка, культуры, любого лица, что воссоздано в пословицах, поговорках, фразеологизмах, песнях каждого народа. Исследование смысла определенного концепта на материале фразеологических единиц обладает безусловным смыслом, потому, как и концепт, и фразеологизм несут в себе общее, образное значение, основанное на жизненном опыте целого народа и отдельного индивида.

Рассмотрим, как значение слова «голова» расписано в словаре китайских иероглифов «Синьхуа»:

1. Верхняя часть тела человека, верхняя или передняя часть тела животного, содержащая в себе мозг头脑 .头脸.
2. Применимо к стилю волос: 平头 ;头毛 ;头白 .
3. Верхняя часть чего-либо: 山头 ;笔头 ;两头尖.
4. Начало чего-либо: **起头; 从头做起; 头裹（开始)**.
5. Начало и конец чего-либо:
6. Остаток чего-либо: 布头儿.
7. Раньше, перед: 头三天.
8. Последовательность, быть первым (впереди): 头等 ;头生.
9. Лидер: 头子 ;头目 .
10. Сторона, аспект: 他们是一头的.
11. Перед, приближаться: 头睡觉先洗脸.
12. Крайний, недавний: 头年 ;头天（前一天 ）;头里（先前 ;事先 ）
13. Синекдоха к слову «человек»: 头影（人影子 ）;头役(旧时官府中的差役 ）;头翁(旧时对官府差役的 称).
14. Комиссия за азартные игры или торговлю: 凡有卖字画、古董物件的 ,俱要抽头。 《豆棚闲话》[Xinhuazidian, 2018, с. 471].

Исходя из выше описанного, мы пришли к выводу, что полисемант голова обладает широкой системой значений и большим словообразовательным потенциалом.

Слово голова в его различных значениях является исходным для большого количества производных разнообразной семантики, выделяется значительное количество семантических групп и подгрупп, от него образованных. Данное слово в различных значениях обладает неодинаковыми словообразовательными возможностями.

Наибольшей словообразовательной активностью обладает исходное значение «верхняя часть тела человека, верхняя или передняя часть тела животного, содержащая в себе мозг», наиболее древнее и освоенное языком. Это значение характеризуется наибольше простотой своего семного состава, что повышает возможности словопроизводства. В данном значении слово голова функционирует в литературном языке, образуя при этом большое количество производных единиц.

Остальные значения характеризуются неодинаковыми словообразовательными возможностями, что объясняется простотой или сложностью значения, удаленностью от исходного значения, ограничениями различного характера, актуальностью того или иного значения для человека.

Основная часть

Положение о том, что фразеологическая семантика носит антропоцентрический характер, является общепринятым. В соматической фразеологии антропоцентризм касается формы, и содержания, то

есть в таких фразеологизмах не только составляющие относятся к человеку, но и сама фразеологическая единица так или иначе ориентирована на человека и его деятельность.

В китайском языке, как в одном из старейших и сложнейших языков, живет обилие настоящих фразеологических единиц крайне несхожих с фразеологизмами любых других языков. Данная ситуация сопряжена с тем, что история языка содержит несколько 1000-летий эволюции. Касательно фразеологии китайского языка – это, несомненно, живописный пример национальной культуры, самобытности, истории, мудрости народа. Часто китайские фразеологизмы включают реалии, доступные пониманию только носителей языка и едва улавливаемые иностранцами. Так, например, фразеологизм, буквально переводимый как «прядь волос на виске» не имеет эквивалента ни в одном языке. Обусловлено это исключительно китайской традицией отращивать или оставлять при стрижке волосы конкретной длины на височной области как способ самоидентификации как китайской нации в целом.

Превалирующая часть фразеологизмов китайского языка характеризуются таким качеством, как однозначность, что понимается как эквивалентность фразеологизма одному референту номинации, невозможность двойственной характеристики его смысла в границах коммуникативного акта и на системном уровне. Впрочем, часто также попадаются фразеологизмы, наделенные полисемантическим статусом. Такой случай в свою очередь касается фразеологизмов-соматизмов с компонентом «голова». В качестве последних мы определяем устойчивые словосочетания современного китайского языка, соответствующие критериям расчлененности (заключается в способности составляющих действовать без помощи других), количественности (выражается в количественном составе фразеологизма), композиционной идентичности (структурное сходство любого фразеологизма и словосочетания), идиоматичности (семантическая слитность компонентов, обусловливающая их новое спаянное значение, невозможное для каждого компонента в отдельности), устойчивости (выражается в определенной доле инвариативности), воспроизводимости в готовом виде (семантической нерасчлененности в употреблении, редкой вариативностью в речи), коммуникативной направленностью (выражается в прагматическом потенциале), номинативностью (способность фразеологизма называть предмет или явление, давать им характеристики с учетом семантической спаянности значения), экспрессивностью (мощный прагматический потенциал фразеологизма).

Кроме того, необходимо отметить, что соматизм «голова» в настоящем исследовании – не только буквальная интерпретация данного существительного, но и учет всех частей, соотносящихся с головой в прямом и переносном смысле этого слова. Учет заявленных факторов и критериев позволил выделить следующие и подобные им фразеологические единицы в современном китайском языке:

矮一头 быть ниже на ступеньку, быть хуже
爱面子 заботиться о своей репутации, бояться потерять лицо; самолюбие; самолюбивый
白鼻子 лукавец; коварный, хитрец
不吐口 не соглашаться; не отвечать, промолчать
不对眼 не сходиться во мнении, разногласие
出头人 заправила, босс
刀子嘴 остер на язык
项上人头 голова на плечах

Основная масса из полученных нами фразеологизмов выделяется сложной семантикой, они многозначны. Приступим непосредственно к описанию полисемантичных фразеологизмов в современном китайском языке. Рассмотрение практического материала показывает, что в китайском языке есть довольно значимое число фразеологизмов-полисемантов.

Приведем примеры:

评头论足 дословно переводимый как «оценивать голову и обсуждать ноги», в первом значении 指无聊的人随便谈论妇女的容貌 дословно переводится как «скучные люди самовольно рассуждают о внешности женщин», а во втором -也指在小事上计较挑剔 – «многократно придираться к мелочам» не настолько противоречив, как предыдущий, тем не менее, имеет два разных значения, схожих по своей отрицательной оценочности. Еще одним полисемантом является фразеологизм 顺风耳 или «уши по ветру».

Он содержит в себе два близкородственных значения. Первое 指能听到很远声音的人 описывает человека, который способен хорошо слышать звук издалека, а второе – 也比喻消息灵通的人 называет хорошо информированного человека. Оба эти значения, равно как и противоположные значения вы-

шепредставленных фразеологизмов, выявляются исходя из контекстуального окружения или в определенной коммуникативной ситуации. Данная верификация также справедлива и для установления положительной, отрицательной или нейтральной коннотации фразеологизмов, например, фразеологизм 伶牙俐齿 переводится как «говорить очень внятно и быстро (зубы мелкие и аккуратные)» носит нейтральную коннотацию, в то время как фразеологизм 过目 不忘 «очень умный, ничего не забывает (глаза видят и не забудут)» наделен положительным оттенком значения. Весь диапазон семантических свойств рекуррентных фразеологизмов-соматизмов современного китайского языка явно указывает на то, что все они в комплексе являются сложным и интересным материалом для многоаспектного изучения с точки зрения современной и традиционной методологии. Кроме того, немаловажной особенностью таких словосочетаний является их полисемантичность, дающая простор для исследовательской палитры. Кроме того, учет особенностей и поиск закономерности восприятия семантики с учетом лингвокультурного фактора также выносится на перспективу исследования в аспекте компаративного анализа идентичных словосочетаний на материале английского языка.

Заключение

В заключение важно отметить, что весь диапазон семантических свойств фразеологизмов-соматизмов современного китайского языка указывает на сложность и уникальность материала, что открывает возможности для многоаспектного изучения с точки зрения современной и традиционной методологии. Кроме того, отличительной чертой таких единиц является их полисемантичность, дающая простор для исследовательской палитры. Помимо этого, в перспективе исследования лингвокультурный фактор в аспекте сопоставительного анализа идентичных фразеологических единиц на материале казахского и китайского языков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абилгалиева М.Х. Сопоставительные исследование соматической фразеологии казахского и русского языков: автореф.дисс. …канд.филол.наук. 10.02.06, 10.02.04/ Абилгалиева Мереке Хафизовна – Алматы, 1992. – 26 с.
2. Ахметжанова З.К., Валиханова Р.Е. Сопоставительно- функциональное исследование лексико-фразеологических систем казахского и русского языков. – Алматы, 1999.- 137 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М. Прогресс. – 2000, 400 с.
4. Ергалиева У.А.; Сулькарнаева А.Р. К вопросу об исследовании соматической номинации во фразеологии гетероморфных языков// Репозиторий ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, 2018 – С. 4 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.enu.kz/downloads/lichnie-stranici/somaticheskaya_nominaciya.pdf (Дата обращения: 24.04.2020)
5. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009. – С. 84.
6. Омиралиева Ж.К. Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами: дис. … канд. филол. наук. 10.02.19/ Омиралиева Жанар Кулматовна – Алматы, 1999. 136 с.
7. Xinhuazidian –Shangwu yinshuguan, Beijing, 2011, 711 c.

УДК 811.1/.8

Жунусова Умит Каимбековна,
магистр гуманитарных наук, докторант,
специальность «8D02302- Иностранная филология»,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Ислам Айбарша,
д.ф.н., профессор, декан,
педагогический факультет иностранных языков,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

ОБ ЭВФЕМИЗМАХ, ЭВФЕМИИ И ЭВФЕМИЗАЦИИ: ОБЗОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПЕРСПЕКТИВА ИССЛЕДОВАНИЯ

Аңдатпа: *Бұл мақалада біз "эвфемизм", "эвфемия", "эвфемизмделу" ұғымдарын және басқа да аралас құбылыстарды ашуға бағытталған лингвистикалық зерттеулерді қарастырдық. Отандық және шетел тіл мамандарының осы бағыттағы зерттеулеріне шолу келтірілген. Эфемизмдерді табумен байланыстыра зерттеуге арналған ғылыми жұмыстар қарастырылды, тіл мамандарының осы тілдің құбылыстарды зерттеудегі түрлі тәсілдері аталды. Мақала тақырыбы бойынша негізгі ұғымдардың анықтамалары келтірілген, тақырыптың зерттелу дәрежесі талданып, жаңа тәсілдерді қолдана отырып, осы бағыттағы теориялық және практикалық материалдарды талдау арқылы тақырыпты зерттеу мүмкіндігі бойынша қорытынды жасалды.*

Түйінді сөздер: *эвфемия, эвфемизмдер, эвфемизмделу, тілтанымдық зерттеулер.*

Аннотация: *В данной статье нами рассмотрены лингвистические исследования, нацеленные на раскрытие понятий «эвфемизм», «эвфемия», «эвфемизация» и других смежных явлений. Приведен обзор на существующие исследования в данном направлении отечественных и зарубежных лингвистов. Рассматриваются научные работы, посвященные изучению эвфемизмов в комплексе с табу, упоминаются различные подходы лингвистов к изучению данной проблематики. Приведены определения основных понятий по теме статьи, проанализирована степень изученности темы и сделаны выводы по перспективе исследования темы с использованием новых подходов к анализу теоретического и практического материала в данном направлении.*

Ключевые слова: *эвфемия, эвфемизмы, эвфемизация, лингвистические исследования.*

Abstrakt: *In this article, we consider linguistic researches aimed at revealing the concepts of "euphemism", "euphemization" and other related phenomena. An overview of existing research in this area by Russian and foreign linguists is given. Scientific works devoted to the study of euphemisms in conjunction with taboos are considered, and various approaches of linguists to the study of this problem are mentioned. Definitions of the main concepts on the topic of the article are given, the degree of study of the topic is analyzed. The research helped us make conclusions on the perspective of researching the topic by using new approaches to the analysis of theoretical and practical material in this direction.*

Keywords: *euphemisms, euphemization, linguistic research*

Эвфемизмы или эвфемистические выражения и эвфемизация в целом вызывают большой интерес у лингвистов, на данном этапе развития лингвистики в мире им посвящено большое количество лингвистических исследований. Работы зарубежных учёных отличает практическая нацеленность, их усилия, в большинстве случаев, нацелены на анализ, фиксацию, обобщение и систематизацию существующих эвфемизмов в том или ином языке. На современном этапе развития лингвистики существуют многочисленные научные труды, посвященные эвфемизмам, их классификации и проявлении в той или иной культуре и языке, а также создано большое количество словарей эвфемизмов русского и английского языков.

Эвфемизмы широко использовались и используются в самых различных языках мира и причинами этому вполне могут являться запреты, табу на упоминание различного рода слов или обсуждение определенных тем, например, таких тем, как болезнь, смерть и другие. Следует упомянуть, что эвфемизмы со временем могут утратить свою самую главную функцию – функцию смягчения обозначаемого эмоционально неприятного или табуированного понятия, в связи, с чем они непостоянны в языке.

Что такое «эвфемизм» и как его разграничить от смежных с ним понятиями и явлениями? Является важным разграничить значения понятий «эвфемизм», «эвфемия» и «эвфемизация» с помощью определений, предложенных современными лингвистами, чьи труды и научные интересы включают и эти явления.

В лингвистическом энциклопедическом словаре под ред. О.С. Ахмановой дается следующее определение: "эвфемизмы – эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов и выражений, представляющихся говорящему неприличными, грубыми или нетактичными" [*Ахманова, 1990*]. Похожее определение встречается и у исследователя Д.Н. Шмелева, который описывает и характеризует эвфемизм как "воздержание от неподобающих слов, смягченное выражение, служащее в определенных условиях для замены таких обозначений, которые представляются говорящему нежелательными, не вполне вежливыми, слишком резкими" [*Шмелев, 1979*]. Розенталь Д.Э. в свою очередь дает приблизительно такое же определение эвфемизму, называя его "смягчающим обозначением какого-либо предмета или явления, более мягким выражением вместо грубого" [*Розенталь, 1976*]. Л.П. Крысин определяет эвфемизм как "способ непрямого, перифрастического и при этом смягчающего обозначения предмета, свойства или действия..." [*Крысин, 2000*].

Эвфемизм – это прием или оборот речи, который используется для совершения определенного действия, например, смягчения речи.

Понятие «эвфемизация» связано с такими процессами, как: номинация, как инструмент создания эвфемизма и оценка. Помимо того, эвфемизацией может назваться и сам процесс насыщения речи эвфемизмами.

Под эвфемией же понимается речевая стратегия, призванная помогать достижению различных целей: созданию коммуникативного комфорта, преодолению коммуникативных неудач и других, с помощью определенных задач общения. [*Scott, 1926, p.107*]. Причина эвфмизации речи – избегать конфликтности общения, цель – не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта. Основываясь на вышеупомянутых толкованиях и суждениях можно сделать вывод, что в качестве основного признака при определении эвфемизма рассматривается его способность заменить, "завуалировать" нежелательные либо неприятные слова или выражения [*Л.Н. Вавилова*].

«Эвфемистическая замена» используется в «стремлении избегать коммуникативных конфликтов и неудач, не создавать у собеседника ощущение коммуникативного дискомфорта» [*Крысин, 1994, 391 с.*].

В речи эвфемистическая замена используется в стремлении избегать коммуникативных конфликтов и неудач, не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта (чтобы смягчить, ослабить эмоциональный удар). В речи благодаря эвфемизации можно вербализовать даже принципиально невербализируемые темы [*Р. Фараджаева, 2019, 6*].

Еще в античности к явлению эвфемизма был проявлен большой интерес со стороны ученых. В V-I вв. до н.э. такие римские и греческие ученые, как Цицерон, Аристотель, Квинтилиан обратили свое внимание на явление эвфемизма. Термин «эвфемизм» упоминался также в трудах Демокрита, Гиппия, Платона [*Хакимова, 2018, с. 9*].

В лингвистическом аспекте эвфемизмы стали объектом исследований ученых начиная с конца XIX столетия. В конце девятнадцатого столетия немецкий ученый Г. Пауль представил их как хорошо известную схему семантических изменений, а А. Мейе, который изучал эвфемизмы в античном обществе, привлек внимание ученых к этому явлению в первой половине XX века своими научными работами. Он, исследуя лингвистические свойства эвфемизмов в древних языках, определяет эти процессы как ―проявление изменения семантики слова [*Кацнельсон, 1965, с. 4*].

Следует отметить, что в английском языке впервые термин «эвфемизм» упоминается Т. Блаунтом в 1656 году в работе «Глоссография», где под эвфемизмом подразумевается «a good or favourable interpretation of a bad word» [*Baugh, 1935, p. 90*]. К всестороннему исследованию эвфемизмов привлекаются лишь в 60-80 гг. XX в. в исследованиях С. Видлака и Дж. Лоренса [*Хакимова, 2018, с. 9*].

В настоящее время особенности эвфемистических и табуизированных лексических единиц нашли отражение в работах таких ученых как Дж. Эйто "Эвфемизмы" [1994], «Англорусский словарь табуированной лексики и эвфемизмов» [2003]; А.М. Кацева 10 «Языковое табу и эвфемия» [1988]; Б.А. Ларина «Об эвфемизмах» [1961]; С. Видлака «Проблема эвфемизма на фоне теорий языкового поля» [1965]; Н. Исматуллоева «Эвфемизмы в современном узбекском языке» [1964], в работах и теоретических заключениях таджикских языковедов Т. Максудова [1986], Ф. Зикри□ева [2008], А. Акбарова [2011], М. Тахировой [2006], и т.д.

Таким образом, явление «эвфемии» в лингвистике традиционно связывают с явлением «табу». Поэтому, не случайно, что первоначально изучением эвфемизмов занимались этнографы, исследовавшие проблематику табу в первобытных сообществах (Д.К. Зеленин, А. Мейе, Дж. Фрэзер) [*Никитина, 2009, с. 1*].

Под термином «табу» понимается «совокупность негативных предписаний» [*Ахметов, 1997, с. 17*], система запретов религиозного происхождения, возникшая на самых ранних этапах существования человеческого общества. Так, например, у первобытных племен запрещалось прикасаться к каким-либо предметам или совершать какие-либо действия, так как это могло повлечь за собой жестокое наказание со стороны могущественных сверхъестественных сил. Табу могло распространяться и на слова. Запрету обычно подлежали обозначение смерти, названия болезней, имена богов и духов, животных, на которых охотились. Подобные суеверия связаны с представлением древних людей о том, что между словом и предметом, который оно называет, существует органическая связь, поэтому нельзя, например, произнести имя, не побеспокоив того, кому оно принадлежит [*Никитина, 2009, с. 1*].

В первой половине XX века вслед за этнографами к проблеме изучения словесного табу и эвфемизмов присоединились лингвисты как Западной Европы (Nyrop, Vendryes, Otto Yuspersen), так и Америки (F.N. Scott, J.M. Steadman, A.N. Read). Начиная с первых работ, посвященных словесному табу, американские лингвисты во главу угла ставят изучение современных словесных запретов в широком понимании, а именно, слов и выражений с «неприятной коннотацией» («unpleasant connotation») [*Steadman J.M., 95 p.*].

Начиная с первых работ, посвященных словесному табу, американские лингвисты во главу угла ставят изучение современных словесных запретов в широком понимании, а именно, слов и выражений с «неприятной коннотацией» («unpleasant connotation») [*Steadman, 1935, p. 95*]. В сферу табу включаются как традиционно грубая, непристойная лексика, так и слова с неприятным звучанием или даже графическим написанием, а также слова, вызывающие различные неприятные образы и ассоциации [*Scott, 192 6.*]. Отмечается, что отношение к таким словам весьма субъективно. То, что воспринимается женщиной как грубое наименование, требующее эвфемистической замены, у мужчины может не вызывать соответствующих ассоциаций. Со временем сам эвфемизм становится запретным. Процесс перехода эвфемизма в разряд словесного табу, по мнению Дж. Стедмана, сопровождается специализацией значения слова. Примером может служить слово intercourse, некогда употреблявшееся в более общем значении communication (связь) с нейтральной коннотацией, постепенно в контексте с определителем sexual (сексуальный) абсорбировал негативную коннотацию данного определителя и приобрел более специализированное значение copulation (половая связь) [*Steadman, 1935, p. 102*].

Исследования эвфемизмов в британской и, прежде всего, американской лингвистике отличаются прикладным характером. Поэтому лингвисты, занимающиеся проблемами эвфемистической лексики, являются, как правило, известными лексикографами. (Дж. Нимен и К. Сильвер; Ч. Кейни, Р. Спирс, Х. Роусон, Дж. Айто и т.д.). Американский лингвист-испанист и составитель одного из первых двуязычных словарей эвфемизмов Ч. Кейни относит эвфемию к явлению языка, вводя в трактовку данного понятия термин «косвенное наименование». Предложенное ученым определение эвфемии продолжает традицию широкого толкования эвфемизмов в американской лингвистике: эвфемия, по Кейни, – это средство, с помощью которого неприятный, оскорбительный или внушающий страх предмет обозначается косвенным или смягченным наименованием («the means by which a disagreeable, offensive or fear-instilling matter is designated with an indirect or softer term») [*Kany, 1960*] [*Steadman, 1935, p. 2*].

Исследованиям, проводимым в Российской Федерации, свойственна теоретическая направленность. Возрастает число работ, которые ставят перед собой научно-теоретические задачи рассмотреть, проанализировать и сопоставить развитие эвфемизмов в русском, английском, немецком, французском и других языках. Так, в монографиях Москвина В.П. и Сеничкиной Е.П., которые являются наиболее полными исследованиями эвфемизмов в русском языке, рассматриваются категориальный статус и сфера действия приёмов эвфемизации, уточняется соотношение эвфемии с целым рядом смежных понятий. Сделана попытка разграничить эвфемию и смежные явления, что позволило произвести наиболее полную функционально-тематическую классификацию эвфемизмов, выявить и систематизировать приёмы их образования в русском языке.

Учёными также описаны лингвистические критерии, позволяющие выделить эвфемизмы из числа единиц, связанных с переносным наименованием, изучены системные связи и отношения данных наименований.

В отечественной Казахстанской лингвистике на данном этапе развития лингвистики эвфемизмам уделяется не совсем большое внимание учеными, однако это дает большой стимул молодым ученым внести свой вклад в изучении данного аспекта языка.

Однако следует отметить, что существуют расхождения в подходах к изучению эвфемизмов. Многие авторы рассматривают их в рамках субституционного подхода, считая эвфемизм субститутом, заменным словом, употреблённым вместо неудобного, грубого слова.

Среди отечественных Казахстанских лингвистов к проблеме эвфемизмов обращались Мунатаева Э.М. связывая их с табу и дисфемизмами и рассматривая их в американском варианте английского языка (2000) [*Мунатаева, 2000*], Ғабитханұлы К. (1995) [*Ғабитханұлы*, *1995*], Жаханова З.Р. рассматривала проблему эвфемизмов и табу в казахском и английском языках и их социальный аспект, Сагинтаева А.К. рассмотрела проблему эвфемизмов в своей научной работе, посвященной комплексному исследованию табу и эвфемизмам в системе зоонимов (2003) [Сагинтаева, 2003].

Очень весомый вклад в разработку данной тематики сделали такие Казахстанские ученые как Кайдаров А.Т. (1992) [*Кайдаров, 1992, с. 74-79*], академик Маргулан А.Х. [*Маргулан, 1966*], профессор Ахметов А.К. [*Ахметов, 1995*], а также известный этнограф Аргынбаев Х.А. [*Аргынбаев, 1997*]. В своих работах они исследуют обычаи и верования казахского народа и связанные с ними запреты. В научных трудах профессора Ахметова А.К. прослеживаются этнолингвистические и этнокультурные основы табу. Он классифицирует их в 3 группы: 1. Табу и эвфемизмы, связанные со смертью; 2. Табу и эвфемизмы в сфере анатомии и физиологии человека; 3. Эвфемизмы в сфере политики [*Мунатаева, 2000, с. 12*].

Профессор Ахметов А.К. в своих работах проанализировал способы образования эвфемизмов в тюркских языках [*Ахметов, 1995, 17 с.*] а также их роль в обогащении словарного запаса языка.

Также, Маханова Г.Д. в своей научной работе «Функционально-семантические особенности английских политических эвфемизмов» исследовала функционально – семантические особенности эвфемизмов, используемых в политической сфере в английском языке [*Маханова, 2007*].

Необходимо отметить, что на данном этапе развития лингвистики, в Казахстане существуют так же работы, посвященные изучению эвфемизмов в комплексе с фразеологизмами, метафорами и различными языковыми единицами в сопоставительном анализе языков (китайский – казахский, русский – казахский, китайский – английский, английский – русский и т.д.) с разных подходов и в разных направлениях таких авторов, как Даулет Ф.Н. [*Даулет Ф.Н., 2019*], Алимжанова Г.М. [*Алимжанова Г.М., 2007*] и другие.

В целом, накопленный зарубежными и отечественными лингвистами материал позволяет приступить к изучению эвфемизмов, выявить наименее исследуемый тип эвфемизма и рассмотреть его использование на материалах в сфере медиа дискурса. Решение данной проблемы, как нам представляется, потребует поиска новых подходов к анализу теоретического и практического материала.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хакимова Мавзунаджон Махмуджоновна, Лексико-семантический анализ эвфемизмов в таджикском и английском языках, Диссертация на соискание учебной степени кандидата филологических наук, Худжанд, 2018, с. 1-169
2. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение/С.Д. Кацнельсон. – М.; Л.: Наука,1965.– 110с.
3. Baugh A.C. A History of the English Language– N.Y., 1935– p.384.
4. Никитина И.Н. Эвфемия в зарубежной и отечественной лингвистике: история вопроса и перспектива исследования, 2009, 9с.
5. Steadman J.M., Jr. A Study of Verbal Taboos//American Speech. 1935. vol. X. № 2.
6. Scott F.N. Verbal Taboos// The Standard of American Speech and other Papers. Boston, 1926.
7. Kany Ch. E. American-Spanish Euphemisms. Univ. of California, 1960.
8. Кайдаров А.Т. Культ слова у тюркских народов (на материале казахского языка), Тюркология, 1992. №3.-С.74-79.
9. Мунатаева Э.М. Табу, эвфемизмы и дисфемизмы в американском варианте английского языка, дисс. на соискание уч. степени к.ф.н., 2000, 134 стр.
10. Маргулан А.Х. Древняя культура центрального Казахстана. Алма-Ата.1966.
11. Ахметов А.К. Табу и эвфемизмы в тюркских языках. Алма-Ата, «Наука», 1995.-24 с.

12. Ахметов А.К. Парадигматические и лингвостилистические основы тропов в казахском языке. Известия. 1 (101). Алматы, Наука, 1997. С 17.
13. Ғабитханұлы Қайрат. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер./Этнолингвистикалық зерттеу/.Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жаз. дисс., Алматы- 1995, 167 бет.
14. Сагинтаева Аида Кыстаубаевна. Табу и эвфемизмы в системе зоонимов (на материале английского языка), дисс. На соискание уч.степени к.ф.н., Алматы, 2003, 130 стр.
15. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русистика. – Берлин, 1994, 391 стр.
16. Фараджаева Регина. Эвфемизмы в современных массмедиа (на примере видеоблогов Ю.А. Дудя). Выпускная квалификационная работа // Барнаул, 2019, 63стр
17. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: национально- культурные ценности,Вестник КазНУ сер.филологическая, 2007, – 3, стр 18-22
18. Ф.Н. Даулет, Духовные коды культуры во фразеологической картине мира (на материале культовой лексике китайского и казахского языков), Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. 2018. № 1. С. 171–185

УДК 80.800

Залединова Жанна,
филология магистрі, аға оқытушы,
Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

МЕТАФОРА ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДЫ ҚҰРУ ҮШІН КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМ

Аңдатпа. *Мақалада метафораның танымдық негіздері тұжырымдамаларды ұсыну тәсілі ретінде сипатталған. Мақалада лексикалық полисемия тұжырымдамалық желі ретінде көрсетілген. Әр түрлі типтегі тұжырымдамаларды қалыптастыру жрлдарына баса назар аударылады. Метафоризацияның әдіснамалық принципі тұжырымдамалардың негізгі лексемаларының магынасы мен бағалау потенциалын семантикалық өзгерту идеясы ретінде ұсынылады.*

Түйін сөздер: *метафоризация, бастапқы аймақ, мақсат аймақ, бағалау мәні, тұжырымдамалық желі.*

Заллединова Жанна,
магистр филологических наук, старший преподаватель, докторант,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

МЕТАФОРА КАК КОГНИТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПТОВ

Аннотация. *В статье описывается когнитивная основа метафоры как способ репрезентации концептов. В статье представлена лексическая полисемия как концептуальная сеть. Основное внимание уделяется формированию различных типов концептов. Методологический принцип метафоризации предлагается как идея семантической трансформации значения и оценочного потенциала ключевых лексем концептов.*

Ключевые слова: *метафоризация, область-источник, область-мишень, оценочное значение, концептуальная сеть.*

Zalledinova Zhanna,
Master of Philological sciences, Senior Lecturer, PhD student,
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

METAPHOR AS A COGNITIVE MECHANISM FOR THE FORMATION OF CONCEPTS

Abstract. *The article describes cognitive basis of metaphor as well as the ways of representing concepts. The article represents lexical polysemy as a conceptual network. The focus is on formation of different types of concepts. Methodological principle of metaphorization is suggested as an idea of semantic transformation of meaning and evaluative potential of key lexems of concepts.*

Keywords: *metaphorization, source domain, target domain, evaluative meaning, conceptual network.*

The object of study in this article is a metaphor that is analyzed in the context of cognitive mechanisms – processes and methods of «information processing, replenishing, modifying and configuring knowledge structures, operating with acquired knowledge, i.e. the formation and transmission of specific meanings» [*Yur'eva, 2015, p. 310*] and the formation of concepts.

Dealing with issues related to the metaphor study is impossible without referring to linguistic meaning representing various mental formations. For example, one needs to find out what types of evaluative knowledge are capable to metaphorization, and therefore to the representation of concepts, and which ones are not, and why. Next, it is crucial to understand what cognitive processes occur during the metaphorization of non-

evaluative meanings, which ultimately leads to the formation of the concepts. Finally, it is necessary to explicate the main stages of these processes.

The hypothesis of this study is that “metaphorical relationships between meanings of a polysemantic word and metaphorical expressions are a reflection of conceptual metaphors in language” [*Kobozeva, 2000, p. 171*] and that our ordinary conceptual system, which we think and act within, is metaphorical in its essence [*Lakoff G. & Johnson M., 1980*]. In particular, this is manifested in our ability to think of one mental area through the prism of another and to detect similarities – the ability which clarifies the essence of the metaphorization process when cognitive structures, in terms of which our knowledge related to the source domain is represented, is transferred from source domain to the target domain. In turn, the assimilation is "nothing more than <...> the sudden discovery of a new generic similarity of diverse ideas" [*Riker, 1995, p. 73*]. “Sudden Discovery of Similarities” explains the hermeneutic essence of metaphor, which “is not an object of understanding and not subject to accurate translation, but subject to interpretation” [*Stivenson, 1985, p. 148-149*].

Referring to the Kazakhstani studies on this issue, the work of N.G. Shaimerdinova illustrates the possibilities of cognitive metaphor in the analysis of ancient Turkic Orkhon texts. All the main types of cognitive metaphors, according to the author, are recorded in written monuments. The manifestation of a structural cognitive metaphor is observed when one area of human life is defined through another [*Shaimerdinova, 2004*].

Cognitive mechanism of metaphor includes its structure, models in which it is fulfilled, as well as the process of metaphorization itself. The structure of a metaphor includes the main subject of the metaphor, its auxiliary subject, some properties of the main subject and some properties of auxiliary subject. Metaphor is created "by predicating the signs of auxiliary subject to the main subject” [*Arutyunova, 1999, p. 357*]. These signs are not always essential – often a metaphor is created on the basis of our groundless ideas about certain objects or on the basis of stereotypes as a cultural-historical phenomenon. At the same time, the cognitive matrix existing in the minds of native speakers contributes to the choice of the right direction to find the right signs in the mental area of the source domain to transfer them to the target domain. The process of metaphorization should involve all four components; however, the specificity of the evaluative meanings does not always make this process possible.

The structural components of metaphor are differently presented in semantic structures of the language and create various models in it. Figurative substantive metaphor (cauliflower clouds, mirror lake) synthesizes both subjects of metaphor as well as properties of the auxiliary subject. The meanings of such tokens are part of the information contained in a static frame, which consists of slots that contain our knowledge about the auxiliary subject properties.

Consider the "peacock" lexem’s metaphorization process, the basic meaning of which is "the large birds from the pheasant family, known as one of the most beautiful ones". In the formation of an evaluation concept, represented by the second meaning of the token ‘narcissistic person’, cognitive processing of the “habits” slot of the “peacock” frame (bird) takes place and its attributes are transferred to the “behavior” slot(person). In the allocated slots, the process of assigning certain attributes to the slot on the basis of apperception takes place. Potebnya A.A. defined apperception as "participation of the strongest ideas in the creation of new thoughts” [*Potebnya A.A., 1993, p. 192*]. The strongest sign in the behavior of a peacock appears to be ‘a conceited, narcissistic person’, which receives a negative interpretation in the social sphere.

In the process of metaphorization elimination leads to "impoverishment" of metaphor semantics compared to the original meaning. However, a process opposite to elimination can occur, in which the frame structure becomes more complex in the target domain compared to the frame in the source domain. In this case, the metaphorical meaning, in contrast, is more specific and saturated with descriptive attributes.

The model of the adjective metaphor is fundamentally different: an auxiliary subject of the metaphor is not expressed in it, but it is implicated by an adjective evaluative token. For example, in a metaphor "a sick society" the auxiliary subject "man" implicates a token "sick", and the process of metaphorization reflects our ability to compare society to a living organism and structure social processes by analogy with processes in the body of a person. But at the same time, the semantics of an adjective doesn't explicate only “state”, but also the desired attribute of this slot -"sick".

This type of metaphorical transfer is accompanied by modification (by change) of factual signs of an auxiliary subject and by the emergence of an assessment or a change in its foundation (criteria). Thus, the token "sick" reflects the state of the biological organism, which leads to the loss of its ability to normal functioning but the meaning is not evaluative, despite the negative assessment of this state in the linguistic picture of the

world. However, in the mental space of “society” this sign, modifies itself and determines the evaluative character of the meaning. Generally "Polysemy in terms of evaluative vocabulary reflects the ways of evaluation's conceptual development itself and – more broadly – from the lowest to the highest human needs. As a rule, the highest value represents biological and sensory criteria of evaluation. Then the development of meanings goes along utilitarian lines of designation and, finally, higher, moral and ethical evaluation” [*Potebnya, 1993, p. 129-130*]. Various conceptual relationships are transferred to the target domain in the process of metaphorisation. Since in this process retains the denotative potential of the main meaning, the interconnection of the meanings of a polysemantic word can be represented in the form of a semantic net, which is a “synthesis of remembered and the constructed material” [*Rahilina, 2000, p. 267*] and, therefore, have a cognitive basis. Thus, “language is not self-sufficient, but an auxiliary tool that provides mental activity. Language and mental activities are developed in a coordinated and parallel manner, which leads to the formation of an inextricable unity of sub-language cognitive structure and its elements.” [*Kibrik, 2015, p. 37*].

Many metaphors map additional knowledge from the source domain onto the target, and one can pick out distinct pieces of knowledge associated with the source domain of a metaphor, which is already connected to the scope of a metaphor. This means that abstract concepts are characterized by a large number of distinct source domains, and a single concept can characterize many distinct target domains (*war* is both *argument* and *love*) [*Kövecses, 2002, p. 94*]. All in all, we can say that metaphors indeed give an insight into everyday experience; the way we have been brought up to perceive our world is not the only way and it is impossible to see beyond the “truths” of one’s particular culture [*Lakoff G. & Johnson M., 1980, p. 239*]. These metaphors, after all, contribute to the differences between humans and animals by the systematicity of analogies and disanalogies. Even the unknown is felt closer this way, and major advances in metaphor theory preserve these findings.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Юрьева А.А. Концептуальная метафора как когнитивный механизм формирования оценочной характеристики человека в английском языке//Когнитивные исследования языка. Шығарылым XXII. Язык и сознание в междисциплинарной парадигме исследований. Матер. Междун. симпозиума по когнитивной лингвистике 30.09 – 2.10 2015 г. М. – Тамбов – Санкт-Петербург, 2015. б. 310-312.
2. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000
3. Lakoff G. & Johnson M. 1980. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press, completed with an Afterword in 2003
4. Рикер П. Живая метафора//Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. М.: Академия, 1995. б. 69-78.
5. Стивенсон Ч. Некоторые прагматические аспекты значения//Новое в зарубежной лингвистике. Шығ 16. М.: Прогресс, 1985. б. 129-154.
6. Шаймердинова Н.Г. Методы тюркологии и когнитивный подход в изучении древнетюркских текстов. URL: http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/1499/metod-turk.pdf
7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 192 б.
9. Сергеева Л.А. Оценочное значение и категоризация оценочной семантики: опыт интерпретационного анализа (на материале русского языка). Дисс. … докт. филол. наук. Уфа, 2004. 316 б.
10. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М.: Русские словари, 2000. 415 б.
11. Кибрик А.Е. Когнитивный подход к языку//Язык и мысль: современная когнитивная лингвистика. М.: Языки славянской культуры, 2015. б. 29-59.
12. Кевечес З. 2002 Metaphor. A Practical Introduction. Oxford University Press.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Юрьева А.А. Концептуальная метафора как когнитивный механизм формирования оценочной характеристики человека в английском языке // Когнитивные исследования языка. Выпуск XXII. Язык и сознание в междисциплинарной парадигме исследований. Матер. Междун. симпозиума по когнитивной лингвистике 30 сент. – 2 окт. 2015 г. М. – Тамбов – Санкт-Петербург, 2015. С. 310-312.
2. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000
3. Лакофф Г. & Джонсон, М. 1980. Метафоры, которыми мы живем. Чикаго и Лондон: Университет Чикагской Прессы, завершенный Послесловием в 2003 году.

4. Рикер П. Живая метафора // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. М.: Академия, 1995. С. 69-78.
5. Стивенсон Ч. Некоторые прагматические аспекты значения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. М.: Прогресс, 1985. С. 129-154.
6. Шаймердинова Н.Г. Методы тюркологии и когнитивный подход в изучении древнетюркских текстов. URL: http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/1499/metod-turk.pdf
7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 192 с.
9. Сергеева Л.А. Оценочное значение и категоризация оценочной семантики: опыт интерпретационного анализа (на материале русского языка). Дисс. … докт. филол. наук. Уфа, 2004. 316 с.
10. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М.: Русские словари, 2000. 415 с.
11. Кибрик А.Е. Когнитивный подход к языку //Язык и мысль: современная когнитивная лингвистика. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 29-59.
12. Кевечес З. 2002. Метафора. Практическое введение. Издательство Оксфордского университета.

REFERENCES

1. Yur’eva A. A. Konceptual'naya metafora kak kognitivnyj mekhanizm formirovaniya ocenochnoj harakteristiki cheloveka v anglijskom yazyke // Kognitivnye issledovaniya yazyka. Issue XXII. Yazyk i soznanie v mezhdisciplinarnoj paradigme issledovanij.Materials of Int. Symposium on Cognitive Linguistics 30 September – 2 October 2015 г. M. – Tambov – Saint Petersburg, 2015. p. 310-312.
2. Kobozeva I. M. Lingvisticheskaya semantika. M.: Editorial URSS, 2000
3. Lakoff G. & Johnson M. 1980. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press, completed with an Afterword in 2003.
4. Riker P. Zhivaya metafora // Riker P. Germenevtika. Etika. Politika. M.: Akademiya, 1995. p. 69-78.
5. Stivenson CH. Nekotorye pragmaticheskie aspekty znacheniya // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Iss. 16. M.: Progress, 1985. p. 129-154.
6. Shajmerdinova N.G. Metody tyurkologii i kognitivnyj podhod v izuchenii drevnetyurkskih tekstov. Retrieved from: URL:http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/1499/metod-turk.pdf
7. Arutyunova N.D. Yazyk i mir cheloveka. M.: Yazyki russkoj kul'tury, 1999.
8. Potebnya A.A. Mysl' i yazyk. Kiev: Sinto, 1993. 192 p.
9. Sergeeva L.A. Ocenochnoe znachenie i kategorizaciya ocenochnoj semantiki: opyt interpretacionnogo analiza (na materiale russkogo yazyka). Diss. … dokt. filol. nauk. Ufa, 2004. 316 p.
10. Rahilina E.V. Kognitivnyj analiz predmetnyh imen: semantika i sochetaemost'. M.: Russkie slovari, 2000. 415 p.
11. Kibrik A.E. Kognitivnyj podhod k yazyku //YAzyk i mysl': sovremennaya kognitivnaya lingvistika. M.: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2015. p. 29-59.
12. Kövecses Z. 2002. Metaphor. A Practical Introduction. Oxford University Press.

ӘОЖ: 82-13

Ибрайханова Ақмарал Қоңырқызы,
ф.ғ.м., аға оқытушы,
Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер кафедрасы,
Гуманитарлық-заң факультеті,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: akmaral_rollan@mail.ru

Искакова Жазира Мақсұтқызы,
ф.ғ.к., доцент,
Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер кафедрасы,
Гуманитарлық-заң факультеті,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: oazis-jas@mail.ru

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИННІҢ АҢЫЗ СЮЖЕТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ПОЭМАЛАРЫ

Аңдатпа: *Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі Сапарғали Бегалиннің аңыздар сюжетіне құрылған поэмалары негізге алынған. Ақынның «Қыран кегі», «Үр, тоқпақ», «Сырлы қайнар» атты поэмаларының көркемдік-идеялық ерекшеліктерін талдай отырып, аңыз әңгімелермен салыстыра қарастырған. С. Бегалиннің поэмаларында кейіпкерлер бейнесін жасау, олардың рухани дүниесін ашу сияқты көріністерді шебер суреттегені жайлы айтылады.*

Түйінді сөздер: *поэма, аңыз, кейіпкер, автор, ертегі, балалар, жас ерекшелік, жеткіншек, суреттеу.*

Аннотация: *В данной статье заложены поэмы, созданные на сюжете легенды видного представителя казахской детской литературы Сапаргали Бегалина. Поэт анализировал художественно-идейные особенности поэм «Қыран кегі», «Үр, токпак», «Сырлы қайнар» сравнив с легендами и рассказами. В поэмах С. Бегалина рассказывается о том, что он умело и мастерски описал такие картины, как создание образа героев, открытие их духовного мира.*

Ключевые слова: *поэма, легенда, герой, автор, сказка, дети, возраст, подросток, описание.*

Abstract: *This article examines the based-on-legends poems of a prominent representative of the Kazakh children's literature Sapargali Begalin. To analyze the fictional and ideological features of the poet's poems "Kyran kegi", "UR, Tokpak", and "Syrly Kainar", they were compared with legends. The author reveals the skill of S. Begalin in describing the characters' images and their spiritual world in poems.*

Keywords: *poem, legend, character, author, fairy tale, children, age, teenager, description.*

Қазақ балалар әдебиетінің өсу, өркендеу, даму барысында көрнекті роль атқарып келе жатқан негізгі жанрдың бірі – поэма. Оның терминдік түсінігі мен жанрлық ерекшелігі жайлы жүйелі заңдылық қалыптасқаны белгілі. Профессор А. Еспенбетов: «Қазақ поэмасы XIX, XX ғасырларда туып, қалыптасты делініп жүр. Ықылым замандар ахуалынан сыр шертетін батырлар жыры, ғашықтық жырлары, халық өмірінің шежіресіндей тарихи жырлар, бертінде қазақ әдебиетіне сіңісіп кеткен шығыстық сюжетке құрылған қиссалар әдебиетіміздегі романтикалық, реалистік поэмалардың ілкі тарихын, өсу бағытын, даму процесін ой көзінен өткізуге себін тигізеді» [Еспенбетов А., Торайғыров С., 1992, 148 б.] деп поэма жанрының дүниеге келу себебін қарастырса, Ә. Нарымбетов: «Алдымен, эпикалық поэмада шиеленіскен тартыс, өткір сюжет болу керек. Поэма кейіпкерлері төтенше іс, айрықша әрекетімен көзге түссін. Әдеби образға жандандыратын, жан бітіретін төгілген көркті тіл, оқушыны желпіндіріп, тамсандырып отыратын көркемдік бейнелеу амалдары да ауадай қажет. Оқушыны толғандыратын, тебірентетін, ұзақ уақыт есінен кетпес терең ой, тағылымды пікір болу керек поэмада» [Нарымбетов Ә., 1989, 182 б.], – деп поэманың өзіне тән ерекшелікті атап көрсетеді.

Балаларға арналған поэма жанры өзінің бастау көзін фольклордан алғаны белгілі. Халық жадында берік орныққан ертегі мен аңыз, мысал мен жыр дастан үлгілері ақын-жазушылардың жеке шығармашылығына да өз әсерін тигізді. Сол себепті балалар әдебиетінде ертегі поэмалар, ертегі повестер, ертегі пьесалар пайда болды.

Қазақ ақындарының балаларға арналған ертегі поэмалары жанр ретінде XX ғасырдың басында қалыптаса бастады. Балалар ақындары поэмаларына «Өзінің негізгі сюжетін ертедегі жыр, қисса, дастандардан алғаны даусыз» [Кәкішев Т., 1971, 83 б.] деген ғалым Т. Кәкішевтің пікірі шындық. Бұған өзінің шығармашылық жолында аңыз негіздерін көп арқау еткен Сапарғали Бегалиннің «Қыран кегі», «Сырлы қайнар», «Үр, тоқпақ» поэмалары дәлел. Бұл туындылар – балалардың жас ерекшелігі мен олардың ойлау қабілетінің ескеріліп, ең бастысы – балаларға арналған поэма жанрының даму үстінде екендігінің тағы бір дәлелі.

Сапарғали Бегалиннің құсбегілік жайлы аңызға негізделіп жазған поэмасы – «Қыран кегі». Поэма халық аңызының әдеби-поэтикалық өңделуі негізінде жазылған. Ақын поэмасының ерекшелігі: әдеби өңдеу арқылы аңыздағы ойды қайта өңдеп, ойды кеңейте түсуінде. Автор поэманы оқырман қауымның түсінуіне жеңіл тисін деп, «Тінейге түскен құс», «Қыран ұясында» деп екі бөлімге бөліп, ықшамды етіп жазған. Поэманың басты кейіпкерлері – Сүрмерген, қыран, жас бала Тіней. Поэмада Ойтүндік өзенінің бойында аңшылық кәсіп қылып жүрген Сүрмергеннің іс-әрекеті баяндалады. Аң аулап жүрген кезде суға келген киіктің текесін атып құлатқан Сүрмерген көктен түйіліп, текені іліп ап, қайтадан аспанға көтерілген қыранның қылығына таңырқап қарайды. Шығармада осы тұста Сүрмергеннің баласы Тіней образы белең алады. Сюжеттік даму барысында әкесімен бірге кезекті аң аулауға шыққан Тінейді қыран көкке алып, үша жөнеледі. Баласынан айрылған Сүрмергенді ақын поэмада былай деп суреттейді:

«Сандалып сонда Сүрмерген
Күңіренді зарлы үнменен.
Қайғырып қайтты қосына,
Тыңдады жалғыз түн керең.
Не істерін білмей Сүрмерген
Отырды орман ішінде.
Айрылып жалғыз баладан,
Көргендей болды түсінде».

Автор баласынан айрылған әкенің мұң-зарын осылай бейнелейді. Кейіпкердің тосын жағдайға тап болуы, мұңын шағар жанның жоқтығы, оның зарына тек тылсым табиғаттың ғана куә екені поэманың қайғылы сәтін тереңдете түскен. «Тінейге түскен құс» бөлімінде жоғарыдағы оқиға айтылса, «Қыран ұясында» атты екінші бөлімде Тінейдің құс ұясында басынан кешкен іс-әрекеті сомдалады.

«Баланы ілген ақиық
Кетті шырқап аспанға,
Қанат, құйрық суылдап,
Тартты биік асқарға.
Булығып көзге жас толып,
Дірілдейді тұла бой.
Қол, аяқ кеткен созылып,
Жинақталмай қашқан ой»

деген жолдар арқылы автор суылдап үшқан қыран мен үрейден дірілдеп-қалшылдап үн шығара алмай, қорқып келе жатқан бала бейнесін сомдайды. Тінейдің үстіндегі киік терісін аң деп үққан қыран баланы биік құздағы ұяда жатқан балапанына азық ретінде апарып береді. Бала құс ұясындағы әртүрлі аң еттерінің жатқанын көреді, қыранның баласы солармен тамақтанатынын түсініп, зәре-құты қалмайды. Сол кездегі баланың қорқынышты сәті поэмада:

«Қозғалуға қыраннан
Қорқып Тіней түнімен.
Атқанша жатты жазғы таң,
Айрылып мүлде есінен»

деп суреттеледі.

Тастай қараңғы түнде құстың тосын қимылы бала Тінейді одан әрі үрейлендіре түседі. Таң атысымен қыран көкке қайта көтеріледі, осы сәтті пайдаланған бала қалайда құтылып шығудың амалын іздей бастайды. Қия-қияны кезіп, жасырынатын бір үңгір тауып алады. Сол үңгірде шикі етті күнге қақтап жеп, күнін көреді. Үядағы балапанның есейгенін күтіп жүрген бала айла тауып, бөкен терісінен есіп, арқан жасайды. Тінейдің осы сәттегі аянышты халі мен ауыр тағдыры поэмада:

«Арқанды байлап беліне
Тіней құсты босатты.
Ширыққан қыран дауылмен,
Тінейді алып көкке атты»

деп бейнеленеді. Қыран баланы орман үстімен көкке алып үшқан кезде бала жолында кездескен бір зәулім қарағайды паналап қалады. Арқаннан жасалған аяқбауы үзілмей, құс та, өзі де ағаштың басында тұрады.

«Үзілмеді аяқбау,
Жазбады Тіней құшағын.
Солқылдап қарағай,
Салмақ басып бұтағын».

Поэмада баланы Сүрмергеннің досы құтқарып қалады. Қыранды да жібермей, баланы да аман-есен сақтап қалады. Аңыз оқиғасының соңы баласымен табысқан ата-анасының бақытын суреттеумен тәмамдалады.

Ақынның бұл туындыны жазудағы негізгі мақсаты – оқушысын құсбегілік өнердің қыр-сырымен таныстырып, адам баласының алғырлығын сөз ету. Поэмада автор оқырманға кейіпкерінің қиын-қыстау сәттерде өзін-өзі ұстауы, айла тауып әрекет жасауы, ширақтығы сияқты қасиеттерді үлгі етіп, құсбегілік өнердің қатерлі екенін ескертеді. Ақын Тінейдің ақылдылығы менептілігін баяндап жатпай, бала көкейіне қонымды бейнелі оқиғалармен ықшамды жеткізеді. Ойымызды академик С. Қирабеавтың пікірімен сабақтасақ: «Біз өмір шындығын дәл бейнелеу дегенді көп айтамыз. Осы «дәл бейнелеу» дегеннің өзі не? Бұл – баланың өмірін жып-жылмағай, тартымсыз, көңілді де әсем етіп суреттеп қана қою емес. Өз бетімен өмірге ұмтыла түсіп, қай баланың болсын, өміріне, тіршілігіне бөгет жасар қиындықтарға ұшырайтыны белгілі. Ендеше, біз кітаптарымыз арқылы жас ұрпақты арамдыққа, әділетсіздікке, қаталдыққа қарсы күресуге әрқашан дайындық сезімге баулуға тиіспіз. Жас жүрек қиыншылық үстінде ер жетіп, жол табады. Жасты есейтетін тек үгіт қана емес, сезім, өмірдің тартысын сезіну. Кейде қайғы да бала сезімін есейтеді, оның есін кіргізеді» [Қирабаев С., «Жұлдыз», №8, 1969, 23-28 б.]

Ертегі поэманың өзіне тән ерекшеліктері қандай десек, біріншіден мазмұнындағы ойлылық пен жинақылық, екіншіден тың тақырыптың жырлануында, үшіншіден ақын қай оқиғаны суреттесе де, бала көзімен, соның түсінігмен, қиялымен қарайды, психологиясын түсінуге тырысады, төртіншіден тіршіліктің үлкен де күрделі мәселелерін бала көзқарасымен, танымымен баяндайды. Мұның бәрі Сапарғали Бегалиннің балалар әдебиетіндегі поэма жанрындағы өзіндік қолтаңбасы, дара ізденістері десек, сондай-ақ балалар ақынына тән тұлғасы да тынылып, ерекшелене түседі. Поэма жас оқырмандардың қабылдауына ықшамды 7-8 буынды жыр өлшеміне құрылған.

Балалар поэмасында дәстүрлі тақырыптың бірі – оқырманды адалдыққа, әділдікке тәрбиелеу. Адамгершілік қасиеттердің мәнін бала санасына сіңіруде ақылдылық пен надандық, әділдік пен әділетсіздіктің мәңгілік тартысын ертегі, аңыздың көркемдік амал-тәсілдерін ұтымды қолдана отырып, бала ұғымына сай жеткізеді. Мұндай ертегі, аңыздар жас оқырман үшін адам мен дүние танудың алғашқы бастамасы тәрізді.

Ақынның балаларға арнап ертегі ізімен жазған «Үр, тоқпақ» поэмасы:

«Ертеде, ерте, ерте күнде,
Ешкі жүні бөрте күнде,
Жер жаялықтай,

Аспан тебінгідей екен.
Онда өзеннің басы
Арық сияқты жіңішке екен.
Алтайдың тасы –
Қиыршық ұсақ күмісті екен», –

деген кіріспемен басталады. Шығарманың бұлайша басталуы халық ауыз әдебиетіндегі ертегі жанрының дәстүрлі кіріспесін еске түсіреді. Осы орайда М. Әуезовтің: «Қазақ ертекшісінің бәрі де көптен-көп ертегісін: «ертеде бір бай бопты», «ертеде бір хан бопты», «ертеде бір кемпір мен шал бопты» деп бастайды. Немесе, «ертек-ертек ерте екен» деген сияқты көпке ортақ, ерекше, өлеңше бастауымен келеді. Кейде «ертекүнде үш ағайынды жігіт бопты» деген сөздер ертегінің басын бастайды.

Осылайша ертегінің алдында үнемі айтылып отыратын дағдылы сөздері әңгіменің жолын ашады, жөнін аңғартады. Айтылатын өзге әңгіме емес, ертегі, оның өзге сөзден бөлек, өзіне тән айшығы, өрнегі бар. Тыңдаушы соны аңғарсын да, есітер әңгіменің ерекшелігіне бейімделе берсін демек» [Әуезов М., 1991, 415 б.] деген пікірін еске ала кеткен орынды.

Ақынның поэмадағы буын, сөз үйқастарына қоса, «е», «а», «ж» дыбыстарын үндестіруі кіші жастағы балалардың дыбыс әсерлігін ескергендігімен сабақтас. Сондай-ақ поэмада кішірейту («жер жаялықтай», «аспан тебенгідей») тәсілінің қолданысы да бар.

Шығармада бақшасындағы тарыға үрлыққа түскен қаздың арқасында мол дәулетке кенелген кедей шал мен кемпірдің басынан өткен қызықты оқиғалар баяндалады. Адалдық пен арамдықтың қатар жүретінін көрсеткен туындыда әділет төрешілік жасайды. Аңқау шалдың аңғалдығын пайдаланған мыстан кемпірдің зұлымдығын қаз сыйлаған «Үр, тоқпақ» әшкере етеді. Қолда барды қанағат тұтпаған мыстан кемпірдің бейнесі, өзіне серік, достықты қадірлей білетін қаз тұлғасы шығармада әралуан оқиғаларда көрініс берген.

«Үр, тоқпақ» ертегі поэмасының оқиғасы бала қабылдауына жеңіл, логикасына сіңімді, мазмұнының түсінікті әрі қызғылықты келуімен ерекшеленеді. Ақын өз өлеңдерінде балдырғандардың танымына сай болу үшін, автор ертегі жанрына тән ерекшелік пен балалар шығармасына қойылатын талаптарды сақтай жазған.

«Балық аулап, тұзақ құрып,
Арық қазып суды бұрып,
Тары өсіріп, талқан жеп,
Қамыстан өрген үйі бар,
Болар-болмас күйі бар,
Тұрады екен кемпір-шал»

деген жолдармен ақын оқырмандарға поэманың негізгі кейіпкерлері кемпір мен шалдың қарапайым тұрмысын хабардар етеді. Поэмада автор оқырмандарын ертегінің басты кейіпкерлерімен таныстырып алғаннан соң ғана негізгі оқиғаны баяндауға кіріседі. Шығармадағы ақын қолданған тәсіл – диалог. Момын шал мен кемпір, шал мен қаз, қойшы бала мен шал, шал мен мыстан кемпір диалогтары оқиғаны ықшам әрі бала қабылдауына орай жинақы өрбітуімен байланысты. Шалдың еккен көк тарысына қаздың үрлыққа түсуі, көп кешікпей түзаққа түскен қаздың бейнесі поэмада:

«Мені босат, жанымды қи,
Тілегіңді айт, мен беремін.
Тойғаныңша берейін сый,
Сені байға теңгеремін.
Қалың жылқым өр жайлауда,
Сортаң жерде жатыр түйем.
Қойым толы кең қойнауда,
Тоғай толы сиырыммен.
Бәрін берем не керегің,
Кел де ала бер қалағаның.

Билігіңде бәрі сенің
Бар тілегім шыбын жаным»,

деген жолдар арқылы ашылады. Қаздың айтқан сөзіне иланып, оны ашылады. Қаздың айтқан сөзіне иланып, оның тілегін орындап, бауыздамай қоя берген шалдың бейнесі шығармада адалдық пен қайырымдылықтың символы. Ақын өз оқырмандарының зейінін кейіпкердің адамгершілік қасиетіне аудара отырып, оларға қамқорлықтың мәнін көрсетеді. Бұдан әрі поэмада шалдың үйге құр қол келгенін көрген кемпірінің ашуланған бейнесі сомдалады:

«Қаз алдаса қоя берген,
Ақылың жоқ антұрған шал.
Онан да бар, тез алып кел,
Қаздың етін, сол тілегім».
Шалдың ендігі беталысы –

қаз досының мекенін тауып алып, одан көмек сұрау. Алтай тауын аралап, Ертіс өзенін жағалап жүріп шал бір қойшыға кез болады. Жөн сұраса келе қойшының алдындағы қойы қаздың малы екені анықталады. Қойшы шалға қаздың құнды үш мүлкі бар екенін айтады.

«Оның бірі – «қайна қазан»,
Керек астың өзі пісер.
Қашан айтсаң қай уақытта,
Дайын болар асың ішер.
Біреуі оның асыл есек,
Тек «құс» десең алтын құсар.
Қазынаңда болмайды есеп,
Санауға да ішің пысар.
Біреуі оның «ұр, тоқпағы»,
Тек айтсаң-ақ төпелейді.
Тек «ұр, тоқпақ» десең тағы
Хан ба, бай ма, елемейді», –

деп шын ықыласымен жауап береді. Шығармадағы шалдың осылай қойшыға кездесуі оқиғаның даму үстінде екенін көрсетеді, яғни оқиға жылдамдықпен өрбіп, әрі кішкене оқырманды жалықтырудан сақтайды. «Бүгінгі таңдағы әдебиетке, оның қай жанрына болсын қойылатын биік талаптардың бірі – драматизм» [Нұрғалиев Р., 1986, 261 б.]. Шалдың қаз сыйлаған «қайна қазанын», «құс есегін», «ұр, тоқпағын» мыстан кемпірдің айла тауып, алып қалуы – ертегінің драмалы түсы. Адалдық пен арамдықтың қатар жүруі, олардың шиеленісі шығарма кейіпкерлерінің мінезін аша түскен. Автор поэмада екіжүзді, зұлым мыстанның айласын қаз сыйлаған «ұр, тоқпақ» арқылы әшкерелей отырып, шалдан алдап алған қазаны мен есегін кері қайтарып бергізеді. Қулығын асырып келген мыстан кемпірдің шалды оятып, көмек сұрауын автор юмор арқылы өрнектеген. Шығарма соңын автор:

«Сонан бері кемпір мен шал,
Аптағаны алтын, күміс,
Ішкендері шекр мен бал,
Қарық болып жаз бен қысы.
Тұрад дейді содан бері
Алтайды асып, Ертіс жайлап,
Сол есектің жүрген жері
Атаныпты Алтын аймақ», –

деп ертегіге тән жақсылықпен аяқтайды. Адамдықтың асыл қасиеттері адалдық пен еркіндіктің жеңіске жетуі – поэманың негізгі түйіні.

«Алтайда өскен ақ тарының
Қасиетін қаз біледі.
Өзі еккенмен тары сырын
Алтайлықтар аз біледі.
Деген нақыл ерте кезден
Ертегі боп ел сөзінде.
Осы ертегі бір сөзден
Туған екен сол кезінде», –

деп ақын поэмаға өзінің көзқарасын білдіреді. Поэмада автор – адалдық пен әділдіктің жақтаушысы. Поэманың тақырыбы – ізгілік, идеясы – залымдықты жеңген ізгілікті дәріптеу. Ертегі поэманың өміршеңдігі неде дегенде, жауыздық пен әділдіктің қақтығысын бала қабылдауына лайықтап бейнелеп, үлкен ойды бала санасына сіңіруде, айтылар ойдың тек образдан туындауын жүзеге асыруында және ертегінің эстетикалық заңдылығын сақтай жазуында. Сондай-ақ автордың ертегі кейіпкерлерінің бастан өткізген оқиғаларын суреттегенде көп жағдайда өз оқырманының жас ерекшелігін, олардың сұраныс-тілегін ескеріп отырғандығында.

Сапарғали Бегалин аңыздар ізімен жазған «Сырлы қайнар» туындысы мектеп жасындағы оқушыларға арналған. Поэманы автор Сақпан қарттың әңгімесі арқылы өрбітеді. Шығарманың кіріспе бөліміндегі:

«Шықты бір топ жас ұландар
«Жамантының» бойын өрлеп,
Аққан өзен, өскен тал бар,
«Жаманты» өзен жатқан көлбеп.
Және жалғыз ағашы бар –
Қара өріктің өскен бір түп,
«Қасиетті ағаш, киелі су
Сырлары көп, – дейді, – оны жұрт»

деген жолдарынан Жаманты тауына саяхатқа шыққан балалардың іс-әрекеті сомдалады. Автор поэмада балалардың қайнар суын түндырып жүрген сушы Сақпан қарттан тау мен өзен атының неге байланысты қойылғанын сұрайды. Сонда қарт көне заманның аңызын балаларға жырдай ғып айтып береді:

«Ертеде екен ел әдеті –
Күшті әлсізін алған шауып.
Жаусыз жаққа түзеп бетін,
Жеңілгені кетеді ауып.
Сондай үлкен ұрыс болып,
Қазақ елі қырғын тапқан.
Ел сақтанбай көшіп-қонып,
Кез еді бір бейқам жатқан.
Жеңілген ел тастап көшіп
Малын, мүлкін, жерін, суын.
Тау қиялап, тасты кешіп,

деп қазақ халқының басынан өткен жаугершілік заманның елге әкелген зиянын баяндайды. Сондай ел басына күн туған шақта қолына найза алып, жаумен жалғыз алысқан Жаманты деген батыр болады. Аңызда батыр оқыс жағдайда, қысылтаяң шақта танылады. Ақын батырдың жау қоршауында қалған сәттегі кесек, өр мінезін суреттеп алады. Ерлік жасау үшін мінездің өткірлігі мен қайсарлығы қажеттігін бала түсінігіне әсер етер суретпен жеткізеді. Батыл да қайсар, өткір мінезді батырдың психологиялық портретін бейнелейді:

«Сонда қазақ қолын бастап,
Қашпай қайта жауға шапқан,
«Қашпаңдар, -деп – жерді тастап»,
Жаманты екен дабыл қаққан.
Ол ер екен елін сүйген,
Қымбат көрген арын жаннан.
Арыстандай жауға тиген,
Ат жүздіріп аққан қаннан.
Жалғыз келген Жаманты ерді
Қамапты жау сай басында.
Жау бұрын ап бекін жерді
Жан жоқ екен ер қасында.
Жау қуанып ұстаймыз деп,
Жаяу өрлеп тасқа ұмтылған.
Сонда батыр жаудың тобын
Қопарып ап таспен ұрған».

Ақын Жамантының жаудан қаймықпаған қайсарлығын үрпаққа үлгі етіп, патриоттық тәрбие беруді мақсат тұтады. Батырдың ерлігін ғана емес, туған елге деген сүйіспеншілік сезімін өрнектеуі де бала танымына әсерлі әрі ұтымды түрде суреттелген. Поэма соңында Жамантыға көмекке келген қазақ қолы жиналып кеп, дұшпанын жеңеді.

«Ертек етіп ерте күннен
Ер атымен тауды атаған.
Мына өрік пен мына бұлақ –
Белгі мұра содан қалған.
Жауды жеңіп, тарқап ыза,
Ер Жаманты тартқан садақ.
Сол ұрыста сынған найза
Сабын осы жерге қадап».

Сақпан қарт: «Жаманты батырдың атқан садағының оғы қадалған жерден су шығады. Ол су адам жанына мың да бір ем. Судың сырлы қайнар аталуы сол себепті. Батырдың сынған найзасы қадалған жерге өрік өсіп шығады» – әңгімесін аяқтайды.

Автор аңызда басты кейіпкер етіп атақты батырды емес, тек бір ұрыста асқан ерлік көрсеткен, бұрын тарихта аты аталмаған тұлғаны алады. Шығармада Сақпан қарттың әңгімесін тыңдаушы жас ұландардың сезім- күйлері де әсерлі бейнеленген. Қарт шежіресін тыңдап болған соң балаларды саяхатқа алып шыққан, табиғат пәнінің мұғалімі атайға бұлақтың пайда болу себебін ғылым тілімен түсіндіреді. Шипалы суға аруақ қонған дейтін нанымшыл қартқа бұлақтың жерт астындағы жылылықтан пайда болғанын ұғындыра бастайды. Ақынның негізгі идеясын пионерлер мен мұғалімнің сөздерінен аңғарамыз.

«Ел қорғаған ер баласын
Халық сыйлап құрмет қылып.
Өскен ағаш, тау мен тасын
Аңыз еткен соған бұрып.
Жер менен көк, су мен шөптің –
Өз тіршілік, өз сыры бар.
Ғылым көзін ашты көптің –
Мезгіл жетті сіз де ұғынар...»

Ақынның «Сырлы қайнар» поэмасы жас оқырмандарды ерлікке, қайсарлыққа, табандылыққа, сол арқылы биік мақсатқа жетуге шақырған мәні зор туынды. Поэманың негізгі мақсаты – ержүрек

ерлердің ерлігін жырлау арқылы азаматтық тәрбие беру, ұлттық намысты ояту. Поэмадағы басты кейіпкер Жаманты бейнесі – жауына бас имей, ел-жерді қорғаған қазақ ерлерінің жиынтық бейнесі.

Поэма мектеп жасындағы жеткіншектерге арналғандықтан жас оқырманның ұғымына қонымды, тілі жеңіл. Ақынның поэманы сегіз буынды жыр өлшеміне құруы балалардың жас ерекшелігін ескерумен қатар, оқиғаны жинақы жеткізуімен де ұтымды.

Жалпы, Сапарғали Бегалиннің поэмалары әртүрлі жастағы балаларға (бүлдіршіндерге, балдырғандарға, жеткіншектерге) ұлттық тәлім-тәрбие беретін, баланың рухани байлығын арттыратын, уақыт, заман, қоғам шындығын танытатын, бала психологиясының әр алуан қырынан ашатын түрлі тақырыпта жазылуымен ерекшеленеді. Ғалым Қ. Алпысбайдың: «С. Бегалин поэмаларының этнографиялық сипаты басым. Әрине, бұл көпті көріп, көр тоқыған сақа қаламгерге тән жақсы нышан. С. Бегалин поэмалары – кейінгі ұрпаққа мол мұра» деген пікірі ақын поэмаларының өміршеңдігін айғақтай түседі.

Ақынның балаларға арналған ертегі, аңыз поэмаларына тән сипат – фольклор үлгілерінің жырлануы, қиял-ғажайып ертегілері мен батырлық ертегілерінің элементтерін негізге ала отырып, заман шындығын бейнелеуде жаңаша, жаңғырта жырлау, халық ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыздарды өзгертпей, тек бірер өзгертулермен сомдау, сонымен қатар халықтық ертегі, аңыздарды әдеби өңдеу арқылы жырлау, ойдан ертегі, аңыз жазу арқылы балалар поэмасының өркендеуіне ықпал ету болып табылады.

Түйіндеп айтсақ, Сапарғали Бегалин поэмаларында аңыздық жүйе негізге алына отырып, әртүрлі оқиғалар, қым-қуыт тағдырлар, қилы заман қасіреті сөз болады. Оның шығармалары жас оқырман үшін тартымды, тәрбиелік, танымдық қасиеті мол, адамның дүниеге көзқарасын қалыптастырып, өмір сырларын ашатын өнер туындылары. Олай болса ақын поэмалары қазақ балалар әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, рухани мұра болып табылары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым, 1992. – 200 б.
2. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі. – Алматы: Жазушы, 1989, -184 б.
3. Кәкішев Т. Сын сапары. – А: Жазушы, 19717 – 173 б.
4. Қирабаев С. Әдебиет және балалар өмірі.// «Жұлдыз», №8. 1969, 23-28б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А: Ана тілі, 1991. – 464 б.
6. Нұрғалиев Р. Телағыс. Алматы: Жазушы, 1986.- 440 б.

ОӘЖ 81:39

Избасарова Эльвира Иманалиевна,
2 курс докторанты,
PhD докторантурасы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы, Қазақстан

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ МҰРАСЫН ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ ӨЛШЕМШАРТТАРЫ

Аңдатпа. *Бұл мақалада элитарлық сөйлеу мәдениеті ұғымы ғалым Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасының ажырамас қасиеті ретінде талданады, ол еркін меңгеруде және элитарлық сөйлеу мәдениетінің принциптерін сақтауда көрінеді: сол уақыттың тілдік және этикалық нормаларын ұстану, коммуникативтік жағдайды терең түсіну. Бұл санат мәдениет тарихшылары, лингвистер, әдебиеттанушылар, бірегей шығыстанушылар мен этнографтар, географтар интегралдық құзыреттіліктің жоғары (ғылыми) деңгейін, оның ішінде тілдік, мәтіндік және коммуникативтік субкомпетенцияларды және оларды іске асыру тетіктерін білдіреді. Мәдениет тарихшылары, лингвистер, әдебиеттанушылар, бірегей шығыстанушылар мен этнографтар, географтар. Шоқан Уәлихановтың ізденуіндегі тілдің даму барысы, тарихи талдау элементтерімен ұштасқан тілдік жүйенің салыстырмалы сипаттамалары, ғылыми іс-әрекет, білім беру идеяларымен қысқаша өмір, Шоқан Уәлихановтың тілін үйренетін галымдар туралы мәліметтер оқытылады.*

Түйінді сөздер: *тілдік тұлға, элитарлық сөйлеу мәдениеті, элитарлық сөйлеу мәдениетінің тасымалдаушысы, экстралингвистикалық ақпарат, кәсіби тілдік тұлға.*

Аннотация. *В данной статье Понятие элитарной культуры речи анализируется как неотъемлемое свойство языковой личности ученого Чокана Валиханова, выражающееся в свободном освоении и соблюдении принципов элитарной культуры речи: соблюдение языковых и этических норм того времени, глубокое понимание коммуникативной ситуации. Данная категория представляет собой высокий (научный) уровень интегральной компетентности историков, лингвистов, литературоведов, уникальных востоковедов и этнографов, географов, в том числе языковые, текстовые и коммуникативные субкомпетенции и механизмы их реализации. Историки культуры, лингвисты, литературоведы, уникальные востоковеды и этнографы, географы. Изучается ход развития языка в поисках Чокана Валиханова, сравнительные характеристики языковой системы, сопряженной с элементами исторического анализа, научная деятельность, краткая жизнь с образовательными идеями, сведения о ученых, изучающих язык Чокана Валиханова.*

Ключевые слова: *языковая личность, элитарная речевая культура, носитель элитарной речевой культуры, метаязык науки, интегральная компетенция, экстралингвистическая информация, профессиональная языковая личность.*

Abstract. *In this article, the Concept of elite speech culture is analyzed as an integral property of the language personality of the scientist Chokan Valikhanov, which is expressed in the free development and observance of the principles of elite speech culture: compliance with the language and ethical norms of the time, a deep understanding of the communicative situation. This category represents a high (scientific) level of integral competence of historians, linguists, literary scholars, unique Orientalists and ethnographers, geographers, including language, text and communication subcompetencies and mechanisms for their implementation. Cultural historians, linguists, literary scholars, unique Orientalists and ethnographers, geographers. The course of language development in search of Chokan Valikhanov, comparative characteristics of the language system associated with elements of historical analysis, scientific activities, brief life with educational ideas, information about scientists studying the language of Chokan Valikhanov are studied.*

Keywords: *language personality, elite speech culture, carrier of elite speech culture, metalanguage of science, integral competence, extralinguistic information, professional language personality.*

Кіріспе

Ш. Уәлихановты ғылым әлемінде қазақ халқының тұңғыш ғалымы деп таниды. Мәдениет тарихшысы, тіл тарихшысы, әдебиет тарихшысы, бірегей шығыстанушы мен этнограф әрі географ Ш. Уәлиханов өзінің қысқа ғұмырын ғылым мен ағартушылық идеясы мен қызметіне арнады: «Қырғыз Шоқан Уәлихановтың өмірбаяны өте қызықты құбылыс – азиялық және еуропалық қасиеттердің қосындысы» *[Пыпин А.Н., 2010, 71 б.];* «Орта Азия тарихы, этнографиясы және географиясы жайлф материал жинау үшін Уәлиханов ешнәрседен аянбады, өз халқының аңыз, әңгіме, поэма, қисса-

дастандарын мүқият жазып алды, өміріне кауіп төнгеніне қарамастан, ескі жәдігерлерді сатып алып, көне жазбаларды жинады... Уәлиханов өз еліне терең адалдығын сақтады, ол қазақ өмірін сүйді, сонымен бірге батыс өркениетін бағалай алды, өз халқының болашағын тек Ресей қанатының астынан көрді» *[Ядринцев Н.М., 2010, 84 б.]*.

Негізгі бөлім

Қазақ, түркі сөздерінің тарихы мен этимологиясы, семантикасы – Ш. Уәлиханов ғылыми мұрасының негізгі тақырыбы. Мұндағы негізгі міндетін профессор И.Н. Березинге жазған хатында былайша түсіндіреді: «...сіздің қырғыз тілінен Тоқтамыс жарлығындағы қазір татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын іздеу жайлы өтінішіңізді естіп, карт қырғыздардан сұрап, тілімізден [біраз] сөздің мағынасын таптым, соны сізге жіберуге асығып отырмын. Сіздің Тоқтамыстың Ягайлоға жазған жарлығын және Темір Құтлық пен Саадат Гирей тархандық жарлықтарына жасаған аудармаңызды оқып мен қазірде Орта жүз қырғыздары қолданатын бірнеше сөзді таптым, сізге сол сөздердің біздің халық арасындағы қазіргі мағыналарын жеткізуді шештім. Егер менің түсініктемелерім сізге сәл де болса [септігін тигізсе], мақсатымның орындалғаны» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 143 б.]*.

Алайда, Ш. Уәлиханов тек сұрап-тапқан сөз мағыналарымен шектелген емес, сонымен бірге: «Қырғыз [қазақ] тілінде сақталған кей сөздердің мағынасын жеткізе отырып, осы түсініктемелердің арасында өз болжамдарымды қосқаным үшін кешірім өтінемін», – деп жазады *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 149 б.]*. Мәселен, «Менің ойымша, орда сөзі Алтын Орда кезінде де осы мағынасында қолданылған, қазіргі қырғыз, қалмақтардағыдай және жалпы мағынасында ханның астанасы, ал тар мағынасында хан қонысы деген мағына берген. Алтын Орда – хан отырған алтын шатыр немесе киіз үй, кейіннен ол хандар өмір сүрген барлық қалалық мекендердің атауына айналып кетті. Сондықтан Ақ Орда, Көк Орда, Сары Орда сөздерін үлыс пен киіз үйдің атауы емес, ханның резиденциясы, негізгі мекені деп қабылдау керек» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, б.145-146]*. Яғни Ш. Уәлиханов хатының осы шағын ғана бір үзіндісінің өзінде тіл білімінің сөз семантикасына қатысты бірнеше маңызды тілтанымдық ұғымдарды аңғаруға болады: сөздің мағынасы, сөздің кең мағынасы, сөздің тар мағынасы, сөз мағынасының кеңейюі мен тарылуы.

Осы секілді Ш. Уәлиханов еңбектерінде сөз болған тілдік бірліктің әрқайсысы оқырманға қазақ ұлттық мәдениетінің негіздерін айқындайды: «[Машайық сөзі туралы]. Қырғыз даласында стан немесе там деп аталатын мола, тас мешіттер көп, олар соны қалаған немесе сонда жерленген адамдардың есімімен аталады. Мұндай жерлер әулие немесе машайық деп аталады. Бұл тамдар зиярат етуге арналған, адамдар бұл әулие, машайықтарға өз халқының қамқаоршысы ретінде қарайды, т.б.» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 149 б.]*. Ғалымның жан-жақты тілдік материалды нақты тілтанымдық және тарихи негізде зерттеу талпынысы оның барлық ғылыми мұрасында орын алған. Атап айтатын болсақ, Ш. Уәлиханов зерттеулері тіл тарихы, этимология, этнолингвистика, салғастырмалы тіл білімі, тюркология, семасиологиялық т.б. сала мен бағыттар қалыптасуының бастапқы арнасы болып табылады.

Бұл жөнінде Шоқан Уәлихановтың тілтанымдық тұлғасын зерттеген ғалым, академик Р. Сыздық былай деп жазады: «Білім диапазоны қаншама кең болғанмен, Шоқан ғылымның тіл білімі (тілтаным – лингвистика) саласымен тікелей айналысқан жоқ, яғни оның теориялық ұстанымдарын арнайы сөз еткен емес. Сөйте тұра жеке бір тілдердің, оның ішінде ана тілі – қазақ тілінің бірқатар сөздерінің номинативтік мән-мағынасын танытуда үлкен білімділік көрсетті. Құр білушілік емес, өзінің ізденімпаздық, салыстырушылық, аудармашылық қабілеттерін көрсетті. Шоқанның тіл бірліктерін талдаулары мен танымдары – нақты бір қажеттіктерден туған ізденістер. Оның «профессор И.Н. Березинге хаты» деп кейінгі зерттеушілер атаған жазбасындағы материал – осыған дәлел» *[Сыздық Р., 2010, №41]*.

Академик Р. Сыздық аталған мақаласында тарихшы-ғалым С. Мәжитовтың мына бір пікірін келтіреді: «Біздің мақсатымыз – Шоқан жазған мақала, хат болсын, салған суреті, ол туралы жазылған пікір болсын, анықтап, зерттеп, дәлелдеп тауып беру. Біз сол деректерді бергеннен кейін оны тіл жағынан қарастыра ма, философиялық талдаулар жасай ма, әдеби тұрғыдан баға бере ме, ол – сала мамандарының жұмысы» *[Сыздық Р., 2010, №41]*. Яғни, Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасын, тілтанымдық мұрасын, тілдік ізденістерін арнайы қарастырып зерттейтін уақыт әбден келді деген сөз.

Жүйелі тілдік сипаттамаларын салыстырмалы-тарихи талдау элементтерімен үйлестіре отырып Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде тілдің даму барысын үлт қалыптасуымен тығыз байланысын атап көрсетеді: «Қазақ халқы туралы мәліметтерді жинаумен айналыса жүріп, шығыс тарихшыларының шығармаларын оқып-талдауда қазақ сөзі туралы, қазақшылық немесе қазақ халқы туралы әлдеқандай мәліметтер кездестіре қалсаңыз, маған хабарлауыңызды Сізден көптен-көп өтініш етем. Бұл үшін Сізге көп қарыздар болар едім... Араб тарихшыларының жазбаларында, менің ойымша, қазақтар туралы ештеңе жоқ, себебі бұл халық XIV ғасырда Жошы ұлысы ыдыраған соң қалыптасқанына сенімдімін. Левшиннің тарихынан көрініп түрғандай, Катиб Челеби татар қазақтары туралы жазады. Бұл георгафтың қай кезде өмір сүргенін біліп, бұл мәліметпен түрік тілінде танысқым келеді» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 150 б.]*.

Ш. Уәлиханов элитарлы сөйлеу мәдениетінің иесі ретінде тілдік тұлға мен жалпы ұлттық тіл арасындағы байланыстарды іздеп тауып, орнатып отырған және өзінің тарих, мәдениет, әдебиет, тіл салалары бойынша білгірлігінің арқасында зерттеу жүргізудің алғашқы теориялық-әдіснамалық кешенін қалыптастыра бастаған ғалым. Яғни, тіл мен сөйлеу құбылыстарын зерттеу арқылы ғылыми ой қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етті. Осымен байланысты, біз өз зерттеуімізде, негізінентарихшы, этнограф, географ, шығыстанушы ретінде танылған Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының шығармашылық және ғылыми феноменін, оныңинтегративтік маңызына баса назар аударып, элитарлы сөйлеу мәдениетінің иесі ретінде қарастырамыз.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан кәсіби тілдік тұлғаны зерттеу теориясының теориялық-әдіснамалық, концептуалдық және танымдық үстанымдары бойынша Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасын тілтанымдық басымдылыққа ие интегративтік түрдегі ғылыми құбылыс ретінде талдау үшін, ең алдымен талдаудың өзін бірнеше кезеңдерге бөліп алу қажет деп санаймыз:

ғалымның дискурс негіздерін – кісіби тілдік тұлғаның құзыреттілігін қосдеңгейлі ретте қайта жаңғыртылуын екі түрде қарастыру: ғалымның жалпы (ғылыми) және тілдік тұлғасы;

«кәсіби тілдік тұлғаны» Ш. Уәлиханов шығармашылық портретін талдаудың теориялық негізі ретінде үлгілеу (құзыреттілік құрылымы мен оны жүзеге асыру тетіктері; ғалымның жалпы жеке тұлғасы мен тілдік тұлғасының арақатынасы; ғылыми-танымдық дискурс негіздерін талдау т.б.);

Ш. Уәлиханов туралы тілден тыс ақпаратты талдауды ғалымның кәсіби тілдік тұлғасын үлгілеу дереккөзі ретінде жүргізу және, ең алдымен оның құрылымын уәждемелік (прагматикалық) пен лингвокогнитивтік (тезаурыстық) деңгейлерде анықтау;

ғалымның ғылыми мұрасын аналитакалық шолу нәтижелерінің негізінде, оның ғылыми-тілтанымдық дискурс түзуші ретіндегі тілдік тұлғасының сөйлеу-ойлау үдерісінің маңызды белгілерін айқындау және Ш. Уәлихановтың тіл туралы дискурсының жалпы сапаттамасын құрылымдау;

кәсіби тілдік тұлға үлгілерін құрылымдау: ғалым және тілтаным ғылымының ғалымы (тілші-ғалым);

Ш. Уәлихановтың тіл туралы идиодискурсының ерекшеліктерін (пафосты-вербалды-элокутивті өлшемшарттарды) ғылыми және ғылыми-тілтанымдық түрғыдан қарастырып анықтау;

ғалымның тілдік тұлғасы идеологиясының эмоционалды аспектісін құрайтын пафостық элементтерін (көңіл күйі, сезімі, барлық эмотивті белгілері) қарастыру;

тілдік тұлғаның ассоциативті-вребалды ерекшеліктері және оның идиодискурсы арқылы бейнелі-ұғымдық кішігірім жүйелерді айқындау;

риторикалық (троптарды және сөйлеу фигураларынқолдану) және тілтанымдық (лексикалық, синтаксистік) іс-әрекеттер деңгейінде элокуция ерекшеліктерін анықтау және т.б.

Осы түрғыдан келгенде, әрине сөйлеудің эмоционалды бастамасы ретіндегі идиодискурстың пафосы, бір қарағанда ғалымның тілдік тұлғасы мен оның ғылыми дискурсына тән келмейтін құбылыстар секілді көрінуі мүмкін. Алайда, баяндаудың эмоционалдық белгілері бүкіл мәтін қорының айқын жеке тұлғалық сипатының көрінісі болып саналады. Мысалы, «[А.И. Левшиннің] Қырғыз-қазақ ордасы жайлы сипаттамасының үшінші бөліміне ескертпелерінде» Ш. Уәлиханов былай деп жазады: «52-бет. *А.И. Левшин «Қай діндесіңдер?» деп сұраған екі қырғыз-қайсақ сұрақты түсінбей, мұндай жағдайдағы ең оңай: «Білмеймін» деп жауап берген болса керек. Әрбір қайсақ өзінің Мұхаммед пайғамбардың үмбеті, мұсылман екенін біледі; бәлкім, бұл сөздің мағынасын түсінбеуі де мүмкін, бірақ өзге дін иелерінің алдында* ол *өз діні үшін мақтанады. Балалық шағынан бастап* ол *мұсылмен екенін естіп өседі, ал «мұсылманнан басқалардың барлығы кәпірлер, құдай* олардың о *дүниеде мәңгілік азапқа салады». Осыдан кейін қазақ өз дінін білмейді деуге бола ма?*» *[Шоқан Уәлиханов, 172 б.]*.

Немесе мына үзіндіге назар аударалық: «*65-бет. А. Левшин өзі сипаттап* отырған *халықтың қараңғылығын жазам деп, сықыр алдау мен дуалау қырғыз-қазақтар дінінің бір бөлігі деп артық кеткен,* олар *діннің бір бөлігін емес, барлық дінде бар, әр халықта болатын ырымшылдық... Қайсақ өзіне жақсылықты болжағанда ғана сиқырға, бал ашуға және басқаларға сенеді, сондықтан үнемі жақсыны ырымдайды, ал* ол *мың болжамның болсын* орындалатындықтан, *басқы-балгерлер, дуашы және т.б. халық арасында қолдау тауып* отырады»; *«98-бет. А. Левшиннің қайсақ әйелдерінің құны туралы мәліметі дәл емес, қарсылық білдіруге тура келеді. Қалыңмалдың мөлшері қалыңдықтың бәйбіше болып бара жатыр ма, әлде тоқал ешіп алды ма,* оған *байланысты емес, байлығына және қоғамдағы алатын* орнына *қарай анықталады*» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 172-173 б.].*

Яғни, дискурстағы эмоционалды-экспрессивті көріністер тек жазушы тілдік тұлғасын (риторикалық және көркем, әдеби-эстетикалық мәртебеге ие тілдік тұлға ретінде) айқындаушы емес, сонымен бірге реципиенттің де тілдік тұлғасының эмотивті негіздерін меңзейді.

Ал, тілдік тұлғаның ассоциативті-вербалды бөлігі ғылыми стильге тән келетін лексикалық бірліктердің терминденуімен, күрделі грамматикалық құрылымдар, тілдік маркелерлер қолданысымен сипатталады: «*Таразыны алып, сорды, көмірді және күкіртті өлшейді. Екі жарым фунт көлемінде* оқ-*дәрі алу үшін бір фунт сор, жарты фунт көмір мен бір фунт күкірт қосады. Осы заттардың барлығын өлшеп алғаннан кейін* оларды *қазанға салып, жанып кетпейтіндей дәрежеде қыздырады, сосын тәулік бойы үйкелейді, арасында су сеуіп, ылғалдатып* отырады. *Осының барлығын* оқ *дәрі түсіне енген ұсақ үнтаққа айналдырып, аттың құйрық қылынан немесе жалынан бір уысын алып, құрамды үлкендігі тары дәнінің мөлшеріне келгенше ысқылайды, үнтаққа ылғалдану үшін үнемі су себіліп тұрады*» *[Шоқан Уәлиханов, 2010, 160 б.].*

Дискурстың элокуциясы лексика-грамматикалық және риторикалық әрекеттердің (троптар мен фигуралар) бірқатар бейнелі көркем тәсілдер қолдануымен айқындалады. Олар өз алдына көркем дискурстың ажыратылмас бір бөлігін құрауымен қатар, кәсіби тілдік тұлғаның басты құрылымын қалыптастыру үдерісінде де белсенді орын алады:«*Жаңбырдың баданадай тамшылары түні бойы тарантастың шатырын тырсылдатты да түрды. Шаршаған аттар миы шығып езіліп кеткен жолдың батпағына тайғанақтап, аяқтарын әзер аттап келе жатыр. Жаңбырдың үздіксіз тырсылын шыбыртқының қайта-қайта соққан шартылы мен қалжыраған аттардың пысқырынуы және көшірдің жеки шыққан даусы ғана бұзады.*

Түн де жайсыз, жол жүру де жайсыз болды. Жаңбыр жоспарлаған ойымды *бұзып жібермесе жарар еді, деген қауіпті күмән үстінде келе жатқан мен жәмшікке әлденеше рет: «Қалай, күн ашылар түрі бар ма?» – деп сұрадым. Қара бақайына дейін малшынған көшір, мұндайда: «Жоқ», – деп қоңқ ете қалады да, етегіне жиналған суды сілкіп тастап: «Құдайдың күні-ай», – деп тағдырына наразы болғандай үн қатады. Көшірді де аяймын – егер де жылдам жүргенімізде,* ол *баягыда ыстық пеш үстінде демалып жатар еді. Бірақ сұлу Баянның аруағын да қия алмаймын.*

Осылайша біз бір сағат жүрдік.

– Мәртебелім, – деді көшір. – мола *әне тұр!*

Мен басымды тысқа шығардым. Күн түнеріңкі бұлттардың аржағынан бұлыңғырлана байқалады, күллі аспан жүзін қорғасындай қарақошқыл бұлт түгелдей қаптап алыпты, жаңбыр басылар емес, ақкөбік болған аттар сортаң лаймен зорға жылжып келеді, оң *жақтағы өзеннің арғы бетінде теректердің бастарынан асып бейіттің үшкір ұшы көрінеді: жырақтан* ол *қызыл кірпіштен қаланған сияқты байқалады. Ауа райы мынадай болып тұрғанда бейіт қасында* отырып *шай ішу мен қазақтың көне дүниесін асықпай тамашалау туралы* ойлаудың *ешқандай қажеті жоқ еді.*

– Шамасы, өзен тасып жатқан секілді, мәртебелім, өткел бере қоймас, – деді көшір менің құпия ойымды *жорамалдағандай.*

– Жарар, ілгері тарта бер, қайтар жолда көрерміз, – дедім де, тоныма оранып, *қалғып алу ниетімен* оң *жамбасыма қисая кеттім» [Уәлиханов Ш.Ш., 1961, 229-231 б.].*

Әрине, ғылыми дискурста қолданылатын бейнелі-көркем құралдар, жоғарыда келтірілгендей түрлі-түрлі бола бермейтіні анық. Алайда, Шоқан секілді ғұлама ғалымдар ғылыми баяндаудың қатаңдығы мен қисынын жарқын эпитеттермен, метафоралық бейнелермен асқан шеберлікпен үштастыра алған. Осы орайда, ғылыми сөздің экспрессиясы қазіргі ғылыми дискурс түрғысынан жат болып көрінгенімен, жалпы классикалық ғылым қалыптасуының бастапқы кезеңі үшін барынша дұрыс деп санаймыз: «*Өзге тұқымдардан белгілісі: үлкен бөтелкеге ұқсайтын қытай асқабағы, бұл асқабақтың*

мойыны ұзын, қырғыз-қайсақтар оны сүйық құятын ыдыс ретінде пайдаланады, бұршақ, сары сәбіз, шомыр, қытай темекісі және көптеген дақылдар...Егінші – дамыл таппай күні-түні жұмыс істейтін еңбекші. Күндіз ол алқапта жүріп, торғайларды қуалайды, түнде өзінің егістігі мен бақшасын малдан қориды. Ол ешқашанда жалаңаш тәнін жасырмайды, оның денесі жаздың ыстық аптабынан адам айтқысыз қарайып күйіп, қатайып кетеді...Оның тамағы ауылды ішкен асынан әлдеқайда нашар, күніне диқан екі кесе айранды қанағат етеді, басқа шайнамасы жоқ...Оның жазғы еңбегі астық бастырылып, қапқа салынып, ауылға әкелінгенде аяқталған болып саналады. Тек қырқүйекте ғана бұл байғұс диқан жаздағы бейнетті ұмытып, тыныш үйықтайды» [Шоқан Уәлиханов, 2010, 163 б.].

Қорытынды

Сонымен, Ш. Уәлиханов тілдік түлғасы ғылыми идеологиясының сөз-ойлау аспектісі ретіндегі логосын айқындау (идеялар жүйесі, дүниетанымдық ұстанымдары, идеологиялық стереотиптері т.б.) қазіргі ғылыми парадигма үшін аса маңыздылыққа ие екені сөзсіз. Ғалымның тілдік түлғасының базалық концептілері, яғни сатылы тәуелді ұйымдастырылған құндылықтық пайымдаулары сол кезеңге сәйкес келетін «ғаламның ұлттық (ғылыми) бейнесін» құрайды. Ғалым дискурсы логос жүйесінің ерекшеліктерін анализ бен синтезге, құбылыстарды салғастыруға және ойлауға, салыстыруға, талдауға қабілетті реципиентпен қарым-қатынас орнатуға бағытталған бірқатар ғылыми-зерттеушілік ұстанымдар айқындайды. Сол себепті де ғылыми мәтіндер күрделі дәлелдемелер жүйесімен, қорытындылармен сипатталады.

Қорыта келгенде, қазіргі таңда антропоөзектік мегапарадигма аясында «тілдік түлға» феноменінің құрылымы мен жүйесі, жалпы теориялық тұжырымдардың нақтылануы, ғылыми сипаттаудың әдістері мен амал-тәсілдері терең әрі жан-жақты белсенді зерттелуде.Осы тұрғыдан алғанда, әсіресе вербалды мұралары отандық мәдениет пен ғылымның қорынан орын алған танымал классиктердің, әдеби-көркем, ғылыми және басқа да әлеуметтік-мәдени коммуникация салаларының ғұлама өкілдерінің тілдік түлғалары ерекше құзығушылық танытуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Пыпин А.Н. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов туралы // Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. Ітом / 2 басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. 376 бет.
2. Ядринцев Н.М. Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер // Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. Ітом / 2 басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. 376 бет.
3. Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. I том / 2 басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. 376 бет.
4. Сыздық Р. Шоқанның тілтанымдық мұрасы // «Қазақ әдебиеті» газеті, 22.10.2010. №41 (3205)
5. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы // Собр. соч.: В 5 т. 1961-1972. – Алматы: Ғылым, 1961. – I т. – 777 б.

УДК 808.2-561.7

Кенжеханова Жазира Мусабайкызы,
магистрант 2 курса,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
e-mail: zhazira.kenzhekhanova@nu.edu.kz

Шаймарданова Жанар Амангельдиевна,
магистрант 2 курса,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
e-mail: janbakt@mail.ru

Нуртазина Марал Бекеновна,
доктор филологических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
e-mail: maral0204@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭВФЕМИЗМОВ В ТЕКСТАХ СМИ

Түйін: *Мақалада әскери-саяси эвфемизмдер және олардың бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндері туралы айтылады. Шынайы оқиғалар мен саяси дискурс фактілерін «камуфляждау» әдістері, сондай-ақ әлеуетті адресаттың санасын айла-шарғы жасау әдістері талданады. Қоғамдық-саяси шындықтың фактілері мен құбылыстарын тікелей шақыратын сөздер мен сөз тіркестерінің сипаты бойынша теріс баға алынатындығы дәлелденді, өйткені теріс бағаланған факт, объект, жағдай болғандықтан, теріс баға алынады. ұқсас фактілермен, объектілермен, жағдайлармен ассоциативті байланысы бар.*

Түйінді сөздер: *әскери-саяси дискурс, биліктің мүдделері, эвфемизм, айла-шарғы жасау, бағалау.*

Аннотация: *В статье рассматриваются военно-политические эвфемизмы и их употребление в текстах СМИ. Проанализированы способы «камуфлирования» реальных событий и фактов политического дискур-*

са, а также манипулирования сознанием потенциального адресата. Доказано, что слова и выражения, прямо называющие факты или явления общественно-политической реальности, по природе своей несут негативную оценочность, так как слово заряжается отрицательно как в силу того, что имеет отрицательно оцениваемый факт, объект, ситуацию, так и в силу того, что имеет ассоциативные связи с подобными фактами, объектами, ситуациями.

Ключевые слова: *военно-политический дискурс, интересы власти, эвфемизм, манипулятивный эффект, оценочность.*

Abstract: *The article discusses military-political euphemisms and their use in media texts. The methods of "camouflage" of real events and facts of political discourse, as well as manipulation of the consciousness of a potential addressee are analyzed. It is proved that words and expressions directly calling facts or phenomena of socio-political reality, by their nature, carry a negative assessment, since the word is charged negatively because it has a negatively assessed fact, object, situation, and because which has associative connections with similar facts, objects, situations.*

Key words: *military-political discourse, interests of the authorities, euphemism, manipulative effect, appraisal.*

Введение. Постановка проблемы

Как средство межкультурной коммуникации язык выполняет множество функций. При передаче информации языком может осуществляться трансляция определенного к ней отношения или происходить становление инструмента манипуляции, а также, чаще всего, стремление избегать конфликтности и неудач общения. Поэтому можно говорить о «замаскированной» репрезентации реальной действительности языковыми средствами для избежания ощущения коммуникативного дискомфорта у собеседника [*Шахпутова, Нуртазина, с. 154-155*]. В качестве таких средств выступают эвфемизмы, которые помогают психологически преодолеть прямой или негативный смысл понятия, при этом являясь неотъемлемым элементом языковой коммуникации, что предопределяют **актуальность** представленной работы.

Вышеизложенные факторы свидетельствуют о высокой частотности их употребления в процессе речевого общения. Кстати, отметим, что похожим воздействием информационного и психологического характера обладают такие элементы языкового общения, как стереотип, пропаганда, манипуляция, передающие скрытые смыслы и находясь в тесной взаимосвязи и даже взаимообусловленности. Употребление целого ряда эвфемизмов, зачастую кратких и недостаточно точных для понимания слов и фраз, приводит к созданию одного из способов манипуляции – семантизации. Данный термин обозначает поиск подходящих слов для облечения любой информационной модели, как считает В.И. Карасик [*Карасик, с. 37*].

Эвфемизмы представляют собой в некотором смысле универсальное явление языка, поскольку обусловлены морально-этическими и социально-историческими общественными нормами, а также национальными языковыми традициями каждого общества. Их также можно отнести к универсалиям языка в связи с тем, что их репрезентация соответствует нормам этикета языка и культуры речи. Исследование эвфемизмов должно опираться на социально-культурный фон, на основе которого появилась необходимость их появления [*Карасик, с. 33; Ковшова, с. 17-18; Крысин, с. 29; Кипрская, с. 14*]. Поскольку эвфемизмы представляют собой вторичные наименования денотата, они обладают семантическим своеобразием, так как каждое слово становится обладателем различных значений и коннотаций, при факторе возможного изменения во времени, а именно: расширение, изменение или исчезновение [*Бюллер, с. 6; Винокур, с. 131; Алефиренко, с. 211*]. Изменение и исчезновение эвфемизмов чаще всего характерно при употреблении обесцененной или бранной лексики. Основные языковые черты эвфемизмов – это иносказательность и положительная оценка. Именно эти факторы помогают эвфемизмам смягчать высказывание и нейтрализовать неудачи в коммуникации. Поэтому роль эвфемизма непосредственно состоит в том, чтобы переименовать слишком грубое, прямое, резкое или вульгарное слово или высказывание [*Винокур, с. 141*]. Так, в своих работах Л.П. Крысин определил основную цель эвфемизмов, которая заключается в том, чтобы «говорящий при использовании слов и высказываний в социальных и межличностных отношениях стремился избегать конфликтов и неудач в коммуникации, не создавать ощущения дискомфорта у собеседника» [*Крысин, с. 31-33*]. При этом роль эвфемизмов заключается в создании доброжелательного, эмоционально-позитивного, культурного и успешного общения [*Шахпутова, Нуртазина, с. 161*] с целью осуществления в речевой коммуникации следующих функций: этически-этикетного, эмоционально-психологического, эстетического и общекультурного предназначения.

Цель и задачи исследования

Основная цель представленной работы состоит в том, чтобы продемонстрировать релевантное основание аксиологической/или эмоциональной оценки политических эвфемизмов. Отсюда вытекает решение следующих конкретных задач: 1) показать специфику, классификационные основания и сферы использования эвфемизмов; 2) на конкретных примерах продемонстрировать реализацию эвфемизмов власти и эвфемизмов народа; 3) выявить сущностные свойства политического дискурса и особенности использования эвфемизмов в текстах СМИ. Материалом статьи послужили примеры из Национального корпуса русского и казахского языков; используется методика анализа систематизации, интерпретации иллюстративного материала.

Основная часть. Специфика, классификационные основания и сферы использования эвфемизмов

Наиболее востребованной сферой использования эвфемизмов является социально-политическая сфера. Так, О.В. Новицкая использует такие типы, как эвфемизм власти и эвфемизм народа [*Новицкая, с. 709*] для характеристики тематики из экономической, социально-политической, правовой сферы, которые обладают значительным потенциалом для сокрытия деталей обсуждаемого объекта, сглаживания, маскировки каких-то политических событий для представления негативных фактов и результатов в выгодном для власти ракурсе. Автор стремится ввести в заблуждение слушающего или читающего, вуалирует истинные реальные факты с целью манипулировать сознанием адресата. Рассмотрим классификационные основания выделения эвфемизмов, разработанные такими учеными, как Л.П. Крысин [*Крысин, с. 38-39*], Н.Ф. Алефиренко [*Алефиренко, с. 19*], О.В. Новицкая [*Новицкая, с. 709-710*], Е.В. Кипрская [*Кипрская, с. 19*]. Одна из классификаций основывается на выделении следующих основных тематических групп эвфемизмов, в основе которых лежит критерий функциональности:

1) эвфемизмы, функцией которых становится вежливое обращение, направленное на смягчение разных видов дискриминации (возрастные, имущественные, умственные или физические недостатки); 2) эвфемизмы, в основе которых лежит принцип табуирования; 3) эвфемизмы, которые скрывают негативные явления в политической, экономической и социальной сферах; 4) эвфемизмы, целью которых стало повышение социального статуса отдельных профессий [*Баранов, с. 167-169*].

Вместе с тем выделяют 4 группы эвфемизмов, которые основаны на разных семантико-категориальных основаниях: 1) для смягчения эффекта высказывания; 2) для замены грубых слов; 3) для замены табуированных слов; 4) вуалирующие эвфемизмы [*Вильданова, с. 39-42*].

Следующая классификация, выделяемая Н.В. Прядильниковой [*Прядильникова, с. 145*], предполагает анализ таких групп эвфемизмов, которые: а) дискриминируют по культурной, расовой, половой, религиозной принадлежности; б) относятся к страшной или неприятной стороне жизни (физические недостатки, болезни, смерть, психические или умственные расстройства); в) показывают взаимосвязь государства и общества. Данный пункт включает социальные пороки (наркомания, алкоголизм, коррупция, преступность), военные действия, профессии с низкой оплатой труда, бедность, например: «*Молодые прекрасно понимают, что сейчас время играет против* ***старой гвардии*** *президента. Многие ее представители уже* ***отошли****. Тот же Нуртай Абыкаев (экс-глава КНБ) или Адильбек Джаксыбеков (экс-руководитель Администрации) уже* ***вне игры****. В то же время они видят, что конкуренция среди них тоже крепко нарастает, среди молодых –* ***амбициозные волки*** *с большим аппетитом. Поэтому я думаю, что мы еще будем наблюдать эту* ***схватку*** *за позиции и влияние между нынешними «****new generation****» управленцами и она будет круче старой гвардии*» (Досым Сатпаев); г) описывают человека по внешним данным (рост, вес); д) показывают влияние деятельности человека на флору и фауну; е) относятся к юмористическим явлениям; ж) достаточно часто используются в дипломатии; з) отображаются в рекламе [*Резникова, с. 42*].

Достаточно перспективным представляется классификация эвфемизмов, которая основана на критерии порождающего мотива [*Шамне, с. 206*].

Но наиболее интересным представляется классификация, которая делит эвфемизмы на две части социально-политической составляющей жизни каждого народа: эвфемизмы власти и эвфемизмы народа, которые характерны для экономической, правовой или политической тематики [*Чудинов, с. 55*], например, к сферам эвфемизации могут относиться деятельность армии и силовых структур (воины-интернационалисты, ликвидированы – *убиты*, сохраняется напряженность – *конфликтная военная*

ситуация, операция к принуждению к миру – *разрешение споров*, дать адекватный зеркальный ответ – *вынужденность использования военных ресурсов* и др.). Исходя из всего вышеперечисленного, представляется необходимым выделение трех групп наиболее распространенных эвфемизмов, разделенных по функциональному критерию: 1) первая группа – эвфемизмы, которые призваны смягчить высказывание, направленные на проявление вежливости к собеседнику. В этом случае, говорящий старается уклониться от грубого или прямого наименования предмета разговора, который связан с социальными отношениями в обществе. Выражения, которые используются в данной группе, призваны из соображений благопристойности и приличия, но не для обмана или дезинформации; 2) вторая группа эвфемизмов – табу-слова. Данная группа содержит табуированные слова изначально или с запрещенным денотатом; 3) третья группа – эвфемизмы с функцией завуалирования смысла и содержания высказывания. Отметим, что зачастую функциональные особенности эвфемизмов связаны с их первоначальными причинами появлениями в речи определенного субъекта коммуникации. Поэтому проблемы, которые возникают в любой области социального пространства и имеющие нежелательный, непристойный, грубый или невежливый процесс огласки, требуют умения произносящего или пишущего по данной тематике проявлять смекалку и языковую выдумку.

Суммируя приведённые данные, мы предлагаем следующее определение эвфемизма. Эвфемизм – языковое явление, появившееся благодаря социальным, историческим и моральным нормам общества с целью скрыть, смягчить или заменить нежелательное высказывание во избежание последующих коммуникативных конфликтов. Поэтому довольно частотное распространение эвфемизмы получили в политическом дискурсе, когда необходимо сокрытие от противника подлинного смысла передаваемых сообщений.

Сущностные свойства политического дискурса

Считаем необходимым рассмотрение сущностного свойства политического дискурса и причин распространения в нем эвфемизмов. Согласно лингвистическим исследованиям, общепринятого понятия политического дискурса до сих пор нет. Поэтому, наряду с этим понятием, часто можно встретить другие формулировки, отражающие его суть: «политическая коммуникация», «язык политики», «агитационно-политическая речь» [*Кипрская, с. 9; Бюллер, с. 53*]. Так, в ряде своих работ Е.И. Шейгал предлагает рассматривать понятия «политический дискурс» и «политическая коммуникация» как равноценные, хотя между понятиями «дискурс» и «коммуникация» нельзя поставить знак равнозначного тождества, поскольку коммуникация имеет формы неязыковой (невербальной), а дискурс неязыковым быть не может. Но, рассматривая эти понятия как способы передачи информации, можно заметить их смежность. В политическом дискурсе, как и в политической коммуникации, главными темами являются проблемы политики в контаминации с главными субъектами – политиками и журналистами, пишущими о политике [*Шейгал, с. 36*]. Следующее определение в своих исследованиях дает А.Н. Баранов: «политический дискурс – это совокупность дискурсивных практик, идентифицирующих участников политического дискурса как таковых или формирующих конкретную тематику политической коммуникации» [*Баранов, с. 245-246*].

Исходя из этого определения, можно сказать, что дискурс может называться политическим согласно авторству или тематике. Поэтому одним из важных моментов дискурса является передача информации на политические темы. В этом случае общественным предназначением дискурса выступает задача внушить гражданам этого общества, что необходимо принять «политически правильное» действие и оценку. Кроме того, политический дискурс заключает, помимо информации, оценку реалий. Следовательно, целью политического дискурса становится не только верное описание ситуации, но и убеждение, а чаще и побуждение, адресата к действиям, выгодным субъекту политического дискурса, которое может быть выражено как в скрытой, так и в прямо форме [*Вильданова, с. 56*]. В современной политической практике использование прямых призывов не всегда вызывает нужную реакцию и необходимые действия, поэтому более результативным способом достижения результата становится скрытая оценка, способная внушить и осуществить влияние. Ее сущность заключается в том, что она передается при помощи определённых языковых средств (метафора, метонимия, эвфемизмы и элементы экспрессивно окрашенной лексики).

Стоит отметить, что использование эвфемизмов в политических текстах и текстах СМИ, посвященных политике, определено их целью – сгладить, замаскировать или утаить негативные, но ис-

тинные факты, и возможность представить политические события и их результаты в выгодном для политиков свете [*Шамне, с. 205*].

Особенности использования эвфемизмов в текстах СМИ

Использование в текстах СМИ военно-политических эвфемизмов связано с описанием военной агрессии в той или иной стране. Так как в военном и политическом дискурсах основной речевой стратегией является изменение мнения и точек зрения адресата относительно военных конфликтов, то важность употребления эвфемизмов обусловливает их роль и место в СМИ. Поэтому эвфемизмы считаются наиболее эффективными средствами манипулирования в военно-политическом дискурсе, где основной их целью является создание или формирование картины событий, выгодной для правящих органов при помощи СМИ. В современном мире понятие эвфемизации языка взаимосвязано с демократизацией общества и регулированием речевых воздействий. Из этого следует, что каждый гражданин имеет право на защиту и возможность не дать себя оскорбить. Поэтому в языке появляются различные формы сглаживания реалий, которые и воздействуют на аудиторию. Одним из таких эвфемизмов является слово «меньшúнства», которое в употреблении сближается или заменяется стилистически нейтральным словом [*Чудинов, с. 54-55*].

Еще одним фактором использования эвфемизмов выступает то, что эвфемия – это реализация политической корректности. Поэтому эвфемизмы выступают средством политической корректности на лексическом уровне [*Прядильникова, с. 145*]. Целью такой политической корректности является стремление учесть интересы всех социальных групп по всем признакам их разделения. И, несмотря на то, что семантика корректности в достаточной мере шире, чем номинатив; она неотделима от манипулирования при использовании эвфемии. Политическая корректность проявляется в двух сферах: социальной (обозначение определенных групп общества) и журналистской (специальная лексика, освещающая венные конфликты).

В процессе анализа военно-политических эвфемизмов были сформированы следующие группы по названиям: 1) военных действий, вторжений и событий; 2) основных военных коалиций и военных; 3) разного вида оружия; 4) военных операций и мер, ведущих к установлению порядка в стране; 5) название жертв из числа мирного населения при введении сил армии и проведении военных действий; 6) террористических группировок и вражеских сил. Наиболее многочисленной оказалась первая группа с тематикой военных действий, вторжений и событий, что может быть связано с тем, что в современных СМИ чаще всего происходит описание ситуаций, требующих не столько смягчения, а вероятно, даже преуменьшения значения происходящих событий. Чаще всего в контексте этой целевой установки используются камуфляжные слова и обороты, связанные с репрессивной системой, военно-промышленным комплексом или внутри властных структур. Все это необходимо для убеждения граждан, что военные действия важны и полностью оправданы. Характерной особенностью является использование синонимичных военно-политическому дискурсу терминов для вуалирования сути явления или понятия или избежания коммуникативного дискомфорта.

Конкретная репрезентация военно-политических эвфемизмов в текстах СМИ Казахстана

Рассмотрим примеры из Газеты «Казахстанская правда»:

1. «*Глава МИД ИРИ проинформировал о текущей ситуации на Ближнем Востоке. Министр Мухтар Тлеуберди выразил обеспокоенность* ***обострением ситуации*** *в регионе. Он призвал все стороны к проявлению сдержанности для предотвращения* ***эскалации напряженности*** *и к поиску политико-дипломатических путей решения конфликта*» [1.1]. Данный пример свидетельствует о замене «военный кризис» на «обострение ситуации» и использование «эскалация напряженности» вместо «увеличения военных конфликтов».

2. «*Страны-гаранты Астанинского процесса переговоров по мирному урегулированию ситуации в Сирии (Иран, Россия и Турция) выразили в совместном заявлении обеспокоенность* ***повышением активности террористической группировки*** *"Хейат Тахрир аш-Шам" и аффилированных с ней организаций в Идлибской зоне деэскалации в Сирии, передает корреспондент Kazpravda.kz*.» [1.2].

Здесь мы можем наблюдать замену такого понятия, как «увеличение вооруженных нападений со стороны террористов».

3. «*Страны-гаранты подробно рассмотрели ситуацию в Идлибской зоне деэскалации и подчеркнули необходимость* ***установления спокойствия "на земле"*** *путем полного выполнения всех соглашений по Идлибу, прежде всего Меморандума от 17 сентября 2018 года*» [1.2]. Данный эвфемизм означает «ввод военных на территорию вооруженного конфликта и устранения сил противников».

4. «*Гаранты подтвердили решимость продолжить сотрудничество в интересах* ***окончательной ликвидации ИГИЛ, "Джабхат ан-Нусры"*** *и всех других лиц, групп, предприятий и организаций, связанных с "Аль-Каидой" или ИГИЛ, и прочих террористических групп, которых признал таковыми СБ ООН»* [1.2]. Эвфемизм предполагает замену следующего понятия: «полное или частичное уничтожение террористической группировки».

5. «*Во время официального визита в Германию Президент Касым-Жомарт Токаев прокомментировал позицию Казахстана по вопросу* ***урегулирования ситуации в Украине****. В частности, Глава государства подчеркнул важность нормандского формата переговоров и вместе с тем напомнил, что и наша страна готова выступить в качестве посредника в этом деле*» [1.3].

Данный пример представляет собой замену такого выражения «завершения военных действий между силами противников на территории Украины».

6. «***Развитие нынешнего кризиса*** *во многом было вызвано выходом США из ядерной сделки 2015 года с Ираном. В Вашингтоне утверждают, что Иран использовал полученные финансовые средства для развития военных программ и создания проиранских сил по всему Ближнему Востоку. Теперь и Иран выходит из сделки. Следовательно, если не будет каких-то новых договоренностей, о чем говорил Трамп, тогда в обозримой перспективе можно* ***ожидать появления у Ирана ядерной бомбы***» [1.4].

Эвфемизм заменяет такое выражение, обозначающее «увеличение вооруженный столкновений между силами Ирана и США», также подразумевает «создание ситуации для начала ядерной войны».

7. «*Отмечая заинтересованность Казахстана в* ***скорейшей стабилизации ситуации*** *в Афганистане, Олжас Бектенов выразил готовность Агентства оказать* ***всестороннюю поддержку компетентным органам*** *дружественной страны, в частности посредством организации регулярного краткосрочного обучения афганских коллег в Казахстане, проведения онлайн-семинаров и других форм повышения квалификации». Произошла замена таких понятий как «увеличение военных столкновений» и «возможный ввод вооруженных сил армии Казахстана в Афганистан*» [1.5].

8. «*Конвенцией определяются принципы установления юрисдикции в отношении преступлений, охватываемых Конвенцией. Каждая сторона в соответствии с основополагающими принципами ее правовой системы* ***разрабатывает и осуществляет меры*** *на национальном уровне по противодействию экстремизму и финансированию экстремизма. Конвенция устанавливает* ***перечень деяний****, за совершение которых стороны с учетом* ***основополагающих принципов своих правовых систем*** *должны установить гражданско-правовую, административную либо уголовную ответственность*» [1.6].

В предложенном контексте авторы смягчили такие понятия, как «вынесение и осуществление судебного приговора», «список преступлений», «установление меры наказания за совершенные преступления».

Заключение

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что в современном военно-политическом дискурсе СМИ сформирована тенденция к тактичному уклонению от правды, сокрытие истины. Эвфемизмы используются чаще всего для завуалированного представления нежелательных фактов. Эвфемизмы представляют собой средство манипуляции мнением общества, с возможностью подмены негативных понятий на эвфемические единицы, которые чаще всего имеют нейтральную, а еще чаще – положительную коннотацию. Проанализированный фактический материал позволяет отметить возможность употребления в качестве эвфемизмов заимствований, окказионализмов и редких слов. Использование таких единиц может быть обусловлено следующим: во-первых, такие слова могут быть незнакомы слушателям и потому их негативное значение будет скрыто; во-вторых, такие выражения зачастую воспринимаются как более вежливые варианты эквивалентных / узуальных лексем в исходном (родном) языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шахпутова З.Х., Нуртазина М.Б. Лингвистические бинарные оппозиции как способ концептуализации языковой картины мира // Вестник Евразийского национального ун-та имени Л.Н. Гумилева. – Серия Филология. – №3 (128). – 2019. – С. 153-162.
2. Карасик В.И. Языковые ключи. – 2-е изд. – М.: Гнозис, 2018. – 311 с.
3. Ковшова М.Н. Семантика и прагматика эвфемизмов. – М.: Гнозис, 2007. – 319 с.
4. Крысин Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русистика. – 1994. – № 1-2. – С. 28-49.
5. Кипрская Е.В. Политические эвфемизмы как средство камуфлирования действительности в СМИ). – Ижевск: ИГУ, 2005. – 20 с.
6. Бюллер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Прогресс, 2016. – 528с.
7. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 290 с.
8. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: учеб. пособие. – М.: Флинта; Наука, 2015. – 415 с.
9. Карасик В.И. Языковое проявление личности. – Волгоград: Парадигма, 2018. – 450 с.
10. Новицкая О.В. Эвфемизмы как универсальный языковой элемент (на мат. рус. и нидерл. языков) // Русский язык во времени и пространстве: докл. XII конгр. МАПРЯЛ – Шанхай: Шанхайский ун-т, 2011. – С. 708-713.
11. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: Монография / Ин-т языкознания РАН. – ВГПУ: Волгоград: Перемена, 2009. – 368 с.
12. Чудинов А.П. Дискурсивные характеристики политической коммуникации // Политическая лингвистика. – 2017. – № 2 (40). – С. 53-59.
13. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику / МГУ им. М. В. Ломоносова. Философский факультет. – М.: Эдиториал УРСС, 2011. – 358 с.
14. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. – М.; Берлин, 2015. – 186 с.
15. Прядильникова Н. В. Эвфемизация речи в социокультурном аспекте // Вестник Самар. гос. аэрокосмического ун-та. – 2006. – № 3 (11). – С. 143–149.
16. Резникова Н.А. Функциональные особенности эвфемизмов в политическом дискурсе // Вестник ТГПУ. – 2014. – № 4 (145). – С. 40–43.
17. Шамне Н.Л. Речевая агрессия как нарушение экологичности политического дискурса // Вестник Волгогр. гос. ун-та. – Серия 2, Языкознание. – 2011. – № 1 (13). – С. 204–208.
18. Газета «Казахстанская правда». Выпуск: https://www.kazpravda.kz/news/politika/glavi-mid-kazahstana-i-irana-obsudili-tekushchuu-situatsiu-na-blizhnem-vostoke
19. Газета «Казахстанская правда». Выпуск: https://www.kazpravda.kz/news/politika/strani-garanti-astaninskogo-protsessa-obespokoeni-aktivnostu-terroristov
20. Газета «Казахстанская правда». Выпуск: https://www.kazpravda.kz/fresh/view/s-pozitsii-nabludatelya
21. Газета «Казахстанская правда». Выпуск: https://www.kazpravda.kz/articles/view/mir-ne-mozhet-pozvolit-sebe-eshche-odnu-voinu
22. https://www.kazpravda.kz/news/politika/kazahstan-budet-pomogat-afganistanu-v-formirovanii-sistemi-protivodeistviya-korruptsii
23. https://www.kazpravda.kz/news/politika/mazhilis-odobril-ratifikatsiu-konventsii-po-protivodeistviu-ekstremizma-v-ramkah-shos

УДК 81'42

Клюшина Зоя Владимировна,
докторант,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
e-mail: k-zoy@mail.ru

МОДУСЫ УБЕДИТЕЛЬНОСТИ В ТЕКСТАХ СЕТЕВОГО МАРКЕТИНГА

Аңдатпа. *Бұл мақалада желілік компанияның веб-сайты өлеуетті клиенттерді тарту үшін қалай пайдаланылатындығы қарастырылады. Аристотельдің сендіру категорияларының риторикалық теориясының призмасын біріктіретін 63 мәтіндік тұжырымдамасы қарастырылды. Мысалдар этостар, логостар мен пафостың комбинациялары, сонымен қатар олардың қолдануы арқылы оқырманды желілік кәсіпкер болуға немесе өнімді сатып алуға сендіруге қызметін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *сендіру, этос, логос, пафос, желілік маркетинг.*

Аннотация. *В статье исследуется, как веб-сайт сетевой компании используется для привлечения потенциальных клиентов. Нами рассмотрены 63 единицы текстовых заявлений свозь призму риторической теории Аристотеля о категориях убеждения. Примеры иллюстрируют применение этоса, логоса и пафоса, а так же их комбинации, служащие целью убедить читающего стать сетевым предпринимателем или купить продукт.*

Ключевые слова: *убеждение, этос, логос, пафос, сетевой маркетинг.*

Annotation. *This article explores how multi-level marketing company persuades potential customers at its website. There are 63 entries analyzed using the Aristotelian rhetorical theory (ethos, logos and pathos). The analysis illustrates the usage of ethos, logos and pathos, even in combinations, that encourage to become a part of the company and to buy products.*

Keywords: *persuasion, ethos, logos, pathos, multi-level marketing.*

Введение

Практические потребности общества в выборе адекватного способа убеждения способствуют развитию науки о речевом воздействии. Исследования ведутся в различных направлениях, объединяя при этом прагмалингвистику и дискурс-анализ (Иссерс О.С., 2008, Чернявская В.Е., 2017), психолингвистику (Паршин П.Б., 2000), неориторику (Стернин И. А., 2001) и другие гуманитарные науки. Е.В. Шелестюк, отмечая отсутствие универсальной методики анализа речевого воздействия, подчёркивает создание комплексной картины при интегративном подходе [Шелестюк Е.В., 2009, с. 3].

Язык уже давно перестал быть просто средством общения, становясь средством воздействия и управления поведением человека, реализуя при этом прагматическую функцию. Ещё в древнее время принципы и приёмы, способы убеждения изложены в «Риторике» Аристотеля, со второй половины 20 века логическое направление риторики, пересекаясь со многими филологическими и нефилологическими дисциплинами, развивается в теорию практического дискурса.

Изучение речевого воздействия в Казахстане ведётся уже не одно десятилетие. Темиргазина З.К. – ученый-лингвист с широким спектром научных интересов, известный специалист в сфере лингвистической прагматики (политический, педагогический дискурс) [Темиргазина З.К., 2016, 2017]. Гиздатов Г.Г. исследует медиадискурс современного Казахстана [Гиздатов Г.Г., 2014].

Манипулятивному воздействию в средствах массовой информации посвящены труды таких казахстанских учёных как Козыбаева С.К., Ибраевой Г.Ж., Мукашевой М.Т., Мухамадиевой Л.И., манипуляции в политическом дискурсе интересны К. Кенжехановой, М. Жанабековой, Т. Конырбековой.

Количество типов и разновидностей профессиональных дискурсов соответствует количеству выделяемых профессиональных сфер деятельности. Большое количество работ посвящено изучению педагогического, политического, экономического, медицинского, сетевого (функционирующего в сети) бизнес-дискурса. Сетевой маркетинг, этот современный вид бизнеса, интересует экономистов, маркетологов, обсуждаются его этические стороны; отсутствие лингвистических работ по дискурсу сетевого маркетинга указывает на перспективность исследования прагмалингвистической составляющей текстов, презентаций и рекомендаций в сетевом маркетинге.

Анализ текста с позиций определения источников, или модусов убедительности, восходящих к Аристотелю, не теряет актуальности [Аверина М.А., 2014], [Radzuwan Ab Rashid, 2016] и позволит, помимо детального количественного и качественного описания текстов интересующего нас дискурса, распознавать манипулятивные приемы в сетевом маркетинге, и, следовательно, эффективно защищаться от них.

Задачей нашей статьи является исследование текстов компании сетевого маркетинга на предмет использования классов аргументов при убеждении, иначе, риторических категорий этос, пафос и логос. Материалом для анализа послужили статьи веб-сайта компании NL International, осваивающей рынок Казахстана.

Основная часть

Сетевой, или многоуровневый маркетинг (Multi-Level Marketing) – это вид бизнеса, продвигающий товар или услугу при помощи информаторов-продавцов [URL:https://dic.academic.ru]. Популярность сетевого маркетинга завоёвывает мир. Поиск в сети Интернет выдал большое количество баз данных сетевых компаний, в том числе, и в Рунете. Несмотря на то, что МЛМ компании сложно подвести под какую-либо статистику, посчитать их можно, на определённый момент. Например, © 2020 Современная База Сетевиков [https://azmlm.com/] представляет информацию о 264 компаниях: 199 с реальной продукцией, наименования на латинском алфавите, и 65 с наименованием реальной продукции на русском алфавите, (помимо этого, 288 МЛМ компаний и инвестиционных проектов, которые по тем или иным причинам были закрыты).

Для успешных продаж продукции или услуг, так и для вовлечения в бизнес-структуру (что является путями развития сетевого бизнеса), агенты должны владеть практическим мастерством целесообразной и воздействующей речи. Учитывая рассматриваемую нами коммуникативную ситуацию общения в рамках текстов сетевого маркетинга, вправе претендующего на отнесение к особому типу дискурса, остановимся на риторических категориях убеждения.

Убеждение – это используемый в коммуникации метод воздействия на сознание личности через обращение к ее собственному критическому суждению. Убеждение отличается осмысленностью (что может потребовать временных затрат), принятием сведений, анализом и оценкой, не воспринимается в готовом виде – чем и отличается от внушения, которое, к тому же, может происходить практически мгновенно. Ещё одно понятие, близкое к убеждению, это манипуляция. А.Б. Мещеряков определяет манипуляцию как «коммуникативное воздействие, которое ведет к актуализации у объекта воздействия определенных мотивационных состояний (а вместе с тем и *чувств*, *аттитюдов*, *стереотипов*), побуждающих его к *поведению*, желательному (выгодному) для субъекта воздействия; при этом не предполагается, что оно обязательно должно быть невыгодным для объекта воздействия» [Большой психологический словарь].

Различия в убеждении и манипулировании были предметом дебатов и тысячи лет назад. В лингвистике и психологии под манипуляцией понимается скрытое принуждение, попытки программировать мысли, намерения и чувства собеседника для достижения целей говорящего. К адресату речи относятся не как к равному, а как к объекту или инструменту.

Естественно, что клиент, распознавший манипулятивное воздействие агента, будет возмущён. Грань тонка, и владение техниками убеждения, а не манипулирования, будет составлять ключевые навыки успешного представителя сетевого бизнеса.

Аристотель был первым, кто предложил одну из самых древних классификации способов убеждения, которая делит все возможные аргументы выступающего всего на 3 группы: логос (logos) – критерий истинности, этос (ethos) – критерий искренности, и пафос (pathos) – критерий релевантности речевого поведения.

Категория логос (греч. λόγος – «слово», «смысл») в риторике – это убеждение, заключённое в апелляции к разуму человека. Оформляя свою мысль непротиворечиво и последовательно, информируя, разъясняя, приводя доказательства, или опровергая, говорящий достигнет нужного эффекта: слушатель согласится и примет позицию говорящего.

Категория этос (древнегреч. ἦθος – «нрав», «характер», «душевный склад») в риторике – это соответствие речи условиям, в которых она читается (время, место), нравственным убеждениям и нормам общества, апеллирование к авторитетам или специалистам, власти, модели или антимодели, прецедентам, к пользе и т.д. Этос – это сравнительно устойчивый элемент, в противоположность пафосу. Чувства могут сменять друг друга довольно быстро, тогда как ценности общества характеризуются консервативностью.

Пафос, или патос (греч. πάθος – «чувство», «эмоция») – риторическая категория, соответствующая стилю, манере или способу выражения чувств, которые характеризуются эмоциональной возвышенностью, воодушевлением. Апеллируя к чувствам слушателей, говорящий может повлиять на их мнение. Чувства играют порой большую роль, чем логика. Речь легче воспринимается, если она эмоционально окрашена, а оратор мастерски владеет жестами, интонацией, мимикой, стилистическими приёмами и многим другим.

В нашем исследовании мы применим правила классической (аристотелевской) риторики к современным формам речевой коммуникации, в частности, к текстам сайта компании сетевого бизнеса NL International.

Нами изучен ресурс https://www.nlstar.com/ru/ компании сетевого бизнеса NL International. NL International – это компания, созданная тремя российскими предпринимателями, была зарегистрирована в 2000 году в Новосибирске, в 2003 году вышла на мировой рынок, начав сотрудничество с французской лабораторией, производящей продукты для поддержания формы и хорошего самочувствия. Продукция компании представлена в интернет-магазине https://nlstore.com/ru/, заявлено производство 16 торговых марок: от программ питания и бадов, до бытовой химии и косметики.

Предприятия NL объединены общим брендом и действуют в одной концепции. Отличия в системе работы определяются спецификой национального рынка и правового поля государства, на территории которого осуществляется деятельность. На территории Казахстана эта компания с 2013 года, первым городом была Астана. Сейчас география шире, но используемый информационный ресурс один: https://www.nlstar.com/ru/, представляющий информацию о компании, продукции, каталоги на языке клиента, в зависимости от страны. Компания заявляет, что использует только натуральные ингредиенты и продукция экологически безопасна.

Мы проанализировали информацию веб-сайта с позиций риторической теории Аристотеля и определили категории этос, пафос и логос в информационных блоках (заметках).

Все случаи использования риторических категорий логос, этос и пафос обращены на то, чтобы убедить потенциального клиента приобрести производимую продукцию или стать частью компании. В данном исследовании мы ограничились единицами информации о компании и бизнесе, всего 63 отдельные записи, исключив процесс производства и каталог продукции (представим отдельно).

1. Логос

Примеры, иллюстрирующие применение категории убеждения логос:

(1) NL **сегодня** это Россия, Казахстан, Украина, Беларусь, Кыргызстан**: 83** магазина, **302** офиса. С нами более **450.000** человек.

Создаём **классные** продукты. Качество. **Эффективность.** Безопасность.

16 торговых марок. Более **250** наименований продукции (полужирный шрифт в оригинале).

(2) Хочешь узнать о нас **больше**?

Штаб-квартира в **Новосибирске**.

С **2000** года на рынке. С **2003** года на международном рынке.

(3) Что за компания?

19 лет на рынке – 89 магазинов – 200 офисов – > 450.000 менеджеров – > 1.200.00 клиентов – 24 страны – > 300 городов

Примеры наполнены информацией о компании: город Новосибирск у многих ассоциируется с учёными, страны охвата бизнеса и цифры иллюстрируют широкое географическое распространения клиентов и сетевых предпринимателей, даже дата выхода компании на рынок может создать эффект

солидности, устойчивости бизнеса. Так же обращение к логосу направлено и на создание положительного имиджа продукции компании.

2. Этос

Следующие примеры демонстрируют категорию этос.

(1) NL International – международная торговая марка, под которой в разных странах действуют предприятия прямых продаж.

(2) Нам доверяют (Мерседес-бенц, Альфа-банк, МТС, Росгосстрах, РЕСО гарантия). Получи **выгодные предложения** от наших партнёров.

(3) Социальная **ответственность** компании – детский благотворительный фонд **«Солнечный город»**

Отчисления **с каждой покупки**, чтобы более **24.000** детей получили **помощь**.

Категория этос – это заявление о себе как специалисте, компании, достойной доверия, имеются и подтверждения признания весьма авторитетными партнёрами (известные личности часто способствуют созданию доверия к продукту, в фирме). Обращение к моральным устоям общества: охрана детства, благотворительность, подчёркивание полезности для общества и безопасности производственного процесса (экологичность), продукции.

3. Пафос

(1) Для тех, у кого есть **цель**. Для тех, кто хочет **большего**. Для тех, кто **не останавливается** на достигнутом.

(2) Живи в стиле **NL**!

Путешествуй с нами **бесплатно** по лучшим местам **мира** в награду за **твою работу**!

Школа президента (фото)

Президентский вояж. Турция, Египет, Индонезия, Тунис, ЮАР, Чехия, Филиппины, Мексика, Марокко, ОАЭ, Италия, Барбадос, Танзания, США, Китай, Тайланд (фото, видео стран).

(3) Программа «Автобонус» – подарок от компании за **твои достижения**. Забери **свой** Mercedes-Benz! Более **500** машин уже выдано. **Каждую неделю** кто-то получает автомобиль. Завтра это можешь быть ТЫ.

Пафос – это, в первую очередь, эмоции. При неличном обращении, так как информация размещена на веб-сайте, призыв направлен на пробуждение определённых эмоций: думай о будущем, будь особенным, сделай сам свою жизнь лучше. Особенно пафосными являются тексты, акцентирующие блага, доступ к которым каждый откроет для себя, став частью компании, приобщившись к новому стилю жизни (автомобиль, путешествия, признание).

На рисунке представлено количественное распределение изучаемых категорий на веб-сайте сетевой компании: мы наблюдаем преобладание категории пафос (20 единиц, 32%), что, в первую очередь направлено на убеждение в авторитете компании сетевого маркетинга, бизнеса в целом, и крутость причастности к бизнесу многоуровневого маркетинга. Категория логоса – это цифры и информирование – содержится в 11 заявлениях, или 17% текстов. Этос – 18 единиц, 29%, убеждают в безопасности, качестве продукции, соблюдении многих этических норм общества. Комбинирование, или сочетание модусов, представлено 14 единицами, что составило 22% исследуемых текстов.

Рисунок 1 – Реализация модусов убедительности в текстах сетевого маркетинга

4. Комбинирование категорий

(1) Благодаря вашей поддержке

16 650 **брошенных малышей** в возрасте до 5-ти лет, которые лежат в обычных больницах, получили уход, заботу и внимание

у 8 197 **детей,** которые живут в детских домах, **исполнилась новогодняя мечта**

663 **мамам помогли предотвратить отказ** от своего новорожденного малыша

198 **взрослых,** которые работают с детьми-сиротами, прошли профессиональную переподготовку в рамках проекта «Наука правильной заботы»

> 4 000 **волонтеров** прошли обучение и стали частью большой команды героев «Солнечного города»

62 **ребенка,** которые могли бы навсегда остаться в детском доме, получили построенные специально для них дома

6 **учреждений для детей-сирот** были полностью модернизированы. В 2016 году Ояшинский детский дом-интернат для детей с особенностями развития присоединился к проекту «Как дома».

Данный пример – это сочетание таких категорий (модусов убедительности), как логос и этос. По форме напоминающий отчёт, текст содержит информативный блок: названия проектов, учреждений, цифры – (это логос), и демонстрирует поддержку общенациональных ценностей – материнства и детства (этос). К категории этос относятся и заявления о сертификации, вопросы качества и безопасности продукции, и авторитетные экспертные оценки качества – награды и признания (например, Товар года-2018, и другие).

(2) Как я могу помочь?

На сайте фонда «Солнечный город» человек может выбрать удобный для себя вид помощи, поддержать один из проектов, направленных на решение проблем детей-сирот.

Воззвание к чувствам эмпатии, сопереживания – это пример использования пафоса, а подробное информирование, в том числе, инструкция вариантов оказания помощи – это логос.

(3) X – Fit

Мы поддерживаем активный, здоровый образ жизни!

Что дает менеджеру?

– Скидка 35% на годовой абонемент.

– Карта премиум-обслуживания.

– Персональный консультант в компании для решения любых вопросов.

А также:

– 5 посещений в других городах каждый месяц,

– бесплатный гостевой визит для друзей или родственников,

– 21 клуб в 9 городах России,

– 30 stop-дней в год.

Имеется пример сочетания всех трёх модусов: информирование, в том числе, и цифрами (логос), авторитетный партнёр – этос, пафос – в предложении возможности стать частью элитарной группы.

Рисунок иллюстрирует преобладающее доминирование сочетания модусов логос и этос, сочетание трёх модусов представлено дважды.

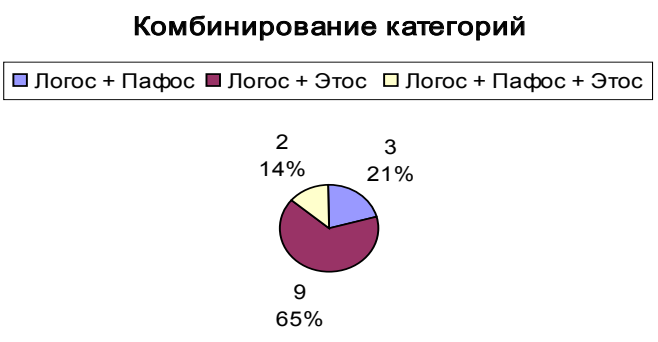

Рисунок 2 – Комбинирование модусов убедительности

Выводы

Изучаемый нами веб-сайт сетевой компании использует все три модуса, или категории, для убеждения посетителей своего сайта присоединиться и стать частью их бизнеса. При этом соблюдается общая рекомендация риторики подбирать материал таким образом, чтобы активизировать все три модуса убедительности.

Категория логос представлена в виде информирования о компании, иллюстративном использовании цифр (часто представленных в виде бегущего счётчика), экологическими данными, подчёркивая безопасность всей производимой продукции. Прибегая к категории этос, компания делает акценты на свой авторитет на рынке сетевого маркетинга, её солидный срок функционирования, авторитетных партнёров, обращается к нормам морали и нравственности (благотворительность). Применяя пафос, МЛМ компания обращается на «ты», мотивирует стать лучше, думать о будущем, о возможных благах, которые станут доступны, если стать членом команды.

В данном исследовании мы сфокусировались на риторических категориях убеждения, представленных на веб-сайте компании многоуровневого маркетинга и подчёркиваем возможный эффект убеждения с помощью модусов этоса, логоса и пафоса, использованных в записях. Какой фактический эффект достигается от их применения, ещё предстоит изучить, прибегнув к методам социолингвистики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аверина М.А. Реализация категории убеждения в газетных заглавиях // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – Новосибирск: СибАК, 2014. – №32. – С. 20-24. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-kategorii-ubezhdeniya-v-gazetnyh-zaglaviyah свободный (Дата обращения: 29.03.2020).
2. Большой психологический словарь. Под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, – 2003. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: https://psychology.academic.ru/ свободный. (Дата обращения 11.03.2020).
3. Гиздатов Г.Г. Речевые стратегии постсоветского дискурса (реалии нового казахстанского слова) // Преподаватель XXI век. Лингвистические науки. – Москва: Изд-во «Московский педагогический государственный университет», 2014. № 3. – С. 305-312.
4. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
5. Маркетинг: большой толковый словарь. – М.: Омега-Л. Под ред. А.П. Панкрухина. 2010. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: https://dic.academic.ru. (Дата обращения 11.03.2020).
6. Паршин П.Б. Речевое воздействие: основные формы и разновидности // Рекламный текст: семиотика и лингвистика / Ю.К. Пирогова, А.Н. Баранов, П.Б. Паршин и др. – М. : Международный институт рекламы, Издательский дом Гребенникова, 2000. – 270 с.
7. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие [Текст]: Монография / И.А. Стернин. – Воронеж, 2001. – 252 с.
8. Темиргазина З.К. «Сны разума» в казахстанском политическом медиадискурсе. // Политическая лингвистика. – Екатеринбург: Изд-во «Уральский государственный педагогический университет», 2016. № 4 (58). – С. 68-74.
9. Темиргазина З.К., Бачурка М.С. Речевые акты агрессивного характера в педагогическом дискурсе. // Жанры речи. – Саратов: Изд-во «Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского», 2017. № 1(15). – С. 51-57.
10. Чернявская, В.Е., Молодыченко, Е. Н. Речевое воздействие в политическом, рекламном и интернет-дискурсе. – URSS. 2017. – 176 с.
11. Шелестюк, Е. В. Речевое воздействие: онтология и методология исследования.: автореф. дис. …докт. фил. наук: 10.02.19 / Шелестюк Елена Владимировна. Челябинск, 2009. – 43 с.
12. Radzuwan Ab Rashid, Siti Nadiah Ahamad Sapari, Nur Hazwani Majid, Zanirah Wahab, Kamariah Yunus and Saiful Bahri Mohamed. ANALYSIS OF PERSUASIVE ELEMENTS IN MULTI – LEVEL MARKETING OFFICIAL WEBSITES // International Journal of Applied Business and Economic Research (I J A B E R). · December 2016. – Vol. 14, No. 14 (2016): 1139-1146. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: https://www.researchgate.net/publication/311741871 свободный (Дата обращения: 29.03.2020)

МРНТИ 16.21.33

Қоғабаева Әсем Маратқызы,
1-курс докторанты (PhD),
«Шетел филологиясы» мамандығы,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және
Әлем Тілдері Университеті, аға оқытушы,
Тілдік Орталық, Халықаралық Бизнес университеті,
Алматы, Қазақстан

Рысалды Құсайын Тынысбайұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ.

Аңдатпа. *Ақпаратты цифрландыру мәселесі қазіргі лингвистикалық зерттеулердің қызығушылығын тудыруда. Сонымен қатар лингвистикалық зерттеу жасауда ғылыми тұғырды сәтті таңдау да маңызды. Кейінгі жылдары жиі қолданылатын, әрі тиімді бағыттар ретінде когнитивті лингвистика және этно-лингвистиканы атауға болады. Осы тұғырларды қолдана отырып бұл мақала британдықтардың мәдени әрі когнитивті ерекшеліктері пресс релиздерде қалайша көрініс табатындығын зерттейді.*

Кілттік сөздер: *қоғаммен байланыс, мәтінді талдау, когнитивтік–концептуалдық талдау, пресс-релиз, PR-мәтіндер.*

Когабаева Асем Маратовна,
Докторант 1 курса,
специальность «Иностранная филология»,
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, старший преподаватель,
Языковой Центр,
Международный университет бизнеса,
Алматы, Казахстан

Рысалды Кусайын Тынысбаевич,
доктор филологических наук, профессор,
Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы

Аннотация. *Вопрос оцифровки информации представляет интерес для современных лингвистических исследований. В статье рассматривается как культурные и когнитивные характеристики британцев отражены в пресс-релизах. Для достоверного исследования были использованы такие научные подходы как, когнитивная лингвистика и этнолингвистика.*

Ключевые слова: *связи с общественностью, анализ текста, когнитивно-концептуальный анализ, пресс-релиз, PR-тексты*

Kogabayeva Assem Maratovna,
1st year PhD student,
Specialty “Foreign philology”,
Kazakh Ablaikhan University of international relations and world languages,
E-mail: kogabayevaa@gmail.com

Ryssaldy Kussaiyn Tynysbayevich,
Doctor of philological sciences, professor,
Kazakh Ablaikhan university of international relations and world languages

COGNITIVE-CONCEPTUAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF BRITISH PR-TEXTS

Abstract. *Digitalization of information and its delivery through language are main focus of most current researches in the field of linguistics. After digital information, the next important issue of current linguistic studies is the choice of valid approaches such as Cognitive Linguistics and Linguistic Ethnography. Using these approaches, this article discusses how cultural and cognitive features of British people are expressed through language in press releases. The material of research is chosen as press releases published on the British websites. The research also demonstrates application of descriptive content analysis to PR-texts. The results of the analysis show that press releases deliver valuable information about cognition and culture of British people.*

Key words: *public relations, descriptive content analysis, cognitive linguistics, press release, cognitive and conceptual analysis, PR-texts.*

Introduction

The language of social media has been the interest of linguistic research since XX century as the Internet became backbone of all the information sources. One of the representatives of the field is PR- texts in the form of press releases. Press releases as one of the textual genre of public relations show specific features of communication. Each communication has the aim to deliver, interpret and react to the information. So press releases aim to communicate with journalists and with potential clients. In digital marketing space press releases transformed into great tool, which follows all the ethics of public relations, but contains numerous hidden strategy to force the addressee to react. This idea is somehow interrelated with public relations definition given by emirate professor Glen. M. Broom. According to him, "Public relations is the management function that identifies, establishes, and maintains mutually beneficial relationship between organizations and the various publics on whom its success or failure depends." [*Broom G.M., Bey-Ling Sha, 2012, p. 32*]

If we look at this problem from the linguistic perspective will base on the following idea: "Cognitive linguistics and linguistic Ethnography approaches to concept understanding do not contradict each other, but, on the contrary, complement them, since these are two sides of the same phenomenon, reflecting two phases of the same psycho-mental process: the addition of a word of its meanings, the inclusion of a word in a cultural context, when it becomes the key to understanding culture". [*Alimzhanova G.M., 2010, p. 8*] According to Karasik V., these approaches differ in vectors in relation to the individual: the linguistic-cognitive concept is a direction from individual consciousness to culture, and the linguistic-cultural concept is a direction from culture to individual consciousness". [*Kasyan L.A., 2010, p. 51*] Hence, it will be logically approved to use these approaches to analyse the text, in order to identify the cognitive, specific, cultural differences of the British press release.

Aim and objectives: Following the aforementioned idea, this linguistic research was conducted to reveal cultural and social values that PR-texts contain and how they help to establish trustful relationships between the company and customers. This aim is reached through investigating cognitive and conceptual, and linguistic features of the British expressed by PR-texts published on British websites. Target aim demands following tasks to achieve:

1. To collect PR-texts
2. To identify appropriate approach to analyze PR-texts
3. To conduct analysis and to discuss findings

Research methods

In order to analyze cognitive-conceptual features of British PR-texts there was used descriptive context analysis method. The purpose of descriptive context analysis is to describe cultural and ideological aspects that underlie a text and how they are connected with the particular context in which the text has been produced. Hence, this analysis consists of describing the characteristics of a text and making interpretations to answer the specific questions. The material for the research was taken from the British website journalism.co.uk., press releases published in December 2019. Initially research aimed to highlight *cognitive-conceptual, linguistic and cultural aspects* of press releases.

Cognitive-conceptual aspect

Analysis of 50 press releases bring that mostly British press releases are unlike to overuse stylistic devices. However, authors use concepts, which are typical for British business environment. Most popular concepts in business field are "charity", "help" and "motivation".

The concept "charity" create a trust on company, if we look at this issue from the customers' perspectives. M. Sanders and S. Smith explain that donating money for charity is the most effective way to stay in a positive faith in company-consumer relations [*M.Sanders and S.Smith, 2014, p. 2*]. They also highlight that charity is a social pressure "to be kind" towards customers. That is, companies donate money or participate in any charity to satisfy their customers. So we see how successfully chosen the best tool such as press release for effective public relations. According to statistics of Charities Aid Foundation UK, 60% of people in the UK have donated in 2018 [*https://www.nptuk.org/philanthropic-resources/uk-charitable-giving-statistics/*].

The concept "charity" can be segregated into fundraising and voluntary work. But targeted press releases contain more information about money raise. PR professionals claim that all humanitarian acts always work effectively for any kind of business to create positive attitude of customers.

The concept "help" can be the constituent of "charity". If we look at press release, we see how successfully these two concepts complete each other. The author of press release professionally substitutes the concept with words: "provide something", "support" and powerfully suppress the notion of "challenge" by using them together in one sentence. The concept "help" was used in press releases in business filed more than any other, this is because British people tend to communicate with reliable people only, while doing business.

If we look further, press releases skillfully connect two concepts "help" and "motivation". Cambridge dictionary defines motivation as "willingness to do something, or something that causes such willingness" [*https://dictionary.cambridge.org*]. This idea is positively reflected in the press release by using traditional structure of storytelling. Initially the main hero has a problem, then they help the one, who is suffering from disease, then they forcefully overcome that difficulty. This is the great way of motivation, willingness to help others. This manner of delivering message concerning "motivation" is not typical only for British people; it is also extremely popular in the field of business all over the world. Nevertheless, being motivated to help and raise money for charity entirely defines British people's attitude in doing business.

The second press release also contains typical concepts in British society. There are: gender equality and antiracism. If we look at the core of this press release, we see such phrases as "getting women", "getting more girls", "benefit from having more women", which express strive to gender equality, but not female supremacy. This is the trend of whole world, not only Britain again. However, PR-texts persuade target audience by touching emotions of average citizen of the UK. It will work effectively in public relations, as British Mass media always highlight the place of the UK in gender bias in world rank. "The UK has fallen six places down the global rankings for gender equality" the Guardian says. [*https://www.theguardian.com*] This indicates the case that British people are interested in this issue and PR professionals use it effectively to show company's determination. Press release contains short sentences with powerful words, which attract attention. Another issue that catches the eye of reader, in the second press release, is the phrase "UK's only black woman". The idea is to promote Roni Savage as black woman, who has encouraged others to support women in hard works such as engineering. The emphasis that she is "black woman" and whole UK supports her creates a positive image of company in front of their career prosperity. Readers of this press release are satisfied to see their common issue in business people.

Extracts from two press releases are given in the table 1 below to see the whole picture of concepts, which are deep-laid in press releases.

Table 1

Cognitive-conceptual aspects of press releases

	Concept	***Extract from the text***
1	2	3
Press release №1	1.Charity 2.Help 3.Motivation	1. The team at Haines Watts Swindon are taking on an active challenge throughout January to raise money for the mental health charity MIND 2. MIND is a national charity providing advice and support to people facing mental health challenges. …. Hannah felt that this would be a great way of helping people who needed an extra push to be active. 3. … Hannah Beacham who was concerned about her own mother who was suffering from severe depression. She took a leap of faith and signed herself and her mum up for a walking marathon. They started getting out every day and gradually her mum's wellbeing improved. [*https://www.journalism.co.uk/press-releases/*]

1	2	3
Press release №2	1.Gender equality 2. Antiracism	1. When I heard that Scarlett's business idea was to create a recruitment company specialising in *getting women* into engineering and manufacturing and into top jobs, I was intrigued. I've campaigned to *get more girls* to consider the engineering sector as a fulfilling career path for some years. …. Mine is a very *male-dominated* sector, a sector which *suffers skill shortages* – the sector will *benefit from having more women involved*. Research has shown that diverse teams perform the best. 2. Roni Savage, the UK's *only black woman* to run her own engineering company… [*https://www.journalism.co.uk/press-releases*/]

Linguistic aspect

It is important to mention that any kind of text is likely to be exposed to linguistic analysis. While analyzing linguistic features of press releases there will be mentioned stylistic devices such as metaphors, fixed expressions and phrasal verbs.

As English language is rich on phrasal verbs PR texts are likely to have them. These two press releases contain more than ten phrasal verbs, but we took some of them as a sample:

– to kick start – to start something
– to sign up – to enroll
– to take part – to participate
– to set up – to open
– go ahead – to progress

There are rarely used fixed expressions. For instance, "to take a leap of faith", which means to take a risk. This is simple and well-known expression. So press releases are using them effectively to transfer the general idea of the text in a "warm way".

Even if we mentioned that metaphors are uncommon in PR-texts, PR professionals use dead metaphors to make press releases readable. According to Merriam Websters, dead metaphor is a word or phrase that has lost its metaphoric force through common usage. [*https://www.merriam-webster.com*] The table 2 demonstrates metaphors and their meanings.

Table 2

Metaphors and their meanings

Metaphors:	***Meaning:***
extra push	Additional drive to achieve goal or ambitions
bleakest month	The coldest month
to face challenges	To have difficulties
to be deskbound	To lead sedentary life
to be glued to a phone	To spend most of time using phone

Morphological and syntactic analysis. Present Simple, Past Simple and Future Simple with affirmative sentences are used pragmatically in a press release that is to deliver information in simple sentences. However, headings of press releases tend to be longer and authors always try to indicate result and the reason of the action, so combination of Present Perfect together with infinitives is used respectively. For instance, "*One of the UK's leading campaigners on diversity in business has backed Apprentice finalist's mission to recruit more top female engineers*". [*https://www.journalism.co.uk/press-releases*/] Sentences in Present Perfect dominate because of communicative pragmatics of press releases, to show the result. Other aspects of Present Tense are typical for press releases. Some sub-categories of press releases are structured to inform about long lasting events, or to give publicity to recent results. Therefore, relevant events in progress in press releases are structured in Present Continuous. For example, "*We are also supporting our local MIND branch*". [*https://www.journalism.co.uk/press-releases*/] This sentence shows how company works continuously. This is how intention of author is delivered through language and sentence structure.

Another popular trend in press releases is the usage of Gerunds: *relying, walking, taking, running, swimming, cycling, walking, helping.* While analyzing press releases it was found out that this is trend is typical for specific authors, who would prefer to use Gerunds to place the verb in the Subject and Object of the sentence.

Cultural aspect

According to C. Goddard, A. Wierzbicka, the structure of any language embodies a large proportion of social, cultural, and historical experience. [*Goddard C. Wierzbicka A., 2001, p. 8316*] Consequently, British press releases carry the experience of British culture. Firstly, we looked at titles and names of companies and organizations together with cities. For instance, the

1. Swindon – The name Swindon is derived from the Saxon words swine dun meaning pig hill or the hill where pigs were bred. Swindon is mentioned in the Domesday Book (1086). At that time Swindon was a tiny village but by the late 13th century Swindon had grown into a small town with a weekly market. [*http://www.localhistories.org/swindon.html*]

2. Wiltshire – is a county in South West England, where located ancient landmarks such as the Stonehenge and Avebury stone circles, which date from the Late Neolithic and Early Bronze Age eras. The geographical and ceremonial county includes Swindon unitary authority, and this place is described as a training area for the British Army. [*https://en.wikipedia.org/wiki/Wiltshire*]

3. Haines Watts Swindon is a Top 15 firm of chartered accountants who specialise in advising and supporting business owners around the UK for 25 years. [*https://www.hwca.com/accountants-swindon/*]

4. Federation of Small Businesses (FSB) – a non-profit making organization, which was established in 1974. The company helps self-employed and small businesses. *[https://www.fsb.org.uk/corporate-information.html*]

5. The Apprentice – British version of American entertaining talent show, which aims to support ambitious entrepreneurs seeking to demonstrate their commercial insight and business sense. [https://www.bbc.co.uk/programmes/articles]

British lifestyle, cultural heritage and history are exposed through analyzing just names of cities and organizations. So we see how only name of the city can tell us about history, culture and lifetime of British people. This phenomenon was emphasized by S.E. Isabekov as following: «ethnos does not express itself in its entirety of its material, spiritual and cultural content, as in the language» [*Isabekov S.E., Babushkin A.P., 2001, p. 69*]. This idea gives its realistic picture in aforementioned analysis.

Conclusion

Cognitive-conceptual, linguistic and cultural analysis of press releases revealed that press releases convey valuable information about nation's cognition and cultural experience. Conducted linguistic analysis clearly demonstrates how PR professionals achieve pragmatics through sentence structures effectively. As we highlighted before press releases contain short and clear sentences, always pragmatics is part of them. Examples of concepts and metaphors depict national picture of British people, which is seen in PR-texts. In conclusion, cognition, value, spiritual condition of British people or any other nation plays important role while creating effective content. If press releases aim to promote successfully any event or business, they have to contain cultural value and have to take into account linguistic features of texts. Finally, we came to conclusion that cognitive features of British people are expressed through concepts and metaphor that press releases contain, we exposed how cities and organizations names express culture and history of British people.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Брум Г.М.,Бей-Линг Ша Катлип энд Центерс эффектив паблик рилейшнс – Пиерсон, 2012
2. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. Алматы, 2010. – 300 с.
3. Касьян Л.А. Термин «Концепт» в современной лингвистике различные его толкования // Весник ЮГУ. №2 (17). Осы сілтеме бойынша: https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kontsept-v-sovremennoy-lingvistike-razlichnye-ego-tolkovaniya
4. http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/cmpo/migrated/documents/wp326.pdf
5. https://www.nptuk.org/philanthropic-resources/uk-charitable-giving-statistics/_
6. https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/motivation?q=motivation+
7. https://www.theguardian.com/world/2019/dec/16/uk-falls-six-places-in-gender-equality-rankings_
8. https://www.journalism.co.uk/press-releases/swindon-accountancy-firm-embraces-red-january-to-raise-mon-

ey-for-charity/s66/a749100/
9. https://www.journalism.co.uk/press-releases/one-of-the-uk-s-leading-campaigners-on-diversity-in-business-has-backed-apprentice-finalist-s-mission-to-recruit-more-top-female-engineersqq/s66/a749013/_
10. https://www.merriam-webster.com/dictionary/dead%20metaphor
11. C.Goddard A.Wierzbicka. Language and Society: Cultural Concerns.-Осы сілтеме бойынша: https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/04611-8
12. http://www.localhistories.org/swindon.html
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Wiltshire
14. https://www.hwca.com/accountants-swindon/
15. https://www.fsb.org.uk/corporate-information.html
16. https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/grTP6yCQz3zy3n3fhBR8QT/about-the-apprentice_
17. Исабеков С.Е., Бабушкин А.П. «Ядерные» смыслы фразеологических составляющих в картинах мира неродственных языков // Мир языка: Матер. 2-ой международной научно-теоретической конф., посвящ. 80-летию проф. М.М.Копыленко, Ч.1. – Алматы, 2001.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Брум Г.М.,Бей-Линг Ша Катлип энд Центерс эффектив паблик рилейшнс – Пиерсон, 2012
2. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. Алматы, 2010. – 300 с.
3. Касьян Л.А. Термин «Концепт» в современной лингвистике различные его толкования // Весник ЮГУ. 2010. №2 (17). Взята из: https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kontsept-v-sovremennoy-lingvistike-razlichnye-ego-tolkovaniya
4. http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/cmpo/migrated/documents/wp326.pdf
5. https://www.nptuk.org/philanthropic-resources/uk-charitable-giving-statistics/_
6. https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/motivation?q=motivation+
7. https://www.theguardian.com/world/2019/dec/16/uk-falls-six-places-in-gender-equality-rankings_
8. https://www.journalism.co.uk/press-releases/swindon-accountancy-firm-embraces-red-january-to-raise-money-for-charity/s66/a749100/
9. https://www.journalism.co.uk/press-releases/one-of-the-uk-s-leading-campaigners-on-diversity-in-business-has-backed-apprentice-finalist-s-mission-to-recruit-more-top-female-engineersqq/s66/a749013/_
10. https://www.merriam-webster.com/dictionary/dead%20metaphor
11. C. Goddard A.Wierzbicka. Language and Society: Cultural Concerns.-Взята из: https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/04611-8
12. http://www.localhistories.org/swindon.html
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Wiltshire
14. https://www.hwca.com/accountants-swindon/
15. https://www.fsb.org.uk/corporate-information.html
16. https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/grTP6yCQz3zy3n3fhBR8QT/about-the-apprentice_
17. Исабеков С.Е., Бабушкин А.П. «Ядерные» смыслы фразеологических составляющих в картинах мира неродственных языков // Мир языка: Матер. 2-ой международной научно-теоретической конф., посвящ. 80-летию проф. М.М.Копыленко, Ч.1. – Алматы, 2001.

REFERENCES

1. Broom G.M.,Bey-Ling Sha Cutlip and Center's Effective Public Relations. – Pearson, 2012
2. Alimzhanova G.M. Sopostovitelnaya lingvokulturologiya: vzaimodeistvie yazyka, kultury i cheloveka. Almaty, 2010. – 300 p.
3. Kasyan L.A. Termin «Konsept» v sovremennoy lingvistike razlichnye ego tolkovaniya // Vesnik UGU. 2010. №2 (17). Retrieved from: https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kontsept-v-sovremennoy-lingvistike-razlichnye-ego-tolkovaniya
4. http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/cmpo/migrated/documents/wp326.pdf
5. https://www.nptuk.org/philanthropic-resources/uk-charitable-giving-statistics/_
6. https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/motivation?q=motivation+

7. https://www.theguardian.com/world/2019/dec/16/uk-falls-six-places-in-gender-equality-rankings_
8. https://www.journalism.co.uk/press-releases/swindon-accountancy-firm-embraces-red-january-to-raise-money-for-charity/s66/a749100/
9. https://www.journalism.co.uk/press-releases/one-of-the-uk-s-leading-campaigners-on-diversity-in-business-has-backed-apprentice-finalist-s-mission-to-recruit-more-top-female-engineersqq/s66/a749013/_
10. https://www.merriam-webster.com/dictionary/dead%20metaphor
11. Goddard C. Wierzbicka A. Language and Society: Cultural Concerns.-2001. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/04611-8
12. http://www.localhistories.org/swindon.html
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Wiltshire
14. https://www.hwca.com/accountants-swindon/
15. https://www.fsb.org.uk/corporate-information.html
16. https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/grTP6yCQz3zy3n3fhBR8QT/about-the-apprentice_
17. Isabekov S.E., Babushkin A.P. «Yadernye» smysly frazeologicheskih sostavljajushhih v kartinah mira nerodstvennyh jazykov // Mir jazyka: Mater. 2-oj mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konf., posvjashh. 80-letiju prof. M.M.Kopylenko, Ch.1. – Almaty, 2001.

УДК 81

Коптлеуова Кульпаш Балапановна,
доцент, кандидат филологических наук,
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Республика Казахстан

ПРОЯВЛЕНИЕ ИНТЕРКАЛЯЦИИ ПРИ КАЗАХСКО-РУССКО-АНГЛИЙСКОМ ТРЕХЪЯЗЫЧИИ

Түйін: *Мақалада мұнайшылардың сөйлеген сөзінде шет тілін саналы және бейсаналық түрде алудың себептері мен мақсаттары талқыланады. Орыс және ағылшын тілдерінің элементтерін қазақ сөйлемдеріне олардың предикативті ядросын сақтай отырып біріктіру барлық коммуникативтік актілерде болатын интеркалация деп санауға болады. Спикер белгілі бір мақсаттарға ұмтылмайды, оның ішінде этнолектегі шетелдік қосымшалар да бар. Олардың пайда болуы тілді білмеуімен немесе ана және өзге тілдердің нормаларын елемеуімен түсіндіріледі.*

Кілт сөздер: *интеркаляция, интерференция, билингв, трилингв, сөйлеу мутациясы.*

Аннотация: *В статье рассматриваются причины и цели осознанного и неосознанного вклинивания иноязычных вкраплений в речь нефтяников. Вклинивание элементов русского и английского языков в казахские предложения при сохранении их предикативного ядра можно считать интеркаляцией, которая имеет место во всех коммуникативных актах. Говорящий не преследует определенных целей, включая в свой этнолект иноязычные вкрапления. Их появление легко объяснить либо плохим знанием языка, либо игнорированием норм родного и неродных языков.*

Ключевые слова: *интеркаляция, интерференция, вкрапления, билингв, трилингв, речевая мутация.*

Resume: *The article discusses the causes and goals of conscious and unconscious inclusions of foreign language interspersed in the speech of oil industry workers. Inclusions of elements of the Russian and English languages into Kazakh sentences while maintaining their predicative core can be considered intercalation, which takes place in all communicative acts. The speaker does not pursue certain goals, including foreign inclusions in his ethnolect. Their appearance is easily explained either by poor knowledge of the language, or by ignoring the norms of the native and non-native languages.*

Key words: *intercalation, interference, inclusions, bilingual, trilingual, speech mutation.*

Языковую ситуацию в сфере нефтяной промышленности Казахстана можно охарактеризовать как трехъязычную, включающую казахский, русский и английский языки, которые употребляются на разных уровнях общения.

Вклинивание элементов русского (Я2) и английского языков (Я3) в казахские предложения (Я1) при сохранении их предикативного ядра можно считать интеркаляцией, которая имеет место во всех коммуникативных актах.

Особенности развития языка в инонациональной среде отмечает Н.И. Кадырова: «Контактирование народов неизбежно ведет к взаимовлиянию, смешению языков на протяжении всей истории человеческого общества, всей истории языка. Нет языков изолированных от влияния других языков. Это – одна из основных особенностей процесса развития языка. Ни один язык мира не развивается под стеклянным колпаком» [*Интерференция в русской речи казахов, 1988, с. 128*].

Особенностью функционирования казахского языка в многонациональной среде нефтяников является наличие в нем иноязычных вкраплений.

За иноязычными единицами, включаемыми в речь на каком-либо языке, в котором они имеют исконные соответствия, закрепляется понятие иноязычное вкрапление.

Среди иноязычных вкраплений выделяются употребляющиеся неосознанно как естественное следствие неудовлетворенной выразительной потребности говорящего, и сознательно используемые, при семантическом и синнтаксическом выделении иноязычных лексем.

Существуют определенные причины и цели осознанного и неосознанного вклинивания. Поэтому их не следует рассматривать как две стороны одного процесса, ибо это два различных явления. Говорящий не преследует определенных целей, включая в свой этнолект иноязычные вкрапления. Их появление легко объяснить либо плохим знанием языка, либо игнорированием норм родного и неродных языков.

Основной причиной интеркаляции являются не структурные различия между контактирующими языками и не психические закономерности межъязыковой идентификации, не низкая степень владения Я2 или недостаточная натренированность индивида в осуществлении речевой деятельности на нем (что характерно для интерференции), а, в первую очередь, различные социальные причины и особенно значение функциональной нагрузки Я2 в жизни билингва [*Карлинский А.Е., 1990, с. 97*].

Интеркаляция представляет собой явление, не связанное с ущербной компетентностью билингва во втором языке, а наоборот, показывающее знание билингвом второго языка, уместность сознательных вкраплений грамматических форм, лексических элементов, синтаксических конструкций из второго языка под влиянием $Я_2$. Это влияние носит сознательный характер. Психический механизм его также иной [*Карлинский А.Е., 1990, с. 52*]. А.Е. Карлинским описываются типы интеркаляции, как: номенклатурная (в речь на $Я_1$ вклиниваются слова $Я_2$, которых нет в первичном языке); 2) редунантная (вклинивание в речь на $Я_1$ таких элементов $Я_2$, которые являются избыточными в $Я_1$); 3) номинативная интеркаляция (вклинивание отдельных иноязычных существительных, выражающих конкретные понятия); 4) фразовая интеркаляция (вклинивание цельнооформленного сегмента $Я_2$ в речи на $Я_1$ – словосочетание или целое высказывание; 5) чистая интеркаляция (иноязычные вклинивания сохраняют свои существенные признаки); 6) модифицированная интеркаляция (иноязычные вклинивания подвергаются интерферирующему влиянию и изменению) [*Карлинский А.Е., 1990, с. 131-135*].

В устной речи нефтяников встречаются почти все разновидности интеркаляции:

1) **номенклатурная** (в речь на $Я_1$ вклиниваются слова $Я_2$, которых нет в первичном языке): – ***Вахтовкамен,*** *машинамен Эмбаның аржағына апарады ... Алибекмола деген жерге, сосын* ***вахтадағы*** *жүрген жігіттерді біз алмастырамыз....* ***вахтаға*** *жұмысқа барамыз... сосын... жұмыс қалай енді бізде...*;

– *КРС,* ***қазір КРС болып жатыр біздерде.... ээ.... КРС деген капитальный ремонт скважин****;*

2) **редунантная** (вклинивание в речь на $Я_1$ таких элементов $Я_2$, которые являются избыточными в $Я_1$): Все! Болды! – редунантная;

3) **фразовая** (вклинивание цельнооформленного сегмента $Я_2$ в речи на $Я_1$ – словосочетание или целое высказывание):

– ***Аварийный инструмент*** *болады біздерде соны жібереміз;*

– *Жұамыз кәдімгі таза сумен* ***техническая вода****//*

4) **чистая** (иноязычные вклинивания сохраняют свои существенные признаки):

– *Сосын* ***метчик*** *деген зат бар;*

– *Өзенде 8* ***месторождение*** *бар. Бозащи, Қаламқас, Қаражанбас, Арна, Северный Бозащи дейді;*

– ***Пока*** *бір* ***скважина****, екінші* ***скважина*** *салынған жоқ.*

5) **модифицированная** (иноязычные вклинивания подвергаются интерферирующему влиянию и изменению):

– С*ол жанағы* ***скважинаны ремонттаймыз;***

– *Жанағы алдымызда істеп кеткен адамдар...* ***авария істеп кеткен*** *болса;*

– *Сол жанағы түсіріп алған заттарды аламыз...* ***жанағы трубаларды*** *...ээ ...* ***трубалар арқылы;***

– *Сосын жақсылап* ***скважинаны промывка*** *жасайсың;*

– *Соны* ***под давлениеменен*** *біздер жанағы...****агрегат цементировочныймен*** *соны* ***давить етіп****/ тұрып қалған жерлерді жанағы* ***агрегаттың*** *қысымменен жанағы* ***метол****/ не неше түрлі* ***химикаттарменен*** *біздер соны* ***давить етіп/*** *сол* ***парафиндерді*** *айдап шығамыз* ***линияның*** *түбінен.*

– *Қазір Маерск шығарып жатыр майды/* ***запасі*** *көп емес.*

– *Біздің* ***ППУдың*** *машинасы бу айдайтын...бумен қыздырылатын нәрсе...жанағы* ***емкостерді*** *солардың* ***емкостерін*** *немесе мұнай кейін ішін тазалауға соларды тазалауға арналған* ***ППУ****.*

– *Сосын жанағы* ***буровой*** *жер астына пар айдауменен де жасайды. п****арафиндерді*** *тазалау үшін.*

– *Жаңажол сияқты* ***месторождениелар*** *10 шақты жыл* ***разведка жасады/***

– *Скважиналарға барғанда біз мына* ***нефті*** *болсын* ***скважиналарға*** *су жібереміз.*

6) **инвентарная (**вклинивание в речь на Я1 отдельных слов Я2):

– *Сол* ***скважинаға*** *біреу темір-терсек түсіріп алған/ бірденені түсіріп алса .... жанағы алдымызда істеп кеткен адамдар...* ***авария*** *істеп кеткен болса/ /*

– ***Колокол*** *ол жанағы ... ішінде* ***труба*** *жатса/ сол трубаның оның үстіне киелінеді да бұралады.*

– *Қазір* ***Маерск*** *шығарып жатыр майды/ запасі көп емес.*

– *Біз 3 жылда бітіріп* ***уже*** *78-де бірінші* ***фонтан алдық.***

Переключение с одного языкового кода на другой или третий – частое явление в речи трилингвов. При широко распространенном казахско-русско-английском двуязычии в речи нефтяников можно наблюдать переход с казахского языка на русский. Иногда встречается полное кодовое переключение – когда заимствуются целые предложения, или неполное – когда происходит вкрапление элементов русского и английского языков в казахскую речь.

Наряду с общей разговорной и литературной лексикой заимствуются и технические термины, что свидетельствует об активном двуязычии и трехъязычии с переключением не только кодов, но и сознания:

– В перспективе, по всей вероятности казахский язык, вот для нас казахов...мысалы мен қазақпын, сізде қазақсыз...иә...қарым-қатынасымыз өзіміздің ана тіліміз... біз қазақша сөйлеуіміз керек. Ал техникалық тіл – ағылшын. Неге десеңіз, барлық ***техникалық стратегия, менеджмент*** *сол жақтан келе жатыр. Нечего скрывать…*

– Кітаптың барлығын аудару керек. Одан кейін қараңызшы біздің саламызда ***Шеврон компания*** *бар, басқа* ***компания*** *бар, өте көп қой. Оларда...эээ...ээээ....****инженер персоналдың*** *көбісі тек қана ағылшын біледі бұл біріншіден// Одан кейін в инженерии, скажем так,* ***петролеум инженерии,*** *абсолютно во всем мире все специалисты, которые занимаются разведкой, добычей, транспортировкой, переработкой нефти говорят только на английском техническом языке. Это не нами придумано, это общепризнано.*

– Видите, все, кто занимается ***петролеум инженерией*** *все говорят на английском языке.*

Судя по приведенным примерам, подавляющее большинство специалистов нефтяной отрасли, будучи билингвами и трилингвами, свободно владея казахским языком, непроизвольно используют термины на русском языке. В ряде случаев нефтяник, возможно, не находит подходящего слова на казахском, в то время как русское или английское выражение у него «на языке», так как больше «на слуху». Например: говорящий знает слово «скважина» или «месторождение» на казахском языке (мы убедились в этом, спросив перевод данных слов изолированно), однако использует его русский вариант, непроизвольно.

Среди языковых единиц, широко употребляемых в казахской речи, преобладают слова и словосочетания, где одна часть представляет собой русское слово, а вторая часть – каазхский аффикс или казахское слово: *ремонттаймыз, месторождениелар, давить етін, агрегат цементировочныймен, под давлениеменен.*

Иногда он повторяет по-русски то, что только что перед этим было сказано по-казахски, или наоборот, сначала произносит нечто по-русски, а затем повторяет то же самое по-казахски.

Таким образом, можно констатировать, что для речи трилингвов – специалистов нефтяной отрасли характерны явления речевой мутации.

Речь трилингва как совокупность отдельных речевых произведений может быть смешанной в том смысле, что она может состоять из высказываний, принадлежащих к различным языкам, поскольку в определенных условиях (наличие трехъязычного собеседника) трилингв способен переключаться с одного языка на другой, однако это переключение осуществляется обычно в структурах больших, чем предложение. Внутри предложения, обладающего признаком предикативности, переключение в названном смысле исключается, зато возможно заполнение периферийных участков структурной модели предложения одного языка элементами другого при сохранении исконного предикативного ядра.

Кроме того, «существуют различные изменчивые обстоятельства конкретных ситуаций речевого общения, которые могут отражаться на поведении двуязычного носителя», имеющего тенденцию разграничивать темы и собеседников, закрепляя за ними тот или иной из двух языков.

Наличие в казахской речи информанта – трилингва большого количества единиц, образованных в результате контаминации словообразовательных элементов разных языков, говорит об их сильном взаимовлиянии.

Чисто казахская речь имеет место у преподавателей вузов, которые по роду своей деятельности читают лекции студентам на казахском языке:

– Шыңырау дегеніміз жанағы диаметр тереңдігі бірнеше айтамыз – Шыныраудың қазуына байланысты мысалы әртүрлі түрлері бар.. жанағы олардың түрлері мысалы тіректік шынырау, құрылым шынырау, параметр шынырау, сосын арнайы шынырау, пайдалану шынырау. Мысалы пайдалану шынырауының өзі бақылау сосын жанағы ...бақылау айдау, ...бағалау шынырауы болып көрінеді.

Мысалы, айдау шынырауы дегеніміз, ол, жанағы, қабаттың қысымын түскен жағдайда, мысалы, қабаттын қысымын тұрақты ұстау үшін шынырауға газ бен мұнайды айдайтын шынырауды айдау шынырау дейді. Айдау шынырауына мысалы ...нені... игеру кезенінің ... стадиясының екінші кезеніне жатады. Бірінші кезегіне, мысалы, мұнай шыныраулары жанағы фонтандық тәсілмен мұнай өндіріледте, мұнай шынырауларына екінші кезенінде, жанағы қабат қысымы түскен жағдайда жанағы қабатқа су мен газ айдап жанағы қабат қысымын көтеріп, мұнай өндіреміз.

Практически отсутствует общение на чисто казахском или чисто русском и английском языках. Вместо этого происходит постоянное переключение с «одного кода на другой». Переключение зависит от многих факторов, в числе которых первостепенное значение имеют факторы социально-психологического характера: предмет или тема разговора, обстановка, плохие знания использования уровней языка или некомпетентность или же желание трилингва демонстрировать свое владение (или же знание) тремя языками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абишева К.М. Казахско-русские языковые контакты и вопросы ассимиляции иноязычных слов в системе языка-реципиента. – Алматы: РИО ВАК РК. – 276 с.
2. Интерференция в русской речи казахов (Проблемы казахско-русского двуязычия). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 128 с.
3. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 180 с.

Култанбаева Нургул Калдыгуловна,
2 курс докторанты,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
e-mail: nuryku76@mail.ru

Исакова Сабира Сагынбековна,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
e-mail: sabira-i@yandex.ru

ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРАЛДАРЫ

Резюме. *Мақалада халық ертегілерінің фольклордың тамаша туындысы екендігіне тоқтала отырып, ертегі дискурсындағы көркемдік құралдар туралы баяндалады. Халық ертегілерінің, соның ішінде қазақ халық ертегілерінің көркемдік ерекшеліктерін ертегі мәтініндегі небір сөз шұрайы, троптың түрлері, тамаша теңеулер, қисынды сөз оралымдарын салыстыру барысындағы нақты мысалды келтіре отырып сипатталады. Одан әрі мақалада ертегі сюжетіндегі басталу мен байланыс кезеңіндері, ондағы басты қаһарманның ерекшелігі мен әлеуметтік мәртебесі ертегі мәтінінде түрліше жолмен берілуі сөз болады. Мысалы, түрлі көркемдеуіш- бейнелеуіш сөздерді пайдалана отырып, ертегі сюжетін күрделі, әрі қызықты ете түседі. Солардың бірі ертегінің басты қаһарманын, яғни батырды, оның батырлық істері мен күшін ерекше етіп суреттеу. Ертегі дискурсында байқағанымыздай, ертегілік қаһарманды ерекше батыр, мінсіз тұлға, елі мен жері үшін күрескен азамат етіп көрсетуде, отанның табиғатын, әлемді теңдессіз етіп сипаттау үшін түрлі көркемдеуіш құралдар пайдаланылғандығы айтылады. Ертегілер эпитеттерге, теңеулерге, метафораларға, фразеологиялық оралымдарға өте бай. Мақалада халық ертегілерінің көркемдік құндылығын осындай теңдессіз теңеулермен көрсете отырып, ертегі мәтініндегі мәдениет, халықтың тұрмыс- тіршілігі, дүниетанымы, әлемдік бейнесі, жалпы ұлттық колоритін ашып көрсетеді.*

Кілт сөздер: *ертегі дискурсы, көркемдік құралдар, образдар, метафора, эпитет, гипербола.*

Резюме. *В статье представлены художественные инструменты сказочного дискурса, подчеркивающие особенность народных сказок – прекрасных творений фольклора. Художественная специфика народных сказок, в том числе и казахских народных сказок, рассматривается на конкретных примерах при сопоставлении словосочетаний сказочного контекста, разновидностей тропов, великолепных сравнений, логических словосочетаний. В статье также рассматриваются этапы экспозиции и связи в сюжете сказки, особенности и социальный статус главного героя, которые далее иначе передаются в тексте сказки. Так, использование различных художественно-изобразительных средств делает сказочный сюжет более сложным и интересным. Например, описание главного героя сказки, героизма, его героических поступков и сил. В сказочном дискурсе сказочный герой представлен как особый герой, безупречная личность, человек, борец за свою страну и землю. При этом используются различные художественные средства для описания родной природы, окружающего мира. Сказки богаты эпитетами, сравнениями, метафорами, фразеологическими версиями. В статье культура раскрывается через призму сказочного текста; жизнь, мировоззрение народа, мировая картина, общенациональный колорит демонстрируют художественную ценность народных сказок такими беспрецедентными равенствами.*

Ключевые слова: *сказочный дискурс, художественное средство, образ, метафора, эпитет, гипербола.*

Summary. This article describes the artistic tools of fairy-tale discourse emphasizing that folk tales are a wonderful work of folklore. Artistic features of folk tales, including Kazakh folk tales, are described with a specific example when comparing phrases in the fairy text, varieties of poplar, magnificent equations, logical phrases. Later in the article the stages of exposure and when in the plot of the tales, peculiarities and social status of the protagonist it will be transmitted in different ways in the text of the tale. For example, using a variety of artistic-pictorial words, a fairy tale plot makes complex and interesting. One of them is the description of the main character of the fairy tale, that is, heroism, his heroic deeds and forces. As noted in the fairy-tale discourse, the fairy-tale hero demonstrates him as a special hero, an impeccable personality, a man, a fighter for his country and land, uses various artistic means to describe the nature of the homeland, the world in an unprecedented way. Fairy tales are very rich for epithets, comparisons, metaphors, phraseological versions. The article reveals the culture in the fairy-tale text, the life, worldview of the people, the world picture, the national color, demonstrating the artistic value of folk tales with such unprecedented equality.

Key words: *fairy-tale discourse, artistic tools, figurative images, metaphor, epithet, hyperbole.*

Кіріспе

Сөз өнерінің теңдессіз ескерткіштері болып табылатын ертегілер ауыз әдебиетінің өзге де жанрлары сияқты ғасырлар бойы қалыптасты. Халық ертегілері – өте ерте заманда туып ауызша таралған халық шығармашылығының бірігейі. Ертегінің мәтінін оқи отырып, ертегі жанрының фольклордың өте бай мұрасының бірі екенін аңғарамыз. Ал фольклор туралы «Қазақ әдебиетінің тарихында» былай делінген: «*Фольклор – сөз өнері.* Өнер болу үшін, ең әуелі, көркемдік қасиет және орындаушы мен тыңдаушы болуы керек. Қазақ қоғамында фольклор осы үш шартты түгел орындаған, тіпті, одан да кең ауқымды қамтыған. Фольклор – әрі әдебиет, әрі театр рөлін атқарды, оның шығарушылары әрі орындаушылары – жыршы мен ақындар, сондай-ақ тыңдаушылары мен көрермендері болды. Сондықтан фольклор өзіндік көркем әдіс, бейнелеу тәсілдер мен көркемдеуіш құралдар жасап, орнықтырды. Бұл процесте ол ежелден келе жатқан ұғымдар мен нанымдарды, мифтер мен басқа да ескі жанрларды пайдаланып, оларға басқа сипат дарытты, эстетикалық міндет артты. Сөйтіп, алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды. Кейіпкердің ғажайып туып-өсуі, оның ғаламат қасиеттерге ие болуы әдебиетке тән емес. Бірақ бұл айтылғандар фольклордың өнер екенін жоққа шығара алмайды. Оның үстіне, фольклордың шындықты суреттеуі, тарихты қамтуы, қиял мен болмыстың арақатынасын өзгеше өруі, сондай-ақ фольклор шығармаларының орындалу мақсаты мен мәнері, тыңдаушылардың фольклорлық туындыға, ондағы іс-әрекеттерге көзқарасы – бұлар да фольклорды сөз өнері ретінде көрсете алады [*Қазақ әдебиетінің тарихы, 2007, 17 б*].

Ертегі мәтінінде небір сөз шұрайы, троптың түрлері, небір теңеулер, қисынды сөз оралымдарын байқаймыз. Бұл дегеніңіз қазақ халқының сөз өнеріне деген құрметі, жалпы ұлттың дүниетанымын, әлемдік бейнесін, қоршаған ортаға, тарихи құбылыстарға деген танымын аңғартады. Осындай ертегілер арқылы және олардың сюжетін аңғара отырып, біз түрлі елдердің өмір сүру салтын, халықтарының тұрмыс-тіршілігін танимыз, түрлі халықтардың тұрмысы мен мәдениетіндегі айырмашылықтарды байқаймыз. Сондықтан да әлем халықтарының кез келгенінің ертегілер жинағы тек қызықты әдеби шығарма ғана емес, сонымен қатар өзіндік ерекшелігі бар әлемдік энциклопедия, елдер мен халықтардың мәдениеті туралы да қажетті білім беретін қайнар көз [*Қасқабасов С.А., 2009, 269* б]. Осылармен бірге ертегінің әдебиеттің сүйікті жанрларының бірі екеніндігін де ескерген жөн. Барлық әлемде ертегіні балалармен қатар ересектер де оқиды. Ертегіде әлемнің айтылмаған ғажайыптары ашылады. Түрлі сиқырлы заттар, магиялық тапсырмалар, таңғажайып оқиғаларға тап боламыз.

Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі. Ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркемделген түрі, яғни, фольклордың көркем прозасы. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркемдік – эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі қызметтен шығады. Сондықтан ертегілік прозаның басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Ол үшін, әрине, түрлі эпитеттер, теңеулер, әсірелеулер, салыстыру, шендестіру, метафоралар, т.б. көркемдеуіш құралдар пайдаланылады. Ертегіде қиял мақсатты түрде пайдаланылады, сондықтан ол әсіреленіп, ғажайыпқа айналады және біршама, өзінше дамып отырады. Ертегідегі ғажайып қиял адамның күнделікті өмірде көріп жүрген заттары мен құбылыстарын саналы түрде басқаша етіп көрсетеді, өйткені бұл жанрда ғажайыптың көркем бейнеленуіне құрал ретінде қолданылады. Егер олар адам өмірінің құндылықтарын көрсете білмесе, онда ол халық жадында сақталып та қалмас еді. Тек адамға қымбат, адами құндылықтар ғана үрпақтан-үрпаққа беріледі және сақталады. Қазақтың халық ертегілерінде үнемі ақылды тазша бала, жетім қыз, кенже баланың ақылды болуы, хан уәзірлер мен бай балаларының ақымақтығы, тойымсыз, тоғышарлығы туралы немесе адамның ғажайып көмекшілері – жануарлар туралы тамаша көркем мәтіндер кездеседі [*Қасқабасов С.А., 2009, 292 б.*].

Негізгі бөлім

Ертегі сюжетіндегі экспозиция мен байланыс кезеңіндегі басты қаһарманның ерекшелігі мен әлеуметтің мәртебесі ертегі мәтінінде түрліше жолмен беріледі. Мысалы, түрлі көркемдеуіш бейнелеуіш сөздерді пайдалана отырып, ертегі сюжетін күрделі, әрі қызықты ете түседі. Солардың бірі ертегінің басты қаһарманын, яғни батырды, оның батырлық істері мен күшін ерекше етіп суреттеу. Мысалы, кейбір ертегілерде батырдың күшін көрсету үшін әсірелеу, гиперболалық сипаттаулар қолданылады. Мысалы, *Төстік өзгеше бала боп өседі: бір айда бір жастағы баладай, екі айда екі жастағы*

баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жасөспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады. Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атып, әкесі мен кемпір шешесін асырайды [*Қазақ ертегілері, 2003, 4 б.*]. *Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті. Аң аулап, әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан алыпты, құралайдың көзінен тигізген мерген болыпты, арқар мен киікті құлан мен маралды мая-мая үйіп тастапты. Қарасудың бойындағы қара үйлі кедейлер қарқ болыпты да қалыпты* [*Қазақ ертегілері, 2003, 29*]. Ертегілік батырларды суреттеумен қатар мұндай гиперболалық сипаттаулар батырға лайықты атты да ерекше етіп көрсетеді. «Алтын сақа» ертегісіндегі баланың атты таңдауын былайша суреттейді: «*... Құрығыңды құлдыратып, жүгеніңді сылдыратып, жылқыға бар. Қай тай бетіне қараса, соны мін, – дейді. Бала құрығын құлдыратып, жүгенін сылдыратып, жылқыға келсе, шеттегі бір қотыр тай балаға қарай қалады. Бала сол қотыр тайды ұстайды да жүгендейді. Жүгендегенде тайдың қотыры жазылады. Үстіне тоқым салғанда, құнан болады. Үстіне ер салғанда, дөнен болады. Айылын тартқанда, бесті ат болады. Бала үстіне қаргып мінгенде, тұлпар болып, көзді ашып-жұмғанша жүртқа жетіп келеді. ... Екпініне шаң ілеспей, әйт дегенде, алты қырдан бір-ақ асып, Керқұла ат зымырап келеді. Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты. Кендебай Керқұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп, аң аулапты. Керқұла қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты. Кендебай Керқұланы құстай ұшырып, алты қырдың ар жағынан қаша жөнелген құланды көзді ашып-жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстайтын болыпты* [*Қазақ ертегілері, 2003, 30 б.*].

Ертегілік кейіпкерлерді сипаттау үшін фольклорлық дәстүрде үнемі қолданылатын эпитеттер пайдаланылады. Мысалы, *таза бала, жалғыз батыр, жесір әйел, сұр мерген, мыстан кемпір, жәдігөй кемпір, ай десе ауызы, күн десе көзі бар сұлу қыз, перінің қызы*, т.б. Халық ертегілерінің поэтикасы отты, жарықты, қуанышты бейнелеп жеткізу үшін де түрліше эпитеттер қолданады. Соның бірі «алтын», «күміс» лексемасына қатысты сипаттаулар бар. Мысалы: *алтын тақ, алтын кебіс, алтын науа, алтын құйрықты құлын, денесі күміс, күміс сапты кездік, алтын мүйізді киік, алтын суы бар құдық, күміс суы бар құдық, т.б.*

Ертегі мәтіні құрылымының ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, синтаксистік стилистикалық деңгейде тыңдаушыны бірден ертегіге бағыттау үшін тұрақты дәстүрлі ертегілік бастауды қолдану тән. Мысалы, «*ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде..», «ерте, ерте, ертеде ешкі жүні бөртеде, қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен...». Өткен заманда бір бай болыпты, ол бір перзентке зар болыпты, зарыға жүріп перзентті болыпты. Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. Ерназардың өзі бай болыпты. Төрт түлік малы сай болыпты [Қазақ ертегілері, 2003]*. Бұлайша ертегінің басталуы барлық қазақ халық ертегісіне тән ерекшелік. Ертегілер осылай бастала келе, көбіне синтаксистік деңгейдің стилистикалық тәсілінде жағымды кейіпкердің «байлыққа, таққа ие болуы» мен залым кейіпкердің жазалануы жайында баяндаудың қорытындысын жасайтын қайталау түрлері мен дәстүрлі аяқталуының да өзіндік сипаты бар. Мысалы, «*...бай болып, барша мұратына жетіпті», «... хан қызына үйленіп, ұлан асыр той жасапты*, «*хан қызын беріп отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізіпті*»... .

Сол сияқты В.Я. Пропп «Морфология сказки» атты еңбегінде көрсеткендей ертегінің құрылысындағы бір кезең ол – батырдың марапаттауы. Ал марапаттаудың ең көп тараған түрі – бұл бас қаһарманның ханшайымға үйленіп, байлыққа (хан тағына отырып, мұрагер болу) ие болуы. Мысалы, *Кіші қызын Кендебайға қосып, отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп, көп сыйлықтар беріп, Кендебайды еліне аттандырад*ы [*Қазақ ертегілері, 2003, 36*]. Бұл сияқты мысалдарды ертегілерден көптеп кездестіруге болады. Хан қызын беріп қана қоймай, барлық мал мүлкін, хандық тағына дейін беретін марапат та кездеседі.

Ертегі мәтінінде тағы бір айта кетерлік жайт бар. Ол ертегі мәтінінде жиі қолданылатын қайталаулар. Мысалға келтірер болсақ, «ерте, ерте, ертеде, бір бай болыпты, төрт түлігі сай болыпты, бір перзентке зар болыпты», «ерте, ерте, ертеде ешкі жүні бөртеде бір кедей болыпты, оның жан дегенде жалғыз баласы болыпты, ол батыр болыпты немесе т.б.». Бір сөздің екі қайтара келуі немесе ұғымның екі еселенуі тыңдарманның көңілін аударып қана қоймайды, сонымен бірге эмоционалды әсер етіп, баяндауға белгілі бір ритм береді. Бұндай ұғымның екі еселенуін төмендегідей ретте бөліп қарастыруға болады:

Ертегінің басталуында кездеседі: «Баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда бір бай болыпты», «ертеде бір кедей өмір сүріпті», «ерте, ерте, ертеде, бір бай болыпты, төрт түлігі сай болыпты, бір перзентке зар болыпты», «Ертеде, ерте заманда, ешкі құйрығы келте заманда» [*Қазақ ертегілері, 2003, 65-69*].

Әрекетті сипаттау үшін қолданылады: жылай-жылай, жүре-жүре, Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да - садағы, азығы да - садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады [*Қазақ ертегілері*, *2003, 5 б.*].

Психологиялық күйді сипаттауда: *Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда, алыстан сағым көтерген бел көрінеді. Өлдім-талдым деп келіп, белге шықса, қарауытқан қалың жылқы көрінеді, жылқының ар жағында ел көрінеді. жердің жыртығын жамап отырған кемпірді көреді [Қазақ ертегілері, 2003,41 б.].*

Тарихи, этнологиялық реалийде: "Шеше, шеше артыңдағы қыздардың бәрі өзіңдікі ме?" - дейді. Шеше, шеше! Ана түйенің бүйдасына қол жалғап жіберші, – дейді Ерназар.

Оған разы болмасаң, Желі толған түйем бар. Соған бер мені, шешетай! - Қоя бер мені, шешетай! – дейді [*Қазақ ертегілері, 200, 10 б.*].

*Архаизмдік атауларда***:** *зындан, діллә, шаһар, уәзір, тақ, күміс сапты кездік, перзент, көкжал бөрі, қанжар, алтын кебіс*

Сонда жер жамап отырған кемпір:

– Мысыр шаһарының бер жағында бір шаһар бар. Киіктің тағын істесе, сонда істейді, баланың қолына мың діллә беріп, соған жібер, – дейді.

Сонан баланың шешесі үйіне қайтып келіп, барлық дүние-мүлкін беріп, ешкілерінің барлығын да беріп, оның үстіне өзі неше жыл мал бағуға бір байға жалданыпты. Сөйтіп, баласына мың діллә құрастырып береді. Бала мың дінлəні алып, киік астына қоятын тақты жасайтын Мысыр шаһарының жанындағы шеберге жүреді [Қазақ ертегілері, 2003, 41 б.].

Табиғатты суреттеуде: *талай белестер, талай таулар бұлдырап артта қалып барады. Бір кезде жер дүниені қап-қара тұман басып кеп кетеді. Тек алтын құйрықтардың сәулесі ғана бұлардың жолын жарық қылып көрсетіп тұрады [Қазақ ертегілері, 2003, 35 б.].*

Образды күшейтіп көрсету үшін: *Самұрық құстың ұшып келе жатқанындағы қанатының қағуынан күшті дауыл жел тұруы, көзінің жасы жаңбыр болып жаууы, т.б.... Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып, жерден көтерілгенше Керқұла ат үстінен аттап өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді. Сонымен Кендебай күн жүреді, түн жүреді, ай жүреді, апта жүреді, бір жерлерге келгенде аспанмен тірескен бір биік тау көрінед*і.

Күн астындағы Күнікей қыз От тауының ар жағында тұратын бір ханның қызы екен. Ол ханның бір үлкен көк төбет иті бар екен. Сол ит күн астындағы Күнікей қызға келе жатқан адам болса, соның дыбысын сезіп, жүз шақырым жерден алдынан шығады екен. Қандай батыр, мықты адамдар болса да көк төбет ит барлығын да жалғыз өзі қиратып салады екен. Қызды ізденп барған адам сау қайтпайтын болған. Мұны білген көп адамдар көк төбеттен қорқып, қызға бара алмайды екен. Баланың жолдастарымен келе жатқанын ит жүз шақырымнан біліп алдарынан шығады. Бір мезгілде көк төбет арсылдап жер дүниенің шаңын боратып келе жатыр екен [Қазақ ертегілері, 2003, 45 б.].

Фольклорлық ертегі тек халықтың батырлық образы мен сюжетті беріп қана қоймайды сонымен бірге ұлттың рухани мәдениетін де көрсетеді. Халықтың тұрмысының ерекшеліктерін, олардың қоршаған ортаға деген түсінігін, тарихтағы оқиғаларға қатысты ұғымын да береді. Лексикалық деңгейде халықтың тұрмысы мен рухани мәдениетін келесідей бағытта көруге болады:

Ескірген сөздерде:

асулы мосы (қостарда арнайы қазан, шелек, т.б. іліп астына от жағатын құрал)

ілулі бақыр (сыйымдылығы 1-2 литр болатын темір шелек, ожау. Көне түркі тілінде мысты, жезді бақыр деп атаған).

қыл бұрау (Қыл бұрау - асау малды жуасыту үшін немесе ен салып, емдеу үшін тұмсығын қатты бұрап, қимылдатпауға қолданылатын жылқының қылынан есілген құрал)

зындан (زندان, парсы тілінде зындан деп аталатын жерасты түрмесі)

діллә (ежелгі ақша бірлігі),

шаһар (қаланың ескі атауы),

уәзір (ханның көмекшілері, араб тілінде министрді уәзір деп атайды),

тақ (ханның отыратын орындығы)

кездік (Кездік – мүйізбен сапталған жетелі пышақ)

перзент (нәресте, бала, сәби),

көкжал бөрі (қасқыр)

*қанжар (*Қанжар– қару. Екі жүзі бар, кесу-түйреу арқылы жарақат салады. Қоладан, темірден, мыстан, болаттан соғылады*),*

*алтын кебіс (*Кебіс – мәсінің сыртынан киюге арналған, былғарыдан тігілген қонышсыз аяқ киім).

науа (науа – мал суаратын астаудың бір түрі. Науа ағаштан, темір-бетоннан, т.б. жасалады. Науаның үзындығы сиыр табыны, жылқы үйірі және қой отарының үлкен-кішілігіне байланысты) [*Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.1974-1986, 726 б.*].

егеу (егеу –металдың жұқа қабатын жануға арналған көпжүзді (көптісті) металл кесетін аспап).

*Дәстүрлі фольклорлық формулада***:** перінің қызы, арыстанның азуын, кемпірдің басын, жеті басты дәудің көздерін ханның алдына төгіп тастайды. [*Қазақ ертегілері, 2003, 36 б.*].

Ауызекі сөйлеу мен диалектілік лексикада:

– Көзің жасты, көкірегің қайғылы не еткен жансың? – деп сұрапты.

Баланың басы таз, киімі өрім-өрім екен.

– Ардақтаған анаңды алса, төгілмей ме ырысың. Асқар таудай әкеңді алса, көрген күнің құрысын! – деп қоя беріпті бала [Қазақ ертегілері, 2003, 30 б.].

Ертегілік кейіпкерлердің, зұлымдық иелерінің аттарынан: мыстан кемпір, Таусоғар, Желаяқ, Саққұлақ, Көлтаусар, перінің қызы, алты басты айдаһар, ақырған арыстан, т.б. Алдап отырған жалмауыз кемпір екенін Ерназар енді ғана білді. Тойға арналған тамақтың бәрін Таусоғар жеп қойды. Саққұлақ мұны естіп отырды. Кендебай қоржынынан арыстанның азуын, кемпірдің басын, жеті дәудің көзін төгіп тастайды [*Қазақ ертегілері,2003, 9-36 б.*].

Үйді, интерьерді сипаттауынан: *шаңырақтағы ілулі төстікті көреді. Үлкен қоңыр үйдің түсына келіп, мейман болатындығын білдіреді. Үйге кірсе, керегенің басында сегіз сырға ілулі тұр екен, соны көрген соң, Ерназар еңкілдеп жылай бастайды. Үйдің бәйбішесі Ерназардан:*

– Неге жыладың? – деп сұрайды.

– Жылаған себебім: тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын, тоғыз ұлымның бір әке-шешеден туғаны сияқты, тоғыз келінімнің де бір әке-шешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын. Керегенің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қалып едім, санасам, біреуі кем екен, соған жылап отырмын, – дейді Ерназар.

– Ендеше жылама, тағы біреуі бар, әне тұр, - деп бәйбіше тұсбақаннан тағы бір сырғаны алып келеді. - Кенжекейімнің сырғасы еді, мұны сегіз қызымның сырғасына араластырмаймын, ана қыздарым бір төбе, Кенжекейім бір төбе. Сондықтан Кенжекейімнің сырғасы олардікінен бөлек тұрады, – деп сырғаны қайтадан іліп қояды [Қазақ ертегілері, 2003, 7 б.].

*Ұлттық киімдер мен ұлттық асхананы сипаттаудан***:** Ақсауыт, шапан, сауыт сайман орамал, кебіс, сәлде, т.б. Мысал: Кигенде сауытым Ақсырмал, өз саутым киемін. Серттескен торғын орамал, орай будым белімді (Ер Төстік ертегісі). Кендебай қолында біреуінің алтын кебісі қалып қояды. Кендебай үйімен қоштасып, сауыт сайманын киініпжетім баланың әке шешесін іздеуге шығады [*Қазақ ертегілері, 2003, 8-32 б.*].

Ұлттық қаһарман және оның батырлық жетістіктері мен әрекеттерін сипаттаудан: Бір уақытта алдарынан бір үлкен тау көрінеді. Тау теңселіп, қозғалып бұларға қарай жақындап келеді. Бұл жеті басты дәу еді. Кендебай алтын науаны жерге қояды. Құлындар науаға иіріліп тұра қалады. Кендебай қолына жүз батпан шоқпарын алып, Керқұла аттың барлық шабысымен дәуге қарсы шаба жөнеледі. Көзді ашып-жұмғанша ағып өтіп бара жатып, салып кетеді. Дәудің бір басы үшып түседі. Кейін қарай шауып, тағы соғып өткенде, екінші басы үшып кетеді. Осылай ерсілі-қарсылы жеті өтіп, жеті рет соққанда жеті басы бірдей ұшып кетіп, дәу төңкеріле құлайды. Кендебай дәудің көзін ойып, қоржынға салып алады. Кендебай осылай аң аулап, ел аралап жүре беріпті. Ол мейлінше қайырымды болыпты, жылағанды жұбатыпты жатсынуды сүймепті, табысына бүкіл ел ортақ болыпты. Керқұла атты Кендебай батыр атанып, әлемге аян болыпты [Қазақ ертегілері, 2003, 36 б.].

Бұл келтірілген үзіндіден біз ұлттың тарихи колориті көптеген лексикалық және лексика синтаксистік құралдар арқылы берілетінін байқадық. Қиял ғажайып ертегілерде қолданылатын

бейнелеуіштік құралдар халық батырлары мен халық түрмысының тұтас бір картинасын құрайды. Жарқын эпитеттер батырлықты, батырдың керемет күшін, әділдікке деген сенімін, т.б. беру үшін қолданылады. Батырды сипаттау үшін гипербола, метафора, теңеулер пайдаланылады. Мысалы, *алты күнде жүріпті, алпыс күнде күліпті, алты жылда азамат болыпты*....деп батырды суреттесе, *Жүгендегенде тайдың* қотыры *жазылады. Үстіне тоқым салғанда, құнан болады. Үстіне ер салғанда, дөнен болады. Айылын тартқанда, бесті ат болады. Бала үстіне қарғып мінгенде, тұлпар болып, көзді ашып-жұмғанша жүртқа жетіп келеді [*Қазақ ертегілері, 2003, 48 б.*]. ... Екпініне шаң ілеспей, әйт дегенде, алты қырдан бір-ақ асып, Керқұла ат зымырап келеді. Құлын ай сайын емес, апта сайын өсіпті, Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты* [*Қазақ ертегілері, 2003, 30 б.*], деп батырдың астына мінер атын сипаттайды. Бұл теңеулер тек жағымды кейіпкерді сипаттау үшін ғана емес, сонымен қатар антагонисті, ғажайып үрей иелерін көрсету үшін де қолданылады. Мысалы, Ер Төстіктің Шойынқұлақпен алысуы. Шойынқұлақты жеңу мүмкін емес, өйткені оның жаны өзінен бөлек дүлей күш иесі. Алайда ебін тауып, айласын асырып оны да өлтіреді. *Бір уақытта алдарынан бір үлкен тау көрінеді. Тау теңселіп, қозғалып бұларға қарай жақындап келеді. Бұл жеті басты дәу еді* [*Қазақ ертегілері, 2003, 33 б.*]. Батыр алты басты айдаһарды да, аң патшасы арыстанды да жеңеді.

Батырдың ерлігімен қатар әйел сұлулығын да ерекше троптың түрлерімен сипаттайды. Мысалы, «Жеті өнерпаз» ертегісінде: Ай десе аузы, күн десе көзі бар Қаншайым атты бір қызы болыпты... [*Қазақ ертегілері, 2003, 50 б.*].

Ертегі дискурсында ерекше тональность бар. Мейірімділік, қонақжайлылық, отанға деген махаббат ертегінің басталуынан бастап, соңына дейін лексикалық деңгейде көрінеді.

– Мен хан баласы емеспін, адам баласымын. Өз атым - Кендебай, ел мені Керқұла атты Кендебай деп атайды. Сіздің еліңізге ерігіп келгенім жоқ, жұмыспен келдім. Екі бірдей жоқ ізденіп жүрмін... Намыс ізденіп жүрмін, рұқсат болса айтайын, – дейді Кендебай.

Кендебай елдің малын айдап келіп, иелеріне табыс етеді. Ата-анасына қосылып, бала қуанады. Баласына қосылып, ата-ана қуанады. Ұлы думан, үлкен той істейді. Кендебай түрғанда елге батып ешбір жау тие алмайды. Сөйтіп, бұл ел Керқұла атты Кендебай батырдың елі болып атаныпты. [*Қазақ ертегілері, 2003, 36 б.*].

Кішірейту, еркелету мағынасындағы лексика: Не аяйтын сиқым бар? О да болсын сенікі, Бір әділ жан менікі, жіберші мені, шешеке! - дейді. Шеше, шеше, анау қыздардың бәрі сіздікі ме? Қарағым, айналайын, Кенжекейім, Ер Төстігім [*Қазақ ертегілері, 2003, 9 б.*].

Амандасудың ежелгі түрлері: *О, хан, ием*!

Хан тағы да таңқалып отырғанда, Кендебай есіктен кіріп келіп:

– Дат, тақсыр! – дейді.

– Датың болса, айт! – дейді хан ақырып. [Қазақ ертегілері, 2003, 33 б.].

*Бейнелілік, көркем суреттеу кейде мақал, теңеу сияқты сөздер***:** *Біреуге ор қазба, өзің түсесің*, *ат басындай алтын*, *төбелері көкке жетіпті*. Кемпір алдана бергенде, мен *бетегеден биік, жусаннан аласа* бола берейін, сол кезде сен егеуді іліп ал да жөнел, артыңа қараушы болма, - дейді [*Қазақ ертегілері, 2003*, *12, 48 б.*].

Ертегі халық қиялынан туған, онда әрқашан зұлымдықты әділдік жеңеді деген сенім болғандықтан ертегі мәтінінде жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық, жалқау мен еңбекқор, адал мен арам т.б. дүниелер антитеза, яғни шендестіру арқылы жағымды, жағымсыз кейіпкер міндетті түрде қатарласа көрініс беріп отырады. Мысалы бұл образдарды кестеге салып салыстырар болсақ, онда төмендегідей суретті көруге болады:

Жағымды образ	Жағымсыз образ
Кенжекей сұлу (әрі ақылды, әрі махаббатына адал жан болса)	перінің қызы Бекторы (махабатты күшпен бағындырғысы келетін жауыздық иесі)
Ер Төстік (батырлығы мен теңдессіз күшін тек еліне, туған туыстарын қорғауға жұмсайтын батыл ер)	Шойынқұлақ (барлық күшін зұлымдық жолында жұмсайтын дүлей күш иесі)
Жетім бала (еңбекқор, адал, малын бағып күнін көрген жан)	ханның уәзірлері (айлакерлікпен күн көрген қулар)
Керқұла атты Кендебай батыр (жан жағына көмек қолын ұсынушы, ел қамқоры)	Оған қарсы ханның қорқақ, әрі өтірікші, жалқау үлдары
Самұрық балапандары үшін күрескен, адал құс	Айдаһар (әлсізге күш көрсететін зұлымдық иесі)
Таусоғар, Желаяқ, Саққұлақ, Көлтаусар (адал жолдастар)	Мыстан кемпір, перінің қызы, алты басты айдаһар, жыландар, т.б.

Қорытынды

Осылайша ертегі сюжетінде жауыздық пен әділдік, қастық пен достық, жақсылық пен жамандық өзара арбасып алыса түседі.

Ертегі дискурсында байқағанымыздай ертегілік қаһарманды ерекше батыр, мінсіз тұлға, елі мен жері үшін күрескен азамат етіп көрсетуде, Отанның табиғатын, әлемді, теңдессіз етіп сипаттау үшін түрлі көркемдеуіш құралдар пайдаланылады екен. Халық ертегілерінің көркемдік құндылығы да осындай теңдессіз теңеулерден көрінсе керек. Онда мәдениет те, халықтың тұрмыс-тіршілігі де, дүниетанымы да, әлемдік бейнесі де, ұлттық колорит те жатыр. Ертегілер эпитеттерге, теңеулерге, метафораларға, фразеологиялық оралымдарға өте бай. Бұндай көрмеуіш құралдарды ертегінің әрбір құрылымындағы оқиғалар желісінен аңғара аламыз. Сонымен қатар көркемдегіш құралдар батырдың алып тұлғасын, ерлігін сипаттауда, қыздың сұлулығын, қарсылас жаудың осал еместігін, айлакерлігін беруде, ақыл мен парасатты сипаттауда т.б. жағдайларды баяндауда көптеп қолданылатындығын көрдік. Атап айтқанда, фольклорлық дәстүрде үнемі қолданылатын эпитеттер (*тазша бала, жалғыз батыр, жесір әйел, сұр мерген, мыстан кемпір, жәдігөй кемпір, ай десе ауызы, күн десе көзі бар сұлу қыз*), тұрақты дәстүрлі ертегілік бастауды қолдану («*ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде..», «ерте, ерте, ертеде ешкі жүні бөртеде, қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен...». Өткен заманда бір бай болыпты, ол бір перзентке зар болыпты),* образды күшейтіп көрсету үшін қолданылатын гипербола (алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, *Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Керқұла қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты*), фразеологиялық оралымдар (бетегеден биік, жусаннан аласа), түрлі бейнелеуіштік құралдар асқан шеберлікпен орайластырылып, ертегі оқиғасына одан әрі қызықтыра түседі. Ертегіде тұрақты дәстүрлі басталу мен аяқталу бар. Ертегінің бастамасы тыңдауға еріксіз мәжбүрлесе, соңы баяндаудың оң сипатын береді, яғни ертегінің бәрі бақытты өмірмен аяқталады. Ертегінің соңы міндетті түрде фольклордың ертегілік формуласымен аяқталады. Яғни, «*бай болып, барша мұратына жетіпті*», «*...Сонымен күн астындағы Күнікей қызды бала алып, екеуі той жасап, қосылады. Ел-жұрты баланың ерлігіне риза болып, оны хан сайлайды» .... «Бала жалмауыздан аман-сау құтылып келгеніне әке-шешесі қатты қуанып, ел-жұртын жиып, үлкен той қылады. Кіші қызын Кендебайға қосып, отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп, көп сыйлықтар беріп, Кендебайды еліне аттандырады. Кендебай елдің малын айдап келіп, иелеріне табыс етеді. Ата-анасына қосылып, бала қуанады. Баласына қосылып, ата-ана қуанады. Бәрі де баягыдағы айырылған күндегі қалыптарына келіп, қайтадан жасарады. Ер Төстік жас жігіт, Кенжекей жаңа түскен келіншек, Шалқұйрық бесті ат қалпына келеді. Одан кейін ұзақ жылдар өмір сүріп, мақсаттарына жетеді. Ұлы думан, үлкен той істейді». отыз күн ойын, қырық күн тойын жасайды*» деген жолдармен аяқталады. Мұндай басталу мен дәстүрлі ертегілік аяқталулар, жалпы ертегінің құрылымында қолданылатын көркемдегіш құралдар тағы да сол ертегінің халық қиялынан шыққан әділдікке, тазалыққа, Отанға деген құрмет пен сүйіспеншілікке, т.б. деген сенімінен туғандығын, ертегі мәтініне ғана тән көркемдегіш, бейнелегіш тәсілдердің молдығын, ертегінің сөз өнерінің теңдессіз ескерткіші болып табылатын фольклордың ерекше жанры, сондай- ақ ертегінің таптырмас тәрбиелік құрал екендігін дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том. –Алматы: ҚазАқпарат, 2007. -665 б.
2. Қасқабасов С.А. Фольклор туралы. –Алматы: Жібек жолы, 2009. -269 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. – 726 б.
4. Қазақ ертегілері – Алматы, 2003. 172 б.
5. Пропп В.Я.Морфология сказки. – Москва: Наука, 1969. – 167 б.
6. Isakova S.S., Kusaiynova Z.A., Kenzhemuratova S.K., Zhuminova A.B., Utegulov O.Z., Mukhtarullina A.R. Worldview within the terms of concepts, sphere of concepts and conceptualization//Analele Universitatii din Craiova – Seria Stiinte Filologice, Lingvistica Volume 40, Issue 1-2, 2018, Pages 289-317.
7. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2005. С. 31.
8. Ерина Е. Сказка как выражение народного характера // Философия и сказка: Сборник научных трудов / Коллектив авторов. – М. – Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 226 с.

UDK 801.8

Куркимбаева Айжан Муратовна,
3 курс PhD докторанты,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: aizhan--k@mail.ru

Желтухина Марина Ростиславовна,
Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ресей Ғылым Академиясының профессоры,
Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі,
Волгоград Мемлекеттік Әлеуметтік-Педагогикалық Университеті,
Москва қалалық университеті,
Волгоград, Москва қ., Ресей Федерациясы,
E-mail: zzmr@mail.ru

ТУРИСТІК БЛОГИНГТАҒЫ ГИПЕРМӘТІНДІЛІК

Аңдатпа. *Мақалада туристік блогинг мәтіндеріндегі гипермәтіндіктің табиғаты қарастырылып, туристік дискурс тұрғысынан ерекшелігі анықталады. Авторлар аталмыш мақалада туристік онлайн-мәтіндердің гипермәтіндік талдау жолдарын зерделейді.*

Кілт сөздер: *туристік гипермәтін, блог, адресант, адресат, коммуникация.*

Куркимбаева Айжан Муратовна,
PhD докторант 3-го курса,
Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: aizhan--k@mail.ru

Желтухина Марина Ростиславовна,
Доктор филологических наук, профессор, профессор РАО, академик РАЕН,
Волгоградский государственный социально-педагогический университет,
Московский городской университет,
г. Волгоград, г. Москва, Российская Федерация,
E-mail: zzmr@mail.ru

ГИПЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В ТУРИСТИЧЕСКОМ БЛОГИНГЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются различные подходы к изучению понимания гипертекста в туристических блогах. Цель состоит в выявлении гипертекстуальной специфики туристического дискурса. В данной статье авторы раскрывают способы дискурсивного онлайн-анализа туристического гипертекста.*

Ключевые слова: *туристический гипертекст, блог, адресант, адресат, коммуникация.*

Kurkimbayeva Aizhan Muratovna,
3 course PhD doctoral student,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almay, Kazakhstan,
E-mail: aizhan--k@mail.ru

Zheltukhina Marina Rostislavovna,
Doctor of philological sciences, professor,

professor of the Russian Academy of Education,
member of the Russian Academy of Natural sciences
Volgograd State Socio-Pedagogical University, Moscow City University
Volgograd, Moscow, Russian Federation,
E-mail: zzmr@mail.ru

HYPERTEXTUALITY IN TOURISM BLOGGING

Abstract. *The paper views hypertextuality in the texts of tourism blogging and aims to identify its specifics in terms of tourism discourse. The authors reveal the ways of electronic online text–tourism hypertext analysis in the following article.*

Keywords: *tourism hypertext, blog, addresser, addressee, communication.*

Introduction

The transfer of tourism discourse to the Internet platform, which could not but affect the genre system and pragmatic attitudes of the communicants, marked the beginning of information and computer century. Within the introduction of technological revolution the lifestyles of humanity has significantly changed not only how people travel, but also how they talk about their experiences.

Mass character, hypertextuality, multi-media and change of the personality parameter /institutionality depending on the features of the virtual genre characterize internet communication in the tourism sector (Herring et al., 2005; Ryazantseva, Dedova, 2010; Zheltukhina, 2013; Zheltukhina et al., 2016; Kurkimbayeva, Akhatova, 2019). In this article, we would discuss hypertexttuality in tourism blogging. Internet updated concept hypertext, the study of which today is becoming relevant in many scientific fields. "Electronic culture" is unique in the sense that the more it is studied, the more numerous are the areas of research. Scientific papers on electronic hypertext seem limitless. Medial hypertext is a system of texts, hypertexts, and hyperlinks, i.e. the typical way to represent and sharing of information over the Internet. Blogs as a new genre of internet communication are characterized by hypertextual nature that enables an easy- to- use and flexible connection. As practical material for the analysis Mat Kepnes' and Kazakh travel blogger Dinara Bolat's posts have been taken.

Main part

The term HTML (Hyper Text Markup Language) means "hypertext markup language". Hypertext is text that contains links to other documents, files, and sites.

In 1989, T. Berners Lee developed a HTML (hypertext markup language) that made hypertext understandable and easy to use, since that time it attracted linguistics. Hypertext is interactive. Network users are not consumers of the finished product, but they themselves choose the path that they will go i.e. become creators of hypertext. V.A. Yemelin compares network users with a nomad, constantly moving in space [Yemelin V.A., 1999]. Just as a nomad moves endlessly across the steppe, a hypertext reader moves from one fragment to another Thus, the center of hypertext space is centered directly on the user.

American linguists S.C. Herring et.al. have spoken about blogs as a social hypertext, functioning as one-to-one mapping between a network of web pages and network of people facilitating a social interaction and providing conversation [Herring et.al, 2005].

Russian researchers O.V. Dedova and T.I. Ryazantseva combine different scientific approaches defining a concept "hypertext". O.V. Dedova believes that HT is "an organization model of electronic texts, characterized by a specific structure and branched system software supported intratextual and intertextual transitions, offering the possibility of reader interactive effects on the sequence of compositional units " [Ryazantseva T.I,. Dedova O.V, 2010]. In addition, a message transmission channel, that is, the technical basis of hypertext, is embedded in the "author – text – reader model".

Popular social site as "Facebook" has also investigated by the prominent linguists, where creation and usage of infographics and creolized texts with their hypertextuality on the Internet are thoroughly studied [Zheltukhina M.R., 2013, pp.127–132; Zheltukhina et al., 2016].

Researchers A.M. Kurkimbayeva, B.A. Akhatova focused on the discourse of tourism blogging, in particular, the features of creolized texts as the type of media texts in the article published with the title "Analysis of lan-

guage use in English tourist texts" so identifying one of the features of blogging communication [Kurkimbayeva A.M., Akhatova B.A, 2019, pp. 292–295]. Hypertextuality is also central to blogging communication.

The blog is accompanied by comments from readers. The function of hyperlinks is performed by the meta-text unit comment. Comments expressing a positive assessment of the blogger can be noticed in big quantity in blogs.

For example, the *communicative course of gratitude*, addressed to the author of the blog is expressed in the traditional language for this genre unit "*rakhmet*" in Kazakh language and "*thank you*" in English language: ***Raxmet***, *jete almay kalgan Japonïya , äytewir bir bararmız, quday qalasa ! Ömirdi ädemi körsete biletin birden bir paraqşa* (Thank you, Japan, we have not reached. If God willing I could go once. The only page that can show life beautifully). ***Raxmet*** 🙏👍😍 *Nağız tanımdıq-ağartwşılıq paraqşa osı.Şınayı,bez pafosa.Tüygen oylarıñ men körwp-bwlgenderiñ qanşama paydalı.* (Thank you. This is a real educational page. Real, without pathos. How useful are your thoughts and experiences!)" [https://www.instagram.com/p/B2_QrDhjkAn/]. ***Thank you***. *Very helpful post. You can try using @gogaffl to find travel buddies in your next trip because traveling in a group is always affordable and safer.* ***Thank you*** @nomadicmatt. I'm going to look into this for my trip in March 😎. [https://www.instagram.com/p/B7blw8BgQsK/]. These examples illustrate the addressee 'support towards the author. They valued the author for sharing her post trip narratives. Recipients gained valuable tips from the author and ready to consider them in their future travel. The dialogical interaction between author and recipients thus formed hypertextuality.

The next example of hypertextuality in blogs can be seen in posts published by travel bloggers. They also provide links to other web pages and advertisements. This type of links are usually central to blogging platforms. In addition, posts on these travel blogs are usually accompanied by links to other blogs.

In many cases, bloggers in their posts refer links to other bloggers. We decided to show it with some examples:

1) "I miss museums (among many other things)! This photo was taken by community member @gallivantingbean at the natural history museum in Vienna". From this example, we can see that the travel blogger Mat Kepnes, who is known as the author of Nomadic Matt travel blog refers to Gallivanting Bean, a travel and style blog, which has only 9322 followers on Instagram account. It is not a big number of followers compared to Mat Kepnes, who has 117000 followers. We consider that the author implicitly tried to advertise that blog.

2) "Had lunch last week with @oneikatraveller. She's one of my favorites. Back in the day, I did an interview with her about teaching English in Hong Kong and now she is just a superstar and GOAT. If you don't follow her, you should" [https://www.instagram.com/p/B6MylD2gAHQ/]. Here the blogger linked to Oneika Raymond, who is the author of the award – winning travel blog "Oneika the traveler" and media personality, journalist and keynote speaker. Oneika is dedicated to inspiring people of color to see the world. Therefore, we can see the collaboration between bloggers.

3) "Osı jolı Los-Andjeleste Xaqnazardıñ kindik äkesi men kindik şeşesi, özimniñ qurbım @nazira_berdaly üyinde qonaq bolıp kettik". ("This time in Los Angeles we visited Haknazar's Godfather and Godmother, friend of my mine @nazira_berdaly"). Travel blogger Dinara Bolat while travelling in the USA, visited her old friend, who is well-known journalist and blogger in Kazakhstan. Here the blogger used lexemes as "*kindik şeşe"* and "*kindik äke"* that shows more than just being colleagues. Here the blogger does not have any intention of advertising; she just showed her emotions.

4)"@aidana__imash Aydananıñ paraqşası éstetïkağa, jazbaları sezimge tolı. Özi teatrtanwşı, sayaxatşı. Ötken jılı Aydana 60 mıñ teñgemen Qazaqstannıñ jartısınan köp böligin aralap keldi". ("@aidana__imash Aidana's page is full of aesthetics and her notes are full of emotion. She is a theater critic and traveler. Last year, Aidana visited more than half of Kazakhstan for 60 thousand tenge") [https://www.instagram.com/p/B7i52DrjQV9/]. Linking to @aidana__imash, blogger wants to show her as a good example of a person, who is travelling around Kazakhstan and contributing to the development of local tourism. In many cases blog authors link to other bloggers implicitly in order to broaden new blogger's subscribers and to introduce them with their own requests.

Furthermore, the links to other materials that are related to the main content are underlined and typed with different colours thus indicating hypertext. The following examples can illustrate it.

1) In recent years, **Barcelona** has become one of the most popular destinations in Europe. While 5 million people call the city home, over 32 million travelers visit each and every year. (It is actually one of the worst cities in the world for overtourism! Visit in the off-season!)

2) With delicious food, incredible history and architecture, perfect weather, and a lively nightlife, **Barcelona is a city that can entertain anyone**

3) Hong Kong is one of the most densely-packed cities in the world. It's a vibrant, towering, eclectic city that's bursting at the seams with people, food, activities, and history. ***It's one of my favorite cities in the world*** [https://www.nomadicmatt.com/]. Appling different colours in links to other materials that are related to the main content is also effective technique of bloggers thus attracting audience. Nowadays audience prefer bright contents. The recipients seeing these blue coloured underlined sentences will think "What can entertain tourists in Barcelona?", "Why is it Nomadic Matt's favorite place?"

Moreover, multimedia features also can characterize hypertexts. Therefore, hypertexts can be written, audio, visual, and audio-visual in tourism texts. They show links to other platforms.

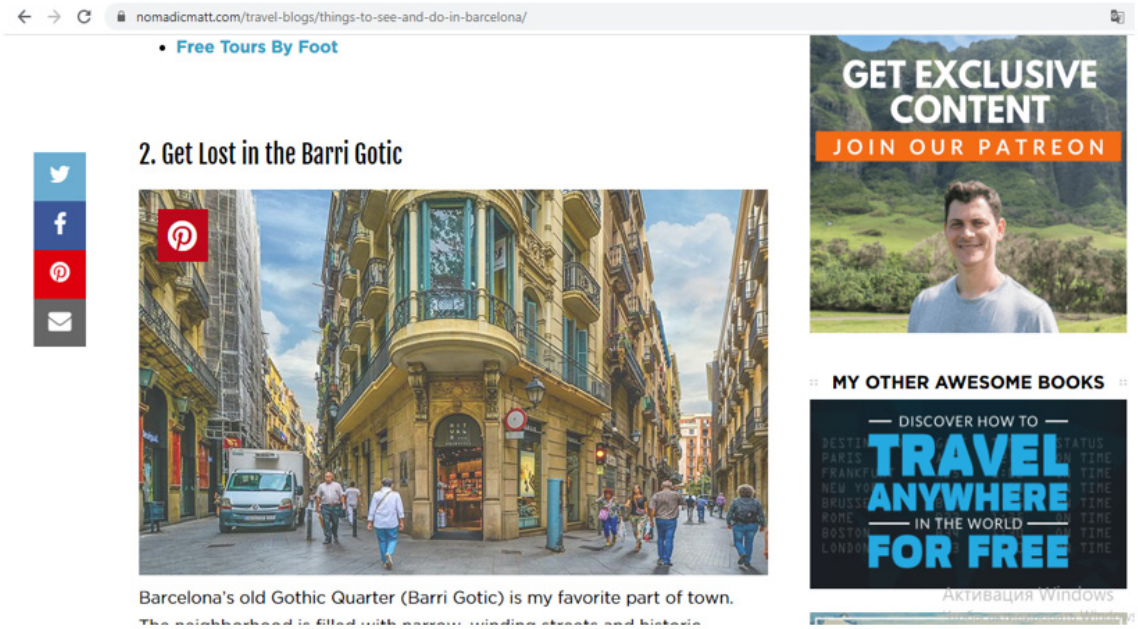

Figure 1. Screen shot from https://www.nomadicmatt.com/

If you press the buttons to other social sites, one can easily follow the bloggers they like reading. That is very useful.

Links to other web pages is one more example of hypertextual feature of tourism bloggings. These links can give additional information during online communication culture to the addressees. If addressees press on he highlighted names of webpages they can easily have access to the new information. For example,

1) *Like the rest of* ***Spain****, Barcelona is a very foodie-centric city. While you're here, I highly recommend taking either a cooking class or a food tour (or both!). You'll learn about traditional Catalan cooking, get to see and sample fresh ingredients, and get to walk through local markets. Some companies to check out are:*

– ***Take Walks***

– ***bcnKITCHEN***

– ***Barcelona Cooking***

– ***Devour»*** [https://www.nomadicmatt.com/travel-blogs/things-to-see-and-do-in barcelona/]

If you press "Take Walks", you can go "Tours from home" then start Barcelona online tour. Addressees have the opportunities to read and get more and more information until they stop. This is characteristic feature of hypertexts in tourism blogging.

Conclusion

The article arouses more attention to the investigation of hypertextuality in tourism bloggings. Practically it is demonstrated with bright examples. Three elements of hypertextuality have been studied in the article. They are: hyperlinks are performed by the meta-text unit comment, links to other web pages and ad-

vertisements, colour elements and bloggers links to each other. Multimedia features of hypertextuality also be looked through. Tourist hypertexts have a high socio-communicative responsibility. It is clearly revealed that hypertexts are organized by nonlinear nature of the text that is provided by hyperlinks. In another words they are the texts upon request. Polycode nature of blog hypertexts will definitely be as the target of further linguistic researches. Hypertextuality brings considerable benefits in such areas as tourism blogging both theoretical and practical ways.

REFERENCES

1. Herring S.C., Kouper I., Paolillo J.C., Scheidt L.A., Tyworth M., Welsch P., Wright E., & Yu N. (2005). Conversations in the blogosphere: An analysis "from the bottom up." // Proceedings of the Thirty-Eighth Hawai'i International Conference on System Sciences. *(HICSS-38).* Los Alamitos: IEEE Press.
2. https://www.instagram.com/p/B2_QrDhjkAn/] (Date of access: 28.04.2020).
3. https://www.instagram.com/p/B7blw8BgQsK/ (Date of access: 28.04.2020).
4. https://www.instagram.com/p/B6MylD2gAHQ/ (Date of access: 28.04.2020).
5. https://www.instagram.com/p/B7i52DrjQV9/ (Date of access: 28.04.2020).
6. https://www.nomadicmatt.com/travel-blogs/things-to-see-and-do-in-barcelona/(Date of access: 28.04.2020).
7. Kurkimbayeva A.M., Akhatova B.A. Ağilşin twrïstik mätinderindegi tildik qoldanistiñ taldanwi // Science and life of Kazakhstan № 10 (1) 2019. – P. 292-295.
8. Nomadic Matt – Nomadic Matt Travel Community. – Electronic data. – Mode of access: URL: http:/ https://www.nomadicmatt.com/
9. Ryazantseva T.I. Gipertekst i elektronnaya kommunikatsiya. [Tekst] / T. I. Ryazantseva. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2010. – 256 s
10. Yemelin V.A. Gipertekst i postgutenbergovaya era. 1999. [Electronic resource]. Available online: http://emeline.narod.ru/hipertext.htm
11. Zheltukhina M. R. Sovremennyy mediadiskurs i manipulyativnaya infografika // Magiya INNO: novyye tekhnologii v yazykovoy podgotovke spetsialistov-mezhdunarodnikov: materialy nauch.-prakt. konf. k 70-letiyu fak-ta mezhdunar. otnosheniy (Moskva, 4–5 okt. 2013 g.). – M.: MGIMO Universitet, 2013. T. 2. S. 127–132.
12. Zheltukhina M.R., Krasavsky N.A., Ponomarenko E.B., Aleshchanova I.V. & Pavlov P.V. (2016). Political Facebook Posts Using Ideological Symbols for Media Image Designing of Russia as Enemy. International Journal of Environmental and Science Education, 11(18), S. 12005-12013.

УДК 811

Кушкарова Гульмира Кенесовна,
филол.ғыл.канд., доцент,
шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Берикова Эльмира Рауановна,
магистрант,
Шетел филологиясы мамандығы

ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Аннотация. *Мақалада алдымен прагматика ұғымы, оның талқылайтын мәселелері қарастырылады. Прагматиканың негізгі бағыттары аталып, қоғамдық саяси мәтіндегі сөздердің прагматикалық қызметінің саясаткердің имиджіне жанама әсері, сөздің прагматикатикалық қызметіне тікелей әсер етуші факторлар анықталып, аталады. Қоғамдық саяси сөйлеудің негізгі қызметтеріне тоқталады. Прагматикалық тұрғыдан қоғамдық саяси мәтіндерді әсерлі, эффективті ету үшін оратордың қолдануы тиіс бірізділігі, айлалары, лексиканың маңызы сөз етіліп, мысалдармен қарастырылады.*

Кілт сөздер: *прагматика ұғымы, қоғамдық саяси мәтін, прагматикалық қызмет, әсер ету, прагматикалық эффект, ақпарат, қарым-қатынас.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные направления прагматики и определяются факторы, которые непосредственно влияют на прагматическую активность слова и, соответственно, на прагматический эффект политической речи. Большое внимание уделяется основным функциям публичной политической речи и иллюстрируются примерами. В статье также показаны и описаны варианты использования лексических единиц, различных стилистических жанров, которые используются говорящим, для того чтобы сделать публичные политические тексты прагматически эффективными и действенными.*

Ключевые слова: *прагматика, общественно-политический текст, прагматическая функция, воздействие, прагматический эффект, информация, коммуникация*

Annotation. *This article discusses the main directions of pragmatics and identifies factors that directly affect the pragmatic activity of the word, and the pragmatic effect of political speech. Much attention is paid to the main functions of public political speech and is illustrated by examples. The article also shows and describes the options for using lexical units, various stylistic genres that are used by the speaker to make public political texts pragmatically effective and efficient.*

Keywords: *pragmatics, socio-political text, pragmatic function, impact, pragmatic effect, information, communication.*

Қазіргі таңда саяси сөйлеуді арнайы мәтіндік, дискурс түрғысы жағынан толық, кешенді зерттеу мәселелері алда түр. Қоғамдық ортадағы саяси когнитивті сананы, солар бойынша саясат мәселесі жөнінде тілдік бейнені қалыптастырушы қоғамдағы түрленулер мен өзгертулер адамзаттың қарым-қатынасында саяси сөйлесім ұғымын құрайды. Сол себептен де, саяси сөйлеуді толық зерттеуге деген қажеттілік елдегі саяси жүйенің тұрақтылығымен және бұл жердегі демократиялық қайта құрулар кезеңіндегі маңызымен байланыста сипатталады. Бұл кезеңдегі біздің еліміздің саяси өмірін қоғам келбетіне орай саяси модернизация нәтижесі деуге болады. Өйткені бұл ақпараттық коммуникацияға белгілі бір деңгейде ықпалын тигізді, қоғамдық саяси жүйедегі тың қатынастардың, қайтадан құрулардың пайда болуы мен дамуына әсерін тигізді. Соңғы онжылдықта сөздік ықпал ету жаппай қызығушылық тудыруда. Мәтін арқылы ықпал ету феномені ең алдымен мақсатты сөйлеушінің, басқаша айтқанда субъектінің, тыңдарманына әсер етуі, яғни олардың көзқарастарына, шешім қабылдауына өзіндік ықпал жасайды.

21 ғасырдың басынан көптеген зерттеушілер қоғамдық сөйлеуге, оның ішінде қоғамдық саяси мәтінге ерекше назар аударуда. Бұл кездейсоқтық емес, себебі сөз адам санасына әсер ете алатын, өзгертетін құрал, ал сәйкесінше қоғамдық саяси мәтін, ондағы қолданылған сөздердің прагматикалық қызметі көмегімен көпшіліктің санасына, көзқарасына ықпал етуге болады.

Кең ақпараттық кеңістікті саяси сөйлеу қоғамдағы халықтың когнитивтік ой-санасын құрайтын саяси факторлардың барлығы дерлігін тілдік санада көрсете отырып, бұқаралық санаға әсер ететін

күшті құралға айналды. Осы ой қазіргі ресми басылымдардағы тақырыптық және құрылымдық өзектілікті құрайтын саяси мәтінге прагматикалық талдау жасау арқылы қуаттала түседі.

Прагматика – қарым-қатынасқа түсушілердің бір-біріне және ауызша немесе жазбаша сөйлесімнің мазмұнына қатынастық оймен және сұхбаттасу жайымен санасатын жеке қарым-қатынас. Қарым-қатынас, яғни коммуникация вербалды және вербалды емес амалдар қолдану арқылы екі немесе бірнеше адамдардың өзара ақпарат алмасуы немесе баяндауы прагматиканың тікелей қатынасы арқылы болады. Ақпарат қарапайым тіл арқылы қарым-қатынас жағдайына жеткізетін қоғамдағы құбылыстардың ерекшелігінің жиынтығында прагматиканың маңызы мен рөлі ерекше танылады.

Прагматика теориясының бастауы батыстан басталады. Бұл мәселе алғаш болып Ч. Моррис еңбектерінде қозғалған. Прагматика мәселесі түрғысында өз нысандарына сәйкесінше отандық ғалымдар да сөз қозғаған. А. Алдашева публицистикалық терминдердің прагматикасы жайында, Б. Момынова газеттік лексикадағы прагматикалық аспект түрғысында, З. Ерназарова сөйлеу тіліндегі өзіндік прагматикалық ерекшеліктерді жазған.

Саясаттың жеке сала ретінде қалыптасуы саяси қатынастар мен басқару формаларының өзгеруімен, қоғамдағы институционалдық жүйелердің дамуымен байланысты. қазіргі саясаттану мен философиялық әдебиетте саясаттың анықтамасына бірқатар әдіснамалық түрғыдан әр түрлі көзқарастарды бөліп көрсетуге болады.

Саясат – билікті жаулап алуға, сақтауға және пайдалануға бағытталған үлттардың және басқа да көптеген әлеуметтік топтардың арасында туындайтын қатынастар аймағындағы адамның қызмет саласы. Бүндай түжырым саяси ойлар атты тарихта тереңінен келеді. Саяси қызметтегі субьектілер, ортақ мүдделер және де олар үшін күресушілер рөлінде әрекет етуші билік пен таптар мәселесіне саясаттың қатынасы саясатты маркстік ұғыммен түсінуге саяды.

Мәтін – қоғамдық саясат кеңістігінде ақпаратты тасымалдаушы бірлік, сол себептен де мәтінді ақпараттың өмір сүретін кеңістігі деп толықтай айтуға болады. Логика түрғысынан түйінделетін ой, тіл түрғысында санада бейнеленіп, тілдегі сипат алатын бірліктер жиылуынан түратын тілдік құрылымдар мәтін ретінде бірігеді. Мәтін құрылысы жалпы алғанда сөз, сөз тіркесі, сөйлем секілді тілдік бірліктерден түратын иерархиялық қатынастан болады. Бұл мәтіндегі таза құрылымдық сипат. Барлық мәтін түрлері қарым-қатынастық мақсатқа сәйкесінше құрылады және де сол мақсат сипатына сәйкесінше мәтін құрамына біріктірілетін тілдік бірліктер міндетті түрде сана арқылы жүзеге асырылады және іріктеледі.

Қарым-қатынастық мақсаттың құрылуында мәтіннің және ондағы сөздердің прагматикасы міндетті түрде ескеріледі. Мұның себебі қандай да бір мәтін басты субъектіден реципиентіне қарай бағытталғанда белгілі прагматиканы туғызатындығында. Мәтін прагматикасын қарапайым тілмен айтар болсақ, бұл деген мәтіннің қабылдаушы, яғни қабылдаушы тарапынан туғызатын жауапты қатынасы (реакциясы). Қарым-қатынас қатысушыларын диалогтің өзіндік субъектілері ретінде алып қарастырсақ, адресант дайын мәтін ұсынады, ал адресат дайын мәтінге орай өз көзқарасын, пікірін ұсынады.

Мәтінді тағы бір мағынасында ақпарат тасымалдайтын бірлік деп қарастырсақ, прагматиканы туғызатын объектілерді жазбаша мәтін, графика белгілері, сөйлеу актілері деп ажыратса болады. Олардың алғашқысы жазба мәтінге тоқтала кетсек, кез келген қағазға түсірілген ақпарат түрлерін атай аламыз. Сөйлемдер көмегімен мәтін ретінде біріктірілген құрылым оқырманның қандай да бір реакциясын туғызатыны сөзсіз. Осыған қоса ресми стильде жазылатын бүйрықты мысалға алуға болады. Бұның құрылымында бүйрық райда берілетін етістікті конструкция оны жазушының қарым-қатынастық мақсатына сәйкесінше іріктеп алып, адресатты қандай да бір мәселе түрғысынан іске қосады. Осындай мәтіннің прагматикалық қызметі – бүйрық бағытталушы тұлғаны белгілі бір әрекетке мақсатты түрде бағыттау. Соған қоса мәтінмен танысқан қабылдаушының сол сигналдарды өздігінше қабылдап, әрекетке көшуі.

Жазба формасында өң беретін публицистика стиліндегі мәтіннің үлгілері прагматикалық қызметінің биіктігімен өзгешеленеді. Оның негізгі себебі баспасөз тілінің ақпарат кеңістігіндегі өзгерістерге бейім, сондай өзгерістерді бір мезетте көрсететін «жанды тіл». Осындай қызмет атқаратын микрокомпоненттерді Ф. Жақсыбаева өз мақаласында төмендегідей түрлерге бөледі: қарым-қатынастық мақсатқа сәйкес қолданылатын коммуникативті тактикалар; газет мәтіндеріндегі бағалауыштық лексика; газет мәтіні тақырыптары; синтаксистік құрылымдар және де графикалық құралдар [*Жақсыбаева Ф.З., 2001*].

Кез келген публицистикалық шығарма, лингвистикалық түрғыдан алғанда – мәтін. Публицист оқырман аудиториясына ықпал жасайтындай етіп мәтін құрастырады және сол мәтін арқылы күнделікті болып жатқан саяси үрдістердің шұғыл, деректі-эмоционалдық көрінісін сипаттайды. Публицистикалық мәтін ең кем дегенде екі сөйлемнен құралады және де ол синтаксис тұтастығын құрайды, соған қоса, бұның өзіндік категориялары да жоқ емес [*Исақұлова Ш., 2010, 12 б.*].

Мәдениеттер тоғысындағы қоғамдық өзара ықпал жасау жағдайы барысында тілдің зерттеулердің кеңейе түсуі, зерттеу мәселелеріне ерекше қызығушылықтың артуы адамдар санасына, тіпті әрекетіне әсер етеді. Осындай қызығушылық қазіргі таңдағы қоғамдағы қоғамдық-психологиялық және де саяси түрғыдағы ерекшеліктермен түсіндіріледі, соның ішіндетаңдаушыларға өзіндік жеке саяси таңдауын жасау қиынға түскен кезде десе болады.

Қоғамдық саяси сөйлеудің жанрлық ерекшелігін мәтіннің диктемалық талдауы арқылы анықталған әр түрлі қоғамдық сөйлеудегі сөздердің прагматикалық сипаттамасымен байланыстыруға болады.

Қоғамның белгілі бір бөлігі саяси лидерлердің жобасының рационалды бағасын беріп таңдау жасамайтындығы белгілі, ондай бөлік саяси басшыға қатысты қалыптасатын жағымды және жағымсыз пікірлерге сүйене отырып, сенім арту немесе иланбау деңгейіне көңіл аударып эмоционалдылық бағытына көңіл аудара отырып шешім қабылдайды.

Қоғамдық саяси мәтіндегі прагматикалық аспек және сайлау алдындағы лингвистикалық әрекеттерде қолданыста болатын тілдік стратегиялар қандай да бір қызығушылықтар туғызады. Лингвистикалық мінез-құлықты анықтай келе, сана стереотиптерін және де саяси ойлаудың тартымдылығына көңіл бөліп, саяси қызметтегі субъект ойша қабылдаушы образын өзінше модельдейді, реципиенттің назарын аудартатын концептілер мен қоғамдық рөлдерді қарастырып, осы аталғандардың атауларын өзінің қоғамдық саяси мәтініне енгізеді. Сол арқылы саясаткердің мақсаттары мен ниеттерінің иллюзорлы бейнесі қалыптасады.

Прагматиканы түсінудің үш түрлі бағыттары анықталған. Олар: конферсациялық (сөйлеу актілік), функционалдық (риторикалық-стилистикалық), психолингвистикалық (сөзді құру және әсер ету) [*Карасик В.И., 1992, 167 б.*].

Қазіргі жаһандану дәуірінде саясат пен қоғамдық саяси мәтіннің қоғамға тигізер әсері мол. Мұндай мәтіндер бұқаралық ақпарат құралдары, технологиялар көмегімен әрбір түлғаға қолжетімді түрде жеткізіліп отырады. Қоғамдық саяси мәтіндерге деген адамдардфың қызу талқысынан, ақпараттық даулардан зерттеушілерде ерекше қызығушылық арта түседі, тіпті қызығушылық артқаны сонша жеке бағыт саяси лингвистика ғылымға енгізілген.

Қоғамдық саяси мәтіндегі саясаткерлердің сөзі вербальді ортаның жоғары дәрежесі және оның формасы мен мазмұнына қойылатын талаптар саясаткердің өзі үшін ғана емес, оны тыңдаушы аудитория үшін де аса маңызды. Қоғамдық саяси мәтіннің дұрыс құрылуы саясаткерге тыңдаушы аудитория жинауға, ойын жүзеге асыруға, алдыға жылжу мен өзгерістер енгізуге көптеп септігін тигізеді.

Жылдар тоғысында қоғамдық саяси мәтіндер түрлі өзгерістерге ұшырады, тақырыптар аясы ауысты, бір мәтін ой салса, біреуі үндеу жасады, ал енді бірі түрлі толқындарға түрткі болды. Саясаткердің имиджіне қоғамдық саяси мәтіннің сөздерінің тапқырлығы аса маңызды. Джеймс Хьюмзтың айтуынша, сөздің көмегімен ақпараттың 7%-ы берілсе; прагматикалық қызмет көмегімен, яғни тілдік сигналдар арқылы, оның ішінде дауыс мәнері, ырғағы 38%-ы беріледі; ал пантомимика көмегімен 55%-ы жеткізіледі. Сөйлеу барысында қозғалыс, мимика, интонацияға мән беру қажет, ал тыңдаушы соған назар салып, ақпаратты дұрыс түсінуі керек. Бұған қоса сөйлеу мәтінінің мазмұны мен мәні жиналған халық саны мен мен тыңдармандарға тікелей байланысты. Н.А.Ковальдің пікірінше, қоғамдық саяси мәтіннің прагматикалық қызметі мыналарға тікелей байланысты: сөзді орынды пайдалану, таңдалынып алынған сөздің өзіндік баяу ырғақпен, дауыс мәнерлерін орынды қойып, дауысты қатты шығарып сөйлеу, маңызды тіркестерге ерекше екпін беріп, оларды бөлек синтагмаларға бөлу, фонациялар арасында арагідік демалу [*Чикилева Л.С., 2005, 157 б.*].

Функциясы, табиғаты бойынша синтаксистік және логикалық үзілістерден бөлек үзілістің арнайы түрі бар. Бұл лингвистикалық түрғыдан аса маңызды және прагматикалық үзілістер деп аталады. Мұндай үзілістерді пайдалану коммуникативті сипатта болады, оны белгілі бір ұзақтықтағы үзіліс ретінде анықтауға болмайды, себебі ол семантикалық жүктемені, яғни назар аудару, ирония, мәлімдемені көтереді. Бұның психологиялық түрғыдан шартталған үзілістен ерекшелігі прагматикалық кідірістердің мәтін бойынша жоспарланғанында және әдейі таратылуында.

Зерттелген саясаткерлердің саяси сөздерінің көпшілігі квазионалды және олардан өз сөздері бақылау шеберлігі жақсы аңғарылады. Бұның барлығы дерлік саясаткерлердің сөйлеуінің интонациялық дизайнының айрықша белгілерін анықтайды: алдын ала дайындалған, қысқартылып алынған сөйлем мәтінінің әдемі әуезді ырғағы немесе салыстырмалы түрде сәл азырақ дайындықта болған сөздердің жайырақ дауыста, әуеннің баяу ырғағы. Ауызша сөйлеу стиліндегі орынды сигнал негізі биіктікті төмендету ретінде қызмет етеді.

Қоғамдық саяси мәтіндегі сөздің, оның прагматикалық қызметіне рөлінің маңызды болуы, оның қоғамдық және саяси қызметкердің сәтті бастамалы жұмысына бастаушы қызметінде болатындығын біраз зерттеушілер алға тартатыны белгілі. Қоғамдық саяси сөйлеудің қарым-қатынастық әсері лексико-стилистикалық кешендер, толығырақ айтқанда термионология, метафора, параллелизм, қайталау, инверсия, т.б. және де интонациялық құрылымдар, атап айтқанда прагматикалық және логикалық үзілістер жиілігі, жылдам ырғақ пен баяу ырғақтың өзара алмасуы, дауыстың үлғая түсуі мен бәсеңдеуі, дауыс тембрінің ерекшеліктері арқылы жүзеге асып отырады.

Қоғамдық саяси мәтіндегі сендіру, эмоционалдық, түсініктілік категориялары қабылдау түрғысынан тікелей пропорционалды тәуелділікке ие. Жалпы, қоғамдық саяси мәтіндегі сөздердің қабылдау аспектісі оң коммуникативтік әсерге ие, десек те бөлек параметрлер, яғни тембр, темп, акцент бойынша түрлі мәдениет өкілдері түрлі баға береді. Саясаткерлердің, әсіресе президенттердің сөздері вербальды ортада жоғары деңгей бірліктерін қамтиды, соған қоса олардың құрылымы мен айтылуы да оратор үшін де, тыңдаушы аудитория үшін де соншалықты маңызды.

Коммуникативті әсер бойынша ең резонансты мәселе тудыратын саяси мәтін болып табылады. Қоғамдық саяси сөйлеудің негізгі үш қызметі бар: қатынас қызметі, ақпараттандыру қызметі, әсер ету қызметі. Соңғысы саяси сөзде ерекше көзге көрінеді, себебі дауыс деген ең мықты ықпал етуші құрал қосылады. Коммуникативті әсердің мәселелері ең алдымен ауызша түрдегі қоғамдық саяси мәтіндер үшін өзекті болып табылады, оның себебі публицистикалық бағыттағы ықпал ету күшінің ақпараттандыру қызметінен біршама күштілігінде. Қоғамдық саяси мәтіндерді, мәтіндегі сөздерді, сөз бен мәтіннің мазмұнын қабылдау және ықпал ету қызметі саясаткер қолданатын мәтіннің лексико-фонетикалық құрылымдарына, оның ішінде интонацияға тікелей бағынышты.

Әр реципиент бір мәтінді әртүрлі қабылдауы мүмкін. Оның себебі кодталған ақпаратты тиісінше ашып, қабылдау үшін адресаттың дүниетанымы, өскен ортасы, тәрбиесі, білімі, әлеуметтік мәртебесі, тілдік-психикалық мүмкіншіліктері критерий болады. Бұл аталып өткендер негізгілері ғана, аталғандардаг бөлек жанама факторлар да бар. Берілген ақпараттың сөйлеушіден тыңдаушыға жеткенше өз өрісі пайда болады. Жоғарыда аталған критерийлерге орай тыңдаушының қабылдауы сол өрістің өзіне тиесілі нүктесінде қалыптасады.

Лингвисттердің аңғаруы бойынша когнитивтік және прагматикалық жағынан тіл мен идеологияны қарастырған жөн. Қоғамдық саяси мәтін әрдайым белгілі бір идеологияны қамтиды, себебі сөйлеуші жеке тұлға ретінде емес, қандай да бір саяси топтардың, институттардың атынан сөйлейді. Идеология сөзінің астарында топтық ой-пікір, құндылықтарға негізделген принциптер системасы жатыр.

Қоғамға ықпал етуде оратор үшін тиімді стратегияларды таңдау және қолдану маңызды. Коммуникативтік стратегиялар сайлау кезінде міндетті түрде қолданылады. Көңілді нотадағы мәтіндер, адресаттың позитивті қалыпты ұстануы көп қызығушылық тудырады. Бұл стратегия тыңдарманды негативті шешім қабылдаудан алшақтатуда қолданылатын стратегия түрі.

Сөзбен ықпал етуде ұсынылатын риторикалық стратегиялар ұстанатын риторикалық амалдар мыналар: қайталау, төмендету, метафора және тағы да басқалар. Қоғамдық саяси мәтіндерде көптеп қолданылатын тілдік стратегияларға және олардың қарым-қатынастағы атқаратын қызметтеріне тоқталып өтсе болады.

Байланыс орнатушылық қызметі назар аударту мен ықыласты ұстап тұруда қолданылады; құрылымдық қалпы ақпарат құрылымында, тақырыпшаларды айрықшалауда қолданысқа енеді; суреттеу деген қызмет, басқаша айтқанда иллюстративтік амалдар ұстанымдарды мысалдарды пайдалану және жалпылауды қолдану көмегімен түсіндіру, қолдауда жүзеге асады.

Көңілге қонымды прагматикалық әсер туғызу барысында қолданысқа енетін амалдарды да атап өтусе артық етпейді. Бұндай топқа күшейтуді, қайталауды, жұмсартуды, импликация (әсер ету), контраст, мысалдар қолдануды жатқызуға болады.

Стратегияларды мақсатқа бағытталған түрде, орнымен пайдалану оратордың мәтінін әсерлі ете түседі. Сайлау алды мәтіндерді тыңдаушы аудиторияның эмотивті-когнитивтік перспективаларына жол іздеуші ретінде қарастыруға болады. Сайлау алды мәтіндерде сол мәдениетке сай тілдік амалдарды қолдану, мазмұнының халықтың түрмыс тіршілігіне жақын болуы аса маңызды болып есептеледі.

Қорытындылай келе, қоғамдық саяси мәтін тілінің прецеденттілігі мен стереотиптігі үлкен маңызға ие. Тілдік макроқұрылымның когнитивтік моделістереотипті және контекстуалды макромодельмен тығыз байланыста деп болжауға болады.

Қоғамдық саяси мәтін арқылы халықтың санасына әсер ету сайлау алды сөйлесімдерде көптеп қолданылады. Ол өзінің табиғатын анықтайтын және прагматикалық эффектпен байланыстыратын жүйе құру бірліктерін қамтиды.

Қоғамдық саяси мәтіннің мазмұны коммуникацияның екі түрін бөледі. Олар: концептуалды, яғни ақпарат беруші немесе қатынастың прагматикалық деңгейі. Зерттеулер қорытындысы бойынша қоғамдық саяси мәтіннің негізгі прагматикалық ұстанымы аудиторияға мақсатқа бағытталған ықпал ету. Солай бола тұра, қоғамдық саяси мәтіндегі сөздің прагматикалық қызметі таңдау-ықпал деген макрофрейм арқылы жүзеге асады.

Қоғамдық саяси мәтін, мәтіндегі сөздер прагматикасын қарастыру саяси қарым-қатынас спектрін жетілдіруде, саяси дискурс мәселелерін қарастыруда үлкен көмегін тигізеді, әрі жас буын зерттеушілердің қызығушылықтарын арттыруда үлесін қосады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтініндегі прагматикалық функция атқаратын микрокомпоненттер // Вестник филолол. науки. – Алматы, 2001. – №3.
2. Исақұлова Ш. Газеттегі шағын жанрлардың тілі. – Алматы, 2010. – 32 б.
3. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 330 с.
4. Чикилева Л.С. Риторический дискурс: когнитивно-прагматический и структурностилистический аспекты. – М., 2005. – 330с.

МРНТИ 16.31.41

Қожахметова Гүлсара Амангельдиевна,
докторант,
6D020700-Аударма ісі мамандығы,
аударма теориясы мен практикасы кафедрасы,
филология факультеті,
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: kozhakhmetova_ga@enu.kz

Тажибаева Сауле Жақсылыкбаевна,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
аударма теориясы мен практикасы кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА «БЕЛДІК/БЕЛБЕУ» ҰҒЫМЫН АУДАРУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЖАҚТАРЫ

Аннотация. *Мақалада қазақ халқының дүниетанымындағы қолөнер бұйымдарының бірі ретінде белдіктің көркем шығармаларда берілуіне және басқа тілдерге (орыс, ағылшын) аударылу ерекшеліктеріне лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктеріне талдау жасалады. «Белдік/белбеу» ұғымының өзіндік функционалдық-семантикалық мәні және оның көркем шығарма аудармасында берілуі қарастырылады. Белдіктің қазақ мәдениеті, қазақ халқы үшін материалдық құндылық қана емес, аса құрметті қасиетті бұйым. Аударма барысында осындай ұлттық материалдық құндылықтардың артында тұрған халықтың рухани құндылықты көрсететін аялық білімді беру мәселесі талданады.*

Түйін сөздер: *аударма, белдік, функционалдық-семантикалық мән, лингвомәдениеттаным, көркем шығарма.*

Кожахметова Гульсара Амангельдиевна,
докторант,
специальность 6D020700-Переводческое дело,
кафедра теории и практики перевода,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан,
e-mail: kozhakhmetova_ga@enu.kz

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна,
доктор филологических наук, профессор,
кафедра теории и практики перевода,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан,
e-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА «ПОЯС/РЕМЕНЬ» В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. *В статье анализируется лингво-культурологические особенности представления пояс/ремень в мировоззрении казахского народа и их перевод на другие языки (русский, английский). Рассматриваются специфические функционально-семантического значения "пояс" и их перевод в художественных произведениях. Пояс/ремень является не только материальным достоянием, но и высоко почитаемым священным предметом*

для казахской культуры в целом и, казахского народа в частности. В статье анализируется и проблема передачи фоновых знаний в переводе, отражающих духовную ценность народа, стоящих за определенными национальными материальными ценностями.

Ключевые слова: *перевод, пояс, функционально-семантическое значение, лингвокультурология, художественное произведение*

Kozhakhmetova Gulsara,
PhD student,
specialty 6D020700-"Translation studies",
Department of Translation Theory and Practice,
Philology faculty,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
e-mail: kozhakhmetova_ga@enu.kz

Tazhibayeva Saule,
Doctor of Philological sciences, Professor,
Department of Translation Theory and Practice,
Philology faculty,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
e-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECTS OF TRANSLATING THE CONCEPT "BELT" IN LITERARY WORKS

Abstract. *The article analyzes the linguistic and cultural aspects of the "belt" in the worldview of the Kazakh people and problems of its translation into other languages (Russian, English). The specific functional-semantic meaning of the "belt" and the translation in the literary works are considered. The belt is not only a precious thing, but also a highly appreciated sacred object for the Kazakh culture and people. The article analyzes the problem of background knowledge. National artifacts are important and have a strong spiritual significance for Kazakh people. This should be taken into account while translating literary works.*

Key words: *translation, belt, functional-semantic meaning, linguoculturology, art.*

Кіріспе

Жер шарындағы бірнеше халықтың мәдениетінде ортақ бұйымдар болғанмен, әр халықтың дүниетанымында сол затқа деген көзқарасы, оны қабылдауында ерекшеліктер болады. Қолөнер туындыларын жасаушы шеберлер де өз бұйымдары арқылы белгілі бір қалыптасқан дәстүр, өз заманына сай дүниетанымды береді. «Материалдық құндылықтар беретін мәдениетті сол заманның аясында түсінуге болады, себебі ол сол қоғамға түсінікті», – дейді ғалым *[Добжанский В. Н., 1990, 45 б.]*. Алайда материалдық бұйымдар өзінің шебер жасалуы, сол замандағы атқарған қызметімен ғана емес, онымен байланысты терең мағыналы мәдениеттің көрінісі ретінде де халық санасында, тілінде сақталып қалады.

1. Ұлттық құндылықтар аудармада берудің маңызы

Мақалада қазақ жазушыларының шығармаларында баса назар аударылып келген ұлттық құндылықтар арқылы берілетін терең мән-мағынаның өзге тілдегі аудармаларда берілуін қарастырып көреміз. Осы мақсатта аудармашы ең алдымен қазақ ұлтының материалдық құндылықтардың бірі – белдіктің халық дүниетанымындағы орны мен функционалдық-семантикалық мәнін анықтауы тиіс. Әрине көркем аудармада экспрессия алдыға шығады, барлық сөз аударылмайды. Алайда ол сөздер шығарманың құндылығын арттыратын, сол кезеңнің ерекшеліктерін, халықтың дүниеге көзқарасын бейнелейтін элементтерді еш нәрсемен ауыстыру мүмкін емес. Көркем шығармалардың аудармаларында белгілі бір оқиғаға, адамның іс-әрекетіне көбірек мән беріледі де, халықтың бай

рухани дүниесінен хабар беретін ұлттық материалдық құндылықтардың айтылмай, ескерілмей қалуы жиі кездеседі. Қазақ жазушыларының шығармаларында сипатталатын белдіктің орыс және ағылшын тіліндегі аудармаларында берілу ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктерін талдаудың аударма үшін маңызы бар.

Ғалым Р. Шойбеков: «Қолөнер бұйымдарының атауларының көпшілігі тілімізде бұрыннан қалыптасқан заттардың жалпылауыш атаулар, ал жалқылауыш атаулар соның негізінде жасалған», – дейді. Мысалы, ***белдік/белбеу*** – жалпылауыш атау. Қазақ тіліндегі жалпылауыш атаулардың түбірін көбіне түркі тілдерінен іздеген абзал. Көне түркі ***белбеу*** сөзі түркі тілдеріне ортақ ***бел*** сөзі мен ***беу// бау//баг*** («бау», «жіп») сөзінің бірігуінен жасалған. Көне түркі ескерткіштерінде ***белбаг, бил багы*** сөздері кездеседі *[Шойбеков Р.Н., 2006, 115 б.]*. Парсы тілінен қазақ тіліне әшекей бұйым атауларынан ауысып келгендері – ***деңмент//дегмент, кемер, шарайна белдік*** сөздері. Қазақ тілінде деңмент// дегмент – күміс белбеудің жергілікті атауы. Парсы тілінде тақ-банд сөзі «тоғасы бар белбеу» ұғымында жұмсалады. Кемер белбеу сөз тіркесі «күмісті белбеу» дегенді аңғартады. Ал парсы тілінде камар «белбеу», «белдік» деген мағынаны береді. Сөздерді салыстыру барысында сөз мағыналарындағы өзгерістер де барын байқауға болады *[Шойбеков Р.Н., 2006, 124 б.]*.

Белбеу/белдік сөздері барлығына ортақ жалпылауыш атаулар болғанмен, олардың, жасалу жолдары, көлемі, қызметі, әлеуметтік және мәдени мәні әртүрлі болады. Сонымен қатар белдіктің материалдық құндылық ретінде халықтың санасында, тілінде сақталған рухани жақтары, наным-сенім, әдет-ғұрып, кәсіп, жасалу жолы, тарихы т.б. бар. Батырлық, жауынгерлік туралы көркем шығармаларда, жыр-эпостарда батырлардың белдігі туралы айтылуында да үлкен мән жатыр.

2. Белдіктің функционалдық-семантикалық мәні

Этнографтар белдікті ұлттық киімнің маңызды элементі деп есептейді. Әр халықта белдік түрлі маңызға ие болады. Мысалы удмурттарда белдік тағу жас ерекшелігін немесе есейгендікті көрсетеді *[Белицер В.Н., 1951]*. Қытай киімдерінде белдіктің матасы мен түсі ақсүйектік пен шенді қызметкерлердің белгілері болған *[Сычев Л.П., 1975]*. Астрахан қалмақтарында белдік – ер адамдар тағатын әшекей, ал оларда бөгде адамдардың алдында белдіксіз шығу әдепсіздік белгісі болып саналды.

удмурттар, Хорезм өзбектері	*жас ерекшелігі, есейгендікті көрсетеді*
қытай	*ақсүйектік пен шенді қызметкерлер*
Астрахан қалмақтары	*ер адамның міндетті атрибуты, әшекей*

Белдік көшпенділер киімінің ең құнды бөлігі болды. Оны алтын-күміспен әшекейлеп, қастерлеп ұстады. Тарихшы ғалымдардың пікірінше түркілер – әшекейлі белдікті тағушылар ғана емес, оны көрші елдерге таратушылар *[Распопова В.И., 1970]*. Алтын белдіктер көбіне билік белгісі ретінде патшаға және оның айналасындағыларға тиесілі болды.

Белдік көшпенді халық киімінің міндетті элементі болды, оған түрлі қару-жарақ, жорыққа қажет заттар ілген. Белдік тағу атқа отырғанда ыңғайлы әрі қажет болды. Біріншіден, белдік киімді тез және мықтап жауып, қымтауға ыңғайлы, екіншіден, белді қынап, қарын тұсын қатты шайқалудан қорғайды. Сондықтан белдікті жауға шапқанда, ат жарысында және көшіп-қонғанда ерлермен қатар әйелдер де міндетті түрде таққан. Белдік мазмұны ер адамның беделіне, әлеуметтік дәрежесіне байланысты болды. Бұл бұйым практикалық және талғам тұрғысынан ғана емес, мән-мағыналық тұрғыдан да сипатталады. Белдікте магиялық, дәстүрлік, әдет-ғұрыптық т.б. мағыналар жинақталған *[Тохтабаева Ш.Ж., 2011, 135 б.]*.

Батырлар жыры, дастандар, эпостарда батырлардың басында дулыға, арқасында жыға, жүрек тұсында шарайна, үстінде сауыт, садақ, жебе, найзасы, қол шоқпары, белінде оқшантайлы белдік болған. Жаугершілік замандағы батырлардың елін-жерін қорғау кезінде беліне оқшантайлы белдік тағуы – оның функциясының бірі болып саналады.

Әлемдегі халықтар аңыздарында белдік ер адамның болмысымен байланысты болған. Белдіктің дөңгелек формасы әлемнің бейнесін білдіретін киелі деп, ал оны шешу әлеммен, кеңістікпен байланысты үзу болып есептелді *[Топоров В.И., 1982]*. Карел халқында өткен ғасырдың басына дейін белдікті зұлым күштерден адамды қорғаушы ретінде қолданған *[Левонен Н.А., 1977]*.

Жаугершілік заманда белдік өзінің бастапқы қорғаушы функциясынан жауынгер киімінің маңызды элементіне айналады. Белдіктің кейбір түрлеріне қару-жарақ салатын былғары қын, садақтың

қорамсағы ілінген. Белдікке зерлі өрнек салынып, мыспен, күміспен қапталады. Алайда белдік өзінің бастапқы мәнін сақтап, жауынгерді оқтан қорғаушы қасиетті зат ретіндегі мәнін жоймайды.

Қазақ белдіктерінің ішіндегі ең көне түрі болып келетін кісе белдіктің құны жоғары бағаланады. Қазақтар кісе белдіктерді адамның қоғамдық дәрежесіне сай безендіруде түрлі металдарды, соның ішінде күмісті көбірек қолданды, себебі күмісті таза, денсаулыққа, бақ-дәулетке әсер етер қорғаушы қасиеті бар деп санады. Сонымен қатар кісе белдік – көне заманнан жауынгердің негізгі атрибуттарының бірі. Жауынгер қару-жарағын өзімен бірге белдікке іліп алып жүргендіктен кісе белдік бара-бара ер адам киімінің негізгі бөлігіне айналды. Қазақта кісе белдікті аңшылар да қолданды.

3. Белдіктің қазақ дүниетанымындағы орны

Қазақ халқында белдік ер адамдар ғана емес, әйелдердің де киім сыртынан тағатын бағалы зергерлік бұйымы болған. Ерлердің белдігі әйелдердікіне қарағанда жалпақтау және оқшантай, қанжар т.б. қару ілінетін қыны болады. Әйел адамдардың белдігі алтын немесе күмістелген, жіңішке, сәнді болып келеді. Белдіктің неден және қандай жолмен жасалуына байланысты әр түрлі аталады.

Шеберлерге арнайы жасатқан қымбат белдіктер атадан балаға, үрпақтан үрпаққа мұраға қалып, көздің қарашығындай сақталған. Белдікті ата-баба рухы бар шаңырақтың құты деп санаған. Белдік аса қымбат сыйлық болып саналады. Халық құрметіне бөленген адамға бағалы сыйлық ретінде белдік сыйлау халықтың кең пейілін танытады. Қазақта ер адамдар жақын бауырластықтың белгісі ретінде бір-бірімен белдік алмасқан. Бұл дәстүр монғолдарда бар *[Сманова А.С., 2013]*.

Ғасырлар бойы сақталып келген ата-бабалар белдіктері сол замандағы ержүрек жауынгер ерлігінің куәгері болды. Зерттеуді қажет ететін сан түрлі белдіктің еліміздің барлық өңірлеріндегі мұражайларында сақталуы халқымыздың осы бұйымға деген аса құрметін көрсетеді.

Сонымен белдіктің қазақ халқы үшін келесі негізгі қызметтерін атап айтуға болады:

– оның сақтаушы қасиеті;

– ат жалын тартуға жараған ер балаға есейгендік белгісі ретінде тағу;

– ат үстінде жүргенде киімді үстап тұратын қажетті ыңғайлы зат;

– жауынгер киімінің қару-жарақ ілуге арналған маңызды элементі;

– адамның қоғамдық дәрежесінің белгісі;

– сәндік бұйым;

– ризалығын білдіру, сый-құрмет көрсетуге лайық кезде берілетін бағалы зат.

Аталған функцияларымен қатар белдікпен байланысты халықта *белін бекем буу, бос белбеу, бел буу* сияқты тіркестер де осы белдікпен, белін буумен байланысты қалыптасқан ұғымдарды білдіреді.

Аза тұту кезінде жасалатын марқұмның туыстары басқа түскен қайғыны білдіру үшін белін бекемдеп белбеумен буу рәсімі белгілі бір өңірлерде ғана сақталып қалған. Дәстүрлі ортадағы әйелдер жоқтауында «*Белімді бекем буайын*, *қойдан да жуас болайын*…» деген жолдар сөз өзін өзі үстап, қайғысын басу деген сияқты метафоралық образды білдіреді. Жоқтау айту кезінде қайғырып жылаған әйелдің бауыры ісіп кетпеу үшін белін будыратын болған. Жетісу жақта қайтыс болған жанның жақын туыстары белдеріне ақ белбеу буынып жүреді *[Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, 2011]*.

Белдікпен байланысты *Кемер белбеу – бел сәні, кемел жігіт – ел сәні, Алтын кемер белге сән, алтын қылыш ерге сән т.б.* мақалдарда, *белдігі жаман мықынын тірей алмас* деген мәтелде адамның өз бойын түзеп, қадамын нық басу сияқты қағидалар бар.

Қазақта *мойныңа белбеу жіп салма* деген тыйым сөз жиі кездеседі. Басына қиын жағдай туғанда белдігін шешіп алып, мойнына салып тәңірге жалбарыну сияқты наным болған. Шыңғыс хан Бурхан Халдун тауының басына шығып, мойнына кісе белдігін асып, алақанын көкке жайып, мұрағын шешіп, нұрлы күнге қарап, тоғыз рет еңкейіп тағзым етіп, шашу шашып, Тәңірден тілек тілегені «Моңғолдың құпия шежіресінде» белгіленген *[Тойшанұлы А., 2011]*. Қазақтың бұл рәсімі осыған ұқсас келеді.

4. Көркем шығармада белдік/белбеу сөзін аудару ерекшеліктері

Белдіктің адам өміріне әсер етуі түрлі аңыз-ертегілерде кездеседі. В.А. Жуковскийдің шығыс ертегісінен аударған «Три пояса» ертегісінде белдіктің адал адамға тарту етіліп, оның өміріне оң әсерін тигізуі туралы баяндалады *[Жуковский В.А., 2014, 355 б.]*.

Қазақтың батырлар туралы эпостарында батыр белдігі немесе беліне ілген қаруы туралы жолдар батыр бейнесін ашуда маңызды элемент болады. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында Алпамыстың қалмақпен белдесетін кезін *«Батыр Алпамыс тіллә кемерін шешті, атынан түсті. Қаражан да кемерін шешті»* деп суреттейді. *[Батырлар жыры, 2006, 37 б.]*.

Қазақ жазушыларының шығармаларындағы белдік туралы мәліметтер аудармада қалай беріледі, белдіктің жоғарыда аталған маңызының көркем шығармадағы мағынасына мән беріле ме деген сұрақтарға жауап іздеу үшін өзге тілдерге аударма жасалған еңбектерді қарастырып, аударма ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Тарихи роман кейіпкерлерінің іс-әрекеті ғана емес, әрқайсының дәрежесіне сай киімдері, қару-жарағы, әшекей бұйымдарын да шеберлікпен суреттей білген жазушы осы материалдық құндылықтардың халық санасындағы символдық мәндерін де береді. Билік жүргізуші хан-сұлтандар жайлы айтқанда олардың бейнесін әміршіге лайық сән-салтанатын көрсететін бұйымдар толықтыра түседі. Қазақ хандары сипаттамасындағы Керей мен Жәнібектің ***алтын белдіктері*** олардың басқалардың алдындағы ханның жоғары мәртебесін көрсетеді *(2-мысал)*. Белгілі зергер Берік Әлібайдың айтуынша алтын белдіктер таза алтыннан емес, теріден жасалған белдіктерге алтын жалату, алтын шытыралар жапсыру арқылы жасалады. Орыс тіліндегі ***ремень*** сөзінің теріден жасалған белдік мағынасы бар екендігін ескерсек, оның мағынасының сай келетіндігін көреміз. Ағылшын тіліндегі *belt* сөзі жалпы белбеу мағынасын береді. Ал ***golden belt*** (алтын белбеу) матаға жапсырылған алтын пластиналардың тіркесінен *(мысалы Витовт князьдің белдігі*) жасалуы да мүмкін.

2 *Төр алдында басына қара құндыз бөрік, үстіне жағасын қара құндызбен көмкерген қара мақпал қаралы шапан киген,* ***алтын белбеулі*** *Керей мен Жәнібек сұлтан отыр. Қастарында қазақ руларының он бестей атақты би, батыр, жыраулары. [Есенберлин І., 2018, 103 б.].*	*В черные плюшевые кафтаны с воротниками из черной выдры одеты были аргынские султаны.* ***Золотые ремни*** *опоясывали их. Вместе с ними сидело человек пятнадцать казахских биев, батыров и певцов жырау [Есенберлин И., 1978, 53 б.].*	*The Argyn sultans were clad in black plush caftans with collars of black otter and begirded with* ***golden belts****. Alongside them, about twelve Kazakh biys, great warriors, and zhyrau-songsters were sitting [Esenberlin I., 2015, 138 б.].*

Хан қызының алмас кездігі оның алтын белбеуіне тағылады (3-мысал). Орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармада *алмас кездікке* ***маленький хорасанский кинжал*** (ақ алмастан жасалған) сай келгенмен қанжарды киімнің астынан алып шығуы ұтымды аударма емес, себебі қанжар белдікке тағылады.

3 *Онда менің қызығымды сен емес, мына алмас кездік көреді, – деді* ***алтын белбеуінің*** *қынынан кішкентай қылшылдаған кездікті суырып [Есенберлин І., 2018, 111 б.].*	*В таком случае мне придется умереть… – Она вынула* ***из под одежды маленький хорасанский кинжал*** *и задумчиво посмотрела на него. – Этот нож раньше тебя прикоснется к моему телу! [Есенберлин И., 1978, 58 б.].*	*– Then I will have to die...- the girl produced a* ***small Khorasan knife from under her dress*** *and looked at it thoughtfully. This knife will touch my body before you do! [Esenberlin I., 2015, 151 б.].*

Қазақ халқында киімдермен қатар белдіктер де әлеуметтік дәреже көрсеткіші ғана емес, әр аймақтың өзіндік ерекше белгісі болған. Мысалы Арқа қыздары үкілі бөрік киген және күміс белбеу таққан *(4-мысал)*.

4 *Келіншектің қасындағы қыздың басында қызыл түлкі үкілі бөрік, белдеріндегі* ***күміс белбеу*** *бұлардың Арқадан шыққандарын аңғартады [Есенберлин І., 2018, 793 б.].*	*Вторая девушка, судя по лисьей шапке с перьями и серебряному поясу, тоже относилась к сары-аркинским казашкам…* ***[Есенберлин И., 1978, 124 б.]***	*The second girl, judging by her fox-fur hat with feathers and* ***silver belt****, was one of the Sary-Arka Kazakh females, too [Esenberlin I., 2015, 287 б.].*

Хандардың майданда ерлік көрсеткен жауынгерге бағалы сыйлық беруі тарихта көп кездеседі. Романда Абылай ханның Қабанбай батырдың қызы Назымға батылдығы үшін ***алтын белбеуін*** сыйға тартуы туралы айтылады *(5-мысал)*. Алайда романның аудармасында осы дәстүр көрініс бермейді.

***5**.Бұл Қабанбай батыр мен қазақтың батыр қызы Гауһардан туған жас Назым екен. Бүлдіршіндей жас қыздың осынша ерлік көрсеткеніне риза болған Абылай, беліндегі **сом алтыннан соғылған жаңа белбеуін** шешіп берді [Есенберлин І., 2018, 505 б.].*

И все сразу узнали ее – красавицу Назым, дочь батыра Кабанбая и знаменитой воительницы Гаухар [Есенберлин И., 1978, 122 б.].

Everybody immediately knew the beautiful Nazym, the daughter of warrior Kabanbai and the famed fighter Gaukhar [Esenberlin I., 2015, 301 б.].

Хандардың белдікті тек сирек жағдайда, үлкен құрметке ие болған жағдайда ғана сыйға тартады. Әбілқайыр хатшысына сыйлыққа берілген белдіктің себебін өзіне деген құрмет деп түсінеді *(6-мысал)*. Сыйлыққа берліген ***күміс кіселі белбеу*** болғанмен, орыс, ағылшын тілінде ***новый серебряный кинжал***, ***a brand-new silver dagger*** (су жаңа қанжар) болып аударылады. Қазақ халқында қанжарды (пышақты) сыйлық ретінде беруге және алуға болмайды деген ырым бар. Аудармада ол ескерілмейді.

***6** Кенет ханның көзі Құдабайдың беліндегі жарқыраған **күміс белбеуге** түсті. **Кісесі де**, **кішкентай қанжарлы қынабы да сом күмістен соғылған**. Әттең не керек, бұл **күміс белбеу** ненің төлеуі болғанын білер ме еді... Хан күдігі тез тарады. Жанатқа тапсырылған құпиядан хатшым хабардар болып қалған жоқ па екен деген сұрау оның ойына кірмеген. «Хатшыма мынадай **бір қаралық белбеу тартқаны**, – Әбілмәмбет ханның менімен тіл табысқысы келгені гой» деп жақсылыққа жорыды [Есенберлин І., 2018, 435 б.].*

*Здравствуй, здравствуй, свет моих глаз! – ответил на его приветствие хан, ощупывая фигуру доверенного гонца и задержав взгляд на новом дорогом **серебряном кинжале у его пояса**.*

Кудабай заметил это и быстро сорвал кинжал с пояса:

– Вот видите, мой повелитель хан, что преподнесли мне в Среднем жузе как гонцу хана Абулхаира! ...

*Абулхаир и в голову не пришло связать **этот кинжал** с тайной, доверенной им дочери. Он подумал, что, если Абильмамбет с молодым Аблаем разорились на такой подарок для его писаря – значит, дела идут не так уж плохо [Есенберлин И., 1978, 87 б.].*

*– Good to see you again, oh light of my eyes! – the khan greeted his factotum, his eyes glued to **a brand-new silver dagger of an expensive look on his belt**. Kudabai promptly took the dagger off and handed it to his sovereign:*

*– Look, my khan, what a gift I received in the Middle Zhuz as your messenger... Abulkhair had not the slightest suspicion that **the dagger had any connection** with the secret he had divulged to his daughter. He thought that his situation was not so bad at all if Abilmambet and young Ablai were so generous to his clerk. [Esenberlin I., 2015, 221 б.].*

«Көшпенділер» романында жиі орын алған зергерлік әшекей бұйымдар туралы эпизодтардың аударылмай қалу жағдайы Ғ. Мүсіреповтың «Үлпан» романында да кездеседі.

Жас баланы әсіресе қызықтырған батырдын кісе белбеуі еді: оқшантайы бар, сапы қабы бар, шақша сауыты бар, осы күні жұрт аттарын ұмытып қалған толып жатқан алпыншақ-салпыншағы бар екен. Қабат-қабат қайыстан жасаған жалпақ кісере алақандай-алақандай он екі сом күміс жапқан. Бәрі де алтын күмбезді...

Сырымның асы тараған соң, алыстан келген жиеншар балаға нағашы жұрты батырдан қалған қадірлі де қасиетті мұранын бірі – кісені берді: – Ұлы нағашындай батыр бол, би бол! – десіп бата берді. Есеней кісені беліне екі орап еді, әлі де жарым-жарты орауға жететіндей екен. Ауыр-ақ, зілдей! – Мынанын өзін көтеріп жүруге бір ат керек болар! – деді Есеней бата берген үлкен адамдарға қарап [Мүсірепов Ғ., 2006, 190 б.].

Романда Есеней бидің бала кезінде нағашысы Сырым батырдың асында нағашылары оған батырдың кісе белдігін сыйлайды. Шығармада Есенейдің үйінде сандықта жетпіс жыл сақталған батырдың құлаш жарым белдігін Үлпан Кіші жүздегі Сырым батырдың үрпақтарына қайтаратын кезеңі сипатталады. Қатты қуанған батырдың ел-жұрты батырға ас беріп той жасайды. Ал бұл оқиға туралы шығарманың орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларында берілмейді.

Кісе белдік жайлы бөлімнің шығарма аудармасына кірмей қалуының себебі де бар шығар. Алайда шығармадағы осы көрініс қазақ ата-бабасынан қалған бұйымды қымбат бағасы үшін емес, оның иесінің халқы үшін жасаған жақсылығын қастерлеуінің бір белгісі екендігі даусыз.

Көркем шығармаларда белдіктер көбінесе оған ілінетін қару түрлерімен қоса беріп, белдіктердің жаугершілік замандағы негізгі қызметін айқындай түседі *(7-8-мысал)*. Қару жарақты өзімен бірге белдікке тағып алып жүрудің осы ыңғайлы тәсілі туралы аудармаларда толық ашып айтыла бермейді *(7-мысал)*.

7 *Қараған сайын сұрлана түседі. Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ ауылдарының маңайында өреде ерттеулі ат,* ***белдікте шошайған найза сойыл*** *[Есенберлин І., 2018, 101 б.].*	*Возле каждого аула родов аргын, кипчак, найман, конрад, керей, уак стояли привязанные к растянутым арканам боевые кони под седлами да торчали* ***ряды острых и длинных казахских пик*** *[Есенберлин И., 1978, 51 б.].*	*By each Argyn, Kipchak, Naiman, Konrad, Kerei, and Uak aul, he saw saddled battle horses tied to extended lassos, and bristling* ***rows of long and sharp Kazakh spears*** *[Esenberlin I., 2015, 134 б.].*
8 *Аяғында күмістеген кең қонышты саптама етік. Сауытын ышқырланып алған.* ***Күміс белбеуінде жез сағалы, қынына алтын жалатқан көк семсер****. Сол қолының шынтағына ілген болат қалқан [Есенберлин І., 2018, 601 б.].*	*Толстая серебряная полоска окаймляла голенища высоких сапог,* ***широким серебряным поясом стягивался низ панциря, золото и серебро сверкали на ножнах большого кинжала****. А уже поверх панциря был накинут щедро расшитый золотом и украшенный позументами голубой бархатный кафтан свободного покроя [Есенберлин И., 1978, 15 б.].*	*His high boots were trimmed with a thick silver strip, and he was wearing* ***a wide silver belt around the lower part of his armour. The sheath of his big dagger shone with gold and silver****. Over the armour, he was wearing a big blue velvet caftan with gold embroidery and braids* *[Esenberlin I., 2015, 36 б.].*

Қазақ халқында ерлердің мойнына кісе белдікті салып жаратқанға жалбарынып сұрауы немесе қаралы хабарды естіртуі рәсімі «Көшпенділер» романында да анық көрсетіледі *(9-10 мысал)*. Бұл дәстүр ханға да, жырауға да, батырға да ортақ болды. 9-мысалда Бұқар жыраудың тізерлеп жаратушыға жалбарынуы орыс тіліндегі аудармасында көрініс береді, ал ағылшын тіліндегі оның белдігін мойнына асып алу ырымы ескерілмейді.

9 *Бұқар жырау атынан түсті.* ***Мойнына белбеуін салып, бір тізерлей отырып, алласына «ақсарбас» айтып, жалбарына бастады****. Әрине Бұқар жыраудың құдайға бағыштаған сөзін діни адамдардың біреуі естісе, «құран сөзін қор еттің!» деп сөгер еді, өйткені, оның аузынан құдайға жалбарынудан гөрі, ұран шақыруға ұқсас, ереуілді жыр тізбегі ағытылып жатқан [Есенберлин І., 2018, 514 б.].*	*Бухар жырау слез с коня на землю, встал на колени* ***с перекинутым через шею ремнем и принялся громко молиться****. Любой муфтий сошел бы с ума от негодования, услышав эту молитву, ибо половину слов в ней представляли заклинания духов земли и неба, которые испокон веков произносили в этих краях язычники баксы [Есенберлин И., 1978, 128 б.].*	*Bukhar-Zhyrau got off his horse, kneeled down and started praying loudly. Any mufti would have been driven crazy by the zhyrau's praying, since half of its words were spells addressed to the spirits of earth and heaven of the local pagans – the bakses [Esenberlin I., 2015, 314 б.].*
10 *Ағыбай пұшпағына дейін терге батқан атынан қарғып түсіп,* ***белбеуін мойнына салып****, қазақтың жамандықты естіртетін көне дәстүрі бойынша, екі қолын көкке көтере, тізерлей отырып ағыл-тегіл жылаған қалпы суық хабарды естіртті [Есенберлин І., 2018, 665 б.].*	*Это был вопль скорби, которым, не сбавляя бега коней, оповещают в степи о гибели близких ...* *Только Наурызбай не выдержал – побежал навстречу вестникам несчастья. На полном скаку спрыгнул с коня Агибай батыр,* ***надел на шею пояс*** *и, по древнему обычаю, пополз на коленях, подняв обе руки к небу: [Есенберлин И., 1978, 56 б.].*	*Nauryzbai alone could not stand the suspense. He dashed forth to meet the bearers of evil tidings. Agibai-Batyr sprang down from his steed at full speed,* ***put his belt on his neck****, and crawled forth on his knees, as was the ancient custom, his hands stretched up to heaven: [Esenberlin I., 2015, 137 б.].*

Белдіктер тек жаугершілік заманның белгісі ғана емес еді. XIX ғасырдың ортасында қазақ халқының түрмысындағы өзгерістермен қатар кісе белдік те өзгеріп, оған түрлі салпыншақ ілу қажеттігі

жойылды. Сөйтіп бұрынғы кісе белдіктер біртіндеп сәнді белдіктерге айналды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы белдіктер шытыра, жапсырмалар сияқты әшекейлермен ерекшеленді. Осы уақытта салпыншақсыз, алайда көлемі мен пішіні жағынан тура сондай түрлі таналы белдіктер *(кемер, күміс белдік)* пайдаланды *[Елікпай Б., 2005, 18-22 б.]*. Мысалы М. Әуезовтың «Абай жолы» романында белдіктер де көбінесе сәндік үшін тағылатын бұйымдар. Мұнда жазушы аға сұлтанның баласының таққан *алтын жалатқан қымбат кемер белдігі* – жоғары лауазымды төрелер тағатын сәнді белдік ретінде сипаттайды *(10-мысал)*. Орыс тіліндегі аудармасында қолданылған ***кушак*** сөзі матадан тігілетін белдік дегенді білдіреді *[Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 2006]*. Белдіктің мұндай түрі әдетте тастармен безендірілмейді. Ал ағылшын тіліндегі ***a gilded belt studded with semi-precious stones*** (жартылай асыл тас жапсырылған алтын жалатқан белдік) аудармасы сәтті аударылған.

11 *Ақылбайдың ер-тұрманы қалың күміс. Басында құндыз бөркі бар, үстінде мауыты бешпент, омыраулары толған күміс түйме.* ***Белінде алтын жалатқан қымбат тасты кемер белдік****. Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні аса бір ардақты, жалғыз қыз сәніндей [Әуезов М., 2004, 136 б.].*	*Лошадь его была украшена султаном из перьев филина, сбруя и седло сверкали серебром. На голове его была соболья шапка, на плечах – бешмет из синего сукна с серебряными пуговицами,* ***позолоченный кушак был украшен самоцветами****. Вся одежда и убранство мальчика были нарядными и изящными, словно у девушки [Ауэзов М., 1978, 405 б.].*	*He wore a sable hat, a cape of blue cloth with silver buttons and* ***a gilded belt studded with semi-precious stones****. He was as prettily dressed as a girl, a habit he had formed under Nurganim's care [Auezov M., 1975, 308 б.].*

Белдік сөзімен байланысты *белін буу, бел байлау* (іс-әрекет жасауға шешім қабылдау), *беліне қару байлау* (күреске дайындық), *бел бермеу* (жеңілмеу), *бос белбеу, босбелбеулік* (ынжық, жігерсіздік) т.б. тіркестері көркем шығармада жиі кездеседі.

Ертең сәріден тұрады, ***Беліне қару буады*** *[Батырлар жыры, 2006, 135 б.]*.

Белді бекем бу*, түге! (Будьте крепки духом и вы!) [Әуезов М., 2004, 176 б.].*

Бос белбеу*, босаң туған бозбала кеп. Киіздей шала басып, қарпылмаған [Байтұрсынұлы А., 2013, 176 б.]*.

Белді буу, байлау, қару ілумен байланысты сөз тіркестері қазақ тіліндегі ерге тән мінез-құлықты танытса, *бос белбеу* тіркесінің артында ер адамның бойындағы жалқаулық, ынжықтық, бостық, сылбырлық т.б. жағымсыз қасиеттердің жиынтығын көрсететін тәрбиелік мән жатады.

Қазақ көркем шығармаларындағы белдік тақырыбы XX ғасырдың екінші жартысында да өз маңызын жойған жоқ *(М. Рысдәулет «Күміс белдік», С. Нұржан «Белбеу», Ж. Шәкенұлы «Күміс кісе», Д. Әшімханұлы «Жұлдызды белбеу» т.б.)*. Аталған шығармалардың барлығына ортақ нәрсе қазақтың қай заман болса да белдікті ерлік пен батырлықтың, алып күштің символы ретінде қабылдауын бейнелейді.

Көркем шығармалардағы кейіпкерлердің сипаттамасында, олардың іс-әрекетінде маңызды орын алатын белдік туралы мәліметтің аудармасын жасауда бұл бұйымның жасалу ерекшелігі, оған байланысты наным-сенім және терең мағыналы сөздердің мәні ашылмай қалып жатады. Кейде тіпті оны аудармасы мәтіннен алынып тасталады. Ал көркем шығармаларда сипатталатын белдік немесе басқа да қолөнер бұйымдары сияқты ұлттық материалдық құндылықтардың артында тұтас халықтың рухани дүниетанымы туралы аялық білім жататындығы аударма жұмыстарында ескерілуі қажет.

Қорытынды

Белдіктер барлық халыққа ортақ бұйым болғанмен, әр халық үшін оның мәні ерекше болады. Қазақ халқының белдіктерге аса мән беріп, оны ерліктің, жауынгерліктің символы, қасиетті мұра ретінде қарауы бүгінгі күнге дейін сақталған. Қазіргі заманда ел арасында сақталған батыр, ержүрек ата-бабаларының белдігінің, бүгінге дейін табылмай келген қазақтың тарихи тұлғаларының *(Кенесары хан, Бөгенбай батыр, Майқы би, т.б.)* белдіктерінің мұражайларға тапсырылуы осының дәлелі. Құнды жәдігерлеріміздің көбін жоғалтсақ та, олардың халықтың мәңгі өлмес жыр-эпостарында, көркем шығармаларында сақталуы, оларды зерттеп, басқа тілдерде аударудағы ерекшеліктеріне мән берілуі – халықтың бет-бейнесін танытатын рухани құндылығымызды жоғалтып алмаудың бір жолы.

Көркем шығармалар аудармасынан алынған мысалдарды талдай отырып, белдік туралы мәліметтердің кейде нақты аударылмайтыны, оның қазақ халқына тән сипаты ғана емес, бағалылығы

және белдік иесінің іс-әрекетімен байланысы ескерілмей қалатынын байқадық. Көркем шығармадағы ұлттық дүниені аударуда тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан қараудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск: НГУ. 1990. 164 с. URL: http://kronk.spb.ru/library/dobzhansky-vn-1990-3.htm
2. Шойбеков, Р.Н. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: Фил. ғыл. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2006. -307б.
3. Белицер В.Н. Народная одежда удмуртов; Материалы к этногенезу. М., 1951. С. 92-94.
4. Сычев Л.П., Сычев В.Л. Китайский костюм. Символика. История. Трактовка в литературе и искусстве. М., 1975. С. 36.
5. Распопова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII-VIII вв.//Археологическое изучение Средней Азии /КСИА., вып. 122 М.: 1970. С. 86-91.
6. Тохтабаева Ш.Ж. Қазақтың зергерлік өнері. – Алматы кітап баспасы, 2011.
7. Топоров В.И. Первобытные представления о мире (общий взгляд) Очерки истрии естественно-научных знаний и древности. М., 1982. С. 14.
8. Левонен Н.А. О древних магических оберегах по данным карельского фольклора//Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л., 1977. С. 73.
9. Сманова А.С. Қазақ ұлттық киімдерінің дизайндық ерекшеліктері мен даму кезеңдеріне сипаттама. Хабаршы «Жас ғалымдар сериясы». – Алматы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, – 2013. №1. – 121 б.
10. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. *URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Белбеумен_бел_буу*
11. Тойшанұлы А. Тәңір. «Дала мен қала» газеті, 2011, №6 (386); 7(387); 8(389). *URL: https://abai.kz/index.php/post/7775*
12. Жуковский В. А. Полное собрание сочинений и писем: в двадцати томах/ред коллегия: Айзикова И. А., Жилякова Э. М., Лебедева О. Б., Поплавская И. А., Реморова Н. Б., Янушкевич А. С. – Т 10. Проза 1807-1811гг. Кн.1. /Рез И. А. Айзикова. – М.: Языки славянской культуры, 2014. – 528 с.
13. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 33. Батырлар жыры. – 364 б.
14. Есенберлин І. Көшпенділер. Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2018 – 896 б.
15. Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия. Заговоренный меч: Советский писатель; М.; 1978.
16. Esenberlin I. The Nomads: a novel/trilogy transl. from Russian by O. Chorakaev. Book 2. The Charmed Sword.– Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015, -380 p.
17. Есенберлин И. Хан Кене. Кочевники – 3: роман-трилогия: Советский писатель; М.; 1978.
18. Esenberlin I The Nomads: a novel/trilogy transl. from Russian by O. Chorakaev. Book 3. Khan Kene.– Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015, -380 p.
19. Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия. Отчаяние: Советский писатель; М.; 1978.
20. Esenberlin I The Nomads: a novel/trilogy transl. from Russian by O. Chorakaev. Book 2. Despair. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015, -380 p.
21. Мүсірепов Ғ. Үлпан: Роман. – Алматы: Раритет, 2006. – 256 б.
22. Елікпай Б. «Мәдениет жаршысы» № 4, 2005, 18-22 б. *URL:http://www.vkoem.kz/index.php/kz/-kz/118-psevkat-/461-2010-09-14-11-36-13*
23. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 4-е изд., доп. – М: А ТЕМП, 2006. 944 с.
24. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2004.
25. Ауэзов М. Путь Абая. В двух томах. – Алматы: Жазушы, 1978.
26. Auezov M. Abai (abridged). – M: Прогресс, 1975.
27. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т.35. Батырлар жыры. -392 б.
28. Алты томдық шығармалар жинағы/ А. Байтұрсынұлы; жауап. Ред. А.С. Ісмақова. Мақалалар, хаттар. А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: Ел-шежіре, – 2013. Т 6: -382 б.

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна,
доцент м.а., ф.ғ.к.,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: mmanshuk@gmail.com

Мырзабек Бибіхан Мейрамбекқызы,
магистрант,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: myrzabekova2016@list.ru

ТІЛДІК САНАДАҒЫ МЕНЕДЖМЕНТ КОНЦЕПТІСІ

Андатпа. *Мақалада тілдік санадағы менеджмент концептісінің көрінісі, әлеуметтік ортадағы қолданысы қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада лингвистиканың бір бағыты лингвомәдениеттану жөнінде ғалымдардың пікірі көрсетілген. Арнайы сауалнама жүргізілді. Концепт, менеджмент ұғымына қорытынды тұжырымдар жасалынды.*

Кілт сөздер: *менеджмент, лингвистика, концепт, тілдік сана, индивид және т.б.*

Аннотация. *В статье рассматривается представление концепта менеджмента в языковом сознании, его применение в социальной среде. Кроме того, в статье показаны мнения ученых о лингвокультурологии одного из направлений лингвистики. Проведено специальное анкетирование. Были сделаны заключительные выводы к понятию концепта, менеджмента.*

Ключевые слова: *менеджмент, лингвистика, концепт, языковое сознание, индивид и др.*

Abstract. *The article deals with the representation of the concept of management in the language consciousness, its application in the social environment. In addition, the article shows the opinion of scientists about the linguoculturology of one of the areas of linguistics. A special survey was conducted. The final conclusions were drawn to the concept of concept, management.*

Key words: *management, linguistics, concept, language consciousness, individual, etc.*

Қазіргі лингвистика саласы тіл мәселелерін зерттеуді жылдан-жылға кеңейтіп, дамытып, өркендетіп келеді. Сосын бір дәлелі, лингвистика мен мәдениеттану ғылымының тоғысуында пайда болған лингвистиканың бір саласы – лингвомәдениеттану.

«Лингвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерделеп, тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметін көрсететін ұлттық ерекшелігін ешбір идеологиясыз, заманға сай келбетін таныту. Бұл ретте тіл–ұлт–мәдениет дейтін үштік (триада) лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» [*Смағұлова Г.Н., 147 б.*], – деп ғалым Г. Смағұлова ұлттық тіл мен ұлт мәдениетінің тоғысуындағы өзара байланысты анықтағандығы белгілі.

Негізінен танымдық санадағы ұғымның көрінісі әрбір ұлтта өзіне тән ерекшелікпен бейнеленіп, көрініс табады. Қоғамның өркендеуіне және дамуына мәдениет пен тілдің әсері бірдей. Белгілі бір ұлттың болмысын, тарихын, дәстүрін, ғұрпын, мәдениетін танып білуде тілдің алатын орны ерекше. Өркениетті қоғамның негізгі қағидаларының біріне айналып, адамзаттың баға жетпес құндылығы деп танылған көзқарас тілге тән белгі деп анық айта аламыз. Тіл жеке ұлтқа тән сананы қалыптастырумен қатар, оған толық әсерін тигізеді.

А.А. Потебня халық ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелердің ерекшеліктерін анықтай келе, тіл халық мәдениетінің негізгі қайнар көзі екендігін дәлелдеді. Белгілі лингвист ғалым Ф. де Соссюрдің теориясы, халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі мен менталитетінің тілге әсеріндегі мәселелер этникалық лингвистика пәні негізінде зерттелген.

Әртүрлі сала зерттеулерінің мәдениетке деген қызығушылықтарының өскендігін байқауға дәлел ретінде, ғалымдардың келісе отырып қабылдаған пікірлері көптеген тілдік құбылыстарды түсіну үшін, әрбір халықтың ұлттық мәдени мұрасын білу қажет екендігі белгілі.

Белгілі американдық ғалымдар Э. Сепир мен Б. Уорфтың лингвистикалық салыстырмалы болжамда тіл мен мәдениеттің арақатынасы жан-жақты қарастырылған. Теорияда: «Тіл халықтың

ойлау қабілетіне әсер етеді, сонымен қатар күнделікті өмір мен дүниені тану амалдары субъектілерді қай тілде ойлауына байланысты болады» деген тұжырым келтірген.

Э. Сепирдің пікірі бойынша, «тіл дегеніміз – таза адамзаттық, арнайы туындап жататын белгілердің көмегімен ойды, эмоцияны және тілек, ниетіңді жеткізудің түйсіктік емес тәсілі». Бұл белгілер – ең алдымен есту белгілері болып табылады және олар есту мүшелері деп аталатын «дене мүшелері» арқылы туындайды» [*Сепир Э., 31 б*.].

Тіл мен мәдениеттің арақатынасы туралы А. Вежбицкая «... әрбір тіл ерекше ұлттық сипатқа ие. Тілде табиғи жағдайлар мен мәдениеттің ерекшеліктері ғана емес, тіл иесінің ұлттық мінез-құлық өзгешелігі көрінеді» дейді [*Вежбицкая А., 21 б*.] десе, осы пікірге ұқсас пікірді орыс ғалымы В.В. Виноградов та айтып өткен болатын: "... әрбір тіл ең алдымен ұлттық қарым-қатынас құралы" [*Виноградов В.В., 89 б*.]. Халықтың дүниетанымы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани мәдениеті, болмысы сол халықтың тіршілігінен өмір сүретін ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік көзқарасынан мағлұмат бететін ұлттық құбылыс – тілдегі бірліктер болып табылады.

Ұлт мәдениетінің көрінісі, мәдениеттің феномені – тіл. Тіл бірліктерінің жиынтығын және мәдениетті прагматикалық жақтан танып, жүйелі түрде мәдениетаралық қарым-қатынастар саласы қарастырады. Сонымен қатар, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданылатын жүйесін жүйесін зерттейді. Осының нәтижесінде, тіл мен мәдениеттің элементтерін жинақтайтын, синтездейтін, шоғырландыратын лингвокультурема, мәдениетаралық компетенция, мәдениетаралық өріс секілді ұғым-түсініктер жиі айтылып жүргені белгілі. Аталған терминдік ұғымдар белгілі бір жүйелік жүктеме құрайтын күрделі мәселелер. Осы күрделі мәселелерді қарастырып, шешу менеджмент концептісінің лингвомәдени көрінісін анықтауға негіз болады.

Тіл мен ойлаудың арақатынасы, тілдің мәні, оның наминативтік сипаты секілді мәселелерді зерттеу үшін, философия мен психология тіл біліміне бағыт-бағдар сілтейді. Тұлғаның ойлауы тіл формасы түрінде іске асады, сондықтан ғылым адамның ойлау үдерісі, қоршаған ортаны тану үдерісі тілде қалай көрінеді деген мәселені бейжай қалдыра алмайды.

Ғалым А. Алдашева: «Лингвистикалық мәдениеттану саласы – этнолингвистикамен де, лингвоелтанумен де ортақтасатын ғылым; лингвомәдениеттану әрбір тілдік единицаның белгілі бір халықтың төл элементі, халық тілімен жасасып келе жатқан өз сөзі; өзгелерден ауыс-түйіс емес, өз меншігіндегі сөз, сөз тіркесі, афоризм, мақал-мәтел екендігін дәлелдейтін белгі қайсы; ұлттық «бет-пішін» бар деп есептелінген сөз ұлттық, әлеуметтік, этникалық, саяси адамгершілік, тұрмыстық нормаларынан қандай мәлімет жеткізе алады дегенді зерттеуге назар аударады» [*Алдашева А., 122-123 бб*.].

Лингвомәдениеттанудың нысанын нақтылай түсуге қоғамдық ғылымдармен, өркениетпен байланысын, дамуын тілдік тұрғыдан сөз ету әсер етеді. Осы тұста А. Салқынбайдың пікірі орынды: «Тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпыадами гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт, бәрі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады» [*Салқынбай А., 41 б*.].

«Әлем (немесе әртүрлі әлемдер) адамға оның мәдениеті, атап айтқанда, мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылатын тілі арқылы танылады. Теориялық және практикалық іс-әрекеті барысында адамдар тікелей әлеммен емес, әлемнің репрезентациясымен, когнитивтік бейнелер мен үлгілермен істес болады. Әлемді жете түсіну – бұл оның репрезентациясының ұғынылуы. Бейнелердің тұтас парадигмалары пайда болады. Метафора әртүрлі және бір мәдениеттің тіл иелерінің әртүрлі тарихи кезеңдегі өзіндік әлем бейнесі болып табылады» [*Виноградов В.В., 9 б*.].

Қандай да бір халықтың менталитеті, дүниетанымы тілі мен мәдениеттің байланысы менеджмент концептісін зерттеуде айқын көрініс табады. Сонымен қатар, осы концептіні философиялық, лингвомәдени, когнитивтік, былайша кешенді салыстыру арқылы зерттеу жұмыстарын жүргізген орынды.

Соңғы жылдары болмыстың мәнін түсінудің онтологиялық қағидасын қарастыратын когнитивтік лингвистиканың дамуындағы объективті шындық пен оның фрагменттері жайында білімдердің реконструкция амалдарының негізінде әлем бейнесін зерттеу өзекті. Әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз – тілдің лексика-семантикалық жүйесіндегі жиналып, сақталып, ақиқат жайлы білімдердің жиынтығын түсіндіреді. Лингвомәдени қоғамда әлем бейнесі тұтас мәдени қондырғыларды, стереотиптерді, символдарды жүзеге асыру құралы ретінде тілмен пішінделеді. Әрбір жеке тіл нақты әлемді өзінше бейнелеп, суреттейді.

Жалпы тіл білімінде концептілерді зерттеуге алғашқылардың бірі болып С.А. Аскольдов назар аударды. С.А. Аскольдов концепт пен сөз арақатысына байланысты «концепт лексикалық мағынаға қарағанда айтарлықтай кең» деген пікір айтты [*Аскольдов С.А., 6 б*.].

Бұл мақала *менеджмент* концептісін ұғымдық, бейнелік-құндылық, ассоциативтік бөліктерімен қоса мәдени концепт ретінде түсінуді басшылыққа алады. Сондықтан концепт терминінің ұғымдық мазмұнына тоқталуды жөн санаймыз.

«Концепт дегеніміз не?» деген сұраққа, белгілі ғалымдардың түжырымдарына сүйенсек. Концепт ұғымы лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» [*Вежбицкая А., 104 б.*], «концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы» [*Телия В.Н., 105 б.*]

С.А. Аскольдов: «концепт – таным актісінің мазмұнына тең жалпы түсінік, бірақ ол адамның жалпы білім кеңістігінде ғана өмір сүретін, көз алдынан үстатпай өте шығатын елес тәрізді, нақтылығы жоқ, жұмбақ әлем» дейді.

Біздің қарастырып отырған мәселеміз «менеджмент концептісі» концептіге анықтама бере кеттік, енді менеджмент сөзіне тоқтала өтсек.

Қазақ тілдік санасында көрініс тапқан түсініктемені білуде төмендегі анықтама түсінік береді: Менеджмент (ағыл. *management* – басқару) зат. Өндірісті басқарудың принциптері, әдістері, құралдары және формаларының жиынтығы. Менеджмент өндірісті, әлеуметтік процестерді басқарудың жалпы ұстанымдарын басшылыққа алады (Педагогика). Менеджмент жоспарлау, үйлестіру, ынталандыру сияқты қызметті де атқарады («Жас қазақ»). Менеджмент ұғымының мәні мен мазмұны «басқару» түсінігіне ұқсас (ҚҮЭ). Сонымен қатар менеджмент жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру, бақылау, ынталандыру сияқты қызметтерді атқарады (ҚҮЭ) [*Ысқақов А., Уәли Н.*].

Ағылшын тілдік санасында менеджмент сөзі орнықты түрде қалыптасып, қолданыс жиілігі жоғары деңгейде. Ал, қазақ тіл білімінде бұл сөз лексикондағы кірме сөздердің қатарын толықтырады. Осы күнгі жиі қолданыста жүрген актив сөздердің тізбекті қатарын толықтыруда. Менеджмент сөзі біздің танымымызға белгілі, ұлттық салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыппен ұстасатын «басқару», «ұйымдастыру» сөздерімен түсініктемеленген.

Біз арнайы еркін ассоциативтік эксперимент жүргізген болатынбыз. Бұл экспериментке 19 бен 30 жас аралығындағы тұлғалар қатысты. Эксперимент 200 адамнан алынды. Осы экспериментке сүйене отырып, менеджмент сөзінің біздің ұлттық танымдағы бейнесін 1 кестеден көре аламыз. Бұл кестенің өзі өз ішінен 6-кестеден тұрады. 6 түрлі кестеге бөлудегі себеп, морфологиялық тұрғыдан іріктеліліп алынған сөздер жиынтығы. Сонымен қатар, таңдалынып алынған сөздер экспериментке қатысқан тұлғалар тарапынан өте жиі қолданылған сөздерден жинақталған.

Менеджмент	Басқару
	Бақылау
	Ұйымдастыру
	Жоспарлау
	Сату
	Даму

Менеджмент	Мақсатқа жету
	Өзін-өзі басқару

Менеджмент	Экономика
	Бизнес
	Маркетинг
	Сауда
	Есеп
	Жүйе

Менеджмент	Басшы
	Менеджер
	Директор
	Қызметкер
	Лидер
	Орынбасар
	Маман
	Топбасшы
	Көсем

Менеджмент	Жұмыс
	Үжым
	Оқу орны (университет)
	Мекеме
	Тәртіп
	Басшылық
	Тексеріс

Менеджмент	Адалдық
	Жауапкершілік
	Ақылдылық
	Үтқырлық
	Көшбасшылық

Бұл эксперименттен жасалынатын қорытынды, «менеджмент» концептісі үлттық танымда көптеген сөздер арқылы танымда бейнеленетіндігі.

Қорытынды бөлімде, біз қарастырған тілдік санадағы менеджмент концептісі қандай түсінікте қалыптасқандығы негізінде жұмыс жүргізудеміз.

Тілдік қарым-қатынастағы менеджмент концептісі қазіргі таңда лингвистикада зерттеліп жүрген тақырыптардың кенжесі. Менеджмент концептісін қарастыруда қолданбалы лингвистиканың барлық дерлік саласымен тығыз коммуникацияны орнату үстінде. Себебі бір қырын қарастырсаңыздар келесі жаңа тармақ өзінің жаңа бір ұсынысын алға тартады, ұсынады. Сол себепті де бұл тақырып өзінің өзектілігін күн өткен сайын арттыруда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің үлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 198 б.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи. – М.: Прогресс, 1993. – 654 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 365 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамма-тическое учение о слове. – М., 1972. – 614 с.
5. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. -Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (Семантикалық аспект). -Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды. -Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Под ред. В.Н. Нерознака. -Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – I-XII. – 780 с.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
7. Ысқақов А., Уәли Н. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Тілтаным. М-О. 2009.

Момбек Айнұр Адилжанқызы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университет,
Алматы,
E-mail: mombekainur@gmail.com

Асқарова Алтынай Шаулиевна,
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к, доцент,
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы,
филология және әлем тілдері факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

МАГИЯЛЫҚ ПРОЗАНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа: *Мақалада әдебиеттегі магиялық прозаның даму сипаты мен оның жанрлық ерекшеліктері, идеялық бағыты жөніндегі мәселелер қозғалады. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетіндегі мистикалық модель, оларды қалыптастырушы факторлар, таным мен ғұрыптық фольклордың мистикалық әдебиеттегі көрінісі жайлы сөз болады.*

Кілт сөдер: *мистика, магиялық реализм, ғұрыптық фольклор, готика, кейіпкерлер образы.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности мистической прозы. В ней описывается влияние фольклора и мифологии на формирование мистической и готической литературы.*

Ключевые слова: *мистицизм, магический реализм, ритуальный фольклор, готика, образ персонажей.*

Abstrakt: *The article considers the development and the idea-themed direction of mysticism in literature. This article discusses the features of mystical prose. It describes the influence of folklore and mythology on the formation of mystical and Gothic literature. As well as mystical motives in modern Kazakh literature are considered.*

Keywords: *mysticism, magical realism, ritual folklore, gothic, image of characters.*

Кіріспе

Кез келген әдебиет негізін заман ағымы мен адам танымы қалыптастырады. Халық танымынан бастау алатын фольклорлық шығармаларға халықтың наным-сенімі, салт-дәстүрі, тарихи, әлеуметтік жағдайлар тікелей әсер етеді. Уақыт өте келе жазба әдебиетінде түрлі жанрлар қалыптасып дамығанымен олардың өн бойынан фольклорлық мотивтерді жиі кездестіруге болады. Мұның себебі әдебиет өз негізінен, түптамырынан ажырамайтындығында. Әдебиеттегі ағымдар мен жанрлар өз заманының ыңғайына қарай түрлі өзекті тақырыптың айналасында, белгі бір идеялогилық мақсатта құбылып, өзгеріске түсіп отыруы заңды құбылыс. Себебі әдебиет халықтың қазынасы ғана емес сонымен қатар қоғамның әлеуметтік идеологиясын қалыптастырушы құралдардың бірі.

Халықтың танымы мен наным-сенімінен, салт-дәстүрінен қалыптасып, заман ағымымен қоса дамып келе жатқан прозаның бірі – мистикалық проза.

Мистикалық проза, магиялық проза – тылсым, құпия, беймәлім құбылыстар негізіне құрылады. Магиялық проза – готика, мистика, фэнтези, ғылыми фантастика, магиялық реализм сынды жанрларды қамтиды.

«Мистикалық проза философиялық тұрғыдан алғанда бірегей құбылыс деп айтуға болады. Ол неміс романтиктерінің прозаларынан, атап айтқанда, Гофманның және Фаустынан бастау алады» [*Балтабаева Г.С.. 2016*].

Талқылау

Ғалымдар магиялық прозаның нақты қай дәуірде қалыптасқаны жайлы түрлі пікірлер айтуда. Мұның себебі оның элементтері кез-келген дәуір әдебиетінен көрініс табуында. Антикалық кезеңінен басталып (Апулейдің «Алтын есегі»), кейіннен әр дәуір әдебиетінде (Дантенің «Құдіретті комедиясы», Гетенің «Фаусты», Уайльдтің «Дориан Грейдің портреті») түрлі жанрларда кездесуінде. Қазақ әдебиетінде ертегі аңыздарда (Қыдыр ата, Қорқыт, Баба түкті Шашты Әзиз), кейіннен эпикалық жырларда,(«Ер Төстік», «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр») тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттен байқауға болады. Қазақ прозасында бұл жанрдың кенжелеп артта қалуының себебі кеңес

өкіметі кезіндегі әдебиетке қойылған талаптар мен сол кезеңдегі идеологиялық мақсаттармен тікелей байланысты. Әйтсе де, қазақ әдебиетінде Оралхан Бөкейдің «Атау-Кере», «Қар қызы» Төлен Әбдіктің «Оң қол», «Ақиқат» туындыларында мистикалық сарындар бар. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінде Қойшыбек Мүбарак («Алас», «Жетінші көр»), Мадина Омарова («Жол үстінде», «Жұмбақ»), Түрсынжан Шапай («Жазу», «Көл»), Алмаз Мырзахметтің («Жазушы жазбасы») туындыларын магиялық, мистикалық прозаға жатқызамыз.

Батыс әдебиетінде постсовет елдерінің әдебиетімен салыстырғанда мистикалық проза дамып, әдебиеттегі өз орны мен ерекшелігін ертерек қалыптастырған. «ХХ ғасырдың 20 жылдарының соңында және 30 жылдары: мистикалық реализм жаңа қасиеттерге ие бола бастады: «нақты өмірдегі» иррационалды мәтінге деген қызығушылық өз басымдығын жоғалта бастайды.» [*Балтабаева Г.С., 2016*]. Бұл мистикалық әдебиеттің түрленіп жаңа бағытта дамуына мүмкіндік берді. Енді мистикалық шығармалар оқырман бойында үрей тудырушы функциясымен қатар адамның бейсаналы әрекеттерінің негізін мистикамен байланыстырып, аталған жанрға деген қызығушылықты арттырды.

Мистикалық әдебиет өз алдына түрлі жанрларға бөлінеді. Олардың өзара бір-біріне ұқсас болғанымен жанрлық ерекшеліктері бар. Жазушылар готикалық, мистикалық романдарда адам санасына үрей ұялата отырып, түпсанасындағы құпияларды, ашылмаған сырларды ақтарып, шынайы өмір мен тылсым әлемді ұштастырып жатады. «Готикалық әдебиетті «тұңғиық», «құпиялар мен қорқыныш үрей әдебиеті» деп атайды.Әдебиетте «готика» атауы XVIII ғасырдың екінші жартысында пайда болған, алдыңғы романтизмге тән әдеби жанр болып табылады» [*Жақулаев Ә*].

Готикалық романдардағы оқиғалардың хронологиясы кейде керісінше баяндалады. Сюжет композициясын баяндау барысында, оған негіз болған себептер, құпия сырлар біртіндеп беріле бастайды. Оқырманға соңына дейін құпия ашылмай, оны шатастыру мақсатында жанама мәліметтер беріліп отырады. Шығарма әрдайым қорқыныш пен үрей, қауіп-қатер қалпында өрбиді. Мұндай жағдайды қалыптастыруға оқиғаның күңгірт, қараңғы, үрейлі жерлерде орын алуы да әсер етеді. Оқиғаның құпиялылығы, оның әрдайым қараңғы, сүр қалыпта сипатталуы оқиғаның шиеленістіріп, адам санасына психологиялық күш түсіреді. «XVIII-XIX ғасырларда готикалық роман Еуропа және Англияда ең көп оқылғандықтан кітап басып шығарушылардың негізгі өнімдері болды. Британдық сыншы Уотс-Дантон Теодор готиканы ағылшын әдебиетіндегі «ғажайып ренесанс» деп атаса, осы пікірлерге қарама-қарсы басқа да көзқарастардың болғаны өнертанушыларға мәлім дүние» [*Жақулаев Ә*].

Мистикалық әдебиет адам бойында үрей туғызу ғана емес, сондай-ақ қорқыныш пен үрей арқылы адам санасының түкпіріндегі шынайы болмысын көрсету шеберлігіне ие. «Дориан Грейдің портреті» романында мистикалық сарын негізінен адам болмысының жағымсыз бір қырына назар аудару мақсатында қолданылады.

Өндірістік революция әдебиетте ғарыштық одисея, планеталар, ондағы өзге ғаламшарлықтар, телекинез, ғылымның шарықтап дамуы мен оның адамзат үрпағына әсері жайлы ғылыми фантастикалық шығармалардың жарық көруіне септігін тигізді.

ХХ ғасырлардың басында магиялық прозаның жаңа қыры магиялық реализм бой көтере бастады. Г.Г. Маркестің «Жүз жылдық жалғыздық», М.А. Булгаковтың «Мастер мен Маргарита» сынды туындыларында магиялық реализм автордың әлеуметтік-саяси, тарихи оқиғаларға көзқарасын білдіруде шебер қолданылған. Уақыт пен кеңістікті жазушының ыңғайына қарай құбылып, шынай өмір мен қиял көкжиегі арасындағы шекара бұзылады. Г.Г. Маркестің «Алып қанатты қария» әңгімесінде қартайған, толассыз жауған жаңбыр кесірінен әлсіреп жерге түскен қанатты қария туралы баяндалады. Ауыл тұрғындары оны періште санап, басында қызықтауға келгенде, үй йелері оны ақша көзіне айналдырып, түскен ақшаға екі қабатты үлкен үй салып алады. Көктен қанатты адамның түсуі қиял-ғажайып шындыққа жанаспаса да, оны көргендегі адамдардың іс-әрекеті, оған деген көзарасы шынайы реалисттік түрғыда сипатталады.

Магиялық реализм жанрында жазылған романдардың сюжеттік негізінде фольклорлық таным, киелі дәстүрлер, сонымен қатар ежелгі антикалық әдебиеттен бастау алатын трагедия, роман-эпопеяны байқауға болады. Алайда қаншалықты магиялық, тылсым болса да тегінде шынайы өмірден бөлініп, алшақтап кете алмайды. Бұл Маркестің әдебиеттегі жаңа бағыты магиялық реализм.

Магиялық реализмнің атрибуттық ерекшелігіне шығарманы баяндау барысында фольклорлық элементтердің болуы мен қиял мен күнделікті өмір шындығының тығыз байланысын жатқызамыз.

Мистикалық прозадағы сарындар мен кейіпкерлер образдық төркіні наным-сенімдерден, діни әдет ғұрыптардан алынған. «Қазақ демонологиясы мен шаманизміндегі адамға қас, зиянкес күштер мыналар: дию, жын, пері, албасты, марту, үббе, обыр, жезтырнақ, сөрел, көнаяқ т.б. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән іс-әрекеттері (қастандық жасау жолдары) бар. Соған орай зиянкестермен күресудің тәсілдері де алуан-алуан» [*Бабалар сөзі, 2013*]. Бұл туралы этнограф ғалым Ш. Уалихановтың «Тәңірі (Құдай)» мақаласында жазылған. Ғалым олардың сипаты мен ерекшеліктерін сонымен қатар олардың адамға қандай жолмен зиян келтіретіні, олардың қайда мекен ететіні жайлы мәліметтер береді.

«Сөрел – орман перісі, кейбір ертегілердің мамұнына қарағанда Албастының күйеуі: әңгімелерде әрқиыл бейнелерде кездеседі. Сөрел қалың жынысты тоғайларда тұрады, түрі адамға ұқсас, бірақ кеудесі тым ұзын, ағаштармен теңеседі. Адамды қытықтап өлтіреді.

Көн аяқ – бұл адам аяғының орнында қайыс-қайыс көң тері, елсіз тоғайларды немесе аралдарды мекендейді. Кәперсіз келе жатқан жолаушыларды алдап, өзіне шақырып алып, үстіне отырады да, көн қайыстарымен байлап-матап, адамның әлі бітіп құрығнша мініп жүреді.

Жезтырнақ – тырнақтары жез болады. Бұл әйел бейнесіндегі рух, орман-тоғайларда мекен етеді» [*Уалиханов Ш., 2013, 392 б*].

Адамдар әлемді танып білуде ғаламның өздеріне беймәлім сырлары мен тылсым құпияларын түсіну барысында мифологиялық танымы қалыптасып кейіннен ол әдет-ғұрыпқа сіңісіп, фольклорлық шығармаларда, ырым-тиымдарда көрініс табады. «Магия да – болмыстан тысқары күшке сенудің бір түрі, бірақ діни сенімдерден айырмашылығы – белгілі бір ғұрыптарды орындау арқылы жанды-жансыз заттарға, құбылысқа адамның өз күшімен–ақ тікелей әсер етуге болады деп таблады. Осы типологиялық әмбебап заңдылық қазақ түрмысынан да анық көрінеді» [*Бабалар сөзі 2013*, *432 б.*]. Мәселен, тасаттық, жалбарыну, бата, қарғыс, бәдік, бақсылық сынды ғұрыптар ғұрыптық фольклорды қалыптастырады. Оларды орындау барысында іс-әрекет қимылға ғана емес, сонымен қоса айтылатын сөзге де назар аударылады. Алайда, мұнда сөз көркемдік функцияны емес ғұрыптың орындалу барысындағы сүйемелдейтін компонент қызметін атқарады. Мұнда біз салт мен ғұрыптық фольклордың бір-бірінен ажырамас компонент екенін байқаймыз. Оларды жеке дара алып қарастыру ғұрыптық іс-әрекет пен ғұрыптық сөз өнерінің тұтастығына нұқсан келтіреді. Себебі оларды бір-бірінен бөліп қарастырғанда тұтастығын, бүтіндігін жоғалтады

«Қазіргі қазақ әңгімесінде мистикалық сипат тамырын сонау фольклордан алып, бүгінгі күні өз арнасын кеңейтіп отыр. Ғасырлар бойына өзінің тылсым құпиялылығымен жұмбақ болып келген мистикалық аңыз-әңгімелер қазірде қайта жаңғырып, жаңаша түрге енді» [*Балтабаева Г.С.,2016, 288 б.*].

Қорытынды

Байқағанымыздай, магиялық прозаны ғұрыптық салт-дәстүрлерден, фольклорлық туындылардан, эпикалық жырлардан, кез-келген дәуір әдебиетінен кездестіреміз. Себебі мистикалық прозаның қалыптасуына, ондағы кейіпкерлер образына фольклордың тікелей қатысы бар. Қазақ прозасындағы мистикалық шығармалардың кенжелеп артта қалуына кеңес дәуірінің әсері болғанымен, тәуелсіздік жылдарындағы әдебиетте осы салада бірқатар жазушылардың шығармалары жарық көрді. Фольклорлық таным мен ғұрыптық фольклор қазақ әдебиетіндегі мистикалық прозаның шарықтап дамуына негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бабалар сөзі: Жүтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т.93: Магиялық фольклор. – 432 б.
2. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр». 2016.288б.
3. Уалиханов Ш. Тәңірі: Таңдамалы. – RS: Халықаралық Абай клубы, 2013. – 392 б.
4. Жакулаев Ә. Қазіргі қазақ прозасындағы готикалық өрнектер.
5. Әбдікұлы Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002-352 б.
6. Маркес Г.Г. Хикаяттар. Әңгімелер. – Астана: Аударма, 2007. – 288 б.
7. Маркес Г.Г. Палая листва : Повесттері мен әңгімелері Г.Г. Маркес; исп. ауд. В. Андреева, А. Борисов – СПб.: Симпозиум, 2001. –527 б.

REFERENCES

1. Words of ancestors: Zhuztomdyk. – Astana: «Foliant», 2013. Vol.93: Magical folklore. – 432 p.
2. Baltabaeva G.S. The artistic world of Kazakh prose during independence. – Almaty: Karatau KB LLP: Tradition. 2016.288p.
3. Ualikhanov Sh. God: Optional. – RS: International Abay Club, 2013. – 392 p.
4. Zhakulaev A. Gothic expressions in modern Kazakh prose.
5. Abdikuly T. Right hand. Stories and short stories. – Almaty: Atamura, 2002-352 p.
6. Marquez G.G. Stories. – Astana: Translation, 2007. – 288 p.
7. Marquez GG Pale leaf: Stories and tales by G.G. Marquez; translated from Spanish by V. Andreyeva, A. Borisov – SPb .: Symposium, 2001. –527 p.

Мұсабекова Ұлжан Есенқызы,
филология ғылымдарының докторы, доцент,
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті

Асабаева Айнагүл Мұхитқызы,
I курс докторанты,
«Лингвистика» мамандығы бойынша PhD докторантурасы
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚСТАНДА КӨПТІЛДІЛІК ПРИНЦИПІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. *Мақалада Қазақстандағы көптілділік саясаты қандай себептерден туындады, зерттелуі, өзектілігі және қазіргі жағдайы мен болашақтағы даму бағдарлары қарастырылады. Қазақстандағы тілдік жағдаяттың қалыптасуына әсер еткен мемлекеттік-саяси құрылымдағы жағдаяттар, тәуелсіз Қазақстан қоғамы мен экономикасының түбегейлі өзгерістерінің нәтижесінде билингвизм жағдайының өзгеріске ұшырады: қазіргі Қазақстанға елдің полиэтникалық халқының қажеттіліктерін өтей алатын және тілдік, демографиялық әрі саяси жағдайды ескеретін тілдік саясат қажет. Осы себепті Қазақстан үкіметі тіл саясатын қостілділік бағытта таңдаған болатын. Экономикалық, халықаралық қатынастар мен бүкіләлемдік жаһандануды белсенді дамуына байланысты екі тілмен шектеліп қалу қарқынды дамып келе жатқан еліміз үшін көп мүмкіндіктерден шет қалуды білдіретін еді. Елбасымыздың бастауымен жүргізіліп келе жатқан "Үштұғырлы тіл" жобасының жүзеге асырылуы нәтижесінде елімізде көптілділік үдерісінің қалыптасуы, болашаққа қойылған жоспарлардың тілді жоспарлаудағы маңыздылығы айқындалады.*

Кілт сөздер: *мемлекеттік тіл, ресми тіл, қостілділік, көптілділік, тілдік саясат.*

РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПА МНОГОЯЗЫЧИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются причины формирования многоязычия в Казахстане, а также рассматриваются актуальность, текущее состояние и перспективы развития многоязычия. Ситуации в государственно-политической структуре, которые повлияли на формирование языковой ситуации в Казахстане в результате радикальных изменений в экономике и обществе независимого Казахстана, изменили ситуацию с билингвизмом: современный Казахстан нуждается в языковой политике, которая может удовлетворить потребности полиэтнического населения страны и учитывает лингвистическую, демографическую и политическую ситуацию. На современном этапе сложившиеся в Казахстане двуязычие уже не отвечает вызовам глобализации. В условиях активно развивающихся международных экономических, политических, культурных отношений ограничивание двумя языками означало бы для быстро растущей страны отказ от многих возможностей. В результате реализации проекта "Трехъязычие", инициированного Президентом Республики Казахстан, выявлено формирование многоязычного процесса в стране и важность будущих планов в языковом планировании.*

Ключевые слова: *государственный язык, официальный язык, двуязычие, многоязычие, языковая политика.*

DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF MULTILINGUALISM IN KAZAKHSTAN

Abstrakt. *The article discusses the causes of multilingualism in Kazakhstan, as well as its relevance, current status and future development directions. Situations in the state-political structure that influenced the formation of the language situation in Kazakhstan as a result of radical changes in the economy and society of independent Kazakhstan have changed the situation with bilingualism: modern Kazakhstan needs a language policy that can satisfy the needs of the country's multi-ethnic population and takes into account the linguistic, demographic and political situation. For this reason, the government of Kazakhstan chose a bilingual language policy. Due to the active development of economic, international relations and globalization, the restriction to two languages would mean for a rapidly growing country giving up many opportunities. As a result of the implementation of the Trilingualism project, initiated by the President of the Republic of Kazakhstan, the formation of a multilingual process in the country and the importance of future plans in language planning have been identified.*

Keywords: *official language, bilingualism, multilingualism, language policy.*

Кіріспе

Қазақстанның Кеңес Одағы кезінде орыстандыру саясатының ықпалында болғаны белгілі, дегенмен, тәуелсіздік алғанымызға ширек ғасырдан асса да, кеңестік тілдік саясат салдары әлі де көрініс табуда. Себебі кеңестік жылдардағы саясат бойынша коммунизмге жету үшін барлық халықтың бір тілді болуы басты шартқа айналып, соның нәтижесінде орыс тіліне ерекше мүмкіндік беріліп, оны игерудің маңыздылығы жоғары түрды, қазіргі кезде де маңыздылығы азайған жоқ. Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңына сәйкес "Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар бұл тілдердің қолданылуы мен дамуына қажетті жағдай жасайды" [ҚР тіл туралы Заңы]. Сонымен қатар "мемлекеттік тіл Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс және іс қағаздарын жүргізу тілі болып табылады, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады" [ҚР тіл туралы Заңы]. 2009 жылғы санақ нәтижелері бойынша 15 және одан жоғары жас категориясында мемлекеттік және орыс тілдерін меңгеру деңгейінің көрсеткіштері бойынша орыс тілінің жоғары үлесі байқалады: қазақ тілін меңгерген қазақтардың қазақ тілін меңгеру дәрежесі (ауызша түсінетіндер) – 98,3% болса, орыс тілін меңгеру дәрежесі 94,4% [ҚР 2009 жылғы Үлттық халық санағының қорытындылары]. Екі тілдің көрсеткіштері айтарлықтай тең дәрежеде. Бұндай нәтиже ненің салдары? Қазақстандағы көптілділік саясаты қандай себептерден туындады, қазіргі жағдайы мен болашақтағы даму бағдарлары қандай болмақ?!

Елімізде тілдік қатынастардың дамуының саяси аспектісі баршылық, бұл осы тақырыптың зерттелуінің қажеттілігін көрсетеді. Көпшілік ғалымдар тіл саясатының саяси факторларын қарастырады. Әр түрлі елдерде ұлттық-тілдік мәселелер елде қалыптасқан тілдік саясатқа байланысты шешіледі. Қазақстандағы тілдердің қолданылуы өзіндік ерекшеліктерге ие: екі кең тараған серіктес тілдермен қатар (қазақ және орыс) генетикалық және типологиялық түрғыда түрлі тілдер бірге өмір сүреді (Қазақстан Республикасында 130-дан астам ұлттар мен ұлыстар тұрады). Сондықтан қазіргі Қазақстанға елдің полиэтникалық халқының қажеттіліктерін өтей алатын және тілдік, демографиялық әрі саяси жағдайды ескеретін тілдік саясат қажет. Осы себепті Қазақстан үкіметі тіл саясатын қостілділік бағытта таңдаған болатын: қазақ тілін мемлекеттік тіл, орыс тілін ресми тіл ретінде жариялады [Жикеева Р.А. 2011, 65 б.]. Б. Хасанұлы өз мақаласында ҚР тіл саясатының негізгі принциптерін көрсетіп, мемлекеттік тіл мен ана тілдерінің оқытылуы мен дамуы, әр түрлі салаларда қолданылуы елдің демократизациялануының маңызды факторлары және ұлттық, кәсіби, фундаменталды қажеттілігі болып табылады деп көрсеткен [Хасанұлы Б., 2001, 166–176 б.] Қазақстандағы тілдердің дамуына байланысты зерттеулер тәуелсіздік алғанымызға дейін, өткен ғасырдың 80-жж. соңынан бастап үлкен маңыздылыққа ие болып, белсенді зерттеле бастады. Б.Х. Хасанов, О.Б. Алтынбекова, Э.Д. Сүлейменованың ғылыми зерттеулерінде ұлттық тілдердің республикамызда қалайша дамып жатқандығы қарастырылды. Олардың қатарында О.Б. Алтынбекова Орта Азия республикаларындағы тіл саясаты мәселесін қарастыра отырып, Қазақстандағы көші-қон үдерістері және оның республика аймақтарындағы тілдік ортаға ықпал етуі, халықтың этникалық құрамындағы өзгерістерді қарастырды. Аталған еңбекте автор тілдік идеология, тіл саясаты, тілдік жоспарлау сияқты ұғымдарға түсініктер бере отырып, әр түрлі мысалдардың негізінде тілдік идеология мен тіл саясатының түрлерін сипаттайды. Сонымен қатар Қазақстандағы орыстандыру және қазақтандыру үрдістеріне талдаулар жүргізеді [Алтынбекова О.Б., 2006, 415 б.]. Қазақстандағы тіл саясатын түсініп, оны жеткізуде өз үлесін қосқан Э.Д. Сүлейменова тілдік үрдістер мен саясат мәселесін өз монографиясында терең қарастырған. "Тілдік саясаттың негізгі құрамдас бөліктеріне мақсатты түрде әсер ету тілдік саясаттың мақсатына айналды. Бұл тілдік саясат кеңестік дәуірден қалыптасқан бір ғана орыс тілі бар кеңес халқын құруға арналған жалпымемлекеттік саясаттың бөлігі болған еді. Тілді жоспарлау үш стратегиялық бағыт бойынша жүзеге аса бастады: мемлекеттік тілдің қызметтері мен қолданылу аясын кеңейту, орыс тілінің қызметтерін сақтау, Қазақстан Республикасының өзге тілдерін дамыту" [Сулейменова Э.Д., 2009. 21 б.].

Негізгі бөлім

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың қалыптасуына Қазақстанның Ресейге қосылуы; кеңестік дәуірге дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі мемлекеттік-саяси құрылым; тәуелсіз Қазақстан қоғамы мен экономикасының түбегейлі өзгерістері әсер етті. Ал тілдердің мемлекеттенуінің негізінде әр түрлі критерийлер болады. Әдетте әлеуметтік лингвистер төрт критерийді бөліп көрсетеді: халық

автохтондығы (негізгі ұлт тілінің мемлекеттенуі), осы аймақта белгілі бір тілді өз ана тіліндей еркін меңгерген түрғындар санының көптігі; (Көпшіліктің немесе түрғындардың басым көпшілігінің тілі автоматты түрде мемлекеттік тіл бола алмайды) тіл мәртебесі (тілдің әлеуметтік және коммуникативтік базасына байланысты, тіл бейтараптығы (көптілді мемлекеттерде көбінесе бейтарап тіл таңдалады).

Сонымен қатар "тілдік жағдаят" ұғымының аясында тілдік қатынасты білдіретін билингвизм үдерісі бар. Билингвизмнің қалыптасуы тілдердің байланысу теориясымен, олардың өзара әрекеттесуімен тығыз байланысты. Бұл үдеріс бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің көпшілігіне өте маңызды мәселе. Себебі, осы елдерде мемлекеттік тіл ретінде ұлттық тілдер жарияланғанымен, қоғамның әр түрлі салаларында орыс тілінің басымдығы бар [Жикеева Р.А. 2011, 65 б.]. Қазіргі таңда көптілді Қазақстанда билингвизм мен полилингвизмнің көптеген түрлері таралу аймағына, тілдердің әр түрлі салаларда қолданылуына, бірінші тілдің екінші тілге әсер етуі және т.б. ерекшеліктерге байланысты қалыптасқаны белгілі.

Қазақстандағы тіл саясаты тілдердің қатар өмір сүруіне мемлекеттің қарым-қатынасының көрінісі болып табылады және ол орталықтандырылған, өйткені мемлекет тарапынан жүргізіледі және міндетті іс-шаралар жүйесін көздейді, перспективалық – Қазақстандағы тілдік жағдаятты өзгертуге бағытталған; демократиялық – қалың бұқараның мүдделерін ескереді; интернационалдық – негізгі стратегиялық бағыттар ретінде қазақ тілін, орыс тілін және өзге этникалық топтардың тілдерін дамыту таңдалып алынған [Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шәймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова. 2020, 256-257 б.].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары республикамызда Қазақстандағы барлық халықтардың тілдерін дамытуға бағытталған тілдік саясат жүргізілді. Тіл комитеті – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 4 ақпандағы № 103 Қаулысына сәйкес қайта құрылды. Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің Тіл комитеті өз құзыреті шегінде іске асыру және бақылау-қадағалау қызметтерін, сондай-ақ өз құзыретіне жатқызылған қызмет саласында салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің ведомствосы болып табылады. Комитеттің негізгі міндеттері – тілдерді дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру, Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы заңнаманың сақталуын бақылауды және қадағалауды жүзеге асыру болып табылады. Комитет заңнамада белгіленген тәртіппен мыналарды жүзеге асырады: тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламаларын іске асыруды қамтамасыз ету; тілдерді дамыту сапасындағы біртұтас мемлекеттік саясат қызметін ақпараттық, әдістемелік қамтамасыз етуді ұйымдастыру; терминология және ономастика комиссияларының қызметін қамтамасыз ету; Комитеттің құзыретіне кіретін мәселелер бойынша ведомство аралық үйлестіру; тіл туралы заңнаманың талаптарын бұзушылықтарды жою туралы ұсынымдар беру, т.б. мәселелер [ҚР электрондық үкіметі]. Республика бойынша тілдік саясатты жүзеге асыруға бағытталған іс-шаралар жүзеге асырылуда: бюджеттен көп қаржы бөлінді; 2008 жылдың қыркүйек айында елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың бастауымен Мемлекеттік тілді дамытудың президенттік қоры құрылды.

Мемлекеттік тілді дамыту үшін "Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы" жобасы әзірленді. Жобаны әзірлеу кезінде 30 шет елдердің тіл саясатын құқықтық реттеу тәжірибесі зерделенді. Бағдарламада көзделген барлық іс-шаралар мемлекеттік тілді ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде дамытудың басымдығына негізделген және азаматтардың рухани-мәдени және тілдік қажеттіліктерін толыққанды қанағаттандыруға бағытталған [ҚР Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы].

Қазіргі тіл саясаты Қазақстан Республикасының Конституциясына, "Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы" Заңына сәйкес жүргізіледі. Тілдік саясаттың негізгі мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің толыққанды қызмет етуін қамтамасыз ету. Тілдік саясат мемлекеттің ұлттық саясатының маңызды бөлігі болып табылатындықтан, қазақ қоғамындағы ұлтаралық келісімнің сақталуы осы саясаттың салдарына байланысты.

Қазақстандағы заманауи тілдік өмір және онда болып жатқан үдерістер өз өзгешеліктерімен ерекшеленеді және шұғыл түрде талдау мен қарастыруды талап ететін мәселелерге тілдік саясатты жүзеге асырудың болмысы, типологиясы, әдіс-тәсілдері; тілді мәртебелік және корпустық жоспарлаудың кезеңдері мен әсерлері, т.б. кіреді [Сулейменова Э.Д., 2009, 21 б.]. Қазіргі таңда елімізді қостілді мемлекет дегеннен гөрі көптілді мемлекет деп атауға толық негіз бар. Республикадағы тіл саясаты қазақ

тілінің жаңғыруына және оның қызметтерінің аясының кеңеюіне бағытталған, яғни көптілділік саясаты басым десек болады. Бұл саясат мемлекеттілікті нығайтуға және орыстілді, қазақтілді болып екіге бөлініп кеткен қазақ ұлтын қайта біріктіру мен жаңғыртуға деген қажеттілікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар елдегі тілді жоспарлау орыс және өзге тілдерді сақтау мен қолдауға, яғни, екі және көптілділік саясатына бағытталған. Бір қарағанда кереғар болып көрінетін тіл саясатының өзіндік мақсаттары болды – елдегі қазақ емес халықтар мен этникалық ашылықтардың өзара ниеттестігін жоғалтпау, шекаралық бүтіндікті сақтау, Ресеймен және өзге де көрші елдермен жақсы қарым-қатынастарды ұстану, яғни, этникалық қақтығыстың алдын алу. Екі және көптілді саясат біздің елімізді ұлттық ашылықтардың құқықтары шектелмейтін демократиялық мемлекет ретінде көрсетуге көмектеседі. Осы орайда Э. Сүлейменова қазақстандық тіл саясатын теңдестірілген саясат деп санайды: "Бұл дегеніміз, біздің елде әр түрлі этникалық топтардың көзқарастарын тепе-теңдікте ұстауға тырысады. Тепе-теңдік болмаса, еліміздегі келісім мен тыныштық бұзылар еді" [Сулейменова Э.Д., 2011, 117 б.]. Тұңғыш елбасымыз Н.Ә. Назарбаев тілдік саясатта мүлдем жаңа жолды таңдады: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жалпы халық меңгеруге бағытталған "Үштұғырлы тіл" атты ауқымды мәдени жоба қолға алынды. Алғаш рет бұл идея 2006 жылдың қазан айында Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында айтылған болатын. Ал 2007 жылы елбасы өзінің "Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан" атты елге жолдауында "Үштұғырлы тіл" жобасын біртіндеп жүзеге асыруды бастауды ұсынды. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеруге деген қажеттілік трилингвизмнің қалыптасуына негіз болады. Алайда тілді жоспарлау барысында Қазақстан Республикасындағы қостілділік жағдайы республика тұрғындарының арасында олардың жас мөлшеріне, ұлтына тәуелсіз түрде жүріп жатқан үдеріс екенін, ал трилингвизм "жоғарыдан" бүйырылған үдеріс екенін ескеру қажет. Қазіргі таңда әлеуметтік сұрастырым нәтижелері бойынша үштілділік егде жас өкілдерінде аса байқалмайды, себебі оларда болашақта ағылшын тілін қолдануға деген қажеттілік жоқтың қасы. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, Қазақстан Республикасының мемлекеттік (қазақ) тілін меңгермеген жас ұрпақтың бір бөлігі өз таңдауларын қазіргі заманда үлкен сұранысқа ие және перспективті саналатын ағылшын тіліне тоқтатуда.

Қорытынды

"Қазақстандықтар құрметпен және лайықты түрде мемлекеттік қазақ тілін үйрене бастады. Орыс тілін және басқа да қазақстандық этностардың тілдерін дамытамыз. Бүгінгі заманғы қазақстандық үшін үш тілді меңгеру-оның сәттілігінің міндетті шарты. Сондықтан, 2020 жылға қарай ағылшын тілін меңгерген халықтың үлесі, ең кемі 20%-ды құрауы тиіс деп есептеймін" – деді елбасымыз Н. Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында [Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығы]. Ойымызды елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында атап өткен сөзімен қорытындыласақ, қазақстандықтардың кем дегенде үш тілді – мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін білуі қажет. "Үш тілді білу – біздің болашағымыз. Әлем барған сайын жаһандана түсуде, сондықтан болашақ ұрпақтарға аралас тілдегі ортаға бағдарлана білуі маңызды".

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография. – Алматы: Экономика, 2006 – 415 с.
2. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Э.Д.Сүлейменова, Н.Ж.Шәймерденова, Ж.С.Смағұлова, Д.Х.Ақанова. Алматы, 2020. 256-257 б.
3. Жикеева Р.А. Языковая ситуация костанайской области республики Казахстан (билингвистический аспект) 2011 – 65 с.
4. «Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары» Астана, 2011. 22-23 б.
8. Қазақстан Республикасының электрондық үкіметі. Egov.kz. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі Тіл комитетінің мәселелері. URL: https://egov.kz/cms/kk/information/state_agencies/ministries_committees
5. Қазақстан Республикасындағы тіл туралы 1997 ж. 11 шілдедегі № 151-I Қазақстан Республикасының Заңы 2008.21.11. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_
6. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110
7. Сулейменова Э. Д. Языковые процессы и политика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 117 с.

9. Очерк языковой политики и языковой ситуации в Казахстане. Элеонора Сулейменова Russian Language Journal, Vol. 59, 2009. 21 стр.
10. Хасанулы Б. Развитие государственного и других языков – фактор демократизации Республики Казахстан / Б. Хасанулы // Вестн. Павлодарского гос. ун-та. Сер. Социологические науки. –2001 – № 1. – С. 166–176.

МРНТИ 14.25.09

Омарова Гүлнара Жолдасқызы,
3-курс докторанты,
6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: gulnar-aidos@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН СӨЗДІКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУГЕ ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа: *Мақалада бастауыш сыныптың қазақ тілі сабақтарында оқушыларды сөздіктермен жұмыс істеуге үйрету мәселесінің лингвистикалық аспектілері қарастырылады. Сөздік, оның жіктемелерін талдай отырып бастауыш сыныптарға арналған кешенді оқу сөздігінің ерекшеліктері, оған қойылатын талаптар сөз болады. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай қол жетімді, түсінікті, кең таралған және сөздік оқырмандарын шатастырмайтын метатілдік символдау құралдары қарастырылады. Ақпараттық-анықтамалық әдебиеттің ерекше жанры болып табылатын сөздіктің негізгі композициялық және коммуникативті бірлігі сөздік мақала екені белгілі. Сөздіктің атқаратын қызметіне, түрі мен қабылдаушысына (адресат) қарай сөздік мақаланың құрылымы мен бөлшектері, сөз бен оның мағынасын сипаттаудың тәсілдері мен құралдары анықталады.*

Түйін сөздер: *бастауыш сыныптар; лексикография; сөздік; сөздікпен жұмыс; кешенді оқу сөздігі; сөздік мақала.*

Омарова Гульнара Жолдасовна,
докторант 3-курса,
специальность 6D010200 – Педагогика и методика начального обучения,
КазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ РАБОТЕ СО СЛОВАРЯМИ

Аннотация: *В статье рассматривается лингвистический аспект проблемы обучения младших школьников работе со словарями на уроках казахского языка. Речь идет об особенностях комплексного учебного словаря для начальных классов, требованиях к нему. В соответствии с возрастными особенностями учащихся начальных классов применяются условные обозначения и символы, доступные, понятные, широко распространенные и не вводящие в заблуждение читателей. Словарная статья – основная композиционная и коммуникативная единица словаря, является особым жанром информационно-справочной литературы. В зависимости от назначении, вида и аудитории читателей определяются структура и детали словарной статьи, способы и средства описания слова и его смысла.*

Ключевые слова: *начальные классы; лексикография; словарь; работа со словарем; комплексный учебный словарь; словарная статья.*

Omarova Gulnara,
3rd year doctoral course,
Specialty 6D010200 – Pedagogy and methods of primary education,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: gulnar-aidos@mail.ru

LINGUISTIC ASPECTS OF THE PROBLEM OF TEACHING PRIMARY SCHOOL PUPILS TO WORK WITH DICTIONARIES

Abstract: *The article deals with the linguistic aspect of the problem of teaching younger pupils to work with dictionaries in the Kazakh language lessons. We are talking about the features of a comprehensive educational dictionary for primary classes, the requirements for it. In accordance with the age characteristics of primary school students, symbols and symbols are used that are accessible, understandable, widely used and do not mislead readers. A dictionary entry is the main compositional and communicative unit of the dictionary. it is a special genre of information and reference literature. Depending on the purpose, type and audience of readers, the structure and details of the dictionary entry are determined, as well as ways and means of describing the word and its meaning.*

Keywords: *primary classes; lexicography; dictionary; working with a dictionary; comprehensive educational dictionary; dictionary entry.*

Кіріспе

Еліміздегі білім берудің жаңартылған мазмұнының мәні «білетін адам» тұжырымдамасынан, яғни білім, білік және дағды жүйесімен қаруланған адамнан «өмірге дайындалған адамға», өзін-өзі дамытуға қабілетті адам концепциясымен айқындалады. Мәселе «өмір бойы азық боларлықтай білім беру» идеясының енді «өмір бойы өздігімен үйрену» ұстанымына өзгеруінде болып отыр. Сондықтан бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартында көрсетілген негізгі міндеттердің қатарында оқушылардың ақпарат іздеу, талдау және түсіндіру дағдыларын жас мүмкіншіліктеріне қарай дамыту міндеті алынған [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs*]. Осыған сәйкес бүгінгі оқу үдерісінің мазмұнын оқушылардың өз бетінше ізденушілігі құрайды.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-таным әрекетіндегі білім көзі мен өзін-өзі дамыту құралы ретінде сөздіктермен жұмыс істеу білігін қалыптастыру өз бетінше ізденіп, өздігінен білім алуға ұмтылатын тұлғаны тәрбиелеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың сөздіктермен жұмыс істеу білігін қалыптастырудың теориялық негіздерін талдауда маңызды әрі көлемді орын оның лингвистикалық аспектілеріне беріледі.

Негізгі бөлім

Линвистиканың сөздік түзудің теориясы мен тәжірибесін зерттейтін саласы – лексикография (грек тілінен аударғанда *lexikos* – сөзге қатысты, *grapho* – жазамын), ол сөздіктердің ғылыми әдістемесін жасайды. Бастауыш сынып оқушыларын сөздіктермен жұмыс істеуге үйрету мәселесінің лингвистикалық аспектілерін қарастырғанда бастауыш сынып оқушыларына арналған сөздіктердің ерекшеліктерін анықтаумен қатар «*сөздік*», оның негізгі құрылымдық бірлігі ретінде «*сөздік мақала*» ұғымдарының мәнін ашу маңызды.

Ғалым Б. Қалиұлы: «сөздік – белгілі бір тілдегі сөздердің (сөз тіркестерінің, идиомалардың) жиынтығын көрсететін анықтамалық еңбек», – деп көрсетеді [*Қалиұлы Б.,1998, 354 б.*].

«Тіл білімі сөздігінде» аталған ұғымды: «белгілі бір тәртіппен орналасқан лингвистикалық единицалардан тұратын және олардың мағынасын түсіндіретін анықтама кітап» деп түсіндіреді [*Тіл білімі сөздігі 1998, 344б*].

«Сөздік» ұғымы қазақ лексикографиясының метатілдік ұғымдарын жан-жақты қарастырған ғалым М. Малбақовтың еңбегінде жан-жақты талданады [*Малбақов М., 2002*]. Осы еңбекте топтастырылып берілген пікірлерді келтірсек, Ж. Марузоның «сөздік құрамды ретке келтіру және жария ету, тілдік бірліктерді көрсету» деп, О.С. Ахмановаың «лексиканың жүйелі сипаттамасын қамтитын кітап» деп көрсеткен қызметтері және сөздіктің ақпараттық, коммуникативтік, нормативтік қызметтері көрсетіледі. Бұл «сөздік» ұғымының мәнін аша түседі.

Сонымен, сөздік дегеніміз «белгілі бір ретпен (әр түрлі типтегі сөздіктерде түрліше) орналастырылған, сипатталған бірліктердің мағынасын түсіндіретін, олар туралы немесе олардың аудармалары туралы әр түрлі ақпарат беретін сөздер (немесе морфемалар, фразалар, идиомалар және т.б.) бар анықтамалық кітап» [*Большая Российская энциклопедия, 1998, 462 с.*].

Тілдің лексикасын жасау теориясының ережелеріне сәйкес сөздік сөздердің еркін және кездейсоқ жиынтығы емес, тек лексикалық жүйе немесе микрожүйе болып табылатын өнім ретінде саналады. П.Н. Денисовтың пікірінше, «лексикография теориясының идеалы ретінде табиғи іздеу стратегиясын көрсете отырып, қажетті сөзді табуға кететін уақытты едәуір қысқартатын әмбебап сөздік немесе

аспектілі сөздіктер жүйесі (лексикалық жүйенің аспектілері бойынша) болуы мүмкін» [*Денисов П.Н., 1974, 56 с.*].

Әмбебап сөздік ұғымын аша отырып, В.Г. Гак мұндай сөздік тек түсіндірмелі сөздік қана емес, сонымен қатар орфоэпиялық та, этимологиялық та, идеографиялық та, синонимдер мен антонимдер сөздігі де және т.б. сөздіктер де бола алатынын атап көрсетеді. Осындай сөздіктер, сөздің егжей-тегжейлі семантикалық берілуіне және әдетте, түсіндірме сөздіктерде берілетін мәліметтерге қосымша, сөздің әртүрлі мағыналарына синонимдер мен антонимдерді, сөздің этимологиясын, сөздің тіркесімділігін, сөзді қолданудағы қиындықтар туралы ақпаратты, сондай-ақ, әдетте аналогиялық немесе идеографиялық сөздіктерде ұсынылатын мәліметтер келтіреді [*Гак В.Г., 1988*, *120 с.*].

Лексикография теориясындағы басты мәселе сөздіктердің типологиясын жасау болып табылады. Сөздіктердің мақсаттары мен міндеттердегі, әртүрлі адресаттарындағы айырмашылықтар таңдалған нысанды сипаттау тереңдігін, сонымен қатар оны сипаттау әдістемесін, яғни сөздіктің түрін анықтайды. Әлемдік лексикография тарихында сөздіктерге алғашқылардың бірі болып жіктеме жасаған академик Л.В. Щерба болатын. Ғалымның 1940 жылы жазылған «Опыт общей теории лексигорафии» деп аталатын сөздіктердің негізгі типтері туралы еңбегінде лексикография теориясына қатысты бірқатар жіктемелік сипаттағы тұжырымдар жасалған [*Л.В. Щерба, 1940, 114 с.*]. Л.В. Щербаның дихотомиялық жіктемесінің негізіне алты қарама-қарсы түрлері жатады: академиялық типтегі сөздік – анықтамалық сөздік; энциклопедиялық сөздік- жалпы сөздік; тезаурус сөздік – жай (түсіндірмелі немесе аударма) сөздік; жай (түсіндірмелі немесе аударма) сөздік – идеологиялық сөздік; түсіндірме сөздік – аударма сөздік; бейтарихи сөздік – тарихи сөздік.

А.Е. Супрун тілді үйрету мақсатында жасалатын сөздіктерді жіктемеде жеке қарастырып, жоғарыда талданған Л.В.Щербаның жіктемесіне қосалқы топ ретінде жетінші дихотомиялық жұпты қосуды ұсынады: *жалпы сөздік – оқу сөздігі* [*Супрун А.Е., 1978, 43 с.*].

Біз өз зерттеуімізде осы соңғы көрсетілген жіктеменің негізінде оқу сөздіктерін қарастыруды жөн көрдік.

Орыс тіліндегі «учебный словарь» терминіне балама ретінде қазақ тілшілері тарапынан «оқу сөздігі» атауы ұсынылып, қолданылып келеді.

Осы тұ рғыда ғалым Р.Қ. Түсіпқалиева: «Оқу» деген терминді сөздікке қатысты мынандай екі негізгі мәнде қолдануға болады: а) өзбетінше оқып-үйренуге арналған сөздіктің кез-келген типін таңбалау ретінде, ә) ерекше «Лексика оқулығының» атауы ретінде, яғни мұнда әрбір сөзге қатысты оның айқын түсіндірмесі, грамматикалық және стилистикалық сипаты беріліп, негізгі парадигматикалық мінездемелері (тақырыптық жағынан туыс сөздермен байланыс, синонимдер, антонимдер, сөзжасамдық қатарлар, т.б.) мен осы сөздің тілде қолданылуының негізгі ережелері (яғни, осы сөздің синтагматикалық қасиеттері, оның басқа сөздермен грамматикалық және лексикалық тіркесімділігінің ережелері, т.б.) көрсетіледі. Басқаша айтқанда, «лексика оқулығы» бола тұрып, мұндай сөздік оқытудың мақсатына аса қажет сөздерді қалай қолданудың барлық маңызды ережелеріне ие болуы керек» деп тұжырымдаған [*Түсіпқалиева Р.Қ., 2007, 31 б.*].

Отандық лексикограф ғалымдар Р.Қ. Түсіпқалиева [*Түсіпқалиева Р.Қ., 2007*] мен Ж.Т. Байниязовалар [*Байниязова Ж.Т., 2008, 125 б.*] оқу сөздігінің көлемді академиялық, анықтамалық сөздіктерден ерекшелігін айта келе, түсіндірме сөздіктердің негізінен тілді білетін адамға арналып жасалатыны, ал оқу сөздігі тілді үйренуші адамға арналып түзілетініне баса назар аудартады. Алайда, оқу лексикографиясы бойынша негізгі ұғымдарға түсінік берген ресей ғалымдары П.Н.Денисов [*Денисов П.Н., 1974, 255 с.*], Л.А. Новиков [*Новиков Л.А., 1974, с. 8-11*], В.В. Морковкин [*Морковкин В.В., 1988, 81 с.*] тілді оқытуға арналған сөздіктердің бәрі оқу сөздігі болатынын түсіндіреді. Ендеше, ғалымдардың осы пікіріне сәйкес бастауыш сыныптарға арналған сөздіктердің барлығы оқу сөздігі болып табылады. Оқу сөздігінің академиялық сипаттағы жалпы сөздіктерден басты айырмашылығы оның «формасы шағын, бірақ үйретімдік маңызы зор сөздік екендігінде» [*Потиха З.А., Розенталь Д.Э., 1987, 128 с.*] деп бағалаған ғалымдардың пікіріне толық қосыламыз.

Л.А. Новиковтың пікірінше, оқу сөздігінің ерекшелігі, ең алдымен, оның сөз құрамынан және тілдік материалды ерекше және мақсатты іріктеуінен көрінеді. Сөздіктің құрамы мен мазмұны минимум жеткілікті сипатта болу керек [*Новиков Л.А., 1974, 8 с.*]. Осы ойды З.А. Потиха мен Д.Э. Розенталь да айтады: «Характерной особенностью словника учебного словаря является минимизация, так как без ограничения списка слов невозможен учебный процесс. При строгой и разумной минимизации не нарушается функциональное единство и система языка» [*Потиха З.А., Розенталь Д.Э., 1987, 6 с.*].

Оқу сөздігінің келесі ерекше қырын Л.А. Новиков лексикалық бірліктің мағынасын ашумен (семантизациялау) байланыстырады, шетел тілі сөздігінде берілген түсіндірме («минимальды түсіндірме») оқушыларға таныс, түсінікті сөздермен берілу керектігіне тоқталады. Л.А. Новиковтің пікірімен келісе отырып, оны біз өз зерттеуімізде бастауыш сыныптарға арнап сөздік жасаудың міндетті ұстанымы ретінде алдық. Осы туралы А.А. Бондаренко да атап көрсеткен: « ... вот и сами толкования слов... "*Океан – глубоководное пространсво между материками*". Остановитесь на миг и представьте себя 6-7 летним ребенком. Удалось ли вам без затруднений прочитать каждое слово определения? И что вы поняли после чтения» [*Бондаренко А.А., 2000, 28 с.*].

Оқу сөздігінің біз үшін аса маңызды тағы бір ерекшелігі – оның кешенділігі, аралас сөздік болуы. Бұл жерде біз тағы да Л.А. Новиковтің оқу сөздіктеріне талдау жасау негізінде жасалған қорытындысына сүйенеміз: «наиболее эффективным и распространенным типом учебного словаря оказывается комбинированный словарь» [*Новиков Л.А., 10 с.*]. Бастауыш сыныптарға арналған оқу сөздіктері өзіне қарама-қарсы типтегі сөздіктердің де ерекшеліктерін біріктіре алады, мысалы, А.А. Бондаренко мен И.В.Гуркованың «Что это? Кто это?» сөздігінде [*Бондаренко А.А., Гуркова И.В., 1995, 102 с.*] энциклопедиялық және лингвистикалық сөздіктердің белгілері біріктірілген. Бастауыш сынып оқушысына қолданыстағы маңызды да қажетті көптеген сөздіктердің (түсіндірме, этимологиялық, орфоэпиялық, орфографиялық, энциклопедиялық, тарихи, фразеологиялық, т.б.) құнды жақтарын қамтитын бір ғана сөздікті пайдалану тиімді деп ойлаймыз.

Бастауыш сыныптарға арналған оқу сөздігінің белгілерін анықтауда П.Н. Денисовтың «өзара байланысты төрт бағыттағы: лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, семиотикалық жүйеде» сөздіктердің типін ажырату ұсынысына назар аударды қ [*Денисов П.Н., 1974*]. Лингвистикалық параметр бойынша тілдің лексикалық жүйесінің түрлі аспектілері негізінде сөздіктер бір тілді – аударма, *кешенді – аспектілі*, парадигмалық – синтагмалық, семасиологиялық – ономасиологиялық, жиі қолданылатын және сирек қолданылатын (актив – пассив) болып жіктеледі. Жоғарыда айтқандай, біз бастауыш сынып оқушылары үшін кешенді сөздік ыңғайлы деп есептедік. Психологиялық параметр бойынша сөздіктің кімге арналғаны, адресат факторы басты назарға алынады. Оқушының жасына байланысты бастапқы, жалғастырушы буындарға арналған сөздіктер болып ерекшелінеді. Біздің зерттеуімізге қажетті *бастауыш сыныптарға арналған* оқу сөздігінде бұл параметр сөздіктің көлеміне, сөздік бірліктердің берілуіне де, олардың сипаттамасының берілу тәсілдері мен ұстанымдарына да өз деңгейінде әсер етіп отырады. Әлеуметтік параметр бойынша сөздікті пайдаланушының әлеуметтік ортасы, тұратын жері, ұлттық ерекшелігі ескеріліп, шет тілді аудиторияға, басқа тілді аудиторияға арналған сөздіктер болып жіктеледі. Семиотикалық жүйеде сөздің таңбалық қасиеті, метатілдік және символдық жағы ескеріледі. Яғни бастауыш сыныптарға арналған сөздікке қойылатын талаптарда сөздік көлемінің шектеулігімен қатар ірі қаріптегі (шрифт) әріптерді пайдалануды да есте ұстауымыз керек.

Ақпараттық-анықтамалық әдебиеттің ерекше жанры болып табылатын сөздік авторларының оқырманмен қашықтықтан қарым-қатынасының метатілдік жанры ретінде сөздіктің негізгі композициялық және коммуникативті бірлігі *сөздік мақала* болып табылады.

Сөздік мақала – автор мен оқырмандар арасындағы негізгі «байланыс арнасы». Ондағы тілдік сипаттама салыстырмалы немесе адресатқа бағдарланған ұстанымға бағынады. Нақты сөздік ақпаратты қабылдайтын адамның психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қол жетімді, түсінікті, кең таралған және сөздік оқырмандарын шатастырмайтын метатілдік символдау құралдары қарастырылады. Қойылған лингвистикалық міндеттерге сәйкес сөздік оқырманының қабылдау, есте сақтау және т.б. ерекшеліктерін ескере отырып, сөздіктің бүкіл белгілеу, символдық аппараты таңдалады, сөздік тәжірибесінде қолданылатын қаріптер, кестелер, символдар, графикалық кескіндер таңдалып, анықталады.

Бүгінгі отандық және әлемдік лексикографияның тәжірибесінде сөздіктің лексикалық құрамын жасағанда оның белсенді аспектісін күшейту қажеттігіне сәйкес функционалды тәсілдеме қолданылады. Ф.П. Сороколетовтың айтуы бойынша, «наши словари при всех их различиях отличает одно общее для всех качество – они показывали, что то или иное слово значит, но не указывали, как это слово употреблять» [*Сороколетов Ф.П., 1988, 22 с.*]. Белсенді сөздік оқырманның сөзді дұрыс таңдап, оны дұрыс қолдануына ықпал етеді. Сондықтан белсенді сөздікте сөздің формальды-грамматикалық, стилистикалық, сөздің тіркесімділік қасиеттері, оны сөйлеуде қолдану ерекшеліктері туралы мәлімет болуы керек [*Сороколетов Ф.П., 1988*].

Осылайша, функционалдық тәсілдеме аясында сөздіктің негізгі міндеті сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашу ғана емес, оларды қолдану ерекшеліктерін таныту, яғни тілді, оның сөздік құрамын тек жүйе ретінде ғана емес, сонымен қатар қолданыс үдерісінде де көрсету.

Сөздік мақаланы функционалды-стилистикалық бірлік ретінде қарастыру тіл мен сөйлеу құралдарын таңдауға мақсатты бағытталған коммуникативтілік пен функционалдылық ұстанымдарына негізделеді, осы функционалды-стилистикалық бірліктің коммуникативті міндеті мен оны белгілі бір «стиль қалыптастырушы» факторлар жиынтығында түсіндіруге негізделген.

Жеке стилистикалық фактордың рөлі сөздіктерде жеке шығармашылықтың, лексикографтардың жаңашылдығының, стильдің ерекше даралылығының көрінісі болатындығынан байқалады.

Сөздік мақалалардың барлық мүмкін құрылымдарының лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтанулық, семиотикалық және стилистикалық түрғыдан сәйкес қасиеттерін біріктіру формальды семантикалық ерекшеліктердің лексикалық сипатына арналған барлық мүмкіндікті «толық қарап шығу» ретінде сөздік жазудың идеалды әмбебап құрылымын алуға мүмкіндік береді [*Денисов П., 1993,217 с.*]. Сөздік мақаласының құрамындағы, семантикасындағы, синтаксисіндегі, стиліндегі ерекшеліктері кез-келген типтегі сөздіктің әмбебап ерекшеліктерінен, яғни оның түріне тәуелді емес қасиеттерінен туындайды.

Қазіргі лексикография теориясында мақаланың әмбебап сөздік жүйесінің келесі компоненттері айқындалған: 1) басты сөз; 2) сөздің формальды сипаттамалары (грамматикалық, орфоэпиялық, орфографиялық және т.б.); 3) сөздің семантикасы; 4) басты сөздің белгілі бір формальды немесе семантикалық ерекшелігін суреттейтін мәтіндерден үзінділер; 5) тілдің лексикалық жүйесінде басты сөздің семантикалық кеңістігіктегі әртүрлі «көршілеріне» сілтемелер; 6) әр түрлі сипаттағы және мақсаттағы анықтамалар [*Денисов П.Н., 1974, 69 с.*].

Лексикографиялық өңдеудің негізгі нысаны болып табылатын басты сөздер (сөздік) сөздік мақала мәтінінің бастапқы бөлігін құрайды. Басты сөздер тізімі (басқа грамматикалық формаларды жасайтын бастапқы формалары мен тәсілдері) сөздіктің сөздігін немесе оның сол (түсіндірілетін) бөлігін құрайды. «Для универсальной структуры словарной статьи заглавное слово есть субъект лексикографического высказывания. Оно связывается с дефиницией, играющей роль предикатива (именной части составного сказуемого), при помощи связки, имеющей очень сложную логическую структуру*» [Денисов П.Н., 1974, 236]*.

Сөздік мақала құрылымының тілдік бөлімі жүйе, код және т.б. ретіндегі тіл туралы сөздікте берілген лингвистикалық идеялармен анықталып ерекшеленеді. Тілдік бөлім формальды-семантикалық сипаттамаларды біріктіреді (синтагматика, яғни тіркесімділік және парадигматика, яғни мағыналары жағынан жақын және қарама-қарсы сөздер).

Бұл лексико-семантикалық нұсқаны нақты қолданудың көрнекі мысалдары мәтіндік лингвистика идеяларымен, сөйлеу әрекетінің теорияларымен, қарым-қатынаста қазіргі заманғы әдістеменің демонстрацияға ұмтылуымен реттелетін сөздік мақаланың сөйлеу бөлігін құрайды. Көркем әдебиеттің, қоғамдық-саяси, ғылыми-танымал және басқа әдебиеттердің мәтіндерінен алынған үзінділер, бір жағынан, жүйелік сипаттамаларын растайтын лексикалық бірліктердің типтік қолданыс жағдайларын көрсетеді, екінші жағынан, сөздің әртүрлі жағдайларда қолданылатын шынайы өмірінің суретін ұсынады.

Тілдегі сөздіктің ең негізгі, орталық типі – түсіндірме сөздік. Түсіндірме сөздіктің негізгі міндеті – сөздердің мағынасын түсіндіру. Сондықтан да лексикографиялық дефиниция (ұғымға берілген түсінік) – сөздік мақала құрылымының бірінші бөлімі. Бастауыш сыныптарға арналған түсіндірме сөздіктің сөздік мақаласы құрамында дефиниядан кейін еркін тіркесімдердің келгені дұрыс деп ойлаймыз. Олардың мақсаты – басты сөздің лексикалық және синтаксистік тіркесімдігін көрсету.

Сөздік мақаланың келесі бөлігінде сөздердің синонимиялық, антонимиялық, тақырыптық т.б. парадигматикалық қарым-қатынастары көрсетіледі. Бұл барлық сөзде бірдей бола бермейтінін ғалымдар өз тәжірибесінен айтып келеді [*Түсіпқалиева Р., 2007, 55 с.*]. Яғни бір сөздік мақалада тіркесімділік молырақ болса, басқасында синонимдік қатар басым т.с.с. болуы мүмкін. Мысалы, *дөрекі* сөзі үшін антоним ретінде *сыпайы* сөзінің сұранып тұратыны заңды, *қалжырау* дегенге *шаршау* синонимі, *қала* сөзі үшін тақырыптық топ – ауыл, село, елді мекен, *өлке* сөзі үшін тіркесімділік – *туған өлке, бөтен өлке т.б.* Осылайша сөздік мақаланың құрылымында әр сөздің көлемді тіркесімділік әлеуеті, айқын антонимдік немесе синонимдік бірліктер қатары, тақырыптық топ қатары т.с.с. көрсетіледі.

Сондай-ақ сөздік мақала құрамында сөздің қандай да бір семантикалық ерекшеліктерін даралап көрсету мақсатында сөздік авторларының құрастырған сөйлемдері немесе қоғамдық-саяси, ғылыми көпшілік және көркем әдебиеттерден мысалдар беріледі.

Бастауыш сыныптағы жаңартылған білім мазмұны әр сынып бойынша 8 ортақ тақырыппен берілген. Сөздікке енетін лексикалық минимум осы ортақ тақырыптар бойынша берілсе, сөздікті пайдаланудың әдістемелік тиімділігі жоғары болады. Себебі бұл сөздікті жүйелі пайдалануға мүмкіндік туғызумен қатар сөздік минимумның әр сыныптағы ортақ тақырыптар бойынша сыныптарға бөлінуі өз ішінде сөздіктер жүйесін құрайды. Кейде бір сыныптың «Қазақ тілі» оқулығында кездескен түсініксіз сөз келесі сыныптағы басқа ортақ тақырыптарда қайталанып келуі мүмкін. Осы жағдайда градуалданған сөздік ретінде қайталанған сөздерге берілген сөздік мақаланың мазмұны мен құрылымы күрделеніп және алдыңғы мақаланы өзіне ядро етіп алады. Мысалы, *асыл* сөзі 2-сыныптағы «Менің отбасым» ортақ тақырыбында және 3-сыныптағы «Атақты тұлғалар» ортақ тақырыбында да беріледі. 2-сыныпта мәтіндегі мағынасын түсіндіру бағытында ақпарат берілсе, 3- сыныпта осы мәліметке қоса көпмағыналы сөз ретінде, омонимдік қатармен және тұрақты сөз тіркесінің құрамында толықтырылады.

Бастауыш мектепте тұрақты сөз тіркестерін игеру – біртіндеп жүретін ұзақ үдеріс. Олардың белсенді сөздікте болуы сөйлеуге ерекше айқындық, дәлдік, бейнелік береді, бастауыш сынып оқушыларының ой-өрісін, көшбасшылығын кеңейтеді.

Ортақ тақырыптар бойынша берілген лексикалық минимум өз ішінде әліпбилік ретпен түзіледі, бұл оқушыларға сөздерді оңай табуға көмектеседі.

Оқу лексикографиясының алғашқы теоретиктерінің бірі, көптеген сөздіктердің авторы, американдық ұлы педагог әрі психолог Э.Л. Торндайк сөздікті тілді оқытудың айрықша маңызды құралы санаған. Автордың пікірі бойынша, оқу сөздігі оқушыларға ғылымдағы бүкіл өткен білімді ашып көрсетумен қатар оны дидактиканың ең маңызды екі талабына сай жүргізуімен құнды. Біріншіден, ол оқырманға дәл қазір қажеттісін үйретеді, екіншіден, оқырманның алдағы өміріне қажетті дағдыларды қалыптастырады *[Айдарова Л.И., 1966, 26 б.]*.

Тілді оқытуда сөздікті қолданудың артықшылықтары көп. Кеңес одағы кезінде Педагогикалық ғылым академиясының қызметкерлері жүргізген тәжірибеде бастауыш мектептің оқушылары Ожеговтың түсіндірме сөздігімен жұмыс жасап дағдыланған. Нәтижесінде оқушылардың ана тілі бойынша білімдері күрт жоғарылаған. Олардың логикалық ойлау дәрежесінің де өскендігі байқалған .

Көпшілікке арналған жалпы сөздікті пайдаланғанда осындай нәтижелерге қол жеткен болса, оқыту үдерісінде пайдалану үшін арнайы жасалатын сөздіктерді қолдансақ, қандай нәтижелерге жетер едік. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларына арналған сөздік дайындау кезек күттірмейтін мәселе.

Қорытынды

Сонымен, оқу сөздігі адресаттың жас, білім және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді әдістемелік тәсілдер қолданылып, оқыту мақсаттарына бейімделген болады.

Оқу сөздігін түзуде төмендегідей принциптер көзделуі тиіс:

1. адресатқа бағытталуы
2. стандартқа сәйкес болуы
3. шағын, нақты болуы
4. қарапайым, көпшілікке түсінікті болуы
5. ақпаратты толық қамтуы
6. пайдалануға тиімді болуы және сипаттау, семантикалық жақтан бірлікте болуы керек.

Сөздіктің атқаратын қызметіне, түрі мен қабылдаушысына (адресат) қарай сөз туралы ақпараттың көлемі мен сипаты, сөздіктегі мақаланың құрылымы мен бөлшектері, сөз бен оның мағынасын сипаттаудың тәсілдері мен құралдары анықталды. Осылайша бастауыш сынып оқушыларының сөздік пайдалану білігін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілеріне негіздеп, эксперименттік оқытуда бастауыш сыныптың «Қазақ тілі» оқулығындағы қиын сөздер бойынша құрастырылған кешенді оқу сөздігін пайдалануды көздедік. Тәжірибелік жұмыстың мазмұны мен нәтижелері бөлек мақалада қарастырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. –Астана, 2018. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989
2. Қалиұлы Б. Сөздік // Қазақ тілі (энциклопедия). –Алматы: Ғылым,1998. – Б. 354- 355.
3. Тіл білімі сөздігі. – Словарь по языкознанию. – Алматы: Ғылым,1998. -792 б.
4. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. –Алматы: Ғылым, 2002.– 368 б.
5. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. Ред. В.Н.Ярцева. -2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
6. Денисов П.Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 255 с.
7. Гак В.Г. Проблема создания универсального словаря (энциклопедический, культурно-исторический и этнолингвистический аспекты) // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре: Сборник статей / -М.: Наука, 1988. – с. 119-125.
8. Л.В.Щерба. Опыт общей теории лексигорафии // Известия АН: Отд. Литературы и языка. 1940. –Вып 3. – с. 114-117.
9. Супрун А.Е. Некоторые свойства учебного словаря и словарь для обучающего // Проблемы учебной лексикографии и обучение лексике. – М.: 1978. – 185 с.
10. Түсіпқалиева Р.Қ. Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы: фил. ғыл. к. ...дисс. – Астана, 2007. – 125 б.
11. Байниязова Ж.Т. Қазақ лексикографиясы: біртілді оқу сөздігін түзудің ғылыми негіздері. фил.ғыл.канд.... дисс. – Астана, 2008. – 125 б.
12. Новиков Л.А. Учебные словари, их специфика и типы // Русский язык в национальной школе. -1974, -№1. – С. 8-11.
13. Морковкин В.В. О градуированной серии учебных полиаспектных словарей // Актуальные проблемы учебной лексикографии / Отв. ред. В.В.Морковкин.– М., 1988. –с 81-82.
14. Потиха З.А., Розенталь Д.Э. Лингвистические словари и работа с ними в школе. М: Просвещение, 1987. – 128 с.
15. Бондаренко А.А. Словари на уроке // Начальная школа.-2000.-№1.–С.27-33.
16. Бондаренко А.А., Гуркова И.В. Кто это? Что это? Словарик русского языка для младших школьников в картинках. – Новосибирск: Педуниверситет, 1995. – 102 с.
17. Сороколетов Ф.П. О словаре современного русского литературного языка // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре: Сб статей / Ин-т рус.яз.; Отв. ред. Ю.Н.Караулов. –М.: Наука, 1988. – С. 20-24.
18. Денисов П.Н. Структура словарной статьи // Лексика русского языка и принципы ее описания. -2-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1993. – С. 216-227.
19. Айдарова Л.И. Формирование лингвистического отношение к слову у младших школьников. Автореферат канд. дисс. филол. наук. – М., 1966. -26 с.

Рахимбаева Гаухар Кинаятовна,
филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,
Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: grk_15mail.ru

Байбатанова Фарида Ильясовна,
аға оқытушы,
Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,
Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: farida.iliasovna@mail.ru

ӘЛ-ФАРАБИ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ, КӨРКЕМДІК-БЕЙНЕЛІЛІК СИПАТЫ

Аңдатпа. *Мақала Әл-Фараби өлеңдерінің тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелілік сипатын пайымдауға арналған. Әбу Насыр әл-Фараби ойшыл, данышпан, ғалым болумен қатар, бірнеше тілді еркін меңгерген полиглот, музыкант әрі ақын болған адам. Ғұламаның кейбір замандастары оны ақындардың төресі, шебері ретінде бағалаған. Өкінішке орай ақынның өз ой-пікірлерін бірден дәптерге түсірмей, жеке-жеке беттерге жазып қалдыратын әдеті болғандықтан, шығармалары бүгінгі таңға толық жетпеген. Қолда бар өлеңдерінде ақын заман, қоғам, туған жер, оған деген сағыныш мәселелерін жырлаған. Сонымен қатар, қорлық, зорлық-зомбылық мәселелерін де жырларына арқау ете отырып, өз өмірін сол кездегі қоғаммен тікелей байланыстырып суреттейді. Мақалада ақын өлеңдеріндегі теңеулер мен эпитеттердің, метафоралардың қолданылу сипатына талдау жасалып, көрнекті ғалымдардың пікірлері теориялық негізге алына отырып, өзіндік пайымдар жасалып, ойлар түйінделеді.*

Кілт сөздер: *ақын, поэзия, тақырып, идея, көркемдік құралдар, теңеу, айқындау, ауыстыру, тәсіл, өлең.*

Резюме. *Статья посвящена актуальным вопросам тематико-идеологического и художественно-образного мировоззрения в стихотворениях аль-Фараби. Абу Наср аль-Фараби был мыслителем, гением, ученым, полиглотом, музыкантом и поэтом. Некоторые современники ученого ценили его как яркого представителя и мастера поэтического творчества. К большому сожалению, у поэта была привычка оставлять свои мысли на отдельных листках, а не записывать в одну тетрадь, поэтому его произведении полностью не сохранились. В дошедших до наших дней стихотворениях можно проследить, что поэт воспевал свое время, общество, родину и тоску по ней. Наряду с этим, он также затрагивал проблемы насилия и унижения в обществе, и описывал свою жизнь в прямой связи с действительностью той эпохи. В данной статье анализируется использование и значение в стихотворениях аль-Фараби выразительных художественных средств: эпитетов, сравнений и метафор. На основе мнений видных ученых, взятых за теоретическую основу, обобщены собственные идеи и мысли.*

Ключевые слова: *поэт, поэзия, тема, идея, художественные средства, сравнение, эпитет, метафора, метод, стихотворение.*

Summary. *The article is devoted to the actual issues of thematic-ideological and artistic-imaginative worldview in the poems of al-Farabi. Abu Nasr al-Farabi was a thinker, genius, scholar, polyglot, musician and poet.Some contemporaries of the scientist valued him as a bright representative and master of poetic creativity. Unfortunately, the poet had a habit of leaving his thoughts on separate sheets, rather than writing in one notebook, so his works have not been fully preserved. In the poems that have come down to our days, we can see that the poet sang of his time, society, homeland and longing for it. Along with this, he also touched on the problems of violence and humiliation in society, and described his life in direct connection with the reality of that era. This article analyzes the use and meaning of expressive artistic means in al-Farabi's poems: epithets, comparisons and metaphors. Based on the opinions of prominent scientists, taken as a theoretical basis, their own ideas and thoughts are summarized.*

Key words: *poet, poetry, theme, idea, artistic means, comparison, epithet, metaphor, method, poem.*

Дүниежүзілік әдебиет пен мәдениеттің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фарабидің әдеби мұрасы туралы көптеген еңбектер жазылып келеді. Әл-Фараби ғалым ғана емес, табиғи талантты ақын да болған адам. Оған бүгінгі таңға толықтай жетпесе де, қолымызда бар өлеңдері дәлел бола алады. Ақын өлеңдерінде туған жері, оған деген сағынышы, өзінің өмір жолы және тағы да басқа мәселелерді жырлап, көркемдегіш құралдарды шебер қолданған. Ақын өз туындыларында ой еңбегінің ауырлығын, оның өзіндік қиындықтары, тақсірет, тауқыметтері, бейнеті мен мехнаты, теперіші

мен құқайының көп болатынын жырлай отырып, данышпандық пен кемеңгерліктің, ойшылдықтың жолында еткен еңбегін, күш-қайратының, шыдамдылығының арқасында қол жеткізген жетістіктерін жырларына арқау етеді. Өз өмірінің тәлкекке ұшырағанын айта отырып, оны өзі өмір сүрген заманмен, қоғаммен тығыз байланыста жырлайды.

Поэзияның көркемдігін танытатын көрсеткіштердің ішіндегі ең көрнектісі– бейнелеу құралдары боп табылады. Көркемдегіш құралдар белгілі бір халықтың сөз байлығына орай пайда болып, уақыт өткен сайын толығып, молаяды. Бейнелеу құралдарының ажарлау, айшықтау, құбылту деп. жіктеліп, теңеу, айқындау, метафора, метонимия, қайталау, дыбыстық қайталаулар деп. Көптеген мағынада қолданыс табатыны белгілі.

Соның ішінде поэзияда аса көп қолданылатын көркемдегіш құралдардың бірі – теңеу. «Теңеу– құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі. Теңеуде салыстыру тура, айқын көрінеді. Нені және немен салыстырғаны анық болады» [Әдебиеттану терминдерінің сөздігі, 1996, 198 б.].

Әл-Фараби өлеңдерінде теңеулер өзіндік қолданысын тапқан. Мысалы:
Тіршілікте *құрыштай* бол төзімді,
Сан мәртебе алдаса да өзіңді.
Тағдырыңды ешуақытта жазғырма
Тіпті кейде болса да әзәзіл азғырған…[Келімбетов Н., 2011, 56 б.].

деп, өмірде қанша қиындыққа тап болсаң да, оған төтеп беріп, болашақтан күдер үзбей, тек алдыға ұмтылу керектігін айтып, оптимистік рухта жазылады.

Ақын поэзиясындағы теңеулердің бірқатары *секілді, сияқты, сынды* деген көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалған. Мысалы:
Кері орал май жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасна кіз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм *сықылды* тез суып, тез ысынар…[Қойлыш Ж., 2011, 5 б.].

деп, бір сәт өмірдің сыныптай сырғып өте жылдам стіп жатқандығын бағдарлап, түрлі ақымақтыққа жол бермей, өмірді мәнді де сәнді, мағыналы өткізуге шақырады. Түптеп келгенде ақын поэзиясында көрініс тапқан теңеулер адамдардың бітім-болмысын, іс-әрекетін көрсетуде қолданылады, сонымен қатар, өмірде қанша қиындық көрсең де, жасымай, керісінше, жігерлі бола түсуге үндейді.

Әл-Фараби өлеңдерінде ажарлаудың келесі бір түрі – айқындау көп қолданыс тапқан. «Айқындау – поэзия тілінің мәнерлілік құралы. Заттардың, құбылыстардың не іс-қимылдың ерекше белгісі мен қасиетін даралап көрсетеді» [Кравцов Н., 1985, 303 б.].

Айқындаудың жиі қолданылу себебі, біріншіден, «барлық көркемдік құралдардың ішінде ең көп таралғандығынан, әрі негізгі бейнелеуіш құралдардың бірі болғандығынан. Эпитетсіз көркем образ сомдау мүмкін емес» [Поспелов Г., 1978, 67 б.].

Қашықтасың туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен,
Қанатым талды менің,
*Шаңқыт жол*ға сарылып қарауменен...

деп ақын туған жерден алыста жүрген кездерінде еліне жетер сәтті аңсап, сағынып жүретінін, туған жерінің өзіне күш-қуат беріп, жігерлендіретінін, одан сәл алыстап кетсе, сағыныш сезімінің үдеп кететінін барынша нанымды жеткізген.

Тамылжып *бал тыныштық* айналамнан,
Тылсым түнге құшағын жайған далам.
Мен жатырмын үйқысыз жапа-жалғыз,

Жанымды ой жарығы аймалаған.
Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің *нұрлы бейнең* болып кеудеме енер,
Әлдеқайда ғайыптан ынтызар ғып,
Өміріме бір *ғажап сәуле* берер...

деп, туған жердің тамылжыған табиғатын суреттей келе, тыныштық сыйлар түннің өзінде де жанының жай таба алмағандығын, ойға шомғандығын, ақыл-ой еңбегінің ауырлығын айта келіп, сондай сәттерде туған жерге деген сағынышының жанына сәуле беретінін мөлдіретіп жеткізеді. Туған жерін нұрлы бейне, ғажап сәуле ретінде береді.

Үнің жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен деміңді гүл атқанмен.
Оның өзі бір-ақ сәт...содан кейін,
Мұңды әуенді жалғаймын бірақ та мен...
Өрге жүзген *өнегелі іс*імен,
Таңда *адал дос* теңіңнің ішінен.
Жүргендер көп достық атын малданып,
Алайда тек чалма оған алданып...

деген шумақтарда өмірде дос таңдауда сақ болудың қажеттігін ескертеді. Көптің бәрі шын дос емес екендігін саралап, адал достың адам өміріндегі орнын байыптайды.

Ей, қарындас! Қашыңдар *жалған жол*дан,
Ақиқатты шығарма әсте қолдан.
Бұл дүние мекенің сыйға берген,
Жер нүктеге телміріп болта алаң.
Біз бір мейман бұл жайда аз-ақ күндік,
Болымсызға таласып күн өткіздік,
Анталасып аптықпа *тар қапасқа*,
Адамға әлем мекне ол мәңгілік... [Машанов А., 1994, 26-б.].

деп, өмірде өтірікке жоламауды, одан аулақ болуды баса айтып, шындық пен әділеттілікті әрдайым өмірлік ұстаным етюді ұсынады. Адамның бұл өмірге қонақ екеніне, өмірдің өткінші екендігіне баса назар аударып, барынша адал еңбектеніп, әділ өмір сүруді уағыз етеді.

Бәйітім менің кәдеңе сенің жараса,
Нұр сәуле одан тапқаның.
Ұға алмасаң, ғақлия,
қараңғыда мәңгілік
Көзіңді жұмып жатқаның
Қысыр сөз бізге не керек
Әбден мезі кетсе де.
Нәсіп болған дәмімді
Әлі де татып келемін...[Дербісәлиев Ә.,1995, 37 б.].

деп, өз өлеңдерінің адамзаттың кәдесіне асуын, кеуделеріне сәуле боп құйылуын тілеп, көпшіліктің бос әңгімемен, білімсіздік пен надандықта өмір кешпей, жарыққа ұмтылуларын қалайды.

...Жататын дәйім жаңғырып,
Бұл ғұмыр емес мәңгілік.
Бейопа мына заманда,
Бақұл боп кетер адамда...
Тап болып, жігер сарқылған,
Кездейсоқ өмір өтіне,
Қайыспай түрса *нар тұлға*.

Сонда да беріп кетеміз,
Жүректің отын молында.
Арманды аңсап өтеміз,
Біз *ұлы мұрат* жолында...

деп, өмірдің өткінші әрі алдамшы екенін, дүниенің қызығына түспеу керектігін айтып, опасыз заманда адамның кез-келген уақытта о дүниеге аттануы мүмкін екендігін ескертіп, барлық қиындықтарға төтеп беруді, қайыспай қарсы тұруды насихаттайды.

Ғалым Б.Ш. Абылқасымов «Специфическое употребление тех или иных эпитетов зависит и от многих других обстоятельств, кроме этнических, например, от обычаев и традиций, миропонимания, хозяйственного уклада жизни народа и пр. Кроме того в эпитетике каждого жанра имеются свои особенности»,-дейді [Абылкасымов Б., 1984, с. 86].

Яғни, ғалым эпитеттердің әр халықтың дәстүріне, дүниекөзқарасына орай туындайтындығын баса көрсетеді. Сонымен, талдауға алынған айқындауларға қарай отырып, оның функциясының көпқырлылығын аңғаруға болады, соның ішінде, туындыларда, әсіресе «танымдық, идеялық- эмоциялық және эстетикалық қызмет» айқын көрінген [Кравцов Н., 1985, 87 б.].

Демек, эпитеттер – өткеннің белгісі, айқын айғағы, ол тарихымызды, мәдениетімізді, тұрмыстіршілігімізді танып білуге және де белгілі бір мөлшерде поэзияның даму кезеңдерін, поэтикалық тілін айқындауға мүмкіндік тудырады. Әрі халықтың дүниекөзқарасын, ақиқат құбылыстарға берген өзіндік бағасын, сезімін, талғам-талабын танытады.

Ақын поэзиясында теңеу, айқындаудан басқа да бейнелеу құралдары оның көркемдік шеберлігін танытуда ерекше роль атқарады. Мәселен, белгілі құбылыс арқылы екіншісін түсіндіруде, оның табиғатын ашып көрсетуде ауыстырулар шебер қолданылған.

«Бейне», «бейне бір», «теңі» сөздері арқылы жасалған метафоралар тек ауыз әдебиетінде ғана емес, тарихи әдебиетте де жиі кездеседі»,- дейді Қ.Жұмалиев [Жұмалиев Қ., 1982, 36 б.]. Мысалы:

Жайнаған *бейне* бір гүл әлем сыры,
Құбылған мөлдір нәзік гауһар нұры,
Даналар талай нысан таққанымен
Тапқан жоқ тектер тегін әлі бірі…[Сүйіншәлиев Х., 1997, 92 б.].
...Жұрт кілең күнін көп қызық,
Жіберер зая өткізіп.
Қағаздың түсіп бетіне,
Сызықтай *бейне* тартылған... [Келімбетов Н., 2011, 63 б.].

деген үзінділерде ауыстырулар өмірдегі сан алуан мәселелерді жеткізуде өзіндік қолданысын тапқан. Сайып келгенде, ауыстырулар кейіпкерлер бейнесін ашуда, сөздің әсерлілігін арттыруда ерекше шеберлікпен қолданылған.

Өкінішке орай, ақынның барлық өлеңдері бірдей бүгінге жетпеді. Алайда қолда бар мұраларынанақ оның биік ақындық парасаты, талғамы, үлкен шабыты, терең ойы айқын байқалып, ақындық қасиетінің жоғары деңгейде болғандығын анық көрсетеді әрі өз заманында оның аса дарынды, асқан білімдар, білікті, теорияға да жетік, табиғи талантты ақын болғандығын танытады. Ақын өлеңдерінде сезім мен ой қатар келіп, кейде сезім, кейде ой басым түсіп жататын кездері де болады. Әл-Фараби өлеңдеріне дидактикалық сарын тән, алайда ол құр үгіт-насихат емес, асқақ әуен, өршіл рухқа толы, лириканы да қамтитын, адамзаттың ішкі дүниесіне әсер ететін байсалды да байыпты, салмақты жырлар. Ақын жырларында өмірдің өткіншілігі, жалғандығы сөз етіліп, қысқа ғана өмірді мәнді де мағыналы өткізуге, қараңғылық пен надандықтан аулақ болуға, қиындық туған кездерде оған төтеп беретіндей жігерлі болуға үндейді, яғни оның өлеңдерінің оптимистік қыры басым. Ақын поэзиясындағы көркемдегіш құралдардың барлығы дерлік образ жасауға, Адам, қоғам бейнесін ашуға қызмет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. –240 бет
2 Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері.- Алматы: Раритет, 2011.- 432 бет

3 Қойлыш Ж. Бала Мұхаммедтен ғұлама ғалым «Екінші ұстаз» Әбу Насыр Әл-Фарабиге дейін // Әбу Насыр Әл-Фараби(870-950).- Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы.-2011.- № 17 (29).- 25 бет
4 Кравцов Н.И. Сербскохорватский эпос.- Москва: Наука, 1985.-355 с.
5 Поспелов Г.Н. Теория литературы.-Москва:Высшая школа,1978.-351 с.
6 Әбу-Насыр Әл-Фараби өлеңдері жинағы. https: // www. zharar. Com / tags / Әл+Фараби+өлеңі
7 Машанов А. Әл-Фараби және Абай.-Алматы: Қазақстан, 1994.- 192 бет
8 Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-философиялық зерттеу).- Алматы: Рауан, 1995. -32-бет
9 Абылкасымов Б.Ш. Жанр толгау в казахской устной поэзии.- Алматы: Наука, 1984.-120 с.
10 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы.-Алматы: Мектеп, 1982.-364 бет
11 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық.-Алматы: Санат, 1997.-928 бет

Сабирбаева Феруза Эргалиевна,
2-ші курс PhD докторанты,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна,
ф.ғ.к., доцент м.а.,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
филология және әлем тілдері факультеті,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан

ТІЛДІК ВАРИАТИВТІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Түйіндеме. *Қазіргі тіл білімінде тілдік вариативтілік мәселесі терминологиялық бірізділіктің жоқтығынан қиындыққа ұшырауда. Өйткені «вариативтілік» термині және басқа да туыстас терминдер («өзгерушілік»,«вариант», «вариация») алғашқыда лингвистикалық емес, жалпы ғылыми лексикаға жататындығында болып отыр. Вариативтілікті галымдар әртүрлі түсіндіреді: «жартылай өзгерушілік», «түр өзгертуге деген қабілет», «түр өзгерту процесі» және т.б. Вариативтілік құбылысын түсіндіруде тіл мамандары оның теориялық анықтамасының шығуын гана емес, сонымен қатар, сол құбылысты түсіну ауқымында да бір шешімге келе алмай отыр. «Вариативтілік» және «варианттылық» терминдері синоним ретінде қолданылады. Варианттылықты тар мағынада қарастырганда, орфографиялық, морфологиялық, сөз жасам, синтаксистік варианттарды айтады. Ал варианттылықты кең мағынада қарастыратын болсақ, онда ол ұлттық-мемлекеттік тіл варианттары, сол тілдің территориалды диалектілері, социолектінің әртүрлі түрлері (жататын әлеуметтік тобына, мамандығы, қызығушылықтарына қарай), сонымен қатар, жасы мен жынысымен байланысты сөйлеу ерекшеліктерін айтады.*

Кілт сөздер: тіл жүйесі, тілдік вариативтілік, инвариант, вариант.

Сабирбаева Феруза Эргалиевна,
PhD докторант 2-го курса,
кафедра общего языкознания и европейских языков,
факультет филологии и мировых языков,
КазНУ им аль-Фараби

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна,
к.ф.н, и.о.доцента,
кафедра общего языкознания и европейских языков,
факультет филологии и мировых языков,
КазНУ им аль-Фараби,
г. Алматы, Казакстан

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ВАРИАТИВНОСТИ

Аннотация. *В современном языкознании проблема языкового вариативности осложняется терминологической неоднозначностью. Это обусловлено тем, что термин «вариативность» и другие родственные термины (варьирование», «вариантность», «вариация») не являются изначально лингвистическими и принадлежат к общенаучной лексике. Вариативность определяется учеными по-разному: «частичная изменчивость», «способность к видоизменению», «процесс видоизменения» и т.д. Трактовка явления вариативности лингвистами различается не только по своим исходным теоретическим установкам, но и по широте понимания самого явления. Термины «вариативность» и «вариантность» обычно употребляют синонимично. Рассматривая вариантность в узком смысле, говорят об орфографических, фонетических, морфологических, словообразовательных, синтаксических вариантах. Имея в виду вариантность в более широком понимании, рассматривают националь-*

но-государственные варианты языка, территориальные диалекты в рамках того или иного языка, различного рода социолекты (по социальной принадлежности, по профессии, по интересам), а также речевые особенности, связанные с различиями в возрасте и поле.

Ключевые слова: *система языка, языковая вариативность, инвариант, вариант.*

Sabirbaeva Feruza Ergalievna,
2nd year PhD student,
The department of general linguistics and European language,
Philology and world languages faculty,
Al-Farabi Kazakh National University

Bektemirova Saule Bekmukhamedovna,
cand.sc., associate professor,
The department of general linguistics and European language,
Philology and world languages faculty,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF LANGUAGE VARIABILITY

Annotation. *In modern linguistics, consideration of issues of linguistic variation is complicated by terminological ambiguity. This is due to the fact that the term «variability» and other related terms («variation», «variation», «variation») are not initially linguistic and belong to general scientific vocabulary. Variability is determined by scientists in different ways: «partial variability», «ability to modify», «process of modification», etc. The interpretation of the phenomenon of variability by linguists differs not only in their initial theoretical principles, but also in the breadth of understanding of the phenomenon itself. The terms "variability" and "variance" are usually used synonymously. Considering variation in the narrow sense, one speaks of spelling, phonetic, morphological, derivational, syntactic variants. Bearing in mind the variability in a broader sense, they consider national-state language variants, territorial dialects within a given language, various sociolects (by social affiliation, by profession, by interests), as well as speech features related to age differences and field.*

Key words: *language system, language variability,invariant,variant.*

Introduction

Language is the totality of varieties, taking into account geographical, social and other stratifications, and the general heterogeneity of the language system is undeniable, therefore variability is an important linguistic phenomenon and requires careful study; questions: what is an option and options; Is it always necessary to have an invariant; whether the concept of a variant is the same for different levels of a language system; when there comes a limit to the variation of the elements of the language in which the divergence of variants arises, which applies both to the divergence of semantic variants of a poly-semantic word, and to variants of the grammatical form, and to the development of variants of the language system as a whole, and even to the appearance of different languages based on the once unified language.

The concept of variability was first introduced by F. de Saussure and characterizes the sign as one of its properties – the desire for changing. In the future, this linguistic phenomenon has been successfully studied by all areas of linguistics in relation to one or another level of the linguistic system. Variability, as a fundamental property of the linguistic system, has received very wide coverage in the works of both domestic and foreign linguists. Nowadays, there is a huge number of works devoted to the study of the essence of this linguistic phenomenon, its nature, types, criteria for selection and functioning. However, at the beginning of the 20th century, the concept of linguistic variability was not at the center of the study of those language questions placed by linguists: the essence and nature of the language, the interaction of the language and society, the structure of the language, the relationship between the plan of expression and the plan of content, etc. Several attempts were made to transfer principles, methods of dividing, as well as identification of invariants and variants from one level to another. However, since the concepts of invariant and variant lay on different planes – in terms of content and in terms of expression, scientists were asked to develop separately the concepts of variability and

variant for each language level, which was first presented as a variant-invariant approach based on phonology material in the framework of the Prague Linguistic club.

Phoneme in the theory of Trubetskoy N.S, the founder of phonology, is an abstract unit (unit of language) and is opposed to sound as a specific unit (unit of speech). In speech, a single phoneme (invariant) can correspond to several realizations – variants. Thus, according to the Prague structuralists, language is invariant, and speech is variable.

In the works of linguists on general linguistics, the phenomenon of linguistic variability includes a variant as a changing entity, which is directly related to the invariant as an unchanging unit. Variants usually mean different manifestations of the same entity, for example, modifications of the same unit, which, with all changes, remains by itself. An invariant is an abstract designation of one and the same entity in distraction from its specific modifications – options.

Specialists in the theory of language see the reasons for the existence of variant forms of the same linguistic unit in the fact that variability is understood as a characteristic of any linguistic variability, which can be the result of evolution, the use of different linguistic means to denote similar or the same phenomena. At the same time, variability is a characteristic of the mode of existence and functioning of units in synchronism [Yartseva V.N., 2000, c. 80].

The terms used in linguistics: “variability”, “variation”, “variability”, “variant” are often used differentially, denote several different concepts, and for this reason have been repeatedly specified. The grounds for clarification of these terms are, firstly, the presence in the language of individual varieties – geographical options, dialects, functional types, genre-style types of language, etc.; secondly, parallel functioning in a language in one or more of its varieties close in content or in design of units of different language levels (phonetic, lexical, grammatical).

The variability of language in the historical plan is a consequence of language evolution, contacts of languages and dialects, the interaction of numerous and diverse intra-systemic factors. The prerequisites of variability are laid down both in the system itself and in specific socio-historical forms of its existence [Podstrakhova A.V., 2003, c. 68].

Variability is defined as 1) the idea of different ways of expressing a linguistic essence as its modification, variety or as a deviation from a certain norm; and as 2) a term that characterizes the way of existence and functioning of language units and the language system as a whole [Solntsev V.M.,1984, c. 34].

Variability is a fundamental property of the language system and the functioning of all units of the language, which is characterized by the concepts of «variant», «invariant», «variation».

In the first understanding of variability, only the concepts of “variant” and “variation” are used, that is, what is being modified is understood as some kind of model, standard or norm, and the variant as a modification of this norm or deviation from it.

In the second understanding, the term “invariant” and the opposition variant / invariant are introduced. Variants are understood as different manifestations of the same essence, for example, modifications of the same unit, which, with all changes, remains by itself. An invariant is an abstract designation of one and the same entity (for example, one and the same unit) in distraction from its specific modifications – variants. Variability pervades the whole language, its system and its implementation in speech and it is an ontological and universal property.

The general and particular problems of language variability have been studied for a long time. One of the foundations of the science of variantology is the theory of word identity, the formation of which dates back to the 1940s of the XX century, when V.V. Vinogradov first put forward the concept of the word form, based on the awareness of the identity of the word in the presence of differential signs of its use. In the 1950s Smirnitsky A.I. and Akhmanova O.S. formulated the basic concepts of variability and carried out a systematic description of word variants of the Russian literary language. Later this theory continued to be developed by a number of researchers who analyzed the following questions*: types of word variants, differentiation of word variants and related phenomena; lexicography of variant units; «word-formation» variation of the word; theory of linguistic norm and questions of practical normalizing activity.*

The theory of word variability was significantly supplemented by the development of such dialectologists as Aryanova V.G, Barannikova L.I, Gakk V.G, Golovina E.D, Bloch M.Ya., Domashnev A.I. and others.

It is often noted that «free treatment of such conceptually important concepts as «variant», «variation» interferes with a common understanding and unified assessment of linguistic facts, especially the status of lin-

guistic units». Often, the different use of the terms "entails significant discrepancies that reflect unequal criteria for identity and difference."

In addition, ambiguously interpreted terms, whose definitions are already defined in linguistics. For example, Devkin V.D. believes that the term "lexical-semantic variation" is used in linguistics contrary to the well-founded understanding of variation as "a slight modification of the form with a common sense". Solntsev V.M. also opposes the use of this term, who notes that it is more advisable to consider that "new lexical meanings are not variants of the original and are not with it with respect to variation. They seem to accumulate in the word and overlap each other".

Despite foreign and Russian scientists, there were attempts of Kazakh linguists to make give the definition of variation and the notion of variant. For example, in the linguistic dictionary the variation is defined as «fundamental and universal peculiarity of the language and language units, providing its functioning and storage. Every unit of the language is unchangeable, it exists in the form of different variants6 the language itself exists in the form of territorial, social, stylistic, functional and other variants» [Suleimenova E.D., 1998, c. 81]

A great contribution to the study of variation was made by scientists, such as A.D. Schweitzer, who studied the variability of the system of British and American English, B. Karchu, who considers the system of modern English in the form of concentric circles – internal, external and expanding, and interest in the social differentiation of language, one of the central problems of modern sociolinguistics, appeared in the works of Derzhavina K.N, Zhirmunsky N.M, Karinsky B.A, Larina B.A, Polivanova E.D, Selishcheva A.M., Sergievsky N.V., Yakubinsky L.P. and other scientists.

In his article «On the problem of social differentiation of language» Schweizer A.D. considers linguistic variation, revealing this concept through the interaction of different sectors of society with each other. He believes that the connection of the social structure with the variability of the structure of the language should be considered taking into account all the elements derived from class structures – social strata, professional, cultural and other groups, up to primary groups (small groups). Mandatory accounting is subject to the impact on the language of the elements of sociocultural and socio-psychological systems – social norms, attitudes, incentives, motivations, orientations, mechanisms of social control.

Significant adjustments to the overall picture of the social differentiation of the language are made by integrated and "functionalized" elements of non-systemic formations (for example, age, gender, ethnic, territorial differentiation). The scientist believes that, like the social differentiation of society, the structure of the social differentiation of language is a multidimensional formation that exists in several dimensions. And this structure is characterized by the opposition of two planes of conditioned variability of the language – *stratification and situational.*

Stratification variability is associated with the social-class structure of society, with its division into classes, social strata and social groups. In this case, the basic unit of analysis is the language groups – the totality of socially interacting individuals who discover the commonality of the systems used. At the same time, the concept of a language collective covers both large and small communities (from a nation to a small group).

Differentiation of variants means the appearance of systemic differences in the nomenclature and use of language units of various levels within the framework of a particular language variant. Language, having become a means of communication in a non-native language environment, objectively adapts to the new cultural and linguistic environment. At the same time, a large number of borrowings, transliterated forms from the native language appear in the vocabulary. Scientists argue whether this process can be characterized as positive, as the erosion of the language norm occurs.

The complexity of the processes of linguistic variation and the interaction of languages in the era of globalization makes it appropriate to distinguish for didactic purposes language as a tool and custodian of culture and language as a means of communication. In the first quality, every existing language is an absolute value and must be preserved and developed as part of the cultural diversity of the world. In the second case, as in the economy, the fewer intermediaries, the better, more effective is the interaction process. Such a distinction seems justified in relation to such a complex phenomenon as a natural language, considered in the diversity of its functions.

The relevance of such a study is due to the increasing attention in science to the general theory of variation as a universal property of the language system and, in particular, to such a promising aspect as structural-typological analysis of variants, revealing the internal mechanism of the device and development of the language during self-regulation.

Modern language studies are increasingly synthesizing concepts, this is how an attempt to describe a holistic system of language is seen, but based on an activity-based approach based on anthropocentric principles. The topicality of such a description is determined by the combination of the problem of structuralism (the representation of language as a system), which is solved on the empirical basis of a specific language material.

For greater accuracy, the term "variability" is referred to as formal variants of the same linguistic units.

According to generally accepted definitions, variants determine:

- as formally different modifications of linguistic units with the identity of the main linguistic meaning;
- and as formations that perform the same function in linguistics and differ among themselves in their distribution in the social and geographical space (Akhmanova O.S., Belchikov Yu.A., Veselitsky V.V).

Rastorgueva T.A. explains variation is the main source of historical changes, as well as the form of implementation of changes, and variability is the source and form of implementation of those formal changes that linguistic units undergo, represented by these series of options.

The term "variability" competes in linguistics with the term "variation". Preference is given to the term "variability", since the term "variation" emphasizes the presence of variants in the language, which in turn assume the presence of an invariant. However, most linguists are inclined to believe that the invariant of speech variants can't always be distinguished. Invariants, as a rule, are easily distinguished when it comes to units of a unilateral level i.e. phonological. An example of this is the phonemes of a language as invariants, to which the allophone variants go back, which, in turn, serve as invariants for the background variants. However, when it comes to distinguishing an invariant at the sign level of the language, the task becomes much more difficult. Already at the morphological level, its applicability requires substantiation. For example, between forms and *know* and *knows* the difference does not affect the meaning. But when you go to the syntax level, the situation changes dramatically. A change in the syntactic construction very rarely leaves the significate component of the value unchanged. For example, if there is a difference in the word order, the denotative and the indicative values of the sentence may coincide, but the options may differ in the communicative plan

As for the term "variability," there is no need to necessarily look for an invariant: it is volatile as a phenomenon and seems neutral. The idea of language variability is due to the communicative orientation of the language process itself, its content, and its semantic integrity.

The idea of variability of a language gave rise to many problems, since it was necessary to revise some old established concepts and terms of grammar and develop new language data. The path to understanding variants and variation lies through the accumulation and generalization of theoretical material. The language has inherent properties of variability and change and any modern language can be traced in development and the form of manifestation of its development is a gradual change in all its subsystems [Khudyakov A.A., 2005, c. 215].

The types of variability (variation) are carried out on the basis of living sciences, which allows differentiation between the three main groups of variability:

1) Individual and group; 2) somational and mutational; 3) isolated and connected.

In relation to the object, the author subdivides the causes of variability and changes into those having an external and internal character. Internal causes are rooted in the nature of the object itself, are inherent in it and are obligatory and inevitable. External causes lie outside the object itself, are caused by the impact on the object of another or other objects, as well as the environment in which it operates and therefore are not inevitable and mandatory.

The results of variation can also be fundamentally different:

1) can weaken over time, putting forward one of the variants first as the main and then the only possible;

2) can lead to a qualitative transformation of the object;

3) may cause the death of the object in the event if qualitative change in the object has not been compensated.

The author believes that the general principles of the variability theory are quite applicable to the language. The reasons for the variability of the language are obvious, since the native speakers are people, part of the nature. The language is characterized by all types of variability: a huge number of somational changes that occur in the language daily and hourly. However, the vast majority of them do not take roots, otherwise the language could not fulfill its communicative function due to the rapid and chaotic change, which would lead to a communicative alienation of people.

Mutational changes, which are devoted to textbooks on the history of language, are immeasurably less than somational. However, in a qualitative change, their role is extremely important, since they are a form of manifestation of linguistic evolution. Individual and group variation also qualifies as language-specific traits. As an example, the author cites the well-known opposition «idiolect – national language.»

The difference between isolated and related types of changes is confirmed by the following examples: an example of the first type in British English is the movement of stress in words borrowed from French from the last syllable to the first (*buffet, depot, garage*). This change of stress was caused by the need to adapt these words to the norms of British pronunciation, but it did not cause any other changes either in these words or in the language as a whole. An example of the changes of the second type is the reduction of unstressed vocalism in the Middle English language, which entailed a radical restructuring of the entire grammatical system and ultimately changed the typological face of the English language.

Language, like any other object, changes in space and in time. The spatial variability of the language is manifested in its dialect and variant heterogeneity, temporal – in its diachrony. In addition, it is characterized by social variation, which manifests itself in jargon and slang. This is because language as an object has not only spatial and temporal, but also a human dimension.

Variability is inherent in any language, manifesting itself at all levels of its functioning: phonetic, lexical and grammatical.

Structuralist researchers drew attention to spoken language. In structural linguistics, especially in American descriptivism, the grammar object was significantly expanded: it was supposed to study any sentence actually written or pronounced and included in the corpus of collected examples.

Conclusion

The problem of variability of linguistic units is currently one of the actively developed problems. Language is no longer regarded as a rigid scheme that generates only correct sentences, but deviations from some unverifiable, deductive correctness as free variation, which does not deserve the attention of linguists. Summarizing the foregoing, regarding the general theoretical problems of linguistic variation, as well as the correlation of various variant logical terms, we can conclude that the consideration of linguistic variation is complicated by the lack of a single generally accepted terminology. Often there is either a synonymous use of various terms or the use of certain terms without specifying them.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.
2. Подстрахова А.В. Проблемы регионального варьирования языков в эпоху глобализации (на примере современного английского языка) // Международный научно-практический (электронный) журнал “Inter-culur@l-net”. 2003. Вып. 2.
3. Солнцев В. М. Вариативность как общее свойство языковой системы / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31-42.
4. Кауфурова Л.А. Вариантность и вариативность. http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2008/II/uch_2008_II_00047.pdf
5. Сулейменова Э.Д. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым. 1998-544 б
6. Худяков, А.А**.** Теоретическая грамматика английского языка /А.А. Худяков. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 256 с.

REFERENCES

1. Linguistics: a large encyclopedic dictionary / Chief editor V.N. Yartseva. – 2nd edition – M .: A large Russian Encyclopedia, 2000. – 688 p.
2. Podstrakhova A.V. Problems of regional variation of languages in the era of globalization (using the example of modern English) // International scientific-practical (electronic) journal “Inter-culur @ l-net”. 2003. Issue. 2.
3. Solntsev V. M. Variability as a general property of a language system / V. M. Solntsev // Problems of linguistics. – 1984. – No. 2. – 31-42p.
4. Kaufurova L.A. Variation and variability. http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2008/II/uch_2008_II_00047.pdf
5. Suleimenova E. D. Linguistic dictionary. Almaty: Science. 1998-544 p
6. Khudyakov, A.A. Theoretical Grammar of the English Language / A.A. Khudyakov. – M.: Publishing Center "Academy", 2005. – 256 p.

ӘОЖ 371.212.802.0:371.321.8

Сәрсембай Сая Бөлебайқызы,
магистрант,
Шетел тілдері және аударма кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан,
e-mail: s.saya_86@mail.ru

Абадилдаева Шырын Келесбаевна,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Шетел тілдері және аударма кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

ОҚУШЫЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ТЫҢДАП ТҮСІНУГЕ ДАҒДЫЛАНДЫРУДЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Түйіндеме: *Мақалада ағылшын тілін үйрену барысында оқушыларда тілді меңгеруде кездесетін тыңдап-түсінуге дағдыландырудың қиындықтары, оқытушы тарапына алуан түрлі жаттығуларды орындау нәтижесінде оқушылардың тыңдап-түсіну қабілетін дамытып, аталған қиындықтарды еңсеруге болатындығы түргысында сөз болады. Мәтіндерді тыңдаудағы оқушылардың бірінші және басты қиындығы – сол мәтіннің мазмұнын түсіну. Оқушылар мәтіннің мазмұнын қалай, қаншалықты түсінгенін мұғалім тексеріп отыруға тиіс. Ауызша сөзді игеру үшін сөйлей білсе жеткілікті. Ал ауызша айтылған сөзді тыңдап-түсіну – сөйлеудің серігі. Сөйлей білген адамға тыңдап-түсінуге арнайы дағдыланудың қажеті жоқ. Ол дағдылар өз-өзінен қалыптасады. Басты дағды – сөйлеу дағдысы. Бір тілде сөйлей білген адам сол тілде айтылған ауызша сөзді тыңдап-түсіне алады.Мұндай көзқарастың қате екенін психологиялық зерттеулер де, шетел тілдерін оқыту теориясы мен практикасы да дәлелдеп беріп отыр.*

Кілт сөздер: *тілдік қарым-қатынас, механикалық тіл, тыңдап түсіну, паралингвистикалық құралдар, тілді тасымалдаушылар.*

Аннотация: *В статье рассматриваются трудности восприятия на слух на английском языке, развитие у слушателей умение слушать с помощью разнообразных упражнений со стороны учителя. Самая главная трудность слушателей в прослушивании текстов заключается в понимании содержания текста. Учитель должен проверить, насколько хорошо ученики понимают содержание текста. Достаточно уметь говорить, чтобы освоить устное слово. И слушание произнесенного слово является спутником речи. Кто умеет говорить, тот не нуждается в специальной подготовке, чтобы слушать. Эти навыки формируются спонтанно. Основным навыком является умение говорить. Человек, говорящий на одном языке, может слушать и понимать произнесенное слово на этом языке, и как психологические исследования, так и теория и практика преподавания иностранных языков доказывают, что эта точка зрения неверна.*

Ключевые слова: *языковая коммуникация, механический язык, аудирование, паралингвистические инструменты, языковые носители.*

Summary: *The article discusses the difficulty of listening in English and the development of students' listening skills through a variety of exercises from the teacher. The main students' difficulty in listening to texts is to understand the content of the text. The teacher should check how well the students understand it. It is enough to be able to speak in order to master the spoken word. And hearing the spoken word is a companion of speech. Who speaks well, and then he does*

not need special training to listen. These skills are formed spontaneously. The main skill is the ability to speak. A person, who speaks one language, can listen and understand the spoken word in that language, and both psychological research and the theory and practice of teaching foreign languages prove that, this point of view is incorrect.

Key words: *language communication, mechanical language, listening, paralinguistic tools, language carriers.*

Қазақстан Республикасы әлемдік бірлестікке кірген заманда білімнің рөлі мен маңызы артты. Жалпы орта білім беретін мектептерде ағылшын тілінің мазмұны анықталып, оған қойылатын талаптар айқындалуда. Ағылшын тілін ана және орыс тілімен қатар оқыту барысында мұғалім оқушылардың тыңдап түсіну, сөйлеу, оқу және жазу іскерліктері мен дағдыларын жетілдіріп қана қоймайды, оларды өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым – қатынас мәдениетіне де үйретеді. Оқушылардың ағылшын тілінде сөйлеу қабілеттерін жетілдіру мектепте берілетін бүкіл білім мазмұнының басты мақсаты болып табылады. Ағылшын тілі арқылы оқушылар әлемді таниды, тілін оқып жатқан елдің мәдениетімен, салт-дәстүрі және өмірімен танысады.

Ағылшын тілінде оқушылар дұрыс қарым – қатынас жасай алу үшін, олар алдымен ауызша айтылған сөзді тыңдап түсінулері тиіс. Тыңдап түсіну – сөйлеудің серігі. Ауызша айтылған сөзді қабылдау мен түсіну өте күрделі психикалық әрекет. Әрбір ғылым саласында қиындықтар кездесетіні анық. Шетел тілін оқыту теориясындағы қиындықтың бірі – тыңдап-түсіну болып табылады. Көп уақыт бойы әдіскерлер тыңдап-түсінуді сөйлеу қызметінің түрі деп те, оқытудың мақсаты ретінде де қабылдаған жоқ. Кочкинаның мақаласында көрсетілгендей: «... шет тілін меңгеру және тілдік дағдыларын дамыту, негізінен, тыңдап-түсіну арқылы жүзеге асырылады» [*Кочкина З.А., 1964, 39 б.*]. Сондықтан, тыңдап-түсіну ең үлкен қиындықты туғызады.

Оқыту процесінде қиындықтарды жою емес, бірінен соң бірін дәйекті жеңу дұрыс болып есептеледі. Психологтар атап өткендей, ең тиімді дайындық бұл жеке тұлғаның қобылжуын, еркі мен көңілін басқаға айналдыру кезінде жүзеге асады. Тыңдап-түсінуді оқытудағы қиындықтарды жеңу және соның негізінде шынайы жағдайда сәтті жұмыс істей алатын дағды мен іскерлікті қалыптастыру мақсатын жүзеге асыру үшін туындайтын қиындықтарды айқын елестете алуымыз керек:

1) сөйлесудің мағыналық мазмұны;
2) тілдік қарым-қатынастың формасы;
3) тілдік мәселенің сипаты;
4) ұсынылған хабарламаның шарттары;
5) тыңдаушының есту тәжірибесі;
6) ақпарат көздері.

Әдетте әдістемелік әдебиетте негізгі екі қиындық көрсетіледі психологиялық және лингвистикалық. Алдымен психологиялық сипаттағы қиындықтарға тоқталсам:

– тыңдап-түсіну біржолғы естігенді қабылдайтын қиын дағды. Біржолғы таныстыру шынайы ауызша-тілдік қарым-қатынаспен байланысты. Бұл қиындықты оқушылардан қайталап сұрап, нақтылайтын сұрақтар қойып біртіндеп жоюға болады.

– тыңдап-түсінудегі әр түрлі ақпарат көздері қиындықтар туғызады. «Механикалық тілді» (жазба) қабылдау сөйлеуші адамды көрмегендіктен қиынға соғады, себебі ол адам кейде керек кезде сөзін баяулатады немесе қайталайды, немесе ым-ишара түрінде көрсетіп көмектеседі (паралингвистикалық құралдармен). Оқытудың техникалық құралдарын пайдалануда мұндай көмектер мүлдем болмайды. Тәжірибе көрсеткендей, оқушы өзінің мұғалімінің сөзін, сонымен қатар өз ұлтының адамдарының сөзін түсінеді екен. Алайда, тілді тасымалдаушылардың сөздерін дұрыс түсінбейді. Мұның басты себебі: тілді тасымалдаушылардың ауқымды тақырыпта сөйлесуі, тілдік материалға бай, сөзді айту жылдамдығының тез болуы. Дегенмен, мұнан өзге де себептер бар. Қазіргі уақытта тілді тасымалдаушылардың ауызша сөздері жазбашадан өзгерірек екені белгілі. Олар көбінесе әдеби стильден гөрі, өздеріне таныс стильді қолданады. Оқушылар тыңдайтын мәтіндер әдеби тілде болғандықтан және көбінде жазба көздерінен алынатындықтан, оқушыларды табиғи тілді түсінуге үйрету қиынырақ. Тілді тасымалдаушының сөздерін түсінуге байланысты қиындықтарды жеңу үшін, біртіндеп мұғалімнің ұсынатын мәтіндерінің санын қысқартып, оқытудың бастапқы кезеңінен бастап-ақ тілді тасымалдаушылардың сөздерін естіртіп, олардың құлақтарын үйрете беру қажет. Оқушылар әр түрлі дикторды (ер кісі, әйел кісі, бала) тыңдаса, сөйлесу әдебіне оңай бейімделетінін есте сақтау қажет.

– сөйлеудің жылдам темпі түсінудегі ең үлкен әсер ететін фактор болып табылады (әсіресе бастауыш кезеңде). Қызығы түсінуге әсіресе сөйлеудің баяу қарқыны әсер етеді. Түсінуге сөйлеу жылдамдығын

арттыру ықпал етеді, бірақ белгілі бір шекке дейін ғана. Сөйлеу қарқынының тыңдап-түсінуде маңызы зор, себебі фразаны тағы да ойласып, кері қайтуға мүмкіндік жоқ. Тілді тасушылардың сөйлеу қарқыны шетелдік адамға тез сияқты көрінетіні белгілі. Бұл тыңдаудағы тілдік тәжірибенің жетіспеушілігімен түсіндіріледі, яғни тыңдаушының ішкі сөйлеуі айтушының сыртқы сөйлеуінен қалып қояды. Сондықтан аудитор естігенді қайталап үлгірмейді, ал онсыз хабарламаның мағынасын түсіну мүмкін емес. Сонымен қоса, тіл тасушының баяу қарқыны, тыңдаушының ана тілінің қарқынынан аспайтындықтан, тыңдаушыға сөйлеу қарқынының өзінің қарқынымен сәйкес келгені қолайлы болып саналады. Бұл қиындықты жеңу үшін оқытуды баяу темптегі мәтіндерді беруден бастау қажет. Алайда, кейде бұл қарқынның өзі тілді енді үйренушіге тез көрінеді. Бұл жағдайда, сөйлеу қарқынын баяулатпай, фразалар арасындағы паузаны ұзарту қажет. Бұл оқушының қалып қоюын жояды. Тәжірибе көрсеткендей, бастауыш сыныпта берілген жылдамдыққа тез бейімделетіндіктен, паузаларды қысқартуға, біртіндеп темпті жылдамдату арқылы шынайы темпке жетуге мүмкіндік береді.

Ал енді лингвистикалық сипаттағы қиындықтарға ойысар болсақ, лингвистикалық тыңдап-түсіну қиындықтарын сипаттауды диалог пен монологты қысқаша салыстырмалы талдаудан бастау керек, себебі бұл тілдік формалар тілдік құралға ғана емес, мәтіннің құрылымдық және композициялық сипаттамасына да әсер етеді.

Диалогтың тілдік құралы сөйлеудің мақсатымен анықталады. Мысалы, бәрін айтып тастау, өзінің жағдайында сипаттау, тыңдаушыға әсер ету, қайталау, асырып айту диалогтық тілді эмоциялы етеді. Егер сөйлесетін адамдарға сөйлесудің тақырыбы таныс болса, олар қысқартылған тілді пайдаланады. Мұндай сұхбаттасуда паралингвистикалық құралдан басқа, ілікпе сөздегі параллелизм болуы мүмкін. Сөйлеушілер арасында ішкі байланыс болмаса, диалог неғұрлым ауқымды құрылымды талап етеді. Мұндай сұхбатта ол монологпен бірігуі мүмкін. Тыңдаушы диалогқа қатысуы мүмкін, немесе «сырттан» қабылдауы мүмкін. Бірінші жағдайда қабылдаудың қиындығы айтудың қиындығымен бірігеді және соңында мынаған әкеліп соқтырады: темпке және байланыстың шартына бейімделу қажеттігі; белгілі бір тілдік жылдамдықты сақтау; ынталандыру және интонациялық моделді дұрыс таңдау; түрлендіруді қолдану. Киноны немесе дыбысты қабылдауда оған қатыспай, диалогты сырттай тыңдау арқылы жүзеге асады. Мұнда да қиындықтар бар. Бұлардың ішіндегі ең қиыны сөйлесу барысындағы адамды көрмей, қашықтықтағы тілді қабылдау болады. Көру аппаратын қолданбау болжауды қиындатады, жадыға салмақ түсіреді, сөйлесудің жағдайын және тақырыпқа кіру процесін баяулатады. Жоғарыда аталған ерекшеліктерді тілдік хабарламаны жариялау әдісін, оның көлемі мен тіл қиындықтарын анықтауда ескеру қажет.

Монологтық сөзде тілдік құралдарды таңдау пікірді айту мақсатына, қарым-қатынас жағдайы, сөйлеушінің жеке ерекшеліктеріне (оның білімі, эмоционалдық жай-күйі, көрермендермен қарым-қатынасы) байланысты. Монолог әңгіме, қойылым, доклад немес лекция ретінде әңгіменің құрамдас бөлігіне енгізілуі мүмкін. Монолог қайталау, риторикалық сұрақтар, бүйрық, ой мен ритмді үзу, кірме сөздер мен сөйлемдер сияқты экспрессивті құралдар арқылы жүзеге асады. Мұның бәрі монологтық тілге қарапайымдылық пен табиғилылық береді, көрермендермен байланыс нығая түседі [*Садықов Т.С.,2003, 96 б.*].

Қабылдаудағы маңызды кедергі грамматикалық қиындықтар болып отыр. Олар синтаксис пен қатар, морфологиямен де байланысты. Оқушылар қабылданған сөздерді жеке элементтерге бөліп қарастырып, олардың арасындағы байланысты анықтау қажет.Ағылшын тілін түсінуде грамматикадағы үлкен қиындықтар көп жағдайда әр түрлі лексикалық мағынасы жоқ, көмекші сөздерге қатысты болып келеді. Ауызша сөйлеуде көмекші сөздердің әлсіз формасы қолданылады (*you've, I've, he's*).

Хабарламаның тілдік формасына қатысты қиындықтар екі себептен туады:

а) оқытылып отырған тілдің материалындағы хабарламаның мазмұнына байланысты;

ә) хабарламада таныс, бірақ тыңдап қабылдауға қиындық келтіретін материал болса.

Тілдік форманың қиындықтарын айтқанда, сөйлемнің ұзақтығын ұмытпаған жөн. Сөйлемнің аяқталғанына дейін сақталатын қысқа мерзімді жадының көлемі шектеулі екені түсінікті. Егер сөйлемнің ұзындығы жадының көлемінен асып кетсе, тыңдаушы естіген сөйлемінің басын ұмытып, оның мағынасын синтездей алмайды. Эксперименттік зерттеулердің нәтижелері дәлелдегендей, естіп қабылдаудағы сөйлемдегі сөздер көп дегенде 13-15-ке тең болуы керек. Сонымен қатар, осыған сай, шетел тілін енді меңгеріп жатқан оқушылардың жады көлемі кішірек, сондықтан олар 5-6 сөзбен ғана шектеледі. Демек, бастапқы сатыда сөйлемнің ұзындығы 5- 6 сөзден аспауы қажет [*Г. Амандыкова 1990, 78 б.*].

Бағыныңқы сөйлемнің, кірме сөздердің, жаңа грамматикалық құбылыстардың көптеп кездесуі мәтінді түсінуді қиындата түседі. Сәйкесінше, мұның бәрін мәтін таңдау барысында ескеріп, түсіндіріп, немесе оқушыларды қиындықтарды жеңуге бағыттау керек (негізгі мазмұнын түсініп және ұсақ-түйек элементтерді ескермеу жолы арқылы жүзеге асыруға болады).

Ауызша тілдегі фонетикалық қиындықтар кейде ең негізгі болып саналады. Бұлай деп айту әбден негіз бар, әсіресе, бастауыш буынды оқытуда. Фонематикалық естудің дұрыс жетілмеуі, дұрыс айту дағдысының болмауы, акустико-артикуляциялық үлгілердің толық қалыптаспауы тыңдаушының назарын бөледі, соңында сөздің мағынасын түсінбей қалады. Кейінірек сөздердің фонетикалық нұсқасын белгілі бір белгілермен ажырату дағдысы қалыптасады.

Фонетикалық қиындықтар барлық шетел тілдеріне ортақ немесе жеке тілге ғана байланысты болуы мүмкін. Ортақ қиындық сөздегі дыбыс пен сөйлемдегі сөздердің арасында анық шекара болмауы болып табылады; ана тілінде жоқ фонеманың, шетел тілінде болуы, мысалы: ағылшын тілінде [ð], [ŋ], [θ].

Н.В. Елухина ақпарат көздерінің педагогикалық процесіне келесі мақсатты қосуды ұсынады:

1) мұғалім сөзі + суретті көрнекілік
2) мұғалім сөзі + диафильм
3) тек мұғалім сөзі
4) мұғалім сөзі + кинофильм
5) диафильм + бейтаныс дауыс
6) теледидар
7) кинофильм + бейтаныс дауыс
8) дыбыс жазбалары(мұғалім сөзі)
9) дыбыс жазбалары (бейтаныс дауыс)

Тыңдап түсіну қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік еске, қабылдауға, логикаға, санаға, ажырату және таным механизмдеріне, салыстыруға, жинақтауға байланысты [*Елухина Н.В., 1993, 113 б*].

Тыңдап түсіну барысында оқушылардың санасында фонетикалық және интонациялық есту қабілетін қалыптастыру керек, себебі бұл күрделі процесс болғандықтан жалпыға ортақ қиындықтарды және арнайы қиындықтарды ескерген дұрыс. Олар:

– Сөйлеуші қолданған кейбір лексикалық және грамматикалық материал оқушыға таныс емес болуы мүмкін, бұл жағдай оқушыға тыңдаған мәтіннің мазмұнын түсінуді қиындатады. Бұл қиындықты жеңудің жолы – оқушылардың пассивтік және потенциальдық сөздік қорын байыту;

– Мұғалім әдетте сабақта өте баяу ырғақпен сөйлейді, мақсаты – оқушылар оның айтқан сөзін түсінсін дегені. Оқушылар осындай баяу сөзге дағдыланады да, дұрыс ырғақта сөйлеген сөзді түсінбейді. Міне мұндай қиындықты сабақта тек техникалық құралдарды қолдану арқылы жеңуге болады;

– Әр адамның дыбыстарды айту ерекшеліктері мен интонациялық ерекшеліктері болуы заңды құбылыс. Оқушы өз мұғалімінің сөйлеу ерекшеліктеріне дағдыланып алады да, басқа адам айтқан сөзді түсінбеуі мүмкін.

– Мұғалім сабақта шетел тілінде сөйлегенде, айтқан сөзін оқушылар түгел түсінсін деп бірнеше рет қайталап айтады. Оқушылар осы қайталауға үйренеді. Шынайы коммуникацияда сөйлеуші айтқанын қайталамайды, сондықтан мұғалімнің мақсаты оқушылардың тыңдаған мәтіннің мазмұнын бір – ақ рет тыңдағанда түсінуге дағдыландыру. Ал кей жағдайларда оқушылар мәтіннің мазмұнын бір рет тыңдағанда түсінбесе, оны екінші рет тыңдатуға болады, дегенмен, бұл жолы мұғалім тыңдайтын мәтінге қосымша бір тапсырма беруіне болады. Мысалы, мәтінді екінші рет тыңдаңдар да, бұл оқиғаның басты кейіпкеріне / оқиға уақытына / оқиға жеріне және т.б. назар аударыңдар деген сияқты тапсырмалар;

1) Келесі бір қиындық мынада: егер тыңдаушы сөйлеушінің бет – әлпетіне көріп, оның сөйлеу органдарының қимыл – қозғалысын көріп отырса, онда ол өзі тыңдап отырған сөзді жеңіл түсінеді, бірақ та мұндай жағдай ылғи бола бермеуі мүмкін (телефон арқылы сөйлесу, радиодан хабар тыңдау, т.с.с.). Жоғарыда айтылған қиындықтарды жеңудің алғы шарты – мұғалімнің сабақта техникалық құралдарды кеңінен пайдалануы және тыңдау қабілеттерін дамытуға арналған жаттығуларды орнымен ұйымдастыра алуы. Оқушылардың түсініп тыңдау қабілеттерін дамытуда төрт жаттығулар тобын ұсынуға болады.

– *Бірінші топ* жаттығуларының мақсаты – мәтінді тыңдаудың алдында лингвистикалық және психологиялық қиындықтарды алдын ала жою.

– *Екінші топ* жаттығудың мақсаты – мәтінді тыңдауға арналған жаттығулар. Мұнда оқушылар мәтінді тыңдап, оның тақырыбын, идеясын анықтай отырып, берілген кестені немесе сызбаны толтыру, сұрақтарға берілген жауаптардың мәтін мазмұнына сәйкес келетінін анықтау және т.б.

– *Үшінші топ* жаттығудың мақсаты – мәтін мазмұнын толық түсініп, оқушылардың бойында төмендегідей іскерліктерді дамыту: интерпретация, комментарий және талдау жасай алу. Мысалы, тыңдаған мәтіннің тақырыбын талдау, мәтін мазмұнына берілген ассоциограмманы толтыру, оқиғаны бағалау, басты кейіпкерді сипаттау, мәтінді коммуникация жағдайымен үштастыра білу және т.б. Үшінші топ жаттығуларын орындау барысында оқушыларға тірек сөздер, жоспар, суреттер, сызбалар және т.б. ұсынуға болады.

– *Төртінші топ* жаттығудың мақсаты – оқушыларды мәтін мазмұнының басты идеясына байланысты ойларын айтқызу, пікір – талас ұйымдастыру, "дөңгелек үстел" ұйымдастыру, сахналау, сценарий жазу және т.б. [*Сысоев П.В. 2007, 77 б.*].

Енді тыңдауға арналған мәтіндерге қойылатын талаптарға тоқтала кетсем.

Олар:

– тыңдауға арналған мәтіннің мазмұнының тәрбиелік мәні болуға тиіс және оның мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек;

– мәтіннің берік логикасы болуы шарт;

– мәтіннің мазмұнында тыңдаушылар үшін қызықты жаңа мәселе болуы керек;

– мәтіннің аутенсивті, яғни шындыққа негізделген, жасанды мәтін емес болуы тиіс.

Оқушыларға ана тілінің негізінде ағылшын тілін үйрету, оларды өз ойын ауызша және жазбаша дұрыс баяндай білуге үйрету, ағылшын тілінде жазылған шығармалардың тіл байлығын игере отырып, сөздік қорларын байыту тәрізді іскерлік дағдыларын қалыптастыру, адамзаттың ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетімен, білімімен қаруландыру, осылайша, егемен еліміздің ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тарихи құндылықтары мен ізгілік тағылымдарын шет тілі арқылы дамыту пән мұғалімдерінің басты мақсаты болуы қажет.

Мақалада тілге тиек еткен ойларды қорытындылай келе, оқушылардың тыңдап түсіну дағдысын қалыптастырып, дамыту қажет. Егер де тыңдап түсіну дағдысын дамытпасақ, оқушыларымызды шетел тілінде сөйлей алуға да үйрете алмаймыз. Сонымен, тыңдап-түсіну тыңдаушыға тәуелсіз, объективті сипаттағы қиындықтармен өзара тікелей байланысты деп санау шартты.

Жоғарыда аталған қиындықтардың бәрін сөйлеу қызметін дұрыс ұйымдастыру арқылы жеңуге болатынына көзім анық жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кочкина З.А. «Аудирование как процесс восприятия и понимания звучащей речи» // Иностранные языки в высшей школе. 1964 №1 с.39
2. Елухина Н.В. «Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики» // Иностранные языки в школе. 1993., №2 с.113
3. Садықов Т.С., Әбілқасымова А.Е. «Жоғары мектепте білім берудің дидактикалық негіздері». Алматы, 2003. – 96 б.
4. Г.Амандыкова, Б. Баймұханова «Ағылшын тілін оқыту әдістемесі» Алматы, 1990. – 78 б.
5. Сысоев П.В. «Развитие умений учащихся воспринимать текст на средней и старшей ступенях общего среднего образования». Москва, 2007.- с. 77

ӘОЖ 81-811

Сәрсембай Сая Бөлебайқызы,
магистрант,
Шетел тілдері және аударма кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан,
e-mail: s.saya_86@mail.ru

Бекназарова Ұлжан Өмірзаққызы,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Шетел тілдері және аударма кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ПОСТПОЗИЦИЯЛЫ ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЛАМАЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРЫ

Түйіндеме: *Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразалық етістіктерді бір-бірімен салғастыра зерттеу олардың арасында көптеген ұқсастықтар мен айырмашылықтардың бар екендігін көрсетіп берді. Ағылшын тіліндегі фразалық етістіктерге көпмағыналық тән және тілде кездесетін екі түрлі фразалық етістіктердің кейбір мағыналары ортақ болып келеді. Ағылшын тілінде бірдей етістіктер емес, бірдей постпозициялары бар фразалық етістіктер бір-біріне синонимдер болуы мүмкін, қазақ тілінде де постпозиция ретінде фразалық етістіктердің екінші етістік компоненті мағыналық жағынан мағыналас тіркестер жасай алады. Қазақ тілінде постпозициялар тіркесетін бірінші компонент зат есімдер болып келеді. Сондай-ақ ағылшын тіліндегі постпозициялар сияқты қазақ тіліндегі фразалық етістіктер құрамындағы етістік-постпозициялардың тіркескен сөзіне үстейтін мағыналары ұқсас. Екі тілдегі фразалық етістіктердің ұқсастығынан гөрі айырмашылықтарының басымырақ болуы қазақ және ағылшын тілдерінің арасында шығу тегі жағынан, яки генетикалық байланыстың жоқтығы себеп болуы мүмкін.*

Кілт сөздер: *фразалық етістіктер, постпозиция, салғастырмалы лингвистика, адвербалды лексема, морфема, префикс, идиома.*

Аннотация: *Сравнительное изучение фразовых глаголов в английском и казахском языках показало, что между ними много сходств и различий. Фразовые глаголы в английском языке неоднозначны и имеют некоторые общие значения двух разных фразовых глаголов, которые встречаются в языке. Фразовые глаголы с одинаковыми постпозициями, но не одинаковыми глаголами в английском языке, могут быть синонимичны друг с другом, и в казахском языке в качестве постпозиции второй компонент глаголов фразовых глаголов может составлять семантически значимые фразы. Первым компонентом, объединящим постпозиции на казахском языке, являются существительные. Кроме того, глаголы-постпозиции в казахских фразеологических глаголах, как и постпозиции в английском языке, имеют значения, аналогичные составному слову. Преобладение различий, а не сходств фразовых глаголов в двух языках, может быть связано с отсутствием происхождения или генетической связи между казахским и английским языками.*

Ключевые слова: *фразовые глаголы, постпозиция, контрастная лингвистика, adverbial* ***лексема, морфема, префикс, идиома.***

Summary: *A comparative study of phrasal verbs in English and Kazakh languages showed that there are many similarities and differences between them. Phrasal verbs in English language are ambiguous and have some common*

meanings of two different phrasal verbs, which are found in the language. Phrasal verbs with the same positions, but not the same verbs in English language can be synonymous with each other and in Kazakh language phrasal verbs as a postposition, the second component of the phrasal verb can make semantically significant phrases. The first component combining postpositions in Kazakh language are nouns. In addition, postpositional verbs in Kazakh phraseological verbs, as well as postpositions in English have meanings similar to a compound word. The predominance of differences, not similarities of phrasal verbs in two languages may be due to the lack of origin or genetic connection between Kazakh and English.

Key words: *phrasal verbs, postposition, contrastive linguistics, adverbial lexeme, morpheme, prefix, idiom.*

Әлемдік лингвистикада ағылшын тілі теориясы мен оқыту әдістемесінде зерттеушілердің фразалық етістіктерге көңіл бөле бастағандарына жарты ғасырдан аса уақыт болды. Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес елдегі беделді тілдердің бірі – халықаралық қатынастағы ағылшын тілі болып саналады. Әлемдегі елдердің басым көпшілігі ағылшын тілінде сөйлейді. Қоғамдық өмірдің кез-келген саласында ағылшын тілі насихатталуда.

Қазіргі таңда қазақ және ағылшын тілдеріне қатысты көптеген мәселелердің, ортақ заңдылықтары мен құбылыстардың әлі жете зерттелмеген түстарын түсіну, тану және зерттеу – тіл мамандары үшін көкейтесті мәселе. Қазақ-ағылшын тілдерін салғастыра зерттеу кейінгі уақытта етене қолға алына бастағандықтан әлі де болса шешімін таппаған дүниелер баршылық. Осындай тың әрі өзекті мәселелердің бірі – фразалық етістіктердің, оның ішінде оларды жасауға тікелей қатысатын постпозициялардың салғастыра зерттелуі.

Сөйлемге үйытқы болатын – постпозициялардың ағылшын және қазақ тілдеріндегі айырмашылықтары мен ұқсастықтары бұл мақалада салғастырмалы лингвистика тұрғысынан сипатталады.

Тіліміздің фразеологиялық қорында орасан зор орын алатын постпозициялы тұрақты тіркестерге Ю.А. Жлукентенко, С. Берлинзон, И.Е. Аничков, Н. Амосова сынды көрнекті ғалымдар назар аударып, өздерінің зерттеу еңбектеріне арқау қылған. Ал қазақ тілінде жоғарыда аталған тілдік бірліктер І. Кеңесбаевтың тұжырымы бойынша фразалық тұрақты тіркестер деп аталады.

Постпозициялар қазақ және ағылшын тілдерінде фразалық етістік жасауда басты қызмет атқарады. Екі тілде де фразалық етістіктер құрамындағы постпозициялардың тіркескен сөздеріне үстейтін мағыналары мен атқаратын қызметтері бір-біріне ұқсас болып келеді. Тілдің грамматикалық құрылымындағы бірсыпыра өзгерістер кеңістіктік үстеулер мен етістік постпозициясындағы адвербалды лексемалардың біршама көбеюіне алып келді. Осылайша белгілі бір бүтін сөз тіркестері – фразеологиялық бірліктер пайда болды. Фразеологиялық бірліктерге ұқсас, етістіктің постпозитивті орналасқан элементпен тіркесуі бірте-бірте алуан түрлі мағыналарды білдірудің жалпы құралына айналды. Адвербиалды постпозициялар (adverbal postposition) деп етістікке тіркесіп, олардың мағынасын анықтайтын, толықтыратын, аша түсетін келесі ауыз толтырып айтарлықтай ерекшеліктері бар бірліктерден тұратын бірнеше постпозитивті үстеу болып келетін түрлерін айтамыз (*up, out, off, etc.)* “adverb” ағылшын тілінен алынған аудармасы «үстеу»: постпозиция етістіктерге тіркескенде құрамды “*to grow up*” тіркесі пайда болады. Бұл құбылыстарға қосқан үлесі мол профессор И.Е. Аничков «Постпозиция синтаксистік емес, морфологиялық емес, лексикалық бірлікке жатады», – деген пікір айтқан. Айтылған етістіктің постпозитивтік элементін В.И. Ильиш «сөз бен морфема арасындағы қосымша» деп атады. Мұндай элементтер сөйлемде жеке сөйлем мүшесі бола алмайды, осы себептен олар сөзжасамдық қызмет атқарады және жүрнақтарға ұқсайды [*Ильиш Б.А., 1977, 8 б.*].

Ю.А. Жлукентенконың пікірінше, мұндай комбинациялардың екінші элементі – «постпозитивті префикс», ал оның етістікпен байланысы «біртұтас сөз тіркесі емес, ортақ бөлек лексема» [*Жлуктенко Ю.А., 1954, 110 б.*]. С. Берлинзон «формасы мен мағынасы бойынша демеулікке ұқсас келетін, *(in, down, off*) және префикске де жатпайтын етістік пен кеңістік үстеу тіркестерін (*away, back, forth*) етістік – үстеу тіркес компоненттері» деп атайды [*Берлинзон С.Б., 1964, 415 б.*]. Мәселен, *get* – алу: етістік, *get up* – төсектен тұру: бұл да етістік, нақтырақ айтқанда, фразалық етістік. Мұнан өзге де фразалық етістіктерден мысал келтірсем: *get out* – шығу, кету, шығару; *get back* – қайтару, қайтып бару, оралу; *get off* – шығу, алып тастау; *get away* – кету; *get in* – кіру, т.с.с.

Н. Амосова постпозитивті етістік құрылымдарының әртүрлі разрядтарын – етістіктің постпозитивпен тіркескен постпозитивті етістік фразеологизмі деп атайды. Екінші элементтің рөлін талдай отырып, Н. Амосова постпозитивтерді өз зерттеулерінде «служебные слова особого рода» деген қорытынды жасады [*Амосова Н.Н., 1983, 37 б.*].

Осындай пікірлерді назарға ала отырып, ағылшын фразеологиясының негізін қалаушы, профессор А.Кунин, үқсас тіркестерді фразеологиялық бірліктерге жасаған классификациясында құрылымдық ерекшелігі бойынша бір маңызды және екі немесе үш маңызды емес лексемалардан тұратын бір постпозициялы фразалық бірлік деп қарастырды [*Кунин А.В., 1970, 117 б.*]. А. Кунин қолданған «бір – постпозициялы» және «екі – постпозициялы» фразалық етістіктер, фразалық бірлік терминдері жатыс септігіндегі үстеулермен (*give up, make out,ring up*) етістіктің идиоматикалық тіркесінен құралатын етістік – адвербиалды фразеологиялық бірліктерді қазіргі ағылшын тілінің бір – постпозияциялы фразеологизмдеріне тән, деп санайтын А. Смирницкийдің еңбектерінен аңғаруға болады. Осыған байланысты қазіргі заманғы ағылшын тілінде «процестің аяқталған мағынасымен етістік + үстеу деген» синтаксистік үлгісі мен формуласы туралы сөз етуге барлық негіз бар. Осы етістік – адвербиалды бір постпозициялы фразеологизмдердің екінші компоненті лексика – семантикалық және грамматикалық жағынан бағынышты рөл атқарады және сөйлемде басқа да сөздермен етістіктің байланысын білдіру үшін қызмет етпейді. А. Смирницкийдің айтуынша, *give up, make out* сияқты етістік – адвербиалды бір постпозициялы фразеологиялық бірліктерді идиома бола тұра, етістік – үстеу компоненттерінің мағынасын ашуға болатын *to eat up, to tire up* бірліктерінен ажырата білу керек [*Смирницкий А.И., 1956, 259 б.*].

Дегенмен, қазіргі ағылшын тілінің лексикалық бірліктер жүйесіндегі «постпозитивті етістікті тіркестер» мәселесі бойынша А. Кунин өз ойын сан мәрте рет білдірді. А. Кунин мұндай фразеологизмдерге «фразеологизмдер мен күрделі сөздердің қасиеттеріне ие тіркестер» деген анықтама берді. Куниннің пайымдауынша, мұндай тіркестердің екінші компоненті үстеу, демеулік, морфема да емес, сөз бен жұрнақты морфема немесе сөз-морфема элементі арасындағы тіркес (сөз немесе морфема) ретінде қолданады [*Кунин А.В., 1979, 147 б.*].

О. Ахманова мысал ретінде *give up* етістік тіркесте күрделі сөз фразеологиялық бірліктен айырмашылығы мәселесін сөз ете отырып және күрделі етістік түбірлі сын есімдер және зат есімдерге сәйкес келетін *coast – away, step – up*, т.б. күрделі сөз мағынасының идиомалығынан емес, деген қорытынды пікірге келіп тоқтады [*Ахманова Г.И., 1980, 40 б.*]. Мәселені шешу барысында, осыдан келіп көкейде *stand up, go out* құрылымы сөздерге немесе сөз тіркестеріне жата ма деген сұрақ пайда болады, өйткені сөз тіркестер сөздер сияқты тілдің номинативті, белгілеу құралдары болып табылады.

Фразалық етістіктің орнына қарапайым етістікті қолдануға болады. Мысалы: *get over = recover, look for = search, make up = invent, put out = extinguish, put off = postpone, put up with = tolerate, run out of = have none left, take off = leave the ground, etc.* Бірсыпыра фразалық етістіктер эквивалентті сөз тіркесі болғандықтан, бұл критерий барлық фразалық етістіктерге ортақ болмайды. Мәселен: *break down – stop functioning, make up – apply cosmetics, take off of a plane – leave the ground.*

Постпозициялы фразалық етістіктердің атап айтарлық келесі ерекшелігінің бірі – олар идиомалық мағынаға ие. Көптеген фразалық етістіктер компоненттерінің идиомалық мағынасы бар және олардың мағыналарын анықтау кейде оңайға соқпайды. Мысал келтірсек: *bring up – educate, give up – stop doing, go off – explode, come by – obtain.*

Тағы бір тілге тиек етер мәселе – ағылшын тілінде сөйлейтін өзге ұлт өкілдері қазақ тіліндегі күрделі етістіктерді меңгеру кезінде күрделі сөз тіркесі құрамындағы әр етістікті жеке аударып, мағынасын тіпті басқаша түсінуі, яғни олардың мағынасын дұрыс түсінуге бөгет болатын құбылыс: көмекші сөзді (постпозицияны) тура аударып, мағынасын ойдағыдай аша алмауы, негізгі мағынасын жоғалтып алуға әкеп соқтырады. Сондықтан, қазақ тілін үйренуші басқа ұлт өкілдері бұл етістіктердің негізгі мағынасын дұрыс түсіну үшін оларды фразалық етістіктер ретінде қабылдауы керек және тура мағынасынан бөлек ауыспалы мағынасы да бар екенін ескергені абзал. Мысалы: *тура мағынада* ән салу, сурет салу – *ауыспалы мағынада* бас салу, сөз салу немесе көз салу.

Дегенмен, аталған критерий барлық фразалық етістіктерге тән деген сөз емес және фразалық етістіктің идиомалық мағынасын анықтау қиын. Мысалы: *fall down* және *pull off* фразалық етістіктердің бірінші мағынасы идиомалық емес: *fall down* – құлау, *pull off* – шешу, тарту. Жоғарыда мысал ретінде көрсетілген фразалық етістіктердің сөздіктерде мынадай идиомалық мағыналары берілген. Мысалы: *fall down* – 1) бас ию, табыну; 2) құлап түсу, құлап кету, түсіп кету; *pull off* – 1) қиындыққа қарамай дегеніне жету; 2) жеңу.

Сонымен, фразалық етістіктердің екі немесе одан да көп мағынасы бар, кейбір етістіктер идиомалық мағынаға ие, ал кейбіреулерін компоненттеріне байланысты мағынасын ашуға болады. Лин-

гвисттердің көпшілігі фразалық етістіктің пассивті конструкциясын келесі бір қырынан қарастырады. Джейн Поуви оны ағылшын терминімен *passivization* деп атады.

Фразалық етістіктің келесі бір артықшылығы – етістікті постпозицияларды (адвербиальный послелог) сөйлемдегі фразалық етістікпен қатар келген зат есімнің алдына да, зат есімнен кейін де қоюға болады. Сөз тіркесте соңғы позиция маңызды семантикалық мағынаға ие, сол себепті егер қосымша жаңа және маңызды ақпарат бермесе, ол әдетте интерпозицияда (арасында) орналасады. Мысалы: *Call him up or call up him (not his sister).* Егер нысан есімдікті білдірсе, онда ол әрқашан интерпозияцияда келеді. Мысалы: *He took his coat and put it on*.

Қазақ тілінде фразалық етістіктің орнына құрамды етістік терминін күрделі етістік терминімен байланыстырып қолданатын жағдайлар жиі кездеседі. Күрделі етістікке құрамы екі етістіктен тұратын тіркестермен бірге «есім + көмекші етістіктен» құралған тіркестердің бәрі жатқызылып келеді. Бірақ «Қазақ тілінің грамматикасында» күрделі етістіктің, әсіресе құрамды етістіктердің сөзжасам ретінде зерттелуіне қатысты алдағы уақытта әлі де анықталатын мәселелер жетіп артылады. Сол сияқты шешуді қажет ететін мәселелердің бірі – құрамды етістіктердің біресе күрделі етістік, біресе тұрақты сөз тіркестері құрамында жүргеніне байланысты. Тұрақты сөз тіркестерінің құрамды етістіктерге ұқсас келетін түрлері негізінен фразалық тіркестер (аузы бармады, жолым болды, жолы түсті, қанына тартты, т.б.) болса, олардың қалыптасуының өзіндік белгілері бар. Оның ең бастысы – фразалық тіркестердің бейнелік сипатта болуы. Мәселен, қолға алдым тіркесін назарға алар болсақ, берілген тіркес – «кірістім, бастадым» мағынасында тұрақты тіркес, ал қаламды қолға алдым дегенде – құрамды етістік қызметін атқарып тұр. Ойға түсті дегенде «ойланды» мағынасында – тұрақты тіркес, «еске түсті» мағынасында – құрамды етістік, деп танимыз. Демек, фразалық етістікке тұрақты тіркестерден бөлек, кейбір құрамды етістіктер тіркестері де жатады.

Зерттеуімізге арқау болып отырған фразалық етістіктер жоғарыда аталған *есім + етістік* негізді құрамды етістіктермен *етістік + етістік* негізді тұрақты тіркестерді қамтиды. Қазақ тілінде фразалық етістіктер екі, үш кейде тіпті төрт компонентті болып келе береді, олардың ішінде құрамды етістіктер формасында көп кездеседі. Сондықтан фразалық етістіктер құрамы жағынан қазақ тіліндегі күрделі етістік ұғымдарына жақын келеді. Фразалық етістіктер өзімен ұқсас құбылыстар ретінде бастапқыда еркін тіркестер сияқты қолданылып келіп, кейін уақыт өте ауыспалы мәнге көшіп тұрақталған.

Сонымен, етістікті тұрақты тіркестердің қалыптасуы ұзақ жылдарға созылды. Қай – қайсысы болмасын бастапқыда тура мағынасында жұмсалған еркін тіркестер болып, жұмсалым барысында семантикалық аясы біртіндеп кеңейе отырып, ауыспалы мәнге ұласқан. Осылайша белгілі бір уақыт өткенде олар алдымен фразалық тіркестерге, кейін түбегейлі фразеологизмдерге айналған.

Фразалық етістіктер ағылшын тілінде құрылымы бойынша: *етістік + демеулік* немесе *етістік + үстеу* (постпозициялар), ағылшынша *"adverbial particles"* құрылымы бойынша жасалады. Демеулік пен үстеу ағылшын тілінде жазылуы бірдей, алайда оларды ажырату аса қиын емес. Постпозициялар, яғни көмекші сөздер: *away, about, across, along, after, at, around, above, aside, back, behind, by, for, down, in, into, off, on, out, over, to, through, up, with, without.* Егер етістіктен кейін демеулік жалғанса, фразалық тіркестің мағынасы өзгеріссіз қалады, мысалы: *sit down* – отыру, *stand up* – тұру, *look at* – қарау, яғни тіркес компоненттері тура мағынада қолданылады. Ал егер етістікке үстеу жалғанса, жеке компоненттердің мағынасы тура мағынадан ауытқып, мағынасын түсіну мүмкін болмайды, яғни фразалық тіркес идиомалық мағынаға ие болады, мысалы: *to look for – іздеу, to take in – қабылдау, to put down – қалдыру, тыю, тоқтату.*

Фразалық тіркестердің етістіктерге тіркескен постпозицияларға байланысты мағынасы өзгереді. Ауыспалы мағыналық фразалық етістіктер сөзбе-сөз аударуға келмейді. Алайда кейде тура (сөзбе-сөз) аударма фразалық етістіктің мағынасын жақындастыруға көмектеседі. Бұл семантикалық бірліктің мағынасы белгілі бір семантикалық бірліктің жеке бөліктерінің мағынасына байланысты анықталмайды, өйткені ол бірліктің беретін мағынасы тұтас ұғынылады. Демеулікпен (етістіктен кейін тұратын көмекші сөздер) тіркесетін фразалық етістіктер *Prepositional Verbs* немесе *Adverbal Verbs* деп аталады.

Ағылшын тілінде фразалық етістіктер құрамы жағынан қысқа құрылымды, ықшам болғаны жөн деп саналады. Өйткені оларды қолданғандағы негігі мақсат – ойды ұғымды, оңайырақ жеткізу болып табылады. Осыған сай ағылшын тілінде фразалық етістіктер негізінен екі компонентті болып келеді. Қазақ тілінде де дәл осылай. Үш компоненттілер екі тілде де жиі кездеспейді. Қазақ тілінде фразалық

етістіктердің бірінші компоненті барлық сөз табынан кездескенмен, идиомаланған түрінде көбінесе *зат есім + етістік* моделімен жасалады.

Фразалық етістіктер – фразеологизмнің бір тармағына жатады, яғни бір компоненті етістік болып екі немесе үш сөздің тіркесуі арқылы тұтас бір мағына білдіретін тұрақты сөз тіркестері. *A phrasal verb is a combination of a verb and a preposition/adverb, which represents an integral semantic unit* [*Жамбылқызы М., 2018, 294 б.*].

Қазақ тілінде фразеологизмдерді есімді және етістікті фразеологизмдер деп, сол сияқты тұрақты тіркестерді идиомалық және фразалық тіркестер деп жіктеу үрдісі қарастырылған. Фразеологизмдер классификациясында кездесетін *етістікті фразеологизмдер* түрін *фразалық етістіктер* деп атап, ағылшын тіліндегі фразалық етістіктердің эквиваленттері ретінде тануға болады.

Қорыта келе, мақалаға арқау болған – постпозициялы фразалық етістіктер хақындағы пайымдауларға сүйенсек, ағылшын тіліндегі фразалық етістіктер жасаушы постпозиция ретінде қазақ тіліндегі етістіктер қызмет атқарады. Ағылшын тіліндегі постпозициялар сияқты қазақ тіліндегі фразалық етістіктер құрамындағы етістік-постпозициялардың тіркескен сөзіне үстейтін мағыналары ұқсас болып келеді. Мәселен, постпозициялары бірдей фразалық етістіктердің арасында ортақ мағына бар. Бұл ортақ мағына көмекші етістіктердің лексикалық мағынасынан туындайды. Қазақ тілінде постпозиция ретінде танып отырған етістіктердің фразалық етістік жасаудағы қызметі бірдей емес. Кейбір фразалық етістік жасаушы етістік постпозициялар жүздеген тұрақты тіркес жасаса, ал кейбірі бір ғана фразалық етістік жасаумен шектелуі мүмкін. Ағылшын тілінде бірдей етістікті емес, бірдей постпозициялы фразалық етістіктер синоним болады, бұл постпозицияның маңыздылығын айқындай түседі. Қазақ тілінде фразалық етістіктер құрамында постпозиция болатын етістіктер өте көп, жалпы саны тіпті мыңнан да асады (І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігі бойынша – 1024) [*Кеңесбаев І., 1977, 711 б.*]. Фразалық етістік жасаушы белсенді етістік-постпозициялар: *бол, сал, ал, қыл, кет, кел, бер, тарт*, т.б. Бұлар күрделі етістік жасауда белсенді қызмет атқарады. Ағылшын тіліндегі постпозиялар қазақ тіліндегідей фразалық етістіктер жасауда ортақ семасын сақтайды, демек бірдей постпозициялары бар фразалық етістіктердің өзара мағыналық байланысы болады. Қазақ тілінде бірінші компонент есім немесе етістік болса, екінші компоненті міндетті түрде етістік болады. Ал ағылшын тілінде бірінші компонент етістік болса, екінші компонент постпозиция болатындығына көз жеткіздік.

Фразалық етістіктердің көне ағылшын тілінде саны саусақпен санарлықтай болған. Алғашқыда француз, латын немесе грек тілдерінен еніп, ресми және ғылыми стильдерде қолданыла бастаған. Қазіргі ағылшын тілінде күнделікті сөзжасамда алуан түрлі фразалық етістіктер жасалып, жүйелі сөзжасамдық құбылысқа айналса, ал қазақ тіліндегі фразалық етістіктер сан алуан құбылыстардың адам ойында қорытылған бейнесі болғандықтан, біз бұны белгілі бір кезеңді қамтитын тарихи құбылысқа жатқызсақ та артық болмас. Демек, фразалық етістіктер екі тілде де әр халықтың өзіне тән ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған байлығының бірі болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: Тіл білімі институты – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
2. Longman Dictionary of Phrasal Verbs, Courtney R., 2000.
3. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. – Второе изд. Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1971. – На англ.яз., 78 стр.
4. Oxford Phrasal Verbs Dictionary, 2002.
5. Жлуктенко Ю.А. О так называемых «сложных глаголах» типа stand up в современном английском языке // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1954.- №5, 110 стр.
6. Берлинзон С.Б. Сочетания типа make up, make for в современном английском языке // С.Б. Берлинзон.- М.; Л.: Просвещение, 1964, 415 стр.
7. Ағылшынша – қазақша фразеологиялық сөздік, 2010.
8. Амосова Н.Н.Основы английской фразеологии. – Л.:ЛГУ, 1983, 37 стр.
9. Жамбылқызы М. «Қазақ және ағылшын фразеологизмдерінің тарихы» «Вестник» журналы №3 (155) 28 мамыр, 2015 жыл.
10. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва. 1970., 117 стр.

11. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: Издательство литературы на иностр.языках, 1956., 259 стр.
12. Авиакова Р. «Фразеология теориясы» – Алматы; Қазақ Университеті, 2009
13. Кунин А.В. Фразеологизация и источники фразеологических единиц// Словообразование и фразообразование: тезисы докл. науч. конф. М.:10 МГПИИЯ им. М.Тореза, 1979., 146-149 стр.
14. Жамбылқызы М. Lexical-phraseological features of phrasal verbs and difficulties in their study. // Xlinguae in Issue 2, Volume 11, 2018. 292-301 pp.
15. The Cambridge Advanced Learners Dictionary and Thesaurus, Cambridge University Press. 4-th edition, 2013.89 p.
16. Ахманова Г.И. Фразовые глаголы как признак научного регистра речи// Вопросы методики и лингвистики. М.: Издательство МГУ, 1980., 39-41стр.

ҒТАМР 17.07.29

Сәулембек Гүлмира Рзаханқызы,
PhD, аға ғылыми қызметкер,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы,
e-mail: gulmira.saulembek@gmail.com.

ТОЛҒАУ ЖАНРЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ ПЕН ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа: *Мақалада поэзиядағы дәстүрлі сабақтастық мәселесі қарастырылады. Поэзиядағы толғау жанрының ежелгі және қазіргі нұсқалары арасындағы құрылымдық, типтік формалық белгілерінің, мазмұндық сипатының ұқсастығы пен айырмашылықтары сараланады. Сонымен бірге жазба әдебиеттің толғау жанрының дамуындағы рөлі мен орны да зерделенеді. Қазіргі толғауларға музыка өнері мен сандық технологияның ықпалы анықталып, толғаудың түрлену сипаты туралы ғылыми дәйектер ұсынылады.*

Түйін сөздер: *толғау, әдеби үдеріс, поэзия, жанрлық өзгеріс, музыка.*

Аннотация. *В статье рассматривается проблема традиционной преемственности в поэзии. Анализируется сходство и различие структурных, типологических формальных признаков, содержательного характера между древними и современными вариантами жанра толгау в поэзии. Изучается роль и место письменной литературы в развитии жанра толгау. Определяется влияние музыкального искусства и цифровых технологий в современные толгау, а также представляется научные аргументы о характере трансформации толгау.*

Ключевые слова: *толгау, литературный процесс, поэзия, жанровая трансформация, музыка*

Abstract: *The article deals with the problem of traditional continuity in poetry. The author analyzes the similarity and difference of structural, typological formal features and content between the ancient and modern versions of the tolgau genre in poetry. The role and place of written literature in the development of the tolgau genre is studied. The influence of musical art and digital technologies in modern tolgau is determined, and scientific arguments about the nature of tolgau transformation are presented.*

Keywords: *Tolgau, literary process, poetry, genre transformation, music*

Кіріспе

Халықтың мұңы мен зарын, ұлттық болмысын, арман-тілегін, әлеуметтік-саяси һәм идеологиялық қызметін арқалаған ежелгі жанр толғау әлі де осы жүкті көтеріп келеді. Қазақ әдебиетіндегі жыраулық кезең аяқталып, оны ақындық дәстүр жалғастырып келе жатқаны аян. Алғаш рет ғалым М. Мағауин [Мағауин М., 1992, б. 138-162] дәлелдеп, аражігін ажыратып берген жыраулық дәстүр мен ақындық жөніндегі пайымдарға біздің таласымыз жоқ. Бүгінгі заманауи техниканың қарқынды дамуы тұсында, авторлардың ойды адресатқа жеткізудің оңтайлы жолы ретінде толғауларды қайта жандандыруға талаптануын сөз етеміз. Жанрдың қайта жаңғыруы мен түрлі өзгеріске түсуі туралы сөз қозғаған ғалым Е. Анисимованың: «Представляется, что разработка Жуковским русской баллады являлась, по существу, не отказом от написания национальной поэмы, которую в это время ожидали от поэта, а оригинальным художественным решением этой литературной задачи. Баллада как нельзя лучше отвечала запросу эпохи – описанию и осмыслению национальной истории в определенном ракурсе. Жанровый архетип баллады в историческом контексте» [Анисимова Е.Е., 2018, б. 157], – деген пікіріне ден қойсақ, ғалым белгілі жанрдың өмір сүруінің өзі қоғамдағы белгілі бір қажеттіліктен туындайтынына баса назар аударады. Осы себептен де біз толғаудың қайта күш алуына қоғамдағы әлеуметтік мәселелердің ушығуы елеулі әсерін тигізеді деген болжам айтқымыз келеді. Толғау жанрының өзіне тән формулаларының, лексика-семантикалық ерекшеліктері мен құрылымдық, стильдік тәсілдерінің дәл қазіргі тұстағы нұсқаларында көрініс беруі де осыған дәлел бола алады.

Негізгі бөлім

Жыраулар поэзиясында жиі кездесетін ерекшелік – сөз соңындағы үйқаспен қатар сөз басындағы және тармақішілік сөздерді дыбыс үндестігіне бағындырып ассонанстар мен аллитерацияны пайдалану. Толғауға әуезділік дарытатын -а, -е, -о дыбыстарынан басталатын ассонанстардың және толғауға

ерекше қуат, екпін беретін қатаң дыбыстардан басталатын аллитерациялардың жиілігі ежелгі толғауға тән қасиет. Үяң дыбыстардың немесе басқа да дауысты дыбыстардың тармақтар басында тізбектеле келуін жоққа шығара алмаймыз, бірақ қолданыс жиілігі мен тармақтар санының көптігінен жоғарыда аталған дыбыстар ерекше көзге түседі. Ал ежелгі толғауларға тән осы ерекшелік бүгінгі толғауда да сақталған. Мысалы, И. Сапарбайдың рухты өткір толғауларының осы ерекшелікті өзгеріссіз еншілеуін ежелгі поэзиялық дәстүрдің сабақтастығы ретінде бағалаймыз. Ақын толғауларында жиі ұшырасатын тармақтардың түйдектеле бірыңғай аллитерациялық, не бірыңғай ассонанстық тәсілмен берілуі оған ерекше саздылық береді.

Ежелгі толғаулардағы ассонанстық қатарлар		
Жиембет жырау	Асан Қайғы	Бұхар жырау
-е тізбекті тармақтар	-о тізбекті тамақтар	-а тізбекті тармақтар
Еңсегей бойлы ер Есім, Есім сені есірткен, Есіл де менің кеңесім.	Ойыл деген ойыңды, Отын тапсаң тойынды, Ойыл көздің жасы еді, Ойылда кеңес қылмадың, Ойылдан елді көшірдің.	Арту-арту бел келсе, Атан артар бүгіліп, Алыстан қара көрінсе, Арғымақ шабар тігіліп, Алыстан жанжал көрінсе, Азулы сөйлер жүгініп.

И.Сапарбай толғауларындағы ассонанстық қатарлар		
-е тізбекті тармақтар	-о тізбекті тамақтар	-а тізбекті тармақтар
Ереуіл атқа ер салмай, Еңку-еңку жер шалмай, Ел ішіне зер салмай, Ертеңгі күннен енші алмай Ерлердің ісі бітер ме?!	Оянып қаным өн бойда, Ожданым атқа қонбай ма?! Ойраным шықпай түрғанда Ойланар кезім болмай ма....	Атадан қалған көз қайда?! Абыздан қалған сөз қайда?! Алауыз болса арасы, Ағайын азып-тозбай ма?

Ежелгі толғаулардағы аллитерациялық қатарлар		
Жиембет жырау	Асан Қайғы	Бұхар жырау
-с тармақты қатарлар	-т тармақты қатарлар	-к тармақты қатарлар
Сен алтынсың –мен пұлмын, Сен жібексің – мен жүнмін. Сен сұлтансың–мен құлмын, Сен сұңқарсың– мен құмын.	Туырлығын кескілеп, Тоқым етсем деп едім. Тақта отырған хандардың, Төрде отырған ханымын Қатын етсем деп едім.	Құлдір де құлдір кісінетіп, Күреңді мінер ме екеміз, Құдеріден бау тағып, Ақ кіреуке киер ме екеміз!

И.Сапарбай толғауларындағы аллитерациялық қатарлар		
-с тармақты қатарлар	-т тармақты қатарлар	-к тармақты қатарлар
Сарала қамыс, сарқамыс, Саясы кімге алданыш?! Самырсын қанат, сарбалақ Самұрық, көкке самғап үш	Төбеде қалқып қыраны, Төскейде балқып бұлағы, Түркістан атты шаһары Түркінің болған тұрағы– Тұран-ай!	*Көңіл неге қоңылтақ?* *Кешіре гөр, мені ұрпақ...* *Көшің барда – алға ұза!* Есің барда – елің тап! *Көрінгенге жалынбай* *Көксегенім табылғай.* *Көз алдымда көкжиек* Бұлдырайды сағымдай.

Жоғарыда кестеде мысалға келтірілген шумақтардағы ассонанстық және аллитерациялық қатарлар ақынның толғауында қолданған тәсілдің бір парасы ғана. Біз мысалға келтіріп отырған 4-6-тармақтардың осындай бір дыбыспен басталуынан өзге, 2 тармақты кезектестіріп, -Т-Т,-Қ,-Қ, -Б-Б,-К-К,-Б-Б,-Қ-Қ түрінде дауыссыздармен немесе -Т-Т-Е-Е, -Ж-Ж-А-А, түрінде дауысты-дауыссыз дыбыстармен өрнектеудің де мысалын ақын толғауларынан көптеп кездестіруге болады. Бастапқы буындардың бірыңғай дыбысталуы, буын санының қысқалығы толғауға ерекше әуезділік беруімен қатар, ерекше екпін, күш те дарытып тұр. Бұл ақынның жиі, әрі ұтымды жүгінген көркемдік тәсілі десек қателеспейміз. Ақын қолданған бұл тәсіл – дыбыстық қайталаулардың заманға сай жетілген түрі. Дегенмен бұл тәсілді ежелден бері (Бұхар жырау «Тілек», Ақтамберді жырау «Күлдір де күлдір кісінетіп», Махамбет «Мұнар күн», «Ерлердің ісі бітер ме?» толғауларынан айқын байқауға болады) қолданыста болғанымен тармақ саны жүйелі, әрі біркелкі болмаған. Бұл толғаулардың ауызекі ту-

ындауынан болған ерекшелік. И.Сапарбай толғаулары ежелгі толғаулардың көптеген ерекшеліктерін еншілесе де, осы ретте жазба әдебиеттің ықпалын лажсыз мойындаймыз. Себебі зерттеу нысаны болып отырған өзге де ақындардың толғауларында нақ осы құрылым қайталанады. А. Шұғатаевтың толғауларында ассонансқа, аллитерацияға құрылған жүп тармақтардың кезегімен тіркесе берілуі толғаудың өзгеріске түскен құрылымдық ерекшелігінің тұрақтала бастағанын білдіреді.

И.Сапарбай	А.Шұғатаев
Барға да жоққа барқадар Баяғы бекзат кез қайда?.. Кенеуі кеткен тіршілік Кеуденің шерін қозғай ма? Бағзының көз – Балбалтас, Басына байғыз қонбай ма? Қара шал тіккен қараша үй Қараусыз бір күн қалмай ма?..	Бірі былыққан дінменен. Бірі былыққан жынменен. Мұнайыңды бұрғылап, Маңдайыңды үргылап, Жігеріңді құм деген, Жібегіңді жүндеген.

Жоғарыда атап өткен жанрлық формулалардың ішінде толғауға тән түйдектілік құрылымын дарытып түрған фигуралардың да әлі күнге кездесіп отыратынын атап өткен жөн. Лингвистикада үнемдеу деп аталатын мүндай синтаксистік құрылымдардың бірнеше түрі ежелден бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып, дамып келеді. Мысалы,

Шалкиіз жырау (XV-XVI ғғ.):
Тау аралап жол салмай,
Тас аралап құс салмай,
Арқанының бауырын қыдырмай,
Арғымақ ару атылар арытпай,
Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
Өзден болмай би болмай,
Атаның батыр туған ұлына
Ойда жатымақ ұсар ма! [Бес ғасыр жырлайды. 1989, б. 89].

Үмбетей жырау (XVIII ғ.):
Жалғызбын деп шошымай,
Еш малшыға қосылмай,
Қара жерге отырмай,
Күпіңді салып астыңа,
Жең жастанып басыңа,
Қол-аяғың төрт жақта,
Жатушы едің сол шақта,
Үмыттың ба соны, Абылай! [Бес ғасыр жырлайды. 1989, б. 132].

Бұқар жырау (XVIII ғ.):
Ел шетіне жау келсе,
Өтініп оны ала алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін оның біле алмай,
Қадір-құрмет қыла алмай,
Артында қалған жамандар
Бас-басына тозбас па... [Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. 1992, б. 16].

Махамбет (XIX ғ.):
«Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Ерлердің ісі бітер ме?!» [Бес ғасыр жырлайды. 1989, б. 180]

Исрайыл Сапарбай (XXI):
Ереуіл атқа ер салмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Ел ішіне зер салмай,
Ертеңгі күннен енші алмай
Ерлердің ісі бітер ме?!
Жолбарысша жонданбай,
Арыстанша қомданбай,
Абыздарша толғанбай,
Ел тағдырын қолға алмай
Ерлердің ісі бітер ме?! [Сапарбай И., 2012, б. 301].

Болымсыз етістікке көсемшенің -й жұрнағы жалғануы арқылы жасалған бағыныңқы құрмаластармен беріліп, түйдек соңында басыңқыға бағындырылатын бұл құрылым Шалкиіз, Үмбетей, Бұхар жыраулардың толғауларында бірнеше тирададан кейін өзге де синтаксистік құрылымдармен араласып келіп отырса, Махамбетте бұл құрылым «Ереуіл атқа ер салмай» толғауының соңына дейін сақталып 19 жолдан тұратын тұтас құрылымды құрайды, ал Исрайыл Сапарбай ақынның «Ерлердің ісі бітер ме?!» толғауы да тұтастай осы өрнекпен берілген. Біз мұнда дәстүрлі толғау формасының қайталануымен қоса, даму сатысындағы аздаған өзгерістерді де байқаймыз. Мысалға келтіріп отырған алғашқы үш толғауда -й көсемшелі тарамақтар саны тұрақсыз, ал Махамбет толғауында сөйлемнің 18 тармақ бағыныңқы бөлігі 19-тармақта басыңқы бөлігімен байланысып, үлкен бір түйдекті құрайды. Ал енді И.Сапарбай толғауы 7 тирададан тұрып, оның әрбірі 4 тармақ -й көсемшелі бағыныңқы 1 тармақ басыңқыдан тұратын тұрақтылыққа ие болған. Дегенмен автордың барлық толғауы да осындай тұрақты құрылымнан тұрады деп айта алмаймыз. Мысалы, «Ертолғау» атты толғауы ежелгі толғаулар секілді әрбір тирададағы тармақ саны да, үйқас түрі де ауытқып отырады. Бастапқыда тирадалар 7-8 тармақтан тұрса, толғаудың соңғы тирадасы 18 тармақтан тұрады.

Жыраулық дәстүрдің сарқыты Оразәлі Досбосыновтың «Толғауы» да бірнеше мазмұндық бөліктерден тұрады. Алдымен кіріспе арнау бөлімі, содан кейінгі бөлім қазақтың өр рухын оятуға, қазақтың талайлы тарихын, халық пен хандардың, батырлардың жанқияр ерлігін, қайғы-қасіретін еске салуға бағытталған, келесі бөлімде заманымыздағы кесір-кемшіліктерді атап өтіп, өзіндік ой-түжырымдарымен түйіндейді. Осы соңғы бөлім толғаудың әлеуметтік мәні шығарманың негізгі тіні деген болжамымызға тағы да бір дәлел бола алады.

№	Арнау бөлімі:	2-мазмұндық бөлім:	3-мазмұндық бөлім:
	Ал қауым келдім алдыңа, Алақандаса өз елім, Көңілің болса балқұрақ, Арқаланайын деп едім, Бұрылмай кетер қарғылап Өзектен шыққан өлеңім, Ақ бұлттан бөрік киінген Хан таудай биік өр елім!	Қолыма алған домбырам Әрлі де берлі толғаған Толғай да толғай сөз айтсам Толайым дүние толмаған Толмаса егер айтайын Ойымды қанат қомдаған Сарыарқа байтақ жерімді Саңылақ бабам қорғаған Талай да талай дүшпанның Шашылып қаны сорлаған Қытай де менің өз жерім Аспанын қазақ торлаған Атасы басқа жел сөзім Астыма мінген ақтаңгер Түсінбейді-ау көп адам Бұл сөзімді мақтан дер	Адасып жүрген әкімнен Ақсақал қарттың бірі артық, Тегінге кеткен темірден Көрпеге салған жүн артық Арзанға кеткен малыңнан Жұмыртқаның құны артық Қытайға кеткен қызыңнан Орысқа тиген күң артық ...Шатасып жүрген ғалымнан Шатақсыз жүрген ұл артық Айтыңдаршы ағайын Сараптап бәрін кім артық

Толғаудың өн бойынан бірнеше көне жыр-толғаулармен сабақтастықты байқауға болады. Мысалы, Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт», Бұхар жыраудың «Қара құлам жүйрік деп» немесе Махамбеттің «Мен едім» толғауларындағы дәстүрлі тирадалар, қайталаулар, бейнелі дидактикалық оралымдар, кілтті сөздер О.Досбосыновтың «Толғауында» да тоғысқан.

Қазтуған жырау
Салп-салпыншық анау үш өзен,
Салуалы менің ордам қонған *жер*,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған *жер*,
Жатып қалып бір тоқты
Жайылып мың қой болған *жер*... [Бес ғасыр жырлайды. 1989, б. 29.]

О. Досбосынов:
Манғол да менің өз жерім
Қазағым малын баққан жер,
Астраханда өз жерім
Абылай бабам шапқан жер... [Досбосынов О. Қытайға тиген қызыңнан орысқа тиген күң артық… https://www.elana.kz/%D2%9Bytaj%D2%93a-tigen /]

Бұхар жырау:
...Қара құла арыса,
Майы қалың бесті *артық*,
Баласы жоқ қатыннан
Лақтаған ешкі *артық*.
Жалғыз туған жігіттен
Сырым тіккен тал *артық*,
Жарлы болған жігіттен
Бесіктегі бала *артық*. [Бес ғасыр жырлайды. 1989, б. 83]

О.Досбосынов:
Адасып жүрген әкімнен
Ақсақал қарттың бірі артық,
Тегінге кеткен темірден
Көрпеге салған жүн артық... [Досбосынов О. Қытайға тиген қызыңнан орысқа тиген күң артық… https://www.elana.kz/%D2%9Bytaj%D2%93a-tigen/]

Толғауда ақын қазақ халықының бойындағы батырлықты, мәрттікті, жомарттықты насихаттай отырып, заманының өзекті моральдік-этикалық мәселелерін жырға қосады. Жыраулар поэзиясында жиі кездесетін дыбыстық анафора-аллитерациядан өзге эпифораны көркемдеуші құрал ретінде пайдалана отырып жырланатын толғау бір қарағанда қарапайым жайттар жөнінде айтылғандай әсер қалдырады. Бірақ жыр астарына үңілсеңіз «*жер»* деп тармақ соңын бітіретін эпифора қазақтың ғасырлар бойғы ерлік тарихын толғайды. Жер үшін, ел үшін, Отан үшін күрес қазақ халқының тарихында ешқашан толастамағанын айшықты жеткізеді. Жыраулар поэзиясында жиі ұшырасатын *«артық»* эпифорасы арқылы ақын қазіргі қоғамның жемқорлық, ысырапшылдық, опасыздық жайлаған бейнесін ашып көрсетеді.

Жоғарыда толғау жанрының көркемдік дәстүр, стиль, форма бірлігіне қоса, аспаппен сүйемелденуі де маңызға ие екендігін айтқан болатынбыз. Өлең сөздің теориясын тереңдей зерттеген ғалым Зәки Ахметов толғауға: «Толғау» шындап келгенде ән емес, бірақ әуенмен айтуға лайықталып шығарылған халықтық лириканың бір түрі, <...> өлеңдердің тирада-тирада боп бөлінуі әсіресе толғауға тән...» [Ахметов З.А., 1964, с. 254], – деп анықтама береді. Осы орайда толғаудың әнмен емес әуенмен айтуға лайықталу ерекшелігінің эволюциясын, өзгеріске ұшырауын И. Сапарбайдың, А. Шұғатаевтың, О. Досбосыновтың да толғауларынан айқын байқаймыз.

И. Сапарбайдың «Кертолғау» толғауы әуенімен бірге келген туынды. Алайда «Серілер» тобы ойлы, халықтың көкейіндегісін дөп басатын шығармалар орындағысы келетінін айтқанда, ақын осы толғауды ұсынады. Толғауға композитор Арман Бексұлтан ән жазып «Серілер» тобының орындауында «Қазақтың қара баласы» толғауы эстрадалық әуенмен сахнаға шықты. Ақынның бастапқыда шығарған әуені ығыстырылып қала береді.

«Түран» этно-фольклорлық ансамблінің орындауындағы И. Сапарбайдың «Өртолғау» толғауының Түран рухын оятуға бағытталған, түркі жұртын бірігуге шақырған ұран тектес табиғаты толғаудың батырлық жырлармен туысатын тұсын аңғартатындай. Осы орайда ақынның тұтас шығармашылығын жыраулық дәстүрмен байланыстыра алмасақ та, қаламынан оннан астам толғау туындаған авторды осы дәстүрдің жалғастырушысы деп қарастыра аламыз.

А. Шұғатаев толғауларының табиғатын зерделегенде, айтыс пен толғаудың туыстығы жөніндегі ғалымдар болжамының да бекер еместігіне көз жеткіземіз. Ақынның біршама толғаулары айтыста туған. Осы ерекшелікті О. Досбосыновқа қатысты да айтуға болады. А. Шұғатаевтың айтыстағы ерекшелігі – қысқа қайымдасып, көбінесе халықтың көкейіндегі қызылды мәселелерге қоғамның көңілін аударту мақсатында ұзақ толғап кететін тұстарының молдығы болса, О. Досбосынов таразы басын тең ұстаған. Ақын А. Шұғатаев кейін оны бөлек толғау ретінде алып тыңдарманы мен көрерменіне ұсынып отырады. Ал екінші ақын Оразәлі дүниеден ерте озғандықтан, мұндай үдерістерді оның шығармашылығынан көптеп кездестіре алмаймыз.

Алғашқы ақынның «Долы да, долы, долы күн!» [Шұғатаев А. Долы да, долы, долы күн! https://qamshy.kz/article/10230-kok-bayraghymdy-qushaqtap-qazaqtyghym-dep-dgylaymyn] атты толғауы ақынның 2016 жылғы Болатбек Оразбаевпен айтысында айтылған. Кейінірек ютуб арнасында бейне, музыкалық материалмен әрленіп әуенсіз оқылғанымен, толғау ақынның жыраулырға тән өз мақамымен айтыста жырланып, тыңдарманға жол тартты. Мұнда ақынның жанын тебіренткен көкейтесті жырды жеткізудің түрлі амалдарын қарастырудағы ізденісін қоса айта кеткен жөн.

О. Досбосыновтың «Толғау» толғауы эстрадамен сүйемелденіп, полифониялық рухты әуенмен берілуі шығарманың әсер-қуатын еселей түскендей. Толғауға композитор Бейбіт Оралұлы толғау табиғатына сай жауынгерлік рухтағы әуен жазып, оны әнші Алтынай Жорабаева эстрадалық сүйемелдеумен жарыққа шығарды. Әрі шығарманың мазмұнын ашатын лайықты бейнебаянның түсірілуі толғаудың адресатқа (тыңдарман, көрермен, оқырманға) жеткізілуіндегі тың, заманға лайық тәсілдер. Толғаудың сахналық қырының дамуы, виртуалды кеңістік арқылы немесе теледидар арқылы таралуы – тыңдарманды «іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебіне» ортақ етуге, тыңдарманмен байланысын арттыра түсуге, адресаттың көңіліне ой салуға заманауи технологияны тиімді пайдалануымен ерекшеленетін даму сатысы.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, толғау жанрының сыртқы пішіні мен ішкі мазмұны сақталып, ол қоғамдық сұранысқа орай дидактикалық һәм әлеуметтік қызметін әлі күнге атқарып келе жатыр. Осы уақытқа дейінгі ғалымдардың жанр туралы пікірлері сан алуан. Дегенмен қандай жанрды алып қарасақ та, типологиялық сипаттарының тұрақтылығымен қоса, заманның, әдебиеттің даму талаптарына сәйкес едәуір өзгерістерге ұшырайтынын байқауға болады. Сондықтан біз нысанға алған авторлар шығармашылығында толғау жанрының бой көрсетуі ежелгі жыраулық дәстүрдің жібі үзілмей келе жатқан сабақтастығын білдіреді. Белгілі әуен мақамымен айтылатыны және ежелден келе жатқан музыкалық аспап домбыра, қобызбен сүйемелденуі ежелгі дәстүрдің сақталуына дәлел бола алады. Ал заманауи эстрадалық аспаптармен және жаңа музыкалық бағытта сүйемелденіп айтылуы жанр дамуындағы жаңашылдық дей аламыз. Жазба әдебиет жанр табиғатына ықпал еткенімен, кей толғаулардың әлі де импровизациялық жолмен туатынын ескере келе, толғауды әлі де жазба әдебиет жанрына толығымен қосыла қоймаған аралық жанр деп есептейміз. Түйіндей келе айтпағымыз, толғау әлі күнге даму үстіндегі және синкреттілігін жоғалтпаған жанр дегіміз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1992. 176 б.
2. Анисимова Е.Е. «То знакомый голос был…» жанровый архетип баллады в историческом контексте: самозванчество // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2018. № 53 С. 143-163 (Скопус)
3. Бес ғасырлар жырлайды. 2 томдық./ Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. –Т.1. -384 б.
4. Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. – Алматы: Мұраттас, 1992. – 206 б.

5. Сапарбай И. Рухнама. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2012. Т. 3. Жыр жинағы. – 512 б.
6. Ахметов З.А. Казахское стихосложение.– Алма-Ата : Наука, 1964. – 460 с.
7. Досбосынов О. Қытайға тиген қызыңнан орысқа тиген күң артық… https://www.elana.kz/%D2%9Bytaj%D2%93a-tigen-%D2%9Byzy%D2%A3nan-orys%D2%9Ba-tigen-k/ 21.03.2017.
8. Шұғатаев А. Долы да, долы, долы күн! https://qamshy.kz/article/10230-kok-bayraghymdy-qushaqtap-qazaqtyghym-dep-dgylaymyn 22 Ақпан, 2016.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

УДК 687.122

Алпысбаева Айжан Бекайдарқызы,
магистрант 1-го курса,
специальность 7М02101 – Дизайн,
кафедра «Дизайн»,
Университет «Алматы»

Кустова Томирис Маратқызы,
магистрант 2-го курса,
специальность 7М02101 – Дизайн,
кафедра «Дизайн»,
Университет «Алматы»

ИССЛЕДОВАНИЕ ЦВЕТА В ДИЗАЙНЕ КОСТЮМА КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ОДЕЖДЫ

Аңдатпа: *Мақалада Аристотель мен Гете түс дөңгелектеріндегі түстердің комбинацияларын қарастыру және талдау міндеттері қойылған. Сараптама нәтижесінде заманауи киімдердегі түрлі-түсті комбинациялар ұсынылды, олар Balenciaga Resort 2020, Miu Miu Resort 2020, Versace Resort 2020 және Рональд ван дер Кемп Couture 2019/2020 коллекцияларынан сән көрсетілімдерінде қарастырылды.*

Түйінді сөздер: *Аристотель түс шеңбері, Гете түс шеңбері, сән демонстрациясы, коллекция.*

Аннотация: *В статье ставится задача рассмотреть и провести анализ цветовых сочетании по цветовому кругу Аристотеля и Гете. В результате анализа представляются цветовые сочетания в современной одежде, для которого были рассмотрены с показов мод из коллекции BalenciagaResort 2020, MiuMiuResort 2020, VersaceResort 2020 и RonaldvanderKempCouture осень-зима 2019/2020.*

Ключевые слова: *цветовой круг Аристотеля, цветовой круг Гете, показ мод, коллекции.*

Abstract: *The article sets the task of considering and analyzing color combinations in the color wheel of Aristotle and Goethe. As a result of the analysis, color combinations in modern clothes are presented, for which they were examined from fashion shows from the collection of Balenciaga Resort 2020, MiuMiu Resort 2020, Versace Resort 2020 and Ronald van der Kemp Couture fall-winter 2019/2020.*

Keywords: *Aristotle color wheel, Goethe color wheel, fashion show, collections.*

Еще с древних времен цвету уделялось особое внимание. Самые первые наблюдения и исследования о цвете были написаны в Древней Греции – Аристотелем. В своих трудах появление как такого понятия цвет он связывает с 4 стихиями: воды, огня, воздуха и земли. Например, растения на поверхности земли будут зелеными, корни же – под землей – белые, то есть солнце влияет на пигментацию растении. Так же и под действием воды растение будет менять цвет: при отсутствии достаточного количества влаги растение высыхает и приобретает желтоватый оттенок.

Трактат «Учение о цвете»является самым первым трудом о цвете, что не исключает ошибочность некоторых теории. Но там присутствуют и важные наблюдения о свете и темноте – «темнота является не цветом, а отсутствием света». Например, если закрыть окно плотными шторами, то в комнате станет темнее [*Месяц С.В., 2012, с. 244*].

Вторым ученым, исследовавшим цвет является Исаак Ньютон, который дал развернутое понятие о цвете, более глубинно изучив его. В своем первом издании «Оптика», выпущенная в 1704 году, он открыл теорию о том, что комбинацией всех видимых спектральных цветов является белый солнечный цвет. Свою теорию он доказал экспериментом – при прохождении белого цвета сквозь призму он расщепляется на все спектральные цвета, можно и наоборот, при комбинировании всех цветов вместе – получится белый. Своим исследованием он опроверг более ранние суждения о том, что основой белого цвета являются бесцветные цвета.

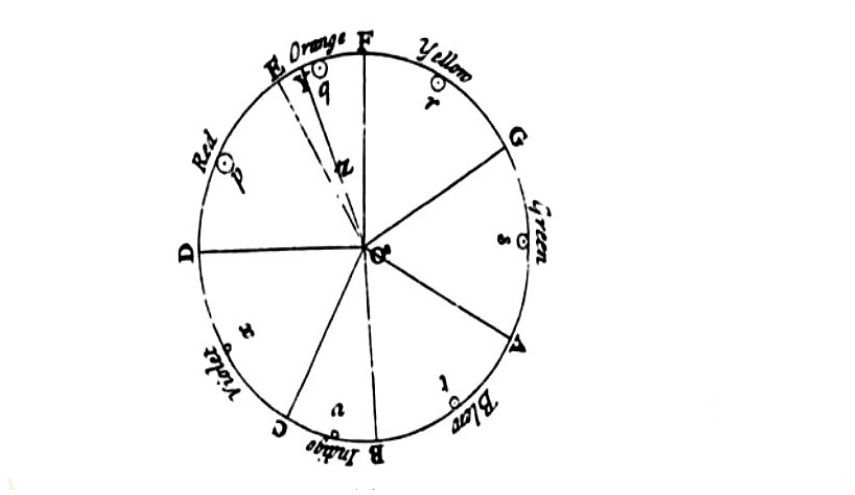

Рисунок 1. Цветовой круг Ньютона, основанный на музыкальной октаве

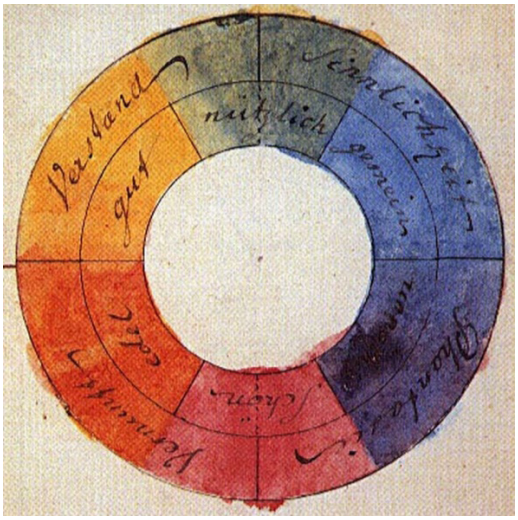

Рисунок 2. Цветовой круг Гёте с тремя базовыми цветами – пурпурным, желтым и синим

В своих опытах с цветами, при смешениях красного (первого) и фиолетового (последнего) цветов в спектре он получил цвет, которого нет в радуге – пурпурный. Данный опыт послужил созданием цветового круга Ньютона. Являясь удобным и легким при смешении цветов, Ньютон поместил цветовой спектр в круг, в котором можно было легко предположить цвет, который получится при смешении.

В отличие от Ньютона, немецкий мыслитель, естествоиспытатель и поэт Вольфганг фон Гёте подошел к изучению цвета с другой стороны – восприятия, в своем научном труде «Теория цвета». Он провел анализ восприятия глазами, измеряя их реакцию на цвета. Гёте также поместил цветовой спектр в круг, где так же расположил три цвета, которые ООН считал первичными – из которых можно получить все остальные цвета – пурпурный, синий, желтый.

Итоговое исследование заключается в непредсказуемости сочетании цветов. При сочетании цветов в любой области, будь то архитектурный дизайн интерьера, промышленный или одежда, используется цветовой круг.

В стандартном варианте есть определенные законы для сочетания: комплементарное, триада, аналогично, раздельно-комплементарное, тетрада, квадрат.

Комплементарное сочетание так же называют контрастным и дополнительным. В данной схеме используются цвета, находящиеся напротив друг друга. При данном сочетании образ выглядит живым и очень интересным.

В триадной схеме сочетаются 3 цвета по принципу равностороннего треугольника, то есть три цвета которые находятся на одинаковых расстояниях друг от друга. Образ в

Третья схема – аналогичное сочетание или сочетание родственных цветов. При таком сочетании используются цвета,находящиеся рядом друг с другом в круге. Допускается использовать от 2 до 5 близлежащих цветов, например, от красного, через красно-фиолетовый, фиолетовый, сине-фиолетовый к синему.

Далее идет раздельно-комплементарное сочетание. В данном сочетании используется принцип треугольника, как и в тетрадной, но в отличии от тетрадной используется не равносторонний треугольник, а равнобедренный. Использование одного основного и двух дополнительных цветов дает композиции контрастность, но менее резкая. Данная схема подходит для тех, кто боится работать с контрастным сочетанием.

Тетрадная схема – сочетание 4 цветов. В этой схеме смешение идет по принципу прямоугольника, где один цвет является главным, другие два – дополнительными, и последний – акцентирующий. Например, при использовании цветов красно-фиолетовый – главный, сине-фиолетовый, желто-оранжевый и желто-зеленый дополнительные, красно-фиолетовый акцентирующий.

Шестая схема сочетаний называется квадрат и строится по принципу квадрата. Используются 4 цвета, находящиеся на равном расстоянии друг от друга, например, красный, сине-фиолетовый, зеленый и желто-оранжевый. Такое сочетание напоминает контрастное, где в отличии от него совмещены два контраста. Работа, выдержанная в данном сочетаний, выглядит живой и очень динамичной.

Зная теории и главные понятия о цвете, можно смело сочетать цвета. Умелое сочетание цветов, дает возможность создавать необычные, оригинальные и интересные работы в любой сфере деятельности. Применяя любые схемы сочетаний цветов, можно создавать работы динамичными или же спокойными, теплыми или холодными, яркими или наоборот умеренными.

Комплементарное сочетание так же называют контрастным и дополнительным. В данной схеме используются цвета, находящиеся напротив друг друга. При данном сочетании, образ выглядит живым и очень интересным как в работах Balenciaga с коллекции Resort 2020 на рисунке 3, где к комплекту желтого цвета, контраст создан с помощью аксессуара – сумки, синего цвета.

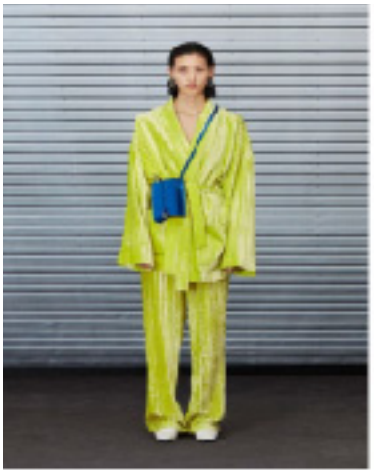
В триадной схеме комбтинируются 3 цвета по принципу равностороннего треугольника, то есть три цвета которые находятся на одинаковых расстояниях друг от друга. На рисунке 4, образ с использованием данной схемы сочетаний выглядит динамичным и ярким как в модели Miu Miu с показа Resort 2020. Можно заметить, что основным цветом выбран желтый – плащ, а дополнительные два цвета, составляющие триадную схему, использованы в аксессуарах – шляпа и сумка, и в обуви – красный. Для более интересной подачи, образ разбавлен оранжевым – в отделке, и черным – шляпа и шорты. Третья схема – аналогичное сочетание или сочетание родственных цветов. При таком смешении используются цвета, находящиеся рядом друг с другом в круге. Допускается использовать от 2 до 5 близлежащих цветов, например, от красного, через красно-фиолетовый, фиолетовый, сине-фиолетовый к синему. В коллекции показа Resort 2020 от Versace на рисунке 5, используется сочетание аналогичных цветов. Сочетание оттенков зеленого, желтого, делает образ более спокойным и гармоничным.

Далее идет раздельно-комплементарное сочетание. В данной схеме используется принцип треугольника, как и в тетрадной, но в отличии от него используется не равносторонний треугольник, а равнобедренный. Использование одного основного и двух дополнительных цветов, дает композиции контрастность, но выглядит менее резкой, что хорошо показано в коллекции Carolina Herrera Resort 2020. На представленной модели на рисунке 6, продемонстрировано, что сочетать цвета можно не только при комбинировании отдельных изделий гардероба, но и в принтах. Совмещение в одном цветочном принте красно-оранжевого, синего и зеленого цветов с белой рубашкой выглядит очень интересно, ярко, но не столь броско как контраст. Данная схема подходит для тех, кто боится работать с контрастными цветами.

Тетрадная схема – сочетание 4 цветов. В этой схеме смешение идет по принципу прямоугольника, где один цвет является главным, другие два – дополнительными, и последний – акцентирующий. Например, при использовании цветов красно-фиолетовый – главный, сине-фиолетовый, желто-оранжевый и желто-зеленый дополнительные, красно-фиолетовый акцентирующий. В коллекции Versace Resort 2020 преобладают сочетания от трех цветов и более. Например, в представленных моделях на рисунке 7, для создания уникальных принтов, используется тетрадная схема – 4 цвета: красный, синий, оранжевый и зеленый, которая разбавлена дополнительными цветами – оттенками основных цветов.

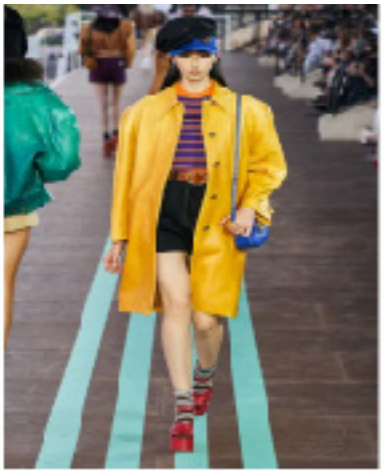
Шестая схема сочетаний называется квадрат и строится по принципу квадрата. Используются 4 цвета, находящиеся на равном расстоянии друг от друга, например, красный, сине-фиолетовый, зеленый и желто-оранжевый. Такое сочетание напоминает контрастное, где в отличии от него совмещены два контраста. Работа, выдержанная в данном сочетаний, выглядит живой и очень динамичной, как в

представленной модели Ronald van der Kemp Couture сезона осень-зима 2019/2020 на рисунке 8. Главным цветом выбран синий, который разбавлен белой юбкой, на которую нанесен принт, создающий сочетание по схеме квадрат – зеленый, оранжево-желтый и красный [*Миронова Л., 2014, с. 3*].

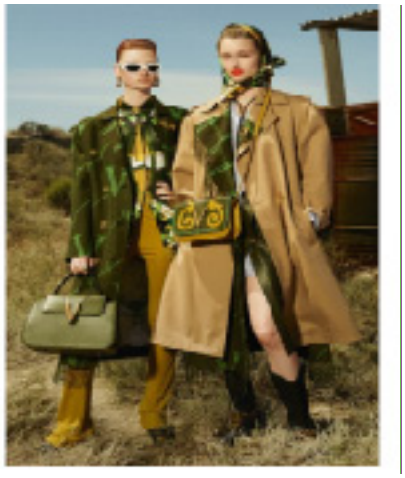

Balenciaga Resort 2020
Рисунок 3. Комплементарная схема сочетание цветов

Miu Miu Resort 2020
Рисунок 4. Триадная схема сочетание цветов

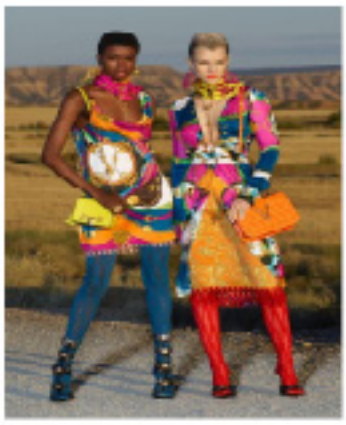
Versace Resort 2020
Рисунок 5. Аналогичная схема сочетание цветов

Carolina Herrera Resort 2020

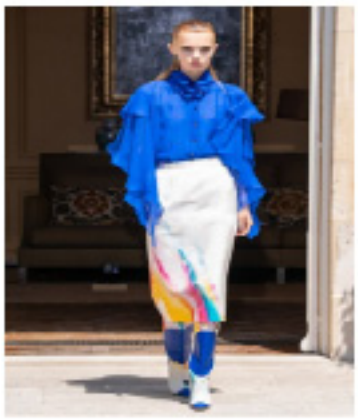
Рисунок 6. Раздельно-комплементарная схема сочетание цветов

Versace Resort 2020

Рисунок 7. Тетрадная схема сочетание цветов

Ronald van der Kemp Couture осень-зима 2019/2020
Рисунок 8. Квадратная схема сочетание цветов

Таким образом, проведенный анализ показал, что ведущие западные Дома Моды, в своих коллекциях используют основные цветовые сочетания. Современные дизайнеры наглядно демонстрируют, что при правильном сочетаний цветов, можно создавать интересные образы. Не только при комбинировании отдельных изделий, но и в принтах, а также активно использовать аксессуары, головные уборы и обувь.

Зная теории и главные понятия о цвете, можно смело сочетать цвета. Умелое сочетание цветов, дает возможность создавать необычные, оригинальные и интересные работы в любой сфере деятельности. Применяя любые схемы сочетаний цветов, можно создавать работы динамичными или же спокойными, теплыми или холодными, яркими или наоборот умеренными.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. С.В. Месяц. «Иоганн Вольфганг Гёте и его учение о цвете. Часть первая» / – М.: Кругъ, 2012. – 464 с
2. https://www.adme.ru/tvorchestvo-dizajn/krutaya-shpargalka-po-sochetaniyu-cvetov-1169610/
3. https://vogue.com

УДК 371.129
ББК 74.200.52

Жангужинова Меруерт Еркеновна,
п.ғ.д., доцент,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: meruyert.zhan@gmail.com

Каржаубаева Сангуль Камаловна,
ө.ғ.д., профессор,
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: aumira@mail.ru

ДИМАШ ҚҰДАЙБЕРГЕН ФЕНОМЕНІ ӨНЕР ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНЕ МОТИВАЦИЯ РЕТІНДЕ

Анотация. *Бүкіл әлемге танылған Қазақстандық әнші Димаш Құдайбергеннің феномені күн тәртібінде зерттеу мақсатын өзектілендірді – білім алушылардың мотивациясын ғылыми-педагогикалық негіздеумен өнер жоғары оқу орындарында білім беру парадигмаларын жаңғырту. Зерттеудің мақсаты болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін айқындайтын өнер жоғары оқу орындарының білім алушыларының шығармашылық қызметі үшін мотивациялық критерийді анықтау болып табылады. Зерттеу пәні білім беру бағдарламалары – өнер бойынша білім алушылардың кәсіби дайындығының мотивациясын дамытудың педагогикалық аспектілерін ашу болып табылады. Зерттеу нысаны – Димаш Құдайбергеннің кәсіби құзыреттілігі мен шығармашылық қызметінің қажеттілігі.*

Түйінді сөздер: *мотивация, Кәсіби құзыреттілік, шығармашылық қызмет, Өнер білім беру бағдарламалары бойынша білім алушылар.*

Жангужинова Меруерт Еркеновна,
д.п.н., доцент,
Казахская Национальная Академия Искусств им. Т. Жургенова,
Алматы, Казахстан,
e-mail: meruyert.zhan@gmail.com

Каржаубаева Сангуль Камаловна,
д.ис.к., профессор,
Казахская Национальная Академия Искусств им. Т. Жургенова,
Алматы, Казахстан,
e-mail: aumira@mail.ru

ФЕНОМЕН ДИМАША КУДАЙБЕРГЕНА КАК МОТИВАЦИЯ ДЛЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ ИСКУССТВА

Анотация. *Феномен признанного во всем мире Казахстанского певца Димаша Кудайбергена актуализировал на повестке дня цель исследования – модернизацию парадигм образования в вузах искусства с научно-педагогическим обоснованием мотивации обучающихся. Задачей исследования является определение Мотивационного критерия для творческой деятельности обучающихся вузов искусства, определяющего профессиональную компетентность будущих специалистов. Предметом исследования является раскрытие педагогических аспектов развития мотивации в профессиональной подготовке обучающихся по образовательным программам – искус-*

ство. Объектом исследования является результат профессиональной компетентности и востребованности творческой деятельности Димаша Кудайбергена.

Ключевые слова: *мотивация, профессиональная компетентность, творческая деятельность, обучающиеся по образовательным программам – искусство.*

Zhanguzhinova Meruyert Yerkenovna,
Phd, ass. Prof.,
T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: meruyert.zhan@gmail.com

Karzhaubaeva Sangul Kamalovna,
Phd, Prof.,
T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aumira@mail.ru

THE PHENOMENON OF DYMASH KUDAYBERGEN AS MOTIVATION FOR CREATIVE ACTIVITY OF ART' UNIVERSITIES LEANERS

Anotation. *The phenomenon of the world-famous Kazakhstani singer Dimash Kudaibergen updated the goal of the study on the agenda – the modernization of education paradigms in the universities of Art with the scientific and pedagogical substantiation of leaners' motivation. The objective of the study is to determine the Motivational criterion for the creative activity of Art' universities leaners, which determines the professional competence of future specialists. The subject of the study is the disclosure of the pedagogical aspects of motivation development in the professional preparation of leaners on Art' educational programs. The object of research is the result of professional competence and the demand for creative activity of Dimash Kudaibergen.*

Key words: *motivation, professional competence, creative activity, leaners of Art' educational programs.*

Введение

Актуальность темы исследования приобретают вопросы развития мотивации обучающихся вузов искусства для творческой деятельности.

В связи с увеличением контингента абитуриентов по Образовательным Программам Искусства в вузах Казахстана, в парадигме образования Болонской декларации, необходимо привести в соответствие качество профессиональной подготовки обучающихся.

Мотивацией абитуриентов к профессиональной подготовке в вузах искусства явилась возможность их участия в профессиональных международных конкурсах для творческой молодежи. Основанием для мотивации является возросший интерес к творческой деятельности популярного казахстанского певца Димаша Кудайбергена, победителя многочисленных международных конкурсов, обучающегося в магистратуре Казахстана.

Мотивация обучающихся по Образовательным программам – искусство, определяется как составной компонент творческой деятельности, проявляющийся в уровнях их Профессиональной компетентности. Новизной исследования является научно-теоретическое и статистическое обоснование Мотивационного критерия и разработка уровней профессиональной компетентности будущих специалистов.

Результатом исследования будет научно-педагогическое обоснование Мотивационного критерия студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам – искусство для их творческой деятельности. В статье представлены диаграммы контингента обучающихся КазНАИ им. Т. Жургенова, обоснованы методы теоретического анализа концепций Мотивационного критерия, при Формировании профессиональной компетентности обучающихся на основе корреляционного анализа по Kendall Tau b test.

По результатам исследования разработаны: Мотивационный критерий с показателями, дескрипторами, с выявленной корреляцией и сформулированными выводами и рекомендациями для развития мотивации, обучающихся по образовательным программам – искусство в вузах Казахстана.

Методология

Основы методологического исследования: концептуализация системы международного высшего образования [Akorda, 2017, с. 1; Dlouh, Burandt, 2015, с. 46; 21th century, 2016, с. 2], Мотивационный критерий формирования профессиональной компетентности будущих специалистов в области искусства и наращивание потенциала в системе Методической работы по профессиональному образованию [Жангужинова, 2018, с. 34].

Методы исследования:

– *Теоретические методы:* анализ научной литературы; анализ нормативных документов.

– *Методы сбора данных:* анкетирование (для студентов бакалавриата, магистратуры).

– *Методы обработки анализа данных в SPSS:* в данной статье исследования проводились в рамках Kendall Tau b test.

Основной текст

Успех творческой деятельности Димаша Кудайбергена обусловлен воспитанием, талантом и системностью полученных знаний на всех этапах образования от бакалавриата до магистратуры. Феномен популярности молодого певца обозначил на повестке дня привлекательность творческой специальности для абитуриентов.

Популярность певец приобрел в 2017 с участием в китайском международном конкурсе исполнителей “I am singer”, набрав около двух миллиардов поклонников по всему миру [Kazinform, 2017, с. 1]. Следует отметить, что смещение акцентов в информационном и медиа пространстве позволяет измерять востребованность современных медиа-идолов количеством подписчиков и просмотров в социальных сетях. На сегодняшний день количество подписчиков у Димаша Кудайбергена составляет: в YouTube 642тыс., Instagram 3.11 млн., Facebook 48654, Sina Weibo 422000, Twitter 27,1 тыс., Last.fm 60тыс., Spotify 115527 человек.

Приходится констатировать, что на сегодняшний день, внешним фактором формирования мотивации является глобальность сети интернет, средствами которой решаются технические задачи профессиональной ориентации абитуриентов при поступлении в вузы, в том числе и искусства.

В данной статье исследование мотивации в творческой деятельности певца будет анализироваться на основании статей массовой информации в рамках статистически значимых парадигм образования. В связи со стремительным развитием карьеры Димаша Кудайбергена, аспекты творческой деятельности с точки зрения научно-теоретического исследования мало изучены. Для раскрытия педагогических аспектов в исследовании будут рассмотрены аспекты творческой деятельности Димаша Кудайбергена, позволившие ему приобрести успех:

– *реализация творческой деятельности через осознанную заинтересованность в профессии;* Данный индикатор подтвержден результатами участия певца в различных международных конкурсах [Tengrinews, 2015, с. 1; Kazinform, 2017b; 24.kz, 2017, с. 1];

– *постоянная потребность в развитии и совершенствовании уровня самообразования;*

– *дошкольное образование* – детская студия Актюбинского музыкального колледжа им. А. Жубанова;

– *школьное образование, профессионально – ориентированное* – Актюбинский музыкальный колледж им. А. Жубанова;

– высшее образование, бакалавриат – Казахский Национальный университет искусств;

– послевузовское образование – магистратура – Казахский Национальный университет искусств [Tengrinews, 2015, с.1; Kazinform, 2017b];

– *развитие социальных качеств личности и коммуникативности через личностное, профессиональное, социально-медийное общение.* Данный показатель выявился на основании проведения с 2016 года 13 сольных концертов и планируемых 10 концертов в 2020 году по всему миру по количеству проданных билетов минимально от 7500 (в Краснодаре), 19000 (в Нью-Йорке) и максимально до 30000 (в Нур-Султане) за один концертный зал [Tengrinews, 2015, с.1; Kazinform, 2017b; 24.kz, 2017, с.1].

Теоретический обзор результатов творческой деятельности Димаша Кудайбергена и педагогических аспектов профессиональной подготовки обозначил необходимость выявления статистических показателей контингента абитуриентов на образовательные программы Искусства на примере одного из старейших вузов искусства Казахстана – Казахской Национальной Академии искусств им. Т.Жургенова.

Ниже представлена диаграмма №1 контингента бакалавров с 2011-2019гг. в КазНАИ им. Т.Жургенова (на примере специальностей Актерское искусство и Искусство эстрады) из архивных статистических данных приемной комиссии (см. диаграмму №1.).

Диаграмма 1. Контингент бакалавров с 2011 по 2020гг. по специальностям Актерское искусство и Искусство эстрады КазНАИ им. Т. Жургенова

Представленная диаграмма №1 свидетельствует о положительной устойчивой динамике контингента абитуриентов в Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова с 2011-2020 гг. по специальностям Актерское искусство и Искусство эстрады.

С момента проведения в Казахстане конкурсов – «Фабрика звезд», «X-factor» динамика контингента бакалавров по специальностям Актерское искусство и Искусство эстрады варьировалась с 2011 г. по 2017 г. в пределах 37% в Актерском искусстве, и 40% в Искусстве эстрады.

С проведением в Китае в 2017 г. международного конкурса “I am singer”, приток абитуриентов в КазНАИ им.Т.Жургенова резко увеличился. В диаграмме №2 выявлена положительная динамика с 2011-2020гг. в Актерском искусстве – 76%, в Искусстве эстрады 70%.

Изучение общего контингента абитуриентов КазНАИ им. Т. Жургенова с 2017 по 2019 гг. выявило устойчивую тенденцию ежегодного увеличения количества абитуриентов КазНАИ им. Т. Жургенова.

На протяжении указанного периода в диаграмме №2 отмечается положительная динамика поступающих на Образовательные Программы Искусства по четырнадцати специальностям.

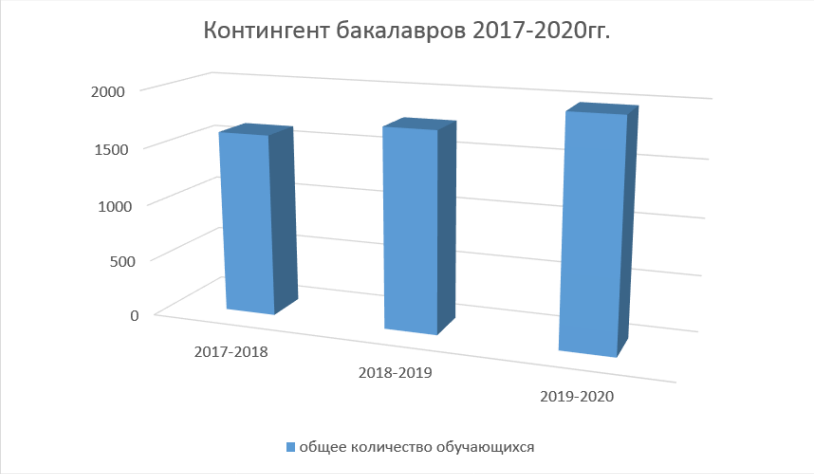

Диаграмма 2. Контингент бакалавров с 2017 по 2020 гг. КазНАИ им.Т.Жургенова По Образовательным Программам Искусства

Анализ данных свидетельствует о положительной динамике общего контингента абитуриентов в Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова с 2017-2020 гг. в среднем на 19%.

Представленная выше диаграмма подтверждает актуальность востребованности профессиональной подготовки в вузе по четырнадцати специальностям Образовательных Программ Искусства.

Несмотря на снижение количества обучающихся по государственным образовательным грантам по некоторым специальностям, количество обучающихся на платной основе увеличилось в разном процентном соотношении в зависимости от специальности.

На основе вышеперечисленных фактов статистических данных в следующем разделе будут раскрыты педагогические аспекты мотивации для разработки Мотивационного критерия с показателями и дескрипторами, Уровнями профессиональной компетентности студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам – искусство.

Основной текст

Мотивация – (от лат. movere) побуждение к действию [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 2] Мотивация составляет познавательные потребности человека, диверсифицируя знания [Жангужинова М., 2020, с. 1].

Изучение теорий [21th century, 2017, с. 2] выявило, что знания обусловлены двумя видами: рациональным (основанным на способностях в действии) и интуитивным (обусловленным мотивами), которые определяют знания и понимание [21th century, 2017, с. 2], основанные на комбинации данных, информации, опыте и индивидуальной интерпретации содержания.

– На основании анализа теорий, представленных выше выявлено, что ***знания*** способствуют формированию мышления на основе междисциплинарных связей, необходимых студенту для понимания, получения и развития мотивации в познавательной деятельности, обусловленной мотивами.

– ***Деятельность*** в педагогическом процессе целенаправлено и эффективно реализует знания в решении задач инновационных отраслей производства на основе *методов и форм* [Жангужинова, 2020, с. 1] через развитие мотивации и *креативности* студентов, способствуя *«непрерывности и целостности»* образования [21th century, 2017, с. 2].

– ***Применение дидактических принципов*:** деятельности, непрерывности, системности, творческого потенциала, интеллектуально-когнитивного развития [Жангужинова, 2018, с. 24] формируют практическую значимость исследования для разработки Критериев оценки профессиональной компетентности с дескрипторами. На основе анализа теорий выявлены принципы деятельностного подхода.

– ***Деятельностный подход*** предполагает учет ведущей роли деятельности в процессе формирования личности, ее внутренних структур на основе внутренних факторов [Жангужинова, 2020, с. 1].

Личностное развитие студентов [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 2] формируется принципами личностно-ориентированного подхода *(персонализации и выбора, творчества и успеха, саморазвития, творческого потенциала, коммуникативности, интеллектуально-когнитивного)* на основе целей педагогического процесса по показателям оценки профессиональной компетентности.

Представленные выше теории и европейских теоретиков и практиков [21th century, 2017, с. 5] выявило, что ***личностно-ориентированный подход*** в образовании способствует закреплению знаний через развитие мотивации студентов на основе раскрытия внутренних факторов [Dlouh, Burandt, 2015, с. 13] личностной структуры человека и его индивидуальных особенностей.

– Развитие личностно-психологических умений студентов мотивируются ***внешними и внутренними факторами*** Профессиональной компетентности [Zhanguzhinova, 2018, p. 45].

На основании исследования вышеприведенных теорий было определено содержание *внешних* факторов*:*

1) организация процесса учебно-методической деятельности, на основе профессиональных условий;
2) оценочные суждения, обусловленные оцениванием компетентностей;
3) престиж профессии, на основе Критериев оценки профессиональной компетентности;
4) практика, с применением видов компетентностей.

Анализ, вышеприведенных теорий позволил выявить определение: *внешние факторы* на основе *содержательно-целесообразной закономерности* способствуют формированию процесса профессиональной подготовки специалистов. Между тем, внутренние факторы Профессиональной компетентности развивают мотивацию на основе содержания и дидактических принципов деятельности студентов.

На основании анализа вышеприведенных теорий были выявлены *внутренние факторы* организации педагогического процесса:

1) черты личности самого студента;
2) ценностные ориентации и выбор профессии студентом;
3) внутренняя активность личности;
4) стремление к самореализации в будущей профессии.

Таким образом, выявлено определение: *внутренние факторы* на основе *содержательно-целесообразной закономерности* способствуют определению целей при профессиональной подготовке специалистов.

Исследование теорий [Аминов, 2004, с. 10], выявили *дидактические принципы,* на основе которых осуществляются профессиональные цели и *системность* содержания образования [Жангужинова М., 2020, с. 35]. Функциональные и междисциплинарные связи в образовании реализуют *непрерывность* обучения [21th century, 2017, с. 5], что способствует *интеллектуально-когнитивному развитию,* обусловленному подходами в обучении [Dlouh, Burandt, 2015, с. 13]. *Саморазвитие* обучающихся по Образовательным программам Искусства основывается на требованиях организации процесса Формирования профессиональной компетентности [Жангужинова, 2020, с. 50]. Организация педагогического процесса формирует *технологичность* [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 2] программ образования [Жангужинова, 2018, с. 32] с *вариативностью* описания содержания и результатов освоения программы/модуля обучения [Омирбаев, 2014, с. 2]. Обусловленность знаний – мотивами, умений – содержанием, отношения – навыками, способствуют приобретению компетенций для дальнейшей *деятельности* [21th century, 2017, с. 4], с постановкой задач для *развития творческого потенциала* [Жангужинова, 2018, с. 32], *коммуникативности,* формирующих личностные качества специалиста.

Таким образом, на основе анализа теорий, представленных выше, выявлены *дидактические принципы:* системность, непрерывность, интеллектуально-когнитивное развитие, саморазвитие, технологичность, вариативность, деятельность, развитие творческого потенциала, коммуникативность.

Развитие дидактических принципов Профессиональной компетентности студентов в процессе их деятельности развивает методическую компетентность.

Методическая компетентность по [Жангужинова, 2018, с. 33] – это интегральная характеристика профессиональных условий, включающих социокультурное, нравственное, гуманистическое воспитание деловых, личностных и нравственных качеств студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам-искусство [21th century, 2017, с. 5], отражающих цели и содержание функционирования методологических, методических знаний, умений, опыта, мотивации, способностей и готовности к творческой самореализации в организации учебно-методической деятельности для формирования умений организовывать все виды деятельности в педагогическом процессе [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 3].

Результаты и дискуссия

Опытно-экспериментальные работа, проведенная в казахстанских вузах искусств с 2018 года, продолжилась в 2020 году в научных исследованиях, включающих подготовительный, констатирующий, формирующий, контролирующий этапы.

По результатам эксперимента и динамики разработки Критериев мотивации были проведены два этапа анкетирования:

1) Констатирующий этап был проведен среди 47 бакалавров 2-го года обучения (контрольно-экспериментальной группы) из двух вузов Казахстана с целью выявления уровней сформированности мотивации на констатирующем этапе эксперимента.

2) Контролирующий этап проводился среди 20 респондентов двух групп: бакалавров 2-го курса обучения и магистрантов, с целью проследить корреляцию мотивации в показателях мотивационного критерия.

Проведенный констатирующий этап позволил выявить начальную подготовку абитуриентов. Интеграция предложенного Мотивационного критерия в исследовании позволила выявить эффективность процесса профессиональной подготовки обучающихся по Образовательным программам Искусства по результатам двух проведенных этапов опроса. Исследование мотивации обучающихся обусловлено Мотивационным критерием подготовки.

Мотивационный критерий, характеризуется стимуляцией профессиональных качеств студентов на основе оценки знаний для развития потребностей личности в выборе направления образования [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 4]. В основе мотивационного критерия заложены познавательные и социальные мотивы [Жангужинова, 2018, с. 35]. Формирование мотивов основано на методологии, влияющей на содержание и процесс профессиональной подготовки на основе контента образования [21th century, 2017, с. 5]. Степень сформированности профессиональной компетентности обусловлена типологией мотивов на основе парадигмы образования [Жангужинова, 2020, с. 48]. Потребность в успешном выполнении поставленных задач определяют мотивы [Zhanguzhinova, Magauova, Satova, Mamanova, 2018, с. 4] через саморазвитие [Dlouh, Burandt, 2015, p. 21]. Стимуляция интереса к развитию социальных качеств личности [Аминов, 2004, с. 12] формирует стремление студентов добиваться успехов в деятельности на основе отраслевых инноваций. Авторское самовыражение студентов определяют мотивы, раскрывающие креативный подход на основе организации обучения [Омирбаев, 2014, с. 4].

Анализ теорий, представленных выше позволил выявить определение ***мотивационному критерию*** на основе дескрипторов – мотивов, осуществляется в процессах: профессиональной подготовки, повышения уровня самообразования и квалификации оценивания компетентностей студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам – искусство. Показатели критериев включают: наличие интереса к специальности, гносеологическую потребность в повышении уровня самообразования, квалификации, осознание значимости профессии, креативность, социальные качества личности, коммуникативность, адекватную систему оценки (см. таблицу 1.).

таблица 1

Мотивационный критерий

№	Наименование показателей
1.	*Наличие интереса к специальности*
	Основано на мотивации личности студентов, развивающей интерес к специальности, формирующей престижность в профессиональной среде.
2.	*Гносеологическая потребность в повышении уровня самообразования, квалификации*
	Развитие природных, психологических, нравственных задатков личности стимулируют потребность в расширении кругозора, повышении социального статуса специалиста.
3.	*Осознание значимости профессии*
	Понимание студентами значения профессии в дальнейшей профессиональной деятельности и развитие активной жизненной позиции обучающихся по Образовательным программам- искусство
4.	*Креативность*
	Синтезирование внутреннего психологического состояния с внешним художественным выражением – формирует проявление авторского стиля, стилевых и проектных предпочтений, форм и техник исполнения работы, основанных на творческом росте, идеях самореализации.
5.	*Социальные качества личности*
	Развитие профессиональных, личностных качеств студентов на основе морально-психологической удовлетворённости выполненным проектом/заказом и материальной оплатой труда, адекватной системой оценки творческой деятельности.
6.	*Коммуникативность*
	Проявляется осознанием необходимости расширять круг профессиональных интересов, сфер общения, социального статуса, понимания специфики проектно-педагогической профессии в сегменте, отрасли, кластера производства.
7.	*Адекватная система оценки*
	Способность личности осмысленно оценивать процессы деятельности на основе параметров: опыта, сравнительного анализа на основе индукции и дедукции. Проявляется в ориентации специалиста в специфике профессии, наличии аналитического оценочного аппарата, сформированного широким диапазоном знаний и профессиональным ростом, практическим опытом работы, коммуникативными качествами личности – умения сравнивать личностные достижения с уровнем подготовки других людей.

Исследование теорий, представленных выше, позволило выявить Мотивационный критерий с дескрипторами для уровней профессиональной подготовки студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам-искусство, необходимых для их творческой деятельности.

Таким образом, каждый критерий содержит по семь показателей это дало возможность разработать уровни *«репродуцирующий, интерпретирующий, креативный»*, которые будут рассмотрены ниже:

Таким образом, изучение мотивационного критерия позволило определить мотивы обучающихся**,** способствующих определению ***уровней профессиональной компетентности*** студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам-искусство.

*«**Репродуцирующий**» Мотивационный компонент* – характеризуется слабовыраженным интересом к специальности, непониманием значимости профессии, отсутствием креативности, социальных качеств личности и адекватной системы оценки.

*«**Интерпретирующий**» Мотивационный компонент* – характеризуется интересом к специальности, осознанием повышения уровня самообразования для реализации в профессии, через развитие креативности и социальных качеств личности, коммуникативности и оценки собственных достижений.

*«**Креативный**» Мотивационный компонент* – характеризуется интересом к специальности, с гносеологической потребностью в повышении уровня самообразования, квалификации, осознанием значимости профессии, креативностью, социальными качествами личности, коммуникативностью, адекватной системой оценки.

В опытно-экспериментальной работе исследования был проведен корреляционный анализ по Kendall Tau b test среди: показателей критериев оценки Формирования профессиональной компетентности.

В данной статье будет дано описание только лишь корреляции, свидетельствующей о средней взаимосвязи, выявленной между:

– *наличием интереса к специальности и осознание значимости профессии* (r=0,512);

– *гносеологической потребностью в повышении уровня самообразования, квалификации и осознание значимости профессии* (r=0,518).

– *социальными качествами личности и коммуникативностью* (r=0,505).

Проведенный корреляционный анализ по Kendall Tau b test среди показателей критериев оценки Формирования профессиональной компетентности выявил обусловленность динамической связью: «Образовательные программы», «контент образования», «парадигма образования». Таким образом, для эффективности профессиональной подготовки необходима модернизация педагогических аспектов Мотивационного критерия с показателями и дескрипторами, Уровнями профессиональной компетентности студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам Искусства.

Выводы

Таким образом, исследование мотивации на примере творческой деятельности Димаша Кудайбергена позволило провести теоретико-методологическое обоснование и корреляционный анализ развития мотивации в профессиональной подготовке студентов и магистрантов в вузе. На основе проведенного исследования были разработаны:

1. Мотивационный критерий с показателями и дескрипторами.
2. Уровни профессиональной компетентности студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам-искусство.
3. Выявлена корреляция показателей Мотивационного критерия по Kendall Tau b test.

На основании проведенного исследования, для развития мотивации студентов и магистрантов, обучающихся по Образовательным программам-искусство в вузах Казахстана необходима модернизация профессиональной компетентности в показателях:

– *наличие интереса к специальности и осознание значимости профессии* – обновление целей и содержания профессиональной подготовки студентов в соответствии с потребностями отрасли профессиональной творческой деятельности;

– *гносеологическая потребность в повышении уровня самообразования, квалификации и осознание значимости профессии* – организация творческой деятельности при осуществлении Курсовых проектов через взаимодействие образовательного и производственного процессов;

– *социальные качества личности и коммуникативность* – расширение академической свободы для вузов, студентов, педагогов и мобильности на основе международного сотрудничества вузов, самостоятельного планирования траектории обучения согласно принципам Болонской декларации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Статья главы государства «Фокус на будущее: духовное обновление». 12 апреля 2017 г. Дата обращения 15.04.2020. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolash-akka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Dlouh J., Burandt S. Design and evaluation of learning processes in an international Journal of Clearner Production // Journal of Clearner Production. 2015. -106p. 247e258.
3. 21th century competencies // Journal Independent school. – 2016. – 70 p. Retrieved May 30, 2017, from http://www.edugains.ca/resources21CL/About21stCentury/21CL_21stCenturyCompetencies.pdf
4. Жангужинова М. Формирование профессиональной компетентности студентов на основе модульного обучения в вузе // Монография. Алматы: Лантар Трейд, 2020. -166с. ISBN 978-601-265-370-0.
5. Kazinform, The number of fans of Dimash Kudaibergenov reached 2 billion people, 16.02.2017. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/kolichestvo-poklonnikov-dimasha-kudaybergenova-dostiglo-2-mlrd-chelovek_a2999909.
6. Tengrinews. Aktobe native wins Grand Prix of Slavianski Bazaar 2015. Retrieved from https://en.tengrinews.kz/cinema_and_music/aktobe-native-wins-grand-prix-of-slavianski-bazaar-2015-261230/ 27.07.2015.
7. 24.kz. Гендиректор Хунань ТВ: Димаш прославил Казахстан. [Электронный ресурс]: https://24.kz/ru/news/culture/item/173051-gendirektor-hunan-tv-dimash-proslavil Дата обращения 17.04.2017.
8. Zhanguzhinova M.Y., Magauova A.S., Satova A.S., Mamanova A. The study of student's motivation for future professional activity // Rural Environment. Education. Personality / Proceedings of the ISC. Jelgava: LLU, 2018. 11. – P.162-170. (DOI: 10.22616/REEP.2018)
9. Методика формирования профессиональной компетентности: Учебно-методическое пособие / М.Е. Жангужинова; НМС РТА, Латвия. Резекне: РТА, 2018. – 65с. ISBN 978–9984–44–217–4.
10. Аминов Р.А. Модели управления образованием и стили преподавания. Вопросы психологии, 2. 2004.
11. Омирбаев С.М. Модульное обучение и разработка модульных образовательных Программ. Вестник КарГУ. Педагогика. 2014.

УДК 659.182/.187

Кустова Томирис Маратқызы,
магистрант 2-го курса,
специальность 7М02101 – Дизайн,
кафедра «Дизайн»,
Университет «Алматы»

Алпысбаева Айжан Бегайдарқызы,
магистрант 1-го курса,
специальность 7М02101 – Дизайн,
кафедра «Дизайн»,
Университет «Алматы»

ПАРТНЕРСТВО В ОБЛАСТИ ГРАФИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА И НАУКИ, ОСОБЕННО В СОВОКУПНОСТИ С СОВРЕМЕННЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ, В ЦЕЛЯХ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИИ

Аннотация: *Қазіргі әлемде графика және графикалық дизайн галымдар үшін аса маңызды сала болып табылады, өйткені бұл мамандар зерттеуді толықтыра алады және тиімді жеңілдетеді. Күрделі зерттеулердің нәтижелерін типтік социумға жылжыту үшін табысты жүйе ретінде галымдар мен графикалық дизайнерлер арасындағы ұсынылған ынтымақтастық мүмкіндігі бар. Бірақ көптеген зерттеушілерге визуалды медиа саласында тәжірибе жетіспейді.*

Түйін сөздер: *инфографика, визуализация, иллюстрация, эксперимент, графикалық дизайнер.*

Аннотация: *В современном мире графика и графический дизайн становятся все более важной сферой для ученых, так как данные специалисты могут дополнять и выгодно упрощать исследования. Есть вероятность предлагаемого сотрудничества между учеными и графическими дизайнерами как успешной системы для продвижения результатов сложных исследований в типичный социум. Но большинству исследователей не хватает опыта в визуальных медиа.*

Ключевые слова: *инфографика, визуализация, иллюстрация, эксперимент, графический дизайнер.*

Annotation: *In the modern world, graphics and graphic design are becoming an increasingly important field for scientists, as these specialists can complement and simplify research in a profitable way. There is a possibility of the proposed collaboration between scientists and graphic designers as a successful system for promoting the results of complex research in a typical society. But most researchers do not have enough experience in visual media.*

Keywords: *infographics, visualization, illustration, experiment, graphic designer.*

Потребность ученых в визуальном искусстве никогда не была широкой и частой. Для передачи результатов более сложных и междисциплинарных исследований требуется более сложная графика. Хорошо выстроенная графика может расширить влияние исследовательских статей, стремящихся быть замеченными в постоянно растущем потоке опубликованных работ, и дополнительные визуальные эффекты, например графические абстракции, часто теперь запрашиваются журналами. Спонсоры также все больше подчеркивают ценность графики в предложениях грантов. В интернете, где зрители решают, следует ли взаимодействовать с материалами, привлекательные визуальные эффекты играют ключевую роль, особенно с учетом того, что исследовательские организации включают в свои показатели воздействия на внимание в социальных сетях.

Когда мы думаем о революционных научных достижениях, то чаще всего в визуальном плане это – первые изображения структуры ДНК; эскизы Дарвина о древе жизни. Способность этих фотографий говорить с людьми, особенно за пределами наших специализированных исследовательских сообществ, стоит гораздо больше многих слов.

В то время как многие исследователи встают на путь распространения информации о своей работе через социальные сети и другие форматы, выходящие за рамки традиционных каналов, очень немногие ученые обладают опытом в области визуальных медиа-коммуникаций, а еще меньше – в области дизайна, адаптированного для онлайн-платформ с использованием современных технологии. Из-

учение специализированных навыков, необходимых для создания графики для меняющегося массива обычных и новых научных СМИ – очень большой вопрос.

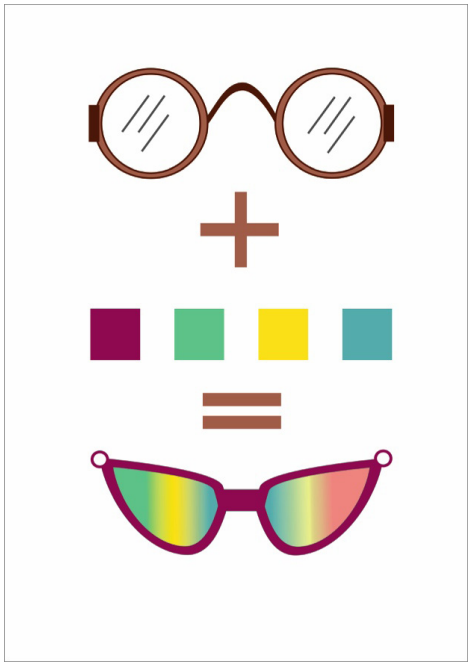

Рисунок 1. Примитивная иллюстративная схема,
демонстрирующая возможности сотрудничества

Но ученым не нужно идти на это в одиночку. Сотрудничество между исследователями, графическими дизайнерами и другими специалистами в области визуальных коммуникаций открывает широкие возможности (Рисунок 1).

Недавно между Институтом глобальных перемен Аспении и Международным центром тропического сельского хозяйства была проведена проверка эффективности сотрудничества ученых и художников, объединивших шесть научно-исследовательских лабораторий, занимающихся различными аспектами биологических и сельскохозяйственных наук, с графическими дизайнерами и создателями медиаконтента. Работа восьми участвующих ученых была сосредоточена на сложных, социально значимых вопросах в области биологии, продовольствия и сельского хозяйства, включая опылители и угрозы биоразнообразию, современное разведение растений, развитие сельского хозяйства и изменение землепользования, феноменику и другие новые сельскохозяйственные технологии, сельскохозяйственную устойчивость, а также происхождение и процессы одомашнивания пищевых растений.

Пять участвующих художников были выбраны для их трековых записей как сопроводители привлекающих и интересных визуальных онлайн-медиа. Среди которых были как и профессионалы графического дизайна, так и талантливые любители. Некоторые из них имеют опыт научных исследований, в то время как другие не имеют никакой научной подготовки. Все ученые и графические дизайнеры, к которым обращались, с энтузиазмом экспериментировали с этим междисциплинарным сотрудничеством. Исследователи и дизайнеры были в паре, исходя из интересов художников среди научной тематики, и дизайнеры получили компенсацию за свой вклад. Пары ученый-художник просили создать инфографику – в данном случае определяемые как визуально восприимчивые, увлекательные, быстро понятные, графические представления научных исследований – на основе текущих проектов исследовательских лабораторий. Эти действия продолжались в течение трех месяцев.

В итоге данного исследовательского эксперимента, ученые и эксперты-любители в области графического дизайна и инфографики, представили, как результат продукты, демонстрирующие уровень сотрудничества исследователям, организациям, простым потребителям и спонсорам. Для этого они использовали интерактивно коммуникативный семинар, на ежегодном совещании AAAS в Вашингтоне в феврале 2019 года [*Научный семинар, 2019, 14 февраль*].

Итеративный подход к сотрудничеству

Сотрудничество обычно начиналось с бесед, направленных на идентификацию целевой аудитории. Это было удивительно сложно для ряда исследователей, которые хотели пообщаться с "широкой публикой". Поскольку дизайнеры и искусствоведы знали, что разные аудитории требуют разных подходов, они ставили перед учеными задачу быть максимально конкретными. В конечном итоге группы пришли к гораздо более четким целевым показателям аудитории, например, "англоязычные и испаноязычные зрители, уже были заинтересованы в сохранении биоразнообразия".

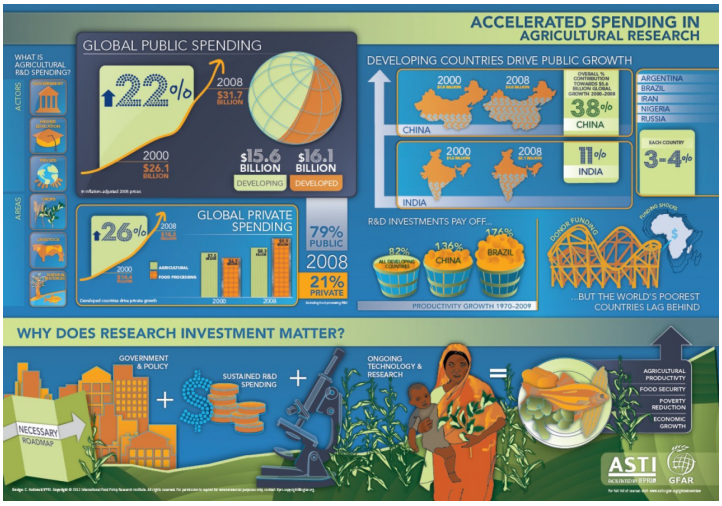

Рисунок 2. Пример демонстрированных инфографиков

Объяснение, почему важно защитить структуру сетей взаимодействия растения-опылителя. Этот график был спроектирован с яркими цветами и минимумом текста, чтобы ею можно было поделиться в социальных сетях. Самая большая задача заключалась в том, чтобы найти способ краткого, но ясного объяснения абстрактной темы высокого уровня интересующейся биоразнообразием. Команда из ученых-художников попробовала множество различных подходов, прежде чем найти нужное сочетание, взаимосвязь и крючки к новостям, быстрого графического выставления, демонстраций и настольной метафоры. Чтобы охватить намеченные аудитории, информационная графика выпускалась как на английском, так и на испанском языках. Проект Яэля Киселя, основанный на исследованиях Игнаси Бартомея (Ejanión Biológica de Doniana) [*Маркус Э., 2010, с. 62*].

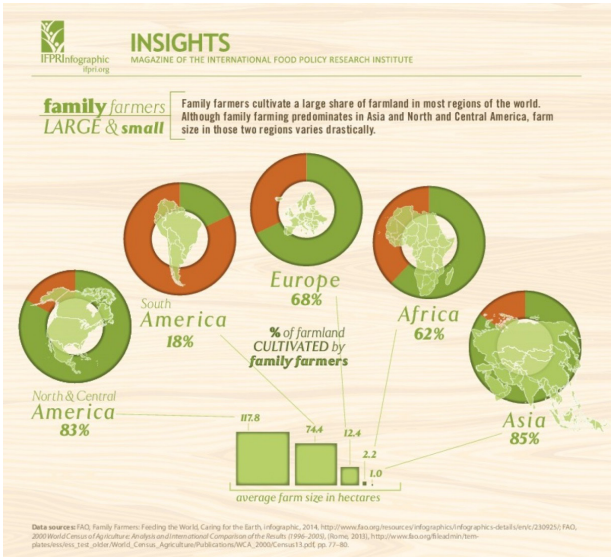

Рисунок 3. Пример демонстрированных инфографиков

Эти разговоры подпитывали следующий шаг сотворения, уточняя сообщения инфографики. Во многих случаях необходимо было найти середину между убежденностью учёных в том, что графика точно и всесторонне представляет данные, и акцентом художников на упорядочение сообщений, чтобы облегчить их понимание. Каждая группа должна была определить, как провести исследование по проблеме, не упрощая его до такой степени, что ключевой контекст был утрачен и слишком прост. Для некоторых из них, компромисс был найден путем включения визуализаций данных, для передачи конкретной информации, а также более абстрактных конструкций для ретрансляции более широких концепций. Для других материалов, созданных самими учеными, были адаптированы и доработаны в визуальные компоненты

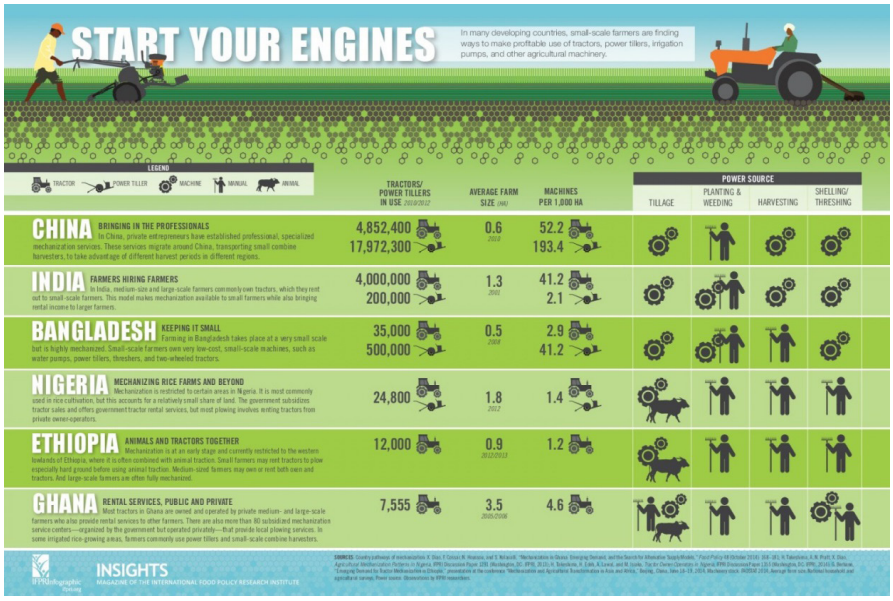

Рисунок 4. Более усложненная концепция с визуальными компонентами непосредственно от ученых (Дизайн Элли Барбер на основе исследований Винсента Рициарди, Зии Мехраби и Навина Раманкутти (Университет Британской Колумбии))

Два проекта из одной инфографики были посвящены роли мелких фермерских хозяйств в глобальной продовольственной системе. А представляет собой визуализацию данных конкретных данных исследования, представляющих глобальную географию мелких хозяйств. Он представляет собой определения различий в выяснении размера фермы, понятие, которое, по мнению художника, было более эффективно передано посредством абстракции. Дизайн Элли Барбер на основе исследований Винсента Рициарди, Зии Мехраби и Навина Раманкутти (Университет Британской Колумбии). (Рисунок 4.). В каждом случае процесс уточнения сообщения и последующего создания графики был интерактивным, так как команды пробовали разные аранжировки информации в поисках эффективной истории. Часто вспомогательные и даже основные сообщения менялись по мере продвижения работы и по мере того, как художники – иллюстраторы предоставляли информацию о том, что они считали легкой демонстрацией и то, что по их мнению, будет иметь отношение к выбранной целевой аудитории. В некоторых случаях процессы уточнения сообщений указывали на то, что ученые изначально считали слишком очевидными для упоминания. Коллеги, друзья и семья, как из мира ученых, так и из мира художников проводили тесты на прогресс. К концу проекта все команды были довольны своей продукцией, которая, по их мнению, была научно точна, визуально привлекательна и эффективно общалась. [*Liu C., White R. W., 2010, с. 149*].

Ряд участвующих исследователей с удивлением обнаружили, что акт перевода их работы в инфографику толкнул их науку вперед. Они затронули проблему перегруппировки сложных концепций в четкие, целенаправленные и доступные сообщения, но этот процесс помог им определить центральные компоненты их работы и отметить области, которые они недостаточно изучили. Этот процесс также заставил исследователей задуматься, а затем и пообщаться, почему они делают то, что делают, а также как их работа влияет на общество. [*Madison E.M., 2019*].

Можно выделить несколько рекомендации по результатам экспериментального проекта. Поскольку представление науки выходит за рамки традиционного статического журнала есть все основания думать, что графическое искусство станет более востребованным. Учитывая также быстрое развитие в техническом процессе также. На основе данного опыта был разработан комплекс рекомендуемых мер для исследователей и их учреждений, для специалистов в области полиграфии и для спонсоров в целях содействия продуктивному сотрудничеству между учеными и художниками. Несколько примеров [*https://visual.ly/tag/ifpri, 2019*]:

1. Исследователи и их институты должны признать ценность научного и графического искусства в улучшении коммуникации исследований и доступности результатов, имеющих значение для общества.

2. Чем раньше будут проведены консультации с дизайнерами в процессе исследований, тем лучше – не только для облегчения создания визуальных медиа, но и потому, что это сотрудничество улучшает текущие и потенциальные будущие исследования.

3. Исходя из сложных исследовательских тем ученых, участвующих в этом проекте, и их единообразного ответа на то, что их работа и ее коммуникация выиграли от этого сотрудничества, считается, что ученые в большинстве, если не во всех областях исследований также могли бы принести пользу для графического дизайна. Так, как имеет огромный вес, значимость, пиар, повышение рейтинга среди внутренней конкуренции. Научно-исследовательские общества и журналы могут поддерживать сотрудничество между учеными и художниками посредством пропаганды и профессиональной подготовки. [*Suzanne H. Plimpton 2004*].

4. Во время презентации данного проекта на конференции AAAS члены аудитории не раз спрашивали, как им можно найти квалифицированного художника для работы. В некоторых организациях имеются специализированные бюро по искусству/дизайну/коммуникациям, которые могут сотрудничать с исследователями в разработке графики для повышения результативности [*Madison E.M., 2019*]. Для ученых, не имеющих такой институциональной поддержки, дальнейшее создание и расширение сетей [*Кхури С. К., 2019*], организаций и компаний, предоставляющих эти услуги, будет иметь огромное значение.

5. И наконец, финансирующим организациям следует положительно рассмотреть вопрос о более широких бюджетах последствий в предложениях по субсидиям, включающих ресурсы на графический дизайн, и четко обозначить компоненты графического дизайна в качестве более широкой работы в области воздействия, которую они будут поддерживать. Также по итогам считается, что относительно дополнительное финансирование, которое необходимо, дало бы существенную отдачу и более лучшую результативность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Маркус Э. 2010: Издательская одиссея. Ячейка 140, 9 (2010)
2. Национальный научный фонд. Руководство по подготовке предложений, https://www.nsf.gov/pubs/2004/nsf04016/start.htm (2004 год).
3. Liu C., White R. W., Понимание поведения при просмотре веб-страниц посредством анализа времени пребывания по Вайбуллу. SIGIR "10: Продолжение 33-й международной конференции ACM SIGIR по исследованиям и разработкам в области поиска информации, 379-386 (2010).
4. AAAS. Власть Инфографики, 2019 Общающийся Научный Семинар, Научные Границы Превышающего «Годовых собраний AAAS», Вашингтон, округ Колумбия, 14 февраля, https://www.aaas.org/page/center-public-engagement-science-and-technology/2019-annual-meeting-communicating-science-seminar (2019).
5. Кхури С. К. и др. Научно-графическое художественное партнерство в целях повышения результативности научных исследований. Цифра дриады. Repos. https://doi.org/10.5061/dryad.7j5d5t0 (2019).
6. Институт механобиологии, Национальный университет Сингапура (МБИ). Научная Коммуникационная Единица MBI, https://mbi.nus.edu.sg/services/core-facilities/science-communications-core/(2019).
7. *Madison E.M,* (SFA), Где наука находит искусство, https://sciencefindsart.com/home (2019).

Нұхат Сегізбай Берікұлы,
магистрант,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
E-mail: nurhat_segizbay@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ Т. МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ ӘН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Түйін: *Бұл мақалада профессор, композитор Т. Мұхамеджановтың ән шығармашылығын қарастырамыз. Музыкалық өнер саласындағы орасан зор еңбегіне қарамастан, өкінішке орай, бүгінде оның шығармашылығына арналған фундаменталды ғылыми еңбектер жоқ. Композитордың әндері қазіргі заманауи өмірдің, Қазақстан мәдениетінің ажырамас және әлеуметтік маңызды бөлігі.*

Түйін сөздер: *композитор, музыка, шығармашылық, Мұхамеджанов, ән.*

Резюме: *В статье рассматривается песенное творчество композитора, профессора Т. Мухамеджанова. Не смотря на огромные заслуги в области музыкального искусства, к сожалению на сегодняшний день отсутствуют фундаментальные научные труды, посвященные его творчеству. Песни, созданые композитором прочно вошли в современную жизнь, став неотделимой и социально значимой частью культуры Казахстана.*

Ключевые слова: *композитор, музыка, творчество, Мухамеджанов, песня.*

Summary: *The article discusses the songwriting of the composer, professor T. Mukhamedzhanov. Despite the enormous merits in the field of musical art, unfortunately today there are no fundamental scientific works devoted to his work. Songs created by the composer firmly entered modern life, becoming an inseparable and socially significant part of the culture of Kazakhstan.*

Key words: *composer, Mukhamedzhanov, music, creativity, song.*

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін қазақ музыкалық эстрадасын зерттеуге қажеттілік туды. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен қоғамдық сананы және қазақ халқының мұраларын рухани жаңғырту қазіргі мәдени саясаттың басты міндеттері болып табылады.

Қазақстандағы эстрадалық музыканың алғашқы қалыптасып, одан әрі қарай дамуының тарихы 1967 жылдан бастау алған. Көпшілікке арналған ән жанрының дамуымен қатар оны орындайтын эстрада әншілерінің өзіндік мәнері қалыптасты.

Мәдениет тарихында терең із қалдырған әрі халықтың сүйіспеншілігіне ие болған ерекше дарынды тұлғаның өмірі мен шығармашылығы әрдайым ғылыми тұрғыдан да қызығушылық тудырады. Солардың қатарында отандық музыка мәдениетінің белгілі қайраткері, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, профессор, Сенат депутаты, Рухани Мәдениет әлемдік форумының тең төрағасы, «Рухани келісім Конгресі» Халықаралық Қоғамдық Қорының президенті, "Парасат" орденінің кавалері Т. Мұхамеджановтың шығармашылығы [Қазақстан композиторлары, 2011]. Ол поэзия жинағының, симфониялардың, опералардың, камералық шығармалардың, кинофильмдердің және театрлық қойылымдар музыкасының, романстардың, әйгілі аспаптық музыкасының, сонымен қатар көптеген әндердің авторы. Музыка өнері саласында композитордың үлкен жетістіктеріне қарамастан қазіргі уақытта оның шығармашылығына арналған кешенді ғылыми зеттеулер жоқ. Тек қана сұхбаттар, журнал мақалалары, концерт анонстары бар, оның шығармаларының жан-жақты музыкалық талдауы жоқ. Осыған байланысты отандық музыкатануды толықтыра отырып, Т. Мұхамеджановтың әндерін зерттеу біздің қоғам үшін өзекті, әрі қажетті.

Төлеген Мұхамеджанов музыкасының танымал болуы – әуезді әсемдігі мен мәнерлілігі. Қарапайым, бірақ әрбір жүрекке жететін әуенді жасай білу – сирек сыйлық.

Композитор Т. Мұхамеджановтың шығармашылығы екі бағытта дамуда. Біріншісі күрделі "академиялық" жанрларда: симфониялар, кантаттар, симфониялық поэмалар, камералық-аспаптық музыка, вокалдық циклдар және т.б. шығармалардың құрылуымен байланысты. Ол «Алдаркөсе» операсы мен «Ғажайыптар елі» зонг-операсының авторы. Қазақ композиторларының ішінен рок-опера жанрға алғашқылардың бірі болып қалам сілтеген де Т. Мұхамеджанов болатын [Кузембаева С.А., Мусагулова Г.Ж, Касимова З.М., 2010, 248-249 б.].

Екіншісі – Т. Мұхамеджановтың үлкен әуенді таланты эстрадалық әнде ашылған. Нәзік көркемдік талғамға ие композитор бұл жанрды шынайы сұлулықпен және жоғары поэзиямен толықтырды. Дәл осы әндер композитор Мұхамеджановтың кеңінен танылуына ықпал етті және Қазақстандағы кәсіби ән өнерінің дамуына үлкен әсер етті. Ол әнге деген ерекше қызығушылығын осы жанрдың таңғажайып қабілеттілігімен қарапайым және табысты құралдарымен адамдарды бір идеямен біріктіре алуымен түсіндіреді.

Т. Мұхамеджановтың әр әні – музыка мен поэтикалық мәтіннің үндестігі болып табылады, онда композитор жалпы көңіл-күйді ұстап, оның өзін толықтыратын ойлар мен сезімдердің жаңғырығын табады. Ол үшін шабыт көзі қазақ поэзиясы (Қ. Мырзалиев, Ш. Сариев, К. Әбілов, С. Тұрғынбеков) және орыс тіліндегі өлеңдер (Л. Рубальская, Э. Балашов, Е. Амирамов, С. Гулькина) болды. Ол замандастардың өлеңдеріне (У. Есдәулетов, Б. Қайырбеков) және XX ғасырдағы классикалық қазақ поэзиясының образдарына (М. Мақатаев, Б. Тәжібаев) жүгінеді [Мухамеджанов Т., 2008, 3-4 б.].

Т. Мұхамеджанов бірқатар «Сағындым туған елді», «Незнакомая», «Воспоминаний дым», «Две столицы» өлеңдеріне әндер жазды.

Қазақстан мен Ресейдің танымал эстрада әншілері (Р. Рымбаева, М. Жүнісова, Н. Есқалиева, А. Нұрмағамбетова, Б. Шүкенов, М. Арынбаев, Б. Исаев, И. Понаровская, И. Отиева және т.б.), сондай-ақ классикалық вокал шеберлерінің (И. Кобзон, Е. Серкебаев, Р. Бағланова, А. Днишев, Н. Үсенбаева, С. Байғожин) орындауында композитордың көптеген әндері кеңінен танымал болды. Т. Мұхамеджановтың әндеріне ерекше, жаңа түсінік беруді ресейлік және шетелдік эстрада жұлдыздары ("НАНА" тобы, С. Пьеха, Эйсел Сантос және т.б.) ұсынады [Мухамеджанов Т., 2008, 3-4 б.].

Төлеген Мұхамеджановтың алғашқы авторлық пластинкасы 1982 жылы Мәскеу қаласында жарыққа шыққан. Ол ұлы Абайдың өлеңдеріне вокалды топтамалар жазған. Төлеген Мұхамеджановтың «Құс жолы», «Іңкәрім-ай», «Мен деп ойла», «Заман-ай», «Аққу Арман», «Астана кеші» және басқа да әндері халқымыздың сүйіп тыңдайтын әндеріне айналды.

«Т. Мұхамеджанов әнге әу бастан-ақ және оның бүкіл шығармашылығы барысында жүгінді, ал оның көркемдік мүмкіндіктері Т.Мұхамеджановтың музыкасына тұтастай әсер етті, оның негізгі стилистикалық ерекшелігі – терең сезімдік пен лирикалық руханиятты анықтады», – деп жазады өнертану докторы У. Джумакова [Джумакова У., 2003, 232-233 б.].

Елдің басынан өткен қайғысы да, қуанышы да бүгінгі тарих десек, маңызды оқиғаларға қаламын бос қалдырған композиторлар кемде кем шығар. Т. Мұхамеджановтың да – **«Заман-ай»** әні қазақ халқының үні. Бұл ән «Елім-ай» әнімен үндес. Төлеген Мұхамеджанов «Невада-Семей» қоғамдық қозғалысының белсенді мүшесі, қозғалыстың көшбасшысы Олжас Сүлейменовтың досы әрі серіктесі.

«Заман-ай» әні атом бомбасы мен ядролық сынақ зардабын тартқан сол заманның қасіретін, зардабын түсіндіру мақсатында жазылған. Расымен «Заман-ай» сол қасіретті жылдардың әлдиіндей әсерге бөлейді. «Семей-Невада» қозғалысының гимні десек те болады. Бұл әнді әнші Роза Рымбаева орындап шықты. «Заман-ай» әні шыққаннан кейін көп ұзамай Жапонияның Қазақстандағы елшілігі әннің авторы Ұлықбек Есдәулетке хабарласқан екен. «Қазақ пен жапонның қасіреті бір. Екі ұлт та ядролық сынақтан қасірет көрді. Рұқсат етсеңіз, сіздің және композитор Төлеген Мұхамеджановтың авторлық құқын сақтай отырып, жапон тіліне аударып, әнді орындағымыз келеді», – деп олардың келісім беруін сұраған екен. Ақын мен сазгерден рұқсат алынғаннан кейін ән жапон тіліне аударылып, жапонның Томоко есімді танымал әншісі сахна төріне алып шыққанда, жапондар әннің әсерінен қозғалмай тұрып қалған. Олардың өткенді еске алған өкініш, қайғылары көздерінен көрініп тұрды. Олар осыдан кейін әнді ағылшын тіліне аударып, жазықсыз елге ядролық қару тастаған АҚШ естісін деп бұл әнді Америкаға да жеткізді [Қазиұлы Н., электронный ресурс Abai.kz].

Ән характері – баллада жанрын анық көрсетіп, речитативті маңыздылыққа алады. Яғни әннің сөзін, ондағы ойды тыңдарманға жеткізуді басты орынға қояды. Тарихты сипаттап түрғандықтан көне сарын мен халықтың ауыр азапты күндерін суреттейді.

Ән – байыпты, бірқалыпты жүреді. Басындағы кіріспе ретінде берілген 4 тактты өзі, әлде бір тарихты баяндағысы келген әңгімелеудің басталатынын бірден сездіріп, тарихи шығарма екенін аңғару қиынға соқпайды. Шығармада гармонияның минорға тән бай мүмкіндіктерін қолдана отыра, композитор әнді үлкен шеберлікпен жазған. Тыңдарманның еңсесін басып, бірден ауыр мұң сыйлайды. Әсіресе қайырмасындағы «заман-ай» сөздері. Әрине, өткен үннің тарихы ауыр келеді десек, оны әнмен жеткізіп және есту арқылы сезіну бір бөлек дүние.

Төлеген Мұхамеджановтың эстрадалық әндері де композитор талғамының биіктігіне өлшем болатындай деңгейде. Өйткені ол ән жазарда өлең мәтініне асқан жауапкершілікпен қарайды. Ендеше әуені мен өлеңі жарасқан Мұхамеджановтың әндерін орындайтын әншілердің бағы бес елі десек, қателеспейміз. Ү. Есдәулеттің («Ақ желкен» мен «Заман-ай»), Ш. Сариевтің («Аяулым», «Қимай сені барамын»), Б. Қайырбековтің («Мне не забыть тебя»), Қ. Сариннің («Астана»), Қ. Әбілевтің («Астана кеші»), С. Мәуленовтің («Мен сенімен кездестім»), М. Мақатаевтың («Өкпелеттім») сөздеріне жазылған әндері – қазақ эстрадасының алтын қорынан табылар қазыналар.

Төлеген Мұхамеджановтың «Құс жолы», «Іңкәрім-ай», «Мен деп ойла», «Аққу Арман», «Астана кеші» және басқа да әндері халқымыздың сүйіп тыңдайтын әндеріне айналды. Бұдан басқа талантты сазгердің халық жадында жатталған бірталай туындылары бар. Төлеген Мұхамеджановтың «Өмір өзені» оның 12-ші альбомы. Оған композитордың 14 туындысы енген. Автордың 14 шығармасы жинақталған «Өмір өзені» альбомы АҚШ-тың беделді «Стерлинг саунд» дыбыс жазу студиясында өңделген. Олардың арасында бұрынғы шығармаларымен қатар, Төлеген Мұхамеджановтың соңғы аспаптық композициялары да бар.

Тұңғыш ел президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың өлеңіне жазылған Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Төлеген Мұхамеджановтың «Мой город» әнін ресейлік «На-На» тобы орындап шыққан болатын. Бұл туынды Тәуелсіздігіміздің 20 жылдық мерейтойына орайластырылып жазылған екен. Ғаламторда «На-На» тобының орындауындағы «Мой город» әнін тыңдаушыларында есеп жоқ, себебі ән елордаға арналғанымен, мәтінде Астана деген сөз жоқ. Сондықтан бұл ән әркімнің өз қаласын есіне алып, тебірентетін болса керек [Мухамеджанов Т., 2008, 3-4 б.].

Өткен ғасырдың 90 жылдарында қазақ сахнасына жаңа әнші Меруерт Түсіпбаева жол тартты. Ол көпшілікке белгілі сазгер Төлеген Мұхамеджановтың «Қимай сені барамын» әнімен танылған болатын. Ән мәтінін көрнекті қайраткер, қазақ әдебиетінің тарланы Шөмішбай Сариев жазған. Әннің әуенінен бөлек сөзіне көңіл бөлсек автордың шығармаларына ақынды да биік талғаммен таңдайтыны байқалады. Бүгінде Меруерт Түсіпбаева қазақ эстрадасының жарық жұлдыздарының біріне айналды. Ал оны танытқан әсем ән әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпай, әншінің бойтұмар әніне айналған.

Т. Мұхамеджановтың «Қимай сені барамын» әні лиризмге толы, өн бойы сан түрлі сезімді қамтып шыға алады. Әрине оған тек әдемі сөздер ғана емес үйлесім тапқан гармонияның рөлі маңызды. Ән – орындаушыға қиындық тудырмайды, көлемі шағын, ерекше дауыс мүмкіндігін қажет етпегенмен, жүрекпен орындай білуге әсерлі лиризм мен асқан талғампаздық қажет.

Аққу тақырыбы лирика-философиялық, махаббат, лирика-психологиялық тақырыппен қанша композитордың түрлі жанрдағы шығармаларына арқау болды. Сұлулығы мен киесінен бөлек сыңарсыз өмір сүрмейтін осы бір табиғаттағы тіршілік иесіне Т. Мұхамеджановтың да «Аққу-арманы» – құлақ құрышын қандыратын, теңдессіз туынды. Ақын Ш. Сариев әуен байыптылығына сөзі үйлескендей, тыңдаушының жүрегіне сағыныш ұялатып, өн бойына сөнбес сәуле сыйлайды.

Композитордың әндерінің формасы қарапайым, негізгі тақырыптық интонация әннің басында бірден беріледі. «Аққу-арманы» әні g moll – тональдігінде жазылған. Минорлық ладтың бояуларын қолдана отырып, композитор шағын шығармаға сағыныш пен сұлулық сезімдерін сыйдыра білетіндігі таң қалдырады. Әншінің табиғатын түсіне отырып, оның дауысы мен бітім болмысына сай ән тудыра алуы да Т. Мұхамеджановқа тән ерекшелік болса керек. Ән тақырыптық жағынан табиғат лирикасына жақын болғанмен, өткенді сағына жүріп, қимастық пен махаббатты жеткізуі, табиғаттың әсем жаратылысы аққу құсының бейнесі арқылы – әрі махаббатты, әрі терең философияны, табиғат лирикасына да байланыс анық сезіледі. Тыңдаушыға лирико-психологиялық күйді көбінесе негізгі функциялардың тұрақты дыбыстары қолдану арқылы жеткізеді. Т. Мұхамеджановтың қай әні

болмасын орындаушысын мінсіз таба біледі. «Аққу-арман»-ды Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Нұрлан Өнербаев орындайды.

«Іңкәрім-ай» – Б. Тәжібаевтың сөзіне жазылған Т. Мұхамеджановтың қазақ эстрадасының асыл жауһары ретінде, тыңдарманның жүрегінен орын алған туындысы. Алғаш орындаушылардан Роза Бағлановалардан бастау алып, бүгінгі күнге дейін заман ағымымен бірге біте қайнасып, түрліше стилде орын алып, бір ғана әннің бірнеше орындалу мүмкіндігі мен сан алуан қырларының қайсысы болса да, іңкәр көңілді ынтықтыруын тоқтатқан емес. Әннің шығу тарихы жөнінде автор қызық естелігімен бөліскенде: «Роза Бағланова Бәкір Тәжібаев екеумізді шәйға шақырып, әннің алғашқы иірімдерін ұсынып, «Іңкәрім, іңкәрім», осындай бір ән жазшы деп ұсыныс жасапты. Әп сәтте жазуға кіріскенде, Роза апамыз палау жасауға кірісіпті.. Нотаға түсіре бастағаннан-ақ рояльға отырып ойнағанда, Роза апамыз жүгіріп келіп, «мынауың керемет қой!» деп балаша қуанған екен. Әнді айта бастағанда мұрнымызға күйген иіс келді, сөйтсек Роза апамның палауы күйіп кеткен екен, марқұмның топырағы торқа болсын» – деп еске алды Т. Мұхамеджанов [URL: **https://youtu.be/Wt97rgVGy7c**].

Бүгінгі таңда қаймағы бұзылмаған бұл әнді Нағима Есқалиева, Алишер Каримов, Әли Оқапов пен Диана Пан, «Музарт Лайф», «Тарлан тобы», Үлбосын Мантаева, орындап жүр. Орындаушылық тұрғысынан қарағанда – Диана Пан – өз орындауындағы блюз стилінде әнге ерекшелік береді. Үлбосын Мантаева – әнді лиризммен байытады. Жалпы әннің табиғаты – көңілді, түрлі эмоциялар мен әсерге толы.

Қорыта келгенде, Төлеген Мұхамеджановтың әндері біздің өмірімізге бұрыннан еніп, оның ажырамас бөлігі болды. Олар эстрадада, ресми мерекелерде, радио және телеэфирде естіледі, кәсіби әншілер мен көркемөнерпаздар әртістерінің репертуарын безендіреді. Сүйікті, есте қаларлық әуендерді концерттерде ғана емес, автомобиль салонында, ұшақ бортында және ұялы телефондардың рингтоны ретінде естуге болады.

Кәсіби композитор түрлі жанрларында теңсесіз орны бар еңбектерімен Қазақстанның музыка мәдениетін байытуда үлесі зор. Төлеген Мұхамеджанов – 100-ден астам әннің авторы. Оның вокалдық шығармалары – құнды-лирикалық толғаныс әлемі. Жастық романтикасына толы махаббат, жан дүниесінің тереңдігі сондай-ақ туған жеріне, отанына арнаған әндері бүгінде сахнадан түспей, халық жүрегінен орын алып келеді [Мухамеджанов Т., 2008, 3-4 б.].

Композитордың қарапайым адам сезімдері туралы әндердің ерекше ықыласпен орындалуының себебі – халқымыздың түп тамырындағы ажырамас бөлігі болған ән мәдениетінегі халықтық интонациясы мен ритмикасы сіңіп, шынайы ән-жыр, әңгімелер, ой-толғаулармен үштасып жатқандықтан болар.

Т. Мұхамеджанов әнге әу бастан-ақ көркемдік мүмкіндіктерін тұтастай әсер еткізді, оның негізгі стилистикалық ерекшелігі – терең сезімдік пен лирикалық руханиятты анықтады.

Т. Мұхамеджановтың музыкасы өте сазды – туындылары жүректен әуелеп шығып жататындай, кереметі де осында, оның шығармалары бірімен – бірі жалғасып жатыр, музыка мен табиғатқа деген махаббаттан туған тұтас дүние.

Мұхамеджановтың музыкалық туындысы тек өнер фактісі ғана емес, сонымен қатар мәдениет, қоғам фактісі болып табылады. Сондықтан оның ән шығармашылығы туралы пайымдай отырып, олардың әлеуметтік-мәдени контекстке ерекше қосылуын ескеру қажет. Мұхамеджанның музыкасында поэтикалық биіктік, әуеннің сұлулығы, стилистикалық тәсілдердің өзіндік ерекшелігі, интонацияның ерекше сенімділігі, жанрлық диапазонның кеңдігі және жеке авторлық позициясы бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан композиторлары. Анықтамалық/ Құраст.: Бағысбек Қуат./ – Алматы: «Sansam», 2011. – 216 бет.
2. Кузембаева С.А., Мусагулова Г.Ж, Касимова З.М. Казахские оперы. – Алматы: «Өнер», 2010. – 248 стр.
3. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы историии, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003.-232 с.
4. Қазиұлы Н. Жапон тіліне аударылған қазақ әні. электронный ресурс Abai.kz URL: https://abai.kz/post/78237
5. Мухамеджанов Т. Любимые песни и мелодии. – 2008 г. 60 с.
6. URL: https://youtu.be/Wt97rgVGy7c

УДК 687.8

Талгаткызы Айгерим,
2- курс магистранты,
7М072 – «Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарының технологиясы және құрастырылуы» мамандығы,
кафедра «Технология»,
Алматы Университеті

Фазылбаева Нұрия Расимовна,
т.ғ.к. ғылыми жетекші, оқытушы,
«Технология» кафедрасы,
Алматы Университеті

КИІЗ ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аннотация. *Мақалада киіз басу өнерінің кәзіргі таңда танымал дымқыл илеу және құрғақ илеу техникаларының орындалу технологиясының кезеңдері және қажетті құралдар туралы мәліметтер сипатталған.*

Түйінді сөздер: *мокрое валяние, құрғақ валяние.*

Аннотация. *В статье описаны этапы технологии изготовления популярных влажной и сухой техники валяние войлока, и имеются сведения о необходимых средствах.*

Ключевые слова: *мокрое валяние, сухое валяние.*

Abstract. *The article describes the stages of manufacturing technology for popular wet and dry felting techniques, and provides information about the necessary tools.*

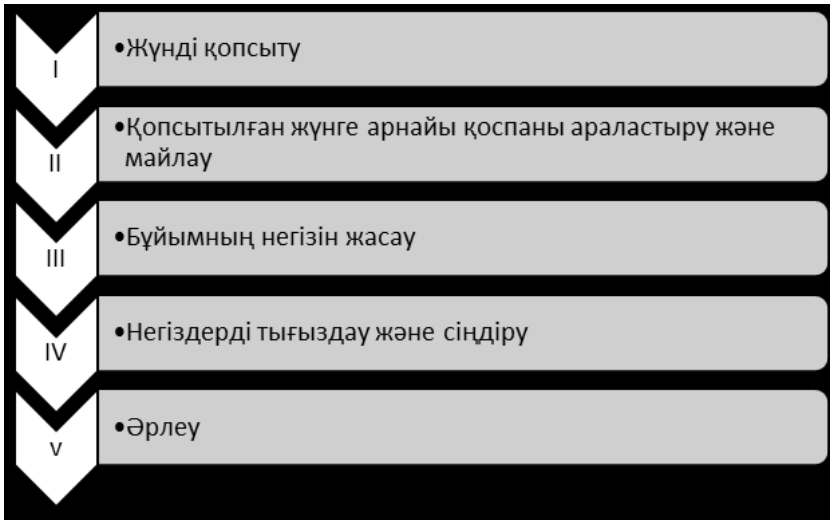
Keywords: *wet felting, dry felting.*

Илеу процесінде алынған және жақсы дыбыс оқшаулағыш және жылу оқшаулағыш қасиеттері бар материал киіз деп аталады (түркі тілінен аударғанда "ojlyk" – жапқыш). Киіз-тығыздағыш және төсем материалы болып есептеледі. Киізді илеу-бұл талшықтардың ілінуі мен өрілуі есебінен киіз алудың технологиялық түрі. Жүн талшықтарының қабыршақты қабаты бар және бұл талшықтардың будың немесе ыстық судың, қышқылдардың немесе сілтінің ерітінділерінің әсерінен өзара байланысына мүмкіндік береді, осылайша талшықтар арасында берік байланыс орнайды.

Киізді илеу процесінде дайындалатын бұйым көлемі азаяды (шөгеді), тиісінше бұйымның беріктігі және оның тығыздығы өседі. Киіздің шөгуі 30-дан 80 пайызға дейін өзгереді, яғни тығыздығы 0,55 г/см3 деңгейінде ең жоғары мәнге ие болады.

Тығыздығы үлғайған кезде талшықтар тығыздалып, бұйымның формасы бұзылады.

Киізді дайындау кезеңдері:

Ең алдымен жүн талшықтары арнайы түту аппараттарында қопсытылады. Содан кейін дайындалған жүн араластырғыш аппаратқа түседі, онда оны майлайды және араластырады. Үшінші кезеңде тарау аппаратының арқасында дайындалған жүннен мақта алынады. Процесс барысында қабаттар қажетті дайындаманың мөлшерінен артық мөлшерде қалыптастыру үшін, бір-бірінің үстіне жіктеліп қойылады. Содан кейін дайындама қажетті температураға дейін қыздырылған, негізін нығыздайтын, содан кейін қышқыл немесе сілті ерітіндісімен сіңдіретін жылжымалы плиткалары бар илегіш аппаратқа түседі. Илегіш аппаратта дайындалған бұйымдар қажетті өлшемге және тығыздыққа дейін кішірейтеді. Өңдеу барысында кезекті кезеңнен кейін дайындаманы созуға арналған арнайы аппаратта созып тегістейді. Өңдеу процесіне дайын бұйымды тегістеу, түктерден тазарту, престеу кіреді [*Масалимов Т.Х., Ахадуллин В.Ф., 2007, 8–13 б.*].

Илеуге арналған жүннің түрлері:

– қылшықты жүн (жұмсақ терімен тікелей байланыспайтын қатты, дөрекі бұйымдар (пима, аяқ киім, сөмкелер) жасауға қолданылатын қылшықты жүн);

– сливер (ойыншықтарды толтыруға, бұйымның негізін жасау үшін қолданылатын қылшықсыз, таралған, көп жағдайда боялмаған қой жүні);

– очес (жайма, фетр, жұмсақ киіз басу үшін пайдаланылатын ұсақ қылшықтардан тұратын жүн);

– выбеленка (ашық түсті бұйым жасауға немесне үйде бояуға арналған созылған және ұсақталған қойдың жүні);

– түйе жүні (ойыншықтарды және басқа да бұйымдарды негізсіз илеу үшін пайдаланылатын түйенің таралған жүні);

– ангора немесе мохер (декор және бұйымдарды өңдеу үшін қолданылатын ангор ешкісінің жібектей жылтыр жүні);

– жартылай жіңішке жүн (өнімдер мен декорды өңдеу үшін қолданылатын, 25-тен 29 микронға дейін диаметрдегі (тонинадағы) құрғақ және дымқыл илеу үшін арналған жүн);

– топс (диаметрі (тонині) 19 микронға дейінгі құрғақ және дымқыл илеуге арналған түбіт жүн, ең қымбат жүн болып саналады);

Жүн өңделуі бойынша мақтаға (қысқа талшықтар) және лента тәрізді (гребенная шерсть) (ұзын талшықтар, тарақпен таралып, ұзындығы 1 метрден таспа түрінде төселген) болып бөлінеді.

Казіргі күнде киіз илеудің екі техникасы бар: дымқыл илеу және құрғақ илеу.

Соның ішінде ең кең тараған, илеудің дәстүрлі тәсілі – дымқыл илеу. Димқыл илеуге кезеңдері және құралдарына келетін болсақ:

Ыстық су. Су жүн талшықтарын біріктіруге қолданылатын желім рөлінде қолданылады. Және киіз бұйымның көлеміне қарай қолданылатын су мөлшері де артады.

Сабын. Киіз илеуге арналған арнайы сабынды қолданған абзал. Немесе ол болмаған жағдайда балалар сабынымен алмастыруға болады. Суйық сабын қолдануға кеңес берілмейді, себебі сұйық сабынның құрамындағы көпіршігіш лаурильсульфат натрия ұзақ уақыт терімен жанасқанда, теріні тітіркендіріп аллергиялық реакция береді.

Төсеніш. Дымқыл илеу суды өте көп талап етеді, сол себепті жұмыс барысында дымқылға төзімсіз материалдардан жасалған беткі қабаттарға теріс әсер етеді. Сол себепті жұмыс орнының үстіне гофрленген резеңке кілемше, бамбук кілемше, ковролиннің қатты бөлігін немесе ең қол жетімді және арзан материал ауамен толтырылған полиэтиленді қолдануға болады. Дымқыл илеудің негізгі дағдыларын меңгере отырып, жалпақ формадағы бұйымдармен қатар (кілемдер, панно, картиналар) жартылай көлемді киіз бұйымдарды (сөмкелер, әмияндар, бас киімдер, қалпақтар, аяқ киімдер) жасауға болады. Сондай-ақ дымқыл илеу техникасы интерьердің әшекей бұйымдары мен сәндік заттарын: құмыралар, киіз гүлдер, гирляндтар және т.б. дайындау кезінде кеңінен қолдануға болады.

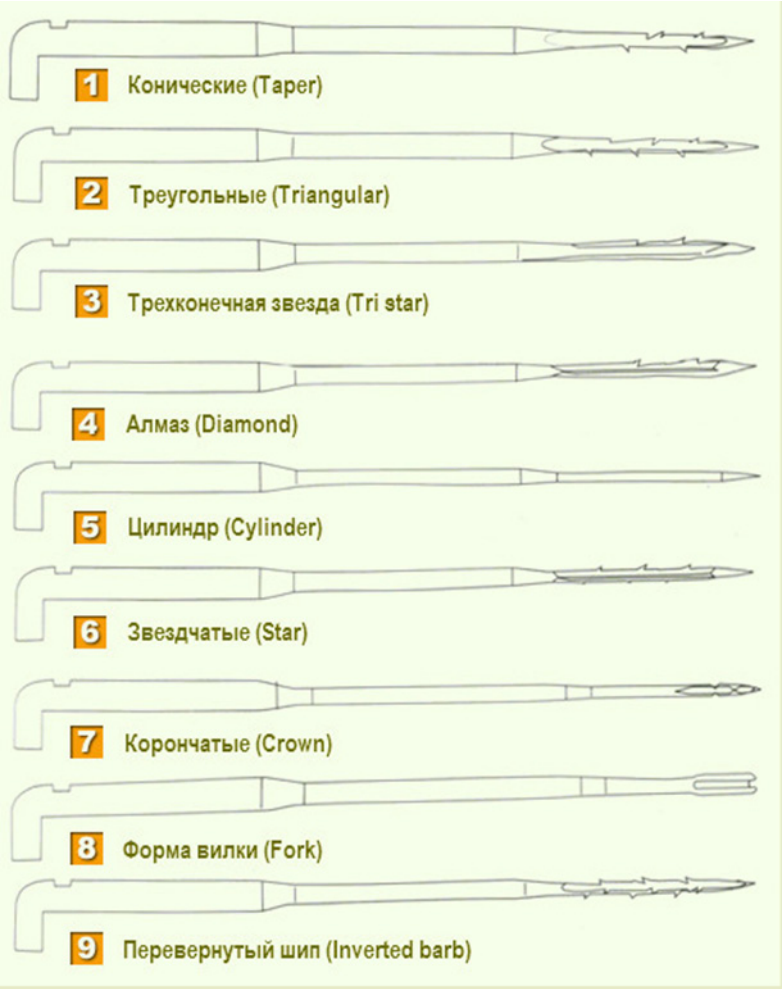
Құрғақ илеу (фильцевание) (ағылшын тілінде "needle felting") – бұл Рим империясының заманынан біздің күнге дейін жеткен антикалық өнер. Бұл техниканы римдіктер суға төзімді киім жасау үшін де, түрлі мата беттеріне декоративтік суреттер салу үшін де қолданған. Қазірде бұл техника матаға түрлі суреттер салу үшін немесе ойыншықтар сияқты күрделі киіз формаларын жасау үшін кеңінен қолданылады.

Құрғақ илеуге арналған негізгі құрал жабдықтар:

Ине. Киізді құғақтай илеуге арналған инелердің бірнеше параметрлері бар, оларды қалыңдығы, қима түрі, тістердің саны бойынша жіктеуге болады.

Иненің қалыңдығы (өлшемі) негізгі параметр болып табылады. Ең қалың инелерді жұмыстың бастапқы этапта, орташа инелерді негізгі этапта қолданылса, жұқа инелерді ең соңында формалар мен сызықтарды пысықтау үшін қолданылады.

Құрғақ илеу үшін арналған инелер қимасының бірнеше түрі бар: үшбұрышты, жұлдыз тәріздес, тәж тәріздес, алмаз, цилиндр, шанышқы формалы, көлденең қалқан (сурет 1).

Сурет 1. Құрғақ илеуге арналған ине қималарының түрлері

Үшбұрышты қималы инелер (сурет 1) бүйыммен жұмыс барысында негізгі кезеңінде қолданылады. Иненің тістері барлық жұмыс бетіне бөлінеді, ал форманың қарапайымдылығы бүйымға иненің оңай өтуіне мүмкіндік береді.

Жұлдыз тәріздес қима негізінен соңғы жұмыс кезеңінде қолданылады, мысалы, өнімнің бетін тегістеу қажет болған кезде.

Тәж тәріздес қимасы бар иненің тістері иненің үштарына қарай орналасады. Соның арқасында ине бүйымды бүлдірмейді, тиісінше сәндік элементтерді, бүйымға өрнектерді құю үшін қолданылады.

Ине ұстағыш – бұл әдетте ағаштан немесе пластикадан жасалған қалам, оған құрғақ илеуге арналған бір немесе бірнеше инелер салынады.

Төсеніш. Төсенішті тек жалпақ формадағы бүйымдармен жұмыс барысында қолданады. Жұмыс барысында ине сынбау үшін төсеніш ретінде жұмсық қалыңдығы 5 см қалың поролон өте ыңғайлы [*Основные техники валяния из шерсти, 1 б.*].

Киіз басу-әлемдік мәдениеттің жарқын, өзіндік құбылысы, сонымен қатар қалыптасқан дәстүр мен жаңа технологияларды дамытудың елеулі әлеуетіне ие. Киіз илеудің заманауи технологияларының арқасында бүйымды жобалау процесінен синтетикалық тоқыма немесе мата емес материалдардан жасалған қолданбалы бөлшектерді пайдаланудың классикалық технологияларын қолдануды

болдырмауға болады. Сонымен қатар, жобаланатын бұйымның гигиеналық көрсеткіштері айтарлықтай жақсарады, кез келген формадағы және құрылымдағы бұйымды бөлектеу мен тігіссіз қалыптастыру мүмкіндігін алуға болады [*Шайтанова М.М., 2010, 20 б*.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Масалимов Т.Х., Ахадуллин В.Ф. Художественный войлок: учеб. пособие. Уфа, 2007. – 112 б.
2. Основные техники валяния из шерсти // Статья. – 2011. [Электронды ресурс] – Кіру режимі. – URL: http://inhandmade.ru/vojlokovalyanie/osnovnye-tekhniki-valyaniya-iz-shersti.html
3. Шайтанова М.М. Войлоковаляние – Исследовательская работа, Кафедра теории и обучения изобразительному искусству и дизайна костюм Волгоград, 2010. [электронды ресурс] – Кіру режимі. URL: http://www.livemaster.ru/topic/43703-moya-studencheskaya-rabota-po-vojloku

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORICAL SCIENCE

УДК 070

Абраимов Хосай Касымович,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан,
e-mail: hosai.abraimov@gmail.com

Есенбек Жұмағали Бейсенбайұлы,
Философия докторы (PhD),
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан,
e-mail: yessenbek.zhumagali@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН ӘСКЕРИ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Андатпа: *Ғылыми-теориялық мақалада авторлар әскери журналистиканың пайда болуы мен қалыптасу тарихын айқын және бейнелі баяндайды. Авторлар фактологиялық материалдарды кеңінен қолданады. Мақала оңай оқылады. Ғылыми мақала галымдарға, студенттерге және қарапайым оқырмандарға қызығушылық тудырады.*

Түйін сөздер: *әскери журналистика, тарих, дәстүр, журналист.*

Абраимов Хосай Касымович,
к.и.н., ассоциированный профессор,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган Казахстан,
e-mail: hosai.abraimov@gmail.com

Есенбек Жұмағали Бейсенбайұлы,
Доктор философии (PhD),
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган Казахстан,
e-mail: yessenbek.zhumagali@gmail.com

ИСТОРИЯ ВОЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация: *В научно-теоретической статье авторы ярко и образно расскрывают историю возникновения и становления военной журналистики. Авторы широко используют фактологические материалы. Статья легко читается. Она представляет определенный интерес ученым, студентам и простым читателям.*

Ключевые слова: *военная журналистика, история, традиции, журналист.*

Abraymov Hosai Kasymovish,
Candidate of historical science, Associate Professor,
Zhetysu state University named after I. Zhansugurov,
e-mail: hosai.abraimov@gmail.com

Yessenbek Zhumagali Beisenbaiuly,
Doctor of philosophy (PhD),
Zhetysu state University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan,
e-mail: yessenbek.zhumagali@gmail.com

HISTORY OF MILITARY JOURNALISM IN KAZAKHSTAN

Abstract: *In the scientific and theoretical article, the authors vividly and figuratively reveal the history of the emergence and formation of military journalism. The authors make extensive use of factual materials. The article is easy to read. It is of particular interest to scientists, students and ordinary readers.*

Keywords: *military journalism, history, traditions, journalist.*

Журналистика любой страны развивается по определенным законам, зависящим от законов развития общества. В тоже время средства массовой информации сегодня по праву считаются четвертой ветвью власти любого государства независимо от того на каких основах оно создано и действует. Управляющее участие журналистики проявляется воздействием на деятельность социальных институтов, на сознание и поведение массовой аудитории, исторически определено, что первичные формы пражурналистики, как формы общественной коммуникации возникли еще в глубокой древности [*Абраимов Х.К., Рашитова Р.Г., 2006, 270 с.*].

Деятельность талантливых акынов, жырау охватывала самые разнообразные темы, сохраняя при этом ранние жанры и их художественную ценность. Благодаря таланту и авторитету среди народа импровизаторы были могучей идеологической силой и оказывали большое влияние на общественное сознание людей, на правителей. Зачатки публицистики выражались в фольклорной форме. Если в Европе информацию озвучивали глашатаи, герольды, в Америке индейские тамтамы, то в Казахской степи прообразом информационной службы являлся всенародно известный «Узун кулак», то есть новости передавались друг другу из аула в аул, из кочевья в кочевье, как бы из уха в ухо за короткое время и на огромное расстояние.

Героический эпос, сказки, айтысы, пословицы, поговорки, исторические песни следует считать источником первоначального становления и развития публицистических форм творчества, то есть в широком смысле слова – журналистики в целом.

Из поколения в поколения передавались огненные слова акына Кабан жырау (Каблиса) [*Тасболатов А.Б., Аманжолов К., 2010, 280 с.*]. Он был не только поэтом, но и предводителем, родоначальником рода Мырза из племени Джалаир. Веками в народе сохранялись яркие стихи Юсупа Баласагуна, видного военного деятеля, поэта, политика.

Мы, сегодня с полным правом можем считать таких людей первыми военными журналистами Казахии. Они прославляли словом и делом лучших сынов и дочерей нашего Отечества. Благодаря таким талантливым чародеям слова мы сегодня знаем и по праву гордимся славными героическими деяниями великих ханов, создателей первого казахского государства Керея, Джанибека, собирателей территории, создателей первого свода Законов, объединителей многочисленных родов, племен, победителей джунгар, калмыков великих ханов – Касыма, Тауке, Абулхаира, Абылая.

Именно наши пражурналисты, то есть акыны, сказители, жырши на века прославили героические деяния батыров Наурызбая, Кабанбая, Богенбая, Малайсары – первых генералов Казахстана, воссоздали яркую картину славного прошлого.

Сегодня мы можем полным правом считать основоположниками письменной отечественной журналистики офицера царской армии корнета Чокана Валиханова, просветителя Ибрая Алтынсарина, поэта, философа Абая Кунанбаева, 185-летие, которого сегодня широко отмечается не только в Казахстане, но и во всем мире. Его песни, стихи, слова назидания и сегодня являются кладезем мудрости, образцом владения словом.

Мы с гордостью отмечаем, что наши предки были не только мужественными воинами, но и умели эффективно и талантливо использовать такое мощное оружие, как публицистическое слово [*Сорокин Г.И., Абраимов Х.К., 2015, 540 с.*].

Так зарождалась военная журналистика Казахстана. И мы по праву гордимся тем, что нашей журналистике, как и государству в целом не три десятилетия, а она наравне со странами Европы насчитывают тысячелетия. На весах истории сегодня великая наша страна. Она прекрасна и могуча и жизнь в ней идет кипучая, так что журналистам есть, кого прославлять, есть о ком слагать песни, есть, кому поклоняться, есть чьи героические традиции продолжать и преумножать.

В какой-то мере казахи тоже имеют все основания говорить, как израильтяне, что мы тоже избранный народ и живем на земле обетованной. Ведь наша страна огромна, она несметно богата, люди

в ней объединенные одной идеей, живут в единстве и согласии [*Озганбаев О., Ржавский А., Абраимов Х., 2015, 184 с.*].

Более ста наций дружно строят процветающее государство, недаром после развала СССР нашу республику называли оазисом мира и согласия…

Недра нашей земли – матушки таят неисчислимые богатства: золото, медь, уран, цинк, свинец, марганец, считай вся таблица Менделеева, к тому же родит она все злаки. Наши великие предки оставили нам огромные и поистине неисчерпаемые богатства. Вообще, нам повезло с предками. Казахи перенесли невиданные невзгоды. Через наши степи шли полчища Атилы, Чингисхана, джунгары. Были готовы в любой момент ворваться армии Китая, Руси. Алчными глазами всматривались англичане.

К нашему счастью наша Великая степь родила Великих героев. Как сказочная птица Феникс казахи с гордо поднятой головой вновь и вновь возрождались и становились еще сильнее. В каждый период истории выявлялись новые национальные герои, умнейшие руководители. Мы по праву гордимся основателями и защитниками Отечества.

Такими, как ханы Касым, Хакназар, Тауке, Абулхаир, Абылай, Кенесары, герои-батыры Кабанбай, Богенбай, Раимбек, Карасай, Наурызбай, Исатай и Махамбет, генерал Джангир Букейханов и Чокан Валиханов, Кенесары Касымов, Амангельды Иманов и Алибий Джангильдин, генерал армии Сагадат Нурмагамбетов и полковник Бауыржан Момышулы.

Быстролетное время, всего лишь тридцать лет назад, в 1990 году казахский народ провозгласил государственный суверенитет своей страны и через год Конституционный Закон Республики Казахстан объявил всему миру о государственной независимости казахского государства [*Абраимов Х.К., Есенбек Ж.Б., 2018, 174 с.*]. Таким образом, стала реальной многовековая мечта казахского народа – Казахстан стал суверенным независимым государством.

Сразу после провозглашения Независимости была сформирована армия Республики Казахстан. Иначе никак. Ведь Родина должна быть надежно защищена. Недаром еще Наполеон говорил: Государство, которое не кормит свою армию, будет кормить чужую. И уже, в мае 1992 года на базе военной газеты Среднеазиатского военного округа в городе Алматы вышел первый номер газеты Министерства обороны Республики Казахстан: «Казахстан сарбазы» – «Воин Казахстана».

Первым главным редактором стал военный моряк Тихоокеанского флота полковник Сапар Жагиапаров [*Кумисбеков С., 2006, «Казахстан сарбазы», №148, с. 71*]. Костяк редакции состоял из военных журналистов подполковника Александра Бафтута, полковника С. Сеитова, подполковника К. Куттыбаева. Затем призвали офицеров запаса капитана Х. Абраимова, капитана К. Медиманова, старших лейтенантов А. Смаилова, С. Кумисбекова, служащую М. Есмуханову.

Чуть позже при Командующем Пограничными войсками РК сформировали газету: «Отан сакшысы» – «Часовой Родины». Большой вклад в ее становление внесли полковник Василий Шупейкин, подполковник Владимир Добрынин, майор Сагымбай Сихимбаев, капитан Людмила Шевченко.

Первым в истории Пограничной газеты Казахской ССР, а затем ПС КНБ РК главным редактором-казахом по национальности в 1999 году стал член Союза журналистов СССР майор Абраимов Хосай Касымович. И в конце года республиканская газета пограничных войск впервые в истории стала выходить на казахском и русском языке. Этому предшествовала большая организаторская работа.

Ведь в начале 1999 года в редакции не было журналистов пишущих на казахском языке, не было ни машинистки, ни даже корректора и даже машинки с казахским шрифтом. Все делалось спонтанно, в темпе. Ведь времени на раскачку не было, на дворе шел девятый год независимости, а газета издавалась только на русском языке. К тому же, в это время в погранвойсках служило 80 процентов солдат коренной национальности, большинство из них призваны были из аулов, говорящих только на казахском языке, не умеющие читать на русском языке.

Вся армия знала военного журналиста, авторов злободневных материалов Г. Бендицкого. Он освещал события в горячих точках, был частым гостем на Таджикско-афганской границе, где несли службу казахстанские пограничники. Очень злободневные темы раскрывал капитан А. Кунгурцев.

В то время из под пера названных журналистов вышли острые и проблемные материалы: «Солдаты съели всех собак», «Есть ли дедовщина и как с ней бороться».

Большой резонанс в военной среде и обществе в целом имели статьи военного журналиста капитана Х. Абраимова: «Повесть о паркетных и настоящих генералах», «Подвиг героев-панфиловцев не миф, а реальность», очерки о майоре М. Заседателеве, ценой жизни спасшем военный истребитель,

выпустившему книгу «Министр, генерал и человек» о Халык Кахарманы, генерале армии М.К. Алтынбаеве [*Абраимов Х.К., 2006, 246 с.*]. За такой цикл высокоэффективных материалов автор был удостоен большой чести, приказом Министра обороны Республики Казахстан ему присвоили внеочередное звание «майор» досрочно.

С первых дней независимости Казахстана острыми материалами, работой в опасных, так называемыми горячими точками, прославился военный журналист Григорий Биденко. Он неделями с фотоаппаратом и блокнотом носился на передовой. Под грохот канонады и свист пуль давал блестящие репортажи. Его фотографии отличались правдивостью, достоверностью, они буквально дышали фронтовой жизнью.

С такими журналистами считались, порой советовались, поверяли мысли, выслушивали предложения, выдвигали на должности. И они отвечали словом и делом, работали не покладая рук, искали темы, поднимали злободневные вопросы. По необходимости, не взирая на лица, ставили вопрос ребром. В работе использовали различные жанры, формы и методы публицистики.

Надо отдать должное руководство министерства обороны, с первых дней формирования казахстанской армии много внимания уделялось возрождению и становлению военной журналистики.

Каждое военное ведомство, то есть министерство обороны, министерство внутренних дел, Национальной гвардии, Пограничной службы стали выпускать свои военные газеты. Причем с первых дней они выходили на двух языках (казахском и русском).

Особо благодарны военные журналисты первому министру обороны суверенного Казахстана Герою Советского Союза, Халык Кахарманы, генералу армии С.К. Нурмагамбетову. Он с первых дней создания армии много внимания уделял развитию военной прессы.

Благодаря прозорливости и мудрости первого руководителя военного ведомства наряду с формированием армии стали открываться военные газеты. Под редакции выделялись здания, обеспечивались техникой, кадрами. В городе Алматы открылась военная типография министерства обороны, там же выделили двухэтажное здание под редакцию газеты МО РК: «Казахстан сарбазы» – «Воин Казахстана».

Большую роль в развитии военной журналистики сыграл министр обороны Казахстана генерал армии, а сегодня сенатор республики, Халык Кахарманы М.К. Алтынбаев [*Куттыбаев К., 2015, 3 с.*]. На заре становления казахстанской армии было очень тяжело. В оставшихся от СССР частях царил разброд, дисциплина упала до критической черты. Самовольное оставление части стало привычным явлением. Мощнейшая советская армия канула в реку забвения.

Обо всем этом писала и показывала гражданская пресса. Телевидение, радио, газеты ежедневно доносили до общества всю грязь царящего в армии беспредела. И народ относился негативно к своим защитникам Отечества. Надо было срочно принимать меры, нормализовать обстановку, навести в войсках уставной порядок, в корне изменить отношение людей к своей армии, к людям в погонах.

Все это можно было сделать с помощью прессы. Об этом прекрасно знал министр обороны М.К. Алтынбаев. И, несмотря на объективные сложности переходного периода, глава военного ведомства принял все возможные меры для укрепления военной прессы. Несмотря на нехватку финансов Мухтар Капашевич в кратчайшие сроки создал пресс-службу во главе с опытным журналистом майором А. Дауренбековым.

Алтынбек Дауренбеков оперативно и быстро наладил тесную связь с телеканалами Хабар, КТК, республиканскими газетами. Ежедневно поставлял в редакции пресс-релизы, в которых давал полную картину принимаемых министерством обороны, командирами частей мер по укреплению дисциплины, повышению боеспособности воинских формировании, частей и подразделений.

Пресс-служба организовала дни открытых дверей в воинских частях с приглашением журналистов, еженедельно организовывало пресс-конференции для гражданских СМИ, интервью, встречи с министром обороны, заместителями министра, начальниками департаментов. То есть пресса получала из уст первых руководителей военного ведомства объективную информацию о положении дел в армии.

Кроме того М.К. Алтынбаев сформировал при министерстве редакцию военного телевидения во главе с подполковником Каирханом Дунбаяновым. Грамотный военный журналист с опытом работы на телевидении, фотосъемках быстро и четко организовал работу новой редакции.

Таким образом, военные журналисты обрели возможность самим снимать и готовить телепередачи на военную тематику, делать конкретные фоторепортажи с учений. Был заключен двухсторонний

договор с республиканским телеканалом Хабар.

Для оперативного управления сформировали по территориальному и географическому признакам четыре региональных Командования на юге, востоке, западе и центре страны. Именно тогда с целью четкого и объективного освещения армейской жизни распоряжением министра обороны М.К. Алтынбаева в каждом военном округе создали пресс службу.

Оснащенные современной видео и аудиоаппаратурой профессиональные журналисты в погонах имели возможность делать телерадиопередачи, фотосъемки и репортажи непосредственно в воинских частях по всей территории Казахстана. То есть общество, простые казахстанцы обрели возможность еженедельно видеть по областным телевидению, читать в областных, городских и даже районных газетах как служат их дети, оценивать боевую, воинскую выучку, готовность и способность защищать молодое государство. Республиканская военная газета «Казахстан сарбазы – «Воин Казахстана» переименовали и стали выпускать еженедельную газету «Сарбаз». Также стали выпускать иллюстрированный, цветной военный журнал «Айбын».

Военно-научный центр министра обороны с 2000 года стал выпускать ежеквартальный военно-образовательный научный журнал «Багдар» – «Ориентир». В нем могли публиковаться военные магистранты, немногочисленные военные ученые. В редакционной коллегии были задействованы министр обороны, к.в.н. генерал армии Мухтар Алтынбаев, заместитель МО РК к.п.н. генерал-лейтенант Болат Сембинов, д.в.н. генерал- майор РФ Василий Копытко, д.и.н. генерал-лейтенант В.Б. Тасболатов.

С 2005 по 2010 годы руководил республиканским военно-научным журналом к.и.н., д.в.н. профессор Военной Академии РФ, член Союза журналистов Казахстана полковник Хосай Касымович Абраимов.

Конечно, возникали определенные трудности. Не хватало специалистов, военных журналистов, да и вообще ощущался дефицит пишущей братии. В советском союзе специально для армии готовили военных журналистов в пяти военных училищах. Но с распадом СССР в одночасье исчезла вся система обучения военных журналистов, а для бывших союзных республик вообще ничего не осталось.

Особый недостаток ощущался в наличии казахских военных журналистов. Не хватало специалистов пишущих на государственном языке. В те годы во всем Казахстане был единственный факультет журналистики в городе Алматы в Казахском государственном университете имени С.М. Кирова. В год здесь обучалось порядка 100 студентов на казахском и русском языках. Они моментально растворялись на необъятных просторах республики. Таким образом, один факультет журналистики не мог обеспечить специалистами сотни газет, журналов, издательств республики. Сегодня эта проблема решилась созданием факультетов журналистики в крупных университетах Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абраимов Х.К., Рашитова Р.Г. «От саков, гунов и до казахов». с Кокшетау 2006. – С. 270.
2. Тасболатов А.Б., Аманжолов К. «Военная история Казахстана». – Алмата Рауан. – 2010г. – С. 280.
3. Сорокин Г.И., Абраимов Х.К. «Победа одна на всех». – Москва 2015. – Издательство Московская типография №2. – С. 540.
4. Озғанбаев О., Ржавский А., Абраимов Х. «Жеңіс сарбазы». – Алматы «Тау қайнар ЖШС». – 2015 – С. 184.
5. Абраимов Х.К., Есенбек Ж.Б., «Вооруженные силы РК, страницы истории». – Алматы: Қазақ университеті 2018. – С. 174
6. Кумисбеков С.// Газета Министерства обороны «Казахстан сарбазы»-«Воин Казахстана». передовая статья: «15 лет главной военной газеты». № 148. – 2006. – С. 1
7. Абраимов Х.К. Министр, генерал и человек. – Кокшетау. – 2006. – С. 246.
8. Куттыбаев К.// Газета министерства обороны: «Сарбаз».№53. – 2015. – С. 3.

Уразбаева Кунсулу Дузубековна,
тарих пәні оқытушысы,
«Қазақ–неміс политехникалық колледжі» жеке білім беру мекемесі

КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРДЫРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйіндеме. *Бұл мақалада XX ғасырдың 30-40 жылдары Кавказ халықтарының (қарашай, құмық, ногай, шешен, ингуш, балқар) Қазақстан жеріне депортациялануы жайында тарихи деректерге, архивтік құжаттарға және тың деректер негізінде қарастырылды. Кавказ халықтарының депортациялану кезіндегі жағдайы, келгеннен кейінгі әл-ауқаты мен тәуелсіз Қазақстандағы бүгінгі өмірінде алатын орны сипатталады.*

Кілт сөздер: *Кавказ, Қазақстан, депортация, геноцид, күштеу, халық, тәуелсіз.*

Аннотация. *В этой статье на основе исторических данных, архивных документов и интервью, рассматривается депортация народов Кавказа (карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев) в 30-40-х годах 20-го века. В нем рассказывается о положении народов депортации, благополучии народов и места в независимом Казахстане.*

Ключевые слова: *Кавказ, Казахстан, депортация, геноцид, насилие, люди, независимость.*

Annotation. *This article discusses is based on historical data, archival documents and interviews on the deportation of the peoples of the Caucasus (Karachay, Chechen, Ingush, Balkar) to the territory of Kazakhstan in the 30-40s of the XX century. It tells about the state of the peoples of deportation, the welfare of the peoples and the place in independent Kazakhstan.*

Key words: *Kavkaz, Kazakhstan, deportation, genocide, violence, people, independent.*

Қазақстан тарихының КСРО-ның басқа республикалары мен халықтарының тарихымен байланысты кезеңдері жетерлік. Солардың бірі – Қазақстанға басқа ұлт өкілдерінің күшпен қоныс аударылып келу тарихы. Түрлі халық өкілдерінің күшпен еріксіз жер аудару тарихы Отан тарихында маңызды, зерттеуді қажет ететін, ақтаңдақ беттерінің бірі екендігі баршаға аян. Кезінде, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының терең күш алған сәтінде, империяның басты мақсаты – барынша кең территориялық жерлерді иемденіп, сол аумақтарда өз билігін жүргізу еді. Осы саясатты ұстанған Ресей империясы шығыста Қытай мен Ұлыбританияның ықпалын әлсіретуді көздеп, XIX ғасырдың екінші жартысында Жетісу өлкесіне үйғырлар мен дүнгендерді, XX ғасырдың басында Кавказ халықтарын жаппай күштеп қоныстандыру саясатын жүргізді. Сонымен қатар, 1861 жылы Ресейдегі басыбайлылық жүйенің жойылуымен қазақ жерлеріне орыс шаруаларын қоныстандырылуын айта кеткен жөн. Нәтижесінде Орталық Азияның этно-мәдени өзегі өзгеріске ұшырап, жаңа ұлтаралық қатынастар жүйесі пайда болды.

Кеңестік жүйе ұлттардың еркін өмір сүруіне, мәдени, дамуына кедергі жасап бақты. Республика тәуелсіздігін алғаннан кейін Қазақстанда тұратын барлық этностарға әрекет етуші Конституция негізінде білім мен еңбек саласында табыстарға қол жеткізіп, ана тілін, мәдениетін, дәстүрлерін өркендетуге, өз меншігін қорғауға жағдай туды. Қазақстан Республикасының Ата Заңы этносаралық қарым-қатынасты реттеу саласындағы мемлекеттік саясаттың заңдық негізін қалап берді.

1. Түркі халықтарын бір-бірімен жақындастыратын алтын көпір – салт санасы, мәдениеті мен өнері. Біздің ежелгі тарихымыз бен мәдениетіміз ортақ, бүгінгі арман-мақсатымыз ортақ. Халқын сүйген – салтын да сүйеді. Түркі елдері ғибратты мол ғұрпын, сарабдал салтын, ұлттық дәстүрін, үйлесімді де әдемі әдетін кейінгі ұрпақтың бойына дарытып, сүйегіне сіңіріп орнықтыруға ат салысуда. «Ұлт боламын десең, ұрпағыңды ойла. Халық боламын десең – қалпыңды сақта. Ел – боламын десең – елдігіңді сақта, халқын ел болып алдыңа келсе – алдымен бесігіңді сақта» [*Бизақов С., 1998*], – деп заңғар жазушы Мұхтар Әуезов ұрпақ тәрбиесіне баса көңіл бөлген.

2. Көне дәуірден бастау алатын отаншылдық түркі ұлыстары үшін жаңа үрдіс емес. Түркі өнері мен мәдениетінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Дүниеге Әл-Фараби, Әл-Беруни, Әл-Ферғани, Әл-Хорезми, Ибн-Сина, Ұлықбек секілді т.б. даналардың түркі дүниесіне қалдырған ғылымы мен мәдениеті европалықтардан да ертеректе дамып, шығар жетістігіне де жеткен. Қазақ ақыны Олжас Сүлейменов өз шығармасында, ғылыми ізденістерінде түркі халқының тереңде жатқан көне мәдениет

иесі екенін, сондықтан ел адамзат тарихынан өзінің лайықты орнын алуға тиіс екенін дәлелдеп берді [*Бұлытай М., 2005*].

3. Қазақстанға тағдыр тәлкегімен, әр түрлі себеппен келген түрлі ұлт өкілдері осында тұрақтап қалды, сөйтіп Қазақстан олардың Отанына айналды. Жергілікті халық тағдыр тезіне түсіп, қуғынға ұшыраған ұлттардың аяғынан тік тұрып кетуіне көмектесіп, баспана түрғызуда, ұрпақ өсіруде қол ұшын созған еді. Әсіресе бұл оқиғаларға шырайлы оңтүстік өңірі түрғындарына жақсы таныс. «Біз қазақ жерінен құт-береке тапқан халықпыз. Мұсылман еліне, қазақ ағайындарға келгенде ес жыйдық. Біздің тіліміз, дініміз бір болғандықтан аман қалдық», деп жиі еске алады олар. «Басымызға пана, жанымызға медеу болған кең қолтық, адал пейілді, түбіміз бір қазақ туғандардың, бізді зорлық-зомбылықтың ащы дәмін көп тартқан, қайғы-қасіреттен қан жұтқан, көңілі жарым бізді анамыздай асырап. әлпештегенін қалай ұмытарсың», деп еске алып Алматыдағы «Минги тау» қарашай–балқар ұлттық мәдени орталығының мүшелері [*Қожанова Қ.Қ., 2007*]. Сол бір қиын кездегі мейірім мен жылылығы үшін олар қазақтарға аса құрметпен, туысқандық сезіммен қарайды. Осы жылдар ішінде олар Қазақстанның гүлденуі үшін бар күшін сала еңбек етуде. Бүгінде Қазақстанда 2 мыңдай қарашайлар және 3 мың балқарлар тұрады. Осы жылдар ішінде бірлестік белсенділері осы бір бірегей халықтың мәдениетін, тілін, дәстүрін сақтау үшін көп істер атқара алды. Ұлттық Мәдени Орталығы жанынан ол ашылғаннан бері, «Минги-Тау» фольклорлық–этнографиялық би ансамблі жұмыс істеуде. Белсенділігі үшін ұжым бірнеше рет диплом, сыйлықтармен марапатталды. Ансамбль көптеген конкурстардың – «Айналайын», «Фомгет» (Түркияда өткен), «Балалар мейрамы», халықтар достығы Фестивальдерінің лауреаты атанды. Ансамбльдің әншісі Ачабаев Сұлтан 1998 жылы Президент шыршасына қатысты. 2007 жылы осы би ансамблі Түркиядағы фестивальда Қазақстан жалауын көтеріп шықты [*Қожанова Қ.Қ., 2007*].

Қарашай–балқар музыкасы басқа да қыпшақ ұлыстары мен кавказдық тау халықтары музыкасымен сарындас. «Нарт» эпосын мерекелі жиын–тойда музыка аспабының сүйемелімен жыршылары әндетіп орындайды. «Бекболат», «Гапалау», «Гора Аузунда», «Ачемез» эпостық жырларында жаугершілік заманында батырлардың ерлігі туралы жарланады. Аңшылар жыры «Апсаты», махаббаты дастаны «Бинечер» атты әндері кең тараған. Басты музыкалық аспаптары: қобыз, қыл қобыз, терс қобыз, сыбызғы, соқпалы аспап харс [*Бұлытай М., 2005*].

1990 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев республиканың барлық ұлттық мәдени қозғалыстарын бір үйымға–Қазақстан Халқы Ассамблеясына біріктіру туралы ұсыныс жасап, 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан халық Ассамблеясы құрды. Қазақстан халқын бірлікке шақыратын қоғамдық институттың ары қарай да жемісті жұмыс істеуі үшін 2002 жылы 26 сәуірде Елбасы «Қазақстан Халқы Ассамблеясының стратегиясы мен ережесі туралы» жарлығы шықты. Аталған құжатта Қазақстан халқының бірлігін, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді нығайтудағы Қазақстан Халқы Ассамблеясының рөлін одан әрі, көтеру мақсатындағы қаулысында Қазақстан халықтарының 2011 жылға дейінгі стратегиясы, мақсат-міндеттері, мемлекеттік ұлттық саясатты қалыптастыру мен іске асыру жөніндегі Ассамблея қызметінің негізгі бағыттары, Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ереже, Қазақстан халқы Ассамблеясының стратегиясын іске асыру жөніндегі тиісті іс-шаралар қолданылуы сияқты мәселелерді көтерді. Одан кейінгі жылдарда да қабылданған Жарлықтарда ұлтаралық қатынастар саласындағы жұмыс басшылыққа алынып, Қазақстандағы ұлттық қарым-қатынасты дамытудағы жалпы азаматтық тенденцияларды күшейту іс-шаралары қойылды.

Қазақстанда ғасырлар бойы түрлі этностардың бірге тұруы айрықша қазақстандық менталитетті қалыптастырды. Осы заманғы Қазақстанның бірегейлігі этностық сан алуандығында. Бұл қазақстандықтарға басқа халықтармен құнды мәдени жетістіктерді алмасу мүмкіндігін беретін біздің бүкіл қоғамның орасан зор байлығы, ортақ жетістігі.

Сталиндік зорлықпен қуғын-сүргін саясаты барысында түркі халықтарының әлеуметтік ерекшеліктері мен адами құқықтары есепке алынбады. Олар зорлықпен вагондарға «жүктеліп», жат аймақтарға қоныстандырылды. Жолда түркі халықтары түрлі жұқпалы ауаларға душар болып, олардың тең жартысы қырылды. Қоныстандырылған аймақтарда үкімет тарапынан ешбір әлеуметтік қолдау көрсетілмеді. Дегенмен қазақ халқы түркі халықтарын құшақ жайып қарсы алып, оларға жерлерін бөліп беріп, бар көмегін аямады.

Сталиндік тоталитарлық жүйенің құрбандары болған түркі халықтарымен қатар, қазақ жеріне өзге ұлттар да зорлықпен қоныстандырылған Осының салдарынан қазіргі кезде Қазақстанда 130-ден астам ұлт өкілдері өмір сүруде.

Күштеп қоныс аударылған ұлттар мен этностар Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан т.б. республикаларға бөлініп-бөлініп орналастырылды. Туған жерінен, елінен айрылған әртүрлі ұлттар қалай болғанда да келген жеріне, ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Тек бірнеше жылдардан кейін ғана құқықтық шектеулері алынып, өз ата мекендеріне оралуға мүмкіндік туды. Алайда түркі халықтарының ішінде месхет түріктері, Қырым татарлары өз отанына оралу мүмкіндіктерінен айрылды. Қазақстанның соғыстан кейінгі жылдарында мемлекеттің статусын жақсарту барысында аянбай еңбек етті. Тоталитарлық жүйенің озбырлық саясаты бұл халықтардың тағдырын бір жолы шешіп бергендей.

Президентіміздің көсем саясатының арқасында елдегі саяси тұрақтылықты сақтау мақсатында бірқатар іс-шаралар атқарылды. Сол жұмыстардың арасында Қазақстанның халықтар Ассамблеясының орны ерекше. Қазіргі кезде өзге ұлттарға Қазақстанда барлық мүмкіншіліктер жасалған. Түркі халықтары орта және шағын бизнеспен айналысып қана қоймай, елдің саяси өмірінде де белсенділік танытуда. 2007-2008 жылдың өзінде Қазақстан Халық Ассамблеясы бірқатар жетістіктерге қол жеткізді.

1995 жылы Алматы облысында 30 ұлттың өкілдерін біріктіретін Қазақстан халықтарының кіші Ассамблеясы құрылды. Қазіргі уақытта облыста 65 ұлттық –мәдени бірлестік жұмыс жасайды. Алматы облысында Қазақстан халықтарының кіші ассамблеясының жұмысы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2002 жылы 26 көкектегі № 856 «Қазақстан халықтарының Ассамблеясының 2007 жылға дейінгі жағдайы мен стратегиясы», туралы Жарғысына және Қазақстан халықтары Ассамблеясы IX сессиясының қорытындыларын жүзеге асыру жоспарына сәйкес жүргізілді. Жетісу халықтарының ұлттық қайта жаңғыруы облыста қарқынды түрде жүруде. Көптеген ұлттық-мәдени орталықтар осы бағытта жұмыс жасауда көп тәжірибе жинақтады және өз этникалық топтары үшін, шын мәнінде мәдени орталық ретінде танылды.

Қазақстандықтар әрқашан географиялық жерімен ғана емес, елімен, табиғи ресурстармен, әртүрлі мәдениет пен салт-дәстүрі бар халқымен мақтана алды. Әлі күнге дейін Қазақстан туралы түрлі керемет пікірлер айтылуда. Бүгінде елімізде 50 шақты этникалық топтар өкілдері өмір сүруде. 100 мың және одан астам адамы бар корей, үйғыр, азербайжан, белорус, неміс, татар, өзбек, украиндар халқын атауға болады.

Саяси жағынан алғанда 1997 жыл ерекше есте қалатындай жыл болып есептелінеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында «1997 жылғы елдегі жағдай және ішкі және сыртқы саясаттағы негізгі бағыттар» біздің елдегі сыртқы және ішкі жағдай айқын айтылған. Президент жарлығы бойынша «1997 жыл – ұлттық келісім жылы және Саяси репрессия құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланды. Оның негізгі бағыты – тарихи шындықтың орындалуы, ұлттық саяси түйін. Осы тарихи жылдардағы саяси құрбандардың жағдайын еске алу, қадір-қасиетін түсіну, олар арқылы, яғни өткен күндерден үрпаққа үлкен мұра сабақтар қалдыру.

1997 жылды консолидация (бірлік, тұрақтылық) және бірлік, тұтастық жыл деп айтуға толық мүмкіндік бар. 1997ж. 6 маусым күні болған Қазақстан Халықтар Ассамблеясы IV сессиясының отырысында тарихи шындықтың және консолидация туралы сөз қозғалды.

Әр жылы, кезекті әр сессияда Президент өз баяндамасында қоғамның дамуына анализ жасап, қоғам мен елдің жаңа сапалары туралы әңгіме өрбиді. Сол жылдары өткен әрбір мероприятие бірді-бір Қазақстандықтардың көңілін қалдырмады. Осы жылдан бастап 31 мамыр күні – Ұлттық аза күні деп белгіленіп, жазықсыз жазаланған азаматтарды еске алады. 20 ірі ғылыми-теориялық конференциялар, 39 «дөңгелек үстел» отырыстары, 12 облыс орталықтарында әкіммен кездесулер (репрессия құрбандарының туыстарымен) болды.

Репрессия құрбандарына арнап ескерткіштер орнатылды. Барлық оқу орталықтарында әлі күнге дейін ашық сабақтар, шығарма конкурстары, оқшылар салған суреттер сияқты іс-шаралар өтілуде. 1998 жылы «XXI ғасыр – дінаралық келісім» атты Екінші Халықаралық Конгресс өтті.

Осындай салада еңбек еткен мына тарихшы-жазушыларды қоса айтуға болады. М. Қозыбаев және К. Алдажұмановтардың «Тоталитарный социализм: реальность и последствия», К. Алдажұманов пен Е. Алдажұмановтың «Депортация народов – преступление тоталитарного режима», С. Дильманов пен Е. Кузнецованың «КарЛаг». Жергілікті жерлерден жаңа кітаптарда жарық көрді: Орал қаласынан К. Хасанов пен А. Шаховтың, Қостанайдан Н. Наушабаев пен А. Шаяхметовтың, Қарағанды қаласынан Ж. Бектуровты айтуға болады. Тарихи-этнографиялық справочник «Этносы Казахстана», «Народы Казахстана» энциклопедиясыда жарық көруде. Алты облыста Книга Скорби (Қайғы кітабы) шығарылымға дайындалғалы жатыр.

«Саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес Республика Прокуратурасы 7693 қылмыстық істі қарады. Оның ішінде ақталғаны – 10 938 адам. 1997 жылы – 2415. Арнайы қоныстанушыларды (спецпереселенцы) ақтау туралы да жұмыстар жүргізілуде. 163 мыңы ақталды, соның ішінде 1997 жылы – 12 565 адам.

Сонымен, жаңа тарих және көпұлтты Қазақстан өмірінде – қоныстанушылар мен халық депортациясы деген трагедиялық арнайы эпопея бар. Қазіргі жағдай тарихтың әрбір беті ақиқаттың айқын болуын талап етеді. Оған 1997 жылғы Президент Жарлығы көп сенмі артып отыр. Қазақстанда да Жер бетінде де мұндай жағдай болмауын қалайды.

Өткен істі, оқиғаны дәл солай қайталау, жөндеу, жақсарту мүмкін емес. Тарих қалай болды, солай қалады. Жазықсыз халық алданды, қиналды, өмірін қиды. Ендігі жерде өткен тарихтан сабақ алып, ұрпаққа игі істер қалдыру шарт.

Президенттің жыл сайынғы жолдауы әр халықтың ерік-жігерін нақтылай түседі. Бірақ, дегенмен де ешкім, ешқашан өзімізден артық мәселемізді шешпейді.

Ежелгі дархан қазақ жерінде жүзден астам халық еңбек етіп, өмір сүруде. Олардың әрқайсысының тарихы бай, үйренереміз бар. Қазіргі уақытта әрбір этнос дін, білім, тұлға ретінде ешқандай шектеу қойылмай, тату-тәтті өмір сүруде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бизақов С. Түрік әлемі. Алматы, 1998 ж.
2. Бұлытай М.. Қазақстандағы дін және мемлекет қатынастары. // Дала мен Қала № 5. 2005. 04 ақпан
3. Қожанова Қ.Қ. Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың республиканың халық шаруашылығын дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар) дис. Автореферaты. Алматы, 2007.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

Анаятова Разиям,
3 курс докторанты,
“Авиациялық техника және технология” мамандығы,
Азаматтық авиация Академиясы,
E-mail: r-anayatova@mail.ru

ҰШУ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ АДАМИ ФАКТОРДЫҢ ЫҚПАЛЫН ТӨМЕНДЕТУДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ: ҚАУІПТІ ОНДЫҚ

Аңдатпа: *Бұл мақалада ұшу қауіпсіздігіне адам факторының әсерін азайту қажеттіліктері мен мүмкіндіктері, әсіресе қауіпті ондықтың ұшу қауіпсіздігіне әсері туралы айтылады. Ұшудың қауіпсіздігін жақсарту үшін қауіпті ондыққа және осы мәселенің алдын-алу жолдарын сипаттайды.*
Түйін сөздер: *қауіпті ондық, ұшу қауіпсіздігі, авиациялық қауіпсіздік, адами фактор, ХААҰ, хабардарлық.*

Анаятова Разиям
докторант 3 курса,
специальность “Авиационная техника и технологии”,
АО “Академия гражданской авиации”,
E-mail: r-anayatova@mail. Ru

ГРЯЗНАЯ ДЮЖИНА: НЕОБХОДИМОСТЬ И ВОЗМОЖНОСТЬ МИНИМИЗАЦИИ ВЛИЯНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА НА БЕЗОПАСНОСТЬ ПОЛЕТОВ

Аннотация: *В данной статье рассматриваются необходимости и возможности минимизации влияния человеческого фактора на безопасность полетов, особенно охватывает влияние грязной дюжины на безопасность полетов. Дает описания к грязной дюжине и возможности избежать данной проблемы, чтобы повысить безопасность полета.*
Ключевые слова: *безопасность полетов, авиационная безопасность, человеческий фактор, ИКАО, осведомленность.*

Anayatova Raziyam,
3rd year PhD student,
Civil Aviation Academy,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: r-anayatova@mail.ru

THE DIRTY DOZEN: THE NEED AND POSSIBILITY OF MINIMIZING THE HUMAN FACTOR INFLUENCES ON FLIGHT SAFETY

Abstrakt: *This article deals with the need and possibilities of minimizing the human factor influences on flight safety, especially covers the influence of dirty dozen on safety. Gives descriptions to dirty dozen and possibilities to avoid this problem in order to increase flight safety.*
Key words: *dirty dozen, flight safety, aviation security, human factor, ICAO, awareness.*

Introduction

Air transport remains the safest mode of transport. However, after a number of years of significant deterioration in the accident rate trend, signs of stabilization. If appropriate measures are not taken to reduce the number of aircraft accidents, the expected global increase in air traffic will lead to a significant increase.

Ensuring the safety of civil aviation is the main goal of international organizations Civil Aviation (ICAO). Significant progress has been made in this area, but even more to be done. It is well known that most accidents and incidents that means in this area can help improve safety.

This was recognized by the ICAO Assembly, which in 1986 adopted Resolution A 26-9 on safety and the human factor. In continuation of the said Assembly resolution The Air Navigation Commission formulated the following goal for this task:

"To contribute to improving aviation safety and to do so more widely States on the role of the human factor for their awareness of the importance of its consideration in flight operations civil aviation aircraft, developing for them practical material and activities related to the human factor, drawing on the experience of states, as well as through the development of proposals and recommendations on the necessary amendments to the existing Annexes and other documents in connection with a change in the role of the human factor in existing and future operating conditions of equipment. Special attention should be paid to those aspects of the human factor that may affect design, process of transition to the use and further operation of future ICAO CNS / ATM systems."

Despite enviable safety performance, the international civil Aviation often contains hidden dangerous elements that can become causative factors. Aviation accident. Safety monitoring systems are being developed in in order to provide adequate protection against latent (hidden) hazardous elements.

Such protection includes such elements as legislation, regulations, and official inspections and safety audits to identify systemic deficiencies in safety assurance. In many cases, accidents can be considered as extreme manifestation of deficiencies in security management systems flights.

Traditionally, human errors in aviation are associated with operational personnel, which include pilots, air traffic controllers, engineers and controllers. Modern approach to collateral safety requires an expanded review of safety deficiencies the aviation system as a whole, which can provoke many mistakes with fatal consequences, rather than limited to analysis of the performance characteristics of individual individuals. Safety system has many aspects that go beyond the cockpit, such as airline management, training personnel, production and maintenance of equipment, infrastructure, including airports and air traffic services, regulatory effectiveness and impact professional associations and unions. All of these factors are well described in the Learning Guide to Human Factors [*Global Air Training. 1998, 7-10 pp.*].

Problems of the human factor can be considered as intractable, since they are connected with a person, and human behavior is not amenable to mathematical modeling. However, these issues should be addressed by authorities. Regulation, the aviation industry and individual researchers with the same energy, which helps to successfully solve the technical problems of old and new aircraft.

In such a high-tech industry of human activity as aviation, the focus of solutions Problems often focuses entirely on technical issues. For making technical decisions when problems we turn to engineers, although accident statistics suggests that at least three out of four accidents occur as a result of working mistakes made by apparently healthy and properly certified people. In pursuit of new technologies are often forgotten interacting with each other and using these technologies people who tend to make mistakes.

Problems causing or contributing to accidents are caused by poor equipment, unsuccessful technology, inadequate staff training, or inappropriate instructions. Whatever the reason, the correct understanding of the possibilities and the limitations of man and his behavior in an operational context is central to ensuring flight safety. Price, both in relation to human life and from a material point of view, paid for less than optimal human activities, has now grown so much that amateurish or an intuitive approach to the human factor is no longer acceptable.

Human is the most flexible, adaptable and valuable element of the aviation system, but he is also most susceptible to influences that may adversely affect his activities. As most accidents occur as a result of not entirely optimal operations person, there is a tendency to attribute their causes to "human error." However, understanding the term human error can do little to help prevent accidents.

Mistakes made during aircraft maintenance may not be only costly in monetary terms, but in some cases lead to to human victims. Therefore, over the past decades, industry structures (both aviation and non-aviation) and professional associations, scientific institutions and individual researchers developed, implemented and published a significant amount of material on the human factor, dedicated to controlling the consequences of such errors.

Given the variety of factors that potentially affect performance human, it is not surprising that human errors were recognized as the main causative factor in almost all air crashes and accidents since the occurrence

of aviation. Therefore understanding The context of human error remains one of the main challenges in aviation. If the causes of human error will be understood correctly, it will be possible to develop more effective prevention strategies errors, their control and safe elimination. The study of the human factor is fundamental in understanding the context in which a normal, healthy, skilled, equipped with good equipment and reasonably motivated staff make mistakes, some of which are fatal the consequences.

In aviation, a person can make a mistake not only when controlling the aircraft in flight, but also at any stage of preparation of the aircraft on the ground. According to the literature, these days in most studied are several factors, otherwise called “Dirty dozen” affecting the occurrence of human errors. These are the following 12 factors:

1. Lack of knowledge.
2. Lack of awareness.
3. Lack of resources.
4. Lack of communication.
5. Lack of teamwork.
6. Complacency
7. Self-confidence and lack of self-confidence
8. Conscious deviation from the norm
9. Distraction
10. Psychological pressure
11. Stress
12. Fatigue [*https://www.skybrary.aero/index*.].

Such problems can occur at almost every level of technical activity, servicing aircraft, starting from the manufacture of aircraft and its components to daily maintenance on the apron, as well as during maintenance and overhaul aircraft repair at approved maintenance organizations. Currently these problems may also occur during all maintenance more and more subcontractors. They may also appear during an inspection and overhaul of aircraft, as well as during the implementation of aircraft modification programs vessels in order to update or replace their equipment.

An analysis of these factors shows that conscious retreat from norms, stress, increased fatigue, distraction, self-doubt and self-confidence, so the same as lack of awareness and disruptions in the relationships of workers cannot but be related to their state of health. The well-being of the employee to a certain extent affects the intensity of phenomena of other factors. Any "mistakes" of the employee lead to a decrease security level. The important role of the influence of the initial state of health of a person on the possibility of making mistakes leading to a further deterioration of his health, occupational diseases, injuries, as well as subsequent errors in actions identified in practice. The adverse health status of one employee can affect on the quality of work performed by others. The duties of the sick person are redistributed among the remaining employees of the same or higher category, which increases the burden on those remaining in the form of overtime.

Table 1

Potential human factor problems examples of «Dirty Dozen»

Examples	Decisions
1	2
1. Lack of communication.	Use transfer logs, worksheets, etc. to communicate and dispel doubt. Discuss the work to be done or what has been done. Never take anything on yourself.
2. Self-confidence and lack of self-confidence	Teach yourself to find a mistake. Never sign for what you did not.
3. Lack of knowledge.	Take Type training. Use only current manuals. Ask your technical representative or someone who knows.
4. Distraction	Always shut down or disconnect. Note unfinished work. Double control to others or to yourself. When you get back to work, always go back three steps. Use checks.
5. Lack of teamwork	Discuss who, what, and how the job did. Make sure everyone understands and agrees.

1	2
6. Fatigue.	Be aware of the symptoms and look for them directly in yourself and in others. Plan to avoid difficult tasks at the bottom of your circadian rhythm. Sleep and regular work Ask others to check your work.
7. Lack of resources	Check suspicious areas at the start of the inspection and the necessary AOG details. Availability and stock of required parts. Know all available sources of spare parts and take measures to purchase or rent them. Follow standards if there is uncertainty. Maintain the standard and if in doubt base a plane.
8. Complacency	Make sure that the pressure is not spontaneous. Report your concerns. Ask for additional help. Just say «no».
9. Psychological pressure	If this is not important, record it in the logbook and just sign for what is suitable for operation. Refuse to compromise your standards.
10. Stress	Know how stress affects your work. Stop and look rationally at the problem. Define a rational course of action and follow it. Make time or at least take a short break. Discuss this with someone. Ask colleagues to supervise your work. Train your body.
11. Lack of awareness.	Think about what could happen in the event of an accident. Check to see if your work will conflict with an existing modification or repair. Ask others if they can see any problem with the work done.
12. Conscious deviation from the norm	Always work according to the instructions or change the instructions. Be aware that “norms” do not make this right.

The listed factors of the “dirty dozen” 1,069 times served as the reasons for 352 of the above mentioned negative Aviation events that took place in the Civil Aviation industry in the last decade, that is, each Aviation Event was affected on average by slightly more than 3 factors. Thus, the well-known position is confirmed that in aviation an aggregation of factors (violations) always leads to an Aviation Event (incidents, disasters, etc.). An analysis of these factors shows that a lack of interaction (item 4), lack of coordination in teamwork (item 5), complacency and a lack of self-confidence (items 6 and 7) were observed in 58.1% of cases. Factors of the 1st group can be characterized by a common feature – the lack of interaction of workers performing common work. Understanding, the interaction of team members under certain conditions can compensate for these four factors that exist for individual employees [*https://elibrary.ru/item.asp?id=29659314*].

Conclusion

So, ensuring the safety of flights of civil aircraft is a complex problem that is solved by the joint efforts of manufacturers of civil aviation equipment and operators. The level of safety is determined by the likelihood that a special situation such as a catastrophe does not arise in flight.

A special situation may arise in flight as a result of the influence of individual adverse factors or their combination and lead to a decrease in the level of flight safety. Such factors include: failures and malfunctions of individual elements of functional systems; the influence of adverse external conditions; deficiencies in ground support for flight; errors and violations of the rules of operation of functional systems and piloting techniques; manifestations of adverse aerodynamic features and aircraft strength.

The increasing complexity of flight conditions is characterized by a slight increase in the psychophysiological load on the crew or a slight deterioration in stability and controllability or flight characteristics. The increasing complexity of flight conditions does not lead to the need for immediate or unforeseen changes to the flight plan and does not prevent its favorable end.

Also, Professor James Reason describes the key components of a safety culture as follows:

– "Engine", which continues to lead the system to the goal of maximum security, regardless of the personalities of managers and current commercial interests;

– Do not forget about the dangers;

– Creation of a reliable information system that collects information, analyzes information on incidents and minor flaws as well as on regular checks of especially important system parameters.

– A good communication culture is when staff want to report small flaws.

– A fair culture is an atmosphere of trust when people are rewarded for providing additional safety information – while they understand where the line between acceptable and unacceptable behavior goes; Flexible culture;

– Respect for the tricks, experience and abilities of workers and supervisors of the lower level;

– Training efforts;

– The culture of learning is the desire and competence in choosing the right conclusion from the safety information system and the desire to learn from the mistakes of others [*https://studopedia.info/2*].

Thus, it is necessary to fully reduce the impact of the human factor on flight safety in civil aviation. The described physicochemical processes of exposure to water and aqueous solutions in human organisms can lead to any seemingly inexplicable changes in behavior. Obviously, a method of fixing such events in the environment that affect a person is needed, and they should be taken into account.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ICAO Doc 9683 Human Factors – Global Air Training. 1998. .7-10pp.
2. https://www.skybrary.aero/index.php/The_Human_Factors_%22Dirty_Dozen%22 (қаралған күні 18.09.2019)
3. https://elibrary.ru/item.asp?id=29659314 (қаралған күні 18.01.2020)
4. https://studopedia.info/2-130663.html (қаралған күні 18.01.2020)

REFERENCES

1. ICAO Doc 9683 Human Factors – Global Air Training. 1998. .7-10pp.
2. https://www.skybrary.aero/index.php/The_Human_Factors_%22Dirty_Dozen%22 (searched on 18.09.2019)
3. https://elibrary.ru/item.asp?id=29659314 (searched on 18.01.2020)
4. https://studopedia.info/2-130663.html (searched on 18.01.2020)

УДК 314.02

Каиргалиева Айжан Ергенқызы,
1 курс магистранты,
Қиыр Шығыс кафедрасы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы,
E-mail: aizhakon98@mail.ru

ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа: *Мақалада қазіргі Оңтүстік Корея қоғамындағы демографиялық өзгерістің себептері қарастырылады. Оңтүстік Кореядағы қазіргі демографиялық жағдайға байланысты статистикаларға талдау жасалынып, нәтижелері келтіріледі. Қазіргі уақытта, Оңтүстік Корея дамыған елдердің арасында бала туу деңгейі ең төмен ел болып табылады, бұл болашақта елдің экономикалық және әлеуметтік өркендеуінде кері ықпал етеді. Сонымен қатар демографиялық өзгерістерге байланысты туындаған мәселелерді шешудегі мемлекет саясаты сипатталады.*

Түйін сөздер: *Корея Республикасы, демография, демографиялық парадокс, туу деңгейі, «Сампо» ұрпақтары.*

Аннотация: ***В статье рассматриваются причины возникновения демографического парадокса в современном южнокорейском обществе,*** *приводится анализ актуальной статистики и характеристика современной демографической ситуации в Южной Корее. В настоящее время Южная Корея является страной с наиболее низким уровнем рождаемости среди развитых стран, что ставит дальнейшие перспективы экономического и социального процветания под угрозу. Также описывается политика государства в решении проблем, связанных с демографическими изменениями в Южной Корее.*

Ключевые слова: *Республика Корея, демография, демографический парадокс, рождаемость, поколение «Сампо».*

Abstract: *The article examines the causes of the demographic paradox in modern South Korean society provides an analysis of current statistics and characteristics of the present demographic situation in South Korea. South Korea is currently the country with the lowest birth rate among developed countries, which puts further prospects for economic and social prosperity at risk. It also describes the state's policy in solving problems related to demographic changes in South Korea.*

Keywords: *Republic of Korea, demography, demographic paradox, birth rate, generation "Sampo".*

Көптеген елдер өтпелі экономикалық кезеңнен кейін ауыр экономикалық қиындықтарға ұшырайды және оның ішінде қаржылық қиындықтар ғана емес. Экономикалық өзгерістер халық үшін де үлкен әсер ететіні сөзсіз. Бұл көбіне Оңтүстік Корея еліне қатысты болып табылады. Бұл ел негізінен жедел индустрияландырудың арқасында дамып келеді. Бүгінгі таңда Оңтүстік Кореяның экономикасы 1,6 трлн. долларды құрайды және Азиядағы Қытай, Жапония және Үндістаннан кейінгі төртінші орынды алады.

Уақыт өте келе Оңтүстік Корея экономикасы өзгеріп, бұл кейіннен елді демографиялық парадоксқа алып келді. Дамыған елдер арасында ең төменгі көрсеткіш болып саналатын Оңтүстік Кореяда бала туу коэффициенті ең төменгі деңгейге жетті. Үкіметтің соңғы мәліметтеріне сәйкес, 2019 жылы елде туу коэффициенті 0,98-ге дейін төмендеді. 2017 жылдың өзінде елде бала туу көрсеткіші ең төмен деңгейді көрсетті және ЭЫДҰ мүшелері арасында 1,05-ті құрады. Мәселен, 2017 жылы Америка Құрама Штаттарында күтілетін балалардың саны – 1,77, ал Жапонияда – 1,43 болды [*Картаева, Т., 2007, 135 б.*].

Оңтүстік Кореяда халықтың көбею деңгейі 2,1 құрайды [URL: http://kosis.kr/eng/]. Сонымен қатар, туу коэффициентінің төмендеуін ескере отырып, алдағы төрт онжылдықта Оңтүстік Кореяда халықтың қартаю деңгейі басқа елдерге, оның ішінде, тіпті Қытайдың отбасындағы бір балаға қатысты бұрынғы саясатына қарамастан, Жапония мен Қытайға қарағанда тез өседі деп саналады. 2017 жылы Оңтүстік Корея халқының алпыс бес жастан жоғарысы 14%-ды құрады. Он бес пен алпыс төрт жас аралығындағы еңбекке жарамды жастағы халықтың үлесі 73%-ды құрады [*Герман Г. Н., 2010, 584 б.*]. Алайда, болжам бойынша 2065 жылға қарай еңбекке қабілетті түрғындар көрсеткіші 46%-ға дейін төмендеуі мүмкін, бұл Жапониядағы көрсеткіштен де төмен болмақ. Қартаю деңгейі жастардың экономикалық қиындықтарын көрсетеді.

Оңтүстік Кореядағы тұрақты экономикалық даму жолындағы негізгі мәселелер: халқының тез қартаюы, балаларды тәрбиелеуге жұмсалатын шығындар, жастар арасындағы жұмыссыздық және үй жұмыстары мен бала күтімінің көп бөлігін атқаратын аналардың оған қоса жұмыс жасауы, сонымен қатар білім беру жүйесі мен еңбек нарығындағы жоғары бәсекелестік, неке құрудың төменгі көрсеткіші мен өлім көрсеткішінің орнын баса алмайтын туу деңгейінің төмен болуы.

1980 жылдардың өзінде Оңтүстік Кореяда туу көрсеткіші халықтың көбею деңгейінен төмен болды, бұл кезде бір әйел адамға 2,1 баладан келді [URL: http://kosis.kr/eng/]. 1990 жылдардың аяғында Ким Дэ Джуннан бастап, одан кейінгі президенттер де демографиялық өзгерістермен күресуге белсенді араласа бастады. Мәселен, Ким Дэ Джун әйелдердің экономикалық мүмкіндіктерін арттыру және еркектің дәрежесінің әйелден жоғары болған ескі конфуцийлік иерархиялық дәстүрлерден туындаған теңсіздікті азайту мақсатында Гендерлік теңдік министрлігін (қазіргі Гендерлік теңдік және отбасы министрлігі) құрды. Гендерлік теңсіздік және Отбасы министрлігі мен басқа да мемлекеттік органдар бұл мәселені шешу үшін үлкен көлемде қаражат бөлді.

Жақында Рейтерс агенттігі 2018 жылы бала туудың төмен деңгейімен күреске үкімет тарапынан бөлінген қаражат шамамен 25 миллиард долларды құрағандығын хабарлады, бұл Оңтүстік Кореяның қорғаныс шығындарының жартысына жуығын құрайды [*Ким Г.Н., 2010, 352 б.*].

Алайда, барлық осы шаралар айтарлықтай нәтижеге әкелмеді, өйткені үкімет балабақшалар салу және субсидиялардың үлғаюы сияқты кішкентай және елеусіз мәселелерге назар аударды. Алайда үкімет жүктілік, босанған жағдайда әйелдердің құқығын бұзатын Оңтүстік Кореяның кәсіпорындарына қысым көрсетпеді, сонымен қатар әйел қызметкерлердің басшылық лауазымдарға жоғарылауы және әйелдер мен ерлер арасындағы жалақының айырмашылығына қатысты шаралар қолданды. Статистикаға сәйкес, Оңтүстік Кореядағы әйелдер жалақыны ерлерге қарағанда 15%-ға аз алады.

2018 жылғы желтоқсанда қоғамның қартаю және демографиялық саясат жөніндегі Президенттік комитет жұмыс бағытын өзгертіп, «әр үрпақтың өмір сүру сапасын жақсартуға» баса назар аударатындығын мәлімдеді.

Енхап (Younhap) ақпарат агенттігінің хабарлауынша, комитет бала өсірудің қымбаттығына назар аударудың орнына, жұмыс орнында жұмыс істейтін жас аналардың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, көбірек оңтүстіккореялық ер азаматтарды заңда белгіленгендей баласын бағу үшін берілетін демалыс алуға шақыру керектігін мәлімдеді [*Герман Г.Н., 2010*, *584 б.*].

Алайда бұл шаралар мәселенің толық шешілуіне әкелмейді. Корей жастары неке құрудан бас тартып, мансап пен жоғары білімді таңдайды. Статистика соңғы төрт-бес онжылдықта оңтүстік кореялықтардың бала туу жасындағы еркектер мен әйелдер арасындағы некелер саны төмендегендігін көрсетті. 2015 жылғы санаққа сәйкес, 25 жастан 29 жасқа дейінгі оңтүстік кореялық әйелдердің төрттен бір бөлігі (23%) тұрмыс құрған, бұл 1970 ж. 90% көрсеткішпен салыстырғанда біршама төмен екенін көруге болады. Сонымен қатар, 2015 жылы жүргізілген сауалнамаға сәйкес, 20-44 жас аралығындағы үйленбеген ерлердің үлесі 58% құрайды. Сондай-ақ, некесіз дүниеге келген балалардың үлесі 19% құрайды [*Ланцова С.И., 2013, 112 б.*].

Бүгінгі күні корейліктер қаржылық жағдайына байланысты өздерінің болашағы туралы алаңдайды және өздері өсіретін балаларының да өмір сүру деңгейі жоғары болатынына күмәнданады. Ең қорқыныштысы, Оңтүстік Корея жастары балалы болуды қаламақ түгілі, кейбіреулер романтикалық қарым-қатынастардан мүлдем бас тартқысы келеді. Көптеген адамдар тәуелсіз өмір мен жоғарғы мансап үшін ешқашан үйленбеуді, тіпті романтикалық қарым-қатынасқа түспеуді қолдайды.

Қазір Оңтүстік Корея қоғамында «Сампо» деп аталатын әлеуметтік құбылыс байқалуда. 80-ші және 90-шы жылдардың ортасында Германияда үқсас әлеуметтік құбылыс байқалды, оны «Мүмкін» деп атады. Бейбітшілік пен жедел жаһандану дәуірінде дүниеге келген жастар жоғары білімді, әлемде кең әлеуметтік байланыстары бар, бірнеше шет тілдерін білетін, көптеген мүмкіндіктерге ие жастардың бір бөлігі болуға ұмтылды. «Сампо» да осы құбылыстың корейлік түрі болып табылады. Сампо үрпақтары жақсы өмір сүру үшін үш нәрседен бас тартады: романтикалық қатынастар, неке және балалар [*Әбдірайымова, Г.С., 2008, 252 б.*]. Сонымен қатар, Sampo үрпақтары білімді болып келеді, бірнеше тілде сөйлейді және олар бұрынғы басқа буындарға қарағанда білім алуға көп уақыт пен ақша жұмсайды. Дегенмен, барлық күш-жігерге қарамастан, Оңтүстік Кореядағы "Сампо" үрпақтары көптеген басқа проблемаларға тап болуда, мұның нәтижесінде көптеген корейліктер шетелге кетуде.

2011 жылы жарияланған «Азиядағы жалғыз жүректер» атты мақалада әйелдердің некеден бас тартуы туралы мәселе көтерілген. Отбасындағы гендерлік рөл және үйдегі жұмыстардың тең бөлінбеуі неке құру деңгейінің төмен болуының негізгі себептерінің бірі болды. Әйел түрмысқа шығуды шешкен кезде, әдетте, оған отбасылық міндеттердің көп бөлігі жүктеледі: үй жұмыстары мен бала күтімі, балалардың мектептегі жетістіктері үшін жауапкершілік, т.б. Зерттеулер көрсеткендей, 2006 жылы 25 пен 54 жас аралығындағы түрмыс құрған корей әйелдерінің 46%-ы толық жұмыс уақытында жұмыс істеген. Сонымен қатар, үйден тыс жерде жұмыс істейтін әйелдер үй жұмыстарының 80%-дан астамын, ал күйеуі 20%-н істеген. Қазір әйелдер түрмысқа шықпай көбірек мүмкіндіктерге ие болады. Нәтижесінде, көптеген әйелдер үшін неке құру тиімді емес болып саналады [*Ланцова С.И*., *2013, 112 б.*].

Екіншіден, жас корейлердің кездесуден, үйленуден және бала өсіруден бас тартуының тағы бір маңызды себебі – экономикалық белгісіздік пен қаржылық қиындықтар. Көптеген жастар жалақысы төмен түрақты табысы жоқ жұмыстарға түруға мәжбүр. Қазіргі уақытта ЖІӨ-нің 5,9% -ын құрайтын білім беру саласындағы түрақты инвестицияларға қарамастан (ЭЫДҰ орташа көрсеткіші: 5,2%), Корея барлық 35 ЭЫДҰ елдеріне қарағанда жастардың жұмыссыздық деңгейі бойынша ең жылдам өсуде [*Кенжебаева С.К*., *Муликова С.А., Абдакимова М.К., 2014, 269-276 б.*]. Алайда, жұмыссыздық мәселесін шешуде қазіргі президент Мун Чжэ Иннің үкіметі бюджеттік және әлеуметтік саясаттағы реформалармен бірге мемлекеттік секторда жұмыс орындарын құруға тікелей инвестициялау арқылы белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуде. 2017 жылғы мамырдағы кезектен тыс сайлауда Мун Чжэ Ин жұмыссыздықты азайтуды өзінің экономикалық міндеттемелеріндегі негізгі басымдыққа айналдырды. Президенттік сайлау науқанында ол мемлекеттік секторда 810 000 жұмыс орнын құруға, ең төменгі жалақы мөлшерін 2020 жылға қарай 10 000 вонға көтеруге және жұмыс уақытын 68-ден 52-сағатқа дейін қысқартуға уәде берді. Жұмыспен және әлеуметтік жағынан қамтамасыз етуге бағытталған 11 трлн вон қосымша бюджет оның маусым айындағы ұлықтау рәсімінен кейін бірден бөлінді.

Сонымен қатар, «мерзімнен тыс жұмыс» мәдениеті Оңтүстік Кореяда кеңінен таралған. ЭЫДҰ елдерінің ішінде Оңтүстік Кореяда жұмыс күні ең ұзақ болып табылады. 2017 жылы кәрістер жылына орта есеппен 2024 сағат жұмыс істеді, бұл алдыңғы онжылдыққа қарағанда 200 сағатқа аз. Канадалықтар кореялықтарға қарағанда жылына 300 сағат аз жұмыс істейді, ал жұмыс пен жеке өмірді тепе-теңдікте қатар алып жүретін француздар 500 сағат аз жұмыс істейді. Сонымен қатар, жақында Оңтүстік Корея үкіметі кореялықтардың жұмыстан кейін жеке өміріне көбірек уақыт бөлуі үшін аптасына жасалатын жұмыс уақытын 68-ден 52-ге дейін қысқартатын заң қабылдады [URL: http://kosis.kr/eng/].

Үшіншіден, коммерциялық компонент те себеп болып табылады. Әртүрлі компаниялар “Honjoks”-тан (Жалғызбастылар мәдениеті) үлкен пайда табады. Мейрамханалар жалғызбастыларға түскі ас үшін бөлек дүңгіршектер үсынады немесе барда алкогольді жалғыз ішетін орын бар; жалғызбасты адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын несие карталары мен жалғыз жей алатындай арнайы жасалған алманың көлемінен кішкентай қарбыз да бар. Соңғы танымал үрдіс – бұл «жалғыз үйлену тойы»: фотосессия, үйлену рәсімі және сыйлықтар, барлығы бір адам үшін жүргізіледі.

Қытай бір балаға қатысты өз саясатынан кейін жыныстар қатынасында теңгерімсіздік проблемасына тап болды. Қытайда ерлер әйелдерге қарағанда 34 миллионға көп. Бұл жерде ерлер өмір бойы жалғыз қалады және әдетте әйел мен балалардан келетін моральдық қолдау ала алмайды. Бұл бүкіл елге әсер етеді, себебі үйленбеген ер адамдар қартайып, оларға қамқорлық жасайтын адам да болмайды.

Оңтүстік Корея қазірдің өзінде қартайған халыққа қамқорлық жасауда қиындықтарға тап болуда. Корей мәдениеті конфуцийшілдік дәстүрге негізделгендіктен, ата-аналары балалардың қартайған шағында оларға қамқор болатындығына сеніп балаларға қамқорлық жасауына байланысты Оңтүстік Корея әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін өте баяу енгізді. Нәтижесінде, Оңтүстік Корея барлық дамыған елдердегі егде жастағы адамдар арасында кедейліктің ең жоғары деңгейіне ие: 2015 ж. көрсеткіш бойынша 65 жастан асқан адамдардың 46% кедейшілікте өмір сүреді. Бұл көрсеткішті көршілес Жапониядағы деңгеймен салыстыратын болсақ, ол 20% құрайды [ЭР, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-].

Егде жастағы адамдар арасындағы суицид деңгейі қоғамды одан сайын алаңдатады. 1950 жылдардан бастап жастар жұмыс іздеп қалалық жерлерге ағылып, қарт адамдарды ауылдық жерлерде жалғыз қалдырды. Жоғары деңгейдегі кедейлік пен қалаларда түратын отбасы мүшелерімен сирек кездесуі Оңтүстік Кореядағы егде жастағы адамдар арасындағы суицидтің ең жоғары деңгейіне әкелді

(дамыған елдер ішінде). 2008 жылы бұл көрсеткіш 75 жастан асқан 100 000 адамға шаққанда 160 құрады, ал дамыған елдердегі орташа көрсеткіш – 100 000 адамға шаққанда 19,3 құрайды [URL: http://kosis.kr/eng/].

2011 жылы Кореяда суицидтің алдын алу орталығы құрылды және парақватты сатуға тыйым салынды. Осының арқасында 2011 жылдан бастап қарт адамдар арасындағы суицидтер жыл сайын шамамен 7,5 пайызға азайып келеді. Алайда, Оңтүстік Корея барлық дамыған елдердің арасында суицидтің жалпы саны бойынша екінші орында, сондықтан ауылдағы егде жастағы адамдардың жағдайы шешілу керек мәселе болып қала береді. Егер үлкен адамдар жалғыз балаға сене берсе, бұл статистика күрделене бермек.

Азиядағы экономикалық дамуы бойынша төртінші орындағы мемлекет үшін демографиялық дағдарыстың алдын алу тұрақсыз Солтүстік Кореямен қатынас немесе Жапониямен қарым-қатынасты қалпына келтіруден де қиынырақ болуы мүмкін. Оңтүстік Корея үкіметінің егде жастағы адамдар арасындағы суицидтің азаюы және ерлер мен әйелдер құқығының қалпына келуі, сонымен қатар үкімет тарапынан жасалып жатқан көптеген шаралар макро деңгейде демографиялық жағдайдың өзгеруі мүмкін екендігін көрсетеді. Демографиялық өзгерістің әртекті аспектілері мен сансыз көп әлеуметтік-экономикалық және саяси зардаптары бар, сондықтан халықтың көбею деңгейінің төмендеуі, бала туу деңгейінің төмендеуі, халықтың қартаю мәселесі мен зардаптарын есепке алу – әлеуметтік саясаттың маңызды міндеті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Картаева Т. Тарихи демография [Электронный ресурс]: оқу құралы/Т. Картаева.-Алматы: Нұр-Пресс, 2007. – 135 б.
2. Әбдірайымова Г.С. Жастар социологиясы: оқу құралы.- Алматы: Жібек жолы, 2008.- 252 б.
3. Герман Г.Н. Республика Корея. Информационно-справочное издание. М.: Дайк-Пресс, 2010. – с. 584.
4. Ланцова С.И. Гендерные аспекты демографического транзита в Республике Корея. // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2013. – № 6.-112 б.
5. KOSIS: Статистический центр Южной Кореи (국가통계포털). – URL: http://kosis.kr/eng/
6. Ким Г. Н. Республика Корея Алматы: Дайк-пресс, 2010. – 352 с.
7. Кенжебаева С.К., Муликова С.А., Абдакимова М.К. Причины психологической неустойчивости молодежи // Международный научно-популярный журнал “Наука и жизнь Казахстана”. – Астана, 2014. № 6 (27) – С. 269-276.
8. THE AGING OF KOREA. Demographics and Retirement Policy in the Land of the Morning Calm. [Электронды ресурс]. – URL: https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs- public/legacy_files/files/media/csis/pubs/070321_gai_agingkorea _eng.pdf

UDK 341.1

Рысалдиева Айжан Ергенқызы,
PhD докторы,
«Тұран» университеті

Абдрахманов Борис Амиржанович,
Заң ғылымдарының докторы, профессор,
Стратегиялық даму және жоспарлау жөніндегі проректор,
Орталық Азия университеті

КОРОНАВИРУС ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа: *Мақала қазіргі проблема, COVID-19 жаңа вирусына қарсы күрес мәселесіне арналған. Авторлар коронавируспен күрестегі әлемдік тәжірибені зерттейді. Бұл мәселені шешу үшін коронавируспен күрестегі халықаралық ынтымақтастықты күшейту ұсынылады және оның аясында вируспен күресуге арналған ұсыныстар ретінде әлемнің барлық елдері үшін әмбебап міндетті күші бар құжат дайындау қажеттігі айтылады.*

Кілт сөздер: *коронавирус, ынтымақтастық, гуманитарлық көмек, мемлекет, БҰҰ.*

Рысалдиева Айжан Ергеновна,
Доктор PhD,
Университет «Туран»

Абдрахманов Борис Амиржанович,
Доктор юридических наук, профессор,
проректор по стратегическому развитию и планированию,
Центрально-Азиатский Университет

КОРОНАВИРУС И МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

Аннотация: *Статья посвящена актуальной проблеме на сегодняшний день, борьбе с новым вирусом, COVID-19. Авторы исследуют мировой опыт борьбы с коронавирусом. В качестве решения этой проблемы предлагается усилить международное сотрудничества в борьбе с коронавирусом и в рамках этого подготовить универсальный обязательный документ для всех стран мира в качестве рекомендаций по борьбе с вирусом.*

Ключевые слова: *коронавирус, сотрудничество, гуманитарная помощь, страна, ООН.*

Ryssaldiyeva Aizhan,
Doctor PhD,
Turan University

Abdrakhmanov Boris Amirzhanovich,
Doctor of law, Professor, Vice-rector,
Strategic Development and Planning,
Central-Asian University

CORONAVIRUS AND INTERNATIONAL COOPERATION

Abstract: *The article is devoted to the current problem, the fight against the new virus, COVID-19. The author investigates the world experience in the fight against coronavirus. As a solution to this problem, it is proposed to strengthen international cooperation in the fight against coronavirus and, within the framework of this, prepare a universal binding document for all the countries all over the world as recommendations for combating the virus.*

Key words: *coronavirus, cooperation, humanitarian aid, country, UN.*

The current coronavirus epidemic that has started in China is a real tragedy for in cdividuals and communities not only in China but around the world. The results for the Chinese are already terrible and are likely to worsen. To date, more than 300,000 infections have been reported, including thousands of fatal cases. According to the data reported by national authorities on 23 March 2020, when we first start our research on this theme, the number of COVID-19 cases surpassed 332,930 globally. But after 25 days the number of COVID-19 cases increased six times to 2 160 207. To date 23rd of March, 17 countries and territories from Western Pacific Region, 60 countries and territories, including my homeland Kazakhstan from European Region, 9 countries from South-East Asia Region, 20 countries and territories from Eastern Mediterranean Region, 45 countries and territories from the Region of the Americas 39 countries and territories from African Region confirmed cases of COVID-19 (See Figure 1).

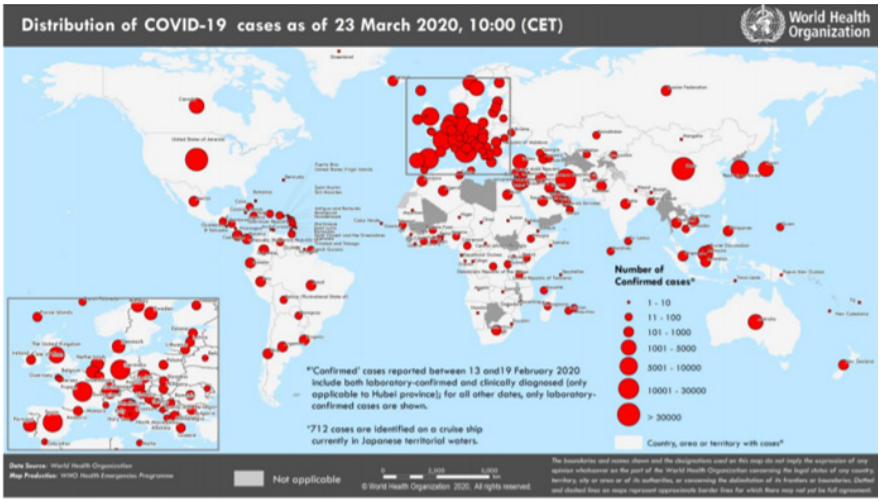

Figure 1. Countries, territories or areas with reported confirmed cases of COVID-19, 23 March 2020 [https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200323-sitrep-63-covid-19.pdf?sfvrsn=b617302d_2]

On 18th of April, 19 countries and territories from Western Pacific Region, 60 countries and territories, including our homeland Kazakhstan from European Region, 10 countries from South-East Asia Region, 22 countries and territories from Eastern Mediterranean Region, 54 countries and territories from the Region of the Americas, 47 countries and territories from African Region confirmed cases of COVID-19 (See Figure 2).

Totally, 212 countries and territories all over the world injured.

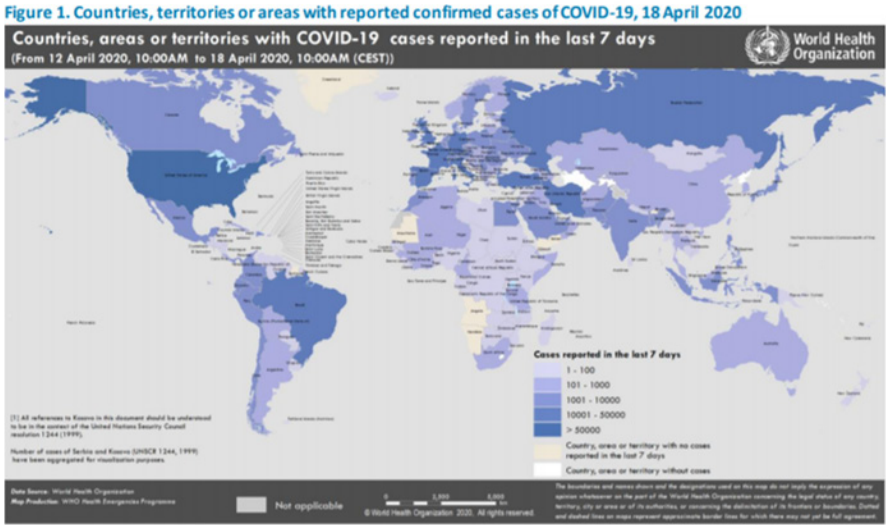

Figure 2. Countries, territories or areas with reported confirmed cases of COVID-19, 18 April 2020 [https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200418-sitrep-89-covid-19.pdf?sfvrsn=3643dd38_2]

On the 24th of March, in Kazakhstan, already confirmed 70 cases of infection with coronavirus: in Nur Sultan – 36 cases; in Almaty – 29 cases; in Karaganda – 2 cases; in the Almaty region – 1 case; in the Aktobe region – 1 case; in Shymkent – 1 case. Unfortunately the number of cases is increasing day to day.

By April 18, in Kazakhstan, 1615 cases of coronavirus registration have been confirmed. On the 18th of April in Kazakhstan: 47 new cases of coronavirus infection were registered, four of them in Nur-Sultan, nine in Almaty, eleven in Shymkent, one in Turkestan, two in Aktobe and four in Atyrau, in the Zhambyl region – four, in the West Kazakhstan region – six, in the Pavlodar region – two, in the Karaganda region – two, in the Almaty region – two.

Kazakhstan, like other countries of the world, as soon as the first cases of infection with this virus were recorded, began to apply measures to counter the virus, and the main cities (Nur-Sultan and Almaty) were isolated, and quarantine was announced. Most of the population believed that there would be no coronavirus in our country. Therefore, all of us are still in shock from all the recent events in the state. How can such hard-working people like our country Kazakhstan fight this epidemic with an underdeveloped economy and medicine? Naturally, we seek help and support from the global community. We study the experience of developed countries.

In this case, as it seems to us, it is necessary to strengthen the role of World Health Organization (WHO) in resolving this issue, it is also necessary to increase the authority of this organization not only in the direction of medicine but also on issues of security and economics around the world. Because this world disaster makes real impact to the world economy.

All global production chains are affected, and even blocked for certain sectors. a quasi-monopoly, China is not only the factory of the world but also the supplier of components for all the other factories or industries on the planet. Hundreds of companies have therefore suffered the full force of this crisis and are struggling to preserve activities on which millions of consumers and employees depend, directly impacted by their operation or by their disruption. After the breakdown of the production chain, other key sectors were hit hard, which affected all countries without exception, such as air transport, gold prices, tourism which was stalled and oil prices are at their lowest level. All of this caused the fall of the major stock exchanges in the major financial centers, which in turn affected banks, credits and financial policies. Following that the central banks reacted quickly to absorb the financial impact of this health crisis which paralyzed whole countries like China, Italy, France ... This is how a new risk appeared and the prudential and banking regulation committees never integrated it into their prudence parameters: it is the health risk [Mohamed bechir Chenguel, 2020].

On March 2020 Shanghai Institutes for International Studies (SIIS) made a report called “International cooperation for the Coronavirus combat Results, Lessons and, Way Ahead” with contributing authors LU Chuanying, Ph.D., Secretary General, Research Center for International Cyberspace Governance, SIIS CHENG Baozhi, Ph.D., Associate Professor, Institute of Global Governance, SIIS LIU Kan, M.D., Associate Professor, Institute of Global Governance, SIIS ZHU Ming, Ph.D., Associate Fellow, Institute of Global Governance, SIIS. According to this report more than 100 countries and regions have now reported confirmed cases of the novel coronavirus… Threatened by a disease that is more contagious than SARS and MERS, will the world unify in solidarity to stop it? Or will nations be so overwhelmed by growing fears as to adopt beggar-thy-neighbor policies, weakening the foundations of global public health cooperation? Is the fast-spreading virus a wake-up call for the international community to act swiftly and in concert to build a safer globalized world? Or does it portend further deglobalization in a world already beset by virulent nationalism [https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/kjgzbdfyyq/P020200310355462655277.pdf]?

There are no easy answers to these questions. The main thing we need to know today is that we should learn more from China’s practice of combating the virus. Standing at the forefront, China has been playing a significant role in this emerging global battle with the virus, especially by strengthening cooperation with the international community. A timely review of these cooperation experiences will not only help China further curb the epidemic but also offer valuable lessons for humanity to better respond to future public health threats. Because viruses know no borders, races, or ideologies. Only by increasing the awareness of humanity as one big family and strengthening cooperation capacity and mechanisms can we effectively contain the virus’s worldwide spread and prevent the COVID-19 outbreak from turning into an economic, social, and security crisis that threatens world peace and prosperity.

Nowadays Kazakhstan receives humanitarian assistance from different countries. For example, Turkey sent humanitarian aid to Kazakhstan, as it found out about the need for some drugs.

On April 18, an airplane carrying humanitarian cargo arrived at the Almaty airport with the assistance of the Kazakh Embassy in Turkey. Half a ton of medications will be delivered to hospitals and hospitals for treatment of coronavirus.

Thanks to the good neighborly relations of Kazakhstan with all neighboring countries, Kazakhstan receives support and assistance primarily from neighboring countries. For instance, the Republic of China provided humanitarian assistance to us: diagnostic tests for the detection of coronavirus, infrared thermometers, disposable gloves, shoe covers, medical overalls, and glasses. Prior to this, humanitarian aid from Japan arrived in Kazakhstan.

Also the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan through its representative offices abroad continues to actively work to attract humanitarian aid for Kazakhstan.

As you know, from March 17 to April 12, 2020, humanitarian aid arrived in Kazakhstan from the United States, China, South Korea, Japan, Turkey and the UAE. In addition, Chinese doctors flew to Kazakhstan to share practical experience, and doctors from Israel, South Korea and Japan shared their experience in combating coronavirus with their Kazakh colleagues online.

To the extent possible, Kazakhstan also provides assistance to neighboring countries. President of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev decided to provide humanitarian assistance to Kyrgyzstan and Tajikistan in the form of deliveries of five thousand tons of Kazakh flour to each country for a total amount of over three million dollars [https://www.trend.az/casia/kazakhstan/3225045.html].

All countries must come together in order to defeat this disease. And only international cooperation between countries will help overcome difficulties in this way. To do this, it is necessary to develop a recommendation to all countries on the fight against the virus. Moreover, these recommendations should have not only advisory character, but also a compulsory effect.

This universal document will include all measures for the control and prevention of the virus, from medical measures to problems of education during quarantine and the questions of protection of human rights, medicine and travelling during a pandemic. All the economic and social problems of unemployment also should be covered in it.

The initiator of this issue should be the UN as the central representative body of all countries.

Of course, today there are a lot of recommendations from various international organizations, but they are all designed for a specific question. For example, you can see the recommendations of Human Rights Watch in its cite [https://www.hrw.org/ru/news/2020/04/01/340211].

But only UN has super power to unite all the nations in fight against COVID-19.

The proposed strategic document should contain all of the strategic goals of WHO that exist today. namely: to interrupt human-to-human transmission including reducing secondary infections among close contacts and health care workers, preventing transmission amplification events, and preventing further international spread; to identify, isolate and care for patients early, including providing optimized care for infected patients; to identify and reduce transmission from the animal source; Address crucial unknowns regarding clinical severity, extent of transmission and infection, treatment options, and accelerate the development of diagnostics, therapeutics and vaccines; to communicate critical risk and event information to all communities and counter misinformation; to minimize social and economic impact through multisectoral partnerships.

This can be achieved through a combination of public health measures, such as rapid identification, diagnosis and management of the cases, identification and follow up of the contacts, infection prevention and control in health care settings, implementation of health measures for travelers, awareness-raising in the population and risk communication.

In conclusion, we would like to say “Unite and cooperate together to win at the end” and finish with the song of the world-famous Kazakh artist Dimash Kudaibergen, dedicated to the fight against coronavirus.

Stand together, fight as one to the end
We are One, We are One,
We fight to save the world
Together we will rise and we will shine.

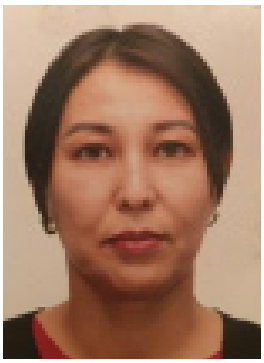
REFERENCES

1. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 63 https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200323-sitrep-63-covid-19.pdf?sfvrsn=b617302d_2 (23.03.2020)

2. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 89 // https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200418-sitrep-89-covid-19.pdf?sfvrsn=3643dd38_2 (18.04.2020)
3. Mohamed bechir Chenguel. Coronovirus фand the impact on the world economy // https://www.researchgate.net/publication/339953339_Coronovirus_and_the_impact_on_the_world_economy (23.03.2020)
4. International cooperation for the Coronavirus combat Results, Lessons and, Way Ahead // https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/kjgzbdfyyq/P020200310355462655277.pdf (23.03.2020)
5. Kazakhstan will provide humanitarian assistance to Kyrgyzstan and Tajikistan // https://www.trend.az/casia/kazakhstan/3225045.html (18.04.2020)
6. https://www.hrw.org/ru/news/2020/04/01/340211 (18.04.2020)

ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
PHYSICAL SCIENCE

ӘӨЖ 691; 691:620.1

Кырыкбаева Асем Акылшакызы,
аға оқытушы,
Қатты дене физикасы және бейсызық физика кафедрасы,
Физика-техникалық факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

Примкулова Жазира Ержановна,
3 курс PhD докторанты,
Физика кафедрасы,
Математика, физика және информатика институты,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

РАДИАЦИЯЛЫҚ СӘУЛЕЛЕНДІРУДІҢ ПОЛИИМИДТІК ҮЛБІРЛЕРДІҢ МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Түйін: *Жұмыста радиациялық сәулелендірудің полимерлік материалдың механикалық қасиеттеріне әсері қарастырылды. Гамма сәулелендіру 150 кГр және 250 кГр дозада жүргізілді. Сәулеленген және сәулеленбеген полиимидтің механикалық қасиеттерінің (механикалық беріктілігі мен салыстырмалы ұзаруы) өзгерістерін салыстыру ақылы талдау жасалынды. Үлгілердегі құрылымдық өзгерістеріне рентгеноқұрылымдық талдау жүргізілді.*

Кілтті сөздер: *полиимид, механикалық қасиеттер, сәулелендіру, үлбір, рентгенограмма.*

Резюме: В работе рассмотрено влияние радиационного облучение на механические свойства полимерных материалов. Гамма-облучение проводилось в дозах 150 кГр и 250 кГр. Проведен сравнительный анализ изменений механических свойств (механической прочности и относительного удлинения) облученного и необлученного полиимида. Проведен рентгеноструктурный анализ структурных изменений в образцах.

Ключевые слова: *полиимид, механические свойства, облучение, пленка, рентгенография.*

Summary. *The paper considers the effect of radiation on the mechanical properties of polymeric materials. Gamma irradiation was carried out in doses of 150 and 250 kGy. A comparative analysis of changes in the mechanical properties (mechanical strength and elongation) of irradiated and unirradiated polyimide is carried out. X-ray diffraction analysis of structural changes in the samples was performed.*

Key words: polyimide, mechanical properties, radiation, film, radiography.

Кіріспе

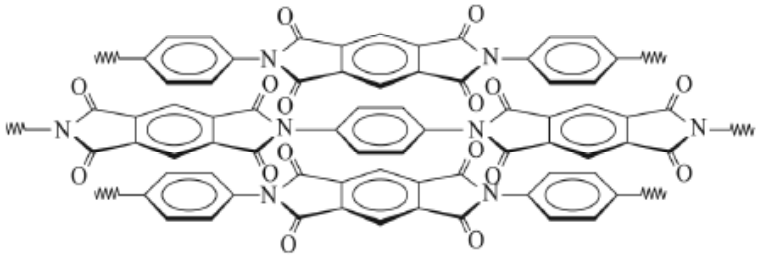
Соңғы жылдары полимерлерді зерттеуге қызығушылық күннен-күнге арта түсуде. Бұл олардың ерекше қасиеттеріне байланысты [*Мурадов А.Д., Мукашев К.М., Кырыкбаева А.А., 2018, б. 748-752*]. Мұндай материалдар ғылым мен техниканың түрлі салаларында кеңінен қолданылады. Атап айтқанда, полиимидтер ғарыш техникасында ғарыш аппараттарының термореттегіш жабындыларының негізі ретінде, күн сәулесін шағылдырушылар мен антенналар, электр оқшаулағыш материалдары ретінде қолданылады.

Полиимид (ПИ) – бұл молекулалардың ішіндегі күшті өзара әрекеттесумен және молекулалардың арасындағы әлсіз өзара әрекеттесумен сипатталатын синтетикалық материал. Мұндай объектілер бір-біріне қатысты ретсіз орналасқан молекулалардан құралған зат ретінде қарастырылады. Олардың рентгенограммалары жақыннан орналасуды сипаттайтын диффузды гало түрінде көрінеді. Молекулалық кристалдардың ерекшеліктерінің бірі – физикалық қасиеттері молекулалардың айналмалы қозғалысының сипатына тәуелділігі болып келеді. Сыртқы әсердің нәтижесінде (қысым, температура, деформация және т.б.) осындай заттарда молекулалардың айналмалы қозғалысының ретті–ретсіз (және керісінше) ауысумен байланысты құрылымдық өзгерістер болады, олар осы жүйелердің бірегей қасиеттерін анықтайды [*Clegg, D.W. 1991; -460 p; Романко О.И., Шаповал В.Н. 2016. б. 103–113.*]. Полиимидтердің күрделі молекулалық құрылымына байланысты туындайтын кейбір мәселелер өз шешімін әлі күнге дейін нақты таппады. Радиациялық сәулелендіру кезінде мұндай объектілердің құрылымдық өзгерістерінде не болып жатқандығы, олардың қасиеттері кең температуралық интервалда деформация әсерінен қалай өзгеретіні туралы мәліметтер жоқ. Сондықтанда осы бағыттағы зерттеулер бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Эксперименттi жүргізу әдісі

Полиимидтер – имидтік циклдері бар жоғары молекулалық қосылыстардың полигетероариленлер (ПГА) класына жатады. Имидті циклдармен байланысты радикалдардың химиялық құрылымына қарай полиимидтер алифатикалық, ароматты және алициклді болып келеді [*Wang Q. Xianqiang P., 2014. p. 268-272.*].

Полиимидті үлбірлердің физикалық-механикалық қасиеттері көптеген факторларға: бастапқы мономерлердің химиялық құрылысына, полиамидоқышқылының поликонденсация шарттарына, имидизация реакциясы шарттарына, қатты күйде жүзеге асырылатын макротізбектің конформациялық құрылымына т.б байланысты. Ал оның негізгі қасиетін оның құрылымына тәуелді болатындығы белгілі. ПИ молекулалық құрылымы 1-суретте көрсетілген [*Georgiev A., Dimov D., Spassova E., Jacob A., http://dx.doi.org/10.5772/53918.*].

1-Сурет. Полиимидтің құрылымдық формуласы

Полиимид бір тізбектегі акцептордың карбониліне көрші тізбектердегі донор азотымен өзара әсерлесуге мүмкіндік туғызып, мына түрде жинақталуы мүмкін.

Қарастырылған материалдың құрылымдық сипаттамаларын зерттеу 293 K, CuK α-сәулеленумен ($\lambda\alpha_{Cu}$ = 1.5418 Å) 2рад/мин есептеуіштің қозғалыс жылдамдығында және 2400 мм/сағ лентасының ауада ДРОН-2М рентгендік дифрактометрде жүргізілді.

Үлгілер РХМ – γ –20 құрылғысында бөлме температурасында, ^{60}Co радиация көзінен 1 м қашықтықта, экспозиция доза қуаты 0.16 рад/с шартында сәулеленді (ҚР ядролық институты). Полиимидті үлбір D = 150, 250 кГр жұтылған дозада сәулелендірілді.

Механикалық сынау INSTRON 5982 үзгіш машинасында жүзеге асырылды. Зажимді қозғау жылдамдығы 0,05 мм/мин. Зерттелетін үлбірлер арнайы қысқыштар арқылы үзгіш машинаның қозғалмалы механизміне бекітілді. Үлбірлердің жұмыстық аймағы 50 мм (ұзындығы), 5 мм (ені), ал қалыңдығы сәйкесінше (40 ÷ 85) мкм. Материалдарды сынау ауаның салыстырмалы ылғалдылығы (45±5)%, температурасы (20±2)°С тұрақты жүктемеде бірөсті созуда жүзеге асырылды. Механикалық жүктеме үлгі толық үзілгенге дейін түсірілді. Деформация мен жүктеме қателігі өлшенетін шамаға қатысты +/- 0,5% құрады.

Негізгі нәтижелер

Жұмыста 150, 250 кГр дозада гамма квантымен сәулелендірілген полиимид үлбірлерінің механикалық қасиеттерінің өзгерісі қарастырылды. Сәулеленбеген үлбірлерді жүктеудің алғашқы кезеңінде 0-ден 1 МРа-ға дейін, салыстырмалы ұзарудың 3%-ға күрт өсуі байқалды. Бұл өзгерістер ПИ құрылымындағы бос радикалды топтардың азаюымен және сутекті байланыстардың пайда болуымен байланысты болатындығы анықталды. Механикалық сынақтар 250 кГр дейінгі дозамен сәулелену полиимидті үлбірдің беріктігін азаятындығы байқалды. Механикалық сынау нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

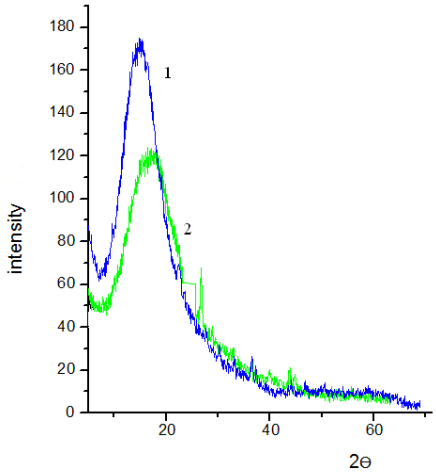
Кесте 1

Полиимидтің механикалық қасиеттерінің өзгерісі

№	Доза, кГр	s	e
1	0	70	44
2	150	68	46
3	250	63	48

Кестеден көріп отырғанымыздай сәулеленбеген полиимид үлгісі үшін толық үзілу кернеу σ = 70 МРа және салыстырмалы ұзару ε = 44 % тең болғанда орын алады. Жүк түсірудің алғашқы кезеңінде ε мәні бірден артып кетеді, бұл үлгіде – *C* = O макромолекуласы бүйір байланыстарының үзілуінен туындаған еріксіз иілгіштігінің дамуымен байланысты. Келтірілген тәуелділіктерден ПИ үлбірінің механикалық қасиеттері сәулелендіру дозасына айтарлықтай тәуелді болатындығын байқауға болады. Кестеден байқағанымыздай ПИ үлбірлерінің механикалық қасиеті сәулелендіру дозасына тәуелді болады. Аз дозамен сәулелендіру полиимид құрамындағы $-C=O$ бүйірлік байланыстардың күйреуін туғызады. Мұндай күйреу еркін макрорадикалдардың, жекелеген карбонилді топтардың түзілуіне, сонымен қатар полимер құрамындағы атомарлы оттегінің үлесінің артуына себепші болады.

2-суретте гамма сәулелендірілген және бірөсті механикалық жүктеме әсерінен полиимид құрылымындағы өзгерістердің рентгенограммасы келтірілген.

1 – D=0 кГр; 2 – D=250 кГр

Сурет 2. Полиимид үлбірлердің рентгенограммасы

ПИ үлбірінің сәулелендіруден кейінгі беріктілік шегінің кемуі материал құрамында оттегінің артуы, көміртекті және сутекті байланыстардың азаюымен байланысты болады. Полиимидті аз дозамен сәулелендіру макромолекуланың интенсивті тігілуіне әкеледі, ал ол материалдың иілгіштігін арттырады.

Көріп түрғандай сәулеленбеген үлбірді созу және үзілу нәтижесінде бірінші максимум (~ 16°) интенсивтілігі ~ 178 сал.бір. құрайды, ал 250 кГр дозамен сәулелендірілген үлбірге үқсас әсер осы максимумның интенсивтілігін 50 сал.бір. θ бұрыштардың өсу бағытында ығысумен төмендетеді. Интенсивтіліктің төмендеуі және ығысу шыңының өсу бұрышына қарай жылжуы, үлгі құрылымның реттілігінің бұзылғандығын және полимид макромолекулаларының үзілетіндігін көрсетеді [*Kang P., Jeon Y., Jeun J. Shin J., Young-Chang N. 2008. p. 672-675.*].

Материалды сәулелендіру процесі кезінде бір мезгілде $C-C-$ және $C-H-$ байланыстардың үзілуімен бірге жүретін сәулелену энергиясының жұтылуы орын алады. Құрылымдаушы полимерлерде $C-C-$ үзілген байланыстардың едәуір бөлігі тез рекомбинацияланады және нәтижесінде $C-H-$ байланыстардың үзілуі басым болады. Деструктивтеуші полимерлерде тізбектің үзілген үштарын жылдам рекомбинациялау күрделі жүзеге асырылады. Сондықтан мүндай полимерлерде радикалдар диспропорциялаудың реакциясы нәтижесінде екі түрақты шеткі топтың пайда болуымен түрақтанады. Осымен деструкция актісі тіркеледі. Құрылымдау және деструкциялану бәсекелес процестері бір мезгілде өтеді және олар байланыс үзілу рекомбинациясы жылдамдығымен анықталады. Полимердің түріне және сәулелендіру шарттарына байланысты абсолютті шамалар мен осы процестер жылдамдығының қатынастары айтарлықтай өзгеруі мүмкін [*Мурадов А.Д., Мукашев К.М., Кырыкбаева А.А. 2018, б.748-752.*].

Қорытынды

Сәулеленудің полимерлерге әсерінің жүмыста келтірілген нәтижелерін талдау арқылы келесі қорытындыларды жасай аламыз:

1) сәулеленбеген полиимидті үлбірде 0-ден 1 МРа дейін жүк түсіру кезеңінде салыстырмалы үзарудың күрт 3% артуы *C* = O макромолекуласы бүйір байланыстарының үзілуімен болатын үлгінің еріксіз иілгіштігі салдарынан туындайды;

2) 250 кГр дозада сәулелендіру ПИ үлбірінің беріктілігін азайтады;

3) үлбірдің иілгіштігі дозаны арттырумен бірге артады.

Қарастырылған жүмыс ҚР БҒМ үсынылған № AP05133342 «Теоретические и экспериментальные исследования физико-механических свойств композитов при радиационных и других внешних воздействий» жобасы бойынша дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мурадов А.Д., Мукашев К.М., Кырыкбаева А.А. Влияние γ-облучения на фазовые переходы в системе"Полиимид– $YBa_2Cu_3O_{6,7}$". Оптика и спектроскопия. – 2018, – Т.124, №.6. – С.748-752.
2. James E. Physical Properties of Polymers. Springer Science+Business Media. – LLC, New York. – 2007. – P.1050. ISBN-13: 978-0-387-31235-4.
3. Clegg, D.W. Irradiation effects on polymers. Elsevier Applied Science. London. -1991; -460 p; ISBN 1-85166-563-3
4. Романко О.И., Шаповал В.Н. О связи химического строения и термических свойств полиимидов // Вестник МГТУ им. Н.Э. Баумана. – 2016. – № 2. – С. 103–113.
5. Кожамкулов Б.А. Радиационные эффекты изменения механических свойств полимеров и композитов. – Алматы: Гылым, 1997. – 150с.
6. Wang Q. Xianqiang P. Effect of Electron Radiation on the properties of polyimide //Tribology Transactions. – 2014. – № 50. – P. 268-272.
7. Georgiev A., Dimov D., Spassova E., Jacob A. Chemical and Physical Properties of Polyimides //Biomedical and Engineering Applications http://dx.doi.org/10.5772/53918.
8. Kang P., Jeon Y., Jeun J. Shin J., Young-Chang N. Effect of electron beam irradiation on polyimide film //Journal of Industrial and Engineering Chemistry. – 2008. №14 – P.672-675.
9. Мурадов А.Д., Мукашев К.М., Кырыкбаева А.А. Влияние γ-облучения на фазовые переходы в системе «Полиимид– $YBa_2Cu_3O_{6,7}$». Оптика и спектроскопия, 2018, том 124, вып. 6. –С.748-752.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абадилдаева Шырын Келесбаевна – п.ғ.м., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы

Абжапарова Меруерт Тілегенқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының педагогика ғылымдарының магистранты

Абдиргазиева Айгуль Булекбаевна – Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель

Абдрасилова Гүлсім Лесбекқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының педагогика ғылымдарының магистранты

Abdrakhmanov Boris Amirzhanovich – Doctor of law, Professor, Vice-rector of the Strategic Development and Planning, Central-Asian University

Абилова Орынгуль Асылбековна – докторант, гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Абилхамитқызы Рысгүл – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, қазақ әдебиеті кафедрасының доценті

Абраимов Хосай Касымович – к.и.н., ассоциированный профессор, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган Казахстан.

Агыбаев Арыкбай Нусипалиевич – доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

Aitkesh Aibek Kanatuly – doctoral student of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, senior lieutenant of the police

Akisheva Nargiz Kanatovna – Master student the 2nd year of the specialty International law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan

Аккузова Айнур Абдыжалиловна – әл-Фараби атындығы Қазақ ұлттық университеті, Филология және әлем тілдері факультеті, PhD докторант, Алматы қ., Қазақстан

Алдабердикызы Айдын – Доктор PhD, старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков филологического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева

Алибаева Гульнар Айтчановна – доктор юридических наук, профессор, проректор по научно-исследовательской работе и международным связям Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, г. Алматы, Казахстан

Алпысбаева Айжан Бекайдарқызы – магистрант 1-го курса Университет «Алматы», кафедра «Дизайн», специальность 7М02101 – Дизайн

Анарбек Назгуль – кандидат педагогических наук, доцент педагогики, Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан

Anayatova Raziyam – 3rd year PhD student of Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan

Асабаева Айнагүл Мұхитқызы – әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, «Лингвистика» мамандығы бойынша PhD докторантурасының I курс докторанты

Асқарова Алтынай Шаулиевна – ғылыми жетекші, ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, филология және әлем тілдері факультеті, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – магистр, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Ахметов Айбек Тютебаевич – докторант, магистр юридических наук, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

Ашимова Динара Ибрагимовна – қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, құқық және экономика факультеті, Талдықорган қ.

Әбсаттар Әділ Маратұлы – Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Филология және әлем тілдері, факультетінің 1-курс докторанты

Байбатанова Фарида Ильясовна – аға оқытушы, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Байменова Үлжалғас Сейдановна – доцент, х.ғ.к., декан, сырттай және қашықтықтан оқыту факультеті, Академик Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Баятова Шұғыла – магистрант, Сулеймен Демирель университеті, Қаскелен қ.

Беисов Ербол Жаксыбекович – қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессор, з.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, құқық және экономика факультеті, Талдықорган қ.

Бекназарова Үлжан Өмірзаққызы – п.ғ.м., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы

Bektemirova Saule Bekmukhamedovna – cand.sc., Associate professor of Al-Farabi Kazakh National University, philology and world languages faculty, the department of general linguistics and European languages, Almaty, Kazakhstan

Бектурганова Райхан Шубаевна – Таразский инновационно-гуманитарный университет, магистр юридических наук
Берикова Эльмира Рауановна – шетел филологиясы мамандығының магистранты
Bimoldanov Yerzhan Malayevich – candidate of Law, associate professor (associate professor)
Битемирова Алия Еркегуловна – доцент, х.ғ.к., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент
Вартанян Авак Михайлович – к.ю.н., доцент, кафедры гражданского права и процесса Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, г. Гродно, Республика Беларусь
Гайруллаева Рабиға Мырзахметқызы – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, ЖОО дейінгі дайындық факультеті, жалпы пәндер кафедрасы, аға оқытушы, Кентау қаласы
Галиакбарова Гузаль Газинуровна – и.о. доцента кафедры гражданского, трудового и экологического права, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Гахарманова Наргиз Байрамовна – магистр юридических наук, старший преподаватель Университета «Туран Астана»
Гултораева Нигина Хамиддуллаевна – Казахский национальный женский педагогический университет, магистрант 2-го курса специальности «6М010900» – Математика
Гумарова Ляззат Жанбулатовна – PhD, профессор кафедры биофизики и биомедицины КазНУ им. Аль-Фараби
Даутова Гүлназ Рахымқызы – PhD доктор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
Дауылова Динара Жакыпбековна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Аударма ісі» мамандығының 1-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
Дәулетқұлова Айгүл – п.ғ.к., Сулеймен Демирель университеті, Қаскелен қ.
Джумабаева Карлыгаш Асильхановна – магистр юридических наук, докторант PhD, по специальности «Юриспруденция», Университет «Туран», г. Алматы, РК
Дильманова Мәдина Талғатқызы – Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, докторант, 2 курс
Дуйсенкызы Эльмира – докторант юридического факультета Казахского Национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Дусанбекова Молдир Аширбековна – магистр юридических наук, старший преподаватель Университета «Туран Астана»
Ермекбаев Мұхтар Әбенұлы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, меңгеруші, "Мектепке дейінгі және бастауыш оқыту теориясы мен әдістемесі" кафедрасы, "Тарих және педагогика" факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қаласы
Ернишев Кайрат Асылбекович – қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы кафедрасының доценті, з.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік Университеті, заң факультеті, Тараз қ.
Есекеева Айнаш Акимсаловна – старший преподователь, кафедра таможенного, финансового и экологического права, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Есембеков Темиргали Оразгалиевич – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қазақстан, Алматы қ.
Есенбек Жұмағали Бейсенбайұлы – Доктор философии (PhD), Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан.
Есенова Мария Ибрашевна – Казахский национальный женский педагогический университет, к.п.н., доцент, и.о. профессора кафедры математики
Есенова Нарима Борибаевна – К.ф.н., доцент кафедры дошкольного и начального образования Высшей школы педагогики Таразкого государственного педагогического университета
Есмаханов Талдықбай Есмаханұлы – Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдарының академиясы бөлімінің аға прокуроры, PhD докторы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Респбликасы
Zhagypar Zadyra – Master of Law, Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova
Жайлауова Манат Кеңесқызы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Педагогика және оқыту әдістемесі кафедрасының доценті, п.ғ.к.
Жаналиева Рашида Нартаевна – кандидат химических наук, профессор, Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан
Жангужинова Меруерт Еркеновна – Казахская Национальная Академия Искусств им. Т. Жургенова, д.п.н., доцент, Алматы, Казахстан
Жаскиленова Айнур Ермековна – т.ғ.к., профессор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз

Zheltukhina Marina Rostislavovna – Doctor of philological sciences, professor, professor of the Russian Academy of Education, member of the Russian Academy of Natural sciences, Volgograd State Socio-Pedagogical University, Moscow City University, Volgograd, Moscow, Russian Federation
Жияшева Жанар Шораевна – «6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
Жуанышова Ақмарал Тайтелеуқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының педагогика ғылымдарының магистранты
Жугралина Бахыт Мапашевна – к.ю.н., доцент кафедры международного права, Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
Жунусова Умит Каимбековна – КазУМОиМЯ имени Абылай хана, докторант специальности «8D02302-Иностранная филология», магистр гуманитарных наук
Жүзеев Серікхан Әлханұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Педагогика және оқыту әдістемесі кафедрасының PhD докторанты
Zalledinova Zhanna – PhD student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Master of Philological sciences; Senior Lecturer
Заурбекова Айгүл Мырзабайқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының педагогика ғылымдарының магистранты
Зейнелов Биржан Сайлауович – заң ғылымдарының магистрі, Алматы Университетінің «Құқық» кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қаласы
Ибрайханова Ақмарал Қоңырқызы – ф.ғ.м., аға оқытушы, «Түран-Астана» университеті, Гуманитарлық-заң факультеті, Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер кафедрасы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Игенбаева Рабиға Тасбергенқызы – Қорқыт Ата атыдағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
Избасарова Эльвира Иманалиевна – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, PhD, докторантурасының 2 курс докторанты, Алматы қаласы, Қазақстан
Ильясов Кайнар – докторант, конститутциялық және халықаралық құқық кафедрасы, заң факультеті, Е. Бөкетов атындағы ҚарМУ
Исакова Сабира Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Искакова Жазира Мақсұтқызы – ф.ғ.к., доцент, «Түран-Астана» университеті, Гуманитарлық-заң факультеті, Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер кафедрасы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Исмаилова Диляра Шахмуратовна – к.ю.н., доцент кафедры «Юриспруденция и международное право», Университета «Туран»
Ислам Айбарша – д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, декан педагогического факультета иностранных языков
Исламгалиева Виктория Жанабаевна – Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, кандидат педагогических наук, доцент
Каиргалиева Айжан Ергенқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қиыр Шығыс кафедрасының 1 курс магистранты, Алматы
Каппасов Ербол Тулегенович – заместитель начальника Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Шракбека Кабылбаева, докторант Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, полковник полиции
Каржаубаева Сангуль Камаловна – Казахская Национальная Академия Искусств им. Т. Жургенова, д.иск., профессор, Алматы, Казахстан
Кемали Ержан Сагиндыкулы – кандидат юридических наук, начальник Центра исследования вопросов совершенствования правоохранительной системы Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан
Кенжегалиев Құлыш Көшенұлы – п.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Филология және педагогика факультеті, Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасы
Кенжеханова Жазира Мусабайкызы – магистрант 2 курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Кеңесбаев Серік Мұхтарұлы – «Өрлеу» Біліктілікті Арттыру Ұлттық Орталығы» АҚ филиалы Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Алматы қ., Қазақстан
Kerimbaeva Kulyash Zaurbekovna – Cand.Tech.Sci., Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Кистаубаева Дильдар Мусахметовна – кандидат филологических наук, доцент, университет «Мирас», Шымкент, Казахстан
Клюшина Зоя Владимировна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
Kogabayeva Assem Maratovna – 1st year PhD student of specialty "Foreign philology", Kazakh Ablaikhan university of international relations and world languages
Кодекова Гулим Сапарбековна – Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, PhD докторант 2 курса
Койшыбайулы Куаныш – Доктор Ph.D., кафедра «Юридических дисциплин», Академия Кайнар, г. Алматы
Колесников Юрий Юрьевич – заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова, к.ю.н., полковник полиции
Комарова Динара Турсунхановна – магистр, педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, Баишев университеті, Ақтөбе қаласы
Копбаев Думан Зикиринович – заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы
Коптлеуова Кульпаш Балапановна – Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, доцент, кандидат филологических наук
Кошкинбаева Нургуль Рыспаевна – Кәсіптік оқыту мамандығының PhD докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент
Kuanysheva Indira Kerimzhanovna – Taraz Innovative-Humanitarian University, senior, lecturer of Law
Кудышева Айнаш Амангельдыевна – п.ғ.к., профессор, гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қаласы, Қазақстан Республикасы
Kukkozova Elmira – Master of Law, Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova, Atyrau
Култанбаева Нургул Калдыгуловна – Қ. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 2 курс докторанты
Кульбаева Бакит Сагиндыковна – п.ғ.к, Баишев университетінің доценті, Ақтөбе қаласы
Kurkimbayeva Aizhan Muratovna – Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 3 course PhD doctoral student, Almay, Kazakhstan
Kurmanbekova Kamshat Altaykyzi – 1st-year master's student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
Кустова Томирис Маратқызы – магистрант 2-го курса Университет «Алматы», кафедра «Дизайн», специальность 7М02101 – Дизайн
Куттыгалиева Анархан Райымовна – м.ю.н., ст.препод. кафедры юриспруденции, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, Республика Казахстан, г. Уральск
Кушкарова Гульмира Кенесовна – Қ. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының доценті, филол.ғыл.канд., доцент
Кырыкбаева Асем Акылшакызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің физика-техникалық факультетінің қатты дене физикасы және бейсызық физика кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.
Қайырбекова Ұлбосын Серікқызы – Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Гуманитарлы-педагогикалық факультеті, филол.ғыл.канд., доцент, Шымкент қ., Қазақстан
Қашқынбаева Зағира Қожабергенқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Қожахметова Гүлсара Амангельдиевна – 6D020700-Аударма ісі мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, аударма теориясы мен практикасы кафедрасы, Нұр-Сұлтан қ.
Қойшыбаева Назира – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, "Жалпы психология" кафедрасы, "Тарих және педагогика" факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қаласы
Мамбетова Маншук Кудайбергеновна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасының доцент м.а., ф.ғ.к.
Махамбетсалиев Даурен Бахтыбайулы – студент 3-го курса, юридический факультет, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Минажева Гүлшарат Салауатовна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, профессор м.а., педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Молдахметова Нұрбақыт Абайқызы – 2-ші курстың магистранты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Филология және педагогика факультеті, Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасы

Момбек Айнұр Адилжанқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Үлттық Университет, Алматы
Мусаева Алия Январбековна – Таразский инновационно-гуманитарный университет, магистр юридических наук
Мұсабекова Үлжан Есенқызы – әл-Фараби атындағы қазақ үлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, доцент
Мыңбаева Надира Қамзабекқызы – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Кәсіптік-шығармашылық факультеті, Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
Мырзабек Бибіхан Мейрамбекқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ үлттық университетінің жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасының магистранты
Назарбек Толқын Сұлтанқызы – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, оқытушы, Түркістан қаласы
Нуртазина Марал Бекеновна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нұхат Сегізбай Берікұлы – Т. Жүргенов атындағы Қазақ үлттық өнер академиясың магистранты
Omarbekova Nazerke Bergenkyzy – Taraz Innovative-Humanitarian University, teacher, master of Economics
Омарова Гүлнара Жолдасқызы – 6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 3-курс докторанты, Абай атындағы ҚазҮПУ, Алматы, Қазақстан
Өмірбек Салтанат Женісқызы – ғылыми жетекші, психол.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан
Осимбаева Ардақ Құлжабайқызы – ҚазҮҚПУ 2-курс магистранты, Педагогика және психология факультеті, Арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы
Оспанкулов Ернар Ерланұлы – Абай атындағы Қазақ үлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Алматы қ.
Өмірзақова Әсел Махамбетқызы – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»мамандығының 2 курс докторанты, Қарағанды, Қазақстан
Примкулова Жазира Ержановна – Абай атындағы Қазақ Үлттық педагогикалық университетінің математика, физика және информатика институтының физика кафедрасының, 3 курс PhD докторанты Қазақстан, Алматы қ.
Рахимбаева Гаухар Кинаятовна – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан
Рүстембекова Динара – ассоциацияланған профессор, PhD доктор, доцент, конститутциялық және халықаралық құқық кафедрасы, заң факультеті, Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ
Ryssaldiyeva Aizhan – Turan University, Doctor PhD
Ryssaldy Kussaiyn Tynysbayevich – Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablaikhan university of international relations and world languages
Sabirbaeva Feruza Ergalievna – 2nd year PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, philology and world languages faculty, the department of general linguistics and European language.
Сағатова Шолпан – қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, базалық дайындық факультеті, қазақ және шет тілдері кафедрасының доценті
Садырова Мансия Сапарғалиевна – Әл-Фараби атындағы Қазақ үлттық университеті, Алматы, Қазақстан, профессор, социология ғылымдарының докторы
Satekova Ulzhan Nazargalyevna – Master of Education, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Сәрсембай Сая Бөлебайқызы – Шетел тілдері және аударма кафедрасы магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан,
Сәулембек Гүлмира Рзаханқызы – PhD, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері және Әл-Фараби атындағы Қазақ үлттық университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы
Сман Айсана – доктор юридических наук, профессор Университета «Туран Астана»
Смирнов Иван Николаевич – докторант PhD, ст. преподаватель кафедры теории и практики физической культуры и спорта факультета истории, юриспруденции, искусства и спорта КГУ им. Ш. Уалиханова**,** Кокшетау, Казахстан
Срапилов Султан – докторант Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, г. Алматы, Казахстан
Стукаленко Нина Михайловна – доктор педагогических наук, профессор, академик, директор ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПК по Акмолинской области»

Сыздықов Алмаз Жақсыбекұлы – Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдарының академиясы Ғылыми кеңесінің Хатшысы, PhD докторы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Тажибаева Сауле Жақсылыкбаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры, Нұр-Сұлтан қ.

Тажмагамбет Амантай Сабырбаевич – Магистр права, ассоциированный профессор, кафедра «Юридических дисциплин», Академия Кайнар, г. Алматы

Талгаткызы Айгерим – Алматы Университетінің 2 курс магистранты, кафедра «Технология», 7М072 – «Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарының технологиясы және құрастырылуы» мамандығы

Тасбулатова Алия Абдул-Кадыровна – старший преподаватель кафедры таможенного, финансового, экологического права Казахского Национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Токпанов Алибек Аскербекович – докторант PhD, ст. преподаватель кафедры теории и практики физической культуры и спорта факультета истории, юриспруденции, искусства и спорта КГУ им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

Төлебаева Айдынгүл Тойбазарқызы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының оқытушысы

Тулепова Ляззат Меделхановна – магистрант педагогики, Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан

Tuleshova Karlygash Tagaevna – PhD Student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Тютенова Алима Абилбековна – магистрант кафедры биофизики и биомедицины КазНУ им. Аль-Фараби

Уразбаева Кунсулу Дузубековна – «Қазақ–неміс политехникалық колледжі» жеке білім беру мекемесі, тарих пәні оқытушысы

Фазылбаева Нұрия Расимовна – т.ғ.к., ғылыми жетекші, Алматы Университеті, «Технология» кафедрасының оқытушысы

Шаймарданова Жанар Амангельдиевна – магистрант 2 курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов,

магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/2 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

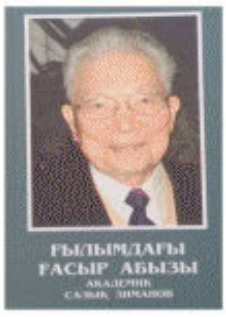
Басуға 16.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №9456

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

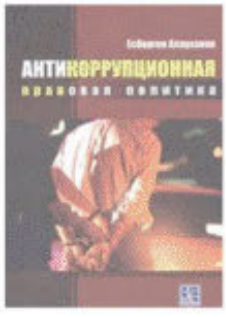
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

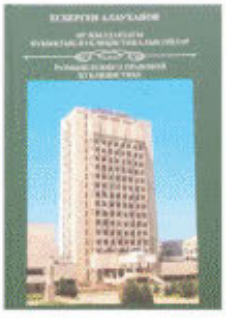

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

